DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bahoz ŞAVATA | Kürdlerin Tarihi -I-

İBV İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

ÖN ASYA

Sümer Akad Asur İsin Babil Elam Guti Lulubi
Kassit Huri Subartu Hatti Hitit Luvi Mitani Urartu
Frig Ermeni Ârâmi Kimmer İskit

HALKLARI

İLE

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür-Sosyal-Siyasal

Tarihi

-I-

(MÖ 12000- MÖ 612)

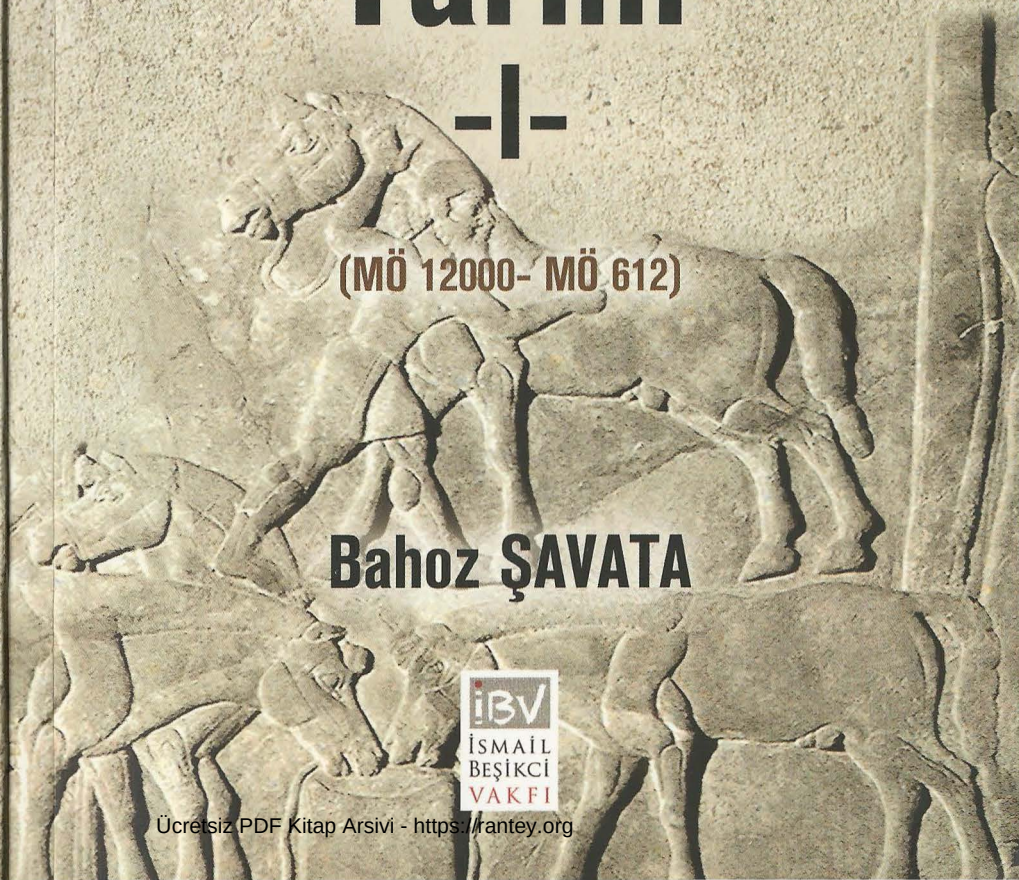

Bahoz ŞAVATA

İBV İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖN ASYA

Sümer Akad Asur İsin Babil Elam Guti Lulubi
Kassit Huri Subartu Hatti Hitit Luvi Mitani Urartu
Frig Ermeni Ârâmi Kimmer İskit

HALKLARI

ile

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal

Tarihi

-I-

(MÖ 12000- MÖ 612)

BAHOZ ŞAVATA

Ariyaca: ***"Humadî, Hakkadî, Xwadî"*** –

Kürdce: *"Himî rınd, Axaftinî rınd, Xwe rind "*

-Güzel akıl, güzel konuşma, kendisi güzel

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖN ASYA
Sümer Akad Asur İsin Babil Elam Guti Lulubi
Kassit Huri Subartu Hatti Hitit Luvi Mitani Urartu
Frig Ermeni Ârâmi Kimmer İskit
HALKLARI
ile
Kürdlerin
Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal
Tarihi
-I-
(MÖ 12000- MÖ 612)

BAHOZ ŞAVATA

Roni Basın Yayın: Kasım 2015- İstanbul
Yayına Hazırlayanlar
Editör & Mizampaj: Ahmet Önal
Redaksiyon: Mehmet Mamaş
Kapak:
Mert İnan
Baskı:
Kayhan Matbaası
Merkez Efendi Mah. Fazıl Paşa Cad. No: 8/2
Topkapı/ İstanbul
Tel: 0. 212. 576 01 36
Kayhan Matbaası Sertifikası: 12156
Roni Basın Yayın Sertifikası: 25474
ISBN 978- 605-9073-16-5
Alıntı ve tanıtımlar dışında, tamamı ya da bir kısmı
İsmail Beşikci Vakfı'ndan izinsiz çoğaltılamaz.

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları
Roni Basın Yayın Tanıtım Dış. Tic. Ltd. Şti
İstiklal Cad. Ayhan Işık Sok. No: 21/3
Beyoğlu - İstanbul
Tel: 0212 245 81 43
GSM: 0533 488 01 12
e-mail: roniyayin@gmail.com
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ÖN ASYA

Sümer Akad Asur İsin Babil Elam Guti Lulubi
Kassit Huri Subartu Hatti Hitit Luvi Mitani Urartu
Frig Ermeni Ârâmi Kimmer İskit

HALKLARI

ile

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal

Tarihi

-I-

(MÖ 12000- MÖ 612)

BAHOZ ŞAVATA

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Elinizdeki kitabı,
Kürd ve Kürdistan sevdalısı babam
Muhsin Şavata ve bizleri yetiştiren
emektar annem Altê Şavata'nın
hatırasına ithaf ediyorum..!

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

TANITIM

GİRİŞ 11
- Ön Asya 14
- Bereketli Hilal 17
-Antolia- 22
- Mezopotamya 23
- Dicle/Dicla 25
- Fırat 30
- Aryan ve Aryanam 33
- Batı Aryan-Doğu Aryan- Sanskritçe 40
- Kürd Kavminin Oluşumunda Devlet İdaresinin, Din ve Dilin Rolü 51
- Kürd Dil Yapısı 57
- Gord/Kardu/Kurd Adı 59
- Kurmanç 66
- Sohran/Soran 69
- Zazalar 72
- Kürdlerin Kökeni ve Tarih Sahnesine Çıkışı 99
- Doğal ve Zor İle Oluşan Asimilasyonlar 106
- Kürtlerde Tipoloji 102

2. BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ

- Neolitik Çağ 117
- Bereketli Hilal ve Bölge Nüfusu 126
- Xirbêreş/Göbeklitepe 131
- Newala Çori 133
- Çayönü /Qota Berçem ve Diğer Ören Yerleri 135

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. BÖLÜM:

TARİH ÇAĞLARI

SÜMERLER

- Sümerleri Aryan/Kürd Gören Tezler....141
- Sümerlerde Uygarlık....145
- Çivi Yazısı....158
- Sümerce Dili ve Bölge Dilleri....151
- Teknik Olarak Sümerce Dili....155
- Sümerlerin Dini....158
- Devlet....174
- Sümerlerde Kafkas Görünüm....183

4. BÖLÜM

SÜMER'DE SAMİ-KAFKAS-ARYAN KÜLTÜRLÜ KARMA HALKLAR DÖNEMİ

AKKADLAR MÖ 4000 – MÖ 2100....185
- Uygarlık....190

- **GUTİLER** Guti III. Ur Sülale Dönemi (MÖ 2150 – 2002)....193
- Gutilerde Karışık Kültürel Görünümler....201
- Guti Dili....211

LULUBAN/LULUBİLER (MÖ 2400-830)....213

AŞAĞI MEZOPOTAMYA LAGAŞ DEVLETİ....215

İSİN - LARSA DÖNEMİ....218

ERKEN BABİL VE HAMMURABİ (MÖ 1830 –1530)....220
- Hammurabi Yasaları....223
- Aşağı Mezopotamya Uygarlığı....224

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ELAM DEVLETİ (MÖ 3000 - 640)....230
- Elam Kültürü....233
KASSİTLER KARDUNYA DEVLETİ- (MÖ 1680 - 1160)....235
- Kassitler'de Uygarlık....247
- Tapınak....253
- Din....255
- Dil....258
ASUR TİCARET KOLONİLERİ....260

5. BÖLÜM

ANTOLİA HALKLARI VE BATI ARYANLAR
HATTİ /HATE....265
HİTİTLER....270
- Uygarlık ve Ticaret....282
- Hititlerde Kadın ve Siyaset....284
- Dil- Yazı ve Edebiyat....292
- Din....296
LUVİLER-ARZAWA....303
KİLİKYA KİZZUWATNA DEVLETİ (MÖ 1500-1200)....305
- Yeni Asur Dönemine kadar Kilikya'da Uygarlık ve Ticaret....312
- Kilikya'da Kültürel Görünüm....317

6. BÖLÜM

HURRİLER-MİTANNİLER-URARTULAR....325
- Hurrilerde Tarih Öncesi Çağ Kültürü....329
- Karma Hurri-Mitanni Tanımlar....333
- Hurrilere Dair Bazı İddialar....337

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Subartu Hurrileri 341
- Akkad Döneminde Hurri Tanımlar (MÖ 2300-2090) 348
- Guti Soylu III. Ur Sülale Dönemi
Hurri Tanımlar (MÖ 2047-1940) 351
- Hititler Döneminde Kaniş ve Boğazköy'de Hurri Tanımlar 354
- Kuzey Suriye ve Geç Hitit Bölgesinde.
Hurri Tanımlar (MÖ 1800-1530) 357
MİTANNİ VE YENİ HURRİLERİN İSTİLASI 359
- Mitanni Devleti (MÖ 1530- 1076) 368
- Kuzey Suriye'de Mitanni-Mısır Mücadelesi 375
- Hititler ile Savaş 377
- Mitanni Ülkesi'nin Asur'a Tabi Oluşu 382
- İşuwa'da Mitanni Görünüm 385
- Mitanni Uygarlığı 387
- İdare 390
- Mitannili Rahipler Mitannamuvalar 393
- Hurrice -Sanskritce-Ariyaca Geçmiş 395
- Hurrice ve Ağız Yapısı 401
- Kikkuli ve Hurrice-Mitannice Dil Ortaklıkları 405
- Mitannilerin Hint Dini İnançlarının Tarihsel Görünümleri 410
- Dini Görünümlerde ve Efsanelerde Hurrice Tanımlar 420
URARTU DEVLETİ (MÖ 900- 547) 424
- Urartu Krallarının Etkinlikleri ve Seferleri 436
- Urartu Kralı Menua'nın Urmi'den
Amede Persleri Yerleştirmesi 439
- Urartu Dili ve Yazısı 451
Urartu Medeniyeti 457
- Din ve Tanrılar 465
- Ölü Gömme 469

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

7. BÖLÜM

DENİZ KAVİMLERİ SONRASI ÖN ASYA

DENİZ KAVİMLERİ- 'KARANLIK ÇAĞ' 473

GEÇ HİTİTLER (MÖ 1100-700) 480

- Tabal 487
- Meleti/Malatya Devleti 490
- Gurgum/Maraş 500
- Kummuh/ Kummaha-Adıyaman 503
- Geç Hititlerde Kültürel Yaşam 507
- İdare 513
- Geç Hitit Dini 516

BATI ARYAN EGE HALKLARI 523

FRİGLER-PHRGY (MÖ 750 - MÖ 300) 524

- Frigce Dili Ve Yazısı 531
- Yaşam Ve Sanat 533
- Toplum Yapısı 537
- Din 539
- Lidya/Lydia (MÖ 680-546) 541
- Lidya Uygarlığı 553

ERMENİLER

- Ermeni kökene dair mitolojik görünüm 557
- MÖ 12. Yüzyıl sonrası balkan halkı olarak Ermeni görünümler 561
- Hitit, Asur ve Urartu kayıtlarında Ermeni görünümü 568

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

8. BÖLÜM

SAMİ HALKLAR

ASUR 585
YENİ ASUR 595
ÂRÂMÎLER 601
- MÖ 10. Yüzyılı sonrası Ârâmiler 605
- Bit Zamani-Amed-Parsuriani 606
- Geç Hitit bölgesindeki Âramileşen devletler: 613
- Sam'al 613
- Pattin -Unqi 615
- Karkamış 619

9. BÖLÜM

AVRASYALI ARYAN HALKLAR

KİMMERLER 623
İSKİT/SAKA 630
- Batı İskitler 634
- Kafkasya İskitleri 635
- Horasan Sakaları 641
- Uygarlık ve Sanat 644
- Din 649

MANNAİ 652
UMMANDA MANDALAR 653

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TANITIM

GİRİŞ

Biz kimiz? Etnik kimlik sorusunu son elli yıldır en çok Kuzey Kürdistan Kürdleri kendilerine sordular. Çünkü var olan Kürd etnik kimliği T.C. devleti tarafından sistemli olarak yok edilmeye çalışıldığı gibi, hafızalardaki saklı tarihleri de belleklerden bir şekilde silmişti. Ayrıca İslamiyet sonrası tarih boyunca Kürdler tarihsel siyasi serüvenlerinde kendi gerçeklerine uymayan dini, etnik ve kültürel kimliklere uygun düşen farklı asimilasyonlara kanunlarla zorlanmıştılar. Haliyle kendisi var, kimliği yok, ortaya koskoca bir bilinmez halk çıkmıştı. Diğer yandan hayat durmuyordu. Bilgi evrenseldi. Kürdlerin tarihi ve kültürel dokusunu bilen kurumlar ve aydınlar hep bir yerlerde saklıydı. Binbir zorlukla boğuşan aydınlar belli eserleri sunmuşlardı. Bilginin evrenselliğini yaşadığımız çağda Ön Asya halklarının tarihlerine dair bilgilere ulaşmanın koşulları oluşmuştu. Bölgede atılım içinde bulunan Kürd özgürlük mücadelesine katkıda bulunacak tarih çalışmasını yapmak artık bir ihtiyaçtı. Geriye soruları koymak gerekiyordu. Zaten bir şeyi bilmek için önce soruyu doğru sormak gerekir. Soru doğru sorulunca, doğru cevaplar aranır, cevaplar aranırken insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının toplamının denetiminden şu ya da bir şekilde geçen cevaplar daha çok seçilerek tercih edilir. Yani tarih biraz da kim olduğunu bilmek ile ihtiyacını bulma seyri arasında bencil bir araştırma ve kurgudur.

Hafızamızda asılı duran Kürd kimdir? Kültürel kimlik sorusu, yaptığımız çalışmaya göre bizim tarihsel sorgulamamızda bir başlangıç olmalıydı. Kazın ayağı hiç de istenilen yere basmamıştı. Tarihte yaşananlar bize rağmen bir gerçekliktir. Ön Asya'nın topografyası kendince bir seyir izlemişti. Yazılı tarihe göre; Kürd kimliğinden bahsetmek için en azından 2300 yıllık bir tarihi tepelemek gerekiyordu. MÖ 400'lerde *Karduklar* adı ile Kürdleri tanımış oluyorduk. Öncesi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kürdler, Kafkas kültürlü olduğu sanılan Hurriler ve Doğu Aryan soylu topluluklar ile birlikte anılıyor. Hurriler ve Doğu Aryanlar karma kültürleri içinde daha çok baskın Doğu Aryan kültürlü bir topluluk olarak Kürdler İran'ın kuzey batısında, Yukarı Fırat, Dicle, Zap, Diyala ve Masala Nehirleri havzası olan Yukarı Mezopotamya'da yaklaşık 1500 yıl içinde oluşuyor. Kürdlerin ataları olan bu halkların siyasal tarihleri ne zaman başlıyor sorusuna yanıtlar fazlası ile var. III. Ur (Guti) Sülalesi, Kassit-Kardunya, Hurri-Mitanni, Medo-Pers, Selevkos-Part ve Roma-Sâsânî ve aynı zamanda Kürdlerin atalarının içinde yer aldıkları bütün kadim görünümler Hurri ve Doğu Aryan kabilelerin kurucu devlet hanedanlarındaki soyları bakımından da görünmektedir. Kürdler soyca kendilerini Hurri, Mitanni, Med, İskit/Saka, Pers, Part hatta Ermenilerin tarihsel geçmişinden Hıristiyan dininin oluşumuna kadar birlikte görmek zorundadır. Çünkü Doğu Aryan halklar inançsal konumları ile hep birlikte siyasal birliklerde olmuşlardır. Fakat Roma Medyası ve Part-Sâsânî Medyası süreci sonrası ve Mecusilik dini yerine Hıristiyanlık ve daha sonra İslami dine geçiş ile Kürdler, Ermeniler ve İslamiyet ile birlikte Farslar Küçük Asya'da kendi yeni etnik kimlikleri ile ortaya çıkmış kavimlerdir.

Haliyle bu çalışma genelden özele bir metotla; dünyanın ve insanlığın, bölge kavimlerinin medeniyetleri ve siyasal tarihleri belli bir kronoloji ile ele alınacaktır. Sonuçta tarih çalışmasında, tarihi bilgi ve kaynaklar onun şahididirler. Uyduruk bir tarihin hiç bir şeye yaramayacağını görmek gerekir. Belki ihtiyaç duyduğumuz tarihi kaynakları fazla vurgulayıp, onu öne çıkararak baskın görünümlü bir bakış koyarak, taraftar bir tarihçi gibi de görünebiliriz. Oysa biz bencil bir tarih çalışması yerine daha realist bir tarih yazmaya özen gösterdik. Takdir okuyucuya aittir. Birçok tarih çalışmasında gözlemlediğim, çoğu zaman bu sorgulamalarda kişisel dünya görüşlerimizi işin içine karıştırmış olduğumuzdur. Bazen de bilmeden yaptığımız gelişigüzel araştırmalar ile hem kendimizi hem de okuyucularımızı yanıltırız. Doğrusu, bölgesel tanımların oluşumunun seyrini etimolojik metotla sorgulamalıyız. Sık kullandığımız bölgenin bazı tarihsel tanımlamalarını daha yakından tanımak gerekir. Çünkü onlar tarihin kimliksel kültürel geri planının kavramlaşmış bir ifadesidir. Ayrıca bu kavramlar, karşılık buldukları anlamı ile tarih içinde göreceli bir kapsama sahip

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmuşlardır. Tanımlamaları bir bölgenin temel taşları veya sembolleri olarak da kabul edebiliriz. Nil deyince Mısır, Fırat deyince Mezopotamya terimleri aklımızda öncelikle çağrışır. Ön Asya'nın kültürel dokusu özellikle terimlerin etimolojisinde saklıdır. Onların kökensel tespiti bizi medeni, demografik ve coğrafik gerçekliklere daha da yakınlaştırır.

Tarihi çalışmaların birçoğunda sık karşılaştığımız gibi bugünkü sözcüklerden hareketle geçmişte kullanılan sözcükleri anlamlandırmaya çalışmak ya da sözcüklerin kökenine ilişkin bir yargıya varmak etimolojinin konusu değildir. Bu yaklaşım ele alınan tarihi terime, isime, kelimeye, takıya vs. bu işin en basit şekli ile anlamlandırma kısmıdır. Belki de bu yaklaşım, diğer metotlar kullanıldığında konuya gereksiz, eksik bir yaklaşım olarak görünür. Etimoloji, tarihin yardımcısı bir bilim dalı olarak anlamı bilinen eski sözcüklerden hareketle günümüzde onların karşılığı olarak kullanılan sözcüklerinin kökenini, geçirdiği tarihi evrimleri, bu zaman içinde uğradığı değişiklikleri bir kronolojiyi esas alarak incelemeyi öngörüyor. Araştırmalarımızda tersinden başlamak, daha açık belirtmek gerekirse, sözcüğün güncel son halinden hareketle onu incelemek, günlük yaşamda kullanılan sözcükler vasıtası ile ses uyumu gösteren sözcükler ile benzerlikler kurmak hatalı ve basit bir yaklaşıma tekabül eder. Zaten butürden girişimler popüler-etimoloji diye tanımlanır. Hatalıdır. Kronolojinin ve yazılı belgelerin göz ardı edilmesi, her şeyi kendine maletme mantığı –milliyetçi tarihçilik- etimolojinin son derece yanlış bir mecrada ilerlemesine neden olur. Bu çalışma tarzı etimoloji alanında Kürd araştırmacılarda da hep ola gelmiştir. Olmaması da düşünülemezdi. Tutulan çalışma tarzı sadece basit bir yanlış eğitim olayının sonucu olarak oluşmuş bir tarihçilik değildir. *"Tarihin inkâr üzerine"* kurulu bir mantığa onlar da bir yerde ihtiyaç duydular. Çünkü başkalarının mirasçıları oldukları bir tarih arkalarında yatıyor. Bölgenin bir gerçeğidir, her topluluk küçük bir emperyalisttir. Her halk başkalarının toprakları üzerine kendi binalarını inşa etmiştir. Bilindiği gibi her milletin kendine vatan yarattığı bu coğrafyada tarih inkâr üstüne kurulmaksızın "itibar da" görmezdi! Bu yaklaşımın kırılması gerekiyor. Kürd tarihçiliği de henüz çocukluğunu yaşarken bu hastalığının farkında olmak zorunda. Bilgi çağında tarih, tarihi haksızlıkları saklayamaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölgenin Aryan kökenli bir halkı olan Kürdler, yani tarihteki yeri bakımından kullandığı tanımlama ve isimlerin bölgesel konumu olan diller ile olan ortaklıklarını ve paylaşımını gözden uzak tutmamalıdır. Özellikle tarihin karanlıklarından süzülüp gelmiş bize miras kalmış tanım, terim, adların vs. ele alınışında buna azami dikkat gösterilmelidir. Etimolojik tanımları yapılmış sözcüklere dair iddialara da hep şüphe ile yaklaşılmasını da ayrıca öneririm. Çünkü yaşadığımız bölge tarihçiliğinde herkes bir diğerinin üstüne kurulu diğerinin varlığını inkâr eden; dinci, hanedancı, kavmi, milliyetçi ekolden gelen bir resmi tarihçilik geleneğinden gıda alarak yerelleşmiştir.

Elbette ki her halk yeni doğan çocuğuna ad koyarken ve yaşadığı çevreye yeni anlam katarken aynı mantıkla çevresini hep adlandırmış ve tanımlamıştır. Fakat bütün adlandırmalar insanların içinde bulundukları düşünce ve akıl dünyasından; inançlarından, dillerinden, değerlerinden vs. yani tarihin dehlizlerinden süzülerek ortaya çıkmıştır. Herkesin bir Mehmet'i, bir Leyla'sı, bir Arda'sı, Ferhat'ı vardır. Her millet bu isimleri farklı ağızlarda seslendirebilir. Bölgede her halkın bir güneş tanrısı: Ra'sı, Şems'i ve Mitra'sı vardır. İnsan ve etnik olarak farklılıklarımız hep geçici ve göreceli oldu ama yaşadığımız coğrafyamız Ön Asya hep baki oldu.

ÖN ASYA

Bütün bölge halklarının tüm yurt sahiplenmelerinde bir ortak coğrafyası da vardır. İşte bu coğrafya, bu kaynak Ön Asya'dır. Yani etimolojiyi bu zeminin tarihinden ve kültüründen kopuk ele alamayız. Buralar: Orta Asya veya Baltıklar değildir. Sonuçta bulunduğumuz coğrafyanın bölgenin otokton halklarının kültürü içinde şekillendiğini hiç akıldan çıkarmamız gerekir. Geçerken belirteyim benim için otokton olmak, bilinmez kadim tarihten beri aynı topraklar üstünde medeniyetini sürdürmek değildir. Yaşadığı topraklarda medeniyetini kurmuş ve ısrarlı bir biçimde medeniyetine sahip olması kararlığını belli bir zaman aralığında göstermiş olması demektir. Diğer yandan ortaklıklarımız olan; İtikatlarımız, müracaatlarımız (referanslarımız), kültürümüz, oyun ve halaylarımız, halılarımız, yemeklerimiz vs. bölgenin bu kültürel ortaklığını çok iyi sunar. Yine özgünlüğü ile Zeytin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Akdeniz'de yetişmiştir. İlk evler ve tapınaklar yukarı Fırat'ta inşa edilmiştir.[1] Ters Lale Zagros'ludur. Tıpkı domatesin anavatanının Amerika olması gibidir. Bölgenin tüm dilleri de bölge halklarının, insanlarının eserleridir.

Bölgenin ilkel toplum düzeninin egemen olduğu yazısız ilkel dönem hakkında bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Onlar ile kültürel bağlılıklar görsel benzeşimler ve geleneksel ortak görünümler üzerinden kurulmaktadır. Ön Asya'da verimli topraklara yerleşen insanların toprağı işlemesi, üretimin artması, mal takasına başlanması ve MÖ 4. bininci yıl civarında yazıyı keşfetmeleri çok şeyi değiştirdi. Yazılı iletişim başladı, parayı buldular, ticaret ve kentler oluşmaya başladı ve idari ve yönetim sistemleri kuruldu. Kültürel metinler ortaya çıktı: mitler, destanlar, methiyeler, duvar yazıları, yıllıklar vs. yazıldı. Nitekim bu dönem sonrası MÖ 3000'lerden itibaren yaşanan bölge ve çevre hakkında tarihi bilgilerimiz oluşmaya başladı.

Coğrafya olarak Ön Asya, batıda Akdeniz ve Ege kıyılarına, doğuda Horasan'a (İran'a), kuzeyde Hazar Denizi, Karadeniz ve güneyde Aden körfezi ve Mısır'a dayanan bölge coğrafyasıdır. *"Ön Asya"* terimini *"Asya"* şeklinde ilk kullanan, MÖ V. Yüzyılda yaşamış ünlü Yunanalı tarihçi *Herodot* oldu. Bu Grekçe terim ilk kez bugünkü Kıyı Ege'de Antolia'da; Salihli Ovası, sonraları da Gediz Havzası'nı nitelemek için kullanılmıştı. Herodot, Ege kıyısında İzmir'e yakın antik Sardes şehrinin zenginliklerini anlatırken bu kenti *"Asya'nın başkenti"* olarak betimlemişti. Zamanla Asya terimi bu günkü tanımlanan bölge olarak önce Antolia yarımadası için sonraları ise Çin'e ve Moğolistan'a kadar (İtalyan Kâşifçi Marko Polo'nun MS XV. yüz yıldaki keşifleriyle) uzanmış olan toprakların tamamı için kullanıldı. Daha sonra Antolia'nın bir kısmı "*Küçük Asya*" olarak adlandırıldı. Biz bu yapıtta *"Küçük Asya"* terimini, daha çok *"Ön Asya"* şeklinde kullandık. Bizden önce bu terimi kullananların bölgenin dünya tarihindeki rolünün önceliklerinden hareketle *"Ön"* takısını bu küçük Asya'ya eklemenin mantığını doğru bulduk.

Araştırma alanımız *Ön Asya*'dır. Çünkü bölgenin en önemli özel-

1- Bkz. Göbeklitepe, Urfa il merkezinin yaklaşık olarak 22 km. kuzeydoğusunda, Örencik Köyü yakınlarında yer alan dünyanın bilinen en eski kült yapılar topluluğudur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

liği; dünyadaki arkeolojik çalışmalarda aksi kanıtlanana kadar yeryüzü medeniyetinin beşiğinin Ön Asya olmasıdır. Ön Asya coğrafyasının içine aldığı en büyük bölge Büyük İran Coğrafyası'dır. Onun yanı sıra en güneyde Yemen ve Mısır, kuzey batıda Antolia ve kuzeyde Karadeniz ile çevrilidir. Büyük İran; doğuda Bactira ve Soğdia'dan başlar, batıda yukarı Mezopotamya'yı, modern kuzey Kürdistan'ı içine alır. Güneyde Basra körfezine iner Kuzey batıda Kafkaslar ve Ermenistan ile kendini sınırlar.

Dünya medeniyetleri tarihi incelendiğinde Ön Asya, Afrika'da kalan Mısır ve Orta Asya'nın güneyindeki Hindistan ve Çin ile birlikte dünya medeniyetlerinin beşiği olmuştur. Ön Asya'da medeniyetin kronolojik şekillenişi aksi kanıtlanana kadar Yukarı Fırat, Mezopotamya ve Bereketli Hilal üzerinden Mısır görünür.

MÖ 15 ile 12 bin yılları arasına rastlayan son buzul çağından başlayarak, dünyanın Ön Asya, Mısır ve Hindistan bölgeleri yoğun göçler almıştır. Ön Asya'ya göçler vasıtası ile batıdan, kuzeyden ve doğudan *Aryan* (Hint-Avrupa ve Hint-İran), *Kafkas, Asyatik* ve güneyden *Sami* kabileleri gelmiştir. İslamiyet öncesi Ön Asya'da soyca kimliği tespit edilmeyen eski tarih ilk çağ kavimler; Sümer, Elam, Hate ve Antik dönem tarihi kavimleri Aryan, Sami, Kafkas kültürlü olan; *Hurri, Luvi, Hitit, Frig, Ermeni, Likya, Mitanni, Med, İskit/Saka, Pers, Karduk/Kürd, Makedon/Grek, Part, Galat, Roma ve Gürcü* halklarıdır. Güneyden oluşan veya bölgeye gelen Sami kabileler ise; *Mısır, Asur, Akkad, Âramî, İbrani, Kenan/Fenike ve Ugarit* medeniyetlerini Milattan Önce dört bin yıllardan bininci yılların sonlarına kadar belli bir ardıllık ile Ön Asya'nın çeşitli kısımlarında kurmuşlardır.

Ön Asya'daki kadim yer adlarına örnek verecek olursak Mezopotamya medeniyetinin temellerini atan Sümerler zamanında, kendi memleketlerine *"Kengi"* diyorlardı. Mezopotamya'nın muhtelif yöreleri, zaman içerisinde değişik coğrafi isimlerle anılmıştır. Hakikaten, bugün "*Hor Dalmaç*" denilen Basra Körfezi'nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye, "*Yeni Sümer Devleti*" zamanında (MÖ 2060-1960) "*Sümer*" dendi. I. Babil Sülalesi zamanında (MÖ 1850-1550) "*Denizeli*" adı verilmişti. Aynı yere MÖ 1. binyılda ise "*Kalde*" denilmekte idi. Körfezin kuzey taraflarından 34. enlem dairesine kadar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olan bölgeye Sümerler zamanında *Agade* şehrine izafeten *"Akkad"* denildiği halde, Klâsik yazarlar, o zamanki dünyanın en büyük şehri olan *Babil*'den dolayı, söz konusu bölgeye *"Babilonya"* demişlerdir. Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur (Guti) Sülalesi zamanında (MÖ 2060-1960), Akkad'ın batısındaki memleketlere, Batı Memleketleri anlamına gelen *"(A)Martu Memleketleri"*, doğusuna ise "*Subartu*" denildiği, vesikalardan öğrenilmektedir. Dicle'nin doğusundaki Küçük Zap Suyu ile Diyala Nehri arasındaki sahanın güneyine "*Gutium*", Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara ise "*Elam*" deniliyordu. Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya toprakları çok verimli olduğu için, sıkça istilâlara uğruyordu. Bu yüzden etnik yapıda birtakım değişiklikler meydana geliyor, bu da yer adlarına yansıyordu. Örneğin Sümerler zamanında "*Subartu*" denilen Dicle'nin doğu kesimine, I. Babil Sülalesi zamanından (MÖ 1850-1550) itibaren "*Asur*" denilmeye başlanmıştı. I. Babil Sülalesi'nin yerini alan Kassitler/ Kaslar ise Babil'e "*Kardu-niaş*" diyorlardı.

BEREKETLİ HİLAL

Ön Asya'da medeniyetin doğuş temelleri ise; bu bölgenin güneydoğusunda yer alan Bereketli Hilal ve Mezopotamya bölgesidir. Bereketli Hilal, bir ucu Mısır'dan başlayıp, güneyden kuzeye Akdeniz kıyısı boyunca uzanıp, en kuzey Akdeniz doğusunda Amanos dağlarından ve Anti Toroslardan doğuya ve Zagroslardan güneye kıvrılıp, Fırat ve Dicle ile birlikte Basra körfezine inen Mezopotamya verimli coğrafyasıdır. Bu coğrafyanın diğer adı "*Bereketli Hilal*'dir". Bereketli Hilal'de MÖ 20.000'lerde doğup gelişen ve zamanla MÖ 5.000'lerde Mezopotamya'da zenginleşen Ön Asya medeniyeti, daha sonraları MÖ 3.000'lerde güneyde Mısır medeniyetine ve MÖ 2.500'lerde doğuda Hint medeniyetine ayrıca temel olmuş ve katkıda bulunmuş gözükür.

Arkeolojik buluntular şimdiki hali ile bu havzada MÖ 12.000'ler öncesi özellikle Neolitik ve Kalkolitik dönemleri temsileden Xirbêreş/Göbeklitepe/Urfa ören yeri kalıntılarında ve bölgedeki diğer ören yerlerinden de anlaşılacağı gibi Sümer öncesi medeniyetin olu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şum adresinin yukarı Fırat ve Dicle havzası olduğu açıktır. Dünya antik dönem medeniyetinin Neolitik ve Kalkolitik Medeniyeti öncelikli yaşamış uygarlığı Yukarı Mezopotamya'dan başka bir bölgede tespit edilmemiştir. Bereketli Hilal'in kuzey sırtı yani yukarı Fırat –veya Göbekli tepe/Urfa- şimdilik medeniyetin başlangıç yeri görünür. Bölgenin kültürel kaynakları incelendiğinde, Antik dönemde bölgeye yakın yerlerden kendi medeniyetine yeni bir kültürel alış-veriş yaptığı anlaşılmıştır. MÖ 2.500'lerde Kuzey Batı Hindistan'a kadar sarkan bölge insanı Aryanların, kendi hetoroks dini inançlarına onların dini inançları olan metinlerinden-Veda'larından etkilenerek; kendi tanrılarına yeni tanrılar, dini ayinler ve mitler katarak bu coğrafyalara "*döndükleri*" sanılmaktadır. Ön Asya kavimlerinden Doğu Aryan kültürel soylu Mitannilerden etkileşim sonucu Kafkas soylu Kassit-Guti-Hurri kabilelerin pagan inançlarında ve Doğu Aryan Med soylu Magi kabilesinin rahiplerinin öncülüğünde oluşan Mecusiliğin/Zerdüştlüğün sembollerinde, ayinlerinde, metinlerinde, kurallarında, mitlerinde ve kullanılan isimlerde bu Hint Aryan dini kültürel ortak kullanım açıkça görülür. Antik dönemin son 1500 yılında bu dini yapılar vasıtası ile bölgede sonradan gelişen diğer dinlerin; Ateşperestlik, Manicilik, Mazdacılık, Mithracılık, Yahudilik, Hıristiyanlık vs. daha çok da İslamiyet'in bu geçmiş kültürel birikiminden benzer öğeleri taşıdığı tespit edilir. Doğunun dini özelliklerinin bölgemizde oluşmuş dini ruhban yapılar ve inançlardaki ortak dogmalar ve ayinler ile benzerliği dini medeniyet serüveninde yalnız olmadığımızı gösterir.

"Hintzm yazıya geçirilmesinden çok daha önce de mevcuttu. "Harrappa, Pakistan Pencap eyaleti sınırları içinde yer alan, İndus Vadisi Uygarlığı'na ait antik bir yerleşimdir. Bugün kurumuş bulunan bir ırmak kıyısında yer alan yerleşim 1921 yılında, arkeolog Sir John Marshall tarafından ortaya çıkarılmış ve ilk kazılar onun ekibi tarafından sürdürülmüştür. Kazılarda ortaya çıkan buluntular, günümüzden 5300 yıl öncesine dayanmaktadır. Kuşkusuz ki kentin kuruluşu ve ilk gelişme dönemleri daha eski tarihlidir. Hintzm MÖ 3300 yıllarında Pre-Harappa ve Harappa dönemlerinde İndus uygarlığının dini idi. Bu dini Kast sistemi ile Brahmanlar temsil ediyordu."[2]

2- *http://indiancivilisation-Manda.blogspot.com.tr/2008_05_01_archive.html*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İşte bu bölge kültürü ile tüccar ve göçebe Aryan kavimlerin bir şekilde modern Pakistan ve Hindistan'a sınır olan *Gujarat* bölgesinde buluştuğu ve burada kültürel alış-verişte bulundukları tespit edilmiş durumdadır. Nitekim bu dinin tanrı adlarını ve Hindu isimlerini Hindistan'dan 8000 km uzakta Ön Asya'da Mezopotamya topraklarında milattan önce bin altı yüz yılları sonrası yaşamış olan Hurri, Kassit, Mitanni/Maryannu ve Kizzuwatna kabilelerinin kurdukları devletlerinin dini itikatlarında görülmeye başlandı. Ön Asya'da Hint-Aryan kültürün ana taşıyıcı öğesi olarak Doğu Aryan kültürlü *Mitanni/Maryannu* kavimi görülür. Mitanni kavmi bölgenin komşu Kafkas kökenli Hurri kabileleri olan; Guti, Kassit, Subaru ve Lulubi kabilelerini ve kültürel kökenleri hakkında henüz kati olmadığımız Sümer, Elam, Alan ve bölgenin Sami kabilelerini kültürel olarak kısmen etkilemiştir. Bu kültürel geçişler bölgede halklar arasında kronolojik olarak Mitannilerin MÖ Mezopotamya'ya 1600'lerde başlayan göçü sonrası oluştuğu kabul edilir.

Tıpkı Hindu Brahman'larda olduğu gibi soyca babadan-oğula geçen ve belli bir kabile ya da aşiretin temsilettiği kastsal ruhban sınıf geleneği Ön Asya'da Doğu Aryan kavimlerde ve onlardan etkilenmiş olduğu sanılan bir Yahudi kabilesinde görülür. MÖ VIII-VII. yüz yıllarda coğrafyamızdaki Mitanniler/Maryannular ve MÖ X. yüz yıldan sonra Medlerde Magi kabilesi ve Yahudilerde Lewi *Sıbıtne* kabilesi bu dini geleneğin taşıyıcı toplumlarıydılar. Soyca babadan-oğula geçen ruhbanlık geleneği Mısır'da pagan dininin temsilcisi olan Rahiplik kurumunda kısmen Hiksoslar döneminde görülmüştür. Hala da bu türden rahiplik geleneği günümüzde bölgedeki birçok dini yapılanmalarda devam etmektedir. Kürdlerin inançları olan; Yarsanilik, Ezidîlik ve Alevilik dinlerinin ruhbanları da benzer bir konumdadırlar. Bu dini yapılarda; Dedelik kurumu hala babadan-oğula geçer. Bu soya dayalı kastsal kurum Şeyh geleneği olan Sünni Şafii İslami Kürd tarikatlarının bazılarında da hala devam ettirilmektedir. Anlaşılan Hintzm kültürü de Küçük Ön Asya'nın Kuzey batı ucundaki Mitanni topraklarına MÖ 1500'lere kadar taşınmıştı. Bu geçiş tedrici olarak gelişmiş görünür. Çünkü Tarihi kaynaklar biraz daha deşildiğinde Aryan kültürel nakil Aşağı Mezopotamya'da Gutili kabilelerin Sümer'de MÖ 21. asırda siyasal egemenliklerini kurdukları III. Ur (Guti) Sülalesi dönemlerini kapsıyordu. Çünkü Gutili kavimde Aryanik kültürel

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

görünümler kısmen gelişmişti. Bölgede Gutilerde, Akkadlı Sami kültürlü kral adlarında görünür olmaya başlayan Aryan kültürel görünüm ve MÖ 15 yüzyıla doğru dini ayinlerde ve tanrı adlarında Hint Aryanik kültürel görünümlere meyletmiş görünür. Yani Hint Aryan inançlar Mezopotamya'nın daha güneyine ya deniz aşırı yoldan Basra Körfezi üzeri ya da karadan kervancılar vasıtası ile İran coğrafyası üzerinden doğudan Hindistan'dan bölgeye taşınmıştı. Çünkü bütün nakillerde Hint-İndus kültürünün taşıyıcıları ne Sümerlerden bir kabileydi, ne de Samilerden bir kabileydi. Sümer tanrılarının arasında Doğu Aryan Hint tanrılar yoktu. Ama bu Hint Aryanik kültürün taşıyıcıları olarak bölgede karşımıza Doğu Aryan kültürlü Mitanniler çıkıyordu. Ön Asya'da Mitannilerden etkilenmiş olan toplulukların; İrani topluluklar Alanlar ve Elamlar, Aşağı Mezopotamya'da Hurri Kafkas kültürlü Subarular, Gutiler, Lulular ve Kassitler olduğu tespit ediliyordu. Ön Asya'da Doğu Aryan kültürel görünümde netleşme, Mitannilerin Maryannu yönetici, uzman ve aydın tabakasının Ön Asya'ya yeni teknik bilgileri, askeri, siyasi, dini kültürleri taşıması ve bu bilgileri yazılı eserler ile tanıtması sonucu başlar. Bereketli Hilal devletleri ve halkları Mitannili Maryannulara *"doğuştan dokunulmazlar"* ayrıcalığını verir.[3] Bölgenin kültür bütünselliğinde Fırat-Dicle; Sümer-Zagros; İran ve Antolia yani Bereketli Hilal kültürleri ve dünya tarihi bakımından daima önemsenen bir yerdedir. Şimdiye kadar var olan ve keşfedilen tarihi verilerin değerlendirilişi bakımından arkeologların, etimologların ve tarihçilerin sorularına hala doyurucu cevaplar bulamadığı bu örgenlikte yine araştırmalara devam edilmesi gerektiği önemli bir gerçekliktir. Özellikle Neolitik, Kalkolitik ve daha sonra Antik dönemde bölgenin dışarıdan göç alan niteliği gözden uzak tutulmamalıdır. Bölgeye yapılan göçlerden: Antolia'ya ve Yukarı Mezopotamya'ya; batıdan Hint-Avrupa, doğudan Hint-İran/Aryan yani kültürel kökende bir olan Aryan halkların ve Aşağı Mezopotamya'ya; güneyden gelen Sami halkların (Yemen-Mısır) göçleri daha çok dikkate ele alınmalıdır. Ayrıca bu halklardan dilsel karakteri bakımından ayrı duran, bölgenin kuzeyinde yer alan Kafkas topluluklarının bölgesel kültürel ve siyasi ağırlığı da gözden uzak tutulamaz. Fakat ilk görünen şekli

3- *Bkz. İlerde Ugarit Yazıtları.* rında yer alan dünyanın bilinen en eski kült yapılar topluluğudur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ile Antolia ve Sümer kültürlerinin üstüne bu göçler ve istilalar ile gelen kavimler yerleşmiştir. Zamanla bölgenin kültürel birikimini de kendilerine katarak bölgenin medeniyetlerini bu halklar temsiletmiştir. MÖ 3000 yılları öncesi gerek batıdan gelen Hint Avrupalı halkların ya da doğudan gelen Asyalı Hint-İran halkların, gerekse güneyden gelen Sami halkların bölgeye gelirken bölge kültüründen daha ileri bir medeniyeti temsiledecek kültüre dair taşıdıkları herhangi bir buluntu yoktur. Güneyden gelen Afrika kökenli Samilerin de zaten bölge kültürüne kattıkları pek bir şey olduğu tespit edilmemiştir. Yine Sümer medeniyetinin sonlarında dahi Avrupa'da yaşayıp da batıdan ve doğudan bu bölgeye göç eden halkların o zamanlar Sümer ya da Mezopotamya halklarınca vahşi olarak tanımlandıkları göz ardı edilmemelidir. Anlaşılan MÖ 3000 öncesi bölgenin en güçlü Sümer medeniyeti üzerine göç eden topluluklar kendi becerileri ile bu medeniyeti daha sonraki dönemlerde ileri taşımışlardır.

Ön Asya'nın eski halkları batıdan aldığı Hint-Avrupalı halkların bölgeye göçleri sırasında siyasi yönden pasif konumdaydılar. Kültürel yönden ise oldukça onlardan güçlü idiler. Sonuçta istilacı halklar bölge kültürü ile tanıştıktan sonra zengin bölge kültürü ile asimile oldukları görülür. MÖ 2000 yılları sonrası, bu göçerler siyasi otoriteyi ellerine geçirdikten sonra aşiret-gens-dini örgütlenmesinden daha üst düzey siyasi oluşum olan "*devleti*" kurmayı başarırlar. Asimile oldukları yeni kültürel yapıları ile bölge medeniyetini temsiletmeye başlarlar. Ön Asya Bereketli Hilal medeniyeti zamanla bölgeyi batıdan gelip işgal eden Roma İmparatorluğu sonrası Akdeniz ve Antolia üzerinden Avrupa'ya kayacaktır. Nitekim günümüzde medeniyetin temsilcisi Batı toplumlarıdır. Hem tarihsel hem de etimolojik değinmeler de bu gerçekliği tarihsel ve mantıksal bulur.

Tarih araştırmalarımızda bu gerçeklik üzerinden hareket ile Ön Asya'daki medeniyet yaratıcıları olan bölge insanın yarattığı ve taşıdıkları bütün kültürel kavramlara hatta daha da önemsenen isimlerine değinilecektir. Özelde bölgenin önemli bir gerçeği olan Kürd kavminin ataları olan bazı Aryan kabilelerin tarihi dönemlerdeki bölge medeniyetine katkısı ve tarihsel gelişimi seyri içinde Kürd kavmi oluşumundaki konumları incelenecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ANTOLİA

Konuları sizlere sunduğumuzda coğrafik hafızamız günümüz terminolojisi ile çalıştığı için bazı tarihi terimleri geçmiş hali içinde kullandığımızda karışıklık yaratıyor. Üstelik bölge tarihi anlatımı daha çok terminoloji olarak Yunanca oluşu tarih yazımında adlandırmalarda belli bir karmaşaya neden olur. İsimler güncelliklerinde bölge insanlarının yeni dillerine göre değişime uğradığı için bu karmaşa derinleşir. Bu terimlerden biri, *"Anadolu/Antolia"* teriminin tanımıdır. Bu tanımın tarihsel kullanımlarında günümüze göre faklı tanımları olmuştur. *"Antolia/Anatolê"* eski Yunanca "*Gün Doğumu*", yani "*Doğu*" demektir; -Bizans Rumcasında telaffuzu "*Anatolí*: Ana"- "yukarı" anlamında edat, "*Tellô*" ise "*kalkmak, doğmak*" şeklindedir. Sonuç olarak "*Güneşin doğduğu yer*" ya da kısaca "*Doğu*" demektir. Antolia adına, "*Anatolikón*" şeklinde ilk Bizans'ın bir idari birimi; bir eyalet adı olarak MS 669 yılına ait kayıtlarda rastlanıyor. Bu tanımda belirtilen Antolikan, Ege'nin doğu sahillerinden Halys (Kızılırmak) Nehrine kadar olan küçük bir alanı içine alır.

Osmanlı'da "*Anadoli*" Türkçe telaffuzuna kavuşan bölge eyaletinin merkezi 16. yüzyılda Kütahya'dır, Emirdağ'a bir taş atımlık yer; coğrafik kapsamı da Balıkesir'den Kastamonu ve Ankara'ya kadar olan alan. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu vilayet artık yoktur. Buna karşılık Fırat sınırına kadar tüm yarımada "*Anadolu*" diye bilinir. *Ahmet Vefik Paşa* (1823-1891) sözlüğüne göre "*Anadolu*-Antolia"; *"Marmara ve Akdeniz'den Fırat'a kadar olan diyar; kadimde "Küçük Asya"dır. Kapsama alanının Fırat'ın doğusuna taşması Cumhuriyet dönemi terminolojisidir."*[4] Antolia'ya asırlar boyu dünya halklarının kendi biyolojik iklimine uygunluğu nedeniyle yönelimi ve yerleşimi olmuştur. Haliyle bu yeni yerleşikler kendi kültürlerine uygun adlandırmaları da çevrelerini tanımlarken kullanmışlardır. Nitekim bu toprakları hem nüfus olarak egemenliği altına alan ve kendi hinterlandı altında koruyan topluluklar, bu coğrafyanın adlandırmadaki karmaşık kültürel görünümü yaratmaları da kaçınılmaz olmuştur. İlk çağ ve Antik dönem dünyanın her yerinde bu kavmi kimliksel kültürel bulanıklığı sunar. Çünkü insanlığın bu evresi halkların kavmi oluşum ve değişim sürecidir, aynı zamanda.

4- Bkz. Ahmet Vefik Paşa, "Lehcei Osmanlı"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MEZOPOTAMYA

Tarihin belgesel anlatımında Kürd kavminin siyasal varlığını daima Güneydoğu Toroslar ve Zagros dağlarından beslendiği küçük nehirler ile oluşan Fırat ve Dicle nehirlerinin yarattığı coğrafik konumu ile buluruz. Bu coğrafyanın iki nehrin iç kısmında kalan bölgeye Mezopotamya denmektedir. Mezopotamya iki bölgeye ayrılır: Aşağı Mezopotamya, Yukarı Mezopotamya. Aşağı Mezopotamya: İran'ın Susa havzası ve Basra körfezinden, bu günkü Irak ortalarına kadar olan çöllük bölgedir. Yukarı Mezopotamya ise; bu günkü Mandali Nehri kuzeyinde kalan buradan Antolia'da Güneydoğu Toros Dağlarının güneyine kadar uzanan dağlık bölgedir. Özetle söyleyecek olursak Mezopotamya, üç tarafı dağlarla çevrilmiş, sadece güneyden sonsuz gibi görünen Suriye ve Arabistan çöllerine açık mükemmel bir düzlüktür.

Hurri soylu Subarular, Gutiler ve Kassitler bu coğrafyanın dağlık ve yüksek kuzeydoğu ovalarında yerleşik olmuşlardır. Zaman içinde bölgeye güneyden gelen *Semitik Amarular, Ârâmiler, İbraniler ve Fenikeliler* başta olmak üzere pekçok sayıda kavim güneydeki vadilere yerleşmiştir. Sami kültürünü benimsemiş Fenikelilerin soyca kim oldukları tam tespit edilmese de, onların diğer Sami halklardan farklı olarak Asyatik pagan tanrıları olduklarını biliyoruz. Bölgeye tarih içinde Doğu Aryan kültürlü *Mitanniler, Hiksoslar, Alanlar, Medler ve İskitler* yerleşmişti. Ayrıca Asurlular tarafından zorunlu iskânlara uğrayan ve her bölgede farklı kültürel etkileşimlere uğramış ve Fenikeliler ile karışan Yahudiler ve diğer Doğu Aryan kültürlü topluluklar bu duruma sebep olabilir.

Bu bölgenin diğer bir özelliği dünya insanlık medeniyetinin beşiği olarak görünmüş olmasıdır. Bu coğrafyanın kadim halkı olan Kürdlerin bölgeye yerleşik Hurri kabileleri ve daha sonra MÖ 2000 sonrası aynı coğrafyaya yerleşen Doğu Aryan –İrani- halklar ile oluştuğunu biliyoruz. Bölgenin bütün halklarını haliyle medeniyetin gelişiminde oynadıkları rol ile bu çalışmada anmamız gerekecektir.

Etimolojik bir sorgulama yaptığımızda, bugün "*Hor Dalmaç*" diye anılan bölgenin Sümer dönemindeki adı farklıdır. I. Babil Sülalesi zamanında (MÖ 1850-1550) Dicle ve Fırat gibi iki büyük nehir ara-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sında Basra Körfezi'nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye "*Denizeli*" (Deniz İli) denilmektedir. MÖ 1. Binyılda ise bu yerin adı "*Kalde*" idi. Körfezin kuzey tarafından 34. enlem dairesine kadar olan bölgeye Sümerler zamanında Agade şehrine dayanarak "*Akkad*" denilmiştir. Avrupalı araştırmacılar, bu bölgenin kuzey kesimine "*Asur Ülkesi*", güneydeki alüviyonlu bölgeye sırasıyla "*Babilonya*" ve "*Sümer*" (*Sinear*), Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara da "*Elam*" adını vermişlerdi. Yeni Sümer Devleti olarak da adlandırılan III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde (MÖ 2060-1960) Akkad'ın batısındaki memleketlere Batı memleketleri manasına gelen "*Amartu/Martu Memleketleri*", doğusuna ise, doğu manasında "*Subartu/Subaru*" denildiği belgelerden öğrenilmektedir. Dicle'nin doğusunda Küçük Zap suyu ile Diyala nehri arasındaki bölgenin güney kısmına "*Gutium*" deniliyordu. Basra Körfezinin doğusundaki topraklara ise Elam deniliyordu. Mısır'lılar da Mezopotamya'ya aynı manaya gelen "*Naharina*" adını vermişlerdir. Meselâ, Sümerler zamanında *Subartu* denilen Dicle'nin doğu kesimine I. Babil Sülalesi zamanından itibaren "*Asur*" denilmeye başlanmıştı. I. Babil Sülalesi'nin yerini alan *Kassitler/Kaslar* ise Babil'e *Karduniaş* diyorlardı. İslami devirlerde ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bu bölge "ada" anlamına gelen "*Cezire*" olarak adlandırılmıştır. Araplar "*Beynnennehr*" derken, bu bölgenin adı Tevrat'ta da "*Sincar*" olarak geçiyor. Anlaşılan Sami ve Aryan görünümler iç içedir. Görüldüğü gibi zaman içinde Mezopotamya'nın hem sakinleri hem de topraklarının isimleri değişmiştir. Fakat bölgeyi doğal sınırlar içinde toparlayan *Mezopotamya* kelimesinin bölgenin kadim halklarınca kullanımında sözcüğün ilk sahipleri ve en muteber olan tanımını ilk Yunanlılar kullanmıştır. Yunanlıların bölge ile sıkı irtibatlaşması MÖ 450-300 yılları olmasına rağmen bölge coğrafyasını buranın kadim halklarından daha iyi tanımladıkları kullandıkları "*Mezopotamya*" isminde de anlaşılır. Bu terim bölge halkının kullanıma 20. yüz yılda yeniden girmiştir, diyebiliriz.

Binlerce yıl unutulan bu sözcük, İngilizlerin 19. yy'da bölgeyi işgalleri ile birlikte yeniden anıM.S.andı. "*Mezopotamya*" adı 19. yy'da *Sir Henry Layard'*ın keşifleri nedeniyle popülerleşmiş ve 1918 dolayında bir süre İngiltere'nin Irak'ta kurduğu yönetimin adı olarak kullanılmıştır. *"Şark geleneğinde Yukarı Mezopotamya'nın adı;*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Cezire", Ârâmice'de; "Béth nahrin" 'dir. Ünlü araştırmacı *Sevan Nişanyan,"Sözlerin soy ağacı"* adlı etimoloji çalışmasında bu konuda şu bilgileri verir: *"Mezopotamya" ismi; "Mezopotamya" eski Yunanca'da; "mesopotamia"/ "μεσοποταμία "= nehirler arası ülkesi", demektir; Eski Yunanca; "mésos"= "μέσος"= orta, ara + "potamós" =ποταμός= nehir → mezo+ "μέσος" (arasında) ve "πόταμος" (nehir).* [5]

Kastedilen iki nehir Fırat ile Dicle'dir, zira bölge bu iki nehrin arasında kalır. Medeniyetin ilk kurulduğu Mezopotamya'daki Dicle ve Fırat nehirlerinin adlarını bölgenin en eski kadim halklarının vermiş olması daha yüksek olasılık olarak görülmektedir. Yukarı Mezopotamya halkının kadim halklarını henüz bilmediğimiz için, bölgeye yerleşim sıralarına göre bölgenin kadim halkları; önce Aşağı Mezopotamya'da Sümerler, Yukarı Mezopotamya'da Kaf-kasik Hurriler ve kısmen Hattilerdir. MÖ 2300'lerde bölge halklarına aynı dönemlerde katılan Sami ve Aryan kültürlü kavimlerdir. Aryan kültürel görünümlü olan Hurri soylu Guti, Lulubi, Subaru ve Kassit ve daha sonra MÖ 17. yüzyılda Hitit, Luvi ve Mitanni Aryan kültürlü kavimlerdir. MÖ 12 yüz yıl sonrası İran Aryan kavimleri ki, bunlar Asur ve Urartu döneminde İran'a yerleşmiş Doğu Aryan toplulukları (Med, İskit, Alan, Pers, Part vs.) olarak bölgede görülür. Aynı coğrafyanın bu yeni Aryan sakinleri Kürdler de kullandıkları dil bakımından bu öbeğin Kuzey Batı boylarından olduğu anlaşılmaktadır.

Nehirler ülkesinin iki önemli nehrinden Dicle ve Fırat'tan burada bahsetmek gerekecek. Zaten onlarsız bölge tanımlanamaz.

DİCLE / DİCLA

Dicle Nehri Kuzey Kürdistan'da Toroslardan Maden Dağları kesiminde, Elazığ Hazar Gölü sularını dipten sızdırma ile anti Toros dağlarından alır. Dicle, Hazarbaba Dağı'nın güney tarafında, Yıldızhan yanındaki bir kaynaktan çıkar, Maden ve Diyarbakır üzerinden birçok kolları olan Güney Kürdistan'da ve Irak topraklarına geçip orada Fırat'la birleşerek Şattülarap'ta Basra Körfezi'ne dökülen nehirdir.

5- Bkz. nisanyansozluk.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Toplam 1900 km uzunluğundadır. En önemli kolları Batman ile Garzan, Botan, Habur, Büyük Zap ve Küçük Zapt'tır. Dicle için kullanılmış tarihi bölge adları: Sümerce: *İdigina,* Akkadca: *Idiqlat,* Ârâmi: *Diglath,* Aryanca: *Tigrā*; Grek/Yunanca: *Tígrēs,* Modern Persçe: *Dijle,* Modern Kürdçe: *Dicle* ve Arapça: *Deqlaṯ*

Coğrafik görünümü itibari ile Kuzey Mezopotamya topraklarında doğan bu nehir tarih içindeki siyasi görünümü ile Fırat nehrine göre batılı olmaktan çok doğuludur. Nehrin her iki yakasında da tarih boyunca Aryan kabilelerinin yerleşikliği hep olagelmiştir. Dicle Nehri adına dair ilk tarihi açıklamalar ünlü İtalyan antik yazar *Gaius Plinius Secundus*'dan (M.S. 23-79) gelmiştir. *Pliny*, "*Naturalis Historia*" (Natural History) adlı kitabında Kürtlerden bahsetmektedir. Pliny, , Kürdistan'a; "*Gordyæi (Gord Yurdu)*" demektedir. *Yine* Dicle (Tigris) adlı bölümde Pliny, *"Dicle adının Med dilinde "Ok" anlamına geldiğini ve nehrin adını ise; ok'un hızlılığından aldığını belirtir. Dicle Nehri'nin Gordyaei dağlarından geçtiğini"* ve*"Dicle Nehri'nin Ermenistan'dan başlayıp "Kürdistan dağlarından", yine bir Kürt bölgesi olan Adiabeneden, Apameadan ve Mesene kasabasından geçtiğini"* ayrıntılı belirtmiştir.*"Eskiden Carduchi halkı (Kardukhi) olarak bilinen şimdi ise Cordueni, coğrafya olarak Adiabeneyle birleşir ve önlerinden Dicle nehri akar"* diye ayrıntılarda bulunmuştur. Kitap bölge halkı hakkında da bilgi vermiş. "*Kafkas kapılarının ardında Gordyaean (Kürdistan) Dağlarında Valli ve Suarni diye barbar ve gaddar kabilelerin halen bulunduğunu fakat onların altın madenlerini işlettiklerini"* dile getirmiştir.[6] *Pliny,* anlaşılan Kürdçeye de vakıf olmuş. Tespiti ise, kısmen doğruydu. Günümüz Kürd araştırmacıların Pliny'i takip ettiklerini sanıyorum. Popüler etimolojik bir yaklaşım ile "*Dicle*" ismi bahsi aşağıda sunulduğu şekli ile Kürd araştırmacıları tarafından ele alınmıştır ki, bu hatalı ve eksik bir metot olur. Aşağıda sunacağım değerlendirme buna örnek teşkil eder: *"Dicle"* ismi dünya dillerine Yunanca dili vasıtası ile *"Tigris"* diye geçmiştir. Öncesi eti-

6- Bkz. "Natural History" VI. XVIII. 46. Bölüm, Gordyaei Kitap VI. 31, Kitap VI. 17 [14], Kitap VI. 12 The Natural History. Pliny the Elder. John Bostock, M.D., F.R.S. H.T. Riley, Esq., B.A. London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street. 1855 - VI. Kitap, bölüm. 31.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

molojik olarak sorgulanmamıştır. Konu pek çok bakımdan da ele alınmıştır. Fakat çok eksik ve hatalı tespitler bulunmaktadır. Aşağıda vereceğimiz örnek bu hatalı yaklaşımlardan biridir:

"Yunanca'da isimlerin sonuna "is" eki gelir ve bu ek "Tigris" den çıkarılınca geriye kök kelime "Tigr" kalıyor. Yunanca'da (J) harfi yoktur. Kürdçe'de olan "J", Yunancaya (G) olarak geçer. "Tij-Tir-Tig-Tigr-Tigris Tij-Dij-Dijle-Dicle", her ikisi de Kürdçe'deki "Tij/Tir" kelimelerinden türemiştir. Kürdçe "Tij" kelimesi Türkçe karşılığı "sivri ve keskin" demektir. Kürdçe'de "Tir" kelimesinin Türkçe karşılığı ise "ok" demektir. Dicle nehri de kendi doğal mecrası olan Kuzeydoğu Toros dağlarının yükseltilerinden doğup aşağı Mezopotamya ovasına yönelirken keskin ve sivri çıkıntılı vadilerden bir ok gibi fırlayan bir nehir olarak önüne çıkan nesneleri devirir. Onun bu hali Kürdlerin ona "Tij" (keskin/yaran/kanyon) yakıştırmasına sebep olduğu büyük bir olasılıktır."

Özetlediğim bu değerlendirme belli bir tarihi aralıkta Kürtçe dil yapısına uygun mantıklı bir açıklamayı bize verse de, Dicle kelimesinin etimolojik yapısını sunmada eksik ve hatalıdır. Çünkü tanımlama mantıksaldır. Güncel Kürdçe'de kullanılan Dicle adına benzer bir kelimeden ya da ona mantıki yakınlığı olan bir kelimeden hareket ile tersinden etimolojik bir sorgulamadır. Doğrusu şu şekilde ele alınmalıdır:

"*Tigra*", o dönem Kürdistan ve İran platosunda yaşayan Med ve Parsa Aryan topluluklarının kullandığı bir sözcük. Genelde Medce/Ariyaca eski dönem Kürdçesi, Ahamenişce eski dönem Parsua/Farsçası olarak ayrı dillermiş gibi kabul ediliyor. Oysa bu yüzyılda "*Aryanam/İrani*" olan bu toplulukların dilleri lehçe olarak birbirinden kopuk bir dil olduğu düşünülüyor. Her iki topluluğun ana dili Ariyaca idi. Bu tespit sadece bir tarihsel yorum değildir, bu eserin ileri sayfalarında dönemin yazılı kayıtlarında ve bu döneme yakın zamanda tanık olan ünlü tarihçilerin tanımlamaları da kanıt olarak gösterilecektir. Yine de bu konuya kısaca bir bilgi verelim. Pers Kralı Dara "*Bihustun Yazıtı*"nda (Türkçesi: *Duyun Yazıtı*) ve Yunanlı tarihçi Herodot yazdığı tarihi eserlerinde bu tespitin altını kalın çizgiler ile göstermiştir. Fakat günümüz dönemin siyasal çatışmaları tarihi tersten okumanın ya da siyasetin resmi tarih haline getirildiği bir süreçte olu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şan "*Milliyetçi tarih*" bakış açısı ile oluşturulmuş resmi yorumu insanlara benimsetmeye zorlamıştır. Gerçek, Kürdçe'nin ve Farsça'nın yaşanan Partlar öncesi dönemde "*Ariyaca*" diye Hint-İran dil ailesi dillerinden biri olduğudur. Aradan geçen 2500 yılı aşkın zaman süresince dillerin değişime uğraması kaçınılmaz.

"Günümüz Kürdçesinde ve Farsçasında 'Tigra' sözcüğünde "g" düşmüş. Sondaki 'a' seslisi de kullanılmıyor. Türkçede "Ok" anlamındaki sözcük yani Kürdçe'de 'Tîr' şeklinde 'i' ünlüsünün şapkalı şekli ile telaffuz ediliyor. Farsça ve Kürdçe'de kelimenin yazımı ve telaffuzu aynı. Şapkalı 'i' vokali yayarak telaffuz etmeyi gerektiriyor. Sesin yayılması kelimeden bir harfin eksildiğine işarettir. Uyumsuz ses veren 'G' konsonantının uyum kuralı gereğince (ilk konsonant olması nedeniyle) düşmesiyle onun üzerini örtecek şekilde yayılarak okunuyor. - Sadece Feyli Kürdler "Tîr" yerine "siham" diyorlar. Siham Farsça'nın bazı lehçelerinde de var. Kelimenin Almancası "Shigjete" şeklindedir.

"Eski Doğu Ariyaca dilde (Medce-Ahamenişce) "ok" kelimesinde bulunan T-G-R konsonantları Batı dillerinin bu arada Grekçenin "Kaplan" anlamına gelen sözcüklerinde var. Sadece konsonantlar değil vokaller de benzer. Tigra ile Tiger'i karşılaştırınız. Bununla bitmiyor. Kürdçe'de Kaplan anlamına gelen "Piling" kelimesinin ilk hecesi 'Pil' İskandinav dillerinde tam tersine "Ok" anlamına geliyor. İspanyolca "Şecha" sözcüğü yine "Ok" anlamında. Akraba dillerde karşılaşılması kaçınılmaz olan yakınlık bu dillerde "Ok ve Kaplan" kelimelerinin aynı kökten türetilmiş olabileceklerini kuvvetli bir ihtimal olarak düşünmemiz gerektiğini gösteriyor."[7]

Tigra'nın "*Ok*" anlamına geldiğini; "*Tîr*"e dönüştüğünü, "*Tîr*"in ise Kürdçe ve Farsça'da hala yaşayan bir sözcük olduğunu biliyoruz. Oysa ne Kürdler ne Farslar bugün "*Dicla*" ya da "*Dijle*" derken onu '*Tir*' anlamı ile ifade etmiyorlar. Sözcüğü "*Tîr*" kök sözcüğünden indirmiyorlar. "*Ok*" anlamında bir mana yakıştırmıyorlar. O halde Kürdlerin Dicle'yi isimlendirmesi Eski Ariyaca dilinden gelen sözcükle çakışmıyor. Kelimenin kendisinin tanıklık ettiği gerçek budur.

7- *Bkz. www.newroz.com/tr/forum/332098*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Peki, Dicle'nin etimolojik gerçeği nerede?

"*Dicle ya da Dicla*" iki heceli bileşik isimdir, "*Dig*" kelimesinin Sümer'in farklı dönemlerinde ve sitelerinde "*yüksek*", anlamında kullanıldığını biliyoruz. Sümerce '*İdigna*' sözcüğü daha bir anlamlı oturuyor. Diğer dillerde Dicle ismine Akkadca'da; *İdiqlat/Diqlat* gibi benzer isimlendirmeler olması formun doğruluğunu ayrıca teyit ediyor. O halde "*Dicle*" kelimesinin ilk hecesi "*Dic*" Sümerce'de "*yüksek*" anlamındadır. İkinci hecede yer alan "*La*" sözcüğü herhangi bir dilden borç alınmış değil. İsimlendirmenin Ariyaca/-Kürdçesi Sümerce'den farklı ve özgündür. "*La*" eski Ariyaca ve yeni Kürdçe'de "*akarsu*" anlamına geliyor ve dişi isimlendirmelerdeki "*a*" seslisi ile ismin dişiliğini belirtiyor. Tıpkı Kürd coğrafyasında akan nehirlerin okunuşu olan isimlerde olduğu gibi; *Masalla, Diyala, Dicla* ya da *Dijle* nehirlerin isimlendirmelerinde "*La*" yer alıyor. Ariyacada "*Dic*" şeklinde yer alan kök sözcüğün diğer dillerdeki isimlendirmelerde (*dig-tig-diq-dk*) yer almasına ilaveten özdeş denecek kadar yakın benzerlik gösteriyor oluşu da ortak bir sözcükle karşı-karşıya olduğumuz kanısını güçlendiriyor. Ariyaca, Ermeni, Grek isimlendirmeleri ok ve kaplandan hareketle sivri-hızlı özelliklerine vurgu yapan bir anlamı esas alırken, Sümerce ve Ariyaca anlam itibarıyla "*yükseğe ve yüceliğe*" vurguda bulunuyor. Doğrusu etimolojik kronolojiye de uygunluğu bakımından Dicle= Yüksek nehir anlamını Sümerce+Doğu Ariyaca dil ortaklığı içinde taşıyor. Aryanların bölgeye yerleşimini MÖ 2300 sonrası kabul edersek, geçmişte Dicle Nehri'nin doğduğu kaynaklara kadar hâkim olan Aşağı Mezopotamya toplumlarının bu ismin isim babaları olduklarını fazlası ile hak ettiklerini görürüz. Daha sonraki bölgeye Doğu Aryan yerleşimi ile telaffuzda Dicle adının "*dg*" köküne Ariya diline uygun düşen "*le-la*" takısı almış, ortak bir kelimeye dönüşmüş olduğu "*Dicle*" adı için daha gerçekçidir. Ayrıca Sümerce'nin Dig kelimesinin Greklerce kabul edildiği daha sonra görülür. Grekler, Dicle bölgesine "*Yukarı*", Antolia'nın Batısına "*Aşağı*" derlerdi. Bir Grekli -"*Yukarıdan geldik*" derken, onun Dicle tarafından geldiğini anlıyordunuz. Yine dönem eseri olan Yunanlı Kesenefon'un "*Anabasis*" (On binlerin Dönüşü) adlı eseri bu anlatımı bize gösterir.

Mantıksal bir yorumla bir an için Sümerlerin gözünde Dicla'ya bak-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mak gerekir. Dicle Sümer coğrafyasında Fırat'tan daha büyük bir nehir haline gelir. Baharın başında Dicle setler dinlemeyen taşkın ve aşağı Mezopotamya'da saniyede 8.000 metreküp su taşıyan bir nehirdir. Tarih boyunca Mezopotamya ovalarını sulamak için yapılan setleri hep yıkmış ancak son yüzyılımızda ona gem vurulabilmiştir. Sümerler, bu nehrin Gutili Hurrilerin yüksek dağlarından geldiğini biliyordular. Yoksa onun böylesi azgın bir güce sahip olması düşünülemezdi. Bu nedenle ona *"Yukarıdan gelen nehir"* manasındaki bu ismi uygun bulmaları oldukça akla yatkın görünüyor. Dicle adı, Arapça; *Dicla*, Ermenice; *Dklat* ve Kürdlerde *Dicle* şeklinde telaffuz edilmiştir.

Etimoloji, kronolojik sıralamayı gözetmek zorundadır demiştik. Tarihin kuralı da budur. Tarih önce yazılı vesikalardır. En eski vesikalar Sümer'e ait. Asur, Babil, Ariyaca, Grek, Ermeni vesikaları Sümer'e göre daha yeni. Bu kronolojik tasnif "*Dic*" sözcüğünün Sümerce'den Ariyacaya /Kürdçeye ya da diğer dillere geçtiğini kanıtlamıyor. Fakat sözcüğün yazıya ilk geçtiği formu açıklıyor ve diğer yazımlarla ilgisini kanıtlıyor. Dicle adında Kürdler ile ilgili olarak Kürdçe ve Sümerce arasında bir ilişkinin varlığını kanıtlıyor. Sümerce ve Ariyaca/Kürd dilleri arasındaki ortak ilişki sadece *"Dicle-Dicla*" sözcüğüyle sınırlı değil. Sümer diliyle ilişkili birçok sözcük günümüz Kürdçesinde hala yaşıyor. İsimlerin etimolojik tarihleri onların sahiplerinin tarihleridir. Dicle ile Kürdlerin ilişkisi Sümer –Aryan buluşmasının tarihi üzerine kuruludur. *"Dicla"*, Doğu Aryanların kadim tarihlerinde Ön Asya'nın batı ucundaki en eski Sümer-Aryan ortak tanımlamadır.

FIRAT

Mezopotamya'yı oluşturan diğer nehir olan Fırat Nehri'nin isminin etimolojisi hala tartışmalıdır. Hem Akkadca hem Ariyaca ortak bir ad olduğu iddiaları var. Fırat ismi Akkadca'da *"bölünmek"* anlamına gelen "*Purattu*" kelimesine benzer. Nehrin Ârâmiler ile Asurlular arasında sınır teşkil etmesi sebebiyle *"bölüntü-sınır"* anlamında kullanılmış olması büyük bir olasıdır. Fakat "*Fırat*" için kullanılan *"Purattu"* kelimesinin bölünme manasına gelip gelmediğinin kaynağı belli değil. Çünkü Ârâmi ve Asur dilleri Samice idi. Onlarda "*P*" harfi yoktu. Bütün isimlerde "*P*" ile başlayan dışarıdan gelen isimlerle bu harfin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yerine "*F*" harfi ile ifadede yer değiştirirdi. Örneğin "*Pers*"e, Sami dillerinde "*Fars*" denmesi gibiydi. O halde bu iddia da yerinde değil.

Fırat ismi Ermenice'de *"Phrat"* diye geçer. Kürdçe'deki Fırat sözcüğünün bir benzeridir. Ermenilerin Kürdistan coğrafyasında Fırat Nehri'nin kolu olan Murat Nehri'nin kuzey kısmına MÖ 1200'lerde yerleştiği dikkate alınırsa Ermenilerin yerli bölge halkının kullandığı sözcük olan *"Fırat"* nehri adını onlardan edinerek, onun Ermenice'deki telaffuzu şeklinde kullanmış olmaları büyük olasılıktır.

Yunanca'da Fırat'a, *"Euphrates"* denir. Bilindiği gibi Yunanca'da *-es-* eki isimlerin sonuna gelir, Euphrates'den -es- eki çıkarılınca geriye *Euphrat* kalır. Önde kullanılan *"eu"* seslileri Fırat'ın Yunanca telafuzunda isimlerde sessiz harf önüne bir seslinin gelmesi zorunluluğunun eski Yunanca'da olması sebebiyledir. Bu sesliler atılınca haliyle Yunanlıların da *Phrat/Fırat* ismini yine bölge halkından alarak, bir telaffuz olarak kullanmış oldukları ortaya çıkar. Bu kelimenin Yunanca karşılığı da yoktur.

Fırat Nehri'nin adı Arapça'da: *"Al-furat"*, Kuranı Kerim'de *"ferah"* anlamında kullanıldığı iddia edilir. Hatta bazı yerlerde Fırat adının Arapça'da "*tatlı su*" manasına geldiği iddia edilmiştir. Çünkü gerek tatlı, gerek su isimlerinin Arapça'daki karşılıklarının Fırat kelime sözcüğündeki manaları ile hiç alakası yoktur. Arapça'da; "*ma/su'dur*" ve "*hulv/tatlı'dır*". Bu tanımlamalar da bir benzetme ve uydurmadır. Kelimenin Arapça ve Kuran dili ile alakasının olmadığını gösterir.

Kürdçe'nin de ana kaynağı olduğu Aryan dillerinde; Fırat'a; "*Ufratu*", *Aveste*'de; Ariyaca "*Huperethuua*", günümüz Kürdçesinde; "*Férat-Fırat*" olarak geçer. Günümüz Kürd hafızalarında Kürdçeye göre *"Fırat"* anlamlandığında asıl kaynak Kürdçe'deki Fırat adının neyi çağrıştırdığıdır. "*Fıre", "Re" ve "Hat" = "Fırat"* adını oluşumunda yer alan adlar ve fiildir. Kürdçe'de: *Fıre "Geniş", Re "yol", Hat "gelen, "Fıre Re Hat = geniş hattan geldi*" manasındadır. İki tane *"re"* olduğu için teki kullanılmıyor. *Ferehat = Fırat*, şekline gelmesi dilde bükünlü kısaltma olması sonucu ihtimal dâhilindedir. Fırat Nehri de kendi mecrasında oldukça geniş hatta akan bir nehirdir. Bu nehre Kürdler tarafından Fırat adının verildiği mantıksal olarak nehrin bu doğal özelliği ile tanımlama ilk görünümde çok iyi uyuşmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Lakin bu yaklaşım da tersten bir benzetme ile "*Fırat*" adını tanımlamak için yapılmış mantıksal ve sözel bir yaklaşımdır. Fakat etimolojik değildir. Çünkü Kürdlerin Fırat'ı hangi dönem nasıl algıladıklarını bilmiyoruz. Diğer bir husus Kürdçe'de çoğu nehir isimleri sözsel olarak hep dişidir. *Dicle/Dicla* niye dişi, Fırat'ın neden erkek olduğunu anlamış olamayız! Bu bakımdan da Fırat ismi Kürdçe dili mantığına uymuyor. O halde Fırat adı başka halklarca verilmiş bir tanım olsa gerek.

Bu Kürdçe adlandırmanın da komşu diğer halklarca kullanılmış olduğu pek gerçekçi görülmemesine rağmen her ne şekilde olursa olsun bölgenin kadim halkları olan Kürdler, Dicle ve Fırat nehir adlarını kendi dillendirmelerinde algılarken onları anlamsal özelliklerinden bağımsızmanasız bir şey olarak algılamıyorlar. Kendi ana dilsel manaları içinde algılıyorlar. Lakin bu tespit dahi *"Fırat"* adını Kürdçe yapmaz. Aryanların henüz bu coğrafyada yaşamadığı zamanlarda *"Fırat"*, Sümerce'de *"Buranun"* olarak geçmektedir. Bir dönem Sümerlerin ona '*Purato*' demeleri, Purato'nun; Sümerce *"çok su taşıyan nehir"* anlamına gelmesi bu sözcükte nehir-akarsu anlamına gelen "*ato*" sözcüğünü tespit etmemize yarıyor. "*Ato*" ile "*Dicle'nin*" isimlendirilmesinde *'İd'* anlamına gelen nehir sözcükleri yakınlık gösteriyorlar. '*İd*' sözcüğü, ilaveten Kürdistan'daki *İdil Irmağı*'nın isimlendirmesinde de yer alıyor. Sümercesinin Alman Yahudi tarihçi *Barbara Honigmann* tarafından doğru transkripe edildiği ve anlamlandırıldığı böylece açıklık kazanıyor. "*Buranun*" daha sonraki telaffuzu ile "*Buranun-Puranun-Purato-Purad-Fırat*" şeklindeki binlerce yıl içinde gelişen telaffuzdaki değişim ve bükülüm bölgenin dilsel tarihine de uygun düşmektedir. "*Fırat*" adı; Sümerce olan "*Buranun*" ile başlayan mecrası bölgeye egemen olan yine Sümerler vasıtası ile belki de post-Sümer döneminde "*Purattu*" ya, Asur ve Akkad dönemlerinde; "P" harfini kullanamayan Sami Ârâmiler neticesinde "*Furat*"a, şeklinde değişime uğramıştır. O halde Fırat, Sümerce bir kelimedir. Nehrin erkekliği de kelimenin Sümerce oluşundan kaynaklanıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ARYAN VE ARYANAM

Aryan/Aryanam sözcüğünden bu çalışmada oldukça sık değineceğimiz için bu kelimeden özel olarak bahsetmekte fayda var. *Aryan*, kelimesi kültürel soydaşı; Sanskritçe "*asil*" veya "*onurlu*" anlamındaki "*Āriya*" kelimesinden türetilmiştir. Modern dönemde ilk olarak XVIII. yüz yılda İngilizce'de kullanılmaya başlandı. Oysa onun 2500 yıl önceki kullanımı Zerdüştlüğün ana kaynak kitabı Avesta yazılımındaki benzeri *"Airya'*dır." İran Kürdistan'ı Hemedan'da (Hamadān/Ecbatana/ Hagmatana/Akbatana) yer alan Bihistun Kitabesi'nde (Duyun Kitabesi), Pers Ahameniş Kralı Darius*; halkının konuştuğu"dili olan" "Airya/Ariya'ca*" dili ile ilk defa bir kitabeyi kaleme aldığını, yine bu Kitabe'de yazar. [8]

Ülke anlamına Ariyaca kökenli dilleri olan insanların ülkesi anlamında gelen "*Aryanam*" adına en açık vurgu veren önemli kayıt yine buradadır. Bu kayıtta Kral Dara Aryan tanımına dilsel bir kimlik getirmektedir. Bihistun Yazıtı'nda bu duruma Kral I. Darius/Dara (MÖ 522-486) kendisinin bir Aryan olduğunu ve Aryanamların Ülkesine hükmettiğini gururla söylemektedir. *Bihistun Yazıtında* Ariyaca yazdırdığı; *"Ādam Dārayavahuş... Viştaspahyā putra... Pārsa... Āriya Āriya citra"* ve bu cümlenin Türkçesi: *"Ben Dara! Viştaspa'nın oğlu, bir Pers, Aryan soyundan bir Aryan"*[9] sözleri, bizleri Aryan ülkesinin neresi sorusuna yöneltir.

Sorunun bu cevabını Zerdüşt'ün dini kitabı Avesta'da öğreniriz. Avesta'da Aryan halkın yaşadığı ülke ise "*Aryana Vaejah*" olarak anılır. Aryanların ata ülkesi olarak bilinen Airyana Vaeja'yı, birçok tarihçi Maveraünnehir (Modern Seyhun ve Ceyhun Nehirleri arasındaki bölge) modern Özbekistan güneyi-Tacikistan toprakları olarak bilinen

8- *Bkz. George G. Cameron, The Old Persian Text of the Bisitun Inscription, Journal of Cuneiform Studies, vol. "(70) King Darius says: By the grace of Ahuramazda this is the inscription which I have made. Besides, it was in Aryan script, and it was composed onclay tablets clay and on parchment. Besides, a sculptured figure of myself I made. Besides, I made my linea.g.e.. And it was inscribed and was read off before me. Afterwards this inscription I sent off everywhere among the provinces. The people unitedly worked upon it."*

9- *Bkz. H. C. Tolman, "A Guide to the Old Persian Inscriptions", American Book Company, New York, 1893, s.79.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bölge olarak göstermiştir.[10] Tarihçi *G. Gnoli ve M. Witzel'e* göre; Airyana Vaeja bu günkü Afganistan'dadır. *W. Vogelsang, H. Humbach* ise Airyana Vaeja'yı Orta Asya bölgesinde Amu Derya'nın kaynaklarına yerleştirmişdir. *Grenet* ise *Airyana Vaeja*'yı Penc Derya (Tacikistan) civarına yerleştirmiştir.[11]

Sâsâni döneminde kaleme alındığı sanılan Aryan şehirlerinin kuruluş tarihini ve coğrafyasını anlatan Partlar döneminde Sâsâni Pehlevicesi dili ile kaleme alınmış ünlü tarihi belge '*Šahrestānīhā ī Ērānšahr*'dır. Bu eserdeki kayıtlarda, Aryanlar tarafından kurulmuş olan şehirler doğudan batıya kronolojik kuruluşu itibari ile gösterilir. Bu tarihi metinde Aryanların doğudan batıya olan göçüne uygun düşen bir diziliş ve kronoloji sunulmuştur. Orada;*"Kubâd'ın oğlu Kâvus tarafından kurulan Semerkand'tan sonra Aryan tanrı Ahura Mazda'nın yarattığı ikinci ülke Sughda (Sogdiana), üçüncü ülke Mouru (Merv), dördüncü ülke Baχδi (Belh) beşinci ülke Nisâ altıncı ülke ise Haroyu (Herat) dur."*[12] Yine aynı eserde Doğu Aryanların anayurtlarından biri olan Sogdiana/ Sughda yedi ayrı bölgedir ve bu her yedi ayrı bölge de kendine ait bir hükümdar yetiştirmiştir. Bu bölgelerden biri *Yam (Cem/Cemşid)'ın*, biri *Dāhāg (Dehhāk)'ın*, biri *Frēdōn (Ferîdun)'un*, biri *Manūčihr'in*, biri *Kāvūs* ve *Kay-Husraw (Key Hüsrev)'in'*, biri *Lohrāsp'ın*, biri de *Vištāspa'nındır*. Bunlardan, "*Keyanî hükümdarlarından. Vištāspa yaşlılığında, tahtını oğlu Goštāsp (Vištāspa)'a bırakarak Belh'teki Nevbehār manastırına kapanmıştır.*"[13] Šahrestānīhā ī Ērānšahr belgesindeki Aryanların kurduğu şehirler bilgisi dikkate alınırsa hemen hemen Aryanam devletlerin kurucuları İran'ın kuzey doğusundan, günümüzde Afganistan'ın kuzeyini kapsayan bölgeler olan; *Horasan-Partia, Baktira-Soğdia-Parapamisos* bölgelerinden gelmedir. Bu tarihi belgeye ait ilk bilgiler

---

10- *Bkz. Herzfeld, Iran in the Ancient East, Oxford University Pres, London New York, 1941, s.190, (Zoroastrian Avesta, vendidad, Farg.1)*

11- *Bkz. Frantz Grenet, An Archaeologist's Approach to Avestan Geography, Birth of the Persian Empire, Ed. V.S. Curtis, S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2005, s.29-51.*

12- *Bkz. Vendidad. 1/4-10.*

13- **Bkz. Yıldırım, Nimet, 2008, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul, a.g.e. s.490.*

. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bundahišn adlı Zerdüştî derlemede I. Kawād (M.S. 488-531) emriyle, İran coğrafyasındaki kentlerin ve ülkelerin sayıldığı *Ayādgār ī Šahrīhā (Şehirlerin Hatıraları)* adlı bir kitap yazıldığından bahsedilmektedir. Bu eserler birer tarihi vesikadır. Lakin bu eserlerin günümüze taşınmasında bir aktarım söz konusudur. Šahrestānīhā ī Ērānšahr'nin bugünkü İran sınırları içinde hiçbir nüshasına rastlanılmamıştı. Eldeki el yazması, 14. Asırda İran'ı terk ederek Hindistan'a yerleşen Zerdüşt rahibi *Mihriban Keyhüsrev*'in yanında getirdiği 163 folyoluk koleksiyon içinde yer alan bir belgeye dayanmaktadır. *J. J. Modi*'nin 1898'de yayınladığı farklı bir versiyon el yazması bugün kayıp durumdadır. "*Mehrabān Kay-Khosrow Kodeksi*" olarak tanınan koleksiyon içinde "*Āyādgār ī Zarērān, Husraw ud Rēdag*" gibi diğer bazı eserlerin yanı sıra "*Šahrestānīhā ī Ērānšahr*" metni de bulunmaktaydı.[14] Tüm bu eserler, Hindistan'daki Parsî rahibi *Dēn-Panāh* tarafından kopyalanmış ve saklanmıştı. Nitekim Part tarihi ve Pehlevice yazılmış metinler üzerine bilimsel incelemelerin başlamasıyla bu tarihi eser gün yüzüne çıktı. Parsî topluluğunun ünlü bilim insanlarından *Mehrabān Kay-Khosrow Kodeksi* bu eseri 1913'te iki Cilt olarak "Jamasp Asana" adlı dergide içinde bir belge olarak Bombay'da (Hindistan) yayınlamıştır. [15]

Šahrestānīhā ī Ērānšahr belgesi, İran ülkesi ve çevresindeki kentlerin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğunu a çıklayan, günümüze ulaşmayı başarmış en kapsamlı Partça (Pehlevice) tarihî-coğrafya metnidir. Bu metne göre Semerkand şehri kuruluşu ile başlatılan ve tarih olarak Keyaniler Dönemine (MÖ 9. ve 7. yüzyıl Aryan Hanedanları dönemi) atfen mal edilmiş bir tespit görülür.

"Bağışlayan ve esirgeyen Tanrı'nın adıyla Yaratıcı Ahura Mazda ve iyi bahtın gücü ve doğruluğu adına..." Tanrı adına giriş geleneği ilk doğu metinlerinde bu eserde ilk defa görülür. Bu başlangıç tarzı daha sonra diğer dinsel argumanlarda yer almıştır. Daha yakından bu eseri sorgularsak: Ērānšahr ülkesinin kentleri farklı zamanlarda kurulmuş-

---

14- *Bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, Balıkesir Üniversitesi Akkademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea 2014 / Cilt:1 / Sayı:3 / Ağustos 2014/ Volume:1/ Number:3 / August.*

15- *Bkz. Jamasp-Asana, J. M. The Pahlavi Texts, Containing in the Codex MK Copied in 1322, A.C. by the Scribe Mehr-□w□n Ka□-Kh□sr□ Vol I-II, Bombay 1913.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lardır, ne zaman ve hangi hükümdar zamanında kurulduğu ise bu hatıratta yazılıdır. Kubād veya Şehname'de bilindiği adıyla Keykubād, Keyanîler adıyla anılan İran'ın mitsel hanedanının ilk hükümdarlarıdır. Avesta'da *"Kawe Kawata"* (Kawaların Kawası) adıyla geçmektedir.[16] Kāvus veya Şehname'de bilindiği adıyla Keykāvus Keykubād'ın oğlu- bazı kaynaklara göre torunu- ve Keyanîler adıyla anılan İran'ın mitsel hanedanının ikinci -bazı kaynaklara göre üçüncü hükümdarıdır.[17] Aslında bahsi geçen adlar mit haline sokulmuştur. Yani zaman tanımını yapmak yerine yer tanımını esas almak gerekir. Yani Aryanların bilinen ilk yurt şehri Semerkand'dır. İsmi de zaten Ariyaca'dır. *Semerkant* sözü Ariyaca'da *asmara*: "*taş*", "*kaya*" ve Soğdça; *kand*: "*kent*", "*kale*" birleşmesinden gelir.[18]

Bu önemli tespitlerden hareket ile antik Doğu Aryan uygarlığı yeniden tanımladık. Dil olarak: *Airya/Ariyaca ve* ülke olarak: *Aryan/Arayanam/İran* tanımlarını bu tarih çalışmasında, *"Ariyaca/-Aryanca" ve "Doğu* Aryan" tanımları ile kullandık. Ek-seri Pers sonrası tarihsel anlatım ile tarih terminolojisine giren yanlış tanımlamaları ortadan kaldırmak istedik. Çünkü ne dönemin insanları bizden farklı hareket etmişti ne de her şeyi *"Persleştiren ya da Farsileştiren"* tanımlar bölge tarihi gerçekliğine etimolojk olarak uygun düşüyordu. İslamiyete kadar Doğu Aryan toplumun baskın görülen Aryanik kültürü ile şekillenmiş ve bu iklimde oluşmuş: Mitanni, Med-Pers-Part-Sâsâni Aryanik kültürel değişim-geçiş-oluş sonucu Ön Asya'da daha çok İslamiyet sonrası farklı yeni Aryan kavimler olarak kendini temsileder. Modern dönemin Aryan halkları; Kürdlerin, Farsların, Peştuların, Bellucilerin, Talişlilerin, Alanların ve Osetlerin vs. kültürel ve siyasal tarihleri bu tarihi antik dönem içinde birliktedir. Atina'da savaşan bir Persliyi Persialı olarak göremezsiniz. Aryanam coğrafyanın herhangi bir Aryan çocuğudur onlar. Ya Persli, ya Soğdialı, ya Medyalı, ya Saka ya da Part vs. Çünkü bu halkların Kültürel olarak; dinleri, dilleri, adet ve gelenekleri, yaşadıkları coğrafyaları ve siyasi yapı olarak etrafında

16- *Bkz. Nimet Yıldırım, 2008, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul, a.g.e. s.470-471.*

17- *Bkz. Daryaee, a.g.e., s. 29, Yıldırım, a.g.e. s. 468.*

18- *Bkz. World Gazetteer'de "Samarkand".*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ısrarla kaldıkları devletler ortaktır. Zaten bir dönem yazarı olan ve zamanında Hemedan ve Persopolis'i ziyaret etmiş Yunanlı ünlü tarihçi Herodot, Aryanların benzerliklerini ve farklılıklarını fazlası ile ünlü eseri *"History'*sinde bizlere sunar.

Tekrar Bihistun Yazıtı'na dönersek Kral Dara, *"Airya"*canın MÖ V. yüzyılda bu dilin Ön Asya'daki Hint-Aryan kendi kabilelerin dili olduğunu ilan etmektedir. Fakat bu dil tanımı bölgenin Fars, Arap ve Türk tarihçilerince kullanılmamıştır. *"Airya/Ariya"* dili demek yerine onlar, modern İran tarihçilerinin de bilinçli yönlendirmesi ile *"Persçe - Farsça"* terimi dil tanımında kullanılmıştır. Arap tarihçileri Aryaca/-Airya dili demek yerine Persçe'nin Arapça telaffuzu olan *"Farsça'yı"* kullanmışlardır. Türk tarihçileri de kendilerine her iki Persçe ve Farsca dil tanımını kullanmayı tercih etmişlerdir. Batılı tarihçiler, Ahamenişlerin başkenti *Persis* ve coğrafik bölgeleri *Persia* adından hareket ile Aryan kültürlü topluma *"Pers"* dillerine *"Persçe"* demişlerdir. Bu hatalı kullanımlar geçmişte Med, Pers, Atropene Medyası, Medya ve Part hatta Sâsâni dönemlerinde henüz ortak Aryan/Aryanam kültürlü bir kavim olup da yeni kavmi topluluklara ayrışmamış Aryanam toplumun tarihi modern Fars milletinin tarihi gibi gösterme yanılgısı fazlası ile yapılmıştır. Oysa Ariya dilini konuşan bu Aryan halkın kültürel coğrafyasının tarihsel Aryan kültürü görünümleri itibari ile doğu ucu Tacikistan batı ucu Pers döneminde Ege kıyıları ve Kuzey doğusu Ferqana Vadisi, Güneyi Basra Körfezi gibi geniş bir Ön-Orta Asya topraklarıdır. Onlarca modern Aryan kültürlü millet oluşmuştur. Kaldı ki Doğu Aryan milletlerin tarihi genelde İslamiyet'e kadar ortaktır.

Nitekim *"Airya"*nın karşılığı eski Ahameniş/Pers dönemindeki kullanımı şekli ile bu *"Aryan"* sözcüğüdür. Büyük oranda bu adlandırma Proto-Hint-Aryanlıların etnik olarak kendilerini tanımlama amacıyla kullanılmak üzere tarihin bu döneminde var olmuştur. İran sözcüğünün de aynı şekilde kökeni, Aryan sözcüğünden gelir. İran (ایران) sözcüğü günümüzdeki Farsçaya, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da yer alan bir Proto-İrani terim olan *Aryānām*'dan bu dilin telaffuzundaki değişimle girmiştir. Daha sonraki dönemlerde kullanılan *"Ariya ve Airia"* kelimeleri aynı zamanda Ahameniş/Pers İmparatorluğu yazıtlarında etnik bir atıf olarak yer almıştır. Yine aynı şekilde bu kelimeyi Sâsânîler döneminde kullana gelen *"Ērān"* terimi şeklinde, Pehlevi dilinde *'yr*'n, *Nakş-ı*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rüstem'deki I. Ardeşir'in taç giyme törenini gösteren kabartmanın yanındaki yazıtta bulunmuştur. Sâsâni kralı I. Ardeşir'in zamanında *"Êrân"* ifadesi "devletten" çok "*insanları*" kastederek bu anlamını korumuştur. *Aryan sözcüğün değişmiş sürümü olan Ērān, Sāsāniler devrinde ilk olarak I. Ardāxšīr'in (224-240) Nakş-i Rüstem kaya yazıtında karşımıza çıkar.* Bu kabartmaya eşlik eden Partça lehçesinde yazılmış yazıtta İran, Aryān olarak ifade edilirken, bu yazıtta, kralın sanı Orta Ariyaca "*ērān*" kelimesini (Pehlevi dilinde,'*ry'n*) içermektedir. Yazıtın Partça olan kısmında ise eski fonetiğe uygun olarak *"Aryān"* sözcüğü kullanılmıştır. Bu yazıtta I. Ardāxšīr kendini İranlıların tek hâkimi olarak ilan etmektedir. *Ariyaca; "Ardasīr šāhān šāhērān"* demektedir. I. Ardāxšīr'in oğlu I. Şāpūr (240-270) ise kendisini hem İranlıların hem de İranlı olmayanların *(Ariyaca; šāhān šāh ērānud anērān)* hükümdarı olarak göstermektedir. Kral I. Şāpūr'un –üç dilli- *Kâbe-yi-i Zerdüşt* yazıtında *Ērānšahr sözüğü "krallık" anlamında kullanmıştır. Ben bu krallığın hükümdarıyım/"tanrısıyım".* Pehlevi Ariyacası ile: *"An ērānšahr xwadāy hēm." (Türkçesi; "Hali hazırda Eranşehr'in tanrısıyım!")*[19]

M.S. 3. yüzyılın sonlarında yaşamış oldukça nüfuz sahibi Zerdüşti Magi kökenli yüksek rahip *Kartir Hangirpe* (diğer söyleniş seçenekleri, *"Karder veya Kirdir"*) kendi "*Kartir Kitabesi*'nde, *Anērān*'ın egemenliği altındaki bölgeleri gösteren listede aynı bölgeleri saymıştır. *Airyanem Vaejah* kelimesi ve kavramı aslında İran'ın ülke isminde (Edebi olarak "*Aryan (ların) ülkesi*" anlamında), aynen *Aryānā* kelimesinin günümüz Farsça karşılığı olan İran *(Ērān)* gibi korunmuştur. -Bölgenin adı MÖ 6. yüzyıldan 1935'e kadar *"Pers İmparatorluğu"*, Araplar tarafından *"Acemistan"* gibi isimler ile anıldı. Fakat Günümüz Pers topraklarında kurulan devletin adını Rıza Şah Pehlevi 1935'te aslı *"Aryan"* olan kelimenin günümüz Farsçası telaffuzu ile *"İran"* şeklini resmen kullandı.

Kısacası *Aryan* kelimesi modern bir tarihi kategorileştirme değildir. Tamamen tarihidir. Nitekim Bihustun Yazıtlarında MÖ 522'de bu kategorileştirme bizzat Pers Kralı Kiros tarafından yapılmıştır. Bazı Kürd tarihçileri Aryan kelimesinin Farisileşen bu serüveninden ötürü onu kullanmak istememektedirler. Oysa kelimeye Farsların sahip çıkması kadar günümüz diğer Aryan halkların özelde Kürdlerin onu kullanmaksızın

19- *Bkz. Mac Kenzie, D. N. Ērān, Ērānšahr, E.I. Vol VIII, Fasc 5 p.534.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kendi tarihini tanımlaması mümkün değildir. Ayrıca hala Aryan kökenli bu halklar Aryani dilsel kültürel üretimlerini birbirlerine yaslanarak üretmektedirler. Doğu Aryan halklar birbirlerinden dilsel ve kültürel kopuşlarını tamamen bitirmiş de değiller. Siyasal, dini ve ideolojik kaygılarla tarihsel gerçekliği inkâr etmeye, gerçekliği karartmaya çalışmak büyük bir hatadır. Diğer yandan ideolojik bir maksatla da ya da ırkçılık yapma maksadı ile de *"Aryan"* tanımını kullanmıyoruz. Tarihe ırki yaklaşım yanlıştır. İnsanın kimliği kültüreldir. İnsanın gensel yapısı fiziki olarak tam bir karışımdır. Tarihe, kültüre veya insanlığa ırki yaklaşım yanlıştır. Gerçekçi de değildir. İnsanın fiziki evriminde ırki bir görünüm daima geçici bir aldatıcı görünümdür. İnsanlar antik çağlarda dahi aldatıcı bu görünümü en fazla kullanan gens veya soy düşkünü aşiret yapılanmalarında dahi bu yapılarının saflığını üç asırdan daha çok koruyamamıştır. Bizim için Aryan tanımı kategorik olarak, tamamen kendine özgü sistematiği olan kültürel bir görünün içinde ülkesel-dilsel-dinsel-iktisadi-sanatsal-edebi ve tarihi topluluk olarak ısrarlı birlikteliğinde uzun yıllar içinde belirli bir alan içinde yaratılmıştır. Bu kültürel yapıda olan bölge halklarının dilsel, kültürel, dini vs. yani kavmi medeniyetlerine dair oluşumlarını diğer bölge kültürlerinden Aryan kültürü üzerinden ayrıştırarak ve sorgulayarak bulmaya çalışıyoruz.

Dil eşittir medeniyet, düsturu doğru değildir. Eğer öyle olsaydı dünyamızda aynı dili konuştuğu halde çok farklı medeni koşullarda yaşayan toplumlar olmazdı. Dil'e ya da kültür'e kutsiyet de vermiyoruz. Onların ruhi yanları olmasına rağmen daha çok üretici fonksiyonları insanlığın gelişimi için önemlidir. *"Aryanlık", "Samilik", "Kafkaslık"* vs. kısaca bütün kültürler bizim için diğer kültürler gibi bir sadece kültürel kategoridir. Tarih çalışmasında yaptığımız kültürel ayrıştırma sadece tarihi sorgulamamızda bize daha çok tarihin karanlığında kalan, anlaşılmayan sorulara yanıt bulmamız için kullanılmaktadır. Tarihsel çalışmada da zaten *"Sezar'ın hakkı Sezar'a"* deyişinde olduğu gibi her kültürün başarısı takdir edilmiş veya eleştirilmiştir. Yeter ki insanlığa hizmet edecek medeniyetlerden faydalanmasını bilelim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BATI ARYAN-DOĞU ARYAN- SANSKRİTÇE

Bilindiği üzere "*Aryan*" kelimesi sadece Hint-İranlıları ifade etmek için değil aynı zamanda Hint-Avrupa dil ailesinden olan dilleri konuşanları da ifade edecek şekilde bir yazım farkı ile *"Ariler"* terimi olarak 19. yüzyılın sonunda kullanılmaya başlandı. Aryan tanımı yerine "*Ari*" tanımı daha çok kullanılmıştı. Özellikle İngilizlerin Hindistan'daki sömürgeci egemenliğine denk gelen bir dönemde bu terminolojinin onlar tarafından kullanılmış olması büyük bir talihsizlikti. Çünkü *"Ariler"* tanımı soyluluk ve üstünlük içeren ırkçı bir tanıma yükseltilmişti. Bu dönemde bölge kökenli aydınlar bu tespite uzak durdular. Bölge aydınlarının, İngilizlerin bu tespitinin onların emperyalist emellerine hizmet eder siyasi kaygıları yerinde idi. Nitekim bu kaygılar gerçekleşti de. Lakin geride yeni tespit edilmiş bir gerçeklik daha vardı. Batı kültürünü yaratan Cermen ve Latin toplumların da dilsel akrabaları bu coğrafyada yaşıyordu. Tarih, bu gerçekliğin inkârı üzerine kurulamazdı. Hiç olmazsa Ariler şeklindeki ırki tanımının yerine, daha gerçekçi kültürel bir tanım olan *"Aryan" tanım* ile yola devam edilmeliydi.

Alman Friedrich Schlegel'in (1772-1829) Latince'nin yerine Sanskritçe'yi organik bir dil (dillerin kaynağı) olarak *Über die Sprache und Weisheit der Indier (Hintlilerin Dilleri ve Hikmetleri Üzerine, 1807)* isimli kitabında ileri sürdü. Beş Avrupa (Almanca, Fransızca, Latince, Yunanca ve İngilizce) ve iki Asya (Sanskritçe ve Ariyaca) dilinde 150 isim ve fiilli karşılaştırmalı olarak inceleyerek bu diller arasındaki benzerliğin tesadüf olmadığını ve köken birliğini gösterdiğini, bu kökenin de bu diller arasında en eskisi olan *Sanskritçe* olduğunu dile getirdi. *Schlegel*'in bu kitabı tüm Avrupa'da bir *"Hint tutkusu"* oluşturdu. Sanskritçe üzerinden gelişen Hindistan'ın Aryan kültürel kökenleri fikri daha sonra Avrupa'nın kökenlerinin ırka dayalı bir biçimde açıklanan politik bir dile temel olmuştur. Diğer taraftan Hindistan'a dayalı bu "*Ari Modeli*"; Avrupa'nın kökenlerini Mısır'a dayalı olarak açıklayan eskiçağ modelini yıkarak Avrupa kültürünü Akdeniz kökenli sayılmaktan kurtarmaya hizmet etmiştir. Böylece Avrupa'nın müstakil bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gelişme seyrine ve özgün bir uygarlığa sahip olduğu tezleri ortaya atılabilmiştir. Bu dönemde Batı'nın kökenlerinin açıklanmasında Aryanizm'e ek olarak Yunan kökenlerinin keşfi ile yeni gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa'nın medeniyet kökeni saydığı Yunanistan, yeni bulgular sonucu Hint kökenlere yönelir. Yeni tanımlanan dil ailesi için Alman Hindolog *H.J. Klaproth* 1823 yılında Hint-Alman (*Indo- germanisch*) ismini kullansa da *Fransız Bopp*'un (1791-1867) ilk kez 1816 yılında *Thomas Young* tarafından kullanılan "*Hint-Avrupa*" terimini tercih eden bilimcilerden yana çıkması ile bu kavram Aryan dilbilimcilerin diline artık yerleşmiştir.[20] Bu bağlamda terimin başlangıçta Kafkaslarla ilintili olarak kurulması önemlidir. *Bernal*'in belirttiği gibi ilk kez 1795'te *"Kafkas ırkı"* şeklinde *Blumenbach* tarafından kullanılan terim daha sonra *'Aryancılık'* temelinde Almanların saf ırkla ilişkisi bağlamında gündeme gelmiştir. Dini metinlerde yer alan özellikle Avrupalılara yakın duran Kafkasya mitolojileri devreye girmiştir. *"Zira Kafkasya Promete'nin hapsedildiği ve acımasızca cezalandırıldığı yerdir. Nuh'un üçüncü oğlu olan ve Avrupalıların atası sayılan Yafes ile özdeşleştirilen İapedos'un oğlu olan Promete'nin insanlar için kahramanca ve fedakârca ateşi çalması, daha sonra Ari davranışının simgesi olmuştur."* Avrupalıların, kendi ırksal kökenlerini tarihin başlatıcısı olarak gösterilen *Promete*'ye götürmeleri, Batı'nın mahiyetini açıklamada önemli bir noktadır.[21] Diğer taraftan; *"Ari miti 19. yüzyıl sömürgeciliğine felsefi bir anlam kazandırmıştır. Alman kimliğinin ırkçı bir şekilde tanımlanmasında kullanılan Ari miti aynı zamanda Hindistan'ın geçmişini, Sanskritçe konuşan Hint-Aryan işgalcilerini açıklamakta ve böylece Hindistan üzerinde bir hak iddiasını gündeme getirmekteydi."*[22] *"Aryanizm, böylece Hindistan kökenle ilişkili*

20- *Bkz. İngiltere'de Aryan tezleri için "Avrupa'nın Aryan kökenleri fikri" (Bernal, M. (1998). Kara Atena: Eski Yunan uydurmacası nasıl imal edildi.1785-1985. Ö. Buze (Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.1998, s. 326-327) Bkz. Trautmann, T. R. (1997). "Aryans and British India" Berkeley: University of California Press.10-1997.*

21- *Bkz. Bernal, M. (1998). Kara Atena: Eski Yunan uydurmacası nasıl imal edildi 1785-1985. Ö. Buze (Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları. S. 318-319. 1998.*

22- *Bkz. Murti, K.P. (2001). India: The seductive and seduced "other" of German orientalism. Westport, CT: Greenwood Press. s. 2-3, 2001.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

konumunu korusa da gittikçe aşılmış, insanlığın evriminde Yunan mucizesine doğru gelişen bu süreçte, Yunanistan'ın ön-Ari kökenleri fikri çerçevesinde Mısır ve Mezopotamya etkisinden kurtarılmıştır. Böylece tarihsel süreç içerisinde Batı uygarlığı biricikleştirilmiş; Avrupa'nın Antik Yunan'dan başlayan benzersiz soyağacı çıkartılmış; nihayetinde "kapitalist mucize"yi yaratacak olan ilerleme çizgisinin başlangıcı oluşturulmuştur. Daha sonra Marx'ta ve Weber'de görebileceğimiz gibi günümüz toplumunun kendi başına Avrupa tarihinin içsel gelişmelerinin bir neticesi olarak ele alınabilmesinin önü açılmıştır."[23] Yine *"Ari"* ırkı üstünlüğü şeklinde özetlenecek ırkçı teoriler, 20. yüz yılın başlarında Avrupa'nın dünya egemenliğinin pekişmesi ile Doğu'ya karşı bir üstünlük söylemi olarak ortaya çıkmıştır. Daha önce kısmi hayranlıkla şekillenen Doğu'ya bakış, bu sefer giderek bir değerlendirme ve yargılama tonuna sahip olmuştur. *"Durağan Doğu toplumları"* karşısında *"Dinamik Avrupa'nın"* farklılığı, özellikle coğrafi ve iklimsel farklar, hatta ırkın üstünlüğü gibi faktörlere dayanılarak açıklanmaya başlanmıştır.

Soylara asillik, üstünlük vasıfları arkaik tarihin değer yargılarıdır. Modern dünya bu yaklaşımın insan varlığında toplumsalkümeler üzerinden yanlış bir tespit olduğunu bilimsel olarak kanıtlamıştır. Dünyanın bütün ırklarının bizim için bir soyluluğu ve asilliği vardır. Bu hukuki ve ahlaki bir duruştur. Ayrıca insani davranış alanında kalan, bilimsel, etimolojik ve kültürel kaygılar dışında olması gerekendir. Günümüz bilimi insanların gensel ortaklığını ve karmaşasını tanımlarken insanların yakın akrabalıklarının insanın yüzbinlerce yıl geriye giden tarihinde üçyüz yıl içinde dahi kaybolduğu yeni karmaşık kökenlere yöneldiğini gösterir. Yani ırki olarak hiçbir topluluk tanımlanamaz. Ancak insan grupları kültürel, ısrarlı toprak birliği ve siyasi kader birlikleri kurdukları adları ile öne çıkarlar.

Kürdler de böyle bir kültürel, ısrarlı toprak birliği ve siyasi kader birliği olan tarihi bir gruplaşmaya uğramış, geçmişte kavim günümüzde millet olmuş kültürel geçmişi bakımından Doğu Aryan bir topluluktur. Aryan soylu bu topluluk kültürel olarak Doğu Aryan

---

23- Bkz. Murti, a.g.e. s. 2-3, 200.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kimliğe Hindistan ile ilintisi bakımından tarihin belli bir döneminde diğer birçok İrani topluluk ile kavuşmuştur. Çalışmamızda Antik çağda kültürel görünümleri nedeni ile Kürdlerin Aryan ataları için *"Doğu Aryan"* terimini kullanacağız. Bu terimi ırkçı bir gruplama olarak değil, bütün Aryan halkların dilsel ve kültürel tarihsel ortaklıklarından ötürü ve bölge insanının kendini Antik dönemin kullanılagelen tarihi kültürel bir tanımlaması olarak ele alacağız. Doğu Aryan kültürü de tanımlayarak Aryan toplumlarının Ön Asya'daki girişimlerini tespit etmeye çalışacağız. Diğer yandan dilsel olarak aynı kökenden gelen ve ortak tarihi kültür kültlerine sahip olduğu kanıtlanmış ve artık bütün dünya da bilim çevrelerince genel kabul görmüş *"Hint-Avrupa"* dillerini *"Batı Aryan"* şeklinde ve *"Hint-Aryan/İran"* lı halkları *"Doğu Aryan"* şeklinde belirteceğiz. Özellikle *Doğu Aryan* tanımı; bölge tarihinde MÖ 1550 sonrası *Mitanniler* için ve daha sonra bölgeye yerleşmeye başlayan diğer Doğu Aryan halklar; Med, İskit, Pers ve Part vs. toplulukları için kullanacağız.

Aslen geçmişlerinde bir olan Aryan kültürlü halkların Antik Çağda Ön Asya ve Hindistan İndus bölgesinde ki kültürel görünümleri nitelik olarak farklılaşır. Kültürel olarak farklılaşan bu sosyal kümeleri *Doğu Aryan ve Batı Aryan* halkları şeklinde adlandırdık. Onların din ve dil kültürel öğelerindeki kendi kümelerindeki ayrılıkları ve yakınlıkları da bu sınıflamaya gitmemize bir gerekçe olmuştur. Her iki Aryan topluluğun dini ve dilsel farklılıkları özellikle baskın görünür. Batı Aryan halklar da, Doğu Aryan halkların inandıkları *Hint tanrıları* yoktur. Soyca aynı kökenden olan iki Aryan topluluk arasında en belirgin özellik dini alanda buydu. Batı Aryan toplumların Doğu Aryan tanrıları MÖ XVI. yüzyıl sonrası Mitanniler ile birlikte bir kısım bölge halkları olan Hurrilere, Luvilere, Gaşkalara ve Hititlere kısmen aktarılır. Antolia'da özellikle özellikle Mitanni (Doğu Aryan Hint) inancı olan Mithracılığı, daha sonraki yüzyıllarda Batı Aryan halklardan Ermenilerin, Galatların, Makedonların, Yunanlıların ve daha sonra da Romalıların benimsedikleri görülür. Antolia'ya göçerlerden ilk Ermeni kabileler Doğu Aryan tanrıları bölgede benimserler. Fakat Ermeni kabileler diğer yandan kendi pagan tanrılarına tapmaya da devam ederler. Bu karmaşık dini kültü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rel görünümü Yukarı Fırat havzasında Kommagene bölgesinde (modern Adıyaman) en iyi '*Nemrut Tapınağı*' sunar.

Ayrıca her iki Aryan kümenin de siyasal kader ortaklıklarında halklar kümesel birlik içinde bir görünüm sunarlar. Bir Romalı, Ön Asya'da daha çok Yunanlı, Galyalı, Ermeni ve Selevkoslar ile birlikte olmuştur. Bir Partlı ise daha çok Medli, İskitli ve Persli olmuştur. Siyasal olaylar anlatıldığında kaderde ve kıvançtaki oluşan birliklerde bu algı gözlemlenecektir. Bu sınıflama hem bölgesel faklılık için hem de daha yakın ailesel kültürel bağları göstermek için zaten gereklidir. Doğulu-Batılı olmak ikileminde Kürdler sürekli kalmıştır. Fakat Kürdlerin kavmi kültürel dini Doğu Aryan kodları Doğu Aryan topluluklar ile birlikte yaşama kategorisinde hareket etmeye onları meyilli bırakmıştır.

Kültürel olarak kökenbilime bizlerin önem vermesi yine kendi gerçekliğimizi bilmek ve onun özgür gelişimini sağlamak için elzemdir. Örneğin dini alanda Kürdlerin Doğu Aryan kültürel dini geçmişinde Mithracılık, onu Batı Aryanlara yaklaştırırken, Mecusilik, İslamiyet onu daha çok Doğu Aryan havuzda bırakmıştır. Dilsel alanda güçlü sözlü edebiyat geleneğini yazılı edebiyata aktarmada dini alan dışında başarılı olmamıştır. Çünkü siyasal ana merkezi üstlerini kaybettiği için İslami Arap kültürünün asimalasyonu sürecini yaşamaya başlamıştır. Her dilin bir serüveni, kuralları, ruhiyatı ve diyalektik bir metodu yani sözsel-sessel-sentaks-ruhi bir düzenliliği ve esnekliği vardır. Her dilin beyindeki algılarında kendine özgü kodları vardır. Bütün bu yapı onun kendine ait olanı ile onu geliştirir. Her toplumun ilerlemesi kendi kültürel formunun ana kaynakları üstüne kurulu olması onların kültürel üretimini de kendi kültürleri üzerinde geliştirmeleri gerektiğini zorunlu kılar. Bu yaklaşım da insanlığın gelişi için dünya medeniyetine katkı sunar. Aynı şeyleri özgünlük olarak dini alanda, edebiyatta, gelenekte vs. birçok unsurda bulabiliriz. Dilsel ya da ırksal farklılıklar kültürel kimliği ve fiziki yapıları ile hep yol almıştır. Bu farklılıkların kendisi insanlık için her biri ayrı bir zenginliktir. İnsanın özgürleşmesinde üç temel üretimin; maddi hayatın üretiminde, insan neslinin üretiminde üçüncü etmen olan kültürel hayatın üretiminde; dil ve kültür üretimi belirleyici ana üre-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tici öğedir. Tarih kendi gerçekliğinin dışında, vahşi konumundan çok bu üretici ve özgür konumu ile yol alır. Tabii içinde bulunduğu tarihi, siyasi, dini, edebi ve çevresel koşullar içinde! İslamiyeti kabul eden Kürdler, kendi özgür gelişme zeminini kaybetmiştir. Asimilasyon kültürü içinde kaldığı süreç onların esaretini daim kılmıştır.

Bir kültürel dağılım olarak doğulu Hint-Aryan toplulukların Ön Küçük Asya'daki coğrafyasını belirleyebiliriz. Her ne kadar bu coğrafyanın hudutları tarihi dönemler içinde değişimlere uğrasa da genelde batıda *Fırat Nehri*, doğuda *İndus nehri-Hindistan*, güneyde İran körfezi, *Mandali, Afrin* ve kuzey doğuda *Soğdiana, Baktriya*, kuzey batıda *Karadeniz, Dersim* bölgeleri içinde kalan geniş toprak parçası Hint-Aryan kültürün egemen yaşam alanıdır. Bu bölgenin batısında Orta Çağ'a kadar Batılı Hint-Avrupalı halklar vardı. Hint-Aryan toplulukların dağılımı bakımından tarihsel süreç içinde bu coğrafya bazen genişlemiş, bazen daralmıştır. Fırat'ın batısı daha çok Batılı Aryanların toprağı iken bu bölgenin doğusunda kalan Doğu Aryanlar Ön Asya'da hem batıda hem de doğuda MÖ 500-M.S. 600 yılları arasında en geniş kara toprağına serpilmişler. Pers döneminde Doğu Aryan kültürü batıda Ege Denizi ve Karadeniz kıyılarında egemen bir kültür olarak özellikle dini alanda gelişmişti. Hint-Aryanların dini itikatları olan Mitracılık ve Zerdüştlük dinlerinin egemenliği yine de bir hoşgörü içinde bu bölgelerde yer almış görünüyor. Çünkü yerel pagan inançlar farklı tanrılara tapınım ve farklı dini ayin ve tapınak kültürü biçimlerinde kendilerini korumuşlardı. Özellikle batıda Doğulu Hint-Aryan kültürün dini alanda egemen biçiminin Zerdüştlükten çok Mitracılık olduğu açıktır. Yine Hint-Aryanların batı sınırlarında dini olarak Mitracılıktan ve Manicilikten daha çok etkilenmiş Zerdüştlük ve sonrası inançların ardılları, Greklerin *Pavlikon* (İkonları ret eden) dedikleri *Hürmüz* (Alevi), *Ezidî*, *Yarsani* vs. dini toplulukları bulunmaktadır. Semsur(Adıyaman)-Kulik (Kâhta) mıntıkasındaki Komagene medeniyeti bu dini ve dilsel geçişi tanımlayan, Batı ve Doğu Aryanların kaynaştığı bir medeniyettir. Ünlü Nemrut Tapınağındaki uzun yazıtta Komagene Kralı Antiochus/Antiokhos bizzat bu karışıma özel olarak değinmiştir. Fırat Nehri burada da Doğu Aryanların sınırını çizmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu dağılımdan da anlaşılacağı gibi, Doğulu Hint-Aryan toplulukların siyasal teşekkülü olarak yaşanan alanların tarih içinde en uygun egemenliğine yine Aryan kültürünü temsileden Med, Pers, Part ve Sâsânî Devletleri sahip olmuştur. Doğu Aryan kültürünün coğrafik temsili hususunda birçok ünlü tarihçi şu değerlendirmelerde bulunmuştur. *Richard Foltz,* adlı eserinde; *"Büyük İran" halklarını içeren bölgelerin Mezopotamya'dan Kafkaslara uzanan, doğuda; Harezm, Maveraünnehir, Baktriya ve Pamir Dağları bulunduğu Farsları, Medleri, Partları ve Sogdları içeren İslam öncesi bütün Zerdüşt bölgelerdir."* [24] *Mallory, J. P; Adams, D. Q.* (1997), eserinde; *"Büyük İran, Yunan sınırından İndus Nehri kadar olan bölgedir."* şeklinde bir coğrafya gösterir.[25] Büyük Timur İmparatorluğu tarihçisi *Mir Khwand,* Büyük İran'ı (Iranshahr); *"Fırat Nehri'nden Amu Derya arasında olan bölge"* olarak betimlemiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bölgeye olan göçlerle ilgili veriler tarihin orta antik çağına MÖ 3000 yıllarına dairdir. Tarihin milattan önce Kalkolitik Çağda altı –üç bin yılları öncesi ana dil gruplarının oluşum evresidir. Yani; Hint-Avrupa, Hint-Aryan/İran, Sami, Ural Altay dil ailelerinin oluşumu gibi. Milattan önce dört-iki bin yıllarında belirginleşen grupsal ana kimliklerin ırki olarak bilindiği fakat kabile kimliklerinin hala bir kavim olarak değerlenemediği ya da tanımlanamadığı dönemdir. Bu dönemde ise örneğin Sümerlerden Urartulara kadar birçok uygarlığın dilleri hem öldüğü ve bu gün bilinmediği için hem de dönemin yaşanan dillerinin gelişim ve ayrışım evresi nedeniyle dönemin insan grupları kavimselolarak net tanımlanamamıştır. Dönemi tanımlamada ırki tanımlamaya yakın, bu ırkları dilsel bir ayrıştırmaya tabi tutarak kavimlerin tasnifi yapılır.

Kürdler kavmi yapılarını her ne kadar soy yapılarına dayandırsalar da gerçek öyle değildir. Kürdler halk olarak kültürel bir sosyal yapıdır. Baskın kültürel kimlikleri ile de Kürdler daha çok Doğu Aryan kabilelerin karışımı içinde oluşmuş bir kavimdir. Ayrıca Ön

24- *Bkz. "İpek Yolu Dinleri": Antik Dönemden 15. yüzyıla karayolu ticareti ve kültürel etkileşim, Medrese Yayınları, 2006. pg. 27."*

25- *Bkz. "Encyclopedia of Indo-European culture, London and Chicago: Fitzroy-Dearborn, pg 307"*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Asya'da, günümüz Kürdistan coğrafyasında özellikle *"Kafkas kültürlü olduğu"* kabul edilen Hurrili kabileler ile karışmışlar. Diğer yandan soydaşlarının çoğu İran coğrafyasında Alan, Elamlar ile karışan Doğu Aryan kabileler Fars kavmini oluşturmuştur. Tıpkı İngiliz kavmini yaratan *Anglo-Sakson* halklar gibi, Antolia'da Doğu Aryan-Hurri kabilelerinin karışımından Kürdler ana oluşum sürecini yaşamıştır. Fakat Kürdlerin diğer gensel ve kültürel akrabalıkları kısmen bölgenin yerli halkları dışında Ön Asya'ya güneyden, batıdan ve doğudan göç aldığı Kafkas, Sami, Asyatik ve Batı Aryan halkları ile vardır. Antropolojik tespitlerde, bu tarihsel geçmişi doğrulamıştır. Nitekim bölge tarihi içinde Kürdlerin oluşumu seyrinde yer alan kabileler incelendiğinde bu halkların göçler nedeni ile yaşamış olduğu coğrafya değiştiği gibi bu yapılarda çoğu zaman gens davranışı –İç evlilik- sergileseler de, başka halklar ile ilişkilerinde evlilik yolu ile belli bir karışımı yaşamışlardır. Günümüzde Kürdlerin gen araştırmalarında % 80 Aryan kökenlilik yanında % 20 bölgeye dışarıdan yerleşmiş Aryan olmayan diğer bölge halkları ile karışımı tespit edilmiştir. Tespitten de anlaşılacağı gibi tarih içinde Aryan olmayan başka halklar ile gensel karışımlar mutlaktır.

Fakat Kürd kavminin temel kültürel oluşumunda bu bileşimler belirleyici olmamıştır. Kürd kategorisini bu tarih çalışmasında Batı Aryan kültüre yakın duran Yukarı Fırat havzası Kürdlerini bir yana koyarsak, genelde onları Ön Asya'da ısrarlı ve baskın doğulu/Asyalı bir kültürel topluluk olarak daha çok tanırız. Bölge tarihi incelendiğinde de görüleceği gibi Küçük Ön Asya sürekli istilalara uğramış, bölgeye dışarıdan gelen göçlerin kendine yaşam alanı bulduğu ve bölge halklarının daima kendi aralarında ittifaklarına ve karışımlarına sahne olmuş bir coğrafyadır. Nitekim bu karışıma rağmen bölgenin güçlü Aryan kültürel kimliğinin diğer kültürel kimliklere baskın egemenliği içinde günümüz Kürd toplumu oluşmuştur.

Ayrıca Kürd kabileleri üzerinde egemenliğini kuran İslamiyetin farklı tonları oluşmuştur. Mecusi geçmişinde ısrarlı olan Kürd kabileleri bugün daha çok Batı Aryan halkların Batıcılığına yakın bir yerdelerdir.

Kürdçe Hint –Avrupa dil ailesinin İrani grubunda Kürdçe, Farsça

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve Paştu gibi başlıca Doğu Aryan soylu diller bulunur. Bu diller aynı kökten doğmuştur. Zamanla aynı gramer kurallarına sahip birer dil olmuşlardır. Kürdçe dili, Hindu- Avrupa dil öbeğinin *Kuzey Batı Ön Aryan/İran Dilleri* kolu arasında yer alır. Fakat Doğu Aryan halkların Hurri kabileleri ile karışımı sonucu MÖ 500 sonrası gelişmiştir. Kürdlerin göçebe ve yerleşik yaşam tarzı, dini itikatları, el sanatları, ziraat ve hayvancılık, folklor ve edebiyatı diğer bölge Doğu Aryan kökenli halklar ile aynıdır. Konuya biraz daha derinlik katarsak MÖ 1500 sonrası bölgeye yerleşen Hint-İran/ Aryan ırkına ait kabilelerden bahsedilir. Yukarı Mezopotamya ve Antolia'nın bir kısmında yaşayan Doğu Aryan Mitanni kabillerine MÖ 1100 yılları sonrası Zagrosları aşarak doğudan Hint- İrani öbekten Doğu Aryan/İrani ve kavimler olan: *Med, Saka/İskit, Pers* vs. kavimleri karışır. MÖ 1700-300 yıllarına kadar Antolia'nın daha çok kuzeybatısına gelen *Hitit, Luvi, Muşki,* MÖ 1200 sonrası gelen *Ermeni-Frig, İyonya, Lidya ve Galat* vs. gibi halklar Antolia'ya göç ederler. Bunlardan Hitit, Luvi, Muşki ve Frig-Ermeni kabileleri günümüz Kuzeybatı Kürdistan coğrafyasında yaşayan *"Kafkas kültürlü"* Hurri kabileleri ve "Doğu Aryan kültürlü" *Mitanni ve Hurri* Aryanik (Aryan kültürel karışımlı) topluluklar olan *Subaru, Guti ve Kassi* kabilelerinin yaşadıkları topraklara yerleşirler. Zamanla bu kabileler birbirleri ile karışırlar. MÖ 1200 yılları sonrası İran üzerinden Doğu Aryan; *Mada/Med, Persi, Part vs.* kabilelerin ve kuzeydoğudan daha çok Kafkaslardan yine Doğu Aryan; *Saka/İskit, Kimmer, Alan* ve *Osset* kabilelerin bölgeye yerleştiklerini görürüz. Esas *Kürd* kavmi kimliği oluşumu bu dönemde bölgeye yerleşen Doğu Aryan kavimlerin yerleşmesi ve Doğu Aryan kültürün diğer kültürlere baskın geldiği siyasal koşullarda oluşur. Nitekim Doğu Aryan kültürün baskınlığı Med Devleti dönemi ile başlayan Ön Asya'daki 150 yıllık siyasal egemenlik sonrası oluşur. Pers döneminde ise daha çok Medlerin yerleşim coğrafyası olan Küçük Asya toprakları *"Medyalaşır-Kürdistan-laşır."* Kürdlerin kültürünü, en baskın Med kültürlü Doğu Aryanlar olarak tanımlayabiliriz. Kültürel olarak Med coğrafyası Medya, Selevkoslar ve Partlar döneminde genişler. Doğu Aryan Med kültürel baskınlık Fırat Nehrini aşar, Antolia içlerine uzanır.

MÖ 500 ve 400 yılları arasında *"Atlantik çözülme"* adlı bir iklim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değişikliği, Avrupa çapında iklimde rüzgâr ve nem dağılımında değişimlere ve sıcaklık düşüşlerine neden olarak kuzeyde Bronz Çağı'nın sona ermesine ve İskandinavya'dan çıkarak Güneydoğu Avrupa'yı etkileyen ünlü *Cermen* istilalarına neden olmuştur. MÖ 300'lerde iklim dünya'nın her yanında ısındı. Bu göreceli ısınma İtalya'yı Avrupa'nın geri kalan bölümünden ayıran Alp Dağları geçitlerini de açtı. Bu durum özellikle Orta Avrupa'da uzun süreli dondurucu bir kuraklığa neden olmuş ve tarihçilere göre, *"Barbar istilaları"* olarak da bilinen kalabalık göçlerin başlangıcına rastlamıştır. Yine MÖ 300'lerde *Greklerin* ve birtakım ufak tefek Kafkas halklarının Kuzeyden Antolia'dan göçü bu dönemde görünmeye başlar. Bu dönemin Ön Asya'daki en büyük siyasi istila ve fetih hareketi Büyük İskender'in öncülüğünde Makedon, Thrak ve Grek halklarının Ön Asya'yı fethidir.

Nitekim göçle Ön Asya bölgesine gelen Batı Aryan toplulukların da yaşam alanı seçeneği Mezopotamya'nın Sami toplulukların yaşadığı sıcak çöl alanları değildir. Onların yeni yerleşim alanları, daha önceki yaşam koşullarına uygun; tarıma ve hayvancılığa elverişli verimli ovalar ve mera alanlarıdır. Küçük Ön Asya'da bu yerleşke bugünkü tanımı ile Kürdistan, Kuzey Batı Suriye ve Batı Antolia coğrafyası olmuştur. Fırat Nehri ve onu besleyen Murat Irmağı Aryanlaşan Ön Asya'da istilacı Batı ve Doğu Aryanlar için bir sınır oluşturur. İstilacı Aryan kabilelerin Ön Asya'daki siyasal ve sosyal değişimlerinden hareketle yaşanan birliktelik ve karışımdan Ön Asya'da oluşan yeni sosyal yapının tamamının değil ama birçoğunun Kürdlerin kavmi oluşumu olduğu tezi birçok tarihçi tarafından işlenir. Diğer yandan istilacıların bir kısmının daha sonra Kürdlerin kavmi oluşumunda yer alan bu Aryan kabileler olduğu belirtilir.

MÖ 3000'lerde bölgenin hemen yanı başındaki Güney-Batıdan da özellikle Aşağı Mezopotamya bölgesi Sami kökenli kabilelerin göçüne maruz kalır. Bu kabileler Akkad, Asur ve Babil Devletlerinin yarattığı medeniyetin temsilcileri olur, özellikle zamanla gelişip güçlenen bir Sami dili olan *Âramice* bölge devletlerinin dili haline gelir. Fakat Sami kökenli halklardan çok Yukarı Mezopotamya'daki Kafkas yerli kabileler daha çok bölgeye doğudan ve batıdan gelen

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yeni Kafkas ve Aryan topluluklar ile karışmış olduğu gözlenir. Kafkas Hurri, Kassit ve Guti kabileleri Sami kültürünü Babil ve Sümer topraklarında benimseyerek zamanla Samileşmişlerdi. Fakat aynı şekilde Akkad ve Asur zamanında Mitanni, Hurri ve Guti topraklarına yerleşen veya yerleştirilen Sami kökenli nüfus da Mitannileşerek, Hurrileşerek, daha sonra bu bölgeye gelen Doğu Aryan; Medler tarafından Aryanlaşmış ve Kürdleşmiştir. Bu topluluklar MÖ VI. yüz yıl sonrası zamanla yeni oluşan Kürd kavmi oluşumun içinde kalmışlardır. Özellikle Geç Hitit Devletlerinin şehirlerine (Kargamış, Urfa, Semsur, Meleti, Sophene ve Amed bölgesine vs.) yerleştirilen Asur kökenli *"Basralı Samiler"* bu topraklarda asimile olup Kürdleşmiştir. Kürdlerin, bölgenin kadim halkları ile bölgeye sonradan gelen diğer Aryan kavimlerin karışımı içinde günümüz Kürdistan coğrafyasında ortaya çıkmış bir kavim olması kültürel olarak baskın Aryani bir sonuçtur. Bu durumu en iyi tanımlayan belirlenim konuşulan dildir.

Kürdçe, tam da Kürd kavminin oluşum seyrine uygun düşen dilsel ayrılıkları hala çok güçlü bir şekilde hem kendi içinde hem de komşusu olan diğer Aryan halklar ile belli bir farklılıkla taşımaktadır. Nasıl ki Hurri-Mitanni toplulukların coğrafyasına yerleşen Doğu Aryan topluluklar bu bölgelerde *Kürd* kavmi oluşumuna neden oldu, İran'da özellikle Elam halkı ile kaynaştığı bölgelerde *Parsi/Fars* kavmini ortaya çıkardılar. Muşki, Murat Nehri ve Sevan Gölü havzasına yerleşen Frig soylu Thrak kabilelerin de bölgedeki Hatti, Hurri, Alan yerel toplulukları ile kaynaşması sonucu *Ermeniler* oluştu diyebiliriz. Yani Kürd, Fars ve Ermeni gibi birçok bölge halkı daha çok Ön Asya'da ilk yerleştiği coğrafyalarda doğdular. Günümüz Kürd, Fars ve Ermeni topluluklarının kendi içlerinde dilsel lehçe ve ağız ayrılıklarında bu köken karmaşası farklılığı oldukça net görülür. Yine Kürdçe'nin zamanla komşu Aryan diller olan Farsça, Grekçe ve Ermenice ile çok belirgin farklılığı oluşmuştur.

KÜRD KAVMİNİN OLUŞUMUNDA DEVLET İDARESİNİN, DİN VE DİLİN ROLÜ

Antik dönemin Ön Asya'da şekillenen ve ortaya çıkan devlet yönetim biçimi Monarşi idi. Etimolojik anlamına bakılırsa monarşi bir kişinin yönettiği bir devlet düzenidir. Gerçekte ise bu terim, iktidarın aynı aileden soydan geçme yoluyla kalması biçiminde nitelendirilebilecek bir yönetim biçimini tanımlar. Monarşi devlet biçimi bu coğrafyada yüzlerce yıl ayakta kalan bir devlet biçimi oldu. Dönemin Monarşi devletleri çoğu zaman geleneksel tanıma en yakın, tanrısal hakka dayanan monarşilerdi: her eylemin bir ayin görünümüne büründüğü kalıcı bir dini ortam içinde yaşanılan bir antik dünyada, Kral, ancak tanrının veya tanrıların seçtiği bir kişi, sözde tanrının kendisi de olabilirdi. Antik dönemin devletlerinde, başkalarına egemen olmanın vekâleti sözde hep tanrılardan alınmıştır. Bu vekâleti kullanan krallar ya yarı tanrı ya da tanrılarının emirlerini yerine getiren onların sadık bir dini halifesiydi. Aslında kaba görünümü içinde bu tip monarşi yönetim hiçbir zaman tam anlamıyla uygulanamadı. Gerçekten, en zorba hükümdarlar bile, uyruklarının bazılarını (zengin ve güçlü soylular, etkili din adamları gibi) kollamak zorundaydılar. Üstelik yaşanan devirde ulaşım ve haberleşme araçlarının geriliği ile ortaya çıkan iletişim zayıflığı, eksikliği de Monarşi kralları uzak bölgelerdeki topraklarını başkaları eliyle yönetmeye zorluyordu. Bununla birlikte otorite, kralın veya danışmanlarının elinde toplanmıştı ve halk alınan kararlara karışamıyordu. Diğer yandan egemenlik altına alınmaya çalışılan halklar direniyorlardı. Egemenlik altına alınan esir halklar da fırsat bulduğunda başkaldırıyordu. Egemenlik, despotik araçlarla her zaman sağlanamıyordu. Çoğu zaman bu yaklaşımların tamamına istilaya uğrayan topluluklar karşı durmuştur.

İstilacı egemenler, direnişi kırmanın bir yolu olarak haliyle "hoşgörü" politikalarını üretmişlerdir. Egemen olunan topluluklara, devlete vs. bir lütufmuş gibi bazı tavırlar geliştirmişlerdir. Esaret altına alınan halkların bazı haklarına dokunulmayacağı, inançlarına saygı gösterileceği şeklindeki egemenlik politikaları şekillenmiştir. Bu gelişim bölgedeki Monarşi devletin biçimini de değiştirmiştir. Kavimlerin hoşgörü politikaları ise tersinden sonuçlar yaratmıştır. Urartu, Med ve

Pers devletlerine dair araştırmalarda bu hoşgörü politikasını birçok devlet yöneticisinin bir devlet geleneği olarak yürüttüğüne tanık oluruz. Hatta bazı devlet yöneticileri hoşgörü politikasını başka halklara egemen olmanın bir siyaseti olmanın ötesinde bu politikaları ahlaki bir prensip olarak benimsenmişler. Bazıları ise "hoşgörü" prensibini kanunlaştırarak, devleti yönetme düsturu düzeyine -Pers Kralı Darius- yükseltmiştir. Ön Asya'nın devlet katında İmparatorluk düzeyine yükselen köleci ve haraççı devletlerinden Pers İmparatorluğu, bu hoşgörülü devlet tarzını oldukça geliştirmiştir.

Küçük Ön Asya'da halkların tarih içindeki kavmi oluşumlarında bölge inançları belirleyici rol oynamıştır. Din, halkları birbirine kaynaştıran ve ayrıştıran, doğal asimilasyon gücünü sağlayan önemli bir etmendir. Halk toplulukları kavmi embriyonları içinde yaşadıkları dini inanç farklılıklarını kullanarak dinlerini bir şekilde başka halklar ile ayrılık noktasında biçimlendirmişlerdir. Bu yaklaşım özellikle birbiri ile savaşa sürüklenmiş halklarda çok belirgindir. Diğer yandan küçük devletlerin ve İmparatorluk düzeyine yükselen devletlerin başka şehirler, halklar ve devletler üzerinde egemenlik kurmanın bir vasıtası olarak dinin kullanıldığı görülmektedir. Dinsel karışımlar, sonuçta medeniyeti-üretimi temsileden ana kültürel öğe olan dili hep içselleştirmiştir. Fakat ganimet, köleleştirme, vergilendirme vs. şeklinde yapılan egemenlik savaşlarında siyasal çatışmalarını topluluklar dinsel bayraklar altında yaşarken hayati araçları olan dilde bir savaşımı dönemin yine kurumsal, sosyo-ekonomik yapıların bir zorlaması olarak yaşamamışlardır. Devlet erki dış yazışmalarda diğer devletler ile ortak yazım dilleri kullansalar da bu ortak dilsel konumu kendi halklarına dayatma gereksinimini duymamışlardır. Çünkü halkın kapalı, kendi kendine yeten üretim koşullarında kendi dili dışında başka bir dile gereksinimi söz konusu değildir. Ayrıca yaşanan çağlarda insanlar "işitmeye" dayalı kültürel bir yaşama sahipti. Bu nedenle tarihsel olarak insan gruplarını dini olarak ayrıştıran temel belirlenimin yine din etmeni olduğu fakat din etmenini yükseltme ve yaymanın bir aracı olarak kendine belli bir çevre yaratan etmenin yine ortak dil olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Kavimleri ortaya çıkaran da din ve inançlardaki farklılık üzerine şekillenen işte bu dil etmenidir. Kürt kavmi tarihsel süreç içinde bu dini çatışmayı sürekli yaşamıştır. Diğer yandan işitmeye dayalı kültürel aktarımlarda, dini temsillerdeki Medli Magi ruhban sınıfı-

na dayanan–güçlü ruhban geleneği (kabilesel ve babadan oğula) ve tarih, masal ve destan anlatımlarındaki Dengbej geleneği özgün hitap ve hıfz (bilgiyi ezberleme, hafızda tutma) gücü nedeni ile Kürdler kavmi dilsel gücünü arttırarak farklı kavmi kimliğine kavuşmuştur.

Bu halkların bölgedeki kavmi kimlikleri ile görünmeleri MÖ 15. yüz yıllarından sonra başlayacaklardır. Sami olan; *Asurîler, Âramiler, İbraniler* bölgede en önce tespit edilen kavmi halklardır. Protohistorik ve Kafkasik kavimler olan; *Hurrili (Guti, Kassit, Subaru* vs.) kabileler daha sonra belirirler. Doğu Aryan kültürlü olan; *Mitannili, Medli, Persli, Partlı, İskitli, Kimmerli* vs. topluluklar MÖ 20 yüz yıl sonrası ortaya çıkarlar. Batı Aryan kültürlü olan; *Luviler, Hititler, Gaşkalar, Frigler, Muşkiler, Ermeniler, Grekler, Galatlar* bölgenin kavmi kimlikleri olarak Küçük Asya'da birlikte yer almaya başlarlar. Ön Asya'nın batısında yerleşik kavimler olan; *Hatti, Hitit, Luvi, Mitanni ve Hurri* toplulukları MÖ 12. yüz yıldan itibaren kendilerine yabancı olmayan dilleri ve inançları sebebi ile batıdan gelen Batı Aryan *Ege Deniz Kavimleri* ile karışırlar. MÖ 8-7. yüz yılda Hurri soylu *Subaru, Guti, Kassit* Kafkas halkları ile yine MÖ 6. Yüz yıldan sonra daha çok *Mitanniler, Kimmer, Saka/İskit, Med, Pers, Part vs.* Doğu Aryan kabileler ile tarihin çeşitli evrelerinde aynı coğrafya da iç içe yaşarlar. Bu karışımın seyri içinde Kürd kavmi unsuru ancak MÖ 4. yüz yılda *"Karduk/Kurd"* adı altında artık görünür. Oluşan kavmi topluluğun dini ve siyasi tercihleri neticesinde Kürd kavmi olarak yurtları da belirginleşmeye başlar.

Batıda Hazar Denizi ve doğuda Orta Asya dağlarının batı yüzünde kalan, güneyde İran ve Afganistan Dağlarıyla kuzeyinde kazak stepleri arasında kalan Aryanların *"Turan"* olarak tanımladığı bölgeye MÖ 4. Yüzyılda Türk soylu kabileler gelir. Türk kabileleri daha çok arkalarındaki Moğol, Çin zorlamaları sonucu, Orta Asya bozkırlarından önce *Horasan*'a daha sonra *Atropene Medya*'sın-da/günümüz Azerbaycan topraklarında Doğu Aryan bir kavim olan *İskitler/Sakalar* ile birlikte görülürler. Türklere dair hiçbir kültürel görünüm Ön Asya'da bu tarihten önce görülmemiştir. Bölgenin son göçmen yerleşiği olan Türk kabileleri Hun toplulukları olarak MS 1. yüz yıldan itibaren önce günümüz İran topraklarının kuzeybatısında eski Med yerleşimi olan Atropene Medya topraklarında ve kuzey doğuda Horasan bölgesinde daha sonra MS 750-800 yıllarında Kafkasya, Antolia ve Ukrayna'da görünmeye başlayacaktır.

Türkler Ön Asya'nın ilk ve antik çağında bölgede hiç olmadılar. O halde bu dönemlerden öncesine dair, bölge halklarının tarihinde "Türk soylu" var olan Türk tarih tezleri ciddiye alınamaz. Milliyetçi Türk bazı aydınların Sümer, Kafkas Hurri kökenli Guti, Subaru ve Aryan soylu Saka/İskitler gibi bazı halkları *"Türk soylu"* gösterme çabaları ise tamamen politik ve yanlış tarihi bir iddiadır. Ünlü AnaBritannica ansiklopedisi *"İskitler"* için şunları söyler: *"İskitler, İran'da Sakalar olarak bilinir. MÖ 8-7. yüzyıllarda Orta Asya'dan Rusya'nın güneyine göç eden İran kökenli halktır."*[26] Diğer Kafkas kültürlü Hurri soylu Guti, Kassit vs. hata İrani yerel bir halk olan Alanlar ve Elamlar için "*onların da Türk olduğuna*" dair iddiaları da oldukça gülünçtür. Çünkü kültürel olarak Türklük ile bu halkları buluşturan ortak kültürel bir örnek ve kayıt yoktur.

Grupsal kimliği itibariyle Kürdlerin Aryan kimliği -Hint-İran- onu daha çok *Parsilere (Farslara), Partlara, Bellucilere, Dımılkîlere, Peştulara, Talişlere, Osetlere* akraba olarak yakınlaştırır. *"İranî diller olan Kürtçe, Farsça, Belucice, Talişçe, Tacikce, Osetçe, Tatça, Partça, Peştuca, Soğutça/Soğtça gibi dillerin hangi dilden türemiş oldukları kesin değildir. Aralarındaki dilsel yakınlık ve benzerliklerden dolayı İranî diller tabiri kullanılmıştır. İran sözcüğü aynı zamanda kültürel ve coğrafik ortaklığın da adıdır."*[27] İranlı bazı dil uzmanlarına göre; Kürdçe aslında *Kurmanci, Sorani ve Kelhurri* gibi Aryan dillerden oluşan, Batı İrani dillerde *"Karman"* alt gurubunda iken, *Dımılkî (Zazaki), Gorani, Belluci ve Sengseri* gibi Aryan diller *"Cürcan-Hirkani"* alt gurubundadır. Doğu Aryanlardan türeyen Kürdçe, Farsça, Paştuca dilleri bükümlü dillerdir. Kürdçe kuzey batı, Farsça güneybatı ve Paştuca doğu dilleri grubundandır. Çünkü bu halklar aynı dil soyludurlar. Onları bölge halklarına komşu yapar. Aynı dil soylu olan bu Aryan halklar geçmişte olduğu gibi hala dil bakımından bir ayrışma ve birleşim sürecini iç içe yaşıyorlar. Bu duruma bu Aryan halkların ortak siyasi koşulları ve dini kimlikleri olduğu gibi ortak topraklarda ısrarlı birliktelikleri de neden olmaktadır. Hatta bu durum günümüzde de birçok yerde dillen-

26- Bkz. AnnaBritannica, İskitler maddesi, Cilt. 12. s. 20.

27- Bkz. Zana Farqini, http://www.ozgur-gundem.com/yazi/109733/farsca-iran-dillerin-ana-dili-midir.

dirilir. Birçok *Dımılkî (Zaza)* kökenli Aryan kendini *Kürd*, birçok *Feyli Lori* Aryanı kendini *Farisi* kabul eder.[28]

Bizler ısrarla, Kürd oluşumuna coğrafya olan Medya'yı ve Orta Çağ'dan itibaren tanımlanan adı ile Kürdistan'da antik çağdan günümüze medeniyetin evrimi içinde Kürdi/Doğu Aryan kültürel görünümlü oluşumları öncelikle temel alarak incelemeye devam edeceğiz. Çünkü kültürel görünüm toplumun en küçük örgenliği olan ailelerin ve bu ailelerin oluşturduğu klan, kabile ve kavimlerin temel birliksel görünümüdür. İnsanların kendisini ve yaşamsal ihtiyaçlarının üretiminde kültürel üretim araçları temel bağdır. Mal, mülk bir sonuçtur, meyvedir. Mülkiyetin temeli tarihte kültürel örgenliktedir.

Kürdistan'da dönemin en büyük buluntusunu bizlere sunan o halde on bin yıl önce *Xirbêreş/Göbeklitepe* ve sekiz bin yıl önce Çayönü'nde - Ergani, Diyarbakır- yaşayanların kültürel hikâyesini takip eden toplulukların genetik etnik kodlarından çok bu gün aynı coğrafyada yaşayan insanlar ile olan kültürel bağı oldukça önemlidir. Bu sosyal yapının geçmişte taşıdığı elbette bir etnik kimliği vardı. Bu topluluklar ile bölgeye göç yolu ile sonradan yerleşen kavimlerin belli bir karışımın sonucu olarak yeni sosyal yapıların oluştuğu ileri sürülebilir. Nitekim olmuştur da. Bunu ileride göreceğiz. Yanıtsız kalan sorulara yeni tarihsel konumları keşfeden araçlarla örneğin fiziksel gen tarihi ve kimliksel kültürel tarihi sorgulamaları ile de yanıtlar bulunabilir. Bu dönemin insanının Kürd olması ya da olmaması o kadar da önemli değildir. Zaten olması da düşünülemez. Fakat bölgenin *Çayönü* medeniyeti, bazı Aryan kavimler bu topraklara beş altı bin yıl önce batıdan veya doğudan geldiğinde de yerli bir medeniyet olabilir. Bu ise oldukça önemlidir. Çünkü insanları ya da toplumları yaşatan ve ilerleten, medeniyettir. Fakat medeniyet aynı zamanda kültürel ve yaşamsal bir birikimdir. Zengin kültürel birikimler üzerinde hayat üretici kimliğine kuşaktan kuşağa yeniden yeni biçemlere kavuşur. Yani misal olarak ünlü Çayönü kültürünü taşıyıcıları olarak bu gün Kürdleri görebilmek Kürdler adına bir kültürel zenginliktir. Başka bir şey değil. O halde Kürdlerin genetik kodları değil, kültürel kodları bizim için oldukça önemli. Bu birikimi tanımlamak için ise bölgedeki halkların

28- Günümüzde Irak bölgesinde kalan Feyli Loriler kendilerini Soran Kürdü olarak görmeye başlamıştır. Bu topluluklarda dini-mezhebi aidiyet etnik aidiyetin önündedir.

kültürel kökenleri bizler için sınıflamada bir etiket olarak bir kolaylık sağlar. Eğer günlük yaşamımızda kullandığımız *devlete, hukuka, hesaba, ziraata, dine, mutfağa* dair isimler Ariyaca ve Samice, tıbbi isimler Grekçe ve Latince ise bu kodlamaların kimliksel adreslerini göstermek niçin yanlış olsun. Tarihsel hayatı etimolojik mantıksal payandalara oturtmadan anlayamayız. Haliyle kategorileştirmelere başvururuz. Yani kavimleri kendi adları ile kategorize etmemizi yanlış yorumlamayınız. Şu bir gerçektir. Kürdler dünya medeniyetinin ilk üretim merkezlerinden biri olan Ön Asya'da tarihsel olarak aynı coğrafyada yaşayan birçok halktan ayakta kalanı ve bu tarihin kültürel mirasçılarından ve taşıyıcılarından olan köklü halklarından biridir. Yani tarihsel bulgulardan hareket edilirken bulunan tarihi veriler kafalarımızdaki bilgilerin dışında ayrı bir bilgi olarak değerlendirilmelidir. O halde her şeyi *"Kürdileştirme"* mantığı yerine, Kürdlerin tarih içindeki siyasal duruşları ve gelenekleri, dünya medeniyeti ile olan alış verişlerini ve varlığının oluşum seyrini ve ona ait olanı doğru tahlil etmek bence daha önemli bir kazanımı Kürdlere sunar.

Kürdlerin tarihteki yeri, bölgedeki medeniyet tarihindeki rolü ile sorgulanmalıdır. Bu tespitler hem bölge insanına hem de Kürdlere daha doğru ve verimli fikirler sunar. Zaten bölgede bir Kürd milleti var. Bu gerçeklik öyle sunî olarak dahi yaratılamaz. Kürd olgusu on binlerce yılın sosyal evrimi içinde oluştu. -Çok zıt bir örnek olsa da bu gün yeniden biçimlendirilen İsrail milletine dahi sunî bir millet diyemeyiz. Kısacası gerçek olan; var olan sosyal yapının medeniyet ile olan ilişkisidir, kendini temsilidir, kendini oluşturan birey, grup ya da topluluğun siyasal aidiyet duygusudur, etnik kültürel aidiyetteki ısrarıdır ve kendisinin özgür siyasal koşullarda olup olmamasıdır. Çünkü milletlerin medeniyeti insanlarının siyasal özgürlüğü, zenginliği ve rahatlığı içinde doğmuştur. Bu sosyo-ekonomik ve kültürel ve siyasi alt koşullar sağlanınca özgür bir üst yaşam biçiminin zenginliği olan milli medeniyetler ortaya çıkar. O halde Kürdistan'da bölgenin kadim halkı olan Kürdler bir medeniyet taşıyıcısı ve dünya medeniyetine yaptığı katkıları ile ayrıca araştırılmalıdır.

KÜRD DİL YAPISI

Bazı dilbilimciler Kürdçe'nin, MÖ 850 yıllarında Batı İran'da Medlerin ortaya çıkması ile günümüz Kürd topraklarında o devirlerde yaşayan halkın konuştuğu Kafkasik olduğu düşünülen Hurrice dilinin yerini aldığını belirtirler. [29]

Biz bu belirtileri incelediğimizde Kürdler dil olarak Ahameniş Hanedanlığı-Pers döneminde İrani halklar ile birbirlerine yakın farklı lehçe ve diyalektiklerde ortak bir dili kullandıklarını tespit etmekteyiz. Zaten tespitimizi, Kral Darius'un Hemedan'da hala bulunmakta olan *Bihistun Yazıtı*'nda yer alan *"Bizim dilimiz Ariyaca'dır"* belirlenimini temel alarak yapmaktayız. Milattan önce 3000 ve MS 100 yılları arası antik dönem günümüz Kürdlerin dil olarak da Aryan Pers ve Med kabilelerin konuştuğu *Ariyaca* dilinden henüz kopmadığı bir dönem olarak değerlendirilir. Bu değerlendirme, bölge kadim tarihçilerin yaptıkları genel soyut tanımsal tespitlerine de uygundur. Doğu Aryan kavimlerde Sanskritçe ve Avesta dilinden gelişip olgunlaşan bölge dili, dönemin Kuzeydoğu Küçük Ön Asya'da konuşulan dili olan Ariyacadır. İlk Ariyaca Alfabe, MÖ 500'lerde Pers Kralı Büyük Dara (MÖ 552 – 485) tarafından geliştirilir. Her ne kadar Aryan kabileler arasında lehçesel farklılıklar olsa da Ariyaca dili özellikle bölgenin güçlü Zerdüştlük inancı ve onu yaymakla görevli olan Medli Magi rahiplerinin kullanmış olduğu dildir. Ariyaca dilinin Medçe lehçesi aynı zamanda bölgenin yeni güçlü devleti Medler vasıtası ile Medya'da ve Küçük Asya'da bölgenin başat dili olmuştur.

Fakat Ariyaca'nın yerelde Hurri, Alan ve Elam halkları ile yeniden geliştiği ve yeni dilleri yarattığı önemli bir gerçekliktir. Diğer yandan Ariyacayı kullanan halk, topluluk ve kabilelerin dilsel farklılıkları en azından ağız, lehçe ve farklı kavmi düzeylerde devam etmiştir. Hatta Ariyaca dilinde hetoroks yapının bu dönemin milattan sonra birinci yüzyılına kadar; Perslerden sonra Antolia'da varlığını koruyan Aryan devletler (Komagene, Kapadokya ve Pontus Anzelani devletleri) ve doğuda Atropene Medyasında Roma İmparatorluğu dönemine kadar devam ettiği söylenir. MÖ 500 - MS 100 yılları arası Antolia'da

29- Bkz. Bianquis, CE Bosworth, E. van Donzel ve WP Heinrichs, Brill, 2009. Brill, "The correlation Between Langua.g.e.s and Genes": The Usko-Mediterranean Peoples, Human Immunology, vol. 62, p.1057, 2001.

hüküm sürmüş, Kürdlerin kuzey batı kolunu temsileden Pontus Anzelani Devletinin yöneticisi olan ailelerin o devirde Helenliler veya Romalıların tanımına göre, bunların *"Pers"* kökenli oldukları şeklindedir. Fakat bu halklar tarafından Pers ile Med Ariyaca konuşan bu topluluklar arasında bir ayrıştırma ve tanımlama da yapılamamaktadır. Bu durum bölgedeki *Med, İskit, Pers ve Part* Doğu Aryan toplulukların ortak Aryan dilleri, Mecusi dinleri ve benzer sosyal yaşamları nedeniyledir. Yani Ön Asya'da ki Doğu Aryanlar tek bir kavim görünümlüdür. Diğer yandan Yunanların Pers veya Med tanımlaması, tıpkı Arapların Kürdleri; Kürdlerin, Bizanslıları; yine Kürdlerin Antolia Selçuklularını ya da Osmanlıları birbirleri *"Rom/Romî"* olarak tanımlaması gibidir. Özellikle bölgeye sonradan atak yapan devletler bölge halkları arasındaki ince ve narin etnik ve diğer dini sosyal farklılıkları görmeksizin, eski tanımlamalarını yenilemede uygun koşullarda olmadıkları anlaşılır. Bilgi ve tanımlama kirliliği vardır. Dönem şartları itibari ile de bu gayet normaldir. O günün Batı dünyası Anatolé'nin (Antolia'nın) doğusunda yaşayan halkları daha çok *"Parsi"* görüyordular. Mesala Herodot'a göre bir Persli ya da Medliyi birbirinden ayırmak için tek belirlenim vardı; o da onların doğdukları yerdir. Çünkü onların kültürel kimliğinin tespiti mümkün değildir; dilleri, giyimleri, kullandıkları silahları ve inançları aynı idi. Fizikleri de birbirlerine benzerdi. Buradan şu sonuçları çıkarmalıyız; Med, Pers, Part ve Sasani tarihi aynı zamanda günümüz Kürd ve Fars milletlerinin ortak Doğu Aryan kavmi tarihidir. Bu tarih içinde Ariyaca konuşan bu halklara tarihçiler *"Aryanam veya İrani"* kavim adları kullanmıştır. Bizler *İrani* tanımın günümüzde sadece *İran Devleti* adını çağrıştırdığı, *Aryanam* tanımın da genelde tüm Aryan kültürlü halkları kapsadığı için ve tanım karmaşası olmaması için bölgedeki *Batı Aryan* kültürlü halkları da dikkate alarak bu çalışmada daha çok *"Doğu Aryan kavmi"* tanımını kullandık.

Milattan önce erken dönemde Aryan kavimlerin iç içe geçişlerine ve ayrışmalarına sebep olmuş siyasal olayların ötesinde aynı inanç birliği hep korunmuştur. Fakat dini ve sosyal birliktelik ya da ortaklıklara rağmen diğer yandan bu kavimler, tarih boyunca siyasal nedenler ile birbirlerini hep öteki bir halk olarak tanımlamıştır. Bu yüzden günümüzde de hala geleneksel olarak devam edegelen adlandırmalarda dini

ortak payda ve referans olarak kullanımın devam etmesi dikkat çekicidir.-Özellikle antik dönemde de bu yaklaşımın devam ettiği görülür. Henüz tarihin bu erken dönemlerinde halkların kavmi ayrışmasında öne çıkan ana kültürel belirlenimlerin netlik kazanmadığı bilinmektedir. Antik devirde Medli ve Persli Doğu Aryan toplulukların yaşadıkları coğrafya olarak kuşaklar arası taşıdıkları farklı dil ve kültürel ve bölgesel kader birliktelikleri içinde oldukça hassas ve narin farklılıklarını taşımış olduklarını bu gün tespit edebiliyoruz. Lakin bu Aryan halkların antik dönemdeki etnik ayrılıkları daha bebeklik dönemini yaşamaktadır.

Kürdlerin soyca kültürel baskınlığını Ariyaca kökenli, Medce lehçesi içinde, *Magi (Yunanca Maci)* din adamlarının geliştirdiği Ariyaca'nın bir çeşidi olan bir dile dayandırmak gerektiği açıktır. Medler bölgenin *Hati, Luvi, Hitit, Mitanni, Hurri (Guti, Subaru, Lulubi, Kassi), Sümer, Akkad, Asur, Arāmi, İbrani* vs. kabileleri ile karışırken kendi "*Aryan Medli Magi*" dilini bölgenin diğer dillerine baskın kılmıştır. Doğu Aryan dil Ariyaca binlerce yıl içinde Kürd kavminin oluşumunda dominant rol oynamıştır. Ariyaca dili bölgede önceleri özellikle Hurri soylu Subaru, Guti, Lulubi ve Kassit kabilelerin dilsel kültürü ile de şekillenmiştir. Kısacası, *Kürd* kavramı etnik bir kavramdan çok kültürel bir kavramdır. Kürd kavramı Yukarı Fırat, Dicle, Zap, Masala Nehirleri ile Anti Toroslar ve Zagros Dağları ile Mezopotamyalıdır.

GORD/KARDU/KURD/KÜRD ADI

Tarihi kaynaklar Kürdlerin kültürel tarihini bölgede 5000 yıl geriye götürmektedir. Kürdler, Ortadoğu'nun en eski halklarından olup Toros dağlarından Zagros dağlarına kadar uzanan dağlık coğrafyada yaşayan ve Hint-Avrupa dil grubuna ait ailenin doğu öbeğinden Hint-Aryan/İrani kolundan Kürdçe bir dil konuşan Kuzeybatı İrani bir halktır. Yapılan araştırmalara göre *Kurd/Kürt* terimi, kendi dilinde bir karşılık bulmamaktadır. Ses uyumuna göre yapılacak benzetmelerde dahi Kürd sözlü ve yazılı edebiyatında ve efsanelerinde bir benzetme ola-

rak hiç bir kelime kullanılmamıştır. Örneğin *Kürd-Kürt-Kırd/Gurd=Gur=Kurt* (Türkçe) gibi dağ hayvanının Kürt edebiyatında bir yakıştırma şeklinde kullanımı olmamıştır. *"Yine "Kürd" kelimesi Farsça'da "Gurd" (Kahraman) kelimesi ile karşılaştırılmıştır. Gerçekte bu kelimedeki "g" Pehlevi dilinde mevcuttur ve "var" manasına (himaye etmek, korumak şeklinde) gelmektedir."*[30] Tıpkı diğer halklarda olduğu gibi *"Kurd"* adı da Kürdlere dışarıdan başka halklarca tanımlanmış bir addır. Ünlü tarihçi Rus Doğu Bilimci *V. Minorsky*'e göre; *"..yazılı tarihte ilk defa Sümerlere ait iki tablette "Kardaka" adlı bir ülkeye rastlanmıştır.* (Bize göre, "-G-ardaka" "g" Harfi "k" de olabilir.)[31] Yaklaşık bin yıl sonra Asur Kralı (MÖ III5-I076) *Tiglath Plesar; "Kurtie"* halkıyla *"Azu Dağlarında"* savaşır. Araştırmacı *Driver*'a göre, bu dağların günümüzde *"Hazro Dağları"* olabileceği düşüncesindedir.[32] *"Bununla beraber Kur-ti-e'nin okunuşu kesinlik kazanmamıştır."*[33] *"Kurti"* kelimesinin tarihsel önceliği bakımından temelinde *"Kur"* kelimesi yatmakta olup, bu kelime Sümer kökenlidir. Sümerce'de *"Kur ve Ur"* kelimeleri *"Dağ/ Tepe"* demektir. *"Ti"* eki ise aidiyeti ifade eder. Böylelikle *"Kur-Ti"* kelimesi dağın halkı anlamına gelmektedir. Bu ismin geçmişi MÖ 3000'lere kadar dayanmaktadır. Bu kelimeyi ülke adı olarak Sümerlerin kullanıp kullanmadığı belli değildir. Akkadlar ile Kürdlerin yaşadığı coğrafya bilindiği gibi dağlık bir bölgedir. O çağlarda insan topluluklarına coğrafyalarıyla veya yaşam tarzlarıyla bağlantılı olarak daha çok adlar verilirdi. Sümerler yüksek tepelerde olan şehirlere ve devletlere de *"Ur = Tepe"* tanımına öncelik vererek kullanmışlardır. Örneğin: *Urartu, Urfa, Uruk, Urbil, Urmiye ve Ur* gibi yer adları hepsi Sümerlere aittir. Kürdlerin de işte bu dağlık coğrafyada binlerce yıldır yaşamasından dolayı bu adı almış oldukları özellikle uzmanlarca ileri sürülmektedir. Bu hususta Rus Doğu Bilimci *Minorsky*'nin yaptığı çalışmalar yerinde doğru tespitlere sahiptir. Ona göre; *"Sümerce'deki "Kur-ti-e" adı, zamanla Kürd olmayan bölgenin diğer halkları içinde*

30- Bkz. Hora, Neu Pers. Etymol. S. 200/ Aktaran Minorsky "Kürdler" S.14.

31- Bkz. Trureeau-Dangin, Revue r' Assyiologie, V, 99, VI, s.67.

32- Bkz. Driver, G. R. "Journal of the Royal (1943), s. 400.

33- Bkz. Kürdler ve Kürdistan S. 42.

onları tanımlamada ad olmuştur."[34]

Kur-ti-e adının telaffuz edilmesi ise zaman periyodu bakımından Mitannilerden çok öncedir. Anlaşılan bu terim bölgesel anlamda bir adlandırmadır. *Kurtie* terimi kavmi bir ada dönüşmemiştir. Çünkü bölgede görünür olan sadece Kafkas soylu kavimlerde ve Akkad krallarında görünen Doğu Aryan isimlerdir. Kurtie'nin *Kürd* kelimesine olan ses benzerliği ve ortak coğrafya görünümleri yanıltıcıdır. Üstelik bölgede henüz sosyal olarak Kürd kavminin ataları olan Doğu Aryan toplulukların kültürel olarak dilini, inançlarını ve edebi sosyal yapısını temsiledecek bir görünüm yoktur. Onların sonradan görünür hale geldiği bu topraklarda Kafkas kültürlü Hurrili; Subartu, Lulubi, Guti, Kassit toplulukları vardır. Ön Asya'ya MÖ 17. yüz yılda Mitanni göçü sonrası ve Babillilerin *"Garda/Karda"* bölge tanımları Doğu Aryan kültürel bir karşılık bulabilmektedir. Mitanni öncesi onlara en yakın Kafkas kültürlü topluluklar görünür. Nitekim Kürdlerin bölgede oluşumunda rol oynamış Yukarı Mezopotamya'da ilk görünen Doğu Aryan Mitannilerin ilk etapta birlikte hareket ettikleri ve kültürel etkileşimlere girdikleri bölge insanları Kafkas kültürlü yerli topluluklardır. Kürd kültürel alt yapısını oluşturan Doğu Aryan kültürlü halkları temsilen siyasal görünümler bölgede ilk defa Mitanniler ile MÖ 15. yüz yılda kesinlik kazanmıştır. MÖ 17. yüz yıl sonrası Kafkas kökenli Hurrili; Subartu, Lulubi, Guti, Kassit ve İrani yerel Alan ve Elam topluluklarında görünen Doğu Aryan kültür bu nedenle oluşmuştur. Fakat *Kürd* adı tarihte yerini alması MÖ 9 yüzyıl sonrası Ön Asya'ya ikinci Doğu Aryan göçü sonrasıdır. İran'a ve daha sonra Yukarı Mezoptamya'da görülen Med, Pers ve Part Doğu Aryan kavmi toplulukları Kürd kavmi oluşum sürecini hızlandırır. Garzan Nehri'nin doğusunda Van gölü ile Masala Nehri arasında kalan coğrafyada yaşayan insanlar özellikle Garzan bölgesinde MÖ 5. yüz yıl sonrası *"Karduh"* adı ile ortaya çıkan diğer Bölge halklarının dilinde zamanla Karduhlular ile aynı dili bölgede konuşanlara *"Kürd"* denilmesi ile Kürd kavmi adı söylenmeye başlar. Kürd diline de *Kürdçe* denmesi oluşur. Bu süreç bölgenin Sami Arapların İslami Kuvvetler ile bölgeyi fethi sonrası tamamlanır. *"Kürd"* isminin diğer bölge halklarınca

34- Bkz. Minorsky, Kürd'ler. Koral Yay: S. 5-12.

çağrıştırılan şekli ile kronolojik bir sıralama yaparsak şu benzer isimlerinin kullanımını sıralarız:

Kürdlere, Sümerler ve Akkadlar *"Qutu / Qurtu, Kur-ti-e"*, Babiller *"Garda ve Karda"*, Akkadlar *"Qutu"*, Ârâmiler *"Bes-Kardü"*, Grekler (Greks) *"Kurdienne, Kardukh ve Gordukh"*, Ermeniler (Arsaklar) *"Korduh ve Gortaikh"*, Persler *"Gurd veya Kurd"*, Süryaniler *"Kardu ve Kurdaye"*, İbraniler ve Keldaniler *"Kurdaye" demişler.* Kürdlere yakın dönem Arâmiler ve Nesturiler *"Kardu"*, Arap yazarları, *"Bakarda, Karday, Kurd"* (Çoğul= Akrad) ve Türkler *"Kürt"*, demişlerdir. Vs.

Tekrar edersek, Antik dönemde Küçük Ön Asya'da tarih sahnesine çıkmış Hint-İran dili olan Ariyaca konuşan birçok kavmin Kürd kavminin oluşumunda yer aldığı yapılan araştırmalar ortaya çıkarmaktadır. Yine bir bölge halkı olarak Sami ve Kafkasya halklarının bu oluşuma kültürel katkısı göz ardı edilmemelidir. Mesela isimleri antik tarihte anılan; *Sümer, Akkad, Asur, Ârâmi, Elami, Hurri, Gürcü* vs. halkları kültürel olarak Kürd oluşumuna katkıda bulunmuştur. *Kurti-Cyrtii, Guti, Kassit, Subaru, Lulubi, Hatti, Hitit, Luvi, Mitanni, Mannai, Muşki, Ermeni, Med, Saka, Kimmer, Pers, Selefkos, Grek, Karduk, Part ve Sâsânî vs.* halkları ise tarihsel kimlik sorgulamasına tabi tutulduğunda bu halkların kökende en yakın Kürdlerin Aryan kültürel ve soy akrabaları oldukları kabul edilir. Bu halklardan *Hurri halklar (Guti, Kassit, Subaru, Lulubi), Doğu Aryan: Mitanniler, Saka/İskit, Medlerin, Persler, Belluciler, Partlar ve Sâsânîler* ilk gensel soy ataları olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Hint-Aryanları olan; İskitler, Persler, Partlar, Sâsâniler aynı zamanda Kürdlerin dil ve soy kuzenleridir.

"Kürd" kelimesi Ön Asya'lıdır. Sümerce *"Kur"* kelimesi ile alakalıdır. Bölge için çağrıştırılan *"kurti, guti, kurti"* adlar zamanla *"Kardu ve Kürd"* adının doğmasına yol açmıştır. Kürd kelimesinin tarih içinde Kürdler için diğer kullanılan bu tanımlara baskın gelip yazılı olarak kullanılmaya başlanması ise Küçük Asya'da Pers- Grek dönemi (MÖ 400) sonrası başlar. Ünlü Yunanlı yazar ve kumandan *Kesenefon*'un *"Karduk"* tanımlaması ünlü eseri *"Anabasis'te" (On binlerin dönüşü)* yerini alır. Onun yaptığı tanımın batıda ve bölgede

yerleşik olduğu diğer yazarların tanımlamalarında yer bulur. Amasya'da doğmuş, Yunanlı tarihçi, coğrafyacı ve filozof Ünlü *Strabo* (MÖ 64-M.S. 24) MS 1. yüzyılda *"Coğrafya"* (Geograp-hika) adlı eserinde Kürtlerden bahseder. Kürdlerin mükemmel mimar olduklarını resmen *"Kürd"* kelimesini kullanarak yazmıştır.[35] Onun gibi birçok Yunanlı ve Romalı yazar bizzat *"Kürd"* ismini kullanarak onları tanımlar. MS 23-79 yılları arasında yaşamış ünlü Romalı dönem yazarı ve filozof *Pliny*, Kürdlerin yaşadıkları günümüz coğrafyası Kürdistan'ı *"Gordyaei"* ve Kürtleri *"Gord"*diye tanımlar.[36]

Sâsânî döneminde *"Kürd"* tanımı tüm bölge halklarınca pekişir. Bölge halkları yakın telaffuzları ile *"Kürd"* ismini kullanır. Şu sonuca varabiliriz: Kürdlerin kavmi tarihi Partların son dönemlerinde ve Sâsânîler ile başlar, daha öncesi Kürdlerin kültürel görünümü bölgedeki diğer Doğu Aryan halklar ile ortaklaşa yaşadığı kültürel ortaklığı olan bir Doğu Aryan tarihtir. Aryan tarihte Hitit, Ermeni, Grek vs. gibi Batılı Aryanlar bir kenara bırakılsa dahi özellikle bu halklar ile dahi ortak bir tarihsellik Geç Hitit Devletleri (MÖ 1200-650) döneminde bir Aryan kaynaşma Urfa-Semsur-Malatya-Adana bölgelerinde görünür. Erken Antolia'daki *Hitit, Kizzuwatna, Mitanni, Urartu, Komagene, Sophene, Kapadokya ve Pontos Anzelani* vb. birçok şehir devletçiği de bu hususta örnek olarak alınabilir.

Bazı tarihçiler Kürd oluşumu hakkında birçok tezler ileri sürmüştür. Bu tezlerin çoğunun tarihsel doğrular ile değil milliyetçi politik kaygılar ile üretilmiş olduğunu görürüz. Politik kaygıları bir kenara bırakıp, tarihsel araştırmaların gösterdiği doğruları dikkate aldığımızda Kürdlerin yaşadığı coğrafyada Kürd oluşumlarının; daha çok dini ayrılıklarından, bölgeye yapılan istilalar ile meydana gelen nüfus karışımından ortaya çıktığını görürüz. Dini yapının Kürdlerde özellikle çok istisnai bir kurumla temsiledilmesi sonucu özellikle Kürd din adamlarının elinde gelişir; Kürdçe dini metinlerinin gerek yazılı gerekse sözlü ezbere dayanan taşıyıcılığı yapan Mitannili rahipler ve Mecusi din adamları *Magiler* ve müzik ve edebiyat ustaları olan

35- Bkz. Geography Of Strabo, 14. Kitap, s. 161-62.

36- Bkz. "The Natural History. Pliny the Elder." Kitap VI. 31, Kitap VI. 17 [14], Kitap VI. 12

Dengbêjler tarafından Kürdçe'nin oldukça güçlendirilmiş olduğu görülür. Yine Kürd oluşumunda dini alanda uzmanlaşmış ve sadece dini ruhban sınıfı temsileden ve siyasal olarak Medler ve *Mazdai/Zerdüştlük* dini adına Medlerin Perslerden kopuşunun temellerini atmış dini sosyal yapıları da vardır. Bu sosyal örgütleniş aslında Hindistan'dan bölgeye uzanan bütün kavimlerde görülmektedir. Medli Magi ruhban sınıfı dini ve dilsel alanda bölgenin yeni asimilatörleridir. Bu yapı, kapalı üretim yapan doğu toplumu içinde en açık ülkesel edebi ve dini kültürel örgenliğin ve ilişkilerin taşıyıcısı olan gezgin kimliği ile ayaklı kitap'larıdır. Bunlara Med kültürünün taşıyıcıları olan Dengbejleri de (Ozanları) katmak gerekir. Bu iki kültürel ve sosyal yapının da kastsal konumları vardır. İkisi de Kürdlerin ana kültürel atardamar öğeleridir. Kürdlerin kavmi soyağaçlarının kültürel kodları onlarda saklıdır. Sonuçta Kürdlüğü öne çıkaran temel belirlenimin Kürdçe'nin işitmeye dayalı bu sözlü dini ve dilsel edebi gücü olduğu sezilir. En önemlisi Kürdçe'nin temeli olan Doğu Ariyaca'nın bölgedeki şekillenişi ile oluşan Kürdçeyi konuşan toplulukların kendiliğinden oluşturduğu kültürel bir sosyal üst yapı olarak onları ayrıca inceledik. Tespitlerimizde şu sonuca vardık: Doğu Ariyaca dili en güçlü şekilde dini alanında gelişmişti. Bu dilin temsilini de Kürdlerin ataları olan Mitannili rahipler ve Mada/Med halkının Magi aşireti rahiplerinin Ön Asya'da yaklaşık 3.500 yıl temsilettikleri gözleniyordu. Kürd dini rahipleri Magiler, Kürd kavminin oluşumunda onların kültürel "ana kraliçeleridir" desek yerinde olur.

Kürd kimliğinin oluşumunda yer alan bölgenin Doğu Aryan ilk baskın kavimleri olan Mitanni ve Med soylu kabilelerin geçmiş yapıları araştırıldığında sosyal yapılarında kastsal bir iş bölümü görünüyordu. Genelde aşiretlerin bir kısmı göçebe ve hayvancılık yapıyor, bir kısmı ziraat ve din ile uğraşıyordu. Fakat antik dönemde idari ve dini alanda bölgede Mitanni ve Med soylu kabilelerin ağırlığı fazlası ile hissediliyordu. Bu dönemlerde günümüz Kuzey Batı Kürdistan'ında adı öne çıkan Mitanni soylu siyasi ve sosyal yapılar, dini inanç ve edebiyatlarını daha batılarında Hititlere, Likyalılara ve Güneyde Mısırlılara egemen kılıyordu. Hatta daha sonraki yüzyıllarda istilacı Medlere, Perslere, Greklere ve sonraları Romalılara dahi dinleri *Mitracılığı* benimsetiyorlardı. Mitracılık, Aryan Mitanniler vasıtası ile

yukarı Fırat bölgesi halkının dini haline gelen topluluklar üzerinden Romalılar vasıtası ile Batıda Londra'ya kadar taşan bir dünya dini oluyordu.

Bürokrasinin ilk görünen merkezleri Sümer, Akkad ve Asur iken, zamanla tüm Kürdistan'a yayılan, Medo-Pers devletlerinin bürokratları olan Medli *Aşagartiyan* aşireti bölgedeki tüm yerli ve istilacı devletlerin sadece bürokratik alandaki işlerine bakmıştır. Devlet kurumlarının değişmez kâtipleridir. Hala doğulu devlet dilinde idari, askeri ve hukuki Ariyaca kökenli terminoloji onların eserleridir. Kurumsal hiyerarşi, yazım, tanımlama ve yerleşim tarzı onlara aittir. Onlar da babadan oğula geçen konumlarını sürekli korumuşlardır. Akkoyunlu ve Osmanlı İmparatorluğuna kadar memurluk yapmış en tanınanı Kürd *İdris-i Bitlisi* ile burada onları anarsak ne söylediğimiz daha iyi anlaşılır. Kürd Magiler İslamiyet'e geçerken bu dini alanda da din adamı olarak oldukça muteber ve önemli yerler edinirler. Fakat "*Magi*" adlarını kaybederler, Çünkü artık ezberlerine giren Arapça İslami metinlerdir. Yaşamalarının ilk şartı, dini görevlerde kalmalarının koşulu artık kendilerine ait olmayan İslamiyet dini metinlerini ezberlemektir. Sanki Kürd kavmi doğarken ölümü bir aradadır. Çünkü Magiler, hakikaten Kürdlerin kuşaklar arası kavmi kültürel köprüsü olan ana kraliçesidir.

Sonuç olarak Tanrı Mitra Kürdler için önemli bir ölçüttür. Ön Asya'da Mitra'nın ilk göründüğü tarih Kürdlerin ilk görünümleridir. Kürdlerin ataları Doğu Aryanlar Hint tanrıları başta *Mitra ve Anahita* tanrıları ile bu topraklara gelmişlerdir. Ön Asya'da MÖ 1550-1450 arasındaki istilalar ile ortaya çıkan Mitanniler, günümüz Kürdlerinin bölgedeki ilk kültürel ve soy ataları olarak görünür. Hurrili kabileler ve MÖ 10. yüz yıl sonrası Yukarı Mezopotamya'ya gelen Doğu Aryan kavim Kürd kavmi oluşumunun ana bölgesel unsurlarıdır. Kürd kavmi kültürel kimliğinde Doğu Aryan –Hint kültürel öğeler baskındır.

KURMANC/ KURMANÇ

En eski Kürd yazılı tarihi *Şerefname*'de bizzat Şeref Han MS 16. Yüzyılda Kürd topluluk ve aşiretleri dil, gelenek, sosyal konumları bakımından dört büyük kısma ayırır. Bu Kürd lehçeleri *"Kurmanç, Lor, Kelhur ve Goran"* şeklindedir.[37] Kelhur ve Goran şubesinde, bugünkü adı ile *"Zazaları"* o zamanlar *"Dûmelli ve Kızılbaş"* adları anar.[38]

Kadim Kürd oluşumunda gözlemlenen bir gelişme MÖ 15. yüzyıl sonrası Doğu Aryan toplulukların günümüz Kürd Kurmançların oluştuğu topraklarında Hurri soylu *Subartular, Lulular ve Gutiler* ile karıştıkları gözlemlenir. Küçük Zap Nehri'nin daha güneyinde ise Hurrilerin *Kassit* boyu ile karışırlar. Bu karışımın bir sonucu olarak Kürd lehçelerinin şekillenmiş olması büyük bir olasılıktır. Subartular ve Guti Hurrileri ile karışan Doğu Aryan topluluklardan Kurmanci ve Zazaki konuşan topluluklar, günümüzde *Bahtini* konuşan Barzan bölgesi Kürdlerin ağızlarını da geçmişte *Subartu* ve *Lulubilerin* şekillendirmiş olacağı öngörülebilir. Kassitlerin *Soranları*, Elamlıların *Lorları* şekillendirmiş olduğunu ön görüyorum. Bu yaklaşımın tamamen coğrafik olduğu, ayrıca somut ve etnografik veriler ile desteklenmesi gerektiği açıktır.

Kürdlerin *Kurmanç* tanımı, İslam tarihinde *Masûdî* (takriben H.332 / MS 943) ve *İştakhri* (H.340 / MS 951*) "Kurmanç/ Kırmanç"* tabirini aynı tanımla Kürdlerin yaşadığı coğrafya adı olarak kullanmışlardır. "*Murucu-z Zeheb*" adlı yapıtında *Masûdî*, Kürd kabilelerini sayarken *"Kırmanç"* başlığı altında bölgedeki aşiretleri sayar. Kürd tarihi yazılı kaynaklarında *Şeref Han* tarafından "*Şerefname*'de ve *Ahmedé Xani* tarafından "*Mem u Zin*'de" 17. yüz yılda kullanılmıştır. Ayrıca Kuzey Batı Kürdistan'da özellikle Dersim bölgesinde yaşayan Aryan kökenli *"Dımılkîler (Zazalar)"*, kendilerini *"Kırmanc"* dillerini *"Kırmancki"* diye tanımlar. *"Kurmanç"* terimini ünlü Kürd divân edebiyatçısı *Ehmedé Xanî 1650-1707) 17. yüzyılda kaleme aldığı*

37- Bkz. Şeref Han, Şerefname, Çevr: M. Emin Bozarslan, s.20.

38- "Zaza" adı Evliya Çelebi'nin seyahat notlarına göre daha sonra Dûmelki konuşan topluluklar içinde bir aşiret adı iken Türkler tarafından bütün Dûmelkiler için kullanılan bir ad olarak gelişmiştir. Bkz. Bu kitap, "Zaza" maddesi.

"Mem û Zîn" adlı eserinde "*Kurdmanç*" olarak yazar. Şöyle ki;

Ez mame di hikmeta Xwedé da / Tanrının hikmetine şaşıyorum.

Kurdmanc di devleta diné da/ Bu dünyada bütün Kürdler

Aya bi çi wechî mane mehrûm/ Neden haklarından mahrum

Bilcimle ji bo çi bûne mehkûm/ Neden hepsi ele mahkûm? [39]

Eğer yazımda hata yoksa *"Kurdmanç"'ın* daha mantıklı bir görünümde olduğu kabul edilebilir. Diğer yandan Kurmanç tabirinin yerleşik tanım olduğu, zamane Kürdlerinin kendilerini bu şekilde tanımladıkları da katidir. Günümüz Kürdlerin de ise bir kısmı kendilerine *"Kurmanc/ Kırmanc/ Kurmanç / Kırmanç/Karman"* şeklinde tanımlarlar. *"Kurmanç"* kelimesinin günümüz Kuzey Batı Kurmanci'deki (Malatya-Dersim havalisi) Türkçe karşılığı; "*Kur=Kafa, Man=Kalmış*" şeklinde bir tanımdır. "man" eki mevki aitliği ve yer bildiren bir ektir. Kelime, Türkçe *"Kendi kafasına göre hareket eden"* anlamına da gelir. Bu tanımlama, Kürd kişiliğinin tabiatına da uygun düşen bir tanımdır. –Kelimedeki *"Kur"* kelimesi sadece Dersim-Malatya bölgesinde *"kafa"* manasında kullanılır. Fakat bu türden kelime üzerinden benzetmeler oldukça üretilmiştir. Hiçbiri tarihsel kayıtlarda görünmez. Bu manalar içinde bilgi dilsel benzetmelere yaslanır, tıpkı tersten "*Türkmen*" tanımı gibi okunur, bilimsel de değildir.

Diğer yandan Aşiret federasyonuna dayalı siyasal bir süreci Kürdler yaşadığında İslamiyet sonrası Kürd Beyliklerinde yaşanan aşiret federasyonu dışında kalan Kürdler için bu "*Kurmanç*" tanımı kullanılırdı. Çiftçilikle uğraşan manasında ve sürüsü olan çoban manasında farsça *"Ferhanga Mu'in"* de "*Kurd*" sözcüğünün tanımına bağlı kalınarak yapılır.[40]

Ünlü Kürt şairi ve düşünürü *Ehmedê Xanî* de, 17. yüzyılın sonlarında yazdığı *Mem û Zin* destanında *"Kurmanc" ve "Kırmanc"* terimlerini ayrı yerlerde ama aynı "*Kürd olmak*" anlamında kullanmaktadır. Bu tanıma yakın ve benzer olanını "*Karman/Kurman*" tanımını ayrıca İran

---

39- Bkz.Ehmede xani, h.,s.717.Emir celadet Bedirxan&Roger Lescot "Kürdçe Gramerî" s. 348.

40- Bkz. Parviz Cihani, "Kurmanç ki ne?" Sirwe(Govar) Urmiye no:16 s.96. http://en.calameo.com/read/001695923509c0f9c7096. Aktaran M. Malmisanij.

Farslarının yine Kürdler için kullandığı bilinmektedir. Bu tanımın günümüz İran'ın güneydoğusunda yer alan *Kirman Eyaleti'*ne ad olan *Kirman* şehrinden mi ileri geldiği pek bilinmemektedir. Kirman bölgesinin tarih içinde Kürdlere mesken olduğu bilinmektedir. Günümüzde de Kürd coğrafyasının oldukça uzağında kalan bu bölge nüfusunun güneydoğu kısmında günümüz İran'ın Pakistan sınırına yakın bölgelerinin bir kısmı *Kürd ve Belluci* nüfusa sahiptir. Bölgenin kuzeydoğusunda Kürdlere soy yakınlığı olan *Belluciler* bulunmaktadır. Diğer yandan bu tanım hala en büyük Kürd şehri olan *Kirmanşah'ın*, eski Kürdçe adı ile "*Kirmasan*"dan türetilmiş olacağına dair iddiadır. Bu iddiasını *J.C. Clarke* "*Kirmanşah*" incelemelerinde dil bilimci *Lochart*'a başvurarak ileri sürer. *"Kırmanc" sözcüğünün "Kurmanc" sözcüğü ile alakalı olduğunu; "Kırmanc" sözcüğündeki, "an" çoğul eki ve kelimenin sonundaki aidiyeti bildiren "c" son ekini kaldırdığımızda burada açıktır ki bütün bu tanımlamalar "Kırd/Kurd" ya da "Kırdkî" ile aynı kelimelerdir."* der.

Kurmanç'ların günümüzde hala kendilerini tanımlarken "*Ez Kurd ım*" demesi yerine, *"Kurmanc ım"* demesi dikkat çekicidir. Biz bu vurgunun lehçesel camia (topluluk) farklılığın belirtilmesi için kullanıldığını düşünmekteyiz. Dersim Dımılkîlerinin (Zazalarının) kendilerine *"Kırmanç"* ve dillerine "*Kırmanckî*" (*Kır-manciki*) dedikleri genel kabul gören bir durumdur. *"Kırmanç"* terimi, etnik bir tanımlamadır. "*Kırmancki"* ise dilsel kimliği ifade etmektedir. Oysa "*Ez Kurmanc ım*" diyen Kumançlara, Kürd kavminin bir lehçesini konuşurlar şeklindeki yaklaşım tamamen genel kabul görmüş bir yaklaşımdır. Kurmançlar, Soranlar ve Goranlar günümüzde Kürdlerin boyları ve dilsel olarak Kürdçe'nin lehçeleri kabul edilir. Fakat gelişimleri sonucu bu Kürd lehçe grupları artık birbirlerini anlamayacak ayrı diller seviyesine ulaşmışlardır. Kürdçe'nin birçok ağzı olup çeşitli araştırma ve incelemelere rağmen bu ağızların yapısı ve birbiriyle ilişkisi konusunda kesin sonuca varılamamıştır. Uzmanlar Kürdçe'nin bu lehçelerini *Kurmanci* ve güney grubu *Sorani* olarak ikiye ayırmışlardır. Kurmanci lehçesi grubu da doğu kolu (Süleymâniye ve Sineh bölgesinde) ve batı kolu (Malatya, Diyarbakır, Rızâiye, Erivan, Suriye'nin ve Horasan'ın kuzey bölgelerinde) olmak üzere ikiye ayrılır. Batı kolu Kurmanci lehçesinde dilsel farklı ağızlar: *Aşiti, Bayezidî, Boti (Botani) Hekârî, Maraşi, Mihemedî, Şemdinanî, Şikaki, Silivî, Urimi ve Bahtinî*

vs. şeklinde vardır. Güney grubu ise; *Revanduz, Hewler (Erbil), Sülaymaniye, Sakız, Mahabad, Sanandaj, Kirmasan (Kirmanşah), Hekmedan (Hemedan), Halepçe, Mandali ve Bahtiyârî* bölgelerinde (Doğu Kürdistan, Kirmasan'ın güney doğusu) konuşulmaktadır.

SOHRAN/SORAN

MÖ 2200'lerde Güney Mezopotamya'da Kafkas halklar olan Hurrilerin, Kassitlerin ve Gutilerin yükselişi ile beraberinde MÖ 15. yüzyılı sonrası bütün Ön Asya'da özellikle Yukarı Mezopotamya'da kuzey Suriye'de Mitannilerin yükselişine tanık olunur. Kısacası tarihi kaynaklara göre Mitannilerin MÖ 1550 sonrası için egemen olduğu günümüz Kuzeybatı Kürdistan ya da o zamanki tanımı ile "*Kuzey Suriye*" Mitannilerin yaşadıkları topraklardır. Bu yerleşim güneyde Şam'a ve batıda Kilikya'ya sarkar.

Daha önce Mezopotamya'nın güneyinde kalan Sümer ve Akkad bölgelerinden tanıdığımız dil olarak "*Aryanik/Hint*" dini kültürel görünüm Yukarı Mezopotamya'da (MÖ 16. yy. sonrası) Mitanniler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mitanniler Doğu Aryan –Hint kültürleri olan bir kavimdir. Büyük Zap Nehri'nin güneyinde günümüz Güney Kürdistan bölgesinde ise aslında Kafkas kültürlü olan fakat Aryanik görünümlü kültürleri de edinmiş olan Hurri soylu Kassit ve Guti vs. kabileler ile buralarda yine Doğu Aryan Hint kültürlü Mitanniler gibi topluluklar ile birlikte yaşadıkları görülür. Mitannili topluluklar bölgede Hurrili Kasitler ile daha önceden karışmış Zagros halkı olarak anılır. Kassitlerdeki kendi Hurri kültürlerinin yanısıra Doğu Aryan kültürel görünümleri bu nedenledir. Bu hetoroks kültürlü Kassitler MÖ 1680-1160 yılları arasında *Xana Prensliği* ve daha sonra *Kassit Devleti* döneminde günümüz Soran Kürdlerinin yaşadığı coğrafyada karşımıza çıkacaktır. Doğu Aryan kültürlü toplulukların ise bu sürece katılımı MÖ 10. yüzyıl sonrasıdır. Doğu Aryan toplulukların daha sonra Kuzey batı Mezopotamya'da görünmeleri ve varlığı MÖ 750 sonrasıdır. Doğu Aryan topluluklar daha çok Med kabileleri bu bakımdan her iki alanda da oldukları için kültürel etkileşim olarak eş konumdadır. Farklılığı yaratan alandaki yerel topluluklar ile oluşan etkileşim ve karışımdır. Nitekim Medler, Kurmanç bölgesinde; Mitanni ve Hurri Subartu ve Lulubi kültü-

rü ile kültürel etkileşimi yaşamış ve kaynaşmış, güneyde Soran Kürdleri belgesinde ise; sadece Kassitler ve Doğu Aryan topluluklar ile karışmıştılar. Yani Medlerin bölgelerdeki karışımda bulundukları ve kültürel olarak egemen oldukları topluluklar farklıdır. Hatta bu konum Kürdlerin hem coğrafya olarak hem de sosyal bileşim olarak oluşan parçalanmışlık döneminin sosyal tarihi siyasal şekillenişi üzerine kuruludur.

Zaman olarak bölgelerdeki halk toplulukların karışımı Selevkos-Roma Medyası ve Part-Sâsâni Medyası dönemlerini de kapsar. Bu süre yaklaşık olarak 900 yıldır. Bu parçalanmışlık, Kürdçe'nin dilsel lehçesel farklılıkları araştırılırken göz ardı edilemez. Ayrıca Mitanniler ve Medler Soran mıntıkasında Sümer, Elam ve Akkad halkları ve daha sonra Babil ve Asur halkları ile kaynaşmış ya da kültürel etkileşimi yaşamıştılar. Hatta Sami soylu Orta ve Yeni Asur Devleti için Subartu ve Doğu Aryan halklar ile karışımından ötürü hibrid-melez devletler tanımı yapılmıştır.(41)

Acaba Zap Nehri'nin güneyinde MÖ 20. yüz yılda görülen hetoroks kültürel görünümlü Kassitler, günümüz Kürd Soranilerin oluşumunda baskın bir oyuncu olabilir miydi? Yine Büyük Zap Nehri'nin daha sonra kuzeyine yerleşen ve bölgedeki Kafkas kültürlü Subaru Hurrileri ile kaynaşan Mitanniler ve daha sonra diğer Doğu Aryan topluluklar günümüz Kürd Kurmancilerin ataları mıydı? Ya da Kurmanç ve Soranlar arasında kalan Hurri Subariler ve Kassitler geçmişte bu iki halkın dillerindeki ortaklık ve birliktelik köprüsünü mü sağlamıştı? Çünkü ileride de detaylı gösterileceği gibi Hurrilerin geçmişte hem Soran hem Kurmanç coğrafyalarında yer aldıkları görülür. Sadece Soran coğrafyasında kalmış olan Hurr soylu Kassitler, Kurmanç coğrafyasında hiç olmamışlardır. Şimdilik bu Aryan Kürd yapıların *"yerleşim konumlarına"* göre bu sonuçlar oldukça mantıklı ve gerçekçidir. Çünkü bu etnik oluşumları dilsel farklılığı bakımından da determinize eden bir tarihsel arka plan ve konumlanış var.

Soranca lehçesinde konuşan Kürdler kendilerini *"Kurd"* ve dillerini *"Kurdi"* olarak tanımlarlar. İran ve Irak Kürdistan'ında yaşamakta olan Soran Kürdlerinin önemlice bir kesimi bakımından da durum böyledir. Kuzeybatıda yaşayan Kürd Kurmançların kendilerine *"Kurmanc"* der-

41- *Bkz. Hayati Ülkü, İslam tarihi, s. 24. 1977. İst.*

ken, dillerine de *"Kurmanci"* demektedirler. İki grup Kürd lehçesel üyelerden Kurmançlar büyük ihtimalle *Soran* tanımını Soranlar için kullanmaktadır. Soran kelimesi Türkçe olarak *"Kırmızılar"* demektir. Soran kelimesinin yapısal düzenliliği; Kurmanci lehçesine göredir. Kurmanciye göre; "Sor = Kırmızı", "an" eki; "ler, lar" çoğul takısıdır. Bize kelimenin Kurmanci lehçesine göre olduğunu kanıtlayan kelimenin sonunda yer alan çoğul takısı *"an"* takısıdır. Çünkü Soranca'da çoğul takısı *"kan"* şeklindedir. Kurmanci; *Hewalan,* Soranca; *Hewalakan* gibi. Eğer kelime Soranca köklü olsaydı, *"Sorakan"* olması gerekirdi. Bu nedenle "Soran" isminin Kurmanç Kürdlerince onlara yakıştırıldığı daha çok mantıkidir. "Sohran" toplulukların adı, Kırmızılar (Kızıllar) anlamına gelmektedir. Sohran beyleri *Revanduz* (Rewan, Ewan/Awan-Güney Kürdistan) merkezli bir beylik kurmuş, Safeviler'den Musul, Erbil ve Kerkük yörelerinin kontrolünü de aldığı olmuştur. Bir iddia Soran Kürdlerinin "kırmızı yanak suratlı" tipolojik görünümleri nedeni ile onlara bu adın verilmiş olduğu söylentisi, Soran halkı arasında vardır. Bu tipolojik tanımsal yakıştırma hemen komşuları olan Kurmanci konuşan *Bahdinani* Kürdlerinde yaygın bir kanıdır. Yazılı tarihte *Şeref Xan*, ünlü eseri *Şerfname*'de Soran Kürdleri için *"Sohran Hükümdarları"* tanımını yapmış. Sohran şehrinden (Soran, günümüz Irak'ın Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ne bağlı Hewlêr (Erbil) ilinin kazasıdır.) ötürü bu yer tanımını eserinde bölge hükümdarlarını tanıtırken kullanmıştır. *"Sohran isminin bölgedeki Ewan Kalesi'ni feth etmeye giden insanlara verilen, Kürdce'de "kırmızı kayaların adamları" anlamına gelen "Seng surhi" adının Farsça'daki "surhi" yerine Soranca telefuzu ile "sohr" diyen Kürdlerde değiştirilerek "sohri" şekline sokuldu, böylece bunlar çoğul olan "Sohran" adı ile tanındılar."* şeklinde Soranları tanımlamıştır.[42]

Soranca da günümüzde farklı gelişimin bir sonucu olarak yeni bir dil olarak gelişmiştir. Bu dil kurmanç dili ile konuşanlar tarafından anlaşılmaz hale gelmiştir. Fakat Kürdçe'nin diğer lehçelerine göre daha disiplinli ve merkezi bir Kürd lisanı için çaba sarf etmektedir.[43] Konuşulan bölgelerin yerel tanımları Soranca ağızları da göstermektedir. *Erbili,*

42- *Bkz. Şeref Han, Şerefname, Çevr: M. Emin Bozrslan, s.345-346.*

43- *Bu konum son yıllarda "Hewler dili merkezli", Irak-Herema Kürdistan Devleti'nin siyasi çabaları ile şekillenmektedir.*

Pişdari, Kerküki, Hanakini, Kuşnavi, Mukri, Süleymani, Bingirdi, Garrusi, Ardalani, Sanandaji, Varmava, Garmiyani, Cafi adlarındaki bölgeler nitekim aynı zamanda Soranca konuşulan günümüzdeki bölge Kürdçe/Soranca ağızlarıdır. Öteki gruplar *Hewrami ve Kirmaşani* Kürd dilinin standart yerinde o kadar güçlü görünümlere sahip olmamıştır. Bir sonuca varmış değiliz, bu verilerin tamamı hala tartışmalıdır.

ZAZALAR

Kadim tarih

Günümüzdeki adı ile Zazaki konuşan topluluklar kadim kökenleri bakımından Doğu Aryan (Hint dini inançlı) dilli ve kültürlü bir halktır. Doğu Aryan halklar, Ön Asya'ya MÖ 2000'lerden itibaren peyder pey uzun zaman aralıkları içinde Ural Dağları'nın güney batısındaki topraklarından, doğudan İran üzerinden Ön Asya'ya göç ettiler. Bu halklara çeşitli tarihi kaynaklara göre ata yurdu olarak İran'ın doğusunda kalan eski Aryan coğrafya *Semerkand, Buhara, Baktira, Soğdia, Aria, Belucistan ve Horasan* gösterilir. "*Šahrestānīhā ī ērānšahr*" adlı eser Abbasiler devrinde MS 8. ve 9. Yüzyılları arasında hazırlanmış, Pehlevice yazılmıştır. Eserde Doğu Aryan halkların Ön Asya'daki şehirleri ve bölge yönetimlerini kurma tarihi ele alınır. Bu tarihi geçmişi Semerkand'dan başlatır.[44] O zamanlar bölge insanı Doğu Aryan topluluklardan oluşmaktaydı. Doğu Aryan Hind inançlı topluluklarda Avesta dini kitabında da Doğu Aryan şehirlerin veya yönetimlerinin tarihi doğudan batıya doğru kronolojik olarak ele alınır. Avesta'da Doğu Aryanların ilk kurduğu şehir veya bölge yönetimi adı *Meveraünnehir* bölgesinde bulunan "*Airyana Veja*'dır. Tanrı Ahura-Mazda'nın yarattığı ikinci ülke *Soğdia*'dır. Araştırmacı *G. Gnoli'ye* göre; *"Airyana Vaeja"* bölgesi Afganistan'dadır. Araştırmacı *H. Hum-bach'a* göre ise; "*Airyana Vaeja*" Asya bölgesinde "*Amu Derya'nın"* kaynaklarındadır. Diğer bir araştır-

44- *Kadim tarihi bilgiler Orta Asya tarihini tam bilmeyenler için garip gelebilir. Çünkü Türkiye'de kadim tarihte Semerkand, Buhara gibi şehirlerin Türkmen ve Özbek şehirleri olduğu sanılır. Oysa gerçek öyle değildir. Türk soylu toplulukların bu bölgelere yerleşimi Hun (Ariyaca: Xiyon) toplulukların MÖ 4. Yüzyıldaki akınları sonunda gelişir.*

macı *Grenet* ise: *"Airyana Vaeja'yı" "Penç Derya" (Tacikistan)* civarına yerleştirmiştir.[45]

Geldikleri ve yeni yerleştikleri bölgelerde Ariyaca konuşan bu halklar, daha sonraki yüzyıllar içinde gelenler arasında kuşak farkları itibariyle dillerinde de farklılaşmalar oluşmuştur. Göç yolu oldukça uzun bir serüvendir. Doğu Aryan kabilelerin uzun yıllar İran serüveni var. Yaklaşık bin yıl. Daha sonra Zagroslardan Mezopotamya'ya ve Anatolia'nın doğusuna sarkma ve iskân edinme var. Doğu Aryan Mitannilerin batıda Klikya'ya kadar uzanmalarının öyküsü hala karanlıkta. Fakat Urartu ve Asur'un; Med, Pers ve Part kabilelerini Yukarı Mezopotamya'ya zorla iskân etmesinin kayıtları bulunuyor. Ayrıca yeni yerleşim yerlerinde de bu halklar bölge halkları ile din, dil ve diğer kültürde birçok etkileşimi ve başkalığı yaşamışlardır. Doğu Aryan toplulukların en batıda yerleştiği ve görüldükleri Kilikya, Luvilerin ve Hititlerin daha yoğun olarak tespit edildikleri Yukarı Fırat ve Dicle toprakları eski Kafkas kültürlü Hurri halkın coğrafyasıydı. Bu halkların güneylerinde Sami Ârâmi topluluklar vardı. Batıda komşuları Hitit ve Hatti halklarıydı. Doğu'da Urartu Hurrileri ve yine kendileri gibi Mitanni soylu Doğu Aryan topluluklar olduğunu bu gün tespit edebiliyoruz. MÖ 12. yüz yıl sonrası aynı bölgeye *'Ege Deniz Kavimleri'*nden *Thrak-Frig* soylu özellikle *Muşki* (Palu-Elazığ) ve Yukarı Murat Nehri hattının kuzeyinde *Azzi* bölgesine yerleşen *'Ermeni'* kabileler var. Doğu Aryan halklardan Mitannilerin MÖ 15. yüzyılda Yukarı Fırat ve Dicle Nehri havzasındaki ilk görünümü sonrası MÖ 9. Yüz yıl itibari ile ikinci dalga olarak doğudan başlayan yeni Doğu Aryan; Med, İskit, Pers ve Part kabilelerinin Fırat boylarına yerleşimi MÖ 300'lerde tamamlanmış görünür. Bölgenin ilk yerleşik halkı Kafkas kültürlü Hurriler ise Doğu Aryan toplulukların ve Thrak kabilelerin bölgeye egemen oluşu sonrası kültürel olarak da zamanla yok oldular. Mitannilerin Kilikya ve Kapadokya bölgelerinde kalan toplulukları da MÖ 12. Yüzyıl sonrası batıdan gelen Ege Deniz kavimleri olan Grek ve Yunan Batı Aryan topluluklar tarafından asimile edil-

45- *Bkz. Herzfeld, " Iran inthe Ancient East, Oxford University Pres, London New York, 1941, s.190", G. Gnoli Frantz Grenet, An Archaeologist's Approach to Avestan Geography, Birth of the Persian Empire, Ed. V.S. Curtis, S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2005, s.29-51.*

dikleri görülür. Bu durum Fırat ve Dicle havzasında tersi bir konumdadır. Fırat Nehri havzası bu tarihten beri Doğu Aryan kültürlü halkların yaşam sınırı olmuştur.

Mitanniler ile bölgeye ilk yerleşen Doğu Aryan topluluklar büyük olasılıkla Kurmançlar gibi Zazaların da ataları olarak görülüyor. Yine de kesin bir tez ileri süremiyoruz. Çünkü aynı bölgeye MÖ 10. yüz yıl sonrası Urartu tarafından yerleştirilen çeşitli boylardan Doğu Aryan kabileler olduğu gibi, MÖ 7. Yüzyıl sonrası özellikle bölgeye yerleşen Kimmer ve İskit Doğu Aryan kültürlü halklar da bulunmaktadır. Fakat Mitannilerin Mithracı dini inançlarını öne çıkarmalarını bu görünümün MÖ 100'lerde Kommagene (Adıyaman) tarihi ve bölgedeki kadim dinler tapınağı olan Dülük'teki görünümü ile devam ettirdiği, konuyu sorgulamamızda bizi Mitanniler ile bağ kurmaya itiyor. Çünkü Med-Pers-Part ve Sâsâni dönemlerinde İran, Irak ve Zagros Dağları üzeri gelen yeni Doğu Aryan toplulukların tamamı ile Mithracı ve daha az Mecusi oldukları kesindir. Fakat bu süreç Büyük İskender (MÖ 312) sonrası durmuştur. Yeni gelenlerin de Mecusilikten uzaklaşıp Mithracılığı daha çok benimsemiş görünürler.

Ön Asya halklarında yeni kavimleşmelerde dini unsur önemli rol oynamıştır. Yukarı Fırat ve Dicle Nehri havzasına ilk yerleşen Doğu Aryan Hindu dini inançlı topluluklar özellikle bölgelerine sonradan gelen (Med İmparatorluğu sonrası) Doğu Aryan dini kültürü Mecusiliği kısmen benimsemiş görünür. Ayrıca bölgede Doğu Aryan Hindui tanrılarına tapan Mitannilerden sonra yerleşen Kimmer, İskit ve Thrak-Ermeni kabileleri kendi tanrılarının yanı sıra bölgenin Mithracı daha doğuda özellikle Sevan Gölü bölgesinde Mecusiliği benimsemişlerdir. Ayrıca bölge Doğu Aryanları doğudaki soydaşlarına göre daha çok Hindui tanrıları olan Mithracılığa bağımlı kalmış görünürler. Çünkü bölgede Mecusiliğin önemli dini görünümleri olan *"Sessizlik Kuleleri"* ve Newrozlar için hazırlanan ünlü *'son dönüşümler'* için Newroz meydanları görülmez. Bölgede görülen Mithra heykellerinin olduğu ateşgâh mağaralar, ziyaretgâhlar ve kurban kesim yerleridir. Ölüler ise leş yiyen akbabalara verilmemiş ve daha çok yakılmıştır. Fakat Mitanni soylu Doğu Aryanların, Med-Pers sonrası gelen yeni Doğu Aryanların inancı olan Mecusilik ile de çatışma halin-

de olmadıkları görülür. En azından herhangi bir çatışmaya dair Mecusi görünümlü böylesi bir tarihi kayıt şimdilik yoktur.

Bölge Mithracı Doğu Aryan toplulukları bu konumlarını Selevkoslar ve Roma-Bizans "Sophene" sürecinde İslami devre kadar korurlar. Part ve Sâsâni dönemlerinde gelişen *Manicilik ve Mazdekçiliğin* bölgedeki Mitracı Doğu Aryan topluluklar ile güçlü inanç bağları bulunmaktadır. Fakat bu inançların fiili konumu ve bölgedeki gelişimine dair elimizde bir kayıt yoktur. Sadece Bizans-Part ve Sâsâni çekişmelerinde her devletin kendi muhalif inançlı topluluklarına sırt verdiğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır.

Bölge halkı Ermeniler ve Ârâmiler hariç Bizans'ın Hıristiyanlığı benimsemesi (M.S. 4. Yüzyıl) sonrası hiçbir şekilde dini konumlarını terk etmezler. Zaten Doğu Aryan topluluklar İslamiyet'e kadar hiçbir dine eğilim duymamıştır. Oldukça katı toplumlardır. Üstelik Doğu Aryan Hindui Mithracı topluluklar yaşadığı bölgelerdeki Hıristiyan olmuş Ermeni ve Arâmi topluluklarından ayrışmaya başlarlar. Bilindiği gibi o dönem Ârâmi topluluklar; Bohtan, Amed, Urfa ve Ermeni topluluklar; Dersim ve Palu civarında yerleşikti. İslami Kuvvetlerin bölgeyi fethinde sürekli Hıristiyan Bizans tarafından dışlanan Doğu Aryan Mithracı topluluklar, daha çok tarafsız kaldıkları görülür. Fakat İslami kuvvetlerin ve mevali İslam olmuş diğer bölge halklarının zorlamaları neticesinde din değiştirmeler yaşanır. Mecusi din adamları olan Magiler ve arkalarındaki gruplar yüksek dağlık bölgelere sığınır. Dikkat edilirse Zazalar tam da böylesi bir coğrafyada dini inançlarına göre yayılmışlardır. Zaza nüfusun Kızılbaş olanları Dersim dağlarına sığınmıştır. İslamiyet'i benimseyenler hala kendi yerlerindedir. Bölgedeki dilde Kurmancî ve Zazakî görünümün nasıl geliştiğine dair ise elde herhangi bir veri yoktur. Çünkü bu konumlama Zazaların Sünni inançlı alanlarında da aynıdır. Fakat dini inanç alanındaki oluşumun İslamiyet sonrası gelişmiş olduğu gerçeğini biliyoruz. Çünkü Bizans döneminde onlar için kıstas sadece Hıristiyanlıktı. İslamiyet ise *Rae Haq* (Alevi, Ezidî, Yarsani, Ehli Haq vs.) inancını Mithracı Yukarı Fırat bölgesinde bir biçimde onları buluşturarak sağlamış görünür.

Zazaki dili ve topluluğu ne zaman oluşmuştur sorusuna tam yanıt veremiyoruz. Ön Asya'ya doğudan gelip yerleşen halkların bölgele-

rinde yeni kavmi kimlikleri ile görünmeleri daha çok Hıristiyanlık ve İslamiyet dönemlerinde oluşmuş görünür. Yani Zaza kavmi de daha çok günümüzde yaşadığı coğrafyalarda isim olarak değişik adlar *(Dimilkî/Dûmelli, Kirdkî, Kirmanckî, Yaza, Zona ma, So-be ve Zaza)* ile bizlere takdim olmuştur. Zazalar diğer Kurmançlar ile daha çok Mitracılığa inanan Yukarı Fırat ve Dicle boyuna ilk yerleşen Doğu Aryan soylu toplulukların çocukları olarak görünür. Suriye'de yaşayan bir kabile olarak günümüzdeki adı ile Zazaları geçmişte Arapça *"ed – Denabile/Dunbili"* adı ile kendilerinden ilk defa MS 10 yüzyılda *Mesudi* (ölüm tarihi MS 956) bahseder. Daha sonra benzer adla dönem tarih kitaplarında yer alırlar.[46]

Modern Dimilkî, Kirdkî, Kirmanckî,

Yaza, Zona ma, So-be ve Zaza adları

Dil ve kültürel olarak soyca Doğu Aryan-İrani kökenli olan Zazalar ve Kürdler kültürel olarak aynı ailenin üyeleri olarak Hint-Avrupa dil ailesinin İrani diller gurubunun Kuzey-Batı Ariyaca kolunda yer alırlar. Zazaki'nin diğer yakın akraba olduğu diller arasında aynı aile kolunda yer alan İran coğrafyasının kuzey batısında yaşayan *Talişi, Mazenderani, Semnani, Gileki, Tati ve Gorani (Hewramani)* toplulukları olduğu ileri sürülür. Doğu Ariyaca ailesinin diğer bir büyük aile kavmi dili olan Farsça ise güneybatı İrani dillerdendir. Gramer ve kimi önemli sözcükler açısından Kürd lehçeleri (Kurmanci ve Sorani) Zazaki'ye yakın olup, Kuzey-İran'da Hazar Denizi kıyısında konuşulan diller ile de belli bir yakınlık mevcuttur.[47]

Kuşak farkı kavmi yapılarına rağmen karanlıkta kalan kadim İrani-Zagros geçmişin ötesinde Zazalar ve Kürd Kurmançları dil ve kültürel kavmi görünümlerini daha çok Yukarı Fırat ve Dicle havzasında sunmuşlardır. İki halkın tarihsel birlikteliklerinin bir sonucu olarak dilde ve kültürel yaşamda pekçok ortaklıklar geliştirmişlerdir.

46- *Bkz. Akataran: M. Malmisanij, http://en.calameo.com/read/001695923509c0f9c7096. Arşak Poladyan VII. Ve X. Yüzyıllarda Kürdler, Çeviri: Mehmet Demir, Özgür Gelecek Yay. 1991 s. 92.*

47- *Bkz. G.S. Asatrian / F. Vahman (1987-95), Joyce Blau (1989).*

İki topluluk önceden var olan kültürel farklılıklarını da önemli ölçüde korumuşlardır. Çünkü her halk kendi dilini modern milli seviyeye çıkarabilmenin eğitimine ve öğretimine henüz kavuşmamıştır. Bu nedenle okuyucunun yapılan kavmi tasniflerin tanımına dikkat etmeleri gerekir. Burada Zazalar hakkında bilgi sunarken maksadımız kültürel olarak onları daha iyi tanımaktır.

Günümüzde daha çok Kuzey Kürdistan'ın kuzeybatı ucundaki *Zazalar* şeklinde adlandırılan bu topluluklar, yöreden yöreye kendilerini ve dillerini farklı şekillerde isimlendirmişler. Kürdçe yazım şekli ile "*Kırmancî, Dimilî/Dumilî, Kirdî, Zonê Ma, So-be, Yaza vs.*" çeşitli adlar ile yerelde tanınmışlardır. Coğrafyada yayılım alanlarına göre Diyarbakır (Hani, Dicle, Lice, Eğil), Bingöl ve Elazığ (Palu, Arıcak) gibi il ve ilçelerde yaşayan Zazalar çoğunluğu kendilerine "*Kırd/Kırdki*", yaşadıkları yöreye de "*Kırdane*" derler. İlk Zazaki kitap olarak kabul edilen Liceli *Ahmedi Hasi'nin* yazdığı "*Mevlîd-un Nebiyy'il Kureyşîyyî*" de mevlidi için "*Mewlidê Kırdi*" ifadesi kullanılmıştır.[48] Diğer yandan Dersim ve Varto'ya uzanan Bingöl (Kığı, Yayladere) gibi il ve ilçelerde yaşayan daha çok Kızılbaş Zazalar, yaşadıkları mıntıkaya da "*Kırmanciye*" kendi dillerine *Kırmancki'* derler.[49] Aynı topluluğun Varto kısmında yaşayanların bir kısmı, kendi dillerine *"Zona Ma"* derler. En güneyde *Çermik, Çüngüş, Siverek, Gerger ve Mutki* ilçelerindeki *Zazaki'yi* kullanan topluluklara "*Dûmelli/Dımılki/Dünbili* veya *Dımılli*" adını bölgedeki Kürd Kurmançlar kullanır. Dersim Zazaları, Palu Zazalarına *"Yaza"* der. *Dûmelli/Dımılki* ismin kökeninin tarihsel olarak Dımılı (aşiret) ismiyle bağlantılı olduğu çeşitli yazarlarca belirtilmiştir.[50] *Dımılı* isminin İran "*Deylemleri*" ile de bağlantılı olduğunu söyleyenler de vardır.[51]

Genelde "*Kırdki, Kırmancki, Dûmelli/Dımılki, Zona ma, Yaza, So-*

48- *Bkz. Ehmedê Xasî, Mewlidê Nebî, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899, s. 28.*

49- *Bkz. Ehmedê Xasî, Mewlidê Kirdî, Zeynelabidîn Amedî el yazması, Diyarbakır 1982.*

50- *Bkz. Murat Alanoğlu-Muhammet Yücel, "Dımli-Zaza adı ve tarihsel gelişimi", I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011), Bingöl üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, r. 323. Dımılı* isminin İran *"Deylemleri"* ile de bağlantılı olduğunu söyleyenler de vardır.

51- *Bkz. Garnik Asatrian. "Dımli" Encyclopedia Iranica.*

be" konuşan toplulukların tamamı için söylenen *"Zaza"* adı ise, vakti zamanında *"Elazığ-Bingöl civarında bir aşiret adı iken"* zamanla Türkler tarafından kullanılmıştır. Yazılı tarihte bu yönde *"Zaza"* isminin *Evliya Çelebi* gibi 17. Yüzyıl Osmanlı aydınlarının da eserlerinde kullandığına dair bilgiler mevcuttur. Bu konuda *Evliya Çelebi*, Çapakçur Beyinin (Bingöl) topladığı *'Köprü Geçiş Öşür Vergisi'* üzerine verdiği bilgilere dair ilgili anlatımda *Zazalar*, aşiret adı olarak yer alır. *"Ahali-yi Bingoli beyan eder: Evvela Ekrad-ı Zaza ve Lolû ve İzolî ve Yezîdî ve Haltî ve Çekvanî ve Şîqaqî ve Kîkî ve Pîsyanî ve Mudkî..." ve "Bu şehre Palu kalasından sekiz saadde gelirken Nehr-i Murad üzre Çabakçur cisr-i aziminden ubur ederken Bingöl yaylasına çıkan aşiret-i Halti ve aşiret-i Çekvanî ve aşiret-i Yezîdî ve aşiret-i Zaza ve Zebarî ve Lolo ve aşiret-i İzolî ve Şiqaqî ve Kiki aşiretleri ki cümle iki yüz bin âdem-i Ekrad ve on kere yüz bin gûsfendi devabat olup bu cisr üzre Çapakçur Beginin âdemleri kuş uçurmayıp öşür alırlar."(Günümüz sadeleştirilmiş Türkçesi: "Bu şehre Palu kalesinden sekiz saatte gelip Murat nehri üzerindeki büyük Çapakçur köprüsünden geçen ve Bingöl yaylasına çıkmak isteyen Halti, Çekvani, Ezidî, Zaza, Zebari, Lolu, İzoli, Şekaki ve Kiki aşiretlerinden iki yüz bin Kürd ile bir milyon koyun ve diğer hayvanlardan, bu köprü üzerinde bekleyen Çapakçur Beyinin adamları kuş uçurmayıp, öşür vergisi alırlar.)*[52]

Günümüzde Zaza ismi, diğer yörelerde de benzer dili konuşan topluluklarca gittikçe daha çok benimsenmektedir. Modern dönemin ünlü "Zaza" kökenli sosyologu *Ziya Gökalp* bu konuda şöyle der: *". Kürt kavimleri gerek kendilerine gerek birbirlerine başka isimler verirler. Mesela Kurmançlar kendilerine "Kürt" namını vermezler, "biz Kurmancız" derler. Bunlar Zazalar'a "Dûnbüli" derler. (Dümüli", "Dumıli", "Dımıli" şekillerinde de söylenilmektedir.) Türklerin "Baban Kürtleri" tesmiye ettikleri (ad verdikleri) Cenubî (Güneyli) Kürtlere de "Soran" namını verirler. Kendilerinin konuştukları lisana "Kurmancî" derler.*

Zazalara gelince: Bunlar kendilerine -Arabî kâfin kesriyle- "Kird" derler, Kurmançlara da "Kirdas" adını verirler. (Konuştukları

52- Bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı, 305 n.yazma, 3. Kitap, vrk. 85-b

lehçeye de "Kırdasi" derler.) Türkler ise "Kürt" nâmını Kurmançlara tahsis etmişlerdir. "Filan adam Kürt müdür, yoksa Zaza mıdır?" denildiği zaman Kürtten maksat "Kurmanç"tır. Dûmbûlilere "Zaza" ismini veren yine Türklerdir. "Zaza" ismini ne bizzat Zazalar, ne de Kurmançlar kullanmazlar."[53] "*Zaza*" adında günümüzde herhangi bir aşiret var mı? Şu anda yok. Anlaşılan 17. yüz yılda Evliya Çelebi zamanında vardı.

Kürtler ve Kürtçe üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Parlamenter ve Avukat *Kemal Badıllı*, Kurmançların *"Zazalara nadiren Zaza, fakat genel olarak Dûmeli"* dediklerini yazar. Aynı konuda Kürd araştırmacı *Seyidxan Kurij*, *"Zazalar ve Zazaki Yazını"* makalesinde şunları söylüyor. *"Hemen hemen son yıllara kadar hiçbir yerde halk kendisine Zaza ve konuştuğu dile de Zazaki demiyordu. Son yıllarda en çok Palu ve Elazığ"da ki halk arasında Zazaki isimlendirmesi sık olarak kullanılıyor. Bence bunun önemli nedenlerinden biri Palu merkezidir. Bilindiği gibi Palu, Osmanlılar döneminde bir yönetim merkezi idi. Dolayısıyla Osmanlı buraya yöneticiler tayin ederdi. Bundan dolayı Palu merkezde kendisini Türk kabul eden bir kesim hep olagelmiştir. Bunlar kendilerini Türk kabul ederler ve Türkçe konuşurlar. Her ne kadar bazı araştırmacılar, bunların asimile olmuş Kürtler olarak kabul etse de, onlar kendilerini hep Türk olarak görmüşler. İşte Palu"da ki bu kesim ve Elazığ"da ki Türkler, Zazaki ve Zaza isimlendirmesini bu bölgede yaygınlaştırdılar. Böylece özelikle şehirde yaşayan kesimler arasında Zaza kavramı yaygınlaştı. Bizim köy Bingöl, Palu ve Karakoçan üçgenindedir, bundan 30 yıl önce bile köylerde Zaza kavramı yoktu. Ben Elazığ"da Zaza kavramı ile karşılaştım. Elazığlıların meşhur bir lafları vardı, "Zaza, Allah kökünü kaza, malını mülkünü bana yaza"* derlerdi. Anlaşılan son yüzyılda "*Zaza*" adı bölgede Türkler tarafından yeniden kullanıma başlanmıştı.[54] Zazaların birlikte yaşadıkları Kurmançları tanımlaması da dikkat çekicidir. Zazaki konuşan halkın büyük bir kesimi *Kurmanci* konuşanları *"Kırdas"*, dillerini de *"Kırdasi"* (*Kürdümsü*) olarak isimlendiriyorlar. Kendilerini *"Kırd/Kürd"*, diğer Kürdleri ise "*biraz aşağılayarak*";

53- *Bkz. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler, s.27.*

54- *Bkz. http://www.zazaki.net/file/zazalar_v...pdf.*

sanki Kürtlüğe yeni bulaşmış, *"Kırdasi/Kürdümsü"* olarak tanımlamalarına rağmen Zazalar, kendilerine *"Zaza"*yız demiyorlar.[55] Fakat diğer yandan "*Zaza*" adının günümüzde *Kırdki, Dûmeli* ve *Kırmancki* vs. topluluklarca benimsendiği gözden kaçmıyor. Ayrıca Zazaların kendilerine "*Kırdki, Kırmanc*" Kürd Kurmançlara ise "*Kırdasi"* tanımlaması en orijin ve yerel adlandırma olarak Zazaların, Kürdler ile daima mesafeli olan kültürel geçmişini gösteriyor. Günümüzde bu mesafenin kültürel boyutuna dair bilgileri ilerde sunacağız.

Dûmelî/Dumıli/Dümbeli/Dınbıli ve Dımılkî

Zazaki konuşan topluluklar, 17. yüzyılda ve günümüzde verilen isimlerden biri olan *"Dûmelî/Dumıli/Dümbeli ve Dımılkî*" adı çevirilerde farklı geçer. Öyle ki ünlü Kürd tarihi *Şerefname*'nin farklı çeviri ve baskılarında bile bu sözcüğün değişik biçimlerde geçtiğini görürüz. Örneğin İslâm Ansiklopedisi'nde *Şerefname*'den "*Dumbuli*" biçiminde aktarılan aynı sözcük, *Şerefname*'nin Türkçe çevirisinde "*Dınbıli*", Kürtçe çevirisinde ise "*Dumbuli*" biçimindedir. Bu değişik biçimlerin, kelimenin daha çok Arap harflerinin okunuşundaki değişiklik ve yanlışlıklardan kaynaklandığı anlaşılıyor. Çünkü *Dûmelî* veya *Domboli* sözcüğü, Arap alfabesinde kelimenin kökü "DMBL" sessiz harfleriyle yazılır. Bilindiği üzere Arapça yazımda sesli harfler yazımda belirtilmez. Sözcüğü önceden tanımayanlar çoğu kez bunu yanlış okumuş ve yazmışlardır.[56] Ünlü Kürt tarihi *"Şerefname"*'de (M.S. 1571) *Şeref Xan* Kürt lehçelerini sayarken "*Zaza*" adını kullanmaz. Fakat bölge insanı olarak *Dımıli* değil, "*Dûmelî"* (Türkçe yazımı: *Dınbıli*) adını kullanır. Şerefname, başlangıçta "*Ezidî dini*"nden olan "*Dûmelî"* Beyleri ve aşiretlerinin bir bölümünün sonraları "*Ehl-i sünnet mezhebine*" döndüklerini, geri kalanlarının ise kendi zamanında hâlâ orijinal dinleri "*Ezidîlikte"* ısrar ettiklerini kayıt eder. Dini bir tasnif yaparak "*Dûmelî aşiretleri*" kavramını kullanan *Şeref Xan*, bununla bir grup aşireti veya bir aşiret konfederasyonunu kast eder gibi görünürse de, bunların adlarını vermez. Dûmeliler'in orijinal yurdunun bir rivayete göre Botan (Botan) oldu-

55- *Bkz. Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Gramer - Kurmancî Lehçesi. S. 6.*

56- *Bu hatayı ilk defa M. Malmisanij dillendirmiştir.*

ğuna işaret eden Şeref Han, bu nedenle Kürdler arasında onlara "*Dûmelî Bohti*" dendiğini, bir kısmının *"Ezidîlik"* mezhebine bağlı olduğunu söyler. Bu arada belirtmekte fayda var. Ezidîlerin ana merkezleri olan Şengal ve Laleş bölgesi o zamanlar Bohtan Emiri Hükümetinin toprakları içinde kalırdı. Anlaşılan Ezidîlik dini o sıralar Bohtan'da yaşayan Zazaki konuşan *Dûmelîler* arasında da etkindi. Böylece *Dûmelîler*, Şerefname'de bir Bohtan menşeli Zazaki konuşan, Êzidî bir aşiret olarak görülür. Şeref Han, *Dûmelîler* için "*Ama çeşitli sebeplerle buradan Hakkâri, Muş, Van, Hoy, Sekmanabad, Nahçıvan, Ardahan ve başka yerlere genişçe dağılmışlardır."* der.[57] Anlaşılan günümüzdeki *Dımılkiler* geçmişteki Bohtan bölgesinde yaşayan bu *Dûmelîler'dir.* Dûmelîlerin kuzey hattında Dersim'e de yöneldiği tespit edilebilir.

Ünlü tarihçi *Minorsky*, "*Dınbılı*" kelimesini "*Dumbulî*" diye yazar. Doğrusunun "*Dûmelî*" şeklinde olduğunu belirttik. *Zain al-Abidin Şirwani*'nin "*Bustan al-Siyahat*" adlı kitabındaki bilgilere başvurarak *"19'uncu yüzyıldan başlayarak tüm Dınbililerin Şii oldukları ve hatta bir kısmının artık Türkçe konuştukları"* iddiasının yer aldığına işaret etmektedir.[58] Kaynaklar *Dımbıli* sözcüğün anlamı ve kökeni ile ilgili değişik yorumlarda da bulunurlar. Bunlardan bazıları şöyledir: *Diyarbakır, Genç, Kulp, Çapakçur, Siverek* civarı halkı ve Dersimliler kâmilen *Zaza*'dırlar. Zazalara, Kurmançlar *Dûmbeli* derler. Yani Kurmanci ağzıyla; *'Dû-meli* yani *Meli*'nin (Mella'nın, bozulmuş telaffuzu) "*Dû yani arka*," "*Mella'nın arkasından gelen"* yahut "*Meli*'nin kuyruğu" gibi bir mana ile tefsir ederler. Eğer kelime Zazaki olsaydı: "*Peymelkî/Pémelkî*" (Mella'nın arkası) olurdu. Êzidî Dımılkiler için Kurmançların onları tanımladığı "*Dûmelî"* adı mantıklı yakıştırmadır. Gerçekten de Êzidîler dini törenlerde Mellaların arkasından yürüdükleri hep gözlenir. Anlaşılan telaffuzda *Dûmelî* adı zamanla *Dımılkî*'ye dönüşmüştür. Dilsel yakıştırmalardan bir diğeri de *"Dumılli"* adlandırmasına göre *"İki boylu (başlı, topluluk)"* demektir. Kelimeye bu yaklaşımda da Dumellilerin, iki dinli inançlı görünümünü sunuşundandır. Şeref Xan'ın onlar hakkındaki

57- *Bkz. Şeref Han, Şerefname, Çeviri: M. Emin Bozarslan, s.21.*

58- *Bkz. Minorsky, EI, Kürtler.*

bilgilerine ve günümüzdeki Zazaların çift dini (günümüzde mezhebi; Alevi ve Sünni) inançlı görünümüne uygun düşen bir yorum.

Yabancı yazarlar *Basile Nikitine*'in Farsça bir el yazmasından aktardığı bir bölümde, Dûmelilerin adlarını "*Dunbul*" (Donbol) kalesinden aldıklarını belirtir. Bu kaleden ise bazen Diyarbakır'ın dağlık kesiminde, bazen Fırat Nehri kıyısında, bazen *"Karacahisar (Qerecehisar) denilen Koçgiri-İmranlı bölgesindeki Dunbul (Donbol) Kalesi olarak ünlü olan*" bir kale, bazen de "*Kürdistan'ın ortasındaki*" bir kale diye söz edilir. Arap ve Fars kaynaklarında farklı kullanılır. Örneğin; *"Domboli/Dımıli"* adıyla anılanlar; *"Donboli Kalesinde yaşıyorlardı"* gibi. -Ancak bu kalenin tam yeri bilinmemektedir. Anlaşılan 'Dûmbeli veya Dımbıliler' son yüzyılda daha çok Türkler tarafından *"Zaza"* denen topluluğun yakın çağdaki Kürd tarihindeki adıdır. Genelde günümüzde *"Zaza"* adının *"Dumbıli, Dımıli"* adları yerine de kullanıldığını göz ardı edemeyiz.

Tarihte bir karşılığı olmadığı halde, günümüzde *Dûmelî* halkın kendisini tanımlamada kullandığı *Zaza* adını anmak istemesek de, kısmen devam edeceğiz. Çünkü günümüzde "*Zaza*" adı Dûmelilerin önemli bir kesimince benimsenmiştir. Biz insan gruplarının kendilerini tanımlamalarına saygılı olmak durumundayız. Diğer taraftan Zaza adının günlük dile yerleşimi için özel bir çaba sarf edilmiştir. Ön Asya tarihinde ve bölge dini eserlerinde Zaza adına benzer ne kadar "*Zaza*" adı varsa bu adın günlük yaşamda yer edinmesi için kullanılmıştır. Bunlardan en önem atfedilen bir benzetmeye burada yer vererek bu konuyu kapatmak istiyorum. Bazı Türk ve Dımılki aydınları Dımılkilere, *"Zaza"* ad yakıştırmasının farklı konumlarda güçlendirmek için Pers Kralı Dara'nın *Bihustun Yazıtı*'ndaki *"Zazan"* bölgesi adını günümüz Dımılkilerinin (Zazalarının) yaşadığı topraklar olarak ileri sürmüşlerdir. Oysa bu yaklaşım yanlıştır. Eksik bir tarihi sorgulamadır. Kral Darius, yazıtında Babil bölgesine yakın Fırat Nehri kenarındaki "*Zāzāna*" bölgesinden bahsediyor. Yaşanan çağda Zazana bölgesinde daha çok Keyani (Ârâmi) Sami soylu insanlar yaşardı. Bu yerin günümüz Kuzey Kürdistan Zazaların Yukarı Fırat ve Dicle coğrafyası ile hiç alakası yoktur. Üstelik Babil bölgesindeki *Zazana* ile günümüz Dımılkileri (*Zazaları*) arasında tarihsel kültürel bir bağ da

kurulamamaktadır. Çünkü böyle bir tanımlı halk yoktur. Sadece Zaza adlı bu kelimeye benzer bir yer adı görünüyor.[59] Kısacası, Zazaları (Kırdî, Kırmanc veya Dûmelileri), yanıltmaya çalışmak, bilgi çağında mümkün müdür? Zannetmem. İşte yıllardır söylenen yanlış bir tespit: Kral Darius'un bahsettiği "*Zazan*" bölgesinin günümüz Dımılkileri Zazaları ile hiç alakası yoktur. Bu durumu Bihistun Kitabeleri ana kaynak metininden gösterebiliriz. Orada şöyle yazıyor: *"Ben Kral 1.Darius derim ki; Babil'i fethinden sonra bölgede isyanlar çıktı. Ainaira'nın oğlu Nidinta-Bel adında biri, Yeni Babil'in son kralı Nabonidus'un oğlu olduğunu iddia ederek Babil kralı III. Nebukadnezar olarak isyana başladı. Fırat Nehri kenarında Zazana yakınında bir muharebe yapıldı, ben (1. Darius) bu kral III. Nebukadnezar'ı yendim. Onlar nehir yolu ile (sandallarla) kaçtılar. Ahura-Mazda bana yardım etti, beş gün sonra Anamaka ayında (MÖ 13 Aralık 522 tarihinde) onu tekrar yendim."*[60] Görüldüğü üzere *Zazana,* Fırat nehri üzerinde Babil yakınlarında bir şehirdir. Behistun Yazıtları'na göre, I.Darius, İran'ın güneyindeki bugünkü Huzistan Eyaleti'nde Basra körfezine yakın bir yerde bulunan Susa şehrinden Babil'e doğru giderken *Zazana* şehrinden bahsediliyor. Zazana, Babil'in güneydoğusunda olmakla birlikte, tam yeri bilinmemektedir.

Gerçekte Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere *"Zaza"* adı geçmişte bir aşiret adı olmasına rağmen, günümüzde sunî yakıştırmalar ile *Dimilkî, Kirdkî, Kirmanckî, Yaza, Zona ma, So-be* konuşan bütün topluluğun adı haline gelmiştir. Benimsenmiştir.

59- *Bkz.* "Zazana, city on the Euphrates, near Babylon. Pers: Zâzâna, Col. I. 92. (Babil and Sus. The sculptures and inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: a new collation of the Persian, Susian and Babylonian texts. Oxford University Press, Amen Corner, London 1907.)"

60- *Bkz.* G. P. Goold, Harvard Studies in Classical Philology, 1 Ocak 1972, Harvard University Pres. "*King Darius says: After that I marched against Babylon. But before I reached Babylon, that Nidintu-Bêl, who called himself Nebuchadnezzar, came with a host and offered battle at a city called Zâzâna, on the Euphrates. Then we joined battle. Ahuramazda brought me help; by the grace of Ahuramazda did I utterly overthrow the host of Nidintu-Bêl. The enemy fled into the water; the water carried them away. On the second day of the month Anâmaka [18 December 522] we joined battle." www. Livius. org./Be-bm/behistun.*

Zazaların tarihsel geçmişine örnek sunumlar

Dersim bölgesinde Zaza halk konuştuğu dile "*Kırdkî*" kendisine de "*Kırd*" diyor. Kırd onlar için Kürdü tanımlıyor. "*Kırd*" kavramına tarihte de rastlanılıyor. Örneğin, Yunanlı yazar Latince ifade ile *Polybe (Polibio)* MÖ 200'lerde "*Cyrtî/Kırti*"lerden, *Strabon* "*Kîrtî*"lerden, Romalı tarihçi *Tito Livio* "*Cirtei/Kirtei*"lerden söz ediyor.[61] Fakat bahsedilen *Kırti*'lerin modern Dımılkî "*Kırd*"lar kelimesi ile sadece ses uyumu ve benzerliği yoktur. Kırdıkilerin doğrudan Romalı yazarlarca tanımıdır. Bilindiği gibi daha önce Yunanlı Ksenefon da Botan çayının güney doğusunda MÖ 400'lerde Karduklardan (Kürdlerden) bahsetmişti. Batılı aydınlar bölgeyi tanıyordular.

Oysa Yukarı Fırat ve Dicle'de daha sonraki dönemlerde sadece bölgede Zaza Kırdilere kültürel bağ olarak ilk görünüm MÖ 17. yüzyıl sonrası Doğu Aryan kültürlü Mitannilerin kültürel ve siyasi varlığıdır. Günümüzde Kırdki veya Dımılkî (Zazaki) konuşanların, geçmişte antik tarihte Mitanniler ile alakalarını güçlendiren ve ayrıştıran çok az da olsa bazı verileri elimizde bulunmaktadır. Fakat eldeki bu veriler Kırdki veya Dumılkî (Zazaki) dili hakkında bir kanata varmak için yeterli değildir. Nitekim birkaç kelime örneği verirsek; Mitannilerin Başkent adı *Waş-şu-kani* (Güzel pınar), şahıs adları olan *Kiluxhapa, Arisarruma (İşuwa), Peduhapa, Taduhapa* (Mitanni) tamamı ile Dumilkî veya Kirdkî, (Zazaki) kelimeler görünümündedir. Kuzey batıdaki Mitanni kabileleri de Dumılkî (Zazaki) oluşumunda yer almış olabilirler. Nitekim günümüz Zazakilerin hala yerleşik olduğu *İşuwa, Muşki, Sopene, Mitanni (Subaru, Urfa, Siverek, Semsur, Bohtan)* coğrafyası Mitannilerin de yerleşim yerleri idi. Mitannilerin o dönem Kilikya, Hitit ve günümüz Kürdistan coğrafyasının tamamında yaşadıkları görülür. Eldeki dilsel verilerden hareket ile Mitanni dili Ariyaca'dır.[62]

61- *Bkz. Malmisanij, "Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürd'leri," Deng Yayınları, Kasım 1996, İstanbul.*

62- *Bkz. Günümüz yabancı dilbilimci araştırmacılar bu dilin Sanskritce olabileceğini ileri sürmüştür. Sanskritçe'nin Ariyaca dil ile ortak kökenli oluşu dikkatlerden kaçmamalıdır. Ariyaca'nın uzantısı kolonları olan Dımılkîyi/Kırdkîyi veya Kurmanciyi bilmeyen yabancı dil bilimcilerin tanıdıkları başka yakın bir Aryan-Sanskritçe dil ile Zazaki'yi tanımlamada bulunması yerindedir.*

Avesta'nın da birçok yerli araştırınacı tarafından Dimilkî veya Kirdkî, (Zazaki) dili ile yazıldığı ileri sürülmüştür. Fakat Antik dönemde Doğu Aryan halkların dilinin *Ariyaca* diye tanımlarsak daha doğru bir yaklaşım olacağını zannediyorum. Kadim tarihe gidildiğinde Zazaki'nin korunmuş olmasını *Mitanni, İşuwa-Muşki* ve *Sophene Devleti*'nin uzun yıllar ayakta kalışı ile doğrudan alakalı olacağı kesindir. Büyük olasılıkla Zazaların en kadim ataları bölgeye ilk yerleşen Doğu Aryan kültürlü Mitanniler olduğudur. Mitannilerin egemen olduğu Zaza ve Ermeni kabilelerinin birlikte yoğun yaşadığı Dersim-Bingöl hattı üzerinde yer alan Muşki kralı ve kraliçe isimleri dikkatle incelenmelidir. Urartu öncesi Mitanni-Muşki döneminde, MÖ 11 yüzyılda bölgeye yerleşen Ermeniler bölgedeki Zaza-Mitanni kabileleri ile birlikte MÖ 6. Yüzyıl sonrası Med, Pers, Selevkos ve Roma dönemlerinde ve sonrası Bizans Sophenesi olarak hep özgünlüğünü korumuş görünürler. Doğu Aryan Mitanni ve Kafkas Hurri kabileleri, MÖ 10 yüzyıl sonrası Doğu Aryan; Med, Pers, Part Ariyaca konuşan topluluklar ve yine bölgede baskın bir Doğu Aryan kabile olan Mitanniler ve Ermeniler ile birlikte görülürler. Roma Sophenesi olarak adlandırılmasına rağmen, Yukarı Fırat ve Dicle bölgesine Med ve Pers kabilelerin buralara yerleştiğini Urartu ve Asur kayıtlarından biliyoruz. Bu topluluklar ile Zazalar aynı dini itikatları olan ateşperestliği birlikte yaşarlar. Benzer dini ve siyasi ortaklıklar üzerine bölgede yerleşik olan halklar yeni kültürel etkileşimleri ve sosyal birlikteliklerı yaşadıkları muhakkaktır. Lakin İşuva/Sophene bölgesindeki MÖ 8. Yüzyıl Urartu kayıtlarındaki yer adlarının çoğu *Mitannice*'dir. Bu kelimeler Zazaki diline yakındır. Örneğin Harput kalesi adı bölge dili kökende bu dile uzak değildir. Harput adının menşei tartışmalıdır. *"Amasyalı Strabon'un bahsettiği Sophene bölgesindeki Karkathiokerta ve Arsamosata adlı şehirlerden ilkinin Harput olduğu, hatta isminin de buna dayandığı ileri sürülmüştür. Ayrıca IV. yüzyılda İranlılar tarafından ele geçirildiğinde buradan "Ziata Castellum" şeklinde söz edildiği, bunun da Arapça'ya "Hısn—ızıyâd" şeklinde geçtiği bilinmektedir. Arap coğrafyacıları Harput'a "Hısn Ziyâd Hartebirt" denildiğini söylemektedirler. Bunların yanında ismin Ermenice aracılığıyla Urartu ve Hurri dillerine kadar gittiği ve çivi yazılı Asur tabletlerinde rastlanan "Karpata" adı ile buranın kastedildiği de düşünülmüştür. Bizans kaynaklarında "Kharpote" ve Frank tarihçilerinin eserlerinde "Quartapiert" şeklinde*

yazılan isim Osmanlı devrine ait kaynaklarda ve belgelerde "Hartaberd", daha yaygın olarak da "Harpurt" veya "Harpurd" imlâsıyla görülür. Ancak XIX. yüzyıldan itibaren resmî yazışmalarda halk arasındaki "Harput" telaffuzu benimsenmiştir."[63]

Urartu ve Arsak (Ermeniler) döneminde *"perd/berd/bert"* son isim takıları ile biten kent adları vardır. *"Harberd, Alaskerd, Baghaberd, Adamekerd, Verdanekerd, Tkrakert, Tigranakert vs.* Kadim kent adlarının sonuna gelen takı *"berd-kert-kerd"* dikkat çekicidir. Bu takının Urartu Hurricesi, Zazaca veya Ermenice dillerindeki yeri nedir bilemiyoruz. Fakat MÖ 8. ve 1. Yüzyıllarda kent adları kök olarak kadimliğini korurken *"berd-kert-kerd"* ekleri ile telaffuz edildiği göze çarpar. Örneğin "Harberd'in" Türkçe; *"sıcak taş"* şeklinde Ariyaca dilde anlamları vardır. İlginç olan *"Harberd"* kelimesinin ortak kültürel görünümüdür. *"Har"* kelimesi Ariyaca'da sıcak-ateş, *Berd* kelimesi Kürdçe'nin Soranca lehçesinde *"taş"* demektir. Dil alanında bu karşılaştırmalar yapılabilir. Urartu ve Arsak döneminde kent adları ile birlikte telafuzda yer alan *"berd-kert-kerd"* takıları sorgulanmalıdır. Bu bakımdan Zazaki dilde olduğunu bildiğim birçok kelimeyi Kürdçe'nin Kurmanci lehçesinden daha fazla Soranca lehçesinin Goranî biçimine yakınlıklarını birçok kelimede bizzat gözlemledim.[64] Bu Aryanca yakınlıkları, Zazaki dilbilimcileri muhakkak sorgulamalıdır.

Zazakiler geçmişte komşuları olan Ermeniler ile yakınlıklarına dair bir sorgulama yaptığımızda dilde Zazaların bazı yerlerde iç içe yaşadıkları Ermenilerin dilinden kısmen etkilenmiş oldukları anlaşılır. Özellikle kuzey bölgesi; Dersim ve Palu Zazaları bu konumdadır. Zazaki konuşan bölge insanı Ermenice'den de birçok kelime ve takı almıştır. Aynı durum Batı ve Serhat Kurmancisinde de görülür. Yoksa Zazaki'nin, Ermeni dili ile ailesel olarak bir bağı yakından yoktur. Bazı Ermeni milliyetçilerin Zazaki'yi Ermenice'nin bir şubesi olarak gösterme çabaları tamamen politiktir. Bilimsel değildir. Ermenice'nin bölge dilleri ile Hint-Avrupa dili ana ailesel ortaklığı dışında akrabalığı zaten yoktur. Fakat tarihin belli bir döneminde Zazalar, Kurmançlar

63- *Bkz. İslam Ansiklopedisi, Mehmet Ali Ünal, Harput, yıl: 1997, Cilt: 16, sayfa: 232-235.*

64- *Örneğin: "be, esta. kerden, asan vs." burada sayamayacağım kadar birçok ortak kelime bulunuyor.)*

ile Ermeniler iç içe yaşamıştır. Önceleri Doğu Aryan Hindui tanrıları veya inançları görülmeyen Ermenilerin bölgede kısmen Zazaların Mithracı dinini benimsedikten sonra Ermeniler ile Zaza topluluklar arasında ortak yaşam Murat Suyu havzasında ve zamanla bütün Batı Medya'da başlamıştır. Özellikle kültürel ve inanç ortaklığı, siyasal alanda bölgesel dayanışmaları ve beraberinde halklar arasında belli sosyal bir kaynaşmayı yaratmıştır. Bu bakımdan Medler sonrası hem pagan hem ateşperest olan Ermeniler bölgedeki Zazalar ile aynı süreci yaşadıklarını Muşki, Sophene ve Roma- Bizans ve doğuda Sâsâni sürecinde Mithracı dönemde daha çok dini birlikteliği ve sosyal yaşamda ortaklığı yaşadığı görülür. İslami Dönemde ise *din değiştirmeyen, Hıristiyan kalan Ermenilerin Emevi, Abbasi, B.Selçuki, Şadi, Mervani, A. Selçuk, Moğol, Karakoyun. Akkoyun, Sefai ve Osmanlı-Çemişgezek Hükümdarlığı* süreçlerinde "esaretlik" altında kaldığını gösteren iki bin yıllık Zazalar ve Kürdler ile birliktelikleri var. Haliyle kültürel ortaklıklar dinde, dilde ve sosyal hayatta oluşmuştur. Bu geçişler; dilde tanımlamalar ve kelimeler şeklinde her dilde görülen cinstendir. Bu ortaklıkların da olmaması düşünülemez.

Medli Magilerin, Avesta, Yarsani, Alevi ve Dûmelî dili:

Zazaların geçmişine dair başka bir tez, dilbilimci *Prof. Dr. Jost Gippert*'e göre, Zazaki dili, sözcük dağarcığı ve gramer olarak *Partça ve Avesta* diline yakındır. Zazaki hakkında farklı bir görüş ileri süren bir başka günümüz dilbilimcilerinden *Prof. Dr. Joyce Blau* ile Kürd araştırmacı *Seidxan Kurij* ile yaptığı söyleşide onun sorusuna verdiği cevap ilgi çekmişti.

"Seidxan Kurij: -Goranî ve Kırdkî (Zazaki) hakkındaki düşüncelerinizi alabilir miyiz? İki diyalekt arasında ne gibi ortaklık ve farklılıklar mevcuttur?

Prof. Dr. Joyce Blau: -Goranî ve Zazaki'nin aynı kökenden geldiklerini biliyoruz. Muhtemelen bu diller Kürtçeden önce bölgede konuşuluyordu. Bölge birçok İran ve Türk saldırısına uğradı. İranlılar Antolia'ya dalgalar halinde geldiler. Muhtemelen Goranî ve Zazaki'nin mazisi Kürtçeninkinden daha eskidir. Kürtler, Zazaların ve Goranların çoğunu asimile ettiler, fakat hepsini edemediler. Bugün Goranî'nin, fazlasıyla Sorani'nin etkisinde olduğunu biliyoruz ve Goranların çoğu

Sorani konuşuyor. Goranî İran'ın güney kesiminde, Kirmanşah'ın kuzeyinde konuşuluyor. Zazalar göç ettirildiler ve şimdi Antolia'nın ortasında bir üçgende yaşıyorlar."[65] Bu tespitlerin bölge dışından ve araştırmacılar tarafından yapıldığı göz ardı edilmemelidir. Ayrıca her dilbilimci, tarihçi değildir. Konuya dönersek, her Doğu Aryan topluluk Avesta'da kendi geçmişini dilsel olarak bulur. Eldeki belgeler de bulgular da daha derin bir araştırma yapılıp doğru sonuçlar çıkarmaya yetmemektedir. Fakat *Prof. Dr. Joyce Blau*'nun değerlendirmelerini siyasal temelli oluşu bakımından dikkate almalıyız.

Doğu Aryan toplulukları dil ve kültürel alanda bir araya getiren bağı daha çok din adamları Magiler ve destan anlatan Dengbejler işitme yoluyla sağlardı. Özellikle Ateşperestlik döneminden beri Hindui inançları olan Doğu Aryan toplulukları, *Mitanni Mitaramuva* din adamları sonrası bölgede daha çok Medli bir aşiretin din adamları olan Magiler kastsal konumu ile temsilederdi. Med, Pers, Part ve Sâsânî Mecusi (Magicilik) devletlerin tamamında Magi din adamlarının dini ruhban sınıfı temsilettiği görülür. Diğer yandan dini alanda Magilerin dili çeşitli dönemlerde yine Magilerin başı Mobedlere yazdırılan dini kitap Avesta'da da bellidir. Günümüz dilbilimcilerinin araştırmalarında Zazaki, Avesta dilinin Doğu Aryan kavim dilleri içinde en yakın olduğu dil olarak gösterilir. Bu tespiti doğrulayan diğer bir olgu özellikle Zazaki diline yakınlığı ile bilinen Goranîce, Hewramani, Taliş vs. dilini konuşan toplulukların ortak yanlarından biri de onların dini inançlarıdır. *Ehl-i Haq* ve *Yaresani (Kakei)* ve bu inanç sistemleri Dersim *Rae Haq* (*Kızılbaşlığına)* inancına çok yakındır.[66] Bilindiği üzere İslamiyet sonrası İran'da Şia yönetimleri Batıda Sünni idareler İslam dışı her dini yapıya din değiştirmeleri için baskı kurmuşlardı. Bu baskılardan kurtulmak isteyenler din değiştirmişti. Dûmelîler, Kırdiler ve Goranî konu-

65- *Bkz. Roja Teze Gazetesinde, YIL: 1- Sayı: 28, 14 Ocak 2000 tarihinde yayınlandı. Prof. Dr. Joyce Blau Doğu Medeniyetleri ve Dilleri Araştırmaları Fransız (INALCO) Enstitüsü profesörü. Arapça, Farsça, Kürtçe ve Soranice üzerine değişik kitap ve bilimsel çalışmaların yazarı ve dilbilimci.*

66- *Sonradan din değiştiren Ezidî ve Rae Haq -Kızılbaş Zazaları saymazsak. Ayrıca Zazaca'nın Avesta diline yakınlığı geçmişteki Zazaların ataları olarak gördüğümüz Mitannilerin Mithracı dini görünümlü baskınlığını arkalamaz. Var olan şey sadece dil ortaklığıdır.*

şan topluluklarda din değiştirmeye fazlası ile örnek verilebilir. En önemlisi tarihsel yeri bakımından oldukça güçlü Goranice dilini konuşan *Erdalan Beyliği'nin* İran'daki Şii Hanedanlık yönetimlerinin baskısı karşısında Şii olmasıydı. Dûmelîler de önce *Êzidî* inancındaydılar. Bu inançlar eski Magi din olan Mithracılığın devamı olan dinlerdir. Anlaşılan Mithracı topluluklar, İslamiyet sonrası baskılar karşısında ovalardan, şehirlerden kaçıp, ücra dağlara sığınan Mecusi Magi din adamlarının çocukları olarak görünür. Hatta din adamları Magiler korkudan *"Magi"* adlarını da güvenlikleri için terk ederler, kaçar dağlara sığınırlar. Yaşamlarını dağlarda kurarlar. Bilindiği üzere bu halklar hala ana vatanları yalçın, yüksek dağlardır. Kırdiler, Kırmancikiler, Hewramanlar, kapalı ve korunaklı dağlarında kendilerine ait olan dinlerini saklı tutarak dillerini günümüze kadar taşımışlardır. Bu durum İran coğrafyasında da benzerdir. Kızılbaş Zazalar düz ovada yaşayan soydaşları diğer Doğu Aryan soydan olan ve zamanla Kürd kavmini yaratan Kurmanci ve Sorani lehçelerini konuşan Kürdler ile dil ve kültürel farklılıklarını derinleştirmişlerdir.

Tarih boyunca dinler, şehir kültürü olarak doğmuştur. Şehir yaşamından kopmamıştır. Bütün dinler kültürel olarak toplumlarda üst kültürel yapı kurumudur. Ayrıca *Rae Haq* Zazaları üzerine yapılan etnografik ve sosyolojik araştırmalarda dağlık coğrafyada yaşayan bu topluluklarda görünen, şehirli olma ve din kültürü dikkat çekicidir. Kürdlerin ekserisi göçebe kökenli iken Zazaki konuşan toplulukların Rae Haq inancında olanları en ücra dağlarda yerleşik konumdadırlar. Ziya Gökalp'in yazdığına göre Zaza aşiretleri içinde bir tek *"Zikté"* aşireti göçebedir.[67] Yerleşik Zazalar üstelik mutfak kültürleri, sosyal yaşam şehir yaşamının benzer örneklerine sahiplerdir. Bu kültürün Magi şehir yaşamı kültürü olduğu kesindir. Hala bu Zazalar Mithracılığın ve Mecusiliğin en baki ayinlerine sahiplerdir. Etnografik araştırmalar bu yaklaşımımızı daha da aydınlatır. Zazaların oluşumunda dini rahipler olan Zaza Magilerin özel bir konumunu gösteren önemli bir ayrıntı onların bu yerleşik yaşam ısrarlarıdır. Magiciliğin İslamiyet ile yerin altına sokamadığı işte bu şehirli kültürüdür.

Dilbilimciler, Kırdıkî'nin (Zazaki'nin) Kürd dilinin geç diyalekti-

67- *Bkz. Ziya Gökalp, "Kürd aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler", 1992.İst.*

gi olduğunu ileri sürdüler. Aslında bu tespit de Magi dili ile alakalıdır. Çünkü günümüzde yapılan ayrıntılı dilbilimsel incelemelerde Kırdıki'de var olan dil gelişiminin doğrudan Kürdçe'ye bağlanamayacağı görüldü. İki dilin köken olarak aynı kaynaktan gelmekle birlikte, gelişimleri sırasında farklı yönler izledikleri ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni her topluluğun birbirine kültürel olarak mesafeli konumudur. Yaşanan siyasal olaylar nedeniyle bu dillerin proto-Aryan köklerine şu ya da bu şekilde bağlı olduğu gibi zaman içinde ayrıştığı da kabul edilmelidir. Çünkü Doğu Aryan halkların Yukarı Fırat ve Dicle havzasına yerleşimleri 2000 yıllık zaman aralığında ve farklı zamanlarda gerçekleşmişti. Doğu Aryan her yeni iskâncı eski iskâncılar ile aynı soydan olsa bile kendi aralarında dilsel farklılıklar oluşmuştu. Mitanni, Med, Pers dönemlerindeki Doğu Aryan yerleşimler, en geniş Ön Asya coğrafyasını kapsamına alırken, Part ve Sâsâni dönemlerinde bu alan batıda Dicle ve Bohtan Nehri ile sınırlı görülür. Roma Medyası tamamen Roma kontrolünde kalır. Bir yerde Yukarı Fırat ve Dicle havzası Doğu Aryan halkları Med ve Pers sonrası Eski Ariyaca dilleri ile Dicle'nin doğusunda Part ve Sâsânilerin yönetiminde kalan soydaşlarından 600 yıl gibi uzun bir zaman ayrı yaşadılar. Büyük olasılıkla Roma-Bizans Medyası bölgesinde Mithracı Kırdikiler (Zazalar) ve Kurmançlar kendi dillerini ve inançlarını özgünlükleri içinde bölgenin İslam Kuvvetlerin fethine kadar korudular. İslami Kuvvetlerin askeri işgali sonrası sürekli el değiştiren bölgelerde İslami teşekküllerde Mevali olarak yer alan Müslüman Kürd Kurmançların fetih edilen bölgelere yeni yerleşimleri gerçekleşti. Bir yerde Mithracı Kırdîkiler, Dûmeliler yani Zazalar, Mevali Müslüman Kurmançlar tarafından kuşatılır. Öyle ki, bu olayların yaşandığı zamanda Mithracı Kurmançların ve Müslüman Kurmançların benzer soydan olduklarını anladıklarını dahi zannetmiyorum. Bölgedeki Kurmançlar arasındaki ağız farklılıkları buna delalet teşkil eder. Müslüman Kurmançların Bizans Medyasında yayılımları daha çok İslami fetihler sonrası olduğu tahmin edilir. Müslüman Kurmançlar o sıra daha çok Dicle nehrinin doğusunda Bohtan suyunun güneydoğusunda yaşamaktaydı. Atropone Medyası ve Hemedan ile batıda Sincar bölgeleri arasında uzanan, güneyde Kifri'ye yaklaşan coğrafya idi. Bu bölgelerde Küçük Zap Nehri'nin güneyinde Soranlar, Kuzeyinde Kurmançlar yer alırdı.

Bu Kurmançlar, ilk Müslümanlığa zorlanan topluluklardı. Bizans Medyasında Yukarı Fırat ve Dicle havzası anlaşılan Kurmançlardan daha çok Mitannilerden beri Kırmanc Kırdi Zazaların ve Ermenilerin coğrafyasıydı. Fakat Bizans Medyası, Kurmançları uzun yıllar Part ve Sâsâni İmparatorlukları denetiminde kalan Kurmançlardan kopuk yaşamışlardı. Mithracı inançlarını olduğu gibi korumaktaydılar.

Zazaki ve Kurmanç dillerde yapısal faklılıklar

Modern dönemde görünüşü itibariyle Kirmanckî, *Kirdkî, Dûmelki/Dimilkî, Zona ma* lehçelerine verilen adı ile Zazaki diline ait ilk yazılı metinler, Çarlık Rusya'sı döneminde, *Petersburg Bilimler Akkademisi*'nce görevlendirilen *Peter Ivanoviçh Lerch* (1828- 1884) tarafından *Kril Rus Alfabesi* ile derlenmiş olup, 1857-1858 yıllarında neşredilerek bilim dünyasına sunulmuştur. *Peter Lerch*, Petersburg Bilimler Akkademisi tarafından kendisine verilen görevle, Osmanlılar ve Ruslar arasında yaşanan Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Ruslara esir düşen Osmanlı askerlerinin (Türk, Kürt, Zaza, Arap) tutuklu bulundukları Smolensk Eyaleti'nin Roslaw bölgesine giderek, söz konusu tutsaklar arasında bulunan Zaza ve Kürt kökenli şahıslar ile görüşür. Onların dilleri olan Zazaki ve Kürdçe dilli kelimelerden derlemeler yapar. Çalışmalarını *"Issledovanija ob Iranskix Kurdaxi ix predkax severnyx Xaldejax"* adı altında üç Cilt halinde yayınlar. Bu araştırma ve incelemelerinde *Peter Lerch*'in şu tespitleri oldukça dikkat çekicidir: *"Kurmanci konuşanlardan, değişik kentlerden gelenlerin konuşma formlarında bazı farklılıklar dikkatimi çekti. Aslında bu farklılık daha çok Dicle'nin kuzeyi ve güneyindeki aşiretler arasındaydı. Ancak dildeki farklılık o insanların birbirleriyle anlaşamayacakları kadar büyük değildi. Fakat Zazaki'da, Kurmanci'den çok farklı kelimeler vardı."*[68] Benzer tespitler birçok doğu bilimci tarafından yapılmıştır. Ariyaca kökenli bütün İrani halkların dilleri birbiriyle akrabadır ve yüzlerce ortak kelime barındırırlar. Kelime kökleri büyük oranda aynıdır, renklerin, sayıların, bitkilerin adlandırılmasında benzer ortak kelimeler kullanılır. Kılık-kıyafet, halk masalları, gelenek-görenekler, dini inançlar, bayramlar pek çok noktada ortak özellikler

68- *Kaynak: Peter Lerch, adı geçen eser [Almanca], Cilt: I, s. VII-XXX.*

taşır. Zazaki kendine özgü kelimelere sahip olduğu gibi daha çok bulundukları bölgelerde diğer kültürlerden hem kadim tarih içinde hem modern dönemde etkileşimi yaşamıştır. Ermenice, Türkçe, Lazca kelimeler hatta Hatti, Hitit, Hurri, Mitanni, Rumi ve Arap vs. dillerinden konuştukları dilde kelimeler bulunmaktaydı.

Bu tespitlere göre Zazaki dili, Kürdçe dilinden uzaklaşmış görünür. Fakat farklı dilsel bu konumları da görecelidir. Bölge dillerinde coğrafik konum ve dini inançlar yerel dillerde kendine özgü değişimleri yaşatmıştır. Bölge halkları uzun yıllar kapalı üretim toplulukları olarak yaşadıkları için dilde farklılaşmalar köyden köye bile oluşmuştur. Günümüz Zaza *"Kırmanckilerin"*, kendilerine *"Kırmanc"* demesi, *'Dûmelki'nin/Dımılî'nin* kendilerini *'Dımıl'* olarak isimlendirmesi veya *Zona Ma, Yaza ve So-bé"* isimlendirmeleri tesadüf değildir. Yani bu faklılıklar modern iletişim çağında merkezi lisanını eğitsel düzlemde öğretim düzeyine milli politikalar ile çıkaramayan toplumlarda ayrıca kaçınılmazdır. *İlken Peter Lerch, Oskar Mann, Karl Dahank* ve *Vladimir Minorsky* gibi araştırmacılar çalışmalarıyla Zazaki'nin başlı başına bir dil olduğunu ileri sürerken, 1864 yılında *F. Müller* Zazaki'nin lehçe olduğu tezini; *"Zazaki'nin ve Kürdçe'nin Yeni Farsça'nın birer lehçeleri oldukları"* şeklinde savunmuştur. Bu görünüme bazı yakınlıkları kelime bazında gösterelim:

TÜRKÇE	ZAZAKİ	KURMANCİ	FARSÇA
Baba	Pi/Pêr	Bav	Pidar
Anne	May	Day, di	Mam /Mader
Evet	Ya-He	Erê	Beli
Hayır	Nê-Ni	Na, ne	Ne
Büyük	Gırd	Mezın	Bozorg/Gatte
Sivrisinek	Meis	Pêşu	Meges
Ay	Aşme/Menge	Hiv, heyv	Mah
Orta	Miyan	Nivi	Meyan
Dul	Viya	Bêmêr, bî	-

TÜRKÇE	ZAZAKİ	KURMANCİ	FARSÇA
Tuz	Sol	Xwê	Nemek
Dudak	Lew	Dev	Leb
Kaş	Burew	Brî	Ebru
Göbek	Nak	Zık	Naf
Boğaz (Gırtlak)	Gule	Hewk	Galu
Deri/Post	Post	Çerm	Post
Sivilce	Pusige	Zılbık	Cuş
Köprü	Pırd	Pır	Pal
Kedi	Pısıng	Pisik	Gerbe
Kurt	Verg	Gur	-
Tavuk	Kerge	Mirîşk	-
Karınca	Mircela/Miclor	Muri	Meverçe
Yol	Rae	Rê	Rah
Ev(Hane)	Bon	Xani, mal	Bina
Şaka	Lex/Leq	Hinak	Lakh
Ses	Vac/Veng	Deng	Ava
Adam	Mordem	Mırov	Merd
Sıra	Rêz	Rêz	Rotbe
Fare	Mere	Mışk	Mosh
İnce	Tenik	Tenık, nazık	Tenek
Fasulye	Bagile	-	Baghla
Su	Aw	Aw, av	Ab
Gümüş	Sêm	Zêw	Sim
Ön	Veri	Pêşi	Ber
İyi	Weş/Howl	Baş	Aveh
Rüzgâr	Va	Ba	Bad
Çiçek	Vıle	Cicek	-
Yarım/Yarı	Nêm	Nuwi	Nem

Bir iddiaya göre bugün Zazakiye en yakın diller Hazar Denizi'nin Güney kıyılarında konuşulan eski *Partça*'ya yakın diller olan *Gilanice, Talişçe ve Mazenderanca*'nın olduğu ileri sürülür. Günümüzde Kürdçe'nin bir lehçesi olan Goranîce ile yakınlık kurulan Zazaki diyalektleri Goranların oldukça kuzeyinde yaşayan *Gilanice, Talişçe ve Mazenderanca* dilleri ile yakınlık bulunuyor. Üstelik her iki halk Ariyaca'nın Kuzey Batı kolundaki camiadan sayılıyor. Bu iddiaya dair bazı örnekler sunarsak[69]:

TÜRKÇE	ZAZAKİ	TALİŞÇE	KURMANCİ	FARSÇA
Ben	Ez	Âz	Ez	Men
Sen.	Tı	Tə	Tu,tı	To
O (eril).	O	Av	Ew	Û, ān
O (dişil)	A	-	Êw	-
Biz	Ma	Ama	Em	Mā
Siz	Şıma	Şəma	Hun	Şomā
Onlar	Ê	Avon	Ew	İşān, inhā
Bana, beni	Mı(n)	Mə	Min	Men
Senin	To	Tə	Te	To
Seni	Ey	Ay	Wî	Û, ān
Ona, o	Ae	-	Wê	*Nu(eril)*
Ona, onu(dişil)	Ma	Ama	Me	Mā
Bize, bizi	Şıma	Şəma	We	Şomā
Onların	İnan	Avon	Wan	İşān, inhā

69- Bu örnekleme; https://tr.wikipedia.org/wiki/Zazaki'dan derlenmiştir.

Zazaki'nin Goranîce'ye olan benzerliğine dair yapılan sorgulamada şu tespitleri yaptık. Goran veya Gurânce İran'ın batısında, Doğu Kürdistan Kirmasan (Kirmanşah) şehrinin kuzeyindeki *Kuhe Şahan-Dalalü* dağlarının yamaçlarından Irak sınırına dek uzanan bölgede yaşayan topluluklar tarafından konuşulur. En önemli yerleşim birimi *Gawhâra* şehridir. Bu şehir *Sirwan* nehrinin kollarından *Zimkan*'nın geçtiği vadide kurulmuştur. Bir diğer grubu oluşturan *Gurâniler* daha doğuya yerleşmişlerdir, *Dinavar*'a yakın Kirmasan (Kirmanşah) şehrinin kuzey doğusunda, 40 km uzaklıktaki *Kandula* bölgesidir. Dil açısından *Gurânilere* yakin olan *Hawrâmaniler* (bu lehçeyi konuşanlar 20.000 dolayındadır.) Sanandaj/Sine şehrinin batısında kalan orta Zagros'ta yerleşiktirler. Hawrâmaniler iki kola ayrılır. *Luhon Hawrâmanileri*, zincirinin güney batısında (en önemli köy merkezi *Nawsu*'dadır) ve *Taaxt Hawrâmanileri* dağların kuzey batısına yerleşmişlerdir. En önemli köyleri: *Pâwa, Şaho, Hajij*'dir. Diğer yakın diyalektleri konuşan gruplar, *Bâjalâniler'dir* (veya *Boyaran yâda Béjwân da denir.*) Doğu Kürdistan'ın *Kasr-i Şirin, Zohab, Bin Küdra ve Kratü* bölgelerinde yerleşiktirler. Dildeki Goranîceye olan yakınlıklar, Zazaki'nin tıpkı Kurmanciye olan yakınlıklardan farklı değildir. Goranîce, Zazaki yakınlıklarına ve uzaklıklarına dair burada birkaç örnek verelim;

Türkçe	Goranî	Zazaki	Kurmancî
- **Arpa**	yawa	- cew	ceh
- **Rüzgâr**	wâ	- wa	ba
- **Kan**	wini	- gun	xwin
- **Yumurta**	héla	- hak	hek
- **Yemek**	ward	-wer	xarin
- **Güneş**	war	-roc	ro
- **Eşek**	har	- her	ker
- **Yürek**	zil	- zer	dil
- **Kulak**	gos-	- gos	goh

İrani aileden sayılan bu diller kelime kök benzerlikleri dışında, cümle yapıları bakımından da kendi aralarında ortaklık ve yakınlık kurulabilir. Geçmiş tarihi arka planda bu Doğu Aryan topluluklar ortak Ariyaca dillerine rağmen günümüzde bu diller artık farklılaşmış ayrı diller haline gelmiştir. Diğer yandan, Zazaki (Dimilkî, Kirmanckî, Kirdkî, Zona ma vs.) geçmişte Ariyaca'nın Kürdçe kolundan gelişmiş, Kürdçe'nin bir lehçesi olmuş zamanla ayrı bir lisan olmuştur. Tıpkı birbirinden kopan Kürdçe, Paştuca ve Farsça veya Germanik diller olan Almanca ve İngilizce gibi. Kimin *Kürd/Kırd* ya da *Kırmanc/Kurmanç* olduğu sorgusu da, pek önemli değildir. Zaten her iki halkın da Doğu Aryan kültürlü olduğu ve Kürd kökenli olduğu kelimelerinin soy araştırmalarından ve dilin sentaksından artık biliniyor. Fakat günümüzde Zazaki ayrı bir dil olarak tıpkı Farsça gibi tanımlanmalı ve muamele görmelidir.

"Teorik olarak diller, çeşitli etkileşimler sonucu ağız, lehçe safhaları sonrası farklı dil tanımlarına uğrarlar. Dünyadaki birçok dil ailesi benzer bir süreci yaşamıştır *"Lehçe farklılıklarının ortaya çıkması, dilin sürekli geliştiğini gösterir. Bu farklılıklar, ayrı lehçeleri konuşanların birbirlerini anlayamadığı düzeye ulaştığında, lehçeler ayrı bir dil olarak kabul edilir."*[70] Ariyaca kökende, günümüz Kürdçesi ve Zazaki'nin köksel olarak ortak olmadıkları çok az kelime mevcuttur. Kelimelerin çoğu arasındaki fark kelimelerin seslendirilmesindedir. Dil sentaksı ise oldukça aynıdır. Fakat Zazaki tarih içinde Kürdçe ile olan birlikteliğini bir şekilde koparmış ve bir dil olmaktan çok, birbirlerinden iki ayrı dil halini korumuştur. Fakat her halükarda geçmişte Zazaki'nin, Ariyaca kökenli Kürdce'nin bir kolu ve bir alt şubesi olduğu görünür. Fakat kadim nitelik daha çok Zazaki'ye atfedilebilir. Zazaki'nin dilbilimsel yapısal bazı özelliklerinde görülen kadim konumuna bakıldığında değişen dilin daha çok Kürdçe'nin olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca Kürdçe'nin, bölge tarihi içinde Zazaki'yi doğal bir asimilasyona tersten kimi zaman tabiî kıldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu günkü haliyle Zazaki dilinin, Kürdçe'nin lehçesi olan Kurmanci'den tamamen uzakta kaldığı göz ardı edilemez. Çünkü iki halk birbirlerinin konuştuklarını anlayamaz haldedirler. Zazaki,

70- *Bkz.Ana Britannica C.14.s. 366.*

anlaşılan ayrı, kendi başına bir dil konumundadır. Bu durumu kısmen karartan Kurmanci ile Zazaki arasındaki bölgedeki geçiş koşullarıdır. Bölgede iki dilli topluluk arasındaki güçlü sosyal ilişkiler ile doğmuş karma dilli yapılar da mevcuttur. Fakat daima bir Kurmanci'den daha çok bir Zaza Kürdlüğe asimile olmuştur. Bir Kurmançın Zazaki'yi öğrendiği de pek duyulmamıştır. Bu karma kültürel görünüm Zazaların yoğun yerleşim yerleri Bingöl ve Dersim merkezlerinde kaybolur.

Medya topraklarının Zaza ve Kurmançlarının önemli bir kısmı *Roma ve Bizans Medyası* olarak uzun yıllar Part-Sasani Medyası Kürdlerinden ayrı yaşadığı için aslında Zazaki grubunun Kurmançlaşma konumunda kendi özgünlüklerini dilsel ve kültürel olarak korumada daha başarılı olmuş görünür. Dikkat edilirse günümüzde Dersim-Bingöl Zazalarında dilde Kurmanci (Kürdçe) kültürel ortak görünüm, Siverek Zazalarına göre oldukça zayıftır. Bu görünümün Zazaların Sophene-Roma-Bizans tarihi ile korunmuş konumu ile alakalı olduğu sanılır. Geçmişte Part ve Sâsâni sınırında daha güneydoğusunda kalan ve yönetim olarak Bizans'ın denetimi altındaki Amed'e bağlı Siverek ve Bohtan coğrafik konumu nedeniyle güneydoğudan gelen yeni yerleşimci Müslüman olmuş Kürd Kurmanç grupların saldırılarına ve yeni yerleşimlerine açık bir konumdaydı. Ovada yaşayan Siverek ve Bohtan Zazaları İslami dönemde Müslüman Kurmançların dinlerini benimsemek zorunda kalmışlardı. Bu nedenle bölge Zazaları'nın Kürdçe konuşan kabileler ile etkileşimi daha kolay olmuştur. Bu ilişkiler bir sonucu olarak tahminim güney hattı Zazaları'nın daha fazla asimile olmasına sebep olmuştur. Dersim ve Bingöl Zazaları ayrı dilsel konumlarını korurken Siverek Zazaları ile günümüzde aynı konumda değillerdir. Güney Bohtan hattındaki Zazalar artık daha çok Kurmançlaşmıştır. Fakat diğer yandan Dersim Zazaları, Bingöl Diyarbakır Zazalarına göre daha fazla asimile olup Türkleşmişlerdir. Dersim Katliamı ve İskân ve Tenkip hareketleri sonrası bölge özel olarak asimilasyon politikaları ile dönüştürülmüştür. –Bu tespiti gözlemlerime dayanarak da ileri sürüyorum. Yine de etimologlara iş düşüyor.

SONUÇ

Sonuç olarak Ariyaca dildeki gelişim ve değişimler günümüzde hala sürmektedir. Farsça ile Kürdçe arasındaki mesafe bile hala dil ve kültürel alanda iki milleti birbirinden tam koparamamıştır. Kürdçe dilde zenginlik dahi Zaza Aryan kimliğini siyasal olarak geriletememiştir. Lakin günümüz koşullarında *"Kırmancki, Kırdkî, Dımılkîce* konuşan Zazaların *"Kırd/Kürd/Kırmanc"* tanımını kullanmakta ısrarlarını dikkate almak gerekir. Bu durumun, Zazaların asimilasyon koşullarına zorlanmaları ile alakalı olacağını ön görmek gerekir. Fakat Zaza topluluklarının ayrı konumlanışları modern bir kavmi ya da milli sosyal örgütlülük değildir. Yine de Zazaki dilinin günümüzde Kürtçe'nin lehçesi hanesinde görülmesi hatalı olur. Zazalar, Kürdler ile ortak geçmişlerine rağmen günümüzde Kürdlerden ayrı ve başlı başına gelişimini koruyamayan bir kavimdir. Dilsel tasnifi geçmişte ünlü sosyolog Ziya Gökalp de benzer şekilde yapmıştı. *"Kurmanc, Zaza, Soran, Lur bu dört lisanın sahipleri birbirinin dillerini anlamazlar. Sarf (kullanım), nahiv (anlam, söz dizimi) , lügat (kelime, sözcük) itibariyle aralarında büyük farklar vardır. Binaenaleyh aradaki farklar lehçe farkları değil, lisan farklarıdır. Bu dört dilin her biri, lisaniyet itibariyle müstakil (bağımsız) lisandır. Her biri müteaddit (birçok) lehçelerden de (diyalekt) mürekkeptir (rakip). Bununla beraber bu dört lisan birbirine tamamıyla yabancı da değildir. Hepsi "Kürd-i kadim namı verilebilen eski bir Kürdçe'nin müştaklarıdır (türeme). Neo Latin lisanlarıyla Latince arasında ne gibi rabıtalar (bağ) varsa, Kurd-i kadim ile bu yeni Kürdçeler arasında da o rabıtalar vardır."* [71] Ama aynı zamanda modern bir Kürd Kurmancın onun dilini anlamadığı farklı bir kavimdir. Kürdlerin onları asimile ettikleri gibi ortak kadim Ariyaca dili ile onlar ile buluştuğu ve dillerinde yaşattıkları kültürel benzerlikleri ve ortaklıkları vardır. Bu kadim ortaklık üzerinden onların kültürel farklılıklarını küçümsemek ve ret etmek tersten siyasi olarak inkârcı-siyasal olarak emperyal bir yaklaşımdır. Zazaki dili, kendi mecrasında hareket etmek zorundadır. Bir ana dil olarak da hayatın her alanında kullanılması eğitsel ve öğretimsel zorunluluğu vardır. Hatta Kürdler (Kurmanç ve Soran vs), Zazaki dilinin kendilerinin dağlara sığınmış kadim ata dilleri olabileceğini dahi düşünmelidir. *"Kırd/Kurd ve*

71- *Bkz. Ziya Gökalp, "Kürt Aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler" s.24-25.*

Kırmanc/Kurmanç" tanımlaması tamamen ağız farklılığıdır. Soyca ikisi de Kürdlüğünü sahiplenmektedir. Zaten Zaza toplumunun tarihsel süreçlerde ve günümüzde siyasal tercihini komşuları kadim soydaşları Kürdler ile kullanması ise; ortak Aryan soylu olmaları, tarih içinde dini ve kültürel birlikleri ve benzer zulme uğramış ortak *Kird û Kurd* tarihi siyasal serüvenlerinin bir sonucudur.

KÜRDLERİN KÖKENİ VE TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Günümüz Kürd coğrafyasından geçmişte Sümer ve daha sonra Akkad ve Asur yazıtlarında Hurri, Guti, Kassi, Lulubi ve Subaru gibi Kafkas ve Aryan kültür karışımlı kavimlerden bahsedilir. Bu bahis MÖ 2200 yıllarından başlar. Sümer Hanedanlık sonrası bu Kafkas kabilelerin III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde, Sümer Hanedanlığına egemenlikleri, Sümerler ile karışımı yaşanır. Bölgesel egemenliği bu Hurri soylu; *Kassit, Lulubi, Subarru* ve Doğu Aryan kökenli *Mitannili* halklar Zagroslarda ve Yukarı Mezopotamya'da yerel yapılara karşı birlikte hareket ederler. MÖ 1720'de yine bölgedeki eski Hurri soylu kabileler, bölgeye daha sonradan yeni gelen Hurri soylu; Kassit, Lulubi, Subarru ve Doğu Aryan kökenli Mitannili kabileler ile birlikte hareket ettikleri gözlenir. MÖ II bin yıllarının ortalarına gelindiğinde, Hurrilerin Ön Asya'da yayılmış oldukları her yerde Mitanniler de görülmektedir.[72] Yeni gelen bu halkların daha sonra bölgede *Kizzuwatna, Mitanni Devleti Sophene, Muşki ve Urartu Devleti* ile anıldıklarını görürüz.[73] Bölgenin Hurrileri denetimlerine alan Mitannilerin Alalah (Tel Açana) ve Nuzi'de (Kerkük-Yorgantepe) Kral Şaussattar'ın mührü bulunduğundan Mitanni Devleti'nin toprakları doğuda Arappha'dan (Kerkük) batıda Kilikya bölgesine kadar uzanırdı.[74] Güneyde Filistin'deki Doğu Aryan Mitanniler

72 - *Bkz. W. K Albright, Basor 94. S. 16-25. Kaynaklara göre Mitannilerin ve Hurrilerin yayılma sahaları hakkında bilgiler için bak. F Kınal, Sümeroloji Araştırmaları, s.1021-1067.*

73- *Bkz. Götze, Albrecht: Kizzuwatna and the problem of Hittite geography, Yale university press, New Haven 1940.*

74- *Kerkük bölgesinde ele geçen Mitannilere ait olan metinler önceleri yerliler tarafından kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarıldığından bu çivi yazılı vesikalara*

Mısır yönetiminde kalmıştı. Kadeş'in kuzeyi Mitannilerin denetimindeydi. Mitannilerin batıdaki egemenlikleri Mersin'e uzanıyordu. Kuzeydeki egemenlikleri Hitit topraklarını (Kapodokya ve Kommana'yı içine alıyordu) Malatya ve Harput bölgelerinde Muşki ve Sophene topraklarına kadar uzanmıştı. Dönem Kraliyet yazışmalardan anlaşılacağı üzere Mitanniler, Muşki'yi vassal devlet yapmışlardı. Kral Saussattar'ın kurduğu *Waşşukani* (tahmini olarak günümüz Resuleyn) şehri başkentleriydi. Mitanniler en güçlü dönemlerinde Güneyde Asur'u da vassal konuma sokmuş, Ninive'ye hâkim olmuşlardı.

Yeni halkların birlikteliklerini bu halkların dini alandaki ortaklıkları olduğu iddiasını dönem araştırmacıları ileri sürmüştür. Yersiz değildir, bu yorumlar. Kafkas olmalarına rağmen Hurri, Kassit ve Subarru kabilelerinin birlikte oldukları Doğu Aryan Mitannilerin *Hint-Aryan* dini inançlarını benimsenmiş oldukları da görülmüştür. Anlaşılan bu dini ortaklık Hurrili ve Mitannili topluluklar için birlikte olmayı sağlayan unsurdu. Tersinden bölgenin geçmiş egemen Sami kavimlerin baskılarına karşı Kafkas-Doğu Aryan halkların siyasal dayanışması da olabilir. Bu bileşimde özellikle *Mitannili Maryannuların* üstün kültürel özellikleri ve seçkin kastsal duruşları bizce önemsenilmesi gerekirdi. Hala bu birliktelik aydınlatılması gereken bir konudur.

Mitanniler, Doğu Aryan kültürlü bir kavimdi. Eski Ariyaca diline sahiptiler. Kimileri onların dilini *"Sanskritçe"* olarak tanımlamış olsa da, bu tespit önemsenmemelidir. Zaten Eski Ariyaca dili Sanskritçeyi dışlamaz. Mecusilerin kutsal kitabı Avesta dilinde her ikisi de iç içedir. *Eski Ariyaca ve Sanskritçe* dilleri günümüz bölge Kürdçe ve Farsça dillerinin ata dilidir. Mitannilerin medeniyetlerine dair başkaca özellikleri vardı. Hurrilerin sayısal olarak çoğunlukta, Mitannilerin azınlıkta olduğu coğrafyada *Mittanili Maryannular* elit kimlikleri nedeniyle iktidarlara gelmişlerdi. Onlar bölge halklarının yaşadığı zamana kadar görmediği ileri bir uygarlığı temsiliyorlardı.[75]

"Kerkük Tabletleri" denmiştir. Daha sonra Yorgantepe de (Nuzi) başlayan kazılar sonucunda 4000 aşkın tablet ele geçmesi ile tablet adları "Nuzi" adını almıştır. Nuzi tabletleri 5 nesillik dönemi kapsıyordu. Bkz. R.H. Pfeiffer, HSS IX (1932). s.I.

75- *Bkz. R.T.O Calagan, Aram Naharaim Acontribution to the history upper Mesopotamia in the second millennium B.C. An OR XXVI Rom 1948 (1961) s.51 v.d.*

Kral isimlerinden ve tanrı adlarından Aryan kültürlü oldukları kabul edilen Mitannîlerin, at yetiştiricilikleri, iki tekerlekli savaş arabaları, çömleklerde kullandıkları motif ve teknikleri ve halı dokumacılıkları bölgede ilk defa görülen teknik üstünlükleriydi. Özellikle Atlı arabalar egitimi üzerine *Kakkuli* adlı at eğitmenin Hitit sarayında bulunan *"atlı araba eğitim kitabı"* Mitannileri oldukça yüceltmişti. Onların ürettiği semboller; *Kanatlı Aslan, Yıldız ve İnsan başlı Güneş Kurs*'ları, Mitanni kralı Sauşşatar'ın mühründe yer alan karışık varlıklar (elleri kalkık aslan adam) kanatları kalkık güneş kursları ve demonlar (Putlar) bu figürlerinin yer aldığı işlemelerin büyük bir kısmı bölge için armasal yeniliklerdi. Bu buluntuların çoğu Fransa'daki Louvre Müzesi'nde bulunmaktadır.[76] Güneş Kurs'larını ve diğer amblemleri Ön Asya'ya ilk onlar taşımıştı. Mitannilere bu üstünlükleri nedeniyle bölge halklarınca *Maryannu (doğuştan özgür kişilik)* statüsü verilmişti. Maryannu terimi Alalah ve Ugarit metinlerinde de geçer. Burada, bir kölenin serbest bırakılması durumunda kavuştuğu statüyü anlatmak için kullanıldığı görülür. Örneğin Alalah metinlerinde kralın bir Qabia'yı özgürlüğüne kavuşturması için *"onu Alalah'ın Maryannu çocukları gibi yaptı"* şeklinde bir ifade kullanılır. Maryannu'nun doğuştan özgür olan kişileri tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir.[77]

Mitanniler tanrı isimleri *Wedîk Hindî* inancının tanrı isimleriyle aynıydı. Aynı zamanda Mitanniler oldukça dindar bir topluluk olarak kabul edildiler. Onlar yerleştikleri her yerde tapınaklar kurdular. Zaten Kanatlı Güneş Kurs'u, diğer ablemler *Wedîk Hindî* inancı tanrılarını ifade ediyordu. *Mithra, İndra, Nasatya, Weruna,* vs. Aryan tanrılar panteonu üzerine, tanrıların yemin tanığı olduğu antlaşmalar ilk onlar tarafından bölgeye taşınmış bir devlet geleneği olmuştu. Sosyal yaşamda Mitanni kültürel entelektüel farkı ve bu dini kastsal *"Maryannu/Mitranamuva"* görünüm sonucu onları her yerde dokunulmazlar konumuna yükseltmişti. Zamanla bu üstün kültürel özellikleri nedeniyle bölgede kısa zamanda

76- *Bkz. K. Bittel, Gavurkale Hitit Kaya Kabartmaları / Gavurkale Hittite Rock Reliefs, Belleten LXXVIII/282 (2014), 273-406, Lev. I-XI. s.63 v.d.*

77- *Bkz. J. Cooper, G. Schwartz, R. Westbrook, A Mitanni-Era Tablet From Umm El Marra. 20.*

devletlerini kurarlar ve zayıf bulundukları ülkelerde saray çevresinde daha sonra kraliyet ailelerinde ve ruhban, tapınak başı, din adamı olarak yer aldıkları görülür. Nitekim bir Mitannili rahibin kızı olan Hitit kralı III. Tuşratta'nın hanımı *Peduhapa (anlamı: Kürdçe; iki ayaklı at.)* Yaşanan dönemde "*At*" (Ariyaca; *Hapa*, Sanskritstçe "*apa*") adı ile biten isim modası Mitannili kadınlarda olduğu görülüyordu. Mitannili bir rahibin kızı olan Hitit kraliçesi *Peduhapa,* Mısır ile yapılan *Kadeş Savaşı* ile başlayan 17 yıllık savaşı sona erdiren barış antlaşmasını kendi mührü ile imzalayan kişi konumuna yükselmiştir. *Peduhapa'*nın *Amarna* kayıtlarında bulunan Mısır Firavunu *II. Ramses* ve eşleri ile yaptığı mektuplaşmaları dikkate şayandır. Bölgede yarattığı başarılı ve üstün kadın imajı bölge kraliyet ailelerini Mitannili bir gelin almak için sıraya sokmuştur. Mitanni soylu dönemin güçlü devletleri Kassit-Kardunya, Mitanni, Kizzuwatna devletlerinden Mitanni Maryannu soylu gelinler almak Kraliyet aileleri için olmazsa olmaz bir aselet mertebesi olmuştu. Mitannili ilk gelini kapmak Mısırlı Firavunlara nasip olur. Bu nedenle *Peduhapa* ile bölgede başlayan Doğu Aryan soylu *Kleopatra, Semiramis* adları ile tanınan devlet kadını kraliçeleri geleneği dikkatle takip edilmelidir.

Ön Asya'daki bu kültürel yenilikler Doğu Aryan halk Mitannilere aittir. Bu toplulukların medeniyet başarıları dinde, kaynağı Avesta'da: Tanrı adları, şahıs adları, inanç metinleri ve ayinlerde, üretimde; bahçecilik ve at yetiştirme kültüründe görülüyor. Diğer yandan ilk Doğu Aryan dil yazmaları Mitanniler ile bölgede tespit edilir. Mitannice bölgede diğer diller ile etkileşimleri yaşadığını yine Mitannili (Hurri) Kralların mektuplarında görürüz. Akkadça olarak yazılan mektuplarda bu dilin karşılığı olmayan kelimeler Hurrice ve Mitannice yazılmış görülür. Ayrıca çok net olarak Mitannili *Kikkuli*'nin "*At Eğitim Kitabı*" Ariyaca/Mitannice dilinde kelimelere sahiptir. Bazı araştırmacılara göre Mitanniler bölgede nüfus olarak azınlıkta idiler. Bu duruma rağmen kendi dillerini ve yazılarını korumuşlardı. MÖ 13. yüz yılsonu Mitannilere dair veriler kaybolur. Bölgede oluşan Asur egemenliği bu durumun asıl nedenidir. Anlaşılan Mitanniler Asur Devletinin egemenliğinin gölgesinde kalmışlardır. Nitekim Kommagene döneminde Mitanni kültürünün MÖ 1. yüzyılda dahi yaşadığı Nemrut Tapınağında ve bölgenin Doğu Aryan dini kültlerinde, tapınaklarında ortaya çıkar. Bu kültürel yapılar bölgenin yeni Batı

Aryan kültürlü efendileri tarafından dahi benimsenir.

Fırat bölgesinde bunlar yaşanırken doğuda Zagroslarda durum farklı değildir. Bölgeye yerleştirilen ve göç ile gelen Medler/ Magiler Mitannilere benzer kültürleri ile kendilerini gösterirler. Onların varlıklarını yine Asurlu kralların askeri kumpanyalarından öğreniriz. Orada da Aryanca ve Sanskritcenin uzantısı olan eserler yine Doğu Aryan halklarca üretilmiştir. *"Danimarkalı bilim adamı Friedrich Münter, "Versuch über die Keilförmigen İschriften zu Persepolis"* çalışması ile *Bihistun Yazıtları* ile ilgili buluşları sonrası bunu bilimsel bağlılığı dil alanında doğrular. *"Eski Pers Kralı yazıtlarının Akhaimenid Hanedanı'na ait olduklarını ve bu nedenle dillerinin de Zerdüştlerin kutsal kitabı olan Avesta'nın diline akraba olması gerektiğini tasdik etmiştir."*[78] Son yapılan tanımlama tarihini dikkate alırsak Mitannili Aryan kavimlerin bölgede yayılışları günümüz Kürdistan coğrafyasını hemen tanımlamaktadır. Demek ki Kürdistan Mezopo-tamya tarihi verilerine göre MÖ 1650 yıllarından itibaren kültürel bir Doğu Aryan coğrafyası olarak şekil kazanmaya başlamıştır. Üstelik bu Doğu Aryan coğrafya Kilikya'da (İskenderun-Adana-Mersin) batı Aryan soylu Luviler ve Kapodokya'da Hititler ile kaynaşmıştır. İlk kurucularının *"Kafkasik"* kökenli Hurrili kabileler ile Doğu Aryan kökenli Mitanniler kurdukları devletlerde kültürel olarak farklı kavimler ve aşiretler topluluklarını "konfedaral" bir devlet biçimi altında örgütlemiş görünüyorlardı. Hurrilerin ve Mitannilerin dinlerinin ve dillerinin Kafkas ve Aryan karışımlı görünümü bölgenin daha sonra yerleşiği olacak olan Batılı ve Doğulu Aryan kavimler ile ortaklığı ve yakınlığı da bu neden ile oluştuğu sanılıyor.

MÖ 1200'lerde Ön Asya'nın batısında yerleşik olan Batılı Aryan halklar; Hititler ve Luviler, *"Ege Göçleri"* ile Balkanlardan ve deniz yoluyla gelen halklar olan; Luviler, Frigler ve Ermeniler bölge halkları ile karışırlar. Yeni yerleşimciler bölgede kendi egemenliklerini kurmaya başlarlar. Hitit devletini ortadan kaldırırlar. Ege halkları istilası döneminde yıpranan ve iyice zayıflayan Mitanni Devletini de, Kral I. Tiglath Plaser öncülüğünde Asurlular ortadan kaldır. Asur Kralı Tiglath Pileser'in MÖ 1114-1076- eski Mitanni toprakların her yerde işgal eder. Bu topraklar

78- *Kaynak: Kayıp Yazılar ve Diller, Johannes Friedrich, s. 71. Arkeoloji ve Sanat yay. 2000 İst.*

arasında kalan Van dağlarının güney çevresindeki bölgelere yaptığı seferde fetih ettiği bölgelerin halkı arasında ya *"Qutu / Qurti"* veya *"Kurtie"* adından bahseder.[79] Bahsi geçen halk günümüzde *"Kurdis-tané kur" (Derin Kürdistan)* diye bahsettiğimiz bölgenin halkıdır. Günümüz Kürdistan coğrafyasında bu bölge; *Botan-Şırnak-Hizan-Hakâri-Aveşin-Ravanduz-Gever-Mırge-ver-Tırgever* daha güney doğuda *Hemedan*'a uzanan bölgeleri içine alır. Asur kralının tanımladığı *"Qutu/Qurti"* halk adı günümüzde kullandığımız *Kürd* milletinin adı olmuştur. Yani yazılı tarihte ilk defa *"Kürd"* adı, *Qurti"* şeklinde kullanılmıştır. Söz konusu kayıtlarda *Qurtie/Kırtî*'lerin yaşadığı bölge Asur kayıtlarında da *"Azu Dağı"* olarak verilmektedir. Bu Azu Dağı adlı bölge; günümüzde Bitlis'e bağlı bir kasaba olan ve günümüzde *"Hizan"* diye de adı kullanılan bölgenin ta kendisidir. Aynı adlandırma adı geçen kabile *Bitlisli Şeref Han* tarafından MS 1597 yazılmış *"Şerefname"* adlı tarihi eserde de adı geçen *"Hizan Kürdleri"* ile aynı kabile olduğu ileri sürülmüştür.

Anlaşılan "Hizan Kurti'leri için kullanılan Asurîce *"Qutu/Qurti/-Kurtî"* tanımı Asur'dan bu güne evrim geçirerek; Yunan-Roma metinlerinde; *"Cyrti"* (Latince okunuşu *"Kırti"*, Farsça'da; *"Kurti"*, Ermenice'de; *"Kardu/Xordo"*, Arapça'da; *"Ekrad"*, Grekçe'de; *"Karduk"* sonraki yakın çağda Türkler tarafından ise; *"Kürt"* oldu. *"Kırti"*, izleniminin yanı sıra Doğu Aryan "*Karduk görünümü"* ile Kürd tanımına açıklık getirilmiştir.

Mitannili Doğu Aryan topluluğa daha sonra MÖ 11 yüzyıl sonrası Urartu (Asurca; Uriatri) ve Med döneminde aynı bölgede yeni Doğu Aryan kültürlü kavimler karışacaktır. Bu karışım da ilginç gelişir. Önceleri insan emeğini ihtiyaç duyan bölgenin Sami kökenli güçlü devleti Asur doğuya İran üzerinden Horasan ve Baktira'ya uzanan kumpanyalar ile askeri seferler düzenler. Benzer askeri kumpanyaları aynı dönemin güçlü bölge devleti Urartu'da yapmıştır. Bu iki devlet askeri kumpanyalarda ele geçirdikleri Doğu Aryan toplulukları önceleri esir ve köle olarak günümüz *Bahtinan (modern güney Kürdistan), Amed, Botan ve Bian (Van)* bölgesine yerleştirirler. Zamanla bölgenin

79- *Bkz. Driver, G.R. Jras (1943), s.400. Aktaran; İnorsky, Kürdler ve Kürdistan, s. 42. Doz. yay. 1996.*

yerleşiği haline gelen bu Aryan topluluklara daha sonraki yüzyıllarda yine Baktira ve Horasan bölgesinden kendiliğinden göçler ile yeni Doğu Aryan Med, İskit, Soğdian ve Pers halkları katılır. Bu sıra Ön Asya'da İran'ın batısında *Alanlar, Urartu, Elamlar* ve *Asur* bölge devletleri karma bir kültürel yapıya sahiptiler. Bu karmaşık kültürlü medeniyetlere MÖ 800'lerde saldıran Doğu Aryan *Saka/İskit* ve *Med* kavimlerinin bölgeye dalgalar halinde gelen göç ve istilalarıydı. Önceleri Medlerin son durağı, Asurî kayıtlarında sürekli doğu seferlerinde geçen Medya/ Mada ve Mannai denilen günümüz Doğu Kürdistan/-Azerbaycan ve Batı İran toprakları coğrafyası iken sonra Urartu topraklarına daha sonra güney batıda Geç Hitit ve Mitanni toprakları olur. Genelde Hurrilerin ve Mitannilerin yaşadığı coğrafyada ise daha çok Kafkasya, İran ve Zagroslar üzerinden gelen yeni göç ve istilalar ile Saka/İskit daha sonra Med ve Pers kabileleri ile karışılır. Ön Asya; Antolia, Yukarı Mezopotamya ve İran bu istilalar sonucu tamamı ile Aryanlaşır. Bölgede güçlenen Medler, Asur devletini yıkarak egemenliklerini kısa zamanda inşa ederler. Özellikle günümüz Kürdistan coğrafyasında oluşan Med İmparatorluğu bölgedeki 150 yıllık egemenlik döneminde Doğu Aryan kültürel kimliğini daha çok Med halkının yaşadığı yerlerde baskın kılmıştır. Bölgenin dini ve kültürel alanda Mitanniler ile başlayan Hint bağlantısı Med, Pers ve diğer Doğu Aryan topluluklar vasıtası ile devam etmiş olur. Hint kökenli bu dini kültür her yeni gelen din gibi bölgede kendini tabiî ki reforme etmiştir. Batıda Mitannili rahipler, doğuda Medli Magi rahipleri vasıtası ile bütün Ön Asya'da yaşatılan bu Hint görünümlü din Doğu Aryan kültürlü toplulukların aynı zamanda bölgede yeni bir dilsel sosyal yapıyı ortaya çıkarmıştır. Medlerin baskın Aryan kültürü ile bütünleşen ve şekillenen bölge halkları kültürleri *Kürd* kavmi kültürel kimliğini ortaya çıkarmış ve şekillendirmiştir.

Nitekim zamanla aynı coğrafyada yaşamış bu kavimler ortak kültürlerini yaratmışlar ve dini ve siyasi birlikler oluşturmuşlardı. Kürdistan coğrafyası MÖ 6. yüzyılda bölgenin Doğu Aryan kültür karışımlı eski Kafkasik halkları; Hurri, Guti, Subaru, Kassi vs. ile Doğu Aryan soylu Mitanni, Med ve Saka/İskit vs. kabile ve kavimler ile oluşan karışımla ortaya çıkan yeni siyasal ve kültürel sosyal yapılara ve gruplara şahit olmuştu. MÖ VII. yüz yıl sonrası bölgede Doğu Aryan

kültürel kimlik baskın bir kimlik haline geldi. Bu yapılardan MÖ 4. Yüzyılda Yukarı Dicle Bohtan mıntıkasında oluşan Karduk olarak adı geçen küçük krallık, tarihçilerce Kürd Kavmi oluşumunun nüvesi olarak kabul edilir. Yunanlı yazar, askeri komutan *Kesenefon'un Anabasis* (Onbinlerin dönüşü) adlı eserinde de ismi geçen *Karduklular* MÖ 401'de ilk defa yer almıştır. Çünkü bu Karduk tanım bölge halklarının yazılı tarihinde telaffuz olarak farklılıklar taşısa da isim olarak hep aynı kalmış, belirli bir kavmi, kültürü, toprağı ve siyasi yaşamsal devamlılığı olan söylencelere ve olaylara sahip olmuştur. Daha sonra *Kardu* adı ile ifade edilen *Kurd/Kürd* kavmi adı, günümüz Kürdistan coğrafyasında yaşayan Doğu Aryan kültürlü insanların genel ismi olmuştur. *Kürd* kavminin oluşumuna dair tarihçiler arasında farklılıklar bulunmasına rağmen *Karduk* kategorisinde buluşan tarihçiler yerinde tespitte bulunmuşlardır.

Kürd kavmi oluşumu günümüz Kürdistan coğrafyasında daha önce yer almış yerel kültürler ile bir ucu doğuda olan Aryan kültürlü halkların üzerinde kimliğini edinmiştir. Bu süreç değişim ve gelişimini tarih içinde sürekli devam ettirmiştir. Pers ve Selefkoslar döneminde bu yeni kavmi gelişim tamamlanmıştır. Kürd kültürü incelendiğinde Doğu Aryan kültürün baskın olduğu görülür. Batı Aryanların da etkileri olmuştur. Bu konu çalışma alanımızda olmadığı için değinip geçiyorum.

DOĞAL VE ZOR İLE OLUŞAN ASİMİLASYONLAR

Ön Asya'nın Mezopotamya'daki siyasal tarihinde binlerce yıl Kafkasik, Sami ve Aryan kavimlerin savaşı vardır. Bu savaşım fiziki ve kültürel olarak devam etmiştir. Antik çağda ise halkların yerleşik konumunda durum değişmiştir. Yukarı Mezopotamya'da, çok cüzî bir Sami nüfus olan Ârâmîler ve Asurîler bir kenara bırakılırsa genelde İran ve Antolia, *Doğu Aryan; Med, İskit, Pers, Part* ve genelde Dicle nehrine kadar Batı Antolia Batı Aryan; *Helen, Makedon, Galya, Ermeni ve Roma* vs. kavimlerinin yerleşik olduğu bir bölge olmuştur. 3.800 bin sekiz yüz yıl boyunca Doğu Aryan halkları Ön Asya'dadır. Kürdler bu Doğu Aryan halkların Yukarı Fırat, Dicle ve Masala Nehirleri ve Anti

Toros ve Zağros vadilerinde yaşam alanlarında yerleşik Hurri boylar ile özellikle karışımı sonucu doğduğu görülür. İslami dönem MS 4. yüzyılları sonrası Orta Asyalı Ural-Altay kavimleri olan Hunların ve Moğolların saldırıları ve koloni göçleri özellikle Hazar Denizi'nin Ön Asya'ya açılan Batı ve Doğu kıyılarına kapı olan *Atropene Medyası* ve *Horasan* üzerinde etkin olmuştur. Göçerler kendilerine bölgede zamanla siyasal bir nüfuz sağlamışlarsa da özellikle Kuzey Mezopotamya'da bölgenin ana otonom demografik yapısını bozamamışlardır. Bölgenin otonom halkları olan Sami halklar; Ârâmîler, Araplar ve İbraniler güneyde çöllük alanda ve Masala Nehri'nin kuzeyinde kalan Yukarı Mezopotamya'da ise; Fırat'ın doğusunda, kuzeyde Murat Suyu'nun altındaki dağlık alanda Kürdler kendi konumlarını korumuşlardır.

Özellikle Kürdler, İslamiyet dini sonrası kurdukları beylik devletleri dışında kendilerine egemen olan yabancı siyasal nüfuzlara da devlet, özerk Beylik ve Prenslikler olarak katılmışlardır. Roma ve Pers Medya'larında Satrap - Prenslik, İslami dönem sonrası bağımsız birkaç devlet; *Eyyübi, Mervani, Şadi Devletleri* vs. gibi Selçuklu, Akkoyunlu, Safai ve Osmanlı'da; *Beylik, Hükümet, Ocaklık, Paşalık, Sancak ve Miranlık* sistemli siyasal yapılar içinde kalmışlardır. Bu siyasal özgünlükleri nedeniyle Kürdler bölgede kavimsel varlıklarını hep korumuşlardır. Kültürel kimliklerini de korumuşlardır.

Bölge daha derinlemesine gözlendiğinde Mezopotamya insanları zengin olmak için işgal ve talan savaşlarına başvururken, savaş sonrası her seferinde evlerinin yolunu da tutmuş oldukları görülür. Gerçek şu ki; Sami halklar ve Kürdler her iki kavimde farklı iklimlerin insanlarıdır. Araplar çölün ve sıcağın, Kürdler dağların ve serin havaların! Bölgede yaygın bir tanımlama vardır; *"Hurmanın olduğu yer Arap toprağı, Kekliğin öttüğü yer Kürd toprağıdır."* (*M. Mustafa Barzani)* İki iklim insanının aralarında hudut dağlardır. Kürd coğrafyasında dağlar, siyasal olaylardan çok Kürdlerin kaderini belirlemiştir, diyebiliriz.

Önemli konulardan biri Doğu Aryan kavimlerin kökenini sunarken, konuştukları dili tanımlamakta zorluk ortaya çıkmıştır. Yaşanan antik dönemin önemli bir özelliğidir bu durum. Çünkü bu dönem bölge dilleri ana yapılarından henüz ayrışma sürecini yaşamaktadır. Bölge halkı olan Doğu Aryan kültürlü "*Kürdleri*" farklı dil ve lehçelerde konuşan

diğer Aryan kavimlerinden ayırmak bu yüzden güçleşmektedir. Bu süreç yazılı tarih esas alınırsa Doğu Aryanlar için tarih MÖ 2200 yılından MÖ 100 yıllarına kadar sürer. *Kürd* kavmi kimlikli tarihi *Karduklar* (MÖ 400) ile başlatmak yerindedir. Aynı şey Sami kavimler için de geçerlidir. Örneğin Akkad, Babil, İbrani, Ârâmi veya Asurîlere Sami kavimler diyoruz. Fakat Asurîler döneminde MÖ 2000 yıllarından itibaren Suriye'de gelişen *Ârâmice* bölge dili olmaya başlamış, hatta Ârâmice dili yine bu dönem oluşan Kürd ve Pers Aryan devletlerinin dahi uzun yıllar resmi yazışma dili olmuştur. Bu hetoroks konumlanış Mezopotamya'nın kuzeyinde MS 500 yıllarına kadar sarkar. Antolia' nın doğusundaki Aryan devletleri ve şehir devletlerini dil olarak tanımlamak yine güçleşir. Devletlerin yöneticileri bölgesel ilişkilerde bir zorunluluk olarak belli dilleri ortak bir dil haline getirmişlerdir. Bölgede halk dili ile devlet dilini ayırmak her zaman bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bölgenin bir başka gerçeği de kabilelerin kavimsel farklılıkları ve karışımı içinde kendilerini her alanda yeni bir sosyal oluş ve biçemde göstermesidir. Yunanlı ünlü tarihçi *Herodot* bölgedeki devletlerin dilini *"alagorik"* olarak tanımlar. Yani karmaşık ve deyimlere dayalı bir dil. Bir arada yaşayan kavimlerin dillerini de içine alan karmaşık bir dil. Bu dil konumu özellikle Kuzey Kürdistan'da Selçuklu - Osmanlı Devleti ve Türkiye döneminde Osmanlıca ve daha sonra Türkçe, Azerice gibi karma bir dil yaratılması ile günümüze kadar devam ede gelmiştir. Bölgenin güçlü dilleri olan *Kürdçe, Farsça, Arapça, Grekçe ve daha sonra Türkçe* hala bu karışımın bütün özelliklerini taşırlar. Bu konumlanış ayrıca bölgenin uzun yıllar daha çok İmparatorluklar ile yaşaması nedeniyledir. Bu diller aynı zamanda İmparatorluk dilleridir.

Bölgede kavimleri birbirinden ayıran belirlenim özellikle din olmuştur. Bir Sami kavimi olan Yahudiler, İbranice dilini de geliştirerek MÖ 1000 yılları sonrası kopuşun ilk halkası olmuştur. Zerdüştlüğün korunması ile Ariyaca/Avesta dili gelişmiş, onun vasıtası ile bu dilden türeyen diğer başlıca ana şubeleri olan *Kürdçe, Paştuca ve Farsça* vs. oluşmaya başlamıştır, Hıristiyanlığın doğuşu ile de korunarak geliştirilen *Asurîce, Ârâmice, Kıpti* ve İslamiyet MS 630 doğuşu sonrası geliştirilen *Arapça* gibi yeni Sami dilleri oluşmuştur. Diğer yandan bölgede dini kimliğin Aryan önceliği dini dilde *Ariyacayı*

korumuştur. Dini uygulamada inanç tanımlamaları daha çok Ariyaca olmuştur. Bu özellik dilde bölgeye daha farklı bir görünüm sunmuştur. Ariyace terminelojisi hala bölge dinlerinde önemli bir yere sahiptir.

Antik dönemde bölge dini inancı ağırlığını yalnız bölgede değil kıtalar üstü gösterir. Mitannilerin Hint Doğu Aryan dini *Mitracılık,* Mısırlı firavuna gelin giden Mitanni kraliçesi *Taduhapa* ile Mısır'a farklı bir biçemde taşınır. Mısır'da tanrılar pantonunda gerilerde kalan güneş tanrısı, *Aton ve Ra* olarak tek tanrılı din olarak geri döner. Mısır'ın yeni dini olur. Antik dönemin sonlarına doğru bölgenin işgalcisi Roma İmparatorluğu eli ile Mitracılık Avrupa'nın dahi başat dini haline gelir.

Yine Medler ile başlayan Zerdüştlük dininin bölgede başat hale getirilmesi siyaseti, bu inanç sahibi Aryan toplulukları da kavmi birlikteliğe iter ve bölgedeki Kafkas kültürlü toplulukları asimile eder ve kendine katar. Yeni bir kavim olmayı öne çıkarır. Diğer yandan bir yerde Kürdlerin ataları olan Medler dünyanın dini inanç merkezinde rol oynamışlardır. Hindu dinindeki Brahmanlar Kastı ve Yahudilerde Levi Kabilesi gibi Kürdlerde de dini bir ruhban yaşam ve babadan oğla mesleğini aktarma taşıyıcılık şeklinde bir dini kast vardır. *Medli Magi* rahiplerinden bu yana *"Pir, Dede ve Şêx"* gibi bu toplumlarda ruhbanlığı temsili yapısı, *babadan oğula* ve *kabilesel* bir fonksiyonla tarihsel bir süreklilik içinde yapılmıştır. Bu gelenek bölgede tanımlanan ve yaşanan şu dini inançlar içinde: *Mitracılık, Ezîdîlik, Zerdüştlük, İslamiyet, Alevilik, Kakailik* ve bölgenin diğer hetoroks inançlarında kendini daima ifade etmiştir. Bölge kavimleri tanrılarını ortak kılsalar da geçmiş zaman içinde oluşan kimliksel ayrılıklar bu kopuşları ve ayrılıkları gideremiyor. Kürdlerin ataları olan Medli Magilerin Perslere, Partlara ve Sâsânîlere bazı dini hususlarda tavır alışı Aryan Med ve Pers kabilelerini kavimsel düzeyde ayrıma zamanla sürüklemiştir. Bu hususlara ilerde değineceğiz.

Hıristiyanlığın Ön Asya'da yayılışı beraberinde Doğu aryan halkların yerleşik olduğu coğrafyada Asurî ve Ermeni Hıristiyan nufustan farklılaşmayı sağlar. MS 330 yıllarında Hıristiyanlığı resmi din olarak benimseyen Roma İmparatorluğu bölgede dini konumlamalar nedeniyle bu ayrılıkları derinleştirir. Daha sonraki yüzyıllarda Hz.

Muhammed'in önderliğinde Arap İslamcıları için MS 630'dan sonra, "Tanrı, *kelamını cihanı şümule yayma ve egemen kılma"* görevi şeklindeki evrensellik politikası ile saldırıya geçer. Bir yanda Doğu Roma Hıristiyanlığın güçlü imparatorluğu diğer yanda İslami Araplar Müslümanların yeni dini İmparatorlukları olarak bölgede yeni bir biçimde din bayraklı İmparatorluklar olarak çıkacaktır. Lakin bu cihan şümul dini siyasetlerin tümünün merkezinde kavmi bir duruş vardır. Hıristiyan ve İslam toplumlarının tümünde ortaya çıkan mezhepsel ayrılıkların gerisinde genelde bu kavmi duruş görülür. Bu kavmi hastalığı daha önce Yahudilik, bu dinlere de bulaştırmıştır. Her dinin necip (seçkin) bir milleti olmuştur. Özellikle din fonksiyonunda tanrılar her kavim için bir bayrak olmuştur. Her kavmin önemsediği başat tanrıya başka bir kavmin göstereceği saygısızlık bir savaş sebebi sayılmıştır. Geçmişte Yahudilik, tarihe ilk kavmi kurşunu sıkmıştır. İnandıkları tanrının kendilerine bahşettiği; *"kutsal topraklar"* ve yine tanrının onlara ayrıcalık tanıyan *"kutsal kavim"* onurlanması vardır. "*Nil-Fırat-Dicle"* arasında ve Zagros ve Toros dağlarına uzanan bu topraklar onların kavmi için, *"kutsal topraklar"* olduğu için, *"vatan"*dır. Yahudilerin inançlarındaki bu düsturlar ve diğer yandan kavim olarak yaşamış oldukları oldukça trajik tarihi olaylar nedeni ile bölgedeki siyasi konumlanışı *"kavimcilik"* olmuştur. Tarihsel süreç içinde bu kavimcilik arz eden politika daha sonra bölgedeki diğer kavimleri kırbaçlar. Bölgede diğer halklarda da kavimciliği geliştirir. Bu görünümü Doğu Aryan devletler Mecusilik ile sağlamaya çalışmıştır. Fakat katı bir dindarlık yerine hoşgörüye yönelmişlerdir. Oysa Arap Samilerin geliştirdiği İslamiyet dini oldukça acımasızdır. Nitekim bu kişiliğini hukuki olarakda sistemleştirir. Örneğin bu bakış açısı ile geliştirilen Emeviler de devlet yönetimindeki *"Mevali Sistemi"* kavmiyetçilik türden bir *hukuki-zorba* siyasettir. Tüm İslam devletleri ve toplumlarında mevali sistemi kullanılagelmiştir. İslami tarih içinde oluşmuş Kürt kimlikli *Devlet, Hükümet Beyliklerinde, Sancaklarda, Paşalık ve Miranlıklarda* mevali sistemden benzer örnek uygulamalar devlet sistemlerinde kullanılmıştır. Müslümanların hâkim oldukları 20. yüz yıl öncesi devletlerdeki Hıristiyan unsurlardan alınan *"kelle vergisi"* bu cinsten bir uygulamadır. Kavmi ayrılıklar İslamiyet ile birlikte dindar toplulukların kendi aralarında sürdürdüğü iktidar mücadelesine mezhebi bir damga vurma-

ları sonucu oluşur. MS 700 sonrası *Şia mezhebi* Farsların ve bir kısım Kürdlerin, *Sünnilik mezhebi* Kürdlerin mezhepsel ayrılığı şeklinde yeni bir kavmi ayrılık safhasına geçmiştir. Fars ve Kürdler arasında kavimsel ayrılığa ikinci neşter vurulmuştur. Artık bölgede İki ayrı Aryan kökenli kavim oluşmuştur: *Kürdler ve Farslar.*

Kısmen de olsa günlük yaşamda dini kimliksel ayrılıkların kavmi birliği engellememesi için Kürdlerin geliştirdikleri kavmi dirayet geleneği bulunmaktadır. Tarih içinde aynı soydan fakat farklı inanç sahibi olan diğer Kürdler ile hoşgörülü ve paylaşımcı bir yaşamı sürdürmek için ortak sosyal kültürel kurumlar yaratmışlardır. Örneğin *Kirvelik/Sünnet* geleneği bu ortak kurumlardan biridir.

Kürdler antik dönemin sonunda; MÖ 350'lerde Roma Hıris-tiyanlığı ile Bizans Medyasında ve Sâsâni Medyasında MS 650'de İslami kuvvetlerin boyunduruğu altına girdiği için inandıkları tanrıları-Mitra=Güneş tanrısı- ve Mecusilik gibi yarattıkları dinler ile siyasal alanlarda Hıristiyan devletlere ve Sami kavimlere yenildiği için, onların inançlarına boyun bükmüştür. Geçmiş Mitracı inanç döneminden günümüze kadar yaşayagelen milli hetoroks inançlarını korumuş olan Kürd toplulukları; *Yarsaniler/Ezidiler, Kakailer, Aleviler* vs. hala vardır. Onlar bir biçimde orijin Kürd tanrılarına sahip çıkıyorlar. Olayın trajik yanı Samilerin inançlarına boyun büken ve bu inançları benimseyen İslami Kürdlerin, eski inançlarını koruyan İslami olmayan milli inancında kalmada ısrar eden Kürd kardeşlerine baskıda bulunmasıdır. Diğer yandan da bu orijin Kürd toplulukların kendi soydaşlarına da boyun bükmeyip, onlara direniyor oluşlarıdır.

Tüm bu tarihsel karmaşa içinde Kürdler; bu güne kadar, kendini oluşturan Aryan kavmi boylar ile dayandığı inançlar itibariyle, belli bir dil, ruhi ve kültürel oluşumla ısrarla yaşadığı coğrafya konumuyla bir Kürd milletini ve bir Kürdistan vatanını binlerce yıl içinde şekillendirmiş bir millettir. Lakin milattan önce Kürdler; Kürd ve Kürdistan oluşumunu tamamlamış kavmi bir oluşum değildir. Bir millet olabilmenin kavmi oluşum sürecini yaşayan Doğu Aryan bir kavimdir. Antik dönemin bu karmaşık sosyal teşekkülleri; kabile, aşiret, klan ve kavimsel oluşum içinde çeşitli adlar ile bu çalışmada ele alacağımız Aryan kültürlü kabileler, topluluklar Kürdlerin baskın atalarıdır.

Kürdlerin kökenine dair yapılan araştırmada tarihsel geçmişi doğru tanımlayanlardan biri Kürtlerin kökeni ile ilgili araştırmalarıyla bilinen 1865 doğumlu ünlü Rus dil bilimcisi *Nicholas Marr* (Nikolay Yakovlevich Marr) olmuştur. Kürdler hakkında Marr şunları söylemiştir; *"Kürtlerin ya İrani kökenli olup, Urmiye gölü bölgesinden Botan"a doğru göçmüş ya da Khaldlar, Gürcüler, Ermeniler gibi Ön Asya yerlisi kavimlere akraba olup eskiden bu akrabalarıyla aynı dili konuşurken daha sonra dil değiştirerek İranî bir dili benimseyenbir topluluk"* olduğu kanaatindedir. Ayrıca; *"Kürtlerin başlangıçta Yafetik (Gürcüce ile aynı kökten Kafkasca) bir dil kullanırken daha sonra Ari bir dile geçiş yaptıklarını"* belirtir.[80] Bizim ekleyeceğimiz tespit, Marr'ın görüşlerini zaman olarak daha geriye çekip, bu kavmi Kürd oluşum sürecini *Mitanniler* ile başlatmak gerekir.

KÜRTLERDE TİPOLOJİ

MÖ 2000 öncesi Hazar boylarında ve Afganistan'ın kuzeyinde (Baktira ve Soğdia'da) yaşayan Beyaz Aryan toplulukların dalgalar halinde batıya ve güneye göç ettikleri görülür. Hindistan ve İran'a yönelen Hint-Aryan dini inançları olan Doğu Aryanlar buralarda esmer yerli halklar ile belli karışımları yaşamışlardı. Kürdlerin ataları Doğu Aryanlar Hint ve İran'a girişlerinden önce, buralarda biraz daha koyu renkli yerli kavimler yaşıyorlardı. İran Kirman (Güneydoğu İran) yakınlarında hala daha çok Zerdüşt dininden olan oldukça esmer bir grup insan yaşamaktadır. Irk bilimciler, muhtemelen bunların İran Aryan halklarından önceki yerliler olduğunu sanıyorlar. Hint'te de kast grubu olarak "*Paryalar*" veya "*Deravidiler*" var. Bunlar da Hint yerlilerinden arta kalanlardır ve Hint topraklarının asıl sahipleridir. Bunların ecdadını Hint Aryanları katletmiş veya köle edinmişlerdir. Son yapılan araştırmalar, Hintli yerlisi "Deravidilerin" (bugün "pis" olarak isimlendirilenler) Aryanların girişinden üç bin yıl önce çok parlak bir medeniyete sahip olduklarını göstermiştir. Ama çok haşin ve acımasız bir kavim olan Aryanların saldırısıyla medeniyetlerini kaybet-

80- *Bkz. Bazil Nikitin, Kürdler, s.39-43.*

miştiler. İran'ın bazı güney ve güney batı lehçelerinde Âryâ ve Aryan kelimesi kan döken, haşin, vahşi, insan öldüren ve katil anlamlarına gelir. *"Doğu Aryanlar yerli kavme karşı hem İran'da, hem Hint'te acımasız ve tam bir katılıkla davranmıştı. Âryâi ruhunun kabalığı ve haşinliği konusunda İbrahim-pur Davud gibi Âryâi ırkçısı olan bir adam bile "Bijen ve Menije" adlı eserinin Petrol Şirketince yapılan baskısına şöyle yazıyor: "Bu kelime Aryanların İran yerlilerine saldırması döneminden kalmıştır ve o dönemin hatırasıdır. Buda ve Budist yazarlar usulen Âryâ kelimesini mukaddes, yüce, asalet ve soyluluk dolu olan anlamında kullanıyorlar. Hatta manevî meseleler için meselâ, "Aryan bir söz", "bu Aryan bir duygu", "bu Aryan bir düşünce", "bu Aryan bir insan'dır" diyorlar." Anlaşıldı ki, Âryâ ve Aryan kelimesine vermiş oldukları haşin, katil, kan dökücü, merhametsiz anlamlarına karşı, Aryanlar, bu kelimelere "asil, şerefli, yüce, büyük, seçkin ve mukaddes" anlamlarını zoraki yüklemişlerdir!"*[81]

Ayrıca İrani kavimler ile yine İrani kavim olan Kürdlerin dilsel yakınlıklarının yanı sıra birbirleri ile fizyolojik benzerlikleri de aynıdır. Ön İrani halklar olarak öngörülen bir Farısıyi, bir Belucuyi, bir Afgan'ı ya da bir Kürdü fizyolojik olarak birbirinden ayırt edemezsiniz. Genel olarak Kürdler iki ırksal temele sahip bulunmaktadırlar: Daha esmer, kısa yerli unsuru, Alpli tipte boz-sarışın tipleme. Göçebe Kürdlerin daha uzun boyluluğuna karşın yerleşik Kürdler daha kısa boyludur. İran'da Doğu Aryan soylu Alanlar ile karışım yaşayan Kurmanç Kürdlerin kuzey hattı Kürdlerinde boz-sarışın uzun tipler bulunur. Bu durumun yaşanan tarihi kavmi karışım ve katılım, coğrafya ve beslenme ile doğrudan alakalı olduğu anlaşılmıştır. Batıda genelde fizyonomi de Akdenizlilik öne çıkar. Yine antropolojik bazı araştırmalarda Rıha (Urfa), Amed (Diyarbakır) ve Semsur (Adıyaman) bölgesinde bir kısım esmer Kürd tiplemesinin ise Zagrosların güney doğusundan gelen ve bölgeye yerleşen soyca Guti kavmi veya Asurlar döneminde bölgeye yerleştirilen sonradan Aryanlaşan Basralı Sami kökenli koyu kahve tenli insanlar olabileceği öngörülmüştür. Yukarı Fırat ve Dicle boylarında MÖ 12. yüzyıl sonrası yaşayan Kürdlerin ataları olan Doğu Aryan Mitanniler Asur egemenliğine girince bölge-

81- *Bkz. A. Şeriati, "Dinler Tarihi" Sukunet Veren din, s.101.*

ye Asur yönetimince iskân edilen Basra'lı esmer tenli Sami topluluklar ile birlikte yaşamışlardı. Asurlular Sami kültürlerine rağmen Doğu Aryan ve Subaru Hurrileri ile karışmış melez bir topluluktu. Mitannilerin de Antolia'ya geldiklerinde Hurriler ile karışımları ve dini inançlarındaki *Hindu-Aryan tanrıları* olduğu dikkate alınırsa onların da pek beyaz tenli olduğu ön görülemez. Doğu Aryan halklar belki de bölgeye geldiklerinde beyaz tenliliklerini Kafkas soylu ve beyaz tenli olduğunu bildiğimiz Hurrilere borçlulardı. Ayrıca Asurlar da bölge insanı çeşitli yerlere iskân etmişti. Medlerin Asur'u MÖ 612'de alt etmesi ve daha sonra Asur'un devamcısı olan Kalde-Babil Keldani Devletini Ahamenis Kralı Kiros'un MÖ 539'da fethi sonrası Asur döneminden kalma eski Mitannili köleleştirilmiş Yukarı Fırat ve Kilikya bölgesi Aryan soylu topluluklar ülkelerine dönmüşlerdi. Fakat bu insanlar kölelik döneminde kendileri gibi köleleştirilmiş halklar ile belli bir karışımı iskân edildikleri Asur topraklarında muhtemelen yaşamışlardı.

Aries-Kappers 1931'de fizik olarak, "*Kürtler'in ayrı bir ırk oluşturduğunu, fakat yöredeki diğer toplumlarla (Semitik, Asyanik ve Türkmen topluluklar ile) karışmış olduğunu"* öne sürmüştür. 1897'de Türkiye'de Kürtler'i incelemiş olan *Chantre* ise, *"Kuzey Kürdü uzun boylu zayıftır, burnu ince, hafif kemerlidir. Ağzı küçük, yüzü oval ve uzundur. Erkeklerin uzun bıyıkları olup sakalsızdırlar. Bakışları sert ve kararlıdır. Birçoğu sarışın ve mavi gözlüdür. Beyaz tenlidir. Bu tipte bir Kürt çocuğu bir İngiliz'den farksızdır. Doğuda ise çehre geniş yayvan, vücut daha dolgundur,"* der. 1912'de İngiliz ordusunda binbaşı olan *Saona*, "*Belirli bir Kürt tipi olmadığını, dağlı, ovalı, göçer, yerleşik olmalarına göre Kürt tiplerinin değişik olduğu"* nu söyler. 1952'de antropolojik incelemeler yapan *Henry Field*'e göre *"Kürt adı ile tanımlanan kişi orta boylu (1.68 m), uzun gövdeli, kısa bacaklı, geniş alınlı, brekisefaldir. İncelenen tiplerden dörtte biri Oriprozop, diğerleri eşit miktarda Mezoprozop ve Leptoprozoptur. Burun kemerlidir. Araplara oranla Kürt daha kıllı, saçları hafif kıvırcık, gözleri kahverengi ve siyahtır:.. Türkiye Kürtlerinden sarı saçlı ve mavi gözlülere rastlanır. Cildi Arap cildinden daha açıktır..."* der.

Kürd tipi kendi tarihinin aynası oldu. İstilalar ve asimilasyonlar

coğrafyası olan Kürdistan coğrafyasında oluşan Kürd kavmi bu durumdan nasibini almıştır. *Bazıl Nikitin*, "*Saptayabileceğimiz tek şey, Kürt etnik tipinin çok karışık bir karakterde oluşudur*" der ve *Marc Sykes*"in "*Halifenin Son Mirası*" adlı eserindeki tespitleri şöyle nakleder: "*Milli Kürtleri Arap tipi, Girdi Kürtleri Mukri tipi, Şemdinan Kürtleri Nesturi ve Hakkâri tipi; Türkmen tipi (Lync'in Armenia II adlı eserinden). Bütün bu tipleri Kuzey Kürtlerinin tipleriyle karşılaştırırsak "Kürt tipi" için ortak bir tip bulma düşüncesinin bir hayal olduğunu kolayca söyleyebiliriz.*" B. Nikitin, devam eden cümlelerinde kendi gözlemleriyle de bu düşüncenin doğruluğuna katıldığını ifade etmektedir.

Kürtlerin kökeni ile ilgili birbirinden çok farklı görüşlerin ortaya çıkardığı gerçek şudur ki, Kürtler gen olarak karma bir toplumdur, zaman içinde dil ve coğrafya değiştiren halkların üstüne kurulu Doğu Aryan kültürü baskın olmuş bir millettir. Ön Asya'da bu karma görünüm biyolojik olarak bütün modern milletlerin tarihinde görülür. Tabi baskın genleri ile.

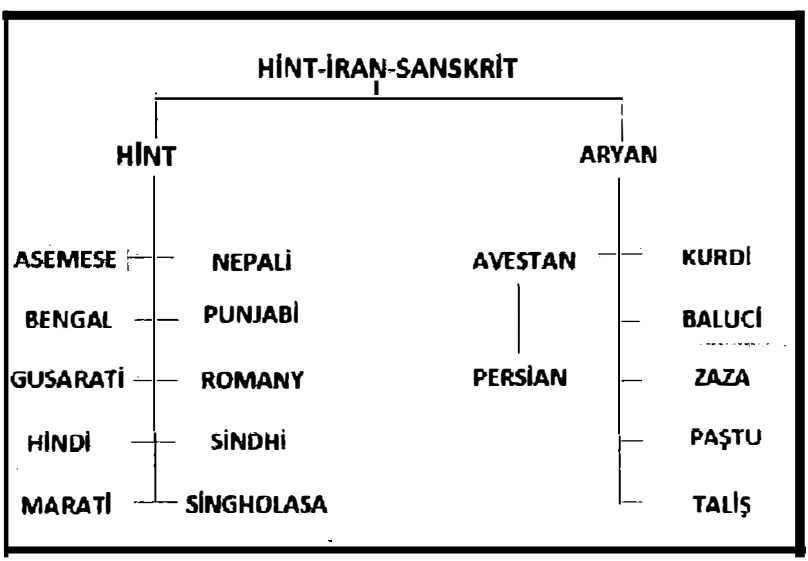

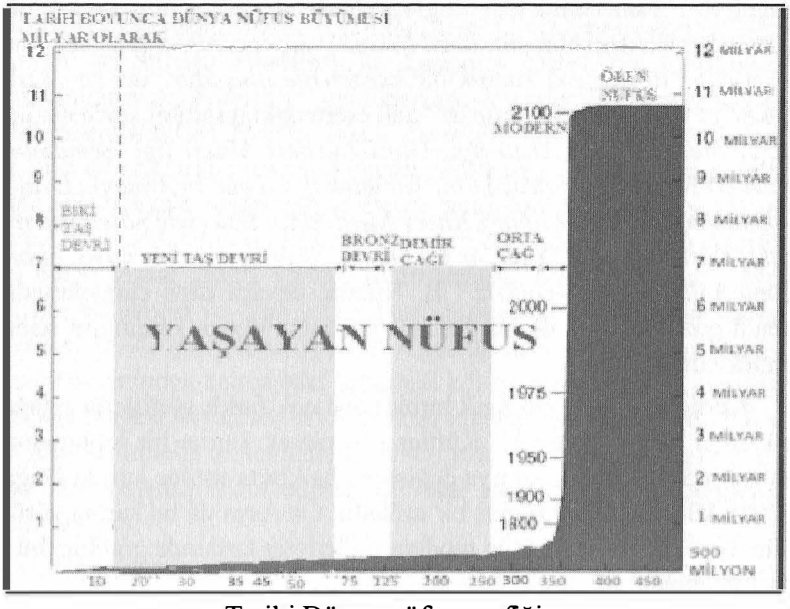

Tarihi Dünya nüfus grafiği

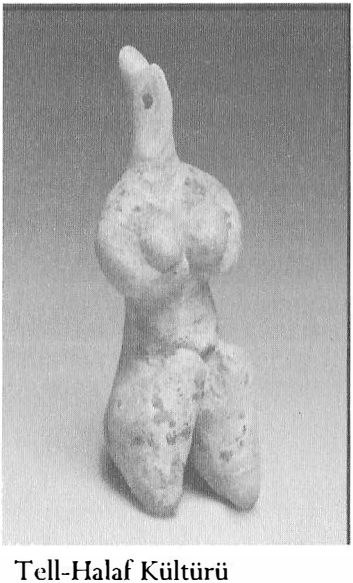

Tell-Halaf Kültürü

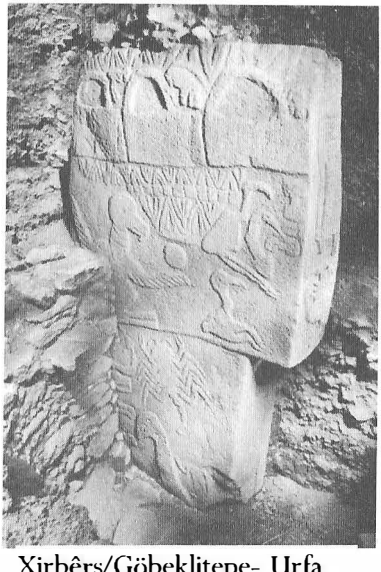

Xirbêrş/Göbeklitepe- Urfa

TARİH ÖNCESİ

NEOLİTİK ÇAĞ

İnsanlık tarihi aynı zamanda insanın bulunduğu coğrafyasının da tarihidir. Antik bulgulara göre coğrafyamız da dünyanın ilk medeniyetini ortaya çıkaran bölge olarak görülmektedir. Bu önceliğin önemli sebeplerinden biri yine dünyamızın yaşamış olduğu iklimsel değişimler ile doğrudan alakalıdır. Tarih öncesi uygarlığında, Epipa-leolitik/Mezolitik çağdan sonra gelen, Pleistosen'den Holosen dönemine geçişle birlikte dünya da buzul çağı sona ermiştir. İklimde meydana gelen değişim daha ılıman ortamda yaşayan bitki ve hayvan türlerinin çoğalmasına dünya da olanak vermiş, günümüz doğal örtüsüne benzer doğal bir ortam oluşmuştur. Bu geçişi daha da detaylandırırsak; *"Kuzey yarım kürede hava sıcaklığında yıllık ortalama 6 santigratlık derecede bir değişimin olması iklimde ciddi değişikliklere yol açmıştır. Günümüzden 16000 yıl önce buzul çağı sona ermiştir. 16000 ile 14000 yılları arasında 2000 yıllık bir hızlı ısınma dönemi var. Buzul çağı sona erince kuzeyden eriyen buzullar güneye doğru kayarak geniş alanları kaplamışlar ve tarıma elverişli düzlükler- bataklık haline dönüşmüş. Sonra yeniden soğuma ve ısınmanın ardından, günümüzden 11000 ile 10000 öncesinde 1000 yıllık çok hızlı bir soğuma yaşanmış. İşte bu döneme Jeologlar "Younger Dryas Age" (Daha genç 'kuruluk' dönemi) adını veriyorlar."*[1]

Paleolitik ve Neolitik dönem arasında insani tarihte *"Orta Taş Çağı"* da denen bir geçiş evresi yaşanmıştır. Buzul Çağlarının bitişiyle (Yontma veya Eski Taş çağı olarak adlandırılan Paleolitik Çağ günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl önce başlamış ve 10.000 yıl önce son bulmuş.) Paleolitik Çağın sonuyla aşağı yukarı aynı zamana denk gelir.) iklimde belirgin bir ısınma olmuş ve bunu diğer çevresel değişimler izlemiştir. Tarihçiler bu dönemleri kategorize ederken

1- Kaynak: Patterson et al. 1995. Foraminiferal Evidence of Younger Dryas age. Cooling.

Avrupa'da yaşanan Orta Taş Çağına *"Mezolitik"*, Ön Asya'dakine ise *Epipaleolitik* adını kullanmışlardır. Buzul Çağlarının bitişini izleyen dönemde, iklim ve bitki örtüsü değişimi kuzey yarım küreye göre Ön Asya'da hem erken başlamış hem de bölgede daha hızlı iklimsel değişimin yaşandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle bu iklimsel iyileşme Kuzey Avrupa, Kuzey Asya'ya göre daha güneyde; dünyanın 42. ve 28. enlemleri arasında kalan coğrafya da insanların yaşamına öncelikle yansımıştır. Ön Asya insanının bu dönem hızlı gelişimine neden onların bu coğrafik konumudur, diyebiliriz. Anlaşılan dünya Buzul Çağını yaşarken Ön Asya bölgesi daha iyi iklim koşullarında kalabilmiştir. İklimde *Holosen Dönemi*'nin başları günümüze göre biraz nemli olduğu için bugünkü kurak veya çöl sahaları o dönemlerde insan yerleşimi için daha uygun şartlar göstermiştir. Dönem Genç Buzul Çağı'nın bitmesi ile başlayan buzul durgun dönemine karşılık gelir. Hala içinde olduğumuz jeolojik dönemi kapsar. Mezolitik Çağ'da yaşayan insanlar da bu yeni çevresel koşullara uyum sağlamışlardır. Bu çağ, geçici yerleşim yerlerindeki hayatın sona erdiği ve yerleşik yaşama doğru yönelimin gerçekleştiği bir geçiş evresidir. Bu evrenin süresi, yaşandığı bölgeye göre değişir. Avrupa'da Mezolitik toplumlar yaklaşık MÖ 3000'lere kadar varlık gösterirken, Ön Asya'da 10 bin yıl önce Taş çağı kültürler sona ermiş ve Neolitik Çağ başlamıştır. Yani Ön Asya insan topluluklarının kendini geliştirmesinde dünyanın geri kalanına göre daha uygun koşullardadır. Eşit olmayan bu jeolojik evrim dünya insanlarının sosyal evrimine önemli tarihi bir gelişmişlik farklılığı yaratmıştır.

Ön Asya Taş Çağ yerleşmelerinde yapılan kazılarda, yabani tahıl toplayıcılığını gösteren çok sayıda arkeolojik buluntu ele geçmiştir. Bu buluntular arasında orak benzeri kesici aletler, havan tokmağı ve havan taşları sayılabilir. Bu dönemde avcılığın devam ettiğini gösteren çok sayıda ok ve mızrak ucu da bulunmuştur. Bu dönemin teknolojisini üçgen, trapez, dikdörtgen, kare biçimli taş-ağaç-kemik yapımı aletler temsiletmektedir. Bunlar ok uçları olarak veya yabani tahılları kesmek için orak yapımında kullanılmıştır. Alet yapımında kullanılan ham madde genellikle çakmak taşı ve obsidyendir. Neolitik dönemde artık insanlar, üretimde toplayıcılığı bırakmışlar, bunun yerine kendi ürettikleri ile geçimlerini sağlamaya başlamışlardır. Diğer yandan böl-

genin tarıma, hayvancılığa ve zengin maden kaynakları gibi daha uygun yaşam şartlarına sahip oluşu bölge insanının gelişimini kolaylaştırmıştır. Nitekim öncelikle medeniyetin Ön Asya'da yeşermesi hiçte şaşırtıcı değildir. Holosen başlarında Antolia'da yavaşça çekilen göllerin kenarlarında Neolitik yerleşmeler kurulmuştur. Ilıman iklim koşulları Mezopotamya'da tarımsal verimliliği artırarak ticaretin ortaya çıkmasına ve geniş bir sanat ve zanaat yelpazesinin gelişmesine neden olmuştur. Bu nedenle, genel olarak Mezopotamya olarak bilinen, Zagroslar ile Akdeniz kıyı şeridi arasında kalan bölge ya da diğer adı ile *Bereketli Hilal* her zaman kültür tarihçilerinin ilgi odağı olmuştur. Son iki yüzyılı aşkın bir süre bu bölgede arkeologlar binlerce kazı yapmış, özellikle Yukarı Fırat'da Xirbêreş/Göbeklitepe'de görkemli olduğu kadar uygarlık tarihini aydınlatan şaşırtıcı bulguları ortaya çıkartmışlardır. Özellikle günümüzdeki yerleşik haliyle Kürdlerin de ana coğrafyasını da merkezine alan bu bölgede her yıl yüzlerce yeni arkeolojik kazı ve araştırma yapılmaktadır. Tarihi bilgilerimiz sürekli yenilenmekte, bu bilgiler beklenmedik şaşırtıcı bulgular ile sürekli olarak değişmektedir.

Buzul çağı sonrası oluşan yeni iklim şartlarına ve onun oluşturduğu çevreye uyum sağlayan insanoğlunun besin üretimine geçtiği ilk döneme tarihçiler tarafından *Neolitik Çağ* adı verilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Neolitik dönem elbette ki dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan değişik insan guruplarınca aynı anda yaşanabilmiş değildir. Günümüz dünya uygarlıklarında elde edilen son bulgulara göre Neolitik dönem, öncelikle Antolia'nın güneyinde, Mezopotamya'nın kuzeyinde doğmuş, gelişmiş ve daha sonra bu uygarlık yakın diğer bölgeleri de etkisi altına almıştır. MÖ 12000-7000 yılları arasında uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Ön Asya'da sıcak ve yağışlı iklim, başta arpa ve buğday olmak üzere birçok yabani tahıl türünün bol miktarda yetişmesini sağlamıştır. Bol miktarda yetişen bu yabani tahıllar, insanlar için önemli bir besin kaynağı haline gelmiş, bunların toplanması ve depolanmasıysa yerleşik hayata geçmeyi zorunlu kılmıştır. İnsanların köylerinin çevresindeki yabani tahılları topladığı ve depoladığı bu yeni yaşam biçimi, tarımın keşfine doğru giden yolda atılan en önemli adım olmuştur. Bu çağda tarım keşfedilmiş ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Neolitik Dönem, aslında başlangıç ve bitişi

kesin tarihlerle sınırlanan bir dönem olmaktan çok tarımın başladığı ve hayvanların evcilleştirildiği bir kültür evresi olarak tanımlanabilir. Yine bu medeni gelişmeler, dünyanın çeşitli yerlerinde farklı tarihlerde yaşanmıştır. Çanak çömlek yapımı Neolitik Çağın ortalarında geliştiği için Neolitik Çağ iki evreye ayrılır: Çanak Çömlek Öncesi Neolitik toplum ve Çanak Çömlekli Neolitik toplum. Çanak çömlek yapımının başlaması, tarım ve hayvanların evcilleştirilmesinden sonra Neolitik Çağın üçüncü önemli yeniliği olarak kabul edilmektedir

Yeni araştırmalar, ilk defa tarıma alınan buğdayın ana vatanının Urfa ve Diyarbakır arasındaki *Karacadağ* olduğunu göstermektedir. Bununla beraber tarım, dünyanın başka yerlerinde, örneğin Amerika kıtasında ve Güneydoğu Asya'da birbirinden bağımsız olarak daha sonra başlamıştır. Tarım, Mezopotamya'da yaklaşık günümüzden 10.000 yıl önce, Güneydoğu Asya'da günümüzden 8.000 yıl önce ve Orta Amerika'da ise günümüzden 5000 yıl önce başlamıştır. Ancak bu bölgelerde tarımı yapılmaya başlanan bitki türleri farklıdır. Ortadoğu'da Arpa, Buğday; Güneydoğu Asya'da Pirinç ve Orta Amerika'da ise Mısır tarıma alınan ilk bitkilerdir. Tarım bu merkezlerde başladıktan sonra hızla diğer bölgelere de yayılmıştır. Böylece tarımın keşfine dek tüm insan topluluklarının esas geçim biçimi olan avcı-toplayıcılık, giderek azalmış ve az görülür bir üretim biçimi haline gelmiştir.[2]

Suriye'de Mureybet, Mezopotamya'da Caferhöyük (Malatya), Hallan Çemi (Batman), Nevala Çori (Diyarbakır) ve Göbekli Tepe (Urfa) "Bereketli Hilal" üzerinde bulunan Neolitik köy yerleşimlerinin en önemlileridir. İç Antolia'da ikinci bir Neolitik bölgesi daha bulunmaktadır. Buradaki en önemli yerleşmeler arasında ise *Çatalhöyük (Konya), Suberde (Konya), Canhasan (Karaman), Hacılar (Burdur), Kuruçay (Burdur) ve Aşıklıhöyük (Aksaray)* sayılabilir. Bu yerleşimler hem "*Çanak'sız*" hem de "*Çanak'lı*" dünyanın bilinen ilk Neolitik dönem yerleşim yerleridir. *Gordon Childe*, insanlık tarihindeki en önemli gelişmenin, yiyecek üretiminin başlaması olduğunu öne sürmüştür ve bu nedenle tarımın keşfini bir devrim olarak nitelendirmiş-

2- Bkz. http://palmeyayinevi.com/userfiles/file/onsinifcografyakonu/6 bolum-ekonomik-faaliyetler.pdf

tir. Bu yüzden bu çağdaki gelişmeler Neolitik Devrim olarak da anılır. Neolitik Çağ'da tarımdan hemen sonra gerçekleşen en önemli yenilik, hayvanların evcilleştirilmesidir. Köpek daha Mezolitik Çağda evcilleştirilmiştir. Bu nedenle köpek, evcilleştirilen ilk hayvan olma özelliğine sahiptir. Neolitik Çağda ise beslenme amaçlı olarak koyun, keçi, domuz ve sığır evcilleştirilmiştir. İnsanlar, evcilleştirdikleri hayvanların sütünden ve yününden de faydalanmışlardır. Evcilleştirme süreci, daha çok süt, daha kaliteli yün, daha fazla et veren ve kolay evcilleşebilen uysal hayvanların seçilmesi ve üretilmesiyle gerçekleşmiştir. İlk zamanlar evcil hayvan sayısı az olduğu için avcılık da devam etmiştir. Ancak zamanla evcil hayvanların sayısı artmış ve avcılık giderek azalmıştır. Evcilleştirilen hayvan türü, bölgelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin Afrika'da Sığır ve Keçi, Doğu Asya'da Domuz, Güney Amerika'da ise Lama evcilleştirilmiştir. At, Deve ve kümes hayvanları ise daha geç dönemlerde evcilleştirilebilmiştir.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'in başlarında, üstleri dallarla veya kamışlarla örtülüp çamurla sıvanan yuvarlak kulübeler yapılmıştır. Bu dairesel planlı barınaklar, daha sonra dikdörtgen planlı gerçek evlere dönüşmüştür. Bu evlerde mutfak ve kiler işlevi gören ayrı odalar vardır. Bu evlerle birlikte, düzenli bir yerleşim modeline sahip köyler ortaya çıkmıştır. Bu yerleşim yerlerinde bazı yapılar, tapınak veya kutsal mekân özelliğine sahiptir.

Neolitik Çağda orak biçimli aletler ve tahılları işlemede kullanılan taştan öğütme taşları (destar), havanlar (darsoqi) ve dibekler (soqi) yapılmıştır. Ayrıca yüzeyleri ve kenarları sürtülerek düzeltilmiş ve parlatılmış taş aletler de görülmektedir. En yaygın alet, yassı baltadır. 1-15 santimetre arasında büyüklüğe sahip üçgen ya da dörtgen biçimli bu aletler, bir sapa geçirilerek kullanılmıştır. Obsidyen, Neolitik dönemde alet yapımında bir hammadde olarak yoğun biçimde kullanılmıştır. Doğal kaynaklarından elde edin obsidyenin geniş bir coğrafya da ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Uzun mesafeli ticarete konu olan ilk mal, obsidyendir. Özellikle İç Antolia ile Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Toroslar ile Mezopotamya arasında yoğun biçimde obsidyen ticareti yapılmıştır. Neolitik Çağda Ergani (Diyarbakır) bölgesinde ilk defa bakır da kullanılmaya başlanmıştır. Bakır, ısıtılıp dövü-

lerek şekillendirilmiş; takı, küçük iğne, olta gibi aletler yapılmıştır. Neolitik'te obsidyen ve bakırın yanında deniz kabukları, kaliteli çakmak taşı ve değerli renkli taşların da ticareti yapılmıştır.

Çanak çömlekli Neolitik Çağ, sadece çanak çömlek yapımının başlamasından daha fazla şey ifade eder. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik, besin üretici yaşam tarzına doğru bir geçiş aşamasıdır. Ancak Çanak Çömlekli Neolitik'te, artık besin üretimine dayalı ekonomi tamamen yerleşmiş, avcılık ve toplayıcılık terk edilmiştir. Köy yerleşik yaşamı başlamıştır. Bu dönemde yerleşim alanlarında taş temelli, kerpiç duvarlı, gerektiğinde yeni eklemeler yapılabilen evler ortaya çıkmıştır. Bazı yerleşimlerde evler birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Evlerde oturma, uyuma ve çalışma için ayrı yerler, kiler alanları, işlikler, mutfaklar ve avlular bulunmaktadır. *Jeriko ve Jarmo* (Suriye) gibi yerleşimlerin etrafında sur duvarları yapılmıştır. Bu sur duvarları, derin hendeklerle çevrelenmiştir. Buradaki önemli unsur, sur duvarlarının yapımında ortak emek gücünün kullanılması ve bu inşalarda ileri düzeyde bir toplumsal örgütlenmenin görülmesidir. Bu dönem yerleşimlerinden bazıları 5 ilâ 10 bin kişilik nüfusa sahiptir. Bununla beraber bu dönemde yapılan tarım, sadece yağmura bağlı olan kuru tarımdır. Sulama sistemi yoktur ve saban, döven gibi tarım aletleri bilinmemektedir. Tohumlar toprağa delikler açarak ekilmekte, hasat çakmak taşından yapılan oraklarla biçilmekte ve tahıl taş dibeklerde öğütülmektedir.

Neolitik dönem insanlarının inançları yaşanan dönemin tapınaklarında ve mezar kültü incelendiğinde anlaşılıyor. En eski yaşıtsal kimliği ile Xırberaş/Xirbêreş/Göbeklitepe tapınaklarında dönem insanının inançları sergilenmiş durumdadır. Vahşi hayvanları çeşitli biçimlerde tanrılaştıran Xirbêreş/Göbeklitepe inanç verileri ilerde de ele alınacağı gibi hala bu konuda dönem insanlarının inançları sorgulanıyor. MÖ 70.000-50.000 öncesine ait mezarlıklar bulunmuştur. Mezarlık geleneği çok gerilere dayanır. Ön Asya'da genelde cesetlere iki türlü gömü uygulanıyordu. Fakat bu genellik, MÖ 12.000 -15.000 yıllarına dayanan *"Xırberaş"* (yerelde Kürdçe adı: Kara harabe)-/Xirbêreş/Göbeklitepe-Urfa buluntularında görülmüyordu. Xirbêreş/Göbeklitepe ören yerinde, bölgede daha sonraki bin yıllarda

Zerdüştlük dönemine benzer ölüye muamele tarzı vardı. Xirbêreş/Göbeklitepe'de incelemelerde bulunan *Yrd. Doç. Dr. Kürkçüoğlu*, bu konuda şunları ileri sürdü: *"Bugüne kadar Xirbêreş/Göbeklitepe'deki kazı sonuçlarından elde edilen bilgilere göre ölü gömme geleneğinin, daha doğrusu bir mezar geleneğinin Xirbêreş/Göbeklitepe'de olmadığını anlıyoruz. Mesela taşların üzerindeki kabartmalarda; akbaba gibi yırtıcı kuşların insanları yediğini görüyoruz. Buradan anlıyoruz ki,* Xirbêreş/Göbeklitepe'de mezar geleneği yoktur. *Çatalhöyük'te olduğu gibi, "güneşe gömme"gibi bir gelenek var neolitik çağda. Ölüler açık havaya bırakılıyor, yırtıcı kuşlar gelip bunları yiyordu. Belki şöyle bir inanış vardı; göğe yükselince bu kuşlar, ölülerin ruhlarının da göğe yükseleceğine inanılıyordu".* Konuya tekrar dönersek ölü gömme tarzı neolitik dönem bölge ören yerlerinde genelde iki şekilde görülür: *1- Yakarak (kreasyon) gömme: Amaç cesedin yakılmasıdır, ceset ya odun üzerine konularak ya da tezekle yakılırdı. Genelde kemiklerin soğuması beklenmez, kum, yağ, su, şarap ile soğutulur, ölünün yakılan cesedinden geri kalan kemikleri ve külü bir küpe konur. Küpün ağzı taşla örtülürdü. Erken dönemlerde bu türden gömütler ev içlerinde bulunmuştur. Gömü küp içinde evin bir köşesine gömülürdü. Daha sonraki dönemlerde mezarlık geleneği başlamıştır.* Yakılarak gömülmüş ölülerin külleri ve yakma töreninden geriye kalanlar çoğu kez *urne* (pişmiş toprak kap) denilen kaba, bazen de tekne ve kapaktan oluşan sandık mezarlar içine konuyordu. *2- Yakmadan (Inhumasyon) Gömme: Vücut hangi şekillerde konursa konsun cesette tahribe rastlanmıyor. Genellikle gömüler yerleşim içine ya da yerleşim dışına genellikle hoker tarzında; insanın anne karnında "bebek duruşu" şeklinde gömülmesidir. Bu gömü şekli birçok şekildeydi. Çeşitli şekilde ölülerin yer aldığı mezarlar bulunmuştur.*

a. Toprakta günümüzde olduğu gibi yer açarak gömü yerleştirme,

b. Kaya aralıklarına cesedin yerleştirilip etrafının kapatılması şeklinde,

c. Ölen kişiye uygun küp kaplar içinde, küplerin ağzı genelde taşla

ya da kiremitle kapatılarak,

d. Ağaçtan tahta sandık yaparak ya da taş veya kerpiçten dikdörtgen bölmeler yaparak gömme,

e. Derinlikleri iki metreyi bulan yerde kuyular açarak ve üstlerini sal taşları ile kapatarak gömme.

Bu dönemde yakılmayan ölülerin yanına renkli taşlardan, deniz kabuklarından, bakırdan, kemikten ve fildişinden yapılma süs eşyaları ve boncuklar konmuştur. Bazı yerleşimlerde ölüler, etleri çürüyene kadar bekletilip sonra kemikleri toplanarak gömülmüşlerdir. - Diyarbakır yakınlarındaki *Newala Çori*/Çayönü yerleşiminde ise ölülerin kafatasları vücutlarından ayrılarak başka bir yere, özel bir yapının içine konmuştur. Neolitik Çağın sonuna doğru ölülerin evin tabanına gömülmesi âdeti ortadan kalkmış ve ölüler yerleşim yerinin dışına mezarlıklara gömülmeye başlanmıştır.

Bölge tarihinin neolitik dönemine dair en önemli soru; bu çağda yaşayan insanların daha sonraki yine aynı coğrafya da yaşayan insanlar ile bağıntı, temsil ve ilişiklerine dair sorulardır. Bölge insanlarının konumları ve uygarlığın yaratılmasındaki rollerinin ne mertebede oluşudur. Neolitik çağda insanlara, insan olmanın ötesinde başka bir kimliksel tanım da pek yapılamadı. Haliyle neolitik dönemde etnik toplulukların belirginleştiren kimliklerinden çok bölge insanlarının yaratmış ve yaşamış olduğu uygarlığın neolitik mertebesinden bahsetmek öne çıkmaktadır. Yapılan arkeolojik kazı ve bulgularda bölge insanları arasında farklılıklar gelişmişlik bakımından görülmektedir. Buradan hareketle tanımlamalarda etnik kimliksel faklılıkları ifadelendirmek için henüz erkendir. Fakat Neolitik sonrası tarih çağlarında MÖ 4.000 yıllarında itibaren bu etnik kimlikler belirginleşir. Tarihçilerce elde edilen arkeolojik buluntulardan hareketle MÖ 4.000 sonrası bölgede yaşayan insanların etnik kimliğine dair tespitler yapılmaya başlar. Çünkü bölge insanı etnik kimliğini yansıtacak *üretimsel, yönetsel, dini ve kültürel* araçlar ve tanımlar geliştirmiştir.

Ön Asya'da yazılı tarihle birlikte yaşayan toplulukları sınıflamaya ilk çağda başlarız. MÖ 3000'lerde Aşağı Mezopotamya'da Sümerler, körfezde onların doğusunda Elamlar, Yukarı Mezopo-tamya'da Hate ve Hurriler Kuzey Batı İran'da Alanlar, Elamlar ve MÖ 2800 sonrası

bölgenin güneyinde yer alan Samiler ve kuzey doğusunda yer almaya başlayan Aryan topluluklar ilk etapta tanınır halklardır. MÖ 2500'lere kadar bölge halklarının üretimsel ve inanç farklılıkları bizlere hala kimliksel ayrılıkları sunamamaktaydı. Sami kavimlerin Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda bulunan daha yüksek yerlerde tutunmuş olan Kafkas ve Aryan halklarıyla karşılıklı etkileşimi ve rekabeti bölgenin ayırt edici özelliklerinden biri olmuştur. MÖ 2000'lerden itibaren Hint-Avrupa dillerini konuşan halklar bölgede sahneye girer. *Batı Aryan Hititler* Avrupa'dan Antolia'ya geçerler, Antolia'daki ilerleyişleri doğrudan Fırat kıyılarında doğudan gelen diğer Hint-*İranlı Doğu Aryan Mittaniler* ile çakışır. Haliyle günümüz Kürdistan'ın önemli bir kısmına tarihin ilk çağlarında hâkim ve bölgenin kadim halklarından olan fakat MÖ 3000'lerde tanımaya başladığımız *Hate* ve *Hurri* kavimleri; aynı bölgede MÖ 8.000'lerde Neolitik çağı yaşamış örneğin Xirbêreş/Göbeklitepe veya Newala Çori'de oturan bölge insanı mıdır? Belli değildir. Çünkü Neolitik çağda bölgede yaşanan kültür varlıkları ve belagatleri de (yazılı olmayan veriler) bu duruma yanıt verecek konumda değildir. Bu coğrafya da yaşayanların kimlikleri ise hala tartışmalıdır. Yani bölge insanlarının bu coğrafyadaki kimliklerinden çok, onların insanoğlunun bölge medeniyetinin gelişimindeki çeşitli kültürel gelişim belitlerine ve ölçütlerine sahibiz.

Nitekim bugünkü Kürdistan coğrafyasının Anti-Toros ve Batı Zagros alanları tarihin bu Neolitik evresinde uygarlığın beşiği konumunda olduğu tespit ediliyor. Çünkü yaşanan çağlarda dünyanın geri kalanında bu derece benzer bir ileri uygarlık örneği yok. Bölgenin medeniyetteki ileriliği yaşanan dönemden kalma arkeolojik buluntular ile dünyanın geri kalan ören buluntularının yaşları ile kıyaslandığında anlaşılmaktadır. Bu çağda yaşayan bölge insanlarının ne kadarının yerleşik ne kadarının göçebe yaşamları olduğu ise belirgin değildir. Buluntulardan hareketle tarım ve hayvancılığa ve diğer üretimlere uygun Fırat ve Dicle nehirleri boyları ve vadilerde, yer altı zenginliklerinin bulunduğu yerlerde ve ticaret yolunun geçtiği hatlarda yerleşik yaşam görülür.

İnsanların belli bir coğrafyayı yerleşimleri için seçmesi bölgenin kendileri için gerekli uygun olan iklimsel koşulları nedeni iledir. İnsan, yaşam alanı seçerken, kendisinin yeniden üretimi için üzerinde

yaşadığı doğanın da kendisini yeniden üretebilen koşullarının uygunluğunu dikkate almıştır. Bölge olarak Mezopotamya coğrafyası insanların rahat yaşamı için cazip niteliklere haiz olması; yaşanan çağlarda çevre bölgelerden sürekli göçler almasından bellidir. Diğer yandan bölgede yaratılan medeniyetlerin zenginliği ve bu medeniyetlerin dünyadaki önceliği ile bu durum doğrulanmıştır. Kısacası insanlık tarihinin medeni beşiği içine giren Kürdistan coğrafyası zaman itibari ile üzerinde bu medeniyeti yaratan insanların etnik ve diğer kimliklerini tam olarak bize sunmuyor. Sadece tarihsel medeniyeti yaratmada onların öncülüğünü teyit ediyor. Kürd soylu halkların varlığı için Neolitik dönemde tespitlerde bulunmak eldeki veriler ile bölge için uygun değildir.

BEREKETLİ HİLAL VE BÖLGE NÜFUSU

Peki, insanlar Neolitik Çağda nasıl yaşıyorlardı? İnançlar ve düşünceler fosilleşemez. Ancak resmedildiklerinde ya da heykellere dönüştürüldüklerinde bir ifade kazanabilirler. Yazının henüz keşfedilmediği, resmin ve anıtsal heykellerin olduğu bu karanlık tarih öncesi çağlarda insanoğlu bir biçimde kendini ifade ediyordu. Onları bize sundukları kendi veri ve sunumları ile açıklamak en doğrusu. İnsanlar günlerini yalnızca temel gereksinimlerini sağlamakla mı geçiriyorlardı? Bu sorunun yanıtını merak eden kimi arkeologlar, 1960'lı yıllarda *"Bereketli Hilal"*in yani Mezopotamya'nın kuzey kısımlarını içine alan coğrafyanın kenar bölgelerini araştırmaya başladılar ve önemli bulgular elde ettiler. Zagros ile Toros sıradağlarının eteklerinde, daha çiftçiliğe ve yerleşik yaşama geçmeden kültürel değerlere sahip gelişmiş bir Taş Çağı kültürüne ait birçok yerleşim alanını keşfettiler.

Bu durumda aklımıza ikinci soru gelebilir. İnsanların henüz çanakçömlekçiliği bilmediği, avcı-toplayıcı olarak yaşadığı, ancak büyük sanatsal yapıları ortaya koyabildiği bu geçiş dönemi neden daha önce keşfedilmemişti? 19. yüz yılın sonunda aslında modern tarihçilik veya arkeolojik araştırmacılık kendini dinlerin gizemli tarihi masalların etkisinden henüz kurtarmaktaydı. Bilimsel araştırmalar, bu ruhani masâlimsi edebi etkilerin yerle bir olduğu 20. yüz yılda atılım yaptı. Yine de bu

gizemli dini öykülerden birine burada değinmekte fayda var. Bu olgu, batılı kazı bilimcilerin İncil'deki *"Kutsal Ülke"* ile İbranice İncil'de *"Yaratılış"* maddesinin *15.18–21. satırlarında* ilgili gizemli söylemleri ispatlama hırslarıyla açıklanabilir. *"O gün Rab (-Allah-, Abram -İbrahim Peygamber-) ile bir antlaşma yaptı ve dedi ki; Mısır Nehrinden -Nil Nehri- Fırat Nehrine kadar Kenitlerin, Kenizztlerin, Kadmonitlerin, Hititlerin, Perslerin, Rephailerin, Amoritlerin, Canaanitlerin, Girggasilerin ve Jebsitlerin toprakları olan bu toprak soyundan gelenlere verilecek."* Kazı bilimciler işte bu dini dogmatik ve masalımsı gizemin peşine düşmekle yanlış bir zeminde boşa zaman kaybettiler. İncil'in izinden giden kazıbilimciler, dev duvarlarıyla günümüz Filistin Batı Şeria topraklarında Ürdün Nehri yanında yer alan *Eriha'yı (Jericho)* keşfettiler. Ürdün'deki bu eski şehir, üzerinde fazla tartışılmadan o yıllarda insanlığın ilk büyük yerleşim alanı ilan edildi. Buluntular, var olan bu buluntuların bir tarih öncesinin medeniyeti olması gerektiği sorusunu ortaya çıkardı. Fakat kazıbilimciler bu buluntuları kutsal topraklarda bulamadılar. Anlaşılan bölge insanı bu medeniyeti başka yerlerden bu bölgeye taşımıştı. Bölgenin mimarisinde Yahudiler yakın bölge ile yaşadığı tarihsel olayları bu duruma bir ışık veriyordu. Bölgeye fazla uzakta olmasa da Tevrat ve İncil'in gösterdiği gizemden kurtulmaksızın ve bölge insanının yaşadığı tarihsel olayları da dikkate alarak kazıbilimciler, bu geçmişi yanı başlarındaki bölgede aradılar. Bölge yakınındaki Dicle ve Fırat ırmaklarının verimli ovalarına yöneldiler. Tahminlerinde yanılmadıklarını keşfettiler. Sonraki yıllarda, kazıbilimciler, buldukları buluntular ile birlikte bu iki ırmağın çıktığı yer olan *Yukarı Fırat ve Dicle Havzasını (Kuzey Kürdistan bölgesini; Üst -Kuzey- Mezopotamya)* keşfettiler ve buralarda keşfedilen uygarlığın Ürdün buluntularını tarihsel olarak önceleyen önemli yeni buluntulara rastladılar. Böylece, *"Bereketli Hilal"* olarak adlandırılan ve Filistin'-deki Lübnan Dağı'ndan Kuzeydeki Amanos Dağlarına uzanan, Doğu Torosların güney eteğini izleyerek Zagros dağlarıyla güneye kıvrılan ve uzanan Fırat ve Dicle nehirlerinin yarattığı Yukarı Mezopotamya bölgesi dünya uygarlığının yeni beşiği ilan edildi. Tarım ve hayvancılıkla ilgili çok erken dönemlere ait buluntular, bu bölgede bir Neolitik Devrimin gerçekleşmiş olabileceğine ilişkin tezleri doğruluyordu.

Dünya nüfusu Paleolitik ve Neolitik çağlarda hem çok az, hem de

yavaş artıyordu. Tahminlere göre dünya nüfusu; Paleolitik Çağda 2-8 milyon - Neolitik Çağda 10-30 milyon- Milat tarihinde 150-300 milyon kadardı. Dünya medeniyetinin oluştuğu Ön Asya bölgesi tarihin her döneminde dünya nüfusunun onda birine sürekli sahip olduğu söylenir. Belki bu oran, bölgede Buzul (Paleolitik) Çağdan Neolitik Çağa geçişte, ilk yerleşimlerin oluştuğu Kalkolitik Çağda ve göçler döneminde bir nüfus artışı olarak değişmiş olabilir. Bölgenin insan yaşamı için en uygun koşullara sahip olması oluşan nüfus artışında en önemli faktördü. Bölgedeki mağaraların ilk yerleşim yerleri olduğunu artık biliyoruz. Yine bölgenin oldukça geniş dağlık ve mera alanlarının da boş olduğu ayrı bir gerçekliktir. Özellikle hayvancılıkla geçimini sağlamaya başlamış göçer topluluklar için boş alanların kullanılmış olduğu da su kaynaklarının buralarda yaşayan insanlarca düzenlenmiş olmasından tespit edilmiş durumda. İnceleyeceğimiz dönem bakımından yaşanan çağlarda Ön Asya'da yaşayan nüfus da dikkate alınmalıdır. Buzul Çağından çıkışı itibariyle bölge nüfusu yaşama elverişli mıntıkalar ile ortaya çıkmaktadır. Şu anda tespit edilen bulgulara göre, bölgede ilk yerleşim yerleri günümüz Kuzeybatı Kürdistan Fırat ve Dicle nehirlerinin kuzey kısımları, yine tarıma ve ziraata elverişli görünen su havzalarıdır. Yerleşim bölgesi olarak; günümüz Basra körfezinden başlayıp, Elam'ı, Mezopotamya'nın tamamını ve Kuzeybatı Kürdistan'ı, Amanos ve Toros dağlarının güneyini içine alan Akdeniz Kıyı şeridinden devam edip Lübnan, İsrail üzerinden ve Mısır'a uzanan bu hat için ilk kez; ABD'li doğubilimci ve arkeolog *James Henry Breasted "Bereketli Hilal"* diye adlandırdı. Bu bölge, insan nüfusunun en yoğun yaşadığı bölgedir. Daha geniş kapsamıyla Bereketli Hilal, kutsal kitaplar; "Kuran ve Eski Ahit'in" ağırlıklı olarak değindiği bölgeyle örtüşür. Görünür hali ile dünyanın en bereketli bölgesi olması ile neden bütün peygamberlerin doğduğu bölge olduğuna da yanıt vermiş olur. Çünkü bölge dünya medeniyetinin ilk kurulduğu alandır. Önce bura insanları medeni üretimi organize etmiş, daha çok evreni ve kendisini sorgulamıştır. Bu inançsal yaklaşım sözel nitelikten zamanla *resimsel* (Göbeklitepe), *yazınsal* (Sümer) ve daha sonra *edebi ve felsefi* (Zerdüşt) geleneği içinde yeni peygamberlere de ilham vermiştir. Birçok insan bu karizmaya yakın olmak için çaba sarf etmiştir. Çünkü onlar için gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci, kutsallığın keşfi ile yakından ilgiliydi. Ayrıca Bereketli Hilal uygarlığı eski Yunan ve Roma

uygarlıklarına kaynak olan Elam, Babil, Asur, Fenike, Hitit ve Mitanni gibi ülkeleri de içine alır.

Bilinen en eski kültürün Bereketli Hilal'de doğduğu yolundaki bu eski inanç, yukarıda da çeşitli örnekleri ile sunduğumuz şekli ile 1948'den bu yana radyo karbon araştırmalarıyla da doğrulanmıştır. İnsan yerleşimlerinin en zengin buluntuları bu bölgede bulunduğu gibi, MÖ 10.000 - MS 1000 yılları arasında dünyanın diğer bölgelerinden en fazla göç alan bölgesi olduğu ve aynı zamanda göç vermeyen bölgesidir. Mezopotamya insanının en önemli yaşam örneği 12000 yıllık mirası ile *Göbeklitepe* tapınağıdır. Burada bölge insanının taşları yontma; onlardan tanrı motifleri, ev eşyası yapmaları ve tapınak boyutu ile en ilk medeniyet kurucuları olduğu göze çarpar. İkinci önemli buluş bölge insanının kap-kacak kullanımındaki seramik kaplarını üretilmesi tarihinin eskiliğidir. Bu tarih bölgede çamuru kullanarak yemek kapları ve saklama kapları yaptıkları ve evlerini yine çamurla sıvadıkları MÖ 7.000 yılın sonlarında tespit edilir. Mezopotamya'nın güneyindeki *Tel Halaf ve Samara* şehirlerinin adları ile duyulur. Kilden yapılı baskı mühürleri Arapça *"Küçük Beyaztepe"* manasına gelen günümüz Suriye'nin kuzeyinde Fırat Nehri'nin doğusunda Güney Batı Kürdistan *Balikh* havzasında *Sabi Abyad*'da bulunmuştu. MÖ 5500 yıllarında bütün Kuzey Mezopo-tamya'da tarımsalyerleşimleri gösteren belitler artık görülüyordu. Kültürel ve sosyal ortaklıkların oluştuğu yaşam biçimi artık bir genellikti. Suriye'nin Güney Batı Kürdistan'nın Fırat kıyılarında kazıya başlayan arkeologlar *Zeydan* tepesinde yeni bulgularıyla medeniyetin doğuşuna daha da fazla katkıda bulunmaya başladılar. *"İlk çağ uzmanı Akkademisyenler, Zeydan'da MÖ 5500 ile 4000 arasında yaşayan insanların hayatının iç yüzünü aydınlatmaya yarayan bulgular ile karşılaştılar. Chicago Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Başkanı ve kazıların başında yer alan arkeolog Gil Stein, Zeyda bölgesinin ilk şehirlerin ortaya çıktığı Fırat ve Dicle nehirlerinin güney kısımlarından uzakta olduğuna dikkat çekiyor. Bulunan ceylan şekilli mühür bulgu nedeniyle bu yerleşim yerlerinde belli bir sosyal statünün varlığına işaret ediyorlar."*[3]

MÖ 5.000 yıllarına tekabül eden bu bulgular MÖ 4.000-3.000 yıl-

3- *Kaynak: The New york Times, Bilim ve Teknoloji, Sayfa: 9; Orta-doğu'da kurulan ilk şehirlerin Kökleri Aranıyor/John Noble Wilford*

larına ait bulguları ile Sümer medeniyetini böylece önceleniyordu. Yani bu bulgular ile Kürdistan coğrafyası Sümer medeniyetinden önce medeniyetin doğuşunda oldukça fonksiyonel bir yer olarak öne çıkıyordu. *"1970 yılı öncesi bulgular kesinlikle Eriha ile başlayan Tel Halaf ve Zeydan ve Sümer medeniyetleri şeklinde bilgiler ile sınırlı idi. Nitekim Urfa'ya 20 km'lik bir mesafede, Örencik Köyü yakınlarında Xirbêreş/Göbeklitepe'de 1995 yılında ilk kez Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müze Müdürlüğü'nün işbirliğiyle kazı çalışmalarına başlandı."* Kazılar Alman arkeolog *Doç. Dr. Klaus Schmidt*'in başkanlığında yürütülmekteydi. Ortaya çıkan buluntular bölgeye dair medeniyetin doğuşuna dair bilgileri alt üst etti. Xirbêreş/Göbeklitepe buluntusu Neolitik dönemi 2.000 yıl geriye çekiyor, yaşam yükseltisi çıtasını da oldukça yükseltiyordu. Böylece dünya medeniyetinin kuruluş merkezi *Ruha (Urfa)- Yukarı Fırat* ve Dicle coğrafyalı bir yeni merkeze kavuşuyordu. Diğer yandan medeni uygarlığın kuzeyden güneye akışı yani kuzey Mezopotamya'dan güneyde Sümer'e akışı iklimsel ısınma ile birlikte zamanla görülecektir. İklimdeki ısınma ile birlikte medeniyetin bölgesel yer değişikliği oluşur. İnsan yaşamına uygun iklimsel koşulların daha güney Mezopotamya'da oluşması sonucu bölge insanının daha ileri medeniyeti burada yaratmasına vesile olur. Fakat bölge insanı tarım ve medeniyetin diğer öğelerini öncelikle kuzey Mezopotamya'dan geliştirip daha güneye Sümer'e taşımış olması büyük bir olasılıktır. Zaten bu gerçekliği kuzeydeki medeniyet verilerini sunan neolitik ören yerleri incelendiğinde görülür. Ayrıca MÖ 10.000 - 8.000 öncesi medeniyet verilerinin adresi en kuzeyde Güneydoğu Torosların etekleridir. Dünya iklimi değiştikçe bu medeniyet daha verimli güney Mezopotamya ovalarına inmiştir. Bizler de medeniyetin bölgemizdeki bu göçünü takip edeceğiz. Haliyle öncelikle kuzey Mezopotamya neolitik ören yerlerini inceleyeceğiz. Ne Eriha'dan ne de Sümer'den medeni tarihi başlatacağız. Haliyle yeni tarihsel "duraklar ve temeller" koyacağız. Şu anda tüm dünya tarihçilerinin neolitik dönem için artık temel aldığı Xirbêreş/gGöbeklitepe'yi öncelikle izleyeceğiz.

XIRBÊREŞ / GÖBEKLİTEPE

Kuzey Kürdistan'ın Urfa bölgesinde Xirbêreş/Göbeklitepe'de yapılan kazılarda elde edilen bilgilere göre; MÖ 12.000 – 8.000 yıllarında Neolitik çağda yaşayan bölge halkının yerleşik yaşama geçtikleri, bu devirde yaşayan insanların büyük tapınaklara sahip oldukları, çeşitli hayvanlara taptıkları ve henüz yabani hayvanları evcilleştirmedikleri bir medeniyeti yaşadıkları görülür. *Doç. Dr. Klaus Schmidt* bu hususta şunları belirtir: *"Göbeklitepe'deki kazılarda elde ettiğimiz bulgularla, dünyanın bilinen en eski tapınma merkezlerinden birinin bu bölgede olduğunu ortaya çıkarmıştık. Yaptığımız araştırmalarda, Neolitik Çağda yaşamış insanların, yabani sığır, akrep, tilki, yılan, aslan, yaban eşeği, yaban ördeği ve yabani bitki kabartmalarını incelediğimizde hayvanlarını evcilleştiremedikleri sonucuna ulaştık. Ayrıca, dikili taşların (Stel) üzerindeki resimler ve kabartmalar o dönemde yaşamış olan insanların sanatları hakkında bizlere fikir veriyor."*[4] Daha da önemlisinin burada yaşayanların bir inanç sistemlerinin olduğu ve dünyanın ilk tapınağını ortaya koyabildiklerini, ilk anıtsal eseri oluşturabildiklerini Xirbêreş/Göbeklitepe halkının bir sanat gücünün olduğu da buluntular incelendiğinde anlaşılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan "T" biçimli dikili taşların üzerindeki kabartmalara bakıldığında çok yüksek düzeyde "plastik sanatlar" bilgisine sahip olduklarının anlaşıldığına değinen *Arkeolog Yrd. Doç. Dr. Cihat Kürkçüoğlu, "Yani o kadar güzel kompozisyonlar yapmışlar ki o taşların üzerinde. Bugünkü grafikçileri bile hayrete düşürüyor. Mesela düşünebiliyor musunuz beş tane yılan gövdesi, su dalgası biçiminde uzanıyor. Onun kenarına bir leylek oturtuluyor. Yılan gövdesinden su dalgası oluşturabilmek bugünkü grafikçilerin aklını bile zorlayabilecek bir olay. Bunu 12 bin sene önce bulmak önemli bir şey bence."* Yine, Kürkçüoğlu, buluntular arasında yer alan yüksek kabartma Leopar figürünün dünya da eşi benzerinin olmadığını düşündüğünü dile getiriyor. 12 bin yıl önce Xirbêreş/Göbeklitepe'de yaşayanların deri işlemesini bildiklerini de aktarıyor; *"Buluntular arasındaki bir dikili taşın önünde erkek figürünün önünü örten bir tilki derisi var.*

4- *Kaynak:"Göbeklitepe, http://tr.wikipedia.org.*

Dünya'daki en eski örnek bence. Deri işlemesini bilmek, heykel yapmasını bilmek, taş kabartma yapmasını bilmek, tarımı bilmek, bir inanç sistemine sahip olmak, bir mimari eser ortaya koyabilmek ve dünya da ilk kez.. Mesela dikili taşlar üzerinde hayvan kabartmaları var. İşte üstte domuz, ortada Tilki onun altında leylek, niye leylek üstte değil, domuz ortada değil mesela. Bir hikâyeyi mi anlatıyor, yoksa bir yazı mı bu? Bir yazı olursa hele bunun bir yazı olduğu anlaşılırsa yer yerinden oynar. Biz yazıyı MÖ 3. bin olarak biliyoruz. Sümerler dönemine götürüyoruz. Burada 9 bin yıl daha geriye gidecek. Yani MÖ 10 binlere gidecek yazının icadı. Bunlar hep cevap bekleyen sorular. Kazılar ilerledikçe, fotoğrafın tamamı ortaya çıktıkça daha kolay yorumlanabilecek."

Ayrıca dünyanın en eski tapınağı olarak kabul edilen Urfa, Göbekli Tepe'deki 11 bin yıllık kalıntıların, eski dünyada hacıların toplandığı bir kozmopolit dini merkez olabileceği Arkeologlarca öne sürülüyor. Bu tespitlerini antik tapınaktaki volkanik el aletlerinde kullanılan maddenin lavlar hızla soğuduğunda elde edilen ve volkan camı olarak bilinen obsidiyenden yapıldığını, bu obsidyenlerin hangi bölgelerde elde edilmiş olduğunun tespitinden hareketle bu sav öne çıkarıldı. Xirbêreş/Göbeklitepe kazı alanında bulunan ve volkanik kayalardan yapıldığı belirtilen 130 bıçak ve el aletine dayanarak, Göbekli-tepe'deki antik tapınağın, birçok farklı noktadan gelen insanlar için bir toplanma yeri özelliği taşıdığını bu nedenle iddia ettiler. Bu bulgular oldukça düşündürücüdür. Prehistorik dönemde anlaşılan Xirbêreş/Göbeklitepe bölge insanlarının bir *"Hac Yeri"* olarak karşımıza çıkıyor. Kanada'nın *Mc Master Üniversitesi*'nden *Tristan Carter* ve ekibi, obsidiyen ile aletlerin kimyasal bileşenlerini çözerek hangi yanardağlardan gelmiş olabileceklerini anlamaya çalıştı. *Live Science'a* konuşan *Carter, "Çalışmamızda çok özel sonuçlar elde edebiliyoruz. Obsidiyen maddesinin hangi yanardağdan, hatta yanardağın hangi yakasından geldiğini bile anlayabiliyoruz"* dedi. Analizlerin sonuçlarına göre, Xirbêreş/Göbeklitepe'de bulunan en az üç obsidiyen materyalinin kaynağı, 500 km ötedeki *Kapadokya*'dan geliyor. Diğer üç kaynak, 250 km. ötedeki Van *Gölü*'ne işaret ediyor. Obsidiyen maddenin geldiği bir diğer coğrafya ise 500 km. ötesine, *Bingöl* çevresini işaret ediyor. *Carter, "Bu sonuçlar, Göbeklitepe'ye birçok farklı bölgeden, farklı*

insanların geldiğini ortaya koyuyor" dedi. Carter, obisidiyen aletlerinin uzak mesafelerdeki yerlere işaret etmesinin, insanların doğrudan Xirbêreş/Göbeklitepe'ye seyahet ettiklerini göstermediğine dikkat çekti. *Carter, "İnsanların obsidiyeni ticaret yoluyla elde ettikten sonra el aletlerine çevirdiğini ve ardından antik tapınağa getirmiş olabileceğini"* söyledi. Bu karmaşanın içinden çıkmak için, arkeologlar obsidiyen aletlerin nasıl yapıldığını araştırdı. İzleri Kapadokya'ya uzanan aletlerin, Orta Fırat bölümündeki aletlere; Van Gölü'ne uzanan aletlerin ise Irak ile İran'dakilere benzerlik gösterdiği anlaşıldı. Tüm bulgular bir araya geldiğinde, obsidiyen aletlerin, Güney ve Kuzeydeki birden farklı coğrafya da yapıldığı ve ardından Xirbêreş/Göbeklitepe'ye getirildiği düşüncesi destek kazandı. İleride yapılacak araştırmalar bu teoriyi güçlendirirse, Xirbêreş/Göbeklitepe'nin 11 bin yıl öncesine uzanan bir *Hac* dini merkezi olduğu düşüncesi güçlenebilir. *Carter, "Eğer Schmidt haklıysa, Göbekli Tepe antik zamanlarda Yakın Doğu'nun düğüm noktası, kozmopolit bir merkezdi"* dedi. Elde edilen bulgulardan, Xirbêreş/Göbeklitepe'deki yerleşimin aniden, yaklaşık MÖ 9500 yıl önce sona erdiği anlaşılıyor. Neolitik insan, nedendir bilinmez, burasını dikkatli bir şekilde toprakla doldurup/-mühürleyip terk etmiş. Araştırmacı arkeolog Alman *Schmidt*, onların; *"inançlarını değiştirmiş, belki de yeni inançlarının ortaya çıkmış olabileceğini"* düşünüyor.

Xirbêreş/Göbeklitepe buluntusu Neolitik dönemin ilk oluşum coğrafyasının Mezopotamya'nın kuzey kısmını yani güneydoğu Toros dağları eteklerini göstermesi artık arkeolojik tespitte son gelinen yerdir. Bu nedenle bölgenin neolitik dönemine dair ören yerlerini burada öncelikle ele almayı gerekli gördük. Fakat bu tespit ile de yeterli kalınmamıştır. Xirbêreş/Göbeklitepe verileri tarih bilgilerini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. İnançsal boyutta ve anıtların resimsel yorumlarında açıklanması gereken yeni soruları gündeme sokmuştur.

NEWALA ÇORİ

Xirbêreş/Göbeklitepe gibi aynı bölgede yer alan fakat Fırat nehri suları altında kalan Newala Çori yerleşme yeri, Urfa ilinin Hilvan ilçesine bağlı 18 kilometre kuzeydoğusundaki Kantara köyünün sınırları içerisinde yer almaktadır. Newala Çori buluntuları üzerinde yapılan

radyokarbon yaş tespitinde bu yerleşkenin MÖ 8.500-8.200 yıllarında kurulduğu sanılmaktadır.

Bu bölgelerdeki buluntularda çalışan *Alman arkeolog Schmidt*, tümüyle çanak-çömleksiz neolitiğe ait olan Xirbêreş/Göbeklitepe'yle, hem çanak-çömleksiz hem de çanak-çömlekli neolitiğe ait evreler içeren Newala Çori arasında büyük paralelliklerin, hatta kesin bazı bağlantıların olduğunu öne sürüyor. Kazıbilimci, bu iki yerleşim alanının, daha önce ortaya çıkarılan başka yerleşim yerlerinden çok farklı oldukları ve herhangi bir karşılaştırma yapılmasının yanlış olacağı görüşünde. Yine Newala Çori'de çalışmış olan *Hauptmann, "Toroslar iyi topraklardı, avcılık imkânı vardı, insanlar yabani Ceylanları avlıyorlardı, Ceylan çok fazlaydı, Ayı vardı. Geyik ve Yaban domuzu avcılığının yanı sıra Koyun ve Keçi yetiştiren Nevala Çorililer çağdaşlarının aksine buğday, arpa, fasulye, bezelye'nin yanı sıra Antep fıstığı, badem ve üzüm yetiştiriyorlardı"* diyor. Av hayvanları gazel, geyik türleri ve yaban domuzudur. Hayvan kalıntılarından koyun ve keçinin evcilleştirildiği anlaşılmaktadır. 1992 yılında Atatürk Barajı'nın suları altında kalan Newala Çori, konut benzeri yapılara ve havalandırma delikleri olan ambarlara sahipti. Bunun yanı sıra karmaşık yapılı mozaik tabanları olan bir tapınak bulunuyordu. Bu dönemde bölge insanının daha rahat ve iyi ekonomik şartlar için arayışlar içinde olduğu görülmektedir.

Newala Çori yerleşmesi konut mimarisinin yanı sıra tapınağı ile değişik bir yelpazede bulunmaktadır. Nevala Çori kazılarında ortaya çıkarılan "*kutsal alan*" ya da "*kült binası*" gibi yapılara Ön Asya da *Çayönü, Hallan Çemi, Xıreberaş/Xirbêreş/Göbeklitepe'*de rastlanmaktadır. Güneybatı Asya'nın Neolitik Çağındaki dinsel yaşantıyı ortaya çıkaran bu yapılar, tapınma gereksinimleri doğrultusunda, görece anıtsal boyutlarda, özenli, farklı mimari tekniklerle yapılan ve zengin bir iç dekora sahip olan sıra dışı yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık 10.500 yıl önce yapılmış olan bu tapınak, üzerlerinde insan kabartmalarının yer aldığı destekler, bir mihrap, taştan oyulmuş, yılanlardan saç örgüleri olan bir büst, ayrıca insan-hayvan arası figürlerden kopan parçalardan oluşuyordu. Bu çağda insanlar doğa güçlerinden etkilenerek dinsel inançlara yönelmişlerdir. Bir arada yaşayan insanla-

rın sayıları bin kişiyi bulmuyordu. Antolia'da çokça görülen ana tanrıça burada yerini erkeğe, belki de, kim bilir kadınla erkeğin bir arada yönetimi paylaştığı bir anlayışa bırakmıştı. Burada yaşayan insanlar daha o zamandan sınıflara ayırmışlardı toplumu. Ayrıca bu insanlar cinsel dünyalarında yaşattıkları izleri kayalara, kireç taşlarına çizmiştiler.

Günümüzden tam on bir bin yıl önce Newala Çorililer, ölülerini aynı bölgedeki diğer uygarlıklar gibi yaşadıkları evlere gömüyorlardı. Ölüyü önce kafasını bedeninden ayırıp kuşlara parçalatıyor, sonra onları gömüyor ve atalarına tapıyorlardı. Dikkat edilirse bu ölü gömme geleneği daha sonraki yüzyıllarda Ön Asya'da ortak bir ölü gömme kültürü olur.

Neolitik Çağa tarihlenen yapı katlarında kullanılan yapı malzemesi esas olarak kireç taşı ve harç olarak çamurdur. Dörtgen yapılı, birbirinden bağımsız yapıların tabanları altında kanallar bulunmaktadır. Evlerin yapımında ilginç bir teknik uygulanmıştır. İri dikdörtgen taş bloklar, aralarında boşluk bırakılarak bir temel oluşturulmuştur. Ardından bu boşlukların üstünü örtmek için taş plakalar döşenmiştir. Ev bu tabanın üstüne inşa edilmiştir. Odaların tabanı kırık taş döşendikten sonra çamurla sıvanmıştır. Çamur sıvama duvarlarda da devam ettirilmiştir. Buluntular arasında ısıtıldıktan sonra dövülerek yapılan bakır boncuk vardır. Söz konusu bakır boncuk MÖ 7.500 yılına tarihlenmektedir. Bu durumda bilinen en eski maden işçiliği olarak görülmektedir.

ÇAYÖNÜ/QOTA BERÇEM VE DİĞER ÖREN YERLERİ

1989 yılından itibaren Diyarbakır şehrinin bir kazası olan Ergani'ye bağlı Çayönü, Hilar şehri yakınlarında bulunan, Kürdçe adı *Qota Berçem* (Çay boyu) olan tarih öncesinden kalma bir höyüktür. MÖ 10.200 - 4.200 arasına tarihlendirilen yerleşimde Neolitik ev yapıları görülmektedir. Izgara planlı, yuvarlak planlı, taş tabanlı, kanallı, dikdörtgen planlı yapıları oldukça ilginçtir. Kullanım şekilleri spesifik bir yaklaşımla değerlendirilir. Aynı bölgede bulunan bakır madeni kaynakları nedeni ile bu yerleşke dünya da bilinen ilk ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Yerleşmenin çanak çömleksiz dönemine tarihlenen "Hücre Planlı Yapılar Evresi"nin sonlarında kerpiç çamurundan yapılmış kaba kaplar ortaya

çıkışı ve bir kaç adet çanak parçasının bulunuşu bu dönemin sonunda Çayönü'nün çevresinde çanak çömlek yapmasını bilen toplumların olduğunu ama Çayönü'nde yaşayanların bu kültürü yeterince önemsemedikleri görülmekteydi.

Çanak Çömlekli Neolitik dönemi yaşamış bölgedeki diğer buluntu yerleri benzer medeni özelliklere sahiptir. Yinede bazı özellikleri bulunan bu tarihi yerleşkelerden bazılarına burada değinmekte yarar var. Önemli bir yerleşke olan *Gretelé* yerleşme yerinde de Çayönü'ne benzer bulgularla karşılaşılmıştır. Çanak çömlekli tabakalarda ise en altta kırmızı astarlı ve boya bezemeli çanak çömlek parçaları, onun üstünde ise koyu yüzlü açkılı maldan önce başka bir mal türüne ait parçaların bulunuşu bu bölgede mal gelişiminde Amik Ovasından farklı bir sıralamanın olduğunu düşündürmektedir.[5] Çayönü'ne çok yakın olan *Yayvantepe* 'de ise kerpiç mimari vardır. *Kumartepe*'de açılan alanların çok küçük oluşu buradaki mimari hakkında fazla bir bilgi edinilmemesine yol açmıştır. Çanak çömleksiz Neolitik Çağda olduğu gibi hammadde kullanımı açısından topluluklar yakın çevrelerindeki ham malzemeyi tercih etmişlerdir. Kuzey Batı Kürdistan'da *Tepecik* (Elazığ) ve *Cafer Höyük*'te (Malatya) koyu yüzlü açkılı maldan örneklerin varlığına dayanılarak son Neolitik Çağın sonuna ait yerleşimlerin var olduğu iddia edilmektedir. Malatya *İzoli* bölgesinde Cafer Höyük buluntularında öne çıkan buluntu küçük heykelciklerdir. Bu örnekler, MÖ 8000 yılına tarihlenen, kireç taşından yapılmış ilk heykel örnekleridir. Antolia neolitik yerleşim birimleri ile çağdaş olan bu yerleşim yerinde, bu ilk heykel örneklerinin yanı sıra, tarıma geçiş ve toprağı ilk işleme kültürünün gelişmesinde kullanılan malzemeler de (Obsidyen bıçak, orak, ok ucu, keski ve delgiler) bulunmuştur. Ayrıca burada ölen insanlar kişisel takılarla birlikte mezara gömülmüşlerdi. Takı veya değerli eşyaların varlığı, bu özel eşyaların ölen sahibi ile birlikte mezara konulması, bölge insanının özel mülkiyeti yaşayan bir sosyal yapıya haiz olduklarını gösterir. Diğer yandan yeniden doğacaklarına dair bir inançlarının olduğunu da belirtir. Zaten mezarlıklarda ölünün yeniden dirileceğine dair koşulları öngörerek planlanmıştır. Ölüler

5- *Amik ovası Antakya şehri bölgesindedir. Amanos Dağlarının güneydoğusunu kapsar.*

dirildiklerinde zenginliklerinin emareleri ile birlikte olmaları düşüncesi yeterince mezar düzeneklerinde görülmüştür. *"Malatya Arslantepe höyüğünde geç kalkolitik çağı katında bulunan bir mezar MÖ 4000 yıllarına tarihlenmektedir. Antolia'da ölü gömme adetlerinin tipik bir örneği olan bu mezar, orijinalliği bozulmadan sağlamlaştırılarak müzeye getirilmiştir. Mezarda bulunan ceset, genç bir kadına ait olup, süs eşyaları ve mutfak kapları ile birlikte arkeolojik dilde hoker vazifesi denilen, çocuğun ana rahminde duruş şekli gibi yatırılmış olarak defin edilmiştir. (Mezarlarda hoker tarzı gömü, MÖ 3000'lerin başına kadar devam edegelmiştir.) Devrin insanı dünyaya nasıl gelindi ise öyle gidilmesi düşüncesi ile ve tıp dünyasını çok yakından ilgilendiren bir yöntemle, devrinde çocuğun ana rahminde yatış şeklini bilen bir zihniyetle, kadın cesedini bu mezara defin etmişlerdir."*[6]

Zagros kazılarında bulunan çakmaktaşı aletler çok çeşitli bitki ve hayvandan yararlanan avcı ve toplayıcı topluluklara aitti. Güneydoğu Kürdistan'da MÖ 10 bin dolayından kalma birçok hava merkezi olan *Zavi Çemi*'nde bulunan buluntular, burada yaşayan insanların öğütme taşları kullandığı ve yuvarlak kulübelerde yaşadığı izlenimi vermektedir.

Çanak çömleksiz Neolitik Çağda genellikle yurt yeri seçiminde hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ve eşikler ilk sırayı almıştır. Çeşitli av hayvanları dışında bu tip alanlar, kuş, balık ve çeşitli yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir. *Güzir Höyük* gibi mevkiler de bu özellikleri taşımaktadır. Gene yaz-kış akan çay ve derelerin kıyılarındaki yükseltiler de köy yeri olarak seçilmiştir. Bunlara örnek olarak *Hallan Çemi* (Batman), *Hayaz* (Adıyaman), *Gré tillé* (Adıyaman), *Demircitepe* (Batman) *Akarçaytepe, Teleb ilat* (Urfa), *Cafer Höyük* (Malatya) mevkileri verilebilir. Günümüzde yarı kurak az yağış alan yerlerden birinde, Fırat Nehri'nin yan vadisindeki *Newala Çori* mevkiinin yurt yeri olarak seçilmesinde daha başka bir özelliğe sahip olmasının rol oynadığı sanılmaktadır.

Kazıbilimciler, toplumsalyaşantının çiftçiliğe yönelmesini genellikle aşırı avlanmaya, iklim değişimlerine ya da nüfus patlamasına

---

6- Kaynak: www.malatyakulturturizm.gov.tr/

bağlıyorlar. Araştırmacı arkeolog *Schmidt* Xirbêreş/Göbeklitepe gözlemlerine de dayanarak, çiftçiliğe geçişi farklı açıklıyor. Ona göre, *"Çevredeki avcı-toplayıcıların dinsel törenlere katılmak üzere Göbeklitepe gibi dini merkezlerde kısa süreli de olsa düzenli aralıklarla bir araya gelmeleri, tarımla hayvancılığın başlamasına yol açtı. Çünkü bu kadar kalabalık bir insan topluluğunu av hayvanlarıyla doyurmak olanaksızdı."*

MÖ 5. bin yılda toplulukların ekonomisinde tarım en ön safhayı almakta, sürü hayvancılığı ise daha bilinçli bir şekilde yapılmaktadır. Avcılık ise besin ekonomisinde önemini kaybetmiştir. Bu dönem bütün evreleri ile bölgede yalnız Çayönü'nde temsiledilmektedir. Şimdilik en eski yerleşme yeri olarak yaklaşık olarak, Hallan Çemi (Batman) yerleşmesi, Çayönü ile birlikte Yakındoğu'daki, Kuzey Batı Kürdistan'da var olduğunu ve bu dönemde komşu bölgelerden gelen etkileşmeyi değil, yöresel bir kültürün geliştiğini ortaya koymuştur. Hallan Çemi, altı taş su basmanlı üstü dal-örgü tipinde basit kulübelere sahip olmasına karşıt üzeri bezemeli taş kapları ile dikkat çekmektedir. Çayönü ise bölgede anıtsal mimarisi ile bu çağın mimari gelişimini en iyi yansıtan yer olma özelliğini taşımaktadır. Olağanüstü özellikler taşıyan tapınakların inşasında ve çok sayıda insan ve hayvan figürünü yapmalarında görülmektedir. Bazı figürler Nevala Çori ve Xirbêreş/Göbeklitepe'de olduğu gibi anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Kadın figürlerinin, önceleri kadın doğurganlığının doğanın doğurganlığını simgelemesinden çıkarak bereketli mahsul toplamak için şekillendirildiği ileri sürülmekteydi. Çanak ve çömlekler üzerine yapılan ve dişiliği öne çıkaran resimlerden "doğurganlığın" önem kazandığı anlaşılıyor. Çayönü, Cafer Höyük ve Xirbêreş/Göbeklitepe Urfa kazılarında erkek heykellerinin de varlığı figürlerin başka bir amaçla olasılıkla tanrı adak heykelleri olarak yapıldıkları fikrini akla getirmektedir. Uzun yıllar şiddetli kışları yüzünden Neolitik Çağın avcı toplayıcı hatta ilk tarımcı toplulukları için yaşanmayacak bir bölge olduğu iddia edilen Kuzey Batı Kürdistan'da; Cafer Höyük (Malatya), Boy Tepe (Elazığ) ve Çınaz (Elazığ) yerleşme yerlerinin ortaya çıkışı yaşanmayacak ortam savını ortadan kaldırmıştır. Dersim Çemişgezek ilçesinin güneyinde yer alan Keban Baraj Gölü altında kalan Pulur (Sakyol) Höyüğünde 1968-1970 yılları arasında yapılan kazılarda elde edilen

bulgular, yöreye Kalkolitik Çağda MÖ 5500-3500 yerleşildiğini göstermektedir. Pulur'da bulunan Höyükte yapılan kazılarda kale görünümünde evlere, ocaklara, dibeklere, çeşitli öğütme araçlarına, çeşitli hayvan resimlerine, tunçtan yapılmış iğne ve kazma gibi çeşitli madeni eşyalara rastlanmıştır. Bu dönemde yalnızca belirli türdeki yaban hayvanları başarılı bir biçimde evcilleştirilebilmişti. Bunlardan, tümü Yakındoğu'da bulunan kurt, keçi, Asya muşonu, yaban domuzu, yaban sığırı, yaban kedisi ve yaban eşeğinin sırasıyla köpek, keçi, koyun, domuz, inek, kedi ve eşeğin ataları oldukları sanılmaktadır.

Toplulukların örgütsel yapılarının kabilesel yönetimleri içinde oldukları görülüyor. Henüz devlet şeklinde oluşmuş siyasi bir yapılaşma oluşmamıştır. Neolitik çağ sonrası bu oluşumun kent oluşumu ile birlikte şekillenmesi antik dönemde yine Ön Asya'da oluşur. Bu anlamda *"devlet"* olgusunun ve siyasal örgütlenmenin kent-devlet biçiminde kurgulandığı ilk merkezi yine Mezopotamya bölgesidir. Şehir-devlet şeklindeki ilk örgütlenmeyi Sümer kent devletlerinde daha sonra Mısır, Filistin, Yukarı Mezopotamya ve Antolia'da göreceğiz. Özellikle ilk Tunç Çağı sonunda, Orta Tunç Çağı başında, Asurîlerin ticaret amacıyla Antolia'da kurdukları koloniler (Asur Ticaret Kolonileri) vasıtasıyla Antolia'ya giren yazı (MÖ 1950'ler) ile Antolia tarih öncesi çağları son bulur ve tarih çağları başlar.

Yine de günümüz tarihçiliği yazılı tarihe dair araştırmalarında Sümer'i daima bir mikyas ve tarihin medeniyet parametresi olarak kullanır. Hint Aryan ve Sami halkların iç içe ve yan yana yaşadığı Sümer'in bölge tarihindeki yeri hiç kuşkusuz tartışılmaz. O halde bölge me-deniyetinin nerelerde geliştiği sorusundan çok kronolojik bir yaklaşımla genelde bölge medeniyetinin gelişimi ve bu medeniyetlerin taşıyıcı halklarını anlatmak ko-numuz olmalı.

Sümerler

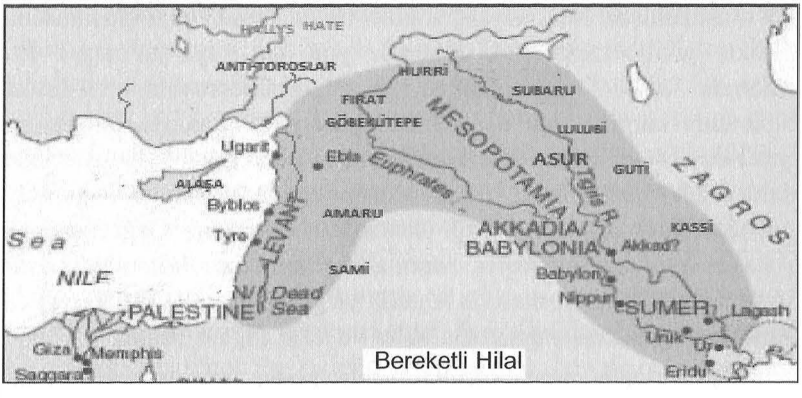

Bereketli Hilal

					SAG baş
					NINDA ekmek
					GU_7 yemek
					AB_2 boğa
					APIN saban
MÖ 3100	MÖ 3000	MÖ 2500	MÖ 2100	MÖ 700	Sümerce okunuşu ve anlamı

Sümerce çivi yazısı gelişimi tablosu

TARİH ÇAĞLARI

SÜMER

Mezopotamya'nın güneyinde Sümerler MÖ 4000 yıllarında daha ileri bir uygarlığı örgütlemeye başlamışlardı. Kurdukları şehir uygarlıkları ile devlet organizasyonunda İmparatorluğa uzanan, kültürel ve medeni üstünlüğü ile kendi çevresindeki kavimlere idari hükmetmenin ötesinde onları asimile eden bir uygarlık gücüne ulaşmışlardı.

Sümerler hem medeniyet olarak hem gensel olarak bölge halklarının ataları sayılırlar. Batılı araştırmacılar, Sümerlerin *"büyük olasılıkla Antolia yakınlarında bulunan topraklardan MÖ 3300'de koparak bölgeye yerleştikleri"* tespitini yaparlar.[1] Zaten Sümer medeniyeti incelendiğinde temsilettikleri kültüre en yakın kültürel yakınlık aynı şekilde hemen Mezopotamya'nın kuzeyindeki Toros dağlarının eteklerindeki Bereketli Hilal bölgesinin topluluklarının kültürel dokusu görülür. Sümer'i besleyen kültür yani *Xirbêreş/Göbeklitepe, Newala Ç'ori ve Tell Halaf* medeniyetinin devamıdır. Yaşanan tarihte dünyanın geri kalanında henüz bu kültürlerin ilerisinde Sümer kültürüne yakın herhangi bir medeniyet de tespit edilmemiştir. Hiçbir medeniyet öncesiz değildir. Hepsi kendi kültürel birikimleri üzerinde yükselir. Bu gerçeklere rağmen Sümer medeniyetinin yaratıcısı olan toplulukların aydınlatılamayan karanlık gerçeklerinden de faydalanılarak uyduruk benzetmeler ile Sümer halkını bir yerlere yamalamaya çalışan ırkçı teoriler görülür. Bu teoriler saçmalıktır. Gerçek olan Sümer kültürel dokusunun aynı bölgede kodları Bereketli Hilal'de ortaya çıkmış medeniyetlerdir. Sümer medeniyeti incelendiğinde bu görülür. Diğer yandan tarihin bu süreci henüz kavimlerden çok kavmi yapıların oluşumunda dil, dini inanç, gelenek, coğrafya ortaklıklarının ortaya çıktığı bir hetoroks dönemi kapsar. Kavimler daha çok ilk ve orta çağda kendilerinin belirgin ortak özelliklerini sonlandırır ve zamanla belli bir

1- Ana Britannica C. 20, sayfa:182.

kavmi yapıya kavuşurlar. Yaşanan tarih henüz kavimlerin embriyon dönemidir. Kavimlerin en belirgin etmeni olan dil dahi içinde bulunduğu topluluğun kültürel birikiminden ve zenginliğinden öte bir yerde değildir. Sümerleri bu nedenle daha çok tarih öncesinden tarihsel uygarlığa geçmekte olan bir insan topluluğu medeniyeti olarak değerlendiririz. Onlara kavmi bir kimlik vermek için henüz erken bir medeniyet evresinde olduğumuz görülür.

Asyatik halklar: Sümer, Hate, Alan, Elam sonrası bölge halkları kavmi kimlik olarak MÖ 2500 sonrası belirli netlikte görülürler. *Sami halkları; Araplar, İbraniler, Âramiler. Aryan halkları; Hitit, Luvi, Pers/Farslar, Med, İskit/Saka, Osetler, Ermeniler, Yunan/-Grekler, Makedon, Romalılar ve Asyatik Kafkas halkları; Hurri, Laz/Gürcü, Çerkez, vs.*- oluşumları bakımından kendi çağlarında bir yerde dönemin başka adlar altında olan halklar ile iç içe bir oluşu da yaşıyordular.

Sümerlerin dil, inanç, sosyal yapıları yarattıkları uygarlık içinde bölge halklarına baki kalan medeni özellikleri görebilmek ancak öncelikle Sümer tarihine dair bilgilerin detaylı bir biçimde sorgulanması sonucu ulaşabiliriz. Sümerlere dair günümüze kadar edinilen bilgiler ışığında ayrıca bölgede oluşan Aryan ve Sami halkların tarihine bakmaya çalışacağız. Sümerlerin günümüz Mezopotam-yasında yaşayan birçok halk gibi direkt olmasa da dolaylı olarak bölge halklarının kültürel ve gensel oluşumunda yer almış olması özelliklerinin açığa vurulması gereklidir.

Sümer antik dönem Mezopotamya İmparatorluğu olup MÖ 4000 – 5000 yıllarına kadar kültürel egemenliği bölgede sürdürmüş olan, merkezi bugünkü Irak'ın *Bağdat* şehrinin güneyine düşen bir yerde kurulmuş ve daha sonra birçok yeni devletin yine bölgede gelişimine yol açmış muhteşem ve efsanevi öncü bir bölge medeniyetinin adıdır. Sümerlerin yaşadığı coğrafya bugünkü Bağdat'tan Basra Körfezine kadar uzanan coğrafyaydı. Sümerler *"Kurulduğu devirlerde bu krallık iki kısımdan ibaretti: Kuzey memleketlerine "Akkad" ve güney memleketlerine "Sümer" adı veriliyordu."* Mezopotamya'yı ve hatta dünya uygarlık tarihinin en önemli menşei olan "Sümer" adını ilk defa Akkadlar kullanmıştır. Sümerler ve Akkadlar MÖ IV. bin yıla doğru,

Mezopotamya'da tarih sahnesine çıkarlar.

Sümer bölgesinde tarih öncesi kültürü itibarıyla ilk kültür *Eridu* kültürü olup, MÖ 4000 de sulama ve ziraat ile iştigal ederdi. Bu kültür sonraları yerini *Ubaid* kültürüne (MÖ 3900-3500) bırakmışdı. Kutsal Kitaplardaki *"Tufan Hadisesi"* bu devire rastlar. Ubaid kültüründen sonra *Uruk / Ereç* kültürü ortaya çıkmış ve bu devirde mozaik kaplı sütunlu mabetler ve bilhassa *Ziggurat* denilen tipik Sümer mabetleri inşa edilmiştir. Yine bu devirde MÖ 3000-2700'de *çivi yazısı* icat edilmiştir. Bu coğrafya da ilk yerleşimlerin MÖ 4000-3500 tarihleri arasında *Eridu* bölgesinde yer alan *Obeytliler* ile başladığı sanılmakta. Obeytlilerin kökeni tam olarak bilinmese de Sami ırkından olmadıkları hakkında tarihçilerce genel bir kabul var. İlk Obeytlilerin ise yukarı Toros bölgesinden geçerek buraya geldiği sanılıyor. Bu kavmin gerçek adı ise bilinmiyor, kurdukları yerleşim bölgelerine ait hemen tüm kalıntıların *Tel el-Obeyt* köyünde bulunmasından dolayı onlara *Obeytliler* adı veriliyor. Obeytlilerin yanlarında birçok unsur getirdikleri sanılıyor; söz gelişi tarıma elverişli olmayan toprakları elverişli hale getirmeyi sağlayacak yöntem ve teknikler hakkında bilgi ve araç gereçler ile çanak çömlek yapımcılığı bu türden işler. Bilindiği gibi Çanak çömlek medeniyetinin bölgedeki öncüleri *Newala Çorili*'lerdi. Buradaki çömlekler de MÖ 7000'lere dayanıyor. Kimi tarihçiler Sümer medeniyetine Obeyt kültürünün özgün katkılarının olduğunu düşünüyor, kimi tarihçiler ise aslında Obeytlilere özgü bir kültürün mevcut bulunmadığını, onlara özgü sanılan kültürün oluşturucu öğelerinin başka kültürlerden devşirme olduğunu savunuyor. Ancak şurası kesindir ki Güney Mezopotamya'da tarımcılığın başlamasına ve gelişmesine ilk ve en önemli katkıyı Obeytlilerin yaptığı yine adı geçen bu köyde yapılan kazılarda öncelikli olarak tespit edilmiştir. Bu kültür MÖ 5900 dolayına tarihlenir. Burada kanal yapımı ve sulu tarım, bölgede bilinen eski yerleşme örüntüsünü de tümüyle değiştirmiştir.

Dini alanda da Obeytlilerin öncülüğü bölgede ilktir. *"Eridu'daki Obeyt 4. dönemi tapınakları yaklaşık bir metre yüksekliğinde kurulmuştu. Yüzyıllar boyunca bu platformlar büyüyerek, en ünlü örneği Babil Kulesi olan zigguratlara dönüştü. Obeyt tapınaklarının topluluğun ileri gelenleri için törensel şölenlerde kullanıldığı öne sürülmüştür. XIII. tabakada özen-*

le planlanmış bir tapınak sitesi inşa edilmiştir. Burada tanrılar panteonuna tapıldığı sanılmaktadır. Kuzey Tapınağı'nda bir kuyuda bulunan çok sayıda mühür baskılı kil parçası, muhtemelen mülkiyet ya da ticaret işlemlerini, daha genel olarak da bürokrasinin geliştiğini simgelemektedir. Bölgedeki çalışmaları sürdüren arkeologlar şu tespitleri yaparlar: Eridu, Urug ve Gavra'daki tüm Obeyt tapınakaları benzer bir plan izler. Bu düzenleme uzun bir merkez salon, yan odalar ve payandalı ve girintili cepheler içerir. Ortada bir hol ve yanlarda iki dizi odadan oluşan düzenlemeye üç bölümlü plan denir. Kuzey Mezopotamya'da konutlar çoğunlukla bu üç bölümlü plana uyarlar. En önemli örnekleri; *Tell Madjur*'da Obeyt 4. dönemine ait yapıdır, *Tel Abade ve Kheit Kasım*'da ortaya çıkarılan Obeyt 3. döneminden kalan evlerdir. Bu anlatımlar dikkatle incelendiğinde Obeyt kültürü ile inşa edilen bu evlerin mimarisinin hala günümüzün basit tipik bölge köyü evi mimarisi olduğu görülü-yor. *"Mezarlar toprağa kazılan çukurun kerpiçlerle örülmesi ve üzerinin de yine kerpiç bloklarla kapatılmasıyla oluşturulmuştur. Bazı durumlarda tek mezarda, karı koca oldukları sanılan iki iskelet bulunuyordu. Mezara kişisel takılarla birlikte çoğu kez ayakuçlarına gelecek şekilde bir çömlek, bir çanak ve tabak bırakılıyordu.*[2] Zilyetlik eşyanın ölenle birlikte bırakılmasında bu devirde yaşayanların yeniden doğuş şeklinde bir inançları olduğuna işaret ediyordu. Buna ilerde değineceğiz. *"Obeyt Kültürü yaklaşık 1500 yıl kadar sürmüş, etkileri Akdeniz'den Basra Körfezi'ne hatta İran Platosu'na kadar uzanmış."*[3] Tarihçi ve yazar *H. G. Wells*'e göre, her Sümer sitesi kendine has tanrısı ve rahipleri ile kardeş sitelerden ayrı bir site/devlet görünümündeydi. Baş tanrı olarak *Anu* veya sonradan *Marduk*, doğuş ve yaradılış tanrısı *Aruru*, Güneş Tanrısı *Şamaş* (Arapların *Şems*), toprak tanrıçası *An*, su tanrıçası *Enlil*, yeşillik tanrısı *Tammuz*, *İsthar, Eridu* vs. vardı. Zamanla bir site bölgenin diğer siteleri üzerinde bir hegemonya tesis etti. İlk Sümer İmparatorluğu *Ereç* Site/Devletinin genişlemesiyle ortaya çıktı. Meşhur Sümer efsanesi destanı *Gılgameş* ilk bu devirde yazılmıştır.

Babil ülkesinde insan topluluklarının yerleşmesi çok eskiye uzanır. Bölgenin kuzey kesimlerine günümüzden en az 8.000 yıl önce

2- *Bkz. arkeolojievreni.blogcu.com/mezopotamya-ve-eski-yakindogu.*

3- *Kaynak: Derleyen Zelal Boybek, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, İstanbul, Tuğ Cilt, ISBN 975-470-516-X.*

insanların yerleştiği bilinmektedir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buluntular bize, bu insanların küçük köylerde yaşadıklarını, tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılık yaptıklarını göstermektedir. Bu eski Babilliler, kilden yapılmış kap kacaklar, taş ve kemikten yapılmış araç gereçler kullanıyorlardı. O çağlarda bölgenin coğrafi yapısı da farklıydı. Basra Körfezi, bugünkü konumuna göre 240 km daha içerideydi. Kuzeyde kurulan ilk yerleşim bölgelerinin hemen güneyi Basra Körfezi'nin suları altındaydı. Ama Fırat ve Dicle ırmakları, sürükledikleri topraklarla körfezi sürekli dolduruyor ve bataklık da olsa yeni alanlar oluşuyordu. Bu topraklar çok bereketli olduğu için de hemen yeni yerleşim yerleri kuruluyordu. Böylece Babil, değişik bölgelerden farklı kabilelerin yerleştiği topraklar haline geldi. Fırat ile Dicle ırmakları ağızları çevresinde yaşayan Sümerlerdi. Mezopotamya'da ileri bir uygarlık kuran Sümerler, MÖ 3000'de Babil'in güneyini egemenliği altında tutuyorlardı. Babil ve Asur uygarlıklarına Sümerlerden sonra başlıca iki halk daha katkıda bulundu. Bunlar: *Sami ve Kafkas* halklardı. Bu halklar Sümer topraklarına kabileleri ile gelip yerleşmeye başlıyorlardı. Bunlardan biri MÖ 2300 yıllarında Sami soylu *Akkadlardı*. Sümerlerin topraklarını güneybatıdan Sami soylu Akkadlar ele geçirmişti. Akkadlar daha sonra Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bir İmparatorluk kurdular. Sonraları Kafkas-Aryan karışık kültürlü; *Gutiler* Akkadların bölgesel egemenliklerine son verdiler. Bu kez bölgeye Sümer kenti *Ur* şehri egemen oldu. Buradaki iktidar mücadelesini daha sonra kazanan *Guti soylu Ur'lular*, tarihsel olarak ismen *III. Ur (Guti) Sülalesi* olarak bilindiler.

SÜMERLERDE UYGARLIK

Sümer uygarlığı yine Sümer şehirleri ile temsil olmuştur. Sümer şehirlerinin büyük çoğunluğu, Basra Körfezi'nin kuzey kıyısı ile Bağdat arasında kalan, doğuda Zagros Dağları, güneydoğuda Elam bölgesinde Korkeh Nehri ile İran içlerine ve batıda Kuzey Arabistan çölüyle çevrili olan, Fırat ve Dicle Nehirlerinin biriktirdiği Güney Mezopotamya ovasındaydı. Yani önemli bir kısmı bugünkü günümüz Irak'ın Bağdat'ın güneyinde kalan topraklarını kapsıyordu. Kuzey Mezopotamya'ya

Kuzey ve doğudan Elam, Guti, Kassit, Hurri Aryan-Kafkasik karışımlı/görünümlü halklarla, daha sonra Suriye ve Arabistan'daki Sami kabilelerin bozkır göçebelerinin de güney ve batı Mezopotamya'ya gelmesiyle bu Akkadlar, Amurrular, Âramiler ve Araplardan oluşan Sami halklar belli ilişkiler içinde kaynaştılar. MÖ 1650 lerde bölgeye yerleşmeye başlayan Mitannili Doğu Aryanlar ile kültürel olarak yeni bir süreci bölge halkları yaşamaya başlar. Bu nedenle bölge kültürü, tarih öncesi çağdan yazının bulunduğu antik çağa geçişte Sümer, Sami, Kafkas ve daha sonra Aryan, halkların kültürlerinin ortak bir mozaiğidir.

Sümerler zamanla zengin, bağımsız, site şehirlerini bölgede kurdular. Sümer döneminde 21'i büyük olan yaklaşık 35 büyük şehir ve kasaba vardı. Bunlara şehirlere örnek vermek gerekirse; *"Kiş, Nippur, Zabalam, Umma, Lagaş, Eridu, Uruk" ve "Ur"* vs.şehirleri gösterilebilir. Bu şehirler, tarihin ilk hukuki olarak dini monarşik yapılı sistemleri içinde despotik şehir devletleridir. Her sitenin bir yöneticisi- Kral ya da vali ve bir koruyucu tanrısı vardı. Bütün yetkiler, *"Lugal"* (Kral, Büyük adam, başkan, sorumlu) denilen Kralın elindeydi; Kral aynı zamanda da, sitenin en büyük din adamıydı. Ama nasıl ki tanrılar arasında bir hiyerarşik ilişki sistemi var ve tanrılardan biri onların Kralın ise, şehirlerden birinin Kralının da bütün diğer şehirlerin Krallarının Kralı olması gerekiyordu. Ki *"Lugal"* terimi, muhtemelen, ülkedeki *"bütün Kralların Kralı"* olark da ifade edilmekteydi. Bölgenin klasik bir siyasal tanımlaması olarak bu tanımlama günümüze kadar bölgede yaşamıştır. Medya'da; *"Kawekawen"(kawaların kawası),* Persiya'da *"Şahinşah" (şahların şahı)* gibi, Kürdistan'da tıpkı 19. yüzyılın sonlarına kadar yaşamış Kürd siyasal yönetim tarzının bir ifadesi olarak kullanılan *"Miré Miran" (Beglerin Begi)* gibi tanımlaması gibidir. Sümer'de bir üst Krala tabi olan şehirlerin küçük ya da zayıf krallarına ise, bazı dönemlerde *"vali"* anlamına gelen bir şekilde kullanıldığı görülen *"Ensi"* denilmiştir. Sümer ülkesine yani şehir devletlerinin hepsine üst hâkimiyet iddiası, daha sonra değinileceği gibi, Sümerleri sürekli olarak bir iç savaş ortamında tutmuştur.

Sümer tarihinin ana çizgileri, çeşitli belgeler yardımıyla öğrenilebilir. Kahraman Gılgamış'ın (MÖ 3.000) serüvenlerini anlatan en eski destan, ilk Kral sülaleleri döneminden (MÖ 2600 - MÖ 2500 yılları) kalmadır. İngiliz arkeologlarının 1922'de, Ur Kralları mezarlığını ortaya çıkarmaları

sayesinde, Sümer tarihinin ikinci bölümünde yaşamış I. Ur Sülalesi döneminde (MÖ 2500'den başlayarak), Sümer halkının gelenek, sanat ve inanışları incelenmiştir. MÖ 2360'a doğru Sümer tarihinin üçüncü dönemi başlamış, yarı özerk Lagaş sitesi, Kral Urukagina'nın hükümdarlığı sırasında, altın çağını yaşamıştır. Kral Urukagina, yasa metinleri ile toplumsalreformları bir araya getiren *"Reform Metinleri"*ni hazırlatmıştır. Gene, Sümer/Babil MÖ III. bin yılın ortasında Lagaş Kralının, Umma kentine karşı kazandığı bir zaferin anısına dikilmiş ilk tarihsel anıt olan *"Akbabalar Dikilitaşında"* Kral Lagaş'ın başarıları anlatılmaktadır. Kendini öven bu tür üstünlük gösterisi olan kralların Krali dikilitaşlar kondurma gösterisi daha sonraki antik tarihi dönemlerde Ön Asya'nın bütün devletlerince gelenekselleşir. Bölge devletlerinde bu gösteriyi Asur ve Urartu çok kullanmıştır.

Sümerler uygarlık alanında birçok şeyin öncülleridir. Tarım ve endüstrilerin yanısıra tekstil ve seramik dallarında da ileri üretim yöntemleri oluşturdular. Cam ve metal sanayi de geliştirdiler. Ancak bu uygar insanların en büyük buluşu da en az 5000 yıl önce bulmuş oldukları tekerlektir. Yapılarda kullanılan tuğla, kerpiç, evlere kadar künklerle getirilen suyolları, tuvalet, kanalizasyon organizasyonları Sümer-lerde başlamıştır. Hurma Ağacından esinlenerek yaratılmış olan sütunlar da ilk defa Sümerler tarafından kullanılmıştı. Birçok dinde var olan bir sütun veya kutsal tümülüs ile evrenin merkezini göğe bağlama fikri dünya tarihi önceliği bakımından bir Sümer görüşüdür. Dini tapınaklar olan Zigguratlar ve Babil Kulesi'nin de bu anlayışla inşa edildiği sanılmaktadır. Yine Sümerler altı tabanlı bir sayı sistemi kullandılar. Bunun sonucunda bir dairede 360 derece, 1 saatte 60 dakika ve 1 dakikada 60 saniye olduğunu buldular. Gene 1 ayak 12 eşit bölüme ayrılmış ve 12 yumurta da bir düzinede (Güncel Kürdçe'de: Düzine = Donzdeh'dir = Türkçe on iki demektir.) toplanmıştır. Güneşin gölgesinin belli bir yeri geçmesi için gereken zaman bir matematikçiye uzaklığını belirleme olanağını sağlayabilmektedir. Bu tür ölçülerin kozmik anlamları vardır. Sümerlerin edebiyatı, toplum ve tanrı inançları üzerine geliştirilmişti. Ele geçen tabletlerdeki yazı figürleri bu dönemdeki Sümer iktisadî hayatında koyun ve keçi gibi ehlileştirilmiş hayvanların çok önemli bir yere sahip olduğunu ima etmektedir. Bu hayvanların et ve süt gibi ürünleri beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasında temel bir kaynaktır.

Ayrıca bölgede üretilen yün, muhtemelen, bölgede bulunmayan metaller ve diğer hammaddelerin dışarıdan getirilmesini sağlayan ticari faaliyetlere imkân veren en önemli ürün fazlalarından birini oluşturuyordu. Depolanabilen, yeniden dağıtılabilen bu tarımsalürün fazlalarının oluşturulması ve büyütülmesi, egzotik malların dışında da, metaller, kereste ve hatta taş gibi bölgede bulunmadığı için dışarıdan getirilmesi gereken ihtiyaçların bölgenin dışarıya sunabileceği şeylerle karşılanmasına dayanıyordu. Bilinen ilk tabletlerde *"tâcir"* simgesinin bulunması, şehir kültürlerinin ortaya çıkmasında ticaretin eskiliğini teyit etmektedir. Nitekim onların ticari üstünlükleri yaptığı ticaretleri kayıt altına aldıkları mühür, hesap cetveli vs. buluntularının Antolia'nın içlerine kadar yaygın olmasından görülmüştür.

ÇİVİ YAZISI

Bugüne kadar edinebildiğimiz bilgilerle, yazı MÖ 4. binde, günümüz İran'ın güney batısında, Güney Mezopotamya'nın doğusunda Kuzistan'da ya da Aşağı Mezapotamya'da Sümer'de icat edilmiştir. Yazının elimize geçen ilk örneklerini oluşturan kil tabletler ise, Aşağı Fırat bölgesinde, bugünkü adı *"Warka"* olan Sümer şehri "*Uruk*'ta" yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Şehir sitelerinin yönetimi ve ticari alışverişlerinin gerekleri, Sümerlerin en büyük buluşlarına yol açtı: önceleri resimlerden, daha sonra ise soyut simgelerden oluşan çivi yazısı, kil levhalar üstüne, sivri aletlerle kazılıyordu. Çivi yazısı, ucu sivri ve üç köşeli bir kalemle yumuşak kil tabletlerinin üzerine bastırılarak yazıldığı için işaretlerdeki çizgiler arkeologlarca çiviye benzetilmiş ve adını da bu benzetmeden almıştır. Çivi yazısının iki bin kadar hece ve kelime işareti vardı. En çok kullanılanların sayısı ise bine yakındı. Sümerler böylelikle çivi yazısını kullanarak düşüncelerini ve hecelerin seslerini belirtmeyi başardılar. Fakat bu bir harf yazısı olmadığı için öğrenilmesi de çok zordu.

Çivi yazısı, 1802'de Alman bilgini *Grötefend* tarafından çözülmüştür. 19. yüzyılda başlayan çivi yazısının çözümlenmesi çabaları, birkaç arkeolog kuşağının birbirini takip eden araştırmalarından sonra ancak 20. yüzyılda tam anlamıyla başarılabilmiştir. İnsanoğlu varolduğundan beri, duygu ve düşüncelerini başka kişilerle paylaşabilmek için çok

çeşitli iletişim yolları bulmuştur. Bunların ilk örnekleri arasında, günümüzde dahi pek çok toplum tarafından kullanılan görsel işaretleri; yani ateş, duman ve ışığı ya da akustik işaretler olarak adlandırdığımız, davul ve ıslık çalmayı gösterebiliriz. Ancak bütün bunlar zaman ve alan açısından sınırlanmıştır. Yani mesaj verildikten hemen sonra kaybolurlar ve tekrar edilmedikleri sürece başa alınma olanakları yoktur. Ayrıca, bu diller, hepsi sadece az ya da çok birbirine yakın bölgede bulunan kişiler arasındaki iletişimde kullanılabilirler. Yazıyı sunan araçlardaki alan ya da zamanla kısıtlanmamış bir yol arama ihtiyacı vardı. İnsanlar zamanla bunlara çözüm getirdi. *"Çeşitli nesnelerin belirli bir sıraya göre yan yana dizilmesinden oluşan "nesne yazısını", daha çok hayvancılıkta kullanılan "sayma çubukları", yine belirli aralıklarla düğümlenmiş iplerden meydana gelen "quipu düğüm yazısını", bir mesaj vermek üzere kaya üzerine yazılan veya çizilen resimler anlamına gelen, "petrogramlar ve pitroglişer" gibi resimsel iletişim yazı sistemlerini keşfettiler. Ancak bunlar da, nispeten kalıcı olmalarına karşın, belirli durumlarda, kısıtlı sayıda mesajı iletebildiler ve daha önemlisi yanlış ya da farklı algılanma olasılıkları çok yüksekti."*[4]

Genel olarak *"fikir yazısı"* olarak adlandırdığımız bu sistemler içinde, kendine eski Mezopotamya'da geniş yayılım alanı bulan, *"Token"* veya *Latince* adıyla *"Calculi" (hesap taşları)* adı verilen küçük kil semboller, yazıya geçiş sürecinde ayrı bir yer tutar. Kilden yapılıp, pişirilerek sertleştirilmiş ve çoğunlukla üzerleri şekillere ayrılmış, çeşitli formlardaki bu hesap taşlarının her biri farklı bir nesneye karşılık geliyor ve ticareti yapılan malların türü ve ölçüsü hakkın da bilgi veriyordu. *"Hesap taşları"*, çeşitli diller kullanan toplumlar arasında, uzak mesafelerde anlaşılabilmesi nedeniyle, özellikle ticarette son derece kullanışlıydı. Bu sembollerin, daha sonra yazıya geçildiği dönemlerde de, aynı şekilleriyle kil tabletler üzerine çizilmiş olduğunun saptanması ile önemleri daha da artmıştır. İlk dönemde ihtiyacı karşılayan resim yazılarında, gösterilmek istenen nesnelerin sembolik çizimleri yapılıyordu. Örneğin öküz bir öküz başıyla, tahıl bir başak tanesiyle, gün ise doğmakta olan bir güneşle tasvir edildi. Ancak devlet katında yönetime dair resmi kayıtların giderek artması, daha önce önemli görünmeyen bir problemin ortaya çıkmasına

4- *Bkz. Çivi Yazısı, http://tr.wikipedia.org.*

yol açtı. Somut fikirlerin bu yolla kolayca anlatılabilmesine karşın, soyut fikirleri yansıtmak oldukça zordu. Gerçi bir öküzü ifade etmek için bir öküz başı çizmek yeterliydi ama hayvanın ölü mü yoksa canlı mı olduğu, ya da tapınağa getiriliyor mu yoksa tapınaktan çıkarılıyor mu olduğu nasıl anlatılacaktı? Ya da, bu hayvanı tapınağa teslim eden kişinin adı yazılmak istenirse ne yapılacaktı? Geçici bir çözüm olarak, fikirlerin birleştirilmesi yoluna gidildi. Yani bir ayak resmi sadece ayağı değil, aynı zamanda *"koşmak, yürümek, durmak"* fiillerini, yıldız da aynı şekilde, göğü ve kutsal varlıkları ifade etmek için kullanılıyordu. Bazı durumlarda da, birkaç resim bir araya getirilerek, anlamlar çeşitlendiriliyordu. Örneğin, ağız resmi, suyu ifade eden dalga tasviriyle yan yana çizildiğinde *"içmek"*, yine ağız, bir parça ekmekle çizilmişse *"yemek"*, düşüncesini akla getiriyordu. Bu tür kavramların iletilmesine yardım eden bu yol, kesin bir ifade taşımadığı için, anlaşılması da bunu gören kişinin yorumuna ve hayal gücüne bırakılıyordu. Ayrıca, az önce bahsettiğimiz gibi, tamamıyla soyut olan kavramları, ya da şahıs ve yer isimlerini bu şekilde göstermek olanaksızdı. Bu dönemden itibaren yazı, bir anlamda gerçek bir yazı *"çivi yazılı belgeler"* sistemi olma yolculuğuna çıkmıştı. Bugün *"çivi yazısı"* ya da tanımlamaları, henüz yazının gerçekten çivi yazısı halini almadığı bu dönemler için de kullanılır. Çivi yazısının gerçek anlamda bir yazı sistemi haline gelmesi ise, ancak bu dönemden sonra, hem biçimsel, hem de içerikte geçirdiği bir dizi aşama sonucunda olmuştur.

Yazının toplum tarafından öğrenimi daha henüz gelişmemiştir. Sümer dönemini hatta bölgede Hıristiyanlığın doğuşuna kadar olan dönem yani MÖ 3200-0 arası dünya insanı için *"İşitsel Dönem"* dir. Güçlü kâtiplerden çok güçlü hafızlara ihtiyaç duyulmuştur. Fakat yazı sistemi, devlet ve ticaret için kayıtlarda önemli bir iletişim, öğretim ve belgelendirme aracı oldu.[5]

SÜMERCE DİLİ VE BÖLGE DİLLERİ

Semitik bir dil olmayan ve kökeni henüz tespit edilmemiş olan Sümerce, Sümerlerin anadili, Güney Mezopotamya'da MÖ 4000 yılında

5- *Okullaşma şeklinde yazının eğitimde kullanılması, Ön Asya'da eldeki tarihi dökümlere göre MÖ 4. - 5. asırlarda Yahudi peygamberi veya dini lider Ezra döneminde Kudüs'te gerçekleştiği bilinir.*

konuşuluyordu. Sümerce konuşan halkın yoğun olarak bulunduğu alan Bağdat *(Bağ-da)* yöresinde bitiyor, Akkadların bu bölgeye güneyden göçü sonrası Akkad ülkesi diye bilinen bu bölgede, *Semitik dil* konuşan insanların yaşadığı fakat Sümer kültürünün etkisi altında olan başka şehir devletleri bulunuyordu. Sümerlerin ana yurtları sayılabilecek aşağı Mezopotamya'daki yerleşme bölgeleri, kuzeybatı-güneydoğu yörüngesinde yaklaşık 400 kilometrelik bir eksen etrafında yine yaklaşık olarak 5000 kilometre karelik oldukça küçük bir alan oluşturuyordu. Post-Sumerian —MÖ 1800/1700 – MS 100 Sümerce tarihte bilinen ilk yazılı dildir. Sümerce çivi yazıları daha sonra Akkad ve Elamlar tarafından kullanılmıştır. İleride genişçe bahsedeceğimiz gibi Elam İmparatorluğu *"Elamite İmparatorluğu"* (MÖ 2700- MS 660) Elam, Güneybatı Kür-distan'da yaşayan bir Aryan-Kafkas kültürel karışımlı görünüme sahip bir kavimdir. Sümer ve Akkad'ın doğusunda, bu günkü günümüz İran'ın Fars eyaletinin güneybatısındaki Kuzistan içine alır.

Aşağı Mezopotamya, yazı kullanılan, okuryazarlığa sahip bir kültürün ortaya çıkmasında bütün dünyaya öncülük etmiştir. Gerçekten Sümerlerin siyasi veya iktisadi ilişkilerde bulunduğu kavimler de çivi yazısını onlardan alarak kendi dillerinin ifadesinde kullanmışlardı. Bugün elimizde bulunan bilinen en eski yazı, IV. kat *Uruk* kazılarından çıkan ve yaklaşık olarak MÖ 3300-3200 yıllarına ait tabletlerdeki yazıdır. Figürlerin ima ettiği soyutlamaların bir hayli gelişmiş olması, bu yazının ele geçen tabletlerin döneminden önce tedrici bir gelişmeyle ortaya çıktığını ima etmektedir. Yani yazının yaratılması ve kullanımının geliştirilmesi büyük bir olasılıkla MÖ 3500-3000 yılları arasında meydana gelmiştir. Sümerlerin bıraktıkları belge grupları içinde edebi, mitolojik metinler ve destanlar en önemli yeri tutar. Bunlar içinde özellikle *"Gılgamış Destanı"*, çivi yazısının yayılımıyla, diğer dillere de çevrilmiş, *"Tufan Hikâyesi"* bölümü ise, bütün kutsal kitaplarda da çok kısmi değişiklik ile özü aynı şekilde korunarak, binlerce yıl boyunca çeşitli versiyonlarda anlatılmıştır. Sümerlerin yanında, bilinen en eski dönemlerden beri *Semitik* (Sami kökenli) diller konuşan insanlar vardı. Birçok Sümerlinin bu Semitik dili de öğrenip kullanması, Sümer üst kültürünü MÖ 2000 yılarından itibaren bölgede iki-dile egemen olmaya dayanan bir üst-kültür yaratmıştı. Sümerce daha sonraları zamanla yerini konuşulan bir dil olarak iki binli yılların başına doğru Sami kül-

türlü bir dil olan *Akkadca*'ya bıraktı. Dünya da bilinen Sami Dilleri/Semitik Diller: *Arapça, İbranice, Ârâmice, Habeşçe (Amhara), Tigrece, Tigrina, Hamice* – ölü diller olan *Akkadca, Babilce, Asurîce*. Eski Arapça ana ailesi: Sami dil ailesi veya Semitik diller olarak bilinen Asya- Afrika dil ailesinin ana alt grubunu oluşturan dillerdir. Orta Doğu'da yaygın olan antik dillerin çoğunu kapsamaktadır. Bunların arasında Arapça, İbranice ve Ârâmice en fazla konuşulan Sami dillerdir. Ayrıca Fenike dili de Sami dil ailesindedir. İbranice, Arapça, Ârâmice lehçelerinden *Süryanice* de bölgede kullanılan Sami dillere örnek olarak gösterilebilir.

Ancak Sümerce dili Mezopotamya'da MS 1. yüzyıla kadar, kutsal, şölensel, edebi ve bilimsel bir dil olarak kullanılmaya devam etti. Diğer yandan hala dillerin kendi kavmi evrimlerini tamamlamadığı, şehir yaşamı ve devlet yapısı ile gelen düzenliliklerin gelişmediği tarihin antik dönem şartlarında bu görünümler doğaldır. Ayrıca tarihsel olarak oldukça uzun bir tarihsel aralıkta yaşayan Sümer dili bu tarihsel dönemleri bakımından belli bir evrim ve değişimi de yaşamıştır. Bu bakımdan yazılı Sümer tarihi çeşitli dönemlere ayrılabilir:

Arkaik Sümer - MÖ 3100 - 2500,
Klasik Sümer - MÖ 2500 – 2300,
Neo-Sümer - MÖ 2300 – 2000,
Geç Sümer - MÖ 2000 – 1700,
Post-Sümer - MÖ 1800/1700 - MS 100.

Medeniyetlerin kıyaslanmasında medeniyet olarak Mısır, Sümer sonrası gelişmişlik görünümü sunar. Mısır, Asyatik bir addır. Bugünkü Mısır'a bu ad Asya halkları tarafından verilmiştir. Bu adı kendi dillerinde Asurîler *"Muzur"* olarak, İbraniler *"Mazor"* veya *"Mizraim /Misraim"*), Persler *"Mudraya"*, Araplar ise *"Mısr"* olarak söylemişlerdir.[6]

Mezopotamya Sümer yazı geleneği hem İndus vadisi-Hindistan yazısına, hem de Mısır hiyeroglif yazısına temel oluşturur. Mısır hiyeroglif yazısı, birbirinden kolaylıkla ayırt edilebilecek yüzlerce sembolden oluşur. Her işaret belli bir sesi veya nesneyi temsileder. Bu yazı sol-

6- Kaynak: Dr. Henry Brugsch-Bey, A History Of Egypt Under The Pharaohs, 1876-77, 1881 tarihli ikinci İngilizce baskı, Almancadan İng.ye çeviren Philip Smith, Cilt I, s. 18 ve 231.

dan sağa veya sağdan sola ya da yukarıdan aşağı yazılabilir, okumak için ölçüt sembollerdeki insan ya da hayvan figürlerinin baktıkları yöndür. Mısır hiyerogliflerinde 700'den fazla işaret bulunmaktadır. MÖ 3.000'lerde bulunan bu yazı, en son MS 394 yılı tarihli bir kitabede kullanılmış olduğu görülmüştür. *"Sümerlerin başlattığı çivi yazısı geleneği, fonetik alfabelere sahip Elam, Fenike, Urartu, Helen, Âràmi ve Aryan yazılarının yaygınlaşmasına kadar, 2000 yılı aşkın bir süre bütün insanlığın en önemli ortak yazılı haberleşme ve bellek oluşturma aracı olmuştur. Uruk'ta bulunan bu bilinen en eski tabletlerin çoğu iktisadî ve idari konularla ilgili ve bir kısmı da kelime listeleri ihtiva etmektedir. Bu verilerden anlaşılacağı gibi Sümerlerin yazı kullanmaya başlamalarıyla eşzamanlı olarak yazı öğretimini de düzenli bir şekilde ele aldıklarını göstermektedir."*[7]

MÖ 3000 yılını izleyen dönemlerde Sümerler, çivi yazısını, Güney Mezopotamya'daki Akkadlara ve Suriye'deki *Eblalılara* iletilmesini sağladılar. Çivi yazısı, bazı değişiklikler ve eklerle tarihte *Sümer, Elam, Babil, Akkad, Guti, Asur, Hurri, Mitanni, Hitit, Frig, Fenike, Ugarit, Mısır, Urartu, Med, Pers, Part ve Sâsâni* toplumları tarafından son olarak kullanılmıştır. Sümerlerin III. Ur (Guti) Sülalesi dönemi Akkadlı Sargon'un (MÖ 23. ve 22. yüzyıllarda) hâkimiyeti ile sona erdikten sonra, hem dilde, hem de politik açıdan güçlü bir Akkad etkisi görülmeye başlar. Bu hanedanın da yaklaşık MÖ 2200'lerde çöküşüyle, Sümerce yine yönetimde kullanılan dil olarak yerini almış, ancak bundan sonra gelecek yıllar içindeki tüm Krallar, artık kendilerini Sümer ve Akkad Kralları olarak tanıtmışlardır. *"Post-Sümerce"* terimi, Sümerce dilinin neslinin tükenmesinden sonra Babilliler ve Asurîler tarafından, bir çeşit ayin dini olarak dini törenlerde ve sanatsal ve bilimsel amaçlarla kullanılmaya devam ettiği dönemdir. Her ne kadar bazı bilim insanları Sümerce'nin Güney Mezopotamya'nın küçük tapınak şehri olarak kutsal bir bölgesi olan *"Nippur"* ve çevresinde MÖ 1700'e kadar konuşulmaya devam etiğini söyleseler de, dilin neslinin tükenmesi kabaca, MÖ 2000 yılında Mezopotamya'da yer alan son Sümer Devleti olan *"Üçüncü Ur (Guti) Hanedanlığının"* yıkılışına denk gelir. MÖ 2000 yılında başta Ur olmak üzere, önemli Sümer şehir-

7-*Kaynak: Frankford, Davies (1971), 90-1; Gadd (1971), 93-6; Lloyd, 55; Kramer, 229-30; Shendge (1983) passim].*

lerinin birbiri ardına düşmesinden sonra, yaklaşık MÖ 18. yüzyılın başlarında Sümerce, yerini kesin olarak Akkadca'ya bırakmıştır. Ancak Sümerce konuşulan dil olarak güncelliğini yitirmesine rağmen, Sümerce'nin yazım kolaylığı ve geleneksel din ve edebiyat dili olması nedeniyle pek çok anıtsal yazıt, edebi metin ve sözlük listelerinde kopya edilmeye devam etmiştir.

Bilhassa Sami kökenli Akkad imparatorluğunun emperyalist politikası neticesinde, çivi yazısı Asur'a, Elam'a yayılmıştı. Bu devirde kuzey Mezopotamya'da oturan Kafkas kültürel kökenli Hurriler de kendi dillerini ifade etmek için Akkadca çivi yazısını kullanıyorlardı. MÖ 1700 yıllarında gelen Aryan Mitanniler ve Kafkas Hurriler bu Akkadca yazıyı bölgede öğrenmişlerdi. Daha sonra kuzey batıya göç eden Mitanniler ve Hurrilerden bu yazıyı Batı Aryan kültürlü Hititler almışlardı. Hatta Mısırlılar bile, bir zaman için (yarım asır kadar) yani *Amarna Çağında* (MÖ 1400-1350) o zamanki milletlerarası diplomatik dil ve yazı olarak Akkadcayı kullanmışlardı. Bu suretle Suriye-Filistin'e de yayılmış olan çivi yazısının, kısa bir zaman sonra harf yazısı haline dönüştüğünü *Ras Şamra / Ugarit* alfabetik çivi yazılı metinleri görürüz. Ayrıca Sümerce, Hititçe dili gibi hiyeroglifsel el yazılarına sahip Hint-Avrupa kökenli Antolia'daki Luvi ve Hitit halkların diline de Akkadca uyarlanmıştır. Akkad sonrası Ön Asya'da kullanılan Hititçe, Ugaritçe gibi eski Aryan ve Sami dillerin farklı ve kolay yazılış şekillerinin kökeni, logografik (şekilsel-anblemsi) işaretler içermeyen Sümerce çivi yazılarına dayanır. – Günümüzde antik Ugarit medeniyet bölgesinde kalan Lazkiye kentinin 10 kilometre kuzeyinde ve sahilden yaklaşık bir kilometre uzakta yer alan Ras Şamra höyüğü 1929 yılında bir rastlantı sonucu keşfedilmiştir. Ras Şamra olarak bilinen Ugarit kenti adı ilk olarak *Ebla Arşivleri*, *Tell-el Amarna Mektupları* ki bunlar bu yöre insanının kullandığı dil Ugaritçe olarak tanımlanmıştır. Aynı şekilde Aryan Hititlerin bir şehri olan kimi zaman III. Ur ve Akkad ticaret kolonisi olan Hattuşaş / Boğazköy'de (Modern Çorum) ortaya çıkarılan Hititlerin yazılı belgelerinde bu harflerin kullanımı tespit edilmiştir.

Doğu Aryan halklardan Mitanniler Ön Asya'ya MÖ 16 yüzyılda geldiklerinde üst kültürlü topluluklardı. Fakat bölgenin Sami Akkadça, Ugaritçe ve Hitit yazısı ile yazılmış metinlerini bize bırakmışlardı.

Amarna kayıtlarında Mitannili kralların Mısır Firavunları ile mektuplarında, Ugarit kraliyet kayıtlarında, Boğazköyde'ki *Mitannili Kikkuli* adlı at eğitmenin kitabında Ariyaca dilde Hitit yazısı ile yazım kayıtları bulunur. Anlaşılan, Mitanniler yaşadıkları bölgelerin yazı biçemini kabul etmişlerdi. Şimdiye kadar kendilerine özgü yazı biçimi bulunmadı. Doğu Aryan Mitannilerden çok daha sonra Elam'a yakın bölgeye yerleşen Doğu Aryan Perslerin bölgede kurdukları Ahameniş Hanedanlığı döneminde kalan Ariyaca çivi yazmalar görünür. Bu yazılar, Hanedanlığın, ilk yıllarında tahta *Anşan Kralı* olarak çıkan *Kral Ariaramnes* (MÖ 640 - 615) dönemine ait eski yazılardır. Fakat yazıda gelişim MÖ 5. Yüzyıllarda Ahameniş / Pers Kralı Darius ilk defa kendi dilleri olan *Ariyaca* da, harfler düzenleyerek çivi yazısını kullanması ile yaşanmıştı. Medo-Pers imparatorluğunun başkenti Heme-dan'da Bihistun Yazıtlarında (Duyun Yazıtları) *Ariyaca, Elamice ve Babilce* dillerini kullanarak yazmışlardı. Bu çivi yazıtları (yerel dilde; Hatt-ı mıxî / Çivi Hattı) üç farklı dilde yazdıran Ahameniş Kralı Darius, yazıtlarında yaşananları kendi ağzından aktarır.[8] Bihistun I. Yazıt sütunun kayıtlarındaki harf yazısının şeklini, Perslerin, çivi yazısını harf yazısına yükselten biçimini *Ugarit*'ten aldıkları zannedilmektedir.[9] Ahameniş Kralı Kambis'in Mısır'ı fethinden sonra devlet kayıtlarının papirusa ve deriye yazma gelişmişti. Persler yazımda daha çok *Aramca*'yı kullanmışlardı.

TEKNİK OLARAK SÜMERCE DİLİ

Sami dili olmayan Sümerlerin konuştukları Sümerce'nin *"agglutinative"* (bitişimli), ergatif yapılı-harfi tarifli- oluşu ve vurgulu yapısı ile farklı anlam sunan durumu bu dilin filologlarca tanımlanmasını zorlaştıran faktörler olarak kabul edilir. Gerçi tarihin bu döneminde dilin gelişim seyrinin bitişimli bir karakterde olması da bir zorunluluktur. Zaten dilin harfsel tanımlamaları resimsel konumu ile teknik olarak geri dönemi yaşıyordu. Buradan hareketle bitişimlik yapısallığını öne çıkarmak hatalıdır. Yine Sümerce'nin etimolojik kökeni ile ilgili olarak

8- *Bkz. Ana Britannica, C. 8. s. 453.*

9- *Bkz. Füruzan Kınal," Çivî yazısının doğuşu ve gelişmesi", s. 10. 19. Mart 1971.*

bu izahatlardan sonra yanlışlığı artık doğrulanmış bir tez olan *Julius Oppert*'ün ileri sürdüğü; Sümerce'nin etimolojik kökeninin *"Ural-Altay-fino-Uygur"* dil grubuna yakınlığını; *Sümerce kelimelerindeki bileşik halden hareketle Turanca'ya benzediği"* tezidir. Bu tez yanlıştır. Sümerce'nin etimolojik kökenine Türkçe olduğuna dair tarihi yaklaşımlar da oldukça sığ bir yaklaşımdır. Ayrıca *Julius Oppert*'ün ileri sürdüğü bu görüş, 1939 yıllarında dil bilimciler tarafından şu tespitler yapıldıktan sonra terk edilmiştir:" *"Sümer ve Fino-Uygurca arasındaki akrabalık her iki biçimin arasında doldurulmamış üç bin yıllık boşluk nedeniyle değerlendirilmemektedir. Her iki grup bitişimli bir yapıdadır. Fakat Sümerce gramer yapısı fiilimsi önekleri, daha sık özel tonları olan günümüz Fin veya Uygurca'da anlaşılmamıştır."*[10]

Diğer yandan *Edward Hincks* (1792 - 1866), Sümerce çivi yazısının Semitik olmadığının kanısına varmıştı. Çünkü Semitik bir dil olan Arapça'da *"Şukran" = "şkr"* gibi sessiz harflerinin yan yana getirilmesi neticesinde kelime ana mastarını gösterir. Semitik dillerinin tamamında böyledir. Semitik bir bölge dili olan Arapça'da kelimelerin ana mastarında;" *üç ya da dört sessiz harf"* vardır. Eğer Arapça'da kullanılan kelimenin herhangi birisi iki ya da beş sessiz harften oluşursa bu kelime köken olarak Samice değildir. Bazen bir sessiz yutulur, iki sessizli kelime kökü elde edilir, bu istisnai durum gözden kaçmamalıdır. Nitekim Samicenin bu kuralına uymayan o kelime Samice dile dışarıdan taşınmıştır. *Wilhelm von Humboldt'da* benzer bir tespiti yapar. *"Sümerce'de çivi yazısının yapısı; Semitik dilin aksine sesli harflerin sessiz harfler ile birleştirilmesinden meydana gelen en fazla iki sesli ya da iki sessiz bir sesli ya da bir sessiz harften oluşan heceli ve bükünlü bir dil yapısındadır.*[11]

Bu bakımdan tek heceli ve daha çok iki sessiz bir sesli ya da bir ses-

---

10-*Kaynak: Coon 1939, Ch. VI, sect.1: Race, Languages, and European Peoples*

"The supposed kinship between Sumerian and Finno-Ugrian cannot easily be evaluated, owing largely to the gap of over three millennia between the known forms of each. Both groups are agglutinative, but the grammatical structure of Sumerian also has verbal prefixes, often with personal tone, unknown in modern Finnic or Ugric..

11- *Kaynak, Wilhelm von Humboldt tarafından 1836 yılında bu tanımlama morfolojiye kazandırılmıştır.*

siz ve bir sesli harften oluşan kelimeleri ile Sümerce, Akkadca'dan yapı ve anlam itibari ile ayrılıyordu. Ayrıca, Sümerce'de belli bir çivi yazı hecesinin açıklanmasına denk gelen hiç bir Semitik sözcük bulunamıyordu. Sümerce, kendisine gramer ve sözcük etimolojisi olarak o zamanlar komşusu Doğu Aryanların dilleri olan Ariyaca ile daha çok dilsel yakınlığı gösterir. Sümerce'nin tıpkı Ariyaca gibi harfi-tarifli oluşu, yine Ariyaca'nın çok az heceli kelime ve bükünlü yapısına rağmen Sümerce gibi sözcük sözlüğünde daha çok tek heceli kelimelerin çokluğu bu dilleri Sümerceye kısmen yakınlaştırır.

Bu benzerliğe göre Sümerce'yi, Kürdçe ya da Farsça'nın antik kullanımı olan Ariyaca dili olduğunu ileri sürmek de doğru değildir. Yaşanan dönem itibarı ile MÖ 4000- 3000 hatta 1000 yılları henüz Batı İrani dilleri olan Kürdçe ve Farsça'nın henüz birbirinden kopmadığı "Proto Batı İran; Aryan dili" dönemidir. Proto-Kürdçe'nin oluştuğunu ön gördüğümüz MÖ 8. yüz yıllarındaki, bu dönemin yaşayan diline dair de elimizde belli bilgileri henüz mevcut değildir. Kürd oluşumuna bölgede katılımları olan en yakın Hurri soylu Subaru, Guti ve Kassit kabilelerin MÖ 2300'lerden sonraki yüz yıllarda Sümerlere egemen olduğu dönemde Sümer medeniyetini benimsediğini; devlet dili olarak Sümerce'yi ve çivi yazısını kullandıklarını artık bilmekteyiz. Sümerlerde günümüz Kürdçesine yakın ve benzer günlük dilde kullanılan birçok Sümerce kelimenin de mevcut olduğu yapılan araştırmalardan görülüyor. Gerçi bu kelimelerin etimolojik kökenleri yeterince sorgulanmış değil. Bölge medeniyetinin ana kaynaklarından olan ve dini alandaki tartışmasız bölgede egemen bir kültür olduğu bilinen Sümerce Ön Asya'da kullanılan dillere de birçok kelime kazandırmıştır. Buradan hareketle Sümerce kelimelere sahip dillerin bu dili sahiplenme noktasındaki girişimleri ise pek bilimsel değildir. Gerçek olan bu dilin farklı bir dil olduğu ve bölge tarihinde yer alan birçok halka kendi dilinden oldukça çok kelime bıraktığıdır. Üç bin yıllık tarih aralığında Sümerce'nin birçok değişim ve evrime tabii kaldığı dikkate alınmalıdır. Bölgeye Sami halkın güneybatıdan göçleri zamanla MÖ 2000 yıllarından sonra Sami halkın dillerinden olan Akkadca ile birlikte bir itikat dili haline gelen Sümerce, bu güçlü uhrevi egemenlik konumu vasıtası ile bölgenin bütün dillerine kendinden bir şeyler bırakmış ve yaşamaya bu şekilde devam etmiştir. Ortadan kalkması yaratılan uygarlığın doğal

asimilasyon gücü nedeniyle belli bir zaman aralığına neden olmuştur. Dili tanımlamada çıkan zorluklardan diğeri ise bu dilin ortadan kalkmış olması gerçeğidir. Sümerce dilbilimlerce izole olmuş, ölü diller arasında sayılmaktadır. Sonuçları itibarı ile bir avuç kelime benzerliğinden hareketle Sümerce'yi bir yere sokuşturma niyetinde olmamalıyız.

İnsanlık tarihinin çok değil beş bin yıllık bir yazılı tarihi var. Üstelik bu yazılı öncül tarihin dil kodlamaları ile çözülmüştür. Fakat erken antik çağın bu yazılarının ne biçim bir dile karşılık geldiği hala bilinmemektedir. Bu durum dillerin gelişim ve doğuş tarihi ile doğrudan alakalıdır. Günümüz yaşayan dillerinin anlaşılırlığı fazla değil, MÖ 1200 - MS 500 yıllarına dayanır. Bu tarih öncesinde dünyanın çeşitli proto dil ailelerinin hükmü vardır. Şu da çok iyi biliniyor ki Mezopotamya halkı olan Sümerlerin bölgede yaratmış olduğu medeniyet yine bölgenin kadim halklarından olan Kürdlerin de ataları olan Doğu Aryan toplulukların proto tarihini içine almaktadır. O halde tarihsel çalışmalarda medeniyet ortaklığımız tarihsel birlikteliğimizi kaçınılmaz kılıyor. Bu durumda bize Sümersiz bir Aryan tarihinin anlatımının medeniyetimizi tanımada eksiklikler olacağını gösteriyor.

SÜMERLERİN DİNİ

Sümerlerin dinini ele alırken konuyu biraz geniş tutmak istiyorum. Bunun sebebi Sümerlerin din inancının Orta Doğu dinlerinin ve mitoslarının, belli dünya adet ve batıl itikatlarına kaynak oluşu nedeniyledir. Sümer inançlarını bütün dünya inançlarının temel kaynağı olarak kabul edebiliriz. Sümerologların çoğu zaten bu görüştedir.

Sümerlerin düşüncesine göre, *An-Enlil-Enki* ve Tanrıça *Ninhursag Panteonun* dört büyük tanrısıdır. Sümer panteonunda An-Enlil-Enki teslisi ve Ninhursag ile birlikte dört büyük tanrının yanında üç önemli yıldızlar âlemi tanrısı da beraber düşünülmüştür. Bunlar ise Ay Tanrısı *Nanna*, Güneş Tanrısı *Utu* ile Aşk ve Savaş Tanrıçası *İnanna*'dır. Bu yedi tanrı panteonda "kader tayin eden tanrılar" olarak kabul edilmişlerdir. Sümer kökenli tanrı ve tanrıçalar daha sonra gelen Mezopotamya ve Antolia dinlerince de benimsenmiştir. Kuşkusuz bu sadece dini ve mitolojik anlamda gerçekleşmemiştir; Sümer kültür ve yaşayış tarzı da

aynı din ve mitoloji gibi daha sonra Sümer'de bölge iktidarına gelen Akkad, Asur ve Babil yönetimlerince benimsenmiştir. Sümerlerdeki büyük tanrılar, Sami toplumlarının yoğun bir şekilde Sümer kültürü ve özellikle inancı etkisinde kalmasıyla birlikte, genellikle Sami adlar almaya başlamışlardır. An, Anu şeklinde telaffuz edilmeye başlanmış, ancak Enlil'in adı değişmemiştir. Tanrı *Enki*'nin yerine *Ea* geçmiştir; *İštar, Šamaš, Sin* ve *Adad* ise *İnanna, Utu, Nanna ve İškur*'un yerini almışlardır. Ayrıca farklı kültürlerin din ve mitolojilerinde de bazı benzerliklere rastlanır: Yunan mitolojisi ve Antolia mitolojisi gibi. Mezopotamya mitolojisi Sümer temelli olmakla beraber Mezopotamya'nın aldığı sürekli ve yoğun göç ile birçok farklı kavmin inanç ve kültüründen etkilenmiştir.

Post- Sümer veya III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde tanrının yaratıcı ve yok edici gücü, Tanrı korkusu, insanların Tanrı tarafından yargılanması, Tanrılara yaranmak için kurbanlar verilmesi, törenler, dualar, tütsüler, ilahiler, çalgılarla Tanrıyı sevindirmek, iyi ahlaklı, saygılı olmak ve temizlik vs. değerler Sümer inanışlarının temeliydi. Dinin devletin yönetimini kolaylaştıran ruhani gücünden yararlanma fikri Sümer'de oldukça gelişti. Bayramlar da benzer özelliklere sahipti. Her yıl coşku ile bahar mevsiminde halkı çalışmaya hazırlamak gerekirdi. 21 Mart aralığında kutlanan Bahar Bayramı boyunca tabiatın yeniden canlanışı şerefine büyük ayinsel törenler organize edilirdi. Mezopotamya'nın bu uygar halkı, bitkilerin yeniden canlanışı ve bereket tanrısı "*İnnana*"nın dünyayı yeniden canlandırdığına inanırlar ve bunun şerefine *"Akitil = yeniden doğuş"* adını verdikleri bir festivalle dinsel kutlamalarda bulunurlardı. Bu bakımdan Sümer bahar şölenleri gelenek olarak Doğu Aryan halkların Mecusi Newroz şölenlerine kaynak olmuştu. Sumerler'in şerefine festival düzenledikleri Tanrı *İnnana*, Mezopotamya'nın en eski *"Çoban Tanrı"*sı olan *Tammuz* ile aynı Mitolojik figürdür. Onlardan aynı isimle "*Akitu*" adıyla bu bayramı ödünç alan Sami halk Akkadlar, tıpkı Sümerler gibi bu bayramı kutlarlardı. Hatta bu dini kültür siyaseti bölgedeki kendinden sonra gelen dinlere kültürel kaynak teşkil etti. Bu itikatlar sonraki yüz yıllarda ortaya çıkmış bölgenin tek tanrılı dinlerine geçmiş dini değerleridir.

Bu benzerlikleri bölge dinlerindeki bazı aktarımlarda, ortaklıklarda ve etkileşimlerde gösterebiliriz. Örneğin Sümerlere göre tanrılar şehir-

leri ve bütün kültür varlıklarını meydana getirip insanlara vermişlerdi. Aynı düşünceyi İslamiyet'te Kuran'da da buluyoruz. *"Allah'ın insanlara elbiseler yaptığı (A'raf Suresi, ayet 26), "dağlara barınaklar, sıcaktan koruyacak elbiseler, savaştan koruyacak zırhlar (Nahl Suresi, ayet 81) ve gemileri (Yasin Suresi, ayet 82) yaptığı"* yazılıyor. Sümer'de Tanrılar *"ol" deyince o şey olur.* Kuran *Yasin Suresi, ayet 82*'de" *' Allahın yaratmak istediğine 'ol' demesi yeterlidir"* denmektedir. Sümer'de sosyal adaleti koruyan Tanrıça senede bir kez insanları, o yıl içindeki davranışlarına göre yargılar. Bu inanış İslam'a Şaban ayının 15'indeki *Beraat Kandili* olarak girmiş. Sümerler dinsel törenlerini Ay'ın görünüşüne göre yaparlardı. Tek tanrılı dinlerde de öyledir. Takvim Ay'ın hareketine göre düzenlenmiştir. Sümer'de her şahsın ve ailesinin kendilerine özgü bir tanrısı vardı. Onun görevi onları korumak istediklerini büyük Tanrılara iletmekti. Kuran'da şöyle denmektedir: *"Hiç kimse yoktur ki, onun üzerinde bir koruyucusu ve denetleyicisi bulunmasın."* Tevrat ve Kur'an'da bulunan *Evrenin, insanın yaradılışı, Havva'nın Adem'in kaburgasından var edilişi, Habil, Kabil Cinayeti, Cennetten kovulma, Tufan, Babil Kulesi, Tek dil, Eyüp Peygamber"* konuları hep Sümerlerin dini kültürlerinden gelmektedir. Bunlardan başka Kur'an'daki *"Harut Marut melekleriyle"* ilgili konu Tevrat'taki *"Süleyman'ın Şarkılar Şarkısı"* bölümü. *"İbrahim Peygamber'in karısı Sara'yı Firavuna sunma"* öyküsü de Sümerlerin *"Bereket kültürünü"* oluşturan kutsal evlenme törenlerinden kaynaklandığı son yıllarda anlaşıldı. Kur'an'da her konu ayrı, çok yüzeysel olarak, çeşitli surelerdeki ayetlere dağılmış ve birbirlerine bağlantısız olarak yazılmış. Fakat buna rağmen Sümer dini inancında yer alan benzerlikleri dikkat çekicidir. Dini bazı başat konuları da burada ele almakta fayda var.

Gömü kültüründe: Mevcut inanç biçimine göre mezarlıklarda yeni şekillerde yapılmıştır. Ölü ruhunun rahat etmesi için onlara düzenli aralıklarla su verilmesi gerektiği inancı doğrultusunda III. Ur kral mezarlarından Urartu Çağı'na kadar mezar bölümlerinde *"Libasyon Sunakları"* inşa edilmiş, ya da toprağa açılan *"Libasyon Çukurları"*nda çoğunlukla sıvıyı taşımak için bir oyuk bulundurulmuştur. Böylece sıvı sunakları, özellikle de kan ve şarap sunaklarına benzer. Bu gelenek İslam mezarlıklarında *kuş sunakları* olarak düzenlenmeye devam etmektedir.

Kutsal kitap sahibi din yorumcuları, Sümerlerin, tanrı kavramını bugünkü uygarlıklara armağan eden toplum olduğu görüşünü paylaşmaktadırlar. Sümer inancı en çok da Sümer medeniyetinin taşıyıcısı ve aynı bölgeye egemen olan Sami Asurîler zamanında Filistin'den Mezopotamya topraklarına MÖ 8. ve 7. yüz yıllarda Asur'a köle olarak getirilen Yahudilerce daha sonra dünyaya taşındı. -Kısaca da olsa bu tarihe gidelim. Sümer dininin tanıtımında konuyu daha iyi tanımak için kronolojik sıranın dışına çıkıp, konuya tekrar geri dönelim. Yahudilik hakkında şu kısa tanıma bakmamızda fayda var: *"Yahudiliğe mensup olanlar, tarihten günümüze, "İbranî, İsrail ve Yahudi" isimleriyle anılmışlardır. "İbranî" dil ve kültür, "İsrail" tarihî anlamda ve "Yahudi" ise özel ve yaşayan bir kavmi tanımlamak için kullanılmıştır. Bunlardan "İsrail" ve "Yahudi" işimleri daha çok kullanılmıştır. Tarih içinde bu iki isim, karakterle ilgili bir muhteva kazanmıştır. "İsrail" olumlu karakteri, "Yahudi" ise olumsuz karakteri belirtir olmuştur. Bugün Yahudiler, "İsrail" ve "Yahudi" ismini kullanmaktadırlar. 1948'de Filistin'de kurulan devletin adı İsrail'dir. Bu devletin vatandaşlarına, etnik kökenine bakılmaksızın "İsraelî" (İsrailli) denilmektedir. Yahudi ismi ise, ırkken ve dinen Yahudi olanlar için kullanılmaktadır. Musevi ismi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kullanılmaya başlanmıştır."*[12] Yahudilik, İbrani kutsal kitabında yer alan, *Talmud* ve diğer metinlerde de daha kapsamlı bir şekilde incelenip izah edilen ilke ve esaslar üzerine kurulu, tek tanrılı bir dindir. Yahudi inanışına göre, Yahudilik Tanrı ile İbrahim peygamber arasında yapılan *"Akit* ile başlar. MÖ 10. yüz yılda Filistin'de daha önce kurulu olan *Yahudi Kuzey Krallık* MÖ 8. yüz yılda Asurîler tarafından istila edildi. Yine daha sonraki yüzyıllarda MÖ 597'de *Babil Kralı Nebukadnezar* Filistin'i fethederek Yahudi Kralını tutsak edip yerine kukla Kral Zedekia'yı tahta çıkardı. İleride çıkabilecek herhangi bir ayaklanmayı önlemek amacıyla gerçek Kral Yoyahim, bütün Krallık mensupları ve ülkenin aydınlarını hep birlikte başkent Babil'e sürgüne götürüldü. Babil'e götürülen Yahudilerin sayısı üç bini geçiyordu. Yine de eski *Yuda / Kenan* ülkesinde kalan Yahudilerce MÖ 589'da bir ayaklanma çıktı. Babil Kralı Nebukadnezar, Yuda ülkesine girdi ve Kudüs'ü tekrar fethetti. Tüm kent ve tapınak yıkıldı. Bine yakın Yahudi daha Babil'e köle olarak götürüldü.

12- Yahudlilik, www.Angelfire. Com. Html.

Sürgünde yaşayan Yahudiler için Babil olağanüstü güzellikte bir yerdi. Zengin bir dünya kenti olarak Babil, Fırat'ın iki kıyısında kırk kilometre kareyi aşan topraklara sahipti. *"Dev kent surları içinde kalan alanda büyük parklar yapılmış, Nebukadnezar'ın Sarayı ile içlerinde devrin her ülkesinden bitkiler bulunan, Kraliçe Semiramis adına yaptırmış olduğu Asma Bahçeler bunlar arasındaki en güzel yerde teraslar halinde inşa edilmişti. Her biri, kat yüksekliğindeki yedi basamaklı ünlü Bel Ziggurat da kentin içinde yer almaktaydı. Bu yapı, kuşkusuz, efsanevi Babil Kulesi'nin kalıntısıydı. "Babil", Sümerce bir sözcük olup Tanrının Kapısı anlamına gelir. Babil'li rahipler için, tanrılarla evren arasındaki bağlantı yeriydi. Tanrı İştar'ın Büyük Kapısına giden Alay Yolu'nun, sürgündekileri olağanüstü biçimde etkilememiş olması düşünülemezdi. Bu, çok geniş, iki tarafı üzerlerinde kent tanrılarının tasvirleri bulunan renkli fayanslarla kaplı görkemli bir yoldu"*[13] Babil'deki yaşam biçimi Yahudilere yabancı geliyorsa da kısa zamanda buradaki dinin kendilerine çok benzediğini fark ettiler. Yahudilerin hepsi tek tanrıya inanmıyordu. Yahudiler, *Yahve*'yi kendi halklarının özel tanrısı olarak görseler de getirildikleri Babil'de Asurîlerin tanrılarına da taptılar. Babil'de tutsaklıkları sırasında geçirdikleri yaşam, Yahudilere kültür ve felsefe açısından önemli katkılarda bulundu. Bu bilgileri ve gördüklerini Yahudiler daha sonra MÖ 500 yıllarında geri döndükleri kendi ülkelerinde ekonomide, tıpta, edebiyatta, sanatta, mimaride, astrolojide ve Tevrat'ın ilk 5. bölümünde yaptıkları anlatımlarda kullandılar. Bu bilgilerin daha sonra Kutsal kitaplarda; tekrarı İncil'de ve Kuran'da, mimaride; Süleyman Tapınağında, Mısır Piramitlerinde, Roma zafer anıtlarında ve şehir mimarisinde kullanıldığı ve onların Sümer'de öğrendikleri ekonomi ile tüccarlıkları hakkında bilgi ve becerileri zamanla tüm dünya da görülecektir. Ayrıca Yahudilerin sunumu ve arkeolojik belgelerinden hareketle Sümer inanç sisteminin 3000 yıllık dönemini bu gün onlardan kutsal kitaplara kaynakça olmuş şekliyle de öğrenebilmekteyiz. Kısacası Sümer dini Yahudiler vasıtası ile önce Yahudilikte daha sonra diğer dünya dinlerine kaynak teşkil etti. Kutsal kitaplarında yazılı olan eski dönemlere dair tarihi aktarımları Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanları Sümer buluntuları yerin dibine sokuyordu. Çünkü yaşananlar bu dünyaya aitti. Sümer'de

13- Kaynak: Prof. İbrahim Ataç http://www.oguzoktay.com/dostlar/yakHintguuyg-ibrahim.htm.

kurgulanmış yada yaşanmış serüvenlere dair hikayelerdi, inanç ve kültlerdi.

Peki, Sümer dininin esasları felsefi olarak nasıl bir düzenlilik içindeydi? Diye, aklımıza bir soru gelebilir. Bu soruya genelleme yaparak değil de bazı inanç ayinleri veya edebi mitolojik anlatımların örnekleri üzerinde daha yalın bir cevap verirsek daha doğru olur. Sümerlerin insan, toplum, hükümdar, evren hakkındaki inançları, kabulleri, kısaca dünya görüşleri hakkında bilgilerimiz, bir kısmı Sümerce yazılı metinlere bir kısmı da sonraki dönemlerde Sümerce asıllarından Akatça, Asurca, Babilce'ye ve diğer Semitik dillere çevrilen metinlerine, arkeolojik kalıntılarına, heykellerine, mühür taşlarına kazılan resimlere dayanmaktadır. Ama Sümerlerin bu dünya görüşlerinin, yazının kullanılmasından çok önceki dönemlerde oluştuğu, en az Güney Mezopotamya'daki *"Urbaid / Obeyd Kültürüne"* kadar geri gittiği rahatlıkla söylenebilir. Urbaid Kültürü bölgede Sümer Uruk döneminden (MÖ 4300) önceki uygarlık süreci idi ve 1500 yıl Mezopotamya bölgesinde etkisini sürdürmüştü.

Sümer kültürü, genel olarak, bu dünyadaki hayatta seçkinlik, zenginlik, itibar, zafer, şan ve başarıyı vurgulayan, rekabetçi bir kültürdü. Öte yanda, sıradan insanlar için bu dünyadaki hayattan sonra bir başka âlemde ölümsüzlük biçiminde bir kurtuluş ümidi de yoktu. Bu bakımdan Sümer inancında daha sonraki Zerdüşt / *Zarathustra'nın öğretisi*; Mecusilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa göre temel bir farklılık söz konusuydu. Üstelik sıradan insanlar tanrılara doğrudan yönelemiyorlardı. Bu hususta tarihçi *Leonard Woolley* şunları söylüyor; *"Önceleri şehir halkının tamamı ile bu halkın sahibi olan tanrı arasında makro ölçekli bir bağlantı olduğu fikri vardı ki bunu halka büyük ölçüde kapalı olan gizli törenlerle rahipler sağlıyordu. Daha sonra herkesin tanrılar nezdinde sözcülüğünü, avukatlığını yapan birer iyilik meleği olduğu inancı ortaya çıktı. Sıradan insanlar yakarışlarını bu özel kutsal varlıklara, kendi koruyucu meleklerine yapıyorlardı. Sıradan insanların ibadeti, transandantal bir kurtuluş ümidiyle kendini tanrıya adama ya da sofuca yaşamaktan çok, tanrıların memnun etmek için, ayrıntılı kurallara ve ayinlere göre adak sunmak gibi eylemlerle, bu dünyadaki günlük hayatlarında işlerini gördürmeye, başlarına gelebilecek sayısız belayı defetmeye çalışmaktı."* Yine *Woolley*, Sümer dininin bu dünyevi işlere öncülük veren karakterini diğer özellikleri ile birlikte değerlendirirken, *"Daha*

sonraki ahlaki içerikli büyük dinlerle karşılaştırıldığında, Sümer dininde din unsurunun hafif kaldığını, büyü unsurunun ağır bastığını söylemektedir." [14]

Günümüzde bölgede hala etkinliğini sürdüren falcılık, batıl itikatlar o zamanki Sümerlerin rahipleri tarafından bölgeden tüm dünyaya yaygınlaşan bir inanç biçimiydi. Sümer dini popülist bir din değildi. Sümer dinî inançlar sisteminin en önemli özelliklerinden biri, tanrıların antropomorfik -insanlara benzer-, tanrılar âlemi ve tanrılar arasındaki ilişkilerin de sosyo-morfik bir şekilde tasarlanmış olmasıydı. Sümer'de tanrılar topluluğu, insan toplumunun tam bir benzeri gibi tasarlanmıştı. Tanrılar da insan toplulukları gibi örgütlenmişti. Benzer bir iş bölümüne ve hiyerarşiye dayanıyordu. Gökler âleminde, her biri fevkalade güçlü yüzlerce, binlerce tanrı vardı. *"Hem erkek hem dişi tanrılar, insan biçimli, insanların bütün ihtiyaçları, ihtirasları, arzuları kaprislerine sahip olarak insan gibi yaşayan varlıklardı. Acıkırlardı, doyurulmaları gerekirdi. İçinde oturmaları için belirli bir meskene, 'tanrı'nın evine' ihtiyaçları vardı. İçer, sarhoş olabilirlerdi. Üşürlerdi, giyinmeleri için onlara elbise sunulurdu."* [15] Tanrılar birbirlerini, hatta güzel erkek ya da kadın insanları arzular, aşklar yaşar ve sevişirlerdi. İnsanlar gibi, hem zeki, merhametli, sevecen ama hem de öfkeli, hain, kötü ve kİskânç olabilirlerdi. Aralarında münakaşa, hatta kavga edebilir, birbirlerini aldatabilir, yalan söyleyebilirlerdi. Kavgalarında yaralanabilir, hatta ölebilir ve varlıklarını ölüler dünyasında sürdürmek zorunda kalabilirlerdi. Tanrılar hiç gereği yokken insanlara kötülük yapabiliyorlardı. Bunun içindir ki insanların ibadetinin amacı, *'eşref saatlerinde'* yakalanabilirlerse tanrılardan iyi bir şey istemek olduğu kadar, insana ne zaman, nereden, nasıl vuracağı belli olmayan tanrıların öfkelerinin, kötülüklerinin yatıştırılması, tahrik edilmemesi ya da başka bir insana, başka bir şehir halkına kaydırılması gerekebilirdi. Tanrıların her biri belirli bir işe, ya da belirli bir etkinlik alanına nezaretle görevlendirilmişti. Mesela biri 'gök'ten, bir başkası 'hava'dan, bir diğeri 'tatlı sulardan, bir öteki tanrı 'deniz'den sorumluydu. İnsanların günlük yaşamlarında kullandıkları 'şey'lerden, mesela 'balta'dan, 'saban'dan, 'tuğla'dan, 'çakmak taşından ayrı sorumlu olan

14- Bkz. Tarih öncesi ve uygarlığın başlangıcı, Leonard Woolley 126/7.

15- Bkz. Parrot (1981), ll0-1; Lloyd, 58; bu konuda ayrıca bak. Frankfort, Davies, 78- 9.

birer tanrı vardı. Adeta Platonik formlar gibi, doğal durumlar ya da biçimler, kültürel eşyalar, birer evrensel (üniversal) varlığın görünümleri olarak, ilgili tanrının yetki ve sorumluluk alanına ait bulunmaktaydı. Sümerler; *"Her elemanın, nesnelerin her kategorisinin, dinamik bir kişiliğe, bir aktif özellikler kümesine, kendine özgü bir 'irade'ye sahip olduğu ve doğanın içinde varlığını sürdüren doğal güçlerin tanrılarda cisimleşen bu aktif özellikler kümesi olduğuna inanıyorlardı"*[16] İnsanlar arasında eşitlik olmadığı gibi tanrılar arasında da eşitlik yoktu. Tanrılardan birçoğu, sokak köşelerine, şehirlerin mahallelerine sahip olup buralarda yaşardı. Daha üstün, daha büyük bazı tanrılar, kendilerine ait şehirleri ve bu şehirlerin halkları olan, ama sadece bu şehirlerde ibadet edilen tanrılardı. Daha da üstün, daha da önemli olan bazı tanrılar ise, kendilerine kendi şehirlerinden başka yerlerde de ibadet edilen tanrılardı. Hiyerarşinin en üstünde üç erkek tanrı, gök tanrısı "An", hava tanrısı "Enlil" ve tatlı sular tanrısı "Enki" vardı. Bunlardan biri başlangıçta "An", fakat daha sonraki dönemlerde "Enlil", Sümer Panteonunun en üstteki, en üstün tanrısıydı. Tanrılar toplumunun Kralı idi. Mezopotamya'da Sami halkların Akkad ve Asur egemenliği ile Gökler –Ay-Tanrısı: "Sin" öne çıkan tanrılar olacaktır. M.Ö.16 yüzyılda Mezopotamya'da onlara katılan Doğu Aryanlarda ise Hint inançları ile *Mitra*-Güneş tanrısı en güçlü tanrı haline gelecekti. Coğrafyaları ile uyumlu tanrılar. Azgın Nehirlere bağlı bir hayat Sümer tanrı *Enlil*, serin bir ışığa hasret Sami tanrı *Sin/Şems*. ve sıcağa hasret Aryan tanrı *Mitra*. Tanrılardan bahsederken Batı Aryanların Sami halkların tanrılarını ve tanrı kültlerini benimserken Doğu Aryanların bu konumda olmadıkları özellikle Mecusilik dini formlarında ve ayinlerinde görülür. Dini asimilasyonların Mecusi yüzü etkileşimi bakımından böyle bir konumdadır. Anlaşılan çok tanrılı topluluk dinlerinde bu etkileşimler görünür.

Sümerlerin edebiyatı, toplum ve tanrı inançları üzerine geliştirilmişti. Aynı öykülerin ufak değişikliklerle Eski Ahitte'ki öykülerin çoğu olarak devam ettiğini görmek çok ilginçtir. Etimologlara göre Tekvin'deki (Yahudi) cennet, ilk olarak Sümer tarihinde yer almıştır. Sümer'in Fırtına Tanrısı Hadad'ın, Hz. Nuh ve Tufan Efsane-si'nde büyük bir önemi ve etkisi vardır. Sümerlerin, Yahudilerin Tanrıyla ilgi-

16- 14- Bkz. Simone Roux, 92 "Christine de Pizan: Femme de tête, femme de coeur." Paris: Editions Payot et Riv a.g.e. s. 2006.

li geçmişlerini ve ilişkilerini sağlayan önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Sümerler şehirlerin etrafını surlarla çevirip, içlerine tanrılar için tapınak, krallar için saraylar ve evler yapmışlardır. En önemli tapınak biçimi üst üste oturtulmuş "*Ker*" (Tuğla) taraçalardan oluşan kule tapınaklarıdır ki bunlara *Ziggurat* denir. Bu taraçalar merdiven veya rampalarla birbirine bağlanmıştır. En üstte tanrının tapınağı veya sunağı bulunmuştur. Bu zigguratların en ünlüsü Babil Kulesi'dir. Babil Kulesi adına ilk kez Kutsal Kitaplarda *Tevrat'ın Tekvin kısmının 11 Bölümünde* rastlarız. *"Ve bütün dünyanın dili bir ve sözü birdi. Ve vaki oldu ki, doğuya göçtükleri zaman Şinar (Sümer) diyarında bir ova buldular. Ve birbirlerine dediler: Gelin, kerpiç yapalım ve onları iyice pişirelim ve onların taş yerine kerpiçleri ve harç yerine ziftleri vardı. Ve dediler: Bütün yeryüzü üzerine dağıtmayalım diye gelin kendimize bir şehir ve başı göklere erişecek bir kule inşa edelim ve kendimize nam yapalım."*[17]

Tarihte kaydı geçmemekle birlikte ancak halk efsanelerinde nesilden nesle aktarılan bir anlatıma göre Babil şehri meşhur avcı "*Nimrot*"un (*"Nemrut"*) Krallığını kurmuş olduğu bir yerdir. Kutsal Kitabın 11. ve sonraki fasıllarında anlatılmış olduğu üzere Babil adı dillerdeki karışıklığın simgesidir. Kutsal Kitaba göre, binalar Kule tuğla ve katrandan (Bitüm'dan) yapıldı. Babil kelimesinin İbranice kökü *"Balal"* olup, *"Karışıklık"* demektir. Eski Akkad diline göre ise *Babel, Babili, Tanrı Kapısı, Tanrı Şehri* manaları ileri sürülür. Nemrut, Tevrat'ta "*Nimrud*" diye geçer. Öykünün kaynağıysa, Kur'an'dan çok önceleri kaleme alınma Tevrat yorumları, yani Yahudi kaynaklarıdır. Gerek Kuran yorumları, gerek hadis kitapları da ayrıntılarıyla öykünün tamamını, bu Yahudi Tevrat yorumları olan *"Midraş"*lardan almışlardır. Anlatımına göre Peygamber İbrahim ile uğraşan ve onu ateşe fırlatıp öldürmek isteyen hain ve müstebit kralın bu olduğu iddia edilir. Aynı konu Kur'an'da, *Enbiyâ Suresi, ayet 68-69*'da bu konuya şöyle değinilir: *"Yakın onu! Bir şey yapacaksanız onu yakın da, Tanrılarınıza yardım etmiş olun!' dediler. Bizse (yanan ateşe) şöyle dedik: 'Ey ateş!*

17- Kaynak: Lloyd, 41- 4, 48-52; Sümerlerin dini konusunda önemli ipuçları taşıyan, tapınakların mimari özellikleriyle ilgili arkeolojik bulgular için bak. Mallowan, 246 -72

Soğu! Ve esenlik ol İbrahim'e!'" Tekrar tapınak yapımı konusuna dönersek, yapılan kazılardan da dönemin mimarisi bilinmektedir. MÖ 3000 yılına ait tapınak ve kral sarayları nehir taşmalarına karşı yapılmış, yüksek setler üzerine bir takım dörtgen avluların etrafını çeviren çeşitli odalar ve koridorlardan oluşmuştur. Bunlar özel ve resmi yaşama ayrılmış daireler şeklinde gruplandırılmıştır. Evlere de aynı plan daha küçük çapta uygulanmıştır. Bütün yapıların duvarlarının kalıntılarında görüldüğü şekli ile odaların üzeri tahta çatılar veya tuğladan yapılmış kubbe veya tonozlarla örtülmüştür. Bu yapıların hiçbir penceresi yoktur. Binalar kapıdan hava alır. Yapıların cepheleri bazen çeşitli boyalarla, sırlı tuğlalarla, renkli taş ve mozaiklerle süslenmiştir.

Kral ailesi dışında halkın mezar yapıları Mısır'daki gibi önemsenmemiştir. Bu mimari anlayışın daha sonraki yüzyıllarda bölgenin diğer komşu halklarınca geliştirildiği görülür. Özellikle *Ker-Pişmiş Tuğla* elde edilmesi sanatı sonucu istenilir yüksekliklerde ve ensel köprü bileşimi sağlanmasında çatmalı-Kilit taşlı köprü yapım tekniği mimarisi gelişmiştir. Su sarnıçları, köprüler ve evlerin üst kısımları helozonik kapanışı, pencere mimarisinin gelişimi sağlanmıştır. –Sümerce *"Ker"* şeklindeki pişmiş tuğla, Kürdçe'de; *"Kelpiç"*, şeklinde adlandırılan duvar malzemesidir. Bu kelime Türkçeye *"Kerpiç"* şeklinde geçmiştir. Kelpiç, pişirilmiş bir tuğla değildir, fakat güneşte kurutulmuş olan saman ve çamur karışımından yapılan bir duvar inşaat malzemesidir. Nitekim kelime her iki dilde de Sümerce kökenlidir. Güney Mezopotamya'daki şehir kültürünün erken dönemlerindeki çarpıcı özelliklerinden biri, tapınağın ilk başlardan itibaren şehrin fiziki yerleşim planında çok önemli bir yere sahip olmasıdır. Bu bir toplumsalkurum olarak tapınağın sosyal ve kültürel ilişkilerinde de merkezî bir konumda olduğunu ima eder. Sümer edebiyatının ünlü Gılgamış Efsanesi'nin geçtiği Uruk şehri MÖ 3000 yıllarında 800 dekarlık bir alanı (eni boyu 900 metrelik bir kare düşünün) kaplamakta, bunun üçte birinde tapınaklar ve bunlarla ilişkili kamusal binalar bulunmaktaydı. Babil tanrıları *Anu, Enlil, Ea ve Şamaş* toplu halde. Tapınaklarda yerine getirilen etkinliklerin başında Tanrılara sunuşlar yapılması, bu arada kurban kesilmesi geliyordu. Antropomorfik –insana benzer-biçimde tasarlanan Tanrıların "doyurulması", "giydirilmesi", "yatıştırılması" gerekiyordu. "Abdest havuzları", "abdest odaları"nda temizlenen ra-

hipler, her gün düzenli bir şekilde tapınağın tanrıların heykellerinin bulunduğu ve halka açık olmayan iç salonlarına yiyecek ve belirli aralıklarla yeni elbiseler bırakıyor, dualarını okuyor, ayinlerini yapıyorlardı. Her şehrin sahibi ve sahibi olduğu için de koruyucusu olan bir kendi tanrısı vardı. MÖ 3200 yöresinde yapıldığı sanılan bir tapınak anıtsal boyutlardaydı. İki kenarında renkli, fayans yüzeyli tuğlalarla kaplanmış, her biri iki metre çapında sütunlar bulunan otuz metre uzunluğunda bir avlu vardı. Şehir nüfusunun coşkusu ve enerjisinin ne ölçüde bu tapınakların yapımına yöneldiğini anlamamıza imkân vermektedir.

Babil ve Asur gibi daha sonraki Mezopotamya kültürlerini ve bunlar aracılığıyla da Yahudilerin Tevrat geleneği üzerindeki Orta Doğu dinlerini büyük ölçüde etkilemiş olan Sümer inançlar sisteminin en çarpıcı özelliklerinden biri, insanın yaradılışının nedeni anlamında varlığının gerekçesinin tasarlanmasının biçimiydi.

Yaratılış inancı:

Her üç dinde de evren büyük bir su. İnsan çamurdan Tanrı görüntüsünde yaratılıyor. İlk yaratıldığına inanılan *Hz. Âdem*'in anlamı da kırmızı topraktır. Hz. Âdem'in kaburgasından *Havva*'nın yaratılması ve cennetten kovulmaları bir Sümer efsanesinden geliyor. Sümerlerin insanın yaratılışından söz eden *"Enki-Ninhursag"* mitine göre, insanın daha yaratılmadığı dönemlerde tanrılar kendi yiyeceklerini kendileri sağlamakta, işlerini kendileri görmekteydiler. Bir süre sonra tanrılar bu işlerden yoruldular, kendi hizmetlerini görmekten bıktılar. Bir çare bulması için, Bilgelik Tanrısı *Enki*'ye yakardılarsa da, derin bir uykuda olan Enki onları duymadı. Sonunda, Enki'yi ve bütün diğer tanrıları doğurmuş olan, bütün var oluşun başlangıcı, her şeyin ondan çıktığı, ilk-olan (prim) Deniz Tanrısı *Nammu*, Enki'ye, tanrıların gözyaşlarını aktararak, -*"Ey benim oğlum, yatağından kalk bilgece olanı yap, Tanrıların hizmetçilerine şekil ver."* dedi. *Enki* de, konuyu düşündü. Şeylere şekil vermede kendine yardımcı olan tanrılarla birlikte insanı yarattı. Ayağa kalktı ve anasına; -*"Ey benim anam, adından söz ettiğin o yaratık, şimdi var. Onun üzerine tanrıların imajını geçir; kili karıştır, iyi ve Prens gibi olan şekillendirici [tanrılar] kili koyulaştıracaklar. Sen de, elleri kollarını meydana getir, e mi! Ey benim anam, onun kaderi hakkında hükmünü ver, Nimmah onun üzerine tanrıların kalıbını geçi-*

recektir, Bu insandır." Tanrı'nın insanı kilden yarattığı ve kili kendi imajına, kendi kalıbına göre şekillendirdiği inancı, bilindiği gibi Tevrat geleneğinin sürdürdüğü temel inançlardan biridir. *Kramer*'in vurguladığı gibi; *"Sümerler, insanın kilden şekillendirildiğine ve sadece bir amaç [için], tanrılara, onlara gıda, içecek ve barınak sunarak hizmet etmek için yaratıldığına sıkı sıkıya ikna edilmiştiler. İnsanın sadece tanrıların hizmetçisi olarak yaratılmış, daha en başından şanssız ve kendisi için bağımsızbir anlamlılığı olmayan bir varlık şeklinde algılanması verilmişti. İnsan eylemlerine bir yaratıcılık potansiyelinin ve insana, sonu belli olmasa da, kendi kaderinin yazarı ve kahramanı, bir serüvenci olma önemliliğinin yansıtılmasını engellemiştir."*[18] Gerçi Zerdüştlük ve Semavi dinlerin tamamında *"Yaratılış Efsanesinde"* Sümer anlatımına benzer bir tanımlama vardır. Zerdüştlüğün kutsal metni *Avesta*'da; *"..Ahura Mazda ilk insanı; Goyamart'ı yarattı, daha sonra Goyamart, Ehriman'a -kötülük tanrısı- boyun eğdi ve vücudunda metaller oluşmaya başladı. Ve altın uzunca bir süre toprak içinde kaldıktan sonra Ahura Mazda, Mashya ve Mashyanak'ı -adem ve havva- yarattı."*[19]

Diğer dinlerde "Yaratılış Efsanesi", Sümer sürümüne benzerdir. İncil'de; *"...Rab Tanrı Âdem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu.*[20] "Yaratılış Efsanesi Kuran' da: *"Ki o, yarattığı her şeyi en güzel yapan ve insanı yaratmaya bir çamurdan başlayandır. Sonra onun soyunu bir özden (sülale'den), basbayağı bir sudan yapmıştır. Sonra onu 'düzeltip bir biçime soktu' ve ona ruhundan üfledi."* (Kur'an, Secde Suresi, 7-9) Hıristiyanlık, Müslümanlık dinlerinde olduğu gibi yaratılış efsanesi MS 1100 yıllarında gelişen *Kürd Yezdani* dininin kutsal kitaplarından biri olan *Mishefa Reş'te* de "Yaratılış" bahsi benzer bir tanımlama olarak iki farklı anlatım ile geçer; *"Sonra, dedi ki ulu Tanrı : «Ey Melekler, Âdem'le Havva'yı yaratacağım, onları insan yapacağım ve ikisinden,*

18- Bkz. S. N. Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, Ankara 1990, s. 123-127; Muhammed Gazâli.

19- Bkz. Zerdüşt Avesta Bölümler, Çev: Eshat Ayata, Kora Yayınları, S: 41.

20- Bkz. Mishefa Reş. –Bu kitap yaratılış nazariyelerinin anlatıldığı bir kitaptır. Konuları Êzidîlere dair geçmişteki olaylar ile Ezidîlik adabını içerir. Ayrıca kitapta renkler ve yiyeceklerle ilgili bazı yasaklar da yer almıştır.

Âdem'in belinden gelmek üzere, Sehr ibn Cebr doğacak ve ondan tek bir halk türeyecek yeryüzünde; Azazil'in, yani Ta'us Melek'in toplumu olan Êzidî halkıdır bu. Sonra Şeyh Adi b. Musafir'i Suriye'den göndereceğim ve o gelip Laleş'te kalacak.» İkinci anlatım: *"Sonra Tanrı, kutsal ülkeye indi ve Cebrail'e, dünyanın dört bucağından toprak getirmesini buyurdu; Toprak, hava, ateş ve su. Onlarla bir adam yaptı ve kendinden ona bir ruh bağışladı.*[21] Mısır, Çin, Hint vs. tüm "Yaratılış" bahislerinin farklı anlatımlarına rağmen Sümer kaynaklı anlatımla benzer olduğunu dünyanın farklı dinlerinin anlatımlarında ortaya çıkmaktadır. Sümer medeniyetinin dünyaya benzer kaynaklığı *"Tufan Efsanesi'nde"* de göreceğiz. Sümer Yaratılış Efsanesi'nin yaşı diğer efsaneleri öncelemesi bakımından bu tespite özel vurgu yapmak gerekir.

Tufan efsanesi: Sümer-Mezopotamya uygarlığında binlerce yıl anlatılan, yeniden işlenerek yazılan Gılgamış Destanı'ndaki *"Tufan"* öyküsü, Tevrat'taki *'Nuh Tufanı'*nın kaynağının Sümer tarihinin gerçekleri ve efsaneleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Efsanede; MÖ 1250'lere ait bir *"Gılgamış Destanı"* metninin ilgili bölümünde, insan ırkını, bütün diğer canlılarla beraber Tufan'dan kurtaran ve daha sonra Tanrıların ölümsüzlük vererek kendi aralarına aldıkları *Utnapiştim*, kendine bu ölümsüzlüğünün sırrını soran *Gılgamış*'a şöyle der: *"Sana tanrıların bir sırrını anlatacağım. Şuruppak şehrini bilirsin, Fırat'ın kenarındadır. Bu şehir ihtiyarladı ve buradaki tanrılar da ihtiyardı. Tanrıların babaları olan, gök kubbenin efendisi "Anu" ve danışmanları savaşçı "Enlil", yardımcı "Ninurta" ve kanalları gözeten "Ennugi" vardı; tatlı suların, bilgeliğin tanrısı, sanatların koruyucusu ve insan ırkını yaratanlardan biri olan "Ea" da onlarla beraberdi. O günlerde dünya bollukla doldu, insanlar ürediler. Dünya vahşi bir boğa gibi böğürdü ve büyük tanrı bu haykırış ile uyandırıldı. Enlil bu haykırışı duydu ve toplantı halinde olan tanrılara; -"insan ırkının bu gürültüsü tahammül edilmez bir haldedir ve bu ana baba gününden, kargaşadan ötürü uyku uyumak imkânsız hale gelmiştir" dedi. Böylece tanrılar insan ırkını ortadan kaldırmak konusunda anlaştılar. Bunu Enlil yaptı, ama Ea yemininden ötürü beni bir rüya uyardı. Tanrıların sözlerini*

21- Bkz. Sandars (1985) "Introduction"; Roux, 112; Gadd (1971a),111–2 İngilizceye Sandars çevirisinden Türkçeye çeviren YST.

benim kamışlardan yapılmış evime fısıldadı, -"Kamış-ev, kamış-ev! Duvar, Ey duvar, kulak ver; ...Ey Şurippak'lı adam, Ubara-Tutu'nun oğlu; evini yık ve bir gemi yap, mallarını terk et ve hayat[ta kalmanın yollarını] ara, dünya nimetlerini aşağıla ve ruhunu canlı tutmak için kurtar. Evini yık diyorum sana ve bir gemi yap. ... Güvertesi çatıyla kaplı olsun... ; ve sonra bütün canlı varlıkların tohumunu gemiye al"... Şafağın ilk ışığıyla birlikte bütün hane halkım etrafımda toplandı, çocuklar zift ve erkekler de ne gerekliyse getirdiler. Beşinci gün [geminin] omurgasını ve ıskarmozlarını çattım, sonra [gemi kabuğunun] tahtalarını bağladım. ...yedi kat güverte yaptım. ...Taşıyıcılar kaplar dolusu yağ getirdiler, fırına zift, asfalt ve yağ döktüm; geminin kalafatında çok yağ kullanıldı. ... [Çalışan] insanlar için sığırlar kestim ve her gün koyunlar boğazladım. Gemi yapan işçilere içmek için nehir suyuymuş gibi şarap verdim, ham şarap ve kırmızı şarap ve yağ ve Beyaz şarap verdim. O zaman Yeni Yıl şölenindeki gibi ziyafet oldu; ... Yedinci gün gemi tamamlanmıştı. ...Sahip olduğum bütün altınları ve bütün canlı şeyleri, ailemi, sülâlemi, hem vahşi hem de ehlileşmiş... Hayvanları ve bütün ustaları gemiye yükledim. ... Zaman doldu, akşam geldi, fırtınanın sürücüsü yağmuru gönderdi. Havaya baktım ve hava korkunçtu, bunun için ben de gemiye bindim ve kapılarını kapadım. ... Şafağın ilk ışığıyla birlikte ufuktan kara bir bulut geldi; fırtınanın efendisi Adad'ın koşturmakta olduğu alanda gürledi. ... Ve sonra cehennemin tanrıları ayağa kalktılar; Nergal yeraltı dünyasının sularının setlerini yıktı, savaş-efendisi Ninurta setleri yerle bir etti ve cehennemin yedi yargıcı Annunaki, meşalelerini kaldırdılar, öfkeden kıpkırmızı kesilmiş alevleriyle ülkeyi aydınlattılar. Fırtınanın tanrısı günışığını karanlığa çevirince, ülkeyi bir çanak gibi yere vurup parçalayınca bir ümitsizlik baygınlığı göğe yükseldi. Bir bütün gün bora öfkesini kustu, yol aldıkça kızgınlığı arttı, bir savaştaki dalgalar gibi insanların üzerine yağdı; bir insan kardeşini göremiyordu, gökten bakıldığında insanlar görülemiyordu. Tanrılar bile selden korktular, göğün en üst katına, Anu'nun gök kubbesine kaçtılar. Ve sonra İştar, Cennetin tatlı-sesli kraliçesi doğum sancısı çeken bir kadın gibi çığlık attı: -"Heyhat eskinin günleri toza dönüştü çünkü kötülük emrettim; tanrıların toplantısında niye bu kötülüğü emrettim? İnsanları yok etmek için savaşlara hükmediyorum, ama onları ben ortaya çıkardığıma göre onlar benim insan-

larım değil mi? Şimdi balık yavruları gibi okyanusta sürükleniyorlar."

Cennetin ve cehennemin büyük tanrıları ağladılar. ...Altı gün altı gece rüzgârlar esti, sel ve bora ve tufan dünyayı boğdu. ... Yedinci günün şafağı söktüğünde güneyden [gelen] fırtına yatıştı, deniz sakinleşti, tufan durulduğu; dünyanın yüzüne baktım ve sessizlik vardı, bütün insan ırkı kile dönüşmüştü... Bir kapak açtım ve ışık yüzüme düştü. Ve sonra yere kadar eğildim, ...oturdum ve ağladım, gözyaşı damlaları yüzümden aşağıya oluk gibi aktı, çünkü her tarafta suyun viranlığı vardı. Boş yere kara aradım, fakat on dört fersah ötede bir dağ belirdi; Nisir Dağı'nın üzerinde gemi takılıp hareketsiz kaldı. ... Altı gün dağa takılıp hareketsiz kaldı... –(Nisir Dağı: Bu dağın nerede olduğuna dair oldukça spekülasyon var. Mantıki olanı efsanenin ihtiyacına yanıt olsun diye Mezopotamya'nın hemen yanı başındaki yüksek Zagros sıra dağlarındaki herhangi bir yüksek dağdan esinlenilmiş bir tanımlamadır, sanırım.) *Yedinci günün şafağı söktüğünde bir güvercini serbest bıraktım ve uçurttum. Uçarak uzaklaştı ama konacak bir yer bulamadığı için geri döndü. Ve sonra bir Kırlangıcı serbest bıraktım ve uçarak uzaklaştı ama konacak bir yer bulamadığı için geri döndü. Bir Kuzgunu/Kargayı serbest bıraktım, suların geri çekildiğini gördü. Çevrede uçtu, gakladı ve geri gelmedi. Bundan sonra her şeyi dört rüzgâra açarak dışarı çıkardım, bir kurban yaptım ve tanrılar için dağın tepesinde yere içki döktüm."*[22]

Bu çok eski Sümer Tufan Öyküsü'nün ortaya çıkartılması Mezopotamya-Orta Doğu uygarlık alanında kültür ve inanç geleneklerindeki devamlılıkları gösterimesi bakımından önemli bir rol oynamıştır. *"Asur hükümdarı Asurbanipal'in Ninova şehrinde oluşturduğu kütüphanesine ait yirmi beş bin tablet, 1840'lı, 1850'li yıllarında Nineveh ve Nimrud şehirlerini kazan İngilizler tarafından ortaya çıkartıldı. İlgisiz Osmanlıların gözünün önünde bu bulgular hepsi Londra'daki British Museum'a taşındı. Müzede bunlar üzerinde çalışanlardan George Smith'in, 1872'de, Asur dilindeki Nineveh tabletleri arasında Nuh Tufanı'nın eski bir anlatımına rastladığını açıklaması bütün dünya da büyük çalkantılara yol açtı. Daha sonraki arkeoloji çalışmaları ve ele*

22- Bkz. Sandars (1985) "Introduction"; Roux, 112; Gadd (1971a),111–2 İngilizceye Sandars çevirisinden Türkçeye çeviren YST.

geçen ipuçları, Asur dilindeki metnin Sümer dilindeki çok daha eski ve çok daha uzun anlatımların, tutarlı bir öykü haline getirilmişlik anlamında bütünleştirilmiş bir sürümü olduğu, "Nuh"un ve "Tufan"ın çok daha eskilere gittiğini gösterdi. Mesela Nippur'da bulunan ve MÖ 1700'li yıllara ait Sümerce bir metinde benzer bir öykü anlatılmaktaydı. Bu Sümerli efsanede "Nuh"un adı; "Ziusudra"ydı".[23]

İslamiyette ve Yahudilikte Nuh Tufanı farklı ele alınır. Fakat kaynakları Sümer döneminde yaşanan sel tufanı mitosudur. Mesela Kuran'da, Allah Hz. Nuh'a, inkâr edip zulmedenlerin suda boğularak cezalandırılacağını ve iman edenlerin kurtarılacağını haber vermiştir. Kuran'da bir ayette şöyle bildirilmektedir: *"And olsun, Biz Nuh'u kendi kavmine gönderdik, o da içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı. Sonunda onlar zulmetmekte devam ederlerken tufan kendilerini yakalayıverdi.(Kuran, Ankebut Suresi, 14) "Onu yalanladılar. Biz de onu ve gemide onunla birlikte olanları kurtardık, ayetlerimizi yalan sayanları da suda-boğduk. Çünkü onlar kör bir kavimdi. (Kuran, A'raf Suresi, 64) Böylelikle biz ona: 'Gözetimimiz altında ve vahyimizle gemi yap. Nitekim bizim emrimiz gelip de tandır kızışınca, onun içine her çift ile içlerinden aleyhlerine söz geçmiş olanlar dışında olan aileni de alıp koy. Zulmedenler konusunda bana muhatap olma, çünkü onlar boğulacaklardır' diye vah yettik.(Kuran, Müminun Suresi, 27) Denildi ki: 'Ey yer, suyunu yut ve ey gök, sen de tut.' Su çekildi, iş bitiriliverdi, (gemi de) Cudi üstünde durdu ve zalimler topluluğuna da: 'Uzak olsunlar' denildi. (Kuran, Hud Suresi, 44)*

Kuran'da; Tevrat'ta olduğu gibi Tufan'ın evrensel olduğu şeklinde bir ifade yoktur. Aksine ilgili ayetlerden Tufan'ın yöresel olduğu ve tüm dünyanın değil, sadece Hz. Nuh'u yalanlayan kavmin cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kuran'da, geminin Tufan sonrası *"Cudi"* ye oturduğu bildirilmektedir. *"Cudi"* kelimesi kimi zaman özel bir dağ ismi olarak anılır, oysa kelime Arapça'da *"yüksekçe yer, tepe, dağlık alan"* anlamına gelmektedir. *"Cudi"* kelimesinin bu anlamından, sular ın ancak belirli bir yüksekliğe eriştiği, karayı bütünüyle kaplamadığı anlaşılmaktadır. Geminin oturduğu dağ isimleri her hikâyede faklıdır. Ezidîlik dininde örneğin bu dağ; *"Laleş"* olarak geçer. Laleş, Êzidîle-

23- *Bkz. Sandars (1985) "Introduction"; Roux, 112; Gadd (1971a), 111–2*

rin kutsal yeridir. *Musul, Sincar* bölgesindedir. *"Sonra bir gemi yarattı ve onun içinde otuz bin yıl kaldı, ondan sonra Laleş'e geldi ve konakladı."* Yani Tufan'ın, Tevrat'ta ve diğer efsanelerde anlatıldığı gibi tüm yeryüzünü ve yeryüzündeki tüm dağları yutmadığını, sadece belirli bir bölgeyi kaplamış olduğunu Kuran'dan öğrenmekteyiz. Nuh Tufanı'nın diğer dinler ile bu benzerlikleri yoruma açıktır. Hem "Yaratılış" hem "Nuh Tufanında" kutsal kitaplarda anlatılan konuya dair metinlerin kaynağının Sümerlerin efsaneleri olduğu iddiası günümüzde bu konuların uzmanlarınca geniş kabul görmektedir. Zaten her efsanenin bir coğrafyası vardır. Bizler bilimsel olarak bu hikâyenin Fırat ve Dicle havzasında kimi zaman meydana gelen su taşkınlarına karşı bölge halkının kendini koruma amaçlı binalar yapması için, uyarıcı olsun diye maksatlı geliştirilmiş efsaneler olduğunu Sümer mimarisi incelendiğinde görüyoruz. Mimaride su taşkınlıklarına karşı penceresiz ve tek kapılı evler bunun kanıtıdır. Aynı mimari tarzının Nil Nehri kıyısındaki Mısır'da da olması dikkat çekicidir. Ayrıca dünya Buzul devrinden çıkarken sel hareketleri nedeni ile bölgede sel felaketlerinin olduğu bu gün tespit edilmektedir. Özellikle Güneydoğu Toros dağlarının kuzeyinde yer alan iç denizlerin bu dönem kurumuş olduğu jeologlarca gözlenmektedir. Nuh Tufanı benzeri sel felaketinin yaşanan tarihi süreci MÖ 7500-5000 yıl aralıkları olması olasıdır. Bu oluşumda Buzul Çağından çıkış dönemine rastlaması dikkat çekicidir. Anlaşılan dünyevi doğal bir sel felaketi masalımsı bir dille dini-mistik bir tanrıların insanları cezalandırma öyküsüne dönüştürülmüştür. Nitekim yine de dini mevzuların inaklara dayandığını akıldan çıkarmamak gerekir. Bu efsanelere dini kimlik kazandırmak halk üzerinde daha etkileyici olacağı da ayrı bir gerçekliktir. Nitekim efsane basit bir sel olayı değil, insanlara onlara atfedilen suçları nedeni ile tanrıların gazabıdır. İşin içine tanrılar sokuşturulmuş ve efsane daha kudretli hale sokulmuştur.

DEVLET

Sümer şehir kültürlerinin MÖ 3000'li yıllardaki erken tarihinin bile, bu üst hâkimiyetin bir şehirden diğerine geçtiği savaşlarla dolu olduğunu göstermektedir. Her bir şehrin gerçek sahibi ayrı bir tanrı olduğu için, şehirlerarasında ki hâkimiyet ilişkisinin değişmesi, tanrılar arasındaki hiyerarşiyi de etkiliyordu. Bu üstünlük iddiasının kesin ve açık bir şekil-

de sonuçlanmadığı durumlarda ise, Sümer ülkesinde kendinin üstün Kral, üstün şehir olduğunu iddia eden şehirlerarasında iç savaş kargaşası çok uzun sürebiliyordu. MÖ üçüncü bin yıllarda *Lagaş ile Umma, Ur ile Nippur, Kiş ile Uruk, Lagaş ile Ur* şehir devletleri arasındaki savaşlar, Sümer ülkesinin bu üst hâkimiyetine yönelik çatışmalara örnek olarak gösterilebilir. Bu savaşlar *"Gılgamış Destanı"* ve *"Agga Şiiri"* gibi Sümer edebiyatının en büyük eserlerinin de ana temalarından birini oluşturur. Sümer ülkesinin üst egemenliğiyle ilgili bu rekabet ve çatışmalar, ülke genelinde, şehirlerin üst egemenliklerini fazla sürdüremedikleri fevkalade istikrarsız bir tarihi ortam yaratmıştır. İç savaş, adeta, istisnai bir olay değil olağan bir durumdu. Öte yandan, bu iç savaşlarda kazanan taraflar kaybedenlere büyük zararlar vermiş, birçok şehir birçok kere büyük bir yıkıma maruz kalmıştır. Öyle ki, şehirlerinin tahribi karşısında Sümerli ozanların yaktıkları destanlar da *(lamentation'lar)*, Sümer edebiyatının ana formlarından birini oluşturur.

Zamanla, Sümerler iç savaşlara sürüklenerek nüfusunu kemirmesi ve kültürünü tahrip etmesi sonucu bölgenin toplam nüfusunda azınlık haline geldiler. MÖ 2300'lü yıllarda, ünlü reformcu Kralı *Urukagina*'nın iç savaşı kaybetmesi ve öldürülmesinden sonra Lagaş'ın yağmalanması ve yıkımını anlatan bir ağıt şiirinin bu iç savaş ortamının etkilerini anlatımı şöyleydi: *"Ummanın adamları* Eki-kala*'yı ateşe verdiler,* Asurra*'yı ateşe verdiler. Gümüşü ve mücevher taşlarını götürdüler. Tirash'ın sarayında kan döktüler, Abzu-Banda'nın içinde kan akıttılar; Enlil'in kutsal evinde ve Güneş-Tanrı'nın kutsal evinde kan döktüler; Akush'un içinde kan döktüler, Gümüşü ve mücevher taşlarını götürdüler... Abzu-ega'nın içinde kan döktüler, Gatum-dug tapınağını ateşe verdiler; Gümüşü ve mücevher taşlarını götürdüler ve heykeli tahrip ettiler.* Ginar-baniru*'dan tahılı alıp götürdüler, Ningursu'nun tarlasından bütün tahılı alıp götürdüler, ekilmiş olan bütün tahılı! Ummanın adamları,* Lagaş*'ın soyulmasıyla, tanrı Ningursu'ya karşı bir günah işlediler!"*[24] Bu savaşlar ve iç-savaşlar ortamı, Sümer şehirlerinde halkın katılmasıyla oluşan genel seferberlik dışında, savunma ve saldırma amaçlarına yönelik ayrı ve sürekli bir örgütlenme ihtiyacını oluşan aşırılıklar ile pekiştirdi. Zamanla, şehirlerdeki daimi ordular-

24- *Bkz. Woolley, 70–1." Şehirlerarası rekabet, çatışma ve iç savaşlar konusunda bak. Gadd (1971a), 103–4, 106–7;*

da görevli insan sayısı binlerce kişiye ulaştı. *Sargon*'un, bir tablette, *"her gün"* onun *"hesabına yiyen"* 5400 adamdan söz etmiş olması, bunu göstermesi bakımından önemlidir.[25] Daimi orduda görevlendirilmek Sümer toplumunda bir ayrıcalıktı ve bu görev, rahipler, saray çevresindeki seçkinler gibi şehir toplumunun ileri gelen ailelerinin erkek mensuplarına veriliyordu. Tarım-temelli şehirli toplumda, bir daimi ordu ihtiyacının ortaya çıkması, sürekli olarak bu amaç için görevlendirilecek insanlara bakılması, onların ödüllendirilmesi sorununu gündeme getirdi. Daimi askeri kadrolara 'bakılması' esas olarak, tarımsal üretimden şehre aktarılan fazlanın bir kısmının, para-piyasa ekonomisi olmayan bir toplumsal ortamda, bunlara tahsis edilmesi demekti. Bir mal stoku tahsisinin, bir ürün tahsisi düzenlemesinin, tarımsalfazlanın bir kısmını toplama hakkının, askeri göreviyle ilişkili olarak görevliye tahsisine dönüşmesi: yine o Bizans'ta *"pronoia"*, Selçuklu'da *"ikta"* ve Osmanlı'da *"tımar"*, Kürdlerde aşiretlerin *kom* mülkiyeti olarak aşiretin adı ya da aşiretin miranı veya bir büyüğünün adı ile üreticiden alınırdı. Binlerce yıl, birçok farklı kültür-uygarlık alanında karşımıza çıkacak olan bu kurum, özel bir sosyal ilişkiler bağının bir biçimi olarak, çok erken tarihlerde, Sümer toplumunda ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu devlet kurumunun ta kendisiydi. Yani devlet üretimde fazla değerin korunması, paylaşılması ve el konulması üzerine gerekli olan askeri ve bürokratik koruma ve sosyal alanda sınıfsal zümreleşme üzerine şekillenmişti. Sümer şehirlerinin ileri gelen ailelerinden olup daimi orduda görevlendirilenlere, hem bu görevi yerine getirdikleri yıllar hem de yaşlılık, *"emeklilik"* dönemlerindeki gelirlerinin kaynağı olarak arazi tahsis edilmeye başlandı. Bu şekilde tahsis edilen yerlere *"ilku"* arazisi deniliyordu. Artık siyasal bir güç olarak devlet şeklini kendi dayanağı olan sosyal örgütlülüğü içinde şekillendirmeye başladı." *Kendisine ilku arazisi tahsis edilenler bu arazilerin işlenmesini sağlamakla yükümlüydüler. Aksi takdirde ceza olarak bu tahsisi kaybediyorlardı. Ayrıca tahsis sahipleri bu arazileri başkalarına satamaz ve devredemezlerdi. Ancak araziler tahsis sahibinin mirasçılarına, mirasçıların aynı askeri yükümlülüğü yerine getirmeleri koşuluyla, intikal ederdi. İlku arazisi tahsisi almış bir asker, savaşta esir düşerse, fidyesi, yet-*

25- *Bkz. "Three Rivers Inn", SedroWoolley, 56–7.*

tiği kadarıyla, gayrimenkulleri dışındaki kişisel servetinden ödenir geri kalanını Krallık tamamlardı. Ayrıca sivil yetkililer karşısında bazı hukuki ayrıcalıkları vardı. Bu haklarına karşılık sürekli olarak Kralın emrine amadeydi ve göreve çağrıldığında, ilke olarak, mutlaka katılmak zorundaydı. Yerine bir başkasını gönderemezdi. Ancak, bazı hallerde, kendine tahsis edilmiş ilku arazisi karşılığında ilku vergisi ödeyerek askeri hizmetten bağışlanabiliyordu."[26] Sümer Devlet yapılanmasının aşağı Mezopotamya bölgesinde oluşan ve en üst örneği olan Akkadlar ile konuyu anlatmayı sürdürelim.

SÜMERLERİ ARYAN/KÜRD GÖREN TEZLER

Bir ara bazı dilbilimi (linguistics) hipotezlerinden hareket edilerek öne sürülmüş ve yakın yıllara kadar geniş kabul görmüş olan Sümerlerin MÖ 3000 yıllarında Mezopotamya'ya dışarıdan geldikleri ve burada daha önce var olan eski yerel halka yabancı olduklarına dair tez, şimdi, büyük ölçüde terk edilmiştir.[27] Aynı konuda *L.A. Waddell,* eserinde başka iddialar ileri sürer. Ona göre; *"Hint Aryan "Gutiler" ve Sümerlerin aynı soydan oldukları, Gutilerin asıl yurtlarının Babil ülkesinin doğusundaki Zagros Dağları olduğu"* tezidir.[28] Bilindiği gibi Gutilerin Doğu Aryan bir halk olduğu ve aynı coğrafyayı paylaşımları nedeniyle onları Kürdlerin ataları olarak öngören birçok tespit var. Bu tezler iki halkın sadece coğrafik yakınlıkları ve diğer halklar ile iç içeliği nedeniyle ileri sürülmemişti. Gutiler Kafkasik bir halk olmalarına rağmen adlarında ve dini inançlarında ve özel isimlerinde Hint Doğu Aryanların kültürel öğelerine kısmen sahiptiler. Dilsel alanda Sümerlere oldukça yakın bazı benzerlikler taşıyordular. Lakin Sümerce ile bu Aryan kültür yakınlık, bölgedeki günümüz Aryan kökenli dillerde baki kalan Sümerce kökenli kelimelerden hareket ile yapılmıştı. Pek ala eksik bir tezdi. Tarihsellikten uzaktı. Ayrıca bu antik döneme ait Ariyaca dilde yazılı bir kaynak da bulunmamaktadır. Karanlık olan bu tari-

---

26- Bkz. Leonard Woolley, 'Institutional and Non-Institutional Economy in Ancient Mesopotamia" 56–7.

27- Bkz. Lloyd, 62–4; Roux 85–9; Frankfurt, Davies (1971) 72.

28- Egyptian Civilization, its Sumerian Origin and Real Chronology-London. S. 133.

hi dönemden bu sonuçlara ulaşmak pek doğru değildir. Döneme en yakın Hint-İran kaynak Ariyaca dilde yazılan *Bihistun Kitabesi* ve diğeri daha sonra Sâsânîler döneminde milattan sonra yeniden toparlanmış ve Part Pehlevicesi ile kaleme alınmış Zerdüştlerin dini kitabı *Avesta*'dır. Bu eserlerin de Sümer medeniyeti ile arasında en az bin –bin beş yüz yıl yaş farkı var. Bihistun Kitabesi ve Avesta'daki kullanılan *Ariyaca ve Pehlevice* dillerin dahi dönemin Sümercesi ile karşılaştırılabilmesi çok zordur. Diğer yandan özellikle elimizdeki Avesta belge kayıtları Hindistan ve Uygur'da bulunan üstelik millattan sonra yazılmış vesikalardır. Benzetme mukayesenin günümüz *Kürdçesi* ile yapılması başka sorunları öne çıkarır. Ayrıca bilimsel de değildir. Popülist etimoloji kullanılarak yapılan Sümerce'den bölge dillerine miras kalmış bazı Sümerce kelimelerden hareket ile de Sümerce ile ortaklık kurulabilir, lakin aynılık ve köken birliği kurulamaz. Sümerce dilinden bölge halkı Kürdlere birçok şey muhakkak miras kalmıştı. Tıpkı *"Ur, Uratu, Urfa, Urmiye, Kur, Kırti, Purattu, Ker vs."* adlar gibi. Sümerler zaten bölge halklarını (Sami ve Kafkas kültürlü halkları) asimile bile etmişti. Zanaat, edebi ve dini yaşamda bu gün dahi bu etkinlik görülür. Üstelik Sümerce, günümüz Kürdçesi'ne de birçok şey bırakmıştır. Diğer yandan Sümer tarihi üç dört bin yıllık bir tarih olarak ele alınır. Neyi Sümer neyi Sümer değil olarak ele aldığımızda karmaşa tanımlamada hala devam etmektedir. Diğer yandan Sümer kültürünün yayıldığı coğrafya da dikkate alınmalıdır. *"Kuzey'de, Fırat Nehri'nin bugünkü Suriye-Irak sınırını geçtiği yörede bulunan ve Semitik bir dil konuşmakta olan Mari'de ve Kerkük'ün güneybatısındaki eski yerleşme dönemlerinde halkın hangi dil grubundan olduğu bilinmeyen Asur'daki kalıntılarında da erken Sümer uygarlığının güçlü etkisini gösterir. Bu uygarlığın MÖ 4000 yılında bile, ana dili Sümerce olanların Bağdat'ın güneyinde kalan anayurdunun dışına uzanmış olduklarını, üstün kültürleriyle çevredeki alanlarda başka dilleri konuşan halkları etkilediklerini göstermektedir."*[29]

Kısacası kökenleri belli olmayan ve bugüne kadar dil aileleri içinde başka akrabası saptanamayan bir dil konuşan Sümerler, bölgede yaşayan adını bildiğimiz en eski toplumdur. Tarihin bu döneminde MÖ 4000 ve 2000 yılları arasında Sümerlerin Sami bir kavim olmadıklarını bilim adamları tespit etmişlerdir. Fakat yörenin kadim halkı olan Kafkas veya Aryan kavimlerinden biri olduğuna dair bir iddiayı da henüz ileri sürmek doğru

29 - Bkz. Roux T. Quality of Life 124–5;

değildir. Çünkü tarihin bu dönemi bu kavimlerin Kafkas/Asyatik, Hint Avrupa ailesinin ve Doğu Aryan/Hint İran şubesinin henüz oluşum sürecidir de. Milattan üç-dört bin yıl önce *"Kürdlerin ataları"* henüz *"İrani/Aryani"* bir halktı. Onlar, Kürd olarak değil, *"Doğu Aryan"* kültürlü, *"Aryanam"* veya *"İrani/Aryani"* bir kavim olarak tanımlanırdılar. Diğer Doğu Aryan (*Fars, Part, Paştu, Belluci vs.*) topluluklar ile kavmi olarak ayrışmamıştılar. MÖ 3 binlerde Doğu Aryanlar İran'a inmemişlerdi. Onlar günümüz Afganistan'ın *Aria, Baktira ve Soğdina* bölgesinde yaşamaktaydılar. Tıpkı Ege Göçleri ile Batı Aryanlar gibi onlarda MÖ 23 yüzyıllarda Ön Asya'ya-İran'a parçalar halinde belirgin biçimde göç etmiş görünürler. Batı Aryanlar Antolia'ya Fırat Nehri'nin batısına –Antoliaya- yerleşirler. Doğu Aryanlar ise önceleri İran'ın kuzey batısına Horasan'a ve Teberistan'a yerleşirler. Bu göç tespiti Doğu Aryanlar için *Avesta* ve *Šahrestānīhā Ī Ērānšahr* kadim İran kaynakları anlatımlarına göre ileri sürülmektedir. Batı Aryanlar için kaynak Yunanlı tarihçilerdir. Özellikle ünlü, tarihçilerin babası *Herodot*'un tarih kitabı temelli yapılmıştır. Sümer platosunda görünen daha çok Anti-toroslar, Van ve Zagroslar bölgesinde yaşayan Kafkas halkları olan; *Hurri* soylu olduğuna kanaat getirdiğimiz *Guti, Subaru, Lulubi ve Kassit* halkları MÖ 2200 sonrası Zagroslarda İran'da komşu oldukları Doğu Aryan kültürlere sahip Aryan kavmi topluluklar ile kültürel ve sosyal etkileşim içinde kaldıkları görülür. Hatta benzer etkileşimi Sami Akkad halkı da kısmen yaşamış olduğu onların bazı Aryanik Kral isimlerinden anlaşılır. Bölgenin İran platosunda yer alan eski kavimleri olan *Alan ve Elam* halklarının da dini ve bazı tanımlamalarında Aryanik isimler görülmüştür.

Tarih, antropoloji, etnografi ve linguistik gibi değişik bilim dallarında uzman olan araştırmacılar Doğu Aryan kültürel görünümleri olan bölge halklarının kendi eserleri olmadığının biliyorlardı. Fakat etkileşimin Aryan kültür merkezini tam olarak tespit edemiyorlardı. Nitekim MÖ 1650 sonrası doğudan gelen Doğu Aryan *Mitanniler* bütün bu soruların cevabını vermiş oldu. Onların Doğu Aryan kültürleri *Hint İndus Vadisi dini inançlara* ve *dilleri Hint Aryani dil olan Sanskritçeye* dayanıyordu. Bölgedeki Doğu Aryan kültürel görünümlere sahip toplulukların çoğu zaten bu göç istilasında siyasi tavırlarını Mitanniler'den yana koymuşlar ve onlar ile birlikte hareket etmiştiler. Kafkas halkların Doğu Aryan halk Mitanniler ile kader ortaklığı daha sonra oluşturulan tüm bölge devletlerinde devam etti-

rilmiş olması bu birlikteliğin doğal asimilasyona dayalı olması Kürd kavmi oluşumunun tarihsel kökleri hakkında anlamlıydı.

Nitekim bu etimolojik gelişimleri değerlendiren modern uzman araştırmacılardan *Minorski*'ye göre, *"Kürd"* ismi, Sümerler için dağlık belli bir bölgede yaşayan bir topluluk için verilen tanımdır. "Kürd" kelimesi **"***Yüksek yer manasına gelen"; 'Kur-ti ve benzer adlar ile Guti/Gati,' adları altında*" seslenilen halk idi.[30] Bazı etimologlar için *"Guti, Kurti" adının İranize şekliyle telaffuz edilişidir. G>K dönüşümü olmuş. Etimolojik olarak "R" harfinin zamanla yutulmuş olması ise etimolojide doğal bir olgudur, dolayısıyla, ortaya Guti çıkmış: Guti-Gurti-Kurti. Gutium Kürdistanın ta kendisi olması bir tarafa etimologlara göre Guti kelimesi dahi Kürt kelimesin değişime uğramış şeklidir.*" *Prof. Howorth* a göre; "Kurdistan" adı *"Gutium"* kelimesinden türemiştir. Babilonyaların kullandığı *"Khuradi"* veya *"Quradu"* kelimesini Guti adıyla bağdaştırmaktadır. *Sayce* ye göre, *"Kurd adı, Babilonya daki Quradu kelimesinden gelmektedir ve savaşçı anlamını taşımaktadır ve bu kelime Van cıvarındaki halkın adından kaynaklanmaktadır."* Ortadoğu uzmanı eğitimci *Dr. Honigman* a göre, "*Guti kelimesi Kurd kelimesiyle aynıdır.*" Mezopotamya tarihi uzmanı Pennsylvania Üniversitesi Doğu bilimleri Başkanı *Prof. Ephraim Avigdor Speiser* göre, *"tarihte ilk Kürt halkından bahsedilmesi MÖ 3000 yıllarında "Gutium" adı altında gerçekleşmiştir." Morris'e* göre; *"Gutiumlular (Kürdistan) Hint-Avrupa dili konuşmaktaydılar."* Araştırmacı *Rawlinson*'a göre ise; *"Gut" ilkel Keldani dilinde sığır anlamına gelmektedir Başka bir iddiaya göre ise Guti kelimesi Sümer kökenlidir ve yine (Gud=öküz, sığır) bugünkü Kürtçe de yer alan öküz, sığır sahibi olan halk anlamına gelmektedir. Gutiler bugünkü Soran Kürtlerine yakın durmaktadır." Eric Jensen* kitabında: *"Orta-doğu'nun Kürtleri Kürdistan'da modern tarih daha muhafaza edilmemişken Kürdistan'da yaşıyorlardı"* diye yazmaktadır.[31]

Bu araştırmacılar tarafından*"Guti"* adının zamanla binlerce yıl içinde o dönem Ön Asya coğrafyasında yaşayan Aryan kavimlerin ortak adı iken yine bu kavimden olan Kürdlerin dönüşmüş bir adı ola-

30- *Bkz. Minorsky, "Kürdler" s. 8. Koral yay. 1992.*

31- *Bkz. Bu derleme "5000 Yıllık Kürd Tarihi", http://www.uludagsozluk.com/k/5000-yıllıktarihi/*

rak şekillendiği ön görülüyor. Kaldı ki, tarihte ana aile dil topluluklarının yaşı sekiz-dokuz bin yıldır. Onların alt büyük aile topluluklarının tarihi üç-dört bin yıl ve daha alt küçük ailelerin iki-üç bin yıldır. *Guti* seslendirmesi ilk tespitlerimize göre onlardan ilk bahseden Akkadlar ile anıldığı yaş 4000 yıldır. Bölgedeki kavimler ise bu günkü tarihe göre dört bin ya da dört bin beş yüz yıllık yaştadır. Yazılı tarihlerde ve başka etnografik belitlerde de bu gün var olan kavimler geçmişlerine dair bu şekilde bizlere tarihsel veriler, kalıntılar bırakmışlardır. Bölgesel uygarlıklar kavmi değildir. Bölge tarihsel olarak yakını ve içinde yer alan bütün halkları siyasal olarak, iktisadi ve sosyolojik olarak yani kültürel olarak temsiletmiştir. Bu gün bu coğrafya da yaşayan bir Kürd'ün, bir Farısi'nin, bir Rum'un, bir Ermeni'nin ya da bir Çerkes'in ortak ve benzer inanç, anane, folklor, mutfak, spor vs. kültürleri yaşaması tesadüf değildir. Bu binlerce yıllık yaşanan ortak uygarlık geçmişinin sonucudur. Yine uygarlığın tarihi seyri ile alakalıdır. Basit bir örnek verecek olursak, aynı şekilde bu Aryan halkların çok tanrılı dönemde tapındıkları tanrı ve kral isimlerinin özellikle Kürdlerin soy zincirinde ataları olan Gutilerin, tapındıkları tanrıların adlarının Hint tanrılarının adları ve kullandıkları şahıs isimleri ile olan benzerlikleri ya da ortaklıkları bir tesadüf olmasa gerekir. -İleride değineceğiz. Fakat isim benzerlikleri ve bazı kültürel etkileşimler Gutileri Kürdlerin ataları yapacağını beklemek doğru olmasa gerekir. Kaldı ki Guti, Hurri ve Kassit gibi halkların Kafkasik kültürlü oldukları biliniyor. Aynı zamanda bu kültür kökenli halk bu gün sadece yine Gürcistan'da ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde küçük bir coğrafik alanda varlıklarını sadece devam ettiriyorlar. Kaldı ki Kafkas kültürlü halklar bölgenin önceleri Sümer halkı sonra Sami halkları daha sonraki yüz yıllarda Doğu Aryan halkları tarafından asimile edilmişlerdir. İlerde de görüleceği üzere Hurri kültürel soylu Guti, Kassi, Lulubi ve Subarrulardan oluşan Kafkas halkları, *Mitanniler ve Med* ve diğer Doğu Aryan halkları karışımlarında *Kürd* kavminin ortaya çıkarmış olduğu bölgenin teritoryal ve tarihi ilişkilerin görünümü bakımından kaçınılmaz olmuştur. Bu gelişimin bölge tarihindeki kronolojik olarak en eskisi kültürel verileri bakımından Doğu Aryan halkı Mitanni halkıdır. Onların kimliklerinin Kürd kavmine dönüşümü izlendiğinde *Med* halkı ile 1000 yıllık zaman aralığı var. *Kurduklar* ile bu geçmiş zaman aralığı 1250 yıl kadardır. Geçen zaman

zarfında bu halklar hala *Doğu Aryan veya Aryanam* kavmi adı ile gösterilebilir. Fakat ortaya çıkan Kürd kavmi oluşumunda baskın ve egemen kültür Doğu Aryan kültürüdür. Diğer yandan Kürd kavmi oluşumunda Kafkas kültürü yutulmuş gibidir. Konu tartışmaya açıktır. Şunu söyleyebiliriz. Kürd kavmi rahmi Doğu Aryan kültürüdür. Kafkas halklar asimile edilmişlerdir. Kürd kavmi Kardukların tarihe katılımı sonrası oluşmuş görünür. Karduk coğrafyasından Kürdistan coğrafyasına geçiş ise MS 16. Yüz yıl sonrasıdır. Fakat Guti, Kurti, Qurti adları, Kafkas kökenli diğer kabilelerin ve onları asimile eden Doğu Aryan kültürlü Mittani ve daha sonra bölgede egemenlik sağlayan diğer Doğu Aryan kabilelerinin oluşturdukları yeni Kürd kavmi oluşumuna baki kalmış görünüyor.

Konumuza biraz daha değinirsek MÖ 2700 ve MS 500 yıllarına kadar bölgede kurulan medeniyetlerin kökenleri kavmi olarak tartışmalıdır. Devlet katında ve dini yaşamda kullanılan dil ya da dini yaşamın aldığı biçimde kavmi köken tartışmalarını daha da karmaşık hale getirir. Bu durum bölge devletlerinde MÖ 400 - MS 700 yıllarına kadar devam etmiştir. Yaşanan tarihi dönemler kavimlerin oluşum ve kendini tarihsel rolleri ile dışavurum sürecidir de ondan. Sami kültürlü olan Akkadların bölgeye egemenliği ile Sami olmadıkları ortaya çıkan Sümerler, belirsiz kavmi kimliğini saklarken, uygarlığını kullanan başka kavimler ise Sümerlerin uygarlığı tarafından asimile edildikleri gerçek bir vakadır. Sümer uygarlığı ile en çok bölge halklarının iç içe kaldığı ve bölge halklarının onun bu uygarlığının en büyük taşıyıcıları olduğu gerçeği önemlidir. Çünkü insanlık tarihinin halklar üzerindeki sosyal egemenliği ırki ve kavmi değil, kültüreldir. Bu rolün hala devam ettiği açıktır. Nitekim bölgenin kadim halkları olan Sami kökenli ve Aryan kökenli halkların kültürel egemenliği bölgede ve dünya da hala da bitmiş değildir. Bölge halkları taşıdıkları bu medeniyet ile yakın çağda birçok başka halkın siyasal ve kültürel diğer yaşamlarında egemen olmuşlardır.

SÜMERLERDE KAFKAS GÖRÜNÜM

Geoges Polsson ve *Gordon Childe* güneyin maden kültürleri ile Kafkasya arasında ilişki bulunduğunu eserlerinde belirtmişlerdir. Antolia'nın ve Mezopotamya'nın MÖ 3. bine ait bazı madeni eserleri Kuzey Kafkasya kurganlarında bulunan madeni eşya ile mukayese edilmiş, aradaki benzerlik, metalürji alanında gelişmiş bir toplumun Mezopotamya, Antolia ve Kafkasya arasında varlık gösterdiğini ortaya koymuştur. Leonard Wooley ve Arthur Keith, Sümerleri büyük ve uzun kafalı olarak tanımlamış ve Kafkas tipli halklarla veya Avrupalılarla akraba bir toplum olarak görmüşlerdir. *Prof. N. Marr*, bazı eski medeniyetleri "Yafetik" dediği; eski Kafkas dillerinden olduklarını kabul etmektedir. *Gordon Childe*, bazı değişiklik şehir isimlerine dayanarak Sümerlerin muhtelif milliyetlerden meydana gelebileceğini belirtiyor. Ayrıca ne Sami, ne Sümerli olmayan ve teninin beyazlığı ile Sümerlerden ayrılan *"Yafetik"* bir halk kitlesinin eskiden Sümer ülkesini işgal etmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Şehirli bir medeniyetin yaratılmasını daima savaşçı, hâkim süvari bir kastın egemenliğinde gören Menghin, Sümerlerin Orta Asya'dan geldiklerini ve Asyalı göçebelerin mezarları ile Ur mezarları arasındaki benzerlik üzerinde durmaktadır.[32]

Sümerlerin "Ur" sülalesi krallarının ortaya çıkarılan mezarları hayret verici bir zenginlik ve incelik taşır. Sümer halkının dini inançları sebebiyle, krallarla birlikte karılarının, hizmetkârlarının ve şahsi eşyalarının gömülmesi gibi geleneği vardır. Bu yaklaşım ortaya koymaktadır ki, aynı gelenek Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuban bölgesindeki "*Karagodenaşq*" ve Dinyeper nehri yakınlarındaki "*Chertomiyh*" mezar tümülüsleri buna örnek olarak sayılabilir. Eski medeniyetlerin karanlık yönlerinin aydınlığa kavuşturulması sadece arkeolojik buluntulara değil, aynı zamanda o medeniyetlere ait dillerin yapısını, gramer, kelime hazinesini ortaya çıkarmakla mümkündür. Sümer, Proto Hatti, Gutti, Hitit, Hurri, Kass, Eski İran, Hindistan ve Orta Asya dilleri araştırırken bilim adamları yanlarında Kafkas toplumlarından kendi dilini iyi bilen, tarih ve dilbilimi konusunda yetişmiş birer yardımcı bulundurmalıdır. Bu diller ve ait oldukları kültürler ancak o zaman sıhhatli bir şekilde çözülebilir, anlaşılabilir. *J. F. Baddeley*'in de belirttiği gibi,

32- *Bkz.Doğunun Prehistorası, Say: 134. Kramer, 82; Roux, 130–1.*

dil bilimine dayanılarak karar verilmesi gerekirse, bugünün Kafkas kavimlerinin çoğu Asya ve Avrupa'nın eski medeniyetlerinin yaratan ve birçok yerden silinmiş olan kavimlerim kalıntılarıdırlar.

Sümerce'nin Kafkasik diller ile olan yakınlığını sorgulayan dil uzmanları dil alanında bazı ortaklıkları Sümerce ile kurmuşlardı. Sümerlerin ve bazı eski kavimlerin Kafkasya ile ilişkileri olduğu bir kısım bilim adamı tarafından kabul edilmiş ve bu konuda henüz yeterli seviyede olmamakla birlikte bazı çalışmalar yapmıştılar. Dilde yapısal olarak dil bilimi kurallarında a, e, u, i gibi sesli harflerin zamanla birbirlerinin yerini aldıkları bilindiğinden *"Ur"* adıyla Kafkasik bir dil olan *Asetinler*'in kendilerine vermiş oldukları, *"Îr"* adı arasındaki benzerliğe dikkat çekmişlerdir. Sümerlerin önemli şehirlerinden bir değeri olan *Erek (U-ruk* şeklinde de okunmaktadır) kelimesindeki *"uk, ek"* eki Asetince çeşitli devirlerde kullanılmış olan ve aidiyet belirten *"ug, iğ, ağ"* ekinin benzeri olup. Uruk adı Asetince "*Urlara ait*" anlamına gelmekteydi. Bu benzerlik yeterli mi dir? Elbette değil. Yani Kafkasik dillerde Sümerce ile ortak bazı şeyleri dillerinde bulabilmişti. En iyisi Sümerceyi kavimler üstü bir dil şeklinde görmek.[33]

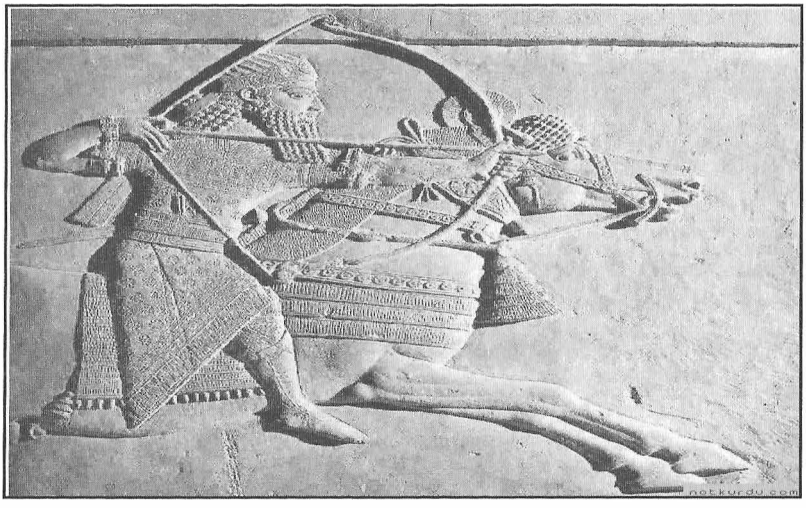

Asur Savaşçı

33- *Bkz. Kadir Öğün Hoşan, Kafkaslar ve Sümerler. http://www.bianet.org/yazar/kadir-ogun-hoson?sec=bianet.*

SÜMER'DE SAMİ-KAFKAS-ARYAN KÜLTÜRLÜ KARMA HALKLAR DÖNEMİ

AKKADLAR (MÖ 4000 – MÖ 2100)

MÖ 2350'lerde Sümer bölgesinin kuzeyinde yer alan Akkad'da ve Fırat'ın orta kesiminde çok sayıda Sümer ilk sülâle devrinin sonlarına doğru Sümer krallığı içine muhtelif Semitik kavimler sızmış ve bunlar kendi kültürlerini yayarak bölgede *Kiş ve Mari* şehirlerini kurmuşlardı. Arap Yarım adasından Mezopotamya'ya batıdan ilk gelen ve yerleşen Sami asıllı bir kavimdiler. Sami kavimler, değişik zamanlarda ve genellikle göçebe bir halde Arabistan Yarımadası'ndan gelerek Mezopotamya ve Suriye'de yaşayan kavimlerle karşılaştıktan sonra gelişkin bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Kuzey Suriye ve Filistin'de son zamanlarda yapılan kazılardan elde edilen buluntulara göre Samiler, Mezopotamya'ya doğrudan doğruya çöl üzerinden gelmemiştir. Önce Bereketli Hilal denilen Filistin ve Suriye'deki dağlık bölgeleri takip ederek kuzeye, Habur Nehri yataklarına gelmişlerdir. Buradan Fırat suyolu ile Mari (Tel-Hariri) üzerinden Babilonya'ya vardıkları tahmin edilmektedir.[1]

Buradaki halk, Sümerlere benzemeyen bir kabileden oluşuyordu. *Amartu* adı verilen bu kabileler Sami kökenli kabilelerdi. *"Sümerce Martu kelimesi "Batı" anlamına gelmektedir. Samiler ise Martular'a "Amurru" diyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, bizim bugün Bedevi yani göçebe dediğimiz çöllerde yaşayan kabilelere Sümerler, "Batıdan gelenler" anlamına "Martular" ismini vermişlerdi.(Doğudan gelen halklara da "Subarru" demişlerdi,) Kısa zamanda Mezopotamya sitelerine yayılan Amurrular ya da Martular çok geçmeden Mezopotamya'yı tam anlamıyla Sami bir hüviyete büründürmüşlerdir. Öyle ki,*

1- Kaynak. Kınal 1983, 16. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Ön Asya Tarihindeki Rolleri" s. 33.

Amurrulu kabilelerin kurduğu devletler her tarafı kaplarken, Sümer dili de yerini Akkad diline ve yazısına terk etmiştir. Çünkü Amurrular da kendilerinden önce var olan kültürü tamamen benimsenmişler ve ataları Akkadlar gibi Akkadça konuşup, Akkad dilinde yazmışlardı. Amurru dili resmi kayıtlarda hiç kullanılmamıştı." [2]

Bu Sami topluluklar Mezopotamya'nın batısında bulunan ovalarda yaşayan kabileler ile akrabaydılar. Daha önce Mezopotamya'da Sami asıllı kavim yaşamıyordu. Eski Sülaleler Dönemi sonunda, Sami adları Sümer adlarına göre baskın olmaya başlar. Bu da Sami nüfus gücünün bölgede arttığını gösterir. Mezopotamya'da bu güç değişimi dilde ve siyasal denetimde farklılık yaratmış olmasına rağmen dinde, sanatta, yönetim şeklinde ve kanunlarda farklılık olmamıştır. Sümer uygarlığı özellikle dini ve hukuki alanda egemenliğini devam ettirmiştir. Fakat Akkadlı idareciler, Sümer idarecileri gibi önceki *"Şehir Kralı"* hayalinin yerine *"Evren'in Kralı"* sembolünü ortaya çıkarmışlardır. Bu kavramı belki de ilk kullanan topluluk olarak Sami Akkadlar, kültürel anlamda Sümerlerin mirasçılarıdırlar ve Sümer kültürünü büyük oranda kabul etmişlerdir. Sümer Kral Listesi'nde Uruk III. Sülale'den, Akkad Sülalesi'ne geçiş şöyle açıklanır: *"Uruk mağlup edildi ve krallık Akkad'a taşındı."* Daha sonra kralların adları ile saltanat yılları verilir. Bunlardan en önemli beş kralın adları şu:

Sargon	56 yıl	(MÖ 2371-2316),
Rimuş	9 yıl	(MÖ 2315-2307),
Maniştuşu	15 yıl	(MÖ 2306-2292),
Naramsin	37 yıl	(MÖ 2291-2255) ve
Şarkalişarri	25 yıl	(MÖ 2254-2230)

Kral Sargon (MÖ 2371-2316) dönemi:

I. *Sargon* diğer adıyla *Şarrum-kin*, Sümer'de Sami sülalesinin kurucusudur. Samiler çölden kuzeydoğudaki bereketli ovalara sürülmüşlerdir. Buradaki uygarlıklar içinde asimile edilmişler. Hızlı bir

---

2- Kaynak: Cemil Bülbül, Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Ön Asya Tarihindeki Rolleri, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler 18/1575/17086. pdf.

şekilde Sümer kültürüne adapte olmuşlar. Günümüz Irak Araplarının çoğunun ataları Akkadlardır. Sümer Kral Listesi'nde, Sargon'un *Ur-Zababa*'ya hizmet ettiği yazılmaktadır. Ur-Zababa Sümer Kral Listesi'nde *Kiş IV. Sülale'nin 2. kralı* olarak geçer. Sümer tarihinde çok önemli bir yer alan Kiş şehrinin sarayında kral Ur Zababa'nın baş muhasebecisi olan ve Sâmi halkına mensup *Sargon*, MÖ 2350 yılında bir savaştan yenik dönen kralına darbe düzenleyerek tahta geçmiştir. Sâmi halkının ilk kralı olan Sargon, Kiş şehrini ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerleyerek diğer Sümer şehirlerini de sınırları içine aldı. Akkadlar Sümerlerin kuzeyinde, Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbirlerine en yakınlaştığı yerde tarihte ilk bilinen İmparatorluğu kurdular. Kiş şehrinin merkez haline gelmesinden sonra *Sargon*'un kurduğu MÖ 2300'lerde *Agade* şehrinden ötürü devlete *Akkad Devleti*, konuştukları doğu Sami diline de *Akkadca* denildi. Akkad Krallığı'nın başkenti henüz bulunamamıştır. Ancak araştırmacılar Babil'e yakın bir yerde olduğunu tahmin etmektedirler. Kral Sargon kurduğu merkezî devletiyle asırlar boyu Mezopotamya'da süren teokrat tapınak şehir yönetimine son vermiş ve yerine güçlü bir memur mekanizmasıyla idare edilen bir devlet kurmuştur. Sargon, Mezopotamya'da iktidarı ele geçirmekle beraber sosyal, siyasal ve ekonominin yanında sanatta da değişiklikler yapmıştır. Akkad Kralı I. Sargon, ilk düzenli ordu sistemini kurmuştur. Sargon, *"Sümerleri yönettiği gibi aşağı ve yukarı dağları, deniz ülkelerini ve Dilmun'u da idare etmiştir."* Bu coğrafya bir yerde Ön Asya'nı dörtte üçüdür. Bu minvalde hareket eden bilinen en güçlü Akkad kralı Sargon, Sümer ve Akkad ülkelerindeki egemenliğini sağlamlaştırdıktan sonra batıdaki *Amurru,* doğudaki *Elam* ve kuzeydoğudaki *Subartu* ülkelerine karşı eylemlere girişir. Yaptığı 34 seferde de başarılı gösterilmiştir. Babil'in iki yüz kilometre kuzeyindeki *Tuttul* (günümüzde *"Hit"*) kentine de sefer yaparak Batı Samilerin baş tanrısı Dagan'a burada dua etmiştir. *"Tanrı Dagan, Man kenti de dâhil olmak üzere Yukarı Bölge'yi, Sedir Ormanları'nı ve Gümüş Dağları'nı ona bağışlamıştır."*

Bu nedenle Akkad medeniyetini tanımak zorundayız. Bu medeniyet girdikleri her yerde bölge kültürleri ile etkileşim yaşamıştır. Akkad tarihi, Doğu Aryan tarihinden ayrı ele alınamaz. Yukarı bölge: Kuzey Mezopotamya'dır. Yaşanan dönemde Luvi, Hatti ve Kafkas Hurri

halkların yaşadığı bölgedir. Sedir Ormanları: Amanus (Amanos Dağları) veya Lübnan Dağlarıdır, Gümüş Dağları: Toroslar, Puruşhanda'daki (Günümüz İç Antolia'da Aksaray bölgesi) Mezo-potamyalı ticaret kolonisini yerel krala karşı korumak için Antolia'ya bir sefer düzenlemiştir. Bu seferde Hattili, Hurrili ve Luvili kabileler ile savaşılmıştır. Yaşanan dönem Mezopotamya ile Antolia arasındaki ticaret ilişkilerinin tohumunun atıldığı dönemdir. Bölgenin zengin yer altı- yer üstü kaynakları bu ticari ilişkide öğrenilmiştir. Bu nedenle Köleci Devlet zihniyeti ile Kral Sargon fetih politikalarına başvurmuştur. Bu politikayı çevresindeki bütün coğrafyaya zamanla egemen kılar. Sargon, Dilmun'dan diğer ülkelere deniz seferleri yapmıştır. Deniz taşımacılığını Basra Körfezi'nde egemenliği altına almıştır.

Sargon'un oğulları *Rimuş ve Maniştuşu* onun yerine geçmiştir. Maniştuşu, kendisine bırakılan tüm topraklar üzerinde isyanlar olduğunu, Aşağı Deniz'e gemilerle seferler düzenlediğini söyler. Her iki oğul da isyanlar sonucu öldürülür.

Kral I. Naram-sin (MÖ 2291-2255) dönemi:

Kral I. Naram-sin *Maniştuşu*'nun oğludur. Adından da anlaşılacağı gibi *Sin* "Ay Tanrısı" ile özdeşleştirilmiş, yarı tanrı sayılan bir kraldır. Mezopotamya tarihinde dedesi Sargon'dan daha büyük bir üne sahiptir. Krallığını Tanrısallık özellikleri ile simgelemiştir ki bu devlet katında ilk kez olmaktadır. Bu gelenek, daha geç dönemde görülen tüm *Ur III. Sülale* kralları tarafından sürdürülmüştür. Naram-Sin, *Ninive* (Musul) kentine de bir yazıt bırakır. Doğu'da Elamların başkenti *Susa*'ya kadar ilerler. Zagros dağlarında yaşayan halklar ile savaşır ve onları egemenliğine alır. Susa'da diktirdiği stel ise *"Naram-Sin Steli"* olarak bilinir. Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde Naram-Sin'e baş kaldıran güçler de olmuştur. Bu Aryan kavimlerin Zagroslar üzerinden gelip Akkad ülkesinin kuzeyini yağmaladıkları bilinmektedir. Naram-Sin döneminden yaklaşık iki yüz yıl sonra kaleme alınmış *"Akkad Laneti"* olarak adlandırılan bir Sümer yazıtında, dağlardan-Zagroslardan-yöreye *Guti* adlı bir kavimin gelişi anlatılır. Gutilerin saldırısı üzerine Naram-Sin'in bölgeleri arasındaki ilişkiler kesilmiş; tarım alanları tahrip edilmiş ve kentler yıkılmıştır. Akkad ülkesi oturu-

lamayacak hale gelmiştir. Akkadlar uzun yıllar günümüz Güney Batı Kürdistan coğrafyasına egemen oldular. Bölgedeki Kafkas kültürlü *Hurri* soylu karışık *Kafkas-Aryan kültürlü Gutili, Subarulu vs.* kavimler ile sürekli savaştılar.

Tekrar konuya dönersek, bu hususta Diyarbakır bölgesinde *Pir Hüseyin Köyü* (Asurî) civarında, Naram-sin'in bir kabartmasının yer aldığı bir yazıt bulunmuştur. Aynı Kral'ın *"Şartamhari Metinleri"* adıyla anılan bir yazılı raporunda Akkad İmparatorlarından Naram-Sin"in MÖ 2200'lerde Antolia"ya yapmış olduğu askeri bir seferi anlatmaktadır. *"...Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler. Gu-sua kralı Anmaralu, Pakki kralı Bumanailu. Ulluvi (Ulamla) kralı Lupanailu, sonra kral İnmipailu II. Hatti Kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani, kral Nur-dagan. Ammuru kralı Huwaruwaş, Paraşu kralı Tişenki. Armanu kralı Mudakkina, Sedirdağları kralı İşqippu. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-banda, Turukki kralı İlsu-nail, Kurşaura kralı Tişkinki. Toplam 17 kral ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim."* şeklinde ifadelere yer verir. İç Antolia'ya ve Kardeniz bölgelerine kadar oldukça geniş bir alanda Akkad medeniyetinin izlerini daha sonra Asurlular sürdürecektir. Nitekim onlar beraberlerinde kendi şehirlerini de bu bölgelerde yaratmışlardı. Girişimleri sadece askeri ve ticari değildi. Arkeolojik bulgularda onların yarattığı uygarlıkları bizlere gösteriyor. Kısıtlı ifadelerle Naram-sin'in yaşadığı tarihsel moda döndüğümüzde *"Şartamhari Metinleri"* yazıtta Naram-sin'in Hurrili Subarulara karşı giriştiği bir savaşı kazandığı belirtilmektedir. Muhtemelen Diyarbakır bölgesindeki Hurrileri yenerek, buraya stel heykelini diktirir. Naram-Sin'in ölümünden sonra bu despot sülâle, zaferlerin getirdiği sıkıntı ve enflasyon nedenleriyle ancak iki asır iktidarını sürdürebilmiştir. Naram-Sin'in ölümünden sonra Akkad devleti, Kral *Şarkalişarri* ile tarihe karışmıştı. Akkad devleti parçalandı ve egemenlik, Zagroslar'dan gelen *Gutilerin* eline geçti.

UYGARLIK

Akkadlar, Sümer kültüründen etkilendiler ve bu kültürü Ön Asya'ya yaydılar. Sümerlere dair ve bölgedeki geçmişe dair bilgileri bu gün daha çok Akkadların bıraktığı kaynaklardan öğreniyoruz. Akkad dili bütün Mezopotamya'da Sümer dilinin yerine geçerek, günlük yaşamda ve ticarette kullanıldı. Akkadlar Doğu Samice bir dil olan Akkadca'yı konuşuyorlardı. Eski Mezopotamya'da kullanılan Akkadca, Sami dillerinin en eskisidir. Akkadca zamanla MÖ 2350'li yıllarda Akkadların Sümer kentlerini ele geçirmelerinden sonra bölgede Sümer dilinin yerini aldı. Babil'in kurulmasıyla eski Babilce dönemi başladı. Asur İmparatorluğu döneminde ise *"Asurca"* adıyla anıldı. *Yeni Asurca* MÖ 600 yılına kadar kullanıldı. Akkadca'nın son evresi olan *"Yeni Babilce"* MÖ 626-539 tarihleri arasında etkin oldu. MÖ 18.-15. yüzyıllarda Yakın Doğu'nun diplomatik ilişkilerde önde gelen dillerinden biri durumunda olan Akkadca'nın MÖ 4. yüzyıldan itibaren din dili olarak sınırı daraldı, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra ise yerini başka bir Sami halkı olan *Âramilerin* dili olan *Âramice*'ye bıraktı.

"Akkadça kelimeler, temel olarak alınan üç konsonant ve bir kök vokaline, başka vokaller eklenmesi veya konsonantların çiftlenmesi ve sonra da bu kelimenin çatısına ön ve sonekler getirilmesiyle oluşturulurlar. (Örn. sbt (kök vokali a), Mastar hali, sabatum "yakalamak", isabbat "o yakalar", isbat "o yakaladı", sabat "yakala". Yani, aslında her sesin bir hece ile ifade edildiği çivi yazısı, Akkadça'nın dil yapısına uygun değildir. Bu nedenle, önemli ölçüde kelimelerin fonetik olarak ifade edilmesiyle birlikte, buna ek olarak Akkadlı kâtipler, Akkadça kelimeleri yazmak için, Sümerce logogramları da kullandılar. Örn. Akkadça "koyunlar" anlamına gelen "immeru" kelimesini Sümerce şekliyle "UDU MF" olarak yazdılar; ya da iki dili karıştırarak, Sümerce "büyük" anlamına gelen "GAL" kelimesinin sonuna Akkadçası olan "rabûrmn" sonunu ekleyerek bunu GAL- u şeklinde ifade ettiler. Sümer hece sistemini benimseyen Akkadlar, kendi dillerine uygun yeni hece değerleri de yaratarak, "çok seslilik" (polyphonie)

ve "çok işaretlilik" (po/ym/) sistemlerini geliştirdiler. Örn. Sümerce "SU", "el" işareti Akkadça okunuşu "qadu" ile birlikte, su'nun yanı sıra, "qad, qaf" hece değerlerini de yazıya kazandırmıştır. MÖ 2. binde diplomatik yazışma dili olan ve yaklaşık 2500 yıl süreyle Eski Yakın Doğu kültürüne aracılık eden Akkadça yazılı belgeleri, doğal olarak kendine çok geniş bir yayılım alanı bulmuştur. Bu yayılım sonucunda Akkadça'nın merkezi lehçelerinin yanı sıra "çevre" diyalektler de ortaya çıkmıştır. Susa, Boğazköy, Alalah, Nuzi, Ugarit ve Amarna'da ortaya çıkarılan bu belgeler, Akkadça yazılmış olmalarına karşın çeşitli yerel dillerin etkisi altında kalmışlardır."[3]

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Sami kavimlerin başlangıçta yüksek bir kültüre sahip olmadıkları görülmektedir. Aksine daha önceleri oldukça ilkel bir göçebe hayatı yaşamakta idiler. Yüksek kültüre işaret eden kavramlar, Samilerin Mezopotamya ve Suriye'nin medeni unsurları ile karışıp kaynaştıkları devirlere aittir. Tüm bunlar Sami kavimlerin dili, dini, siyasi yaşamları ve medeniyetleri göz önüne alındığında bunların aslında bir çöl halkı olduklarını göstermektedir. Bu durum Akkad idaresi altında değişime uğrar. Akkadlar becerikli bir kavimdir. Kısa zamanda bölge halklarını asimile etmeye başlarlar. Naram-Sin döneminde *Elam ve Lulubiler*, Akkad dilini ve alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

Dinsel açıdan Akkad döneminde Güneş tanrısı *Şamaş*, Gök ve Ay Tanrısı *Sin ve Venüs* tanrıçası *İştar* en çok tapılan tanrılardı. Sargon'dan sonra güçlü bir otorite kuran torunu Naram-Sin, kendisini *"Akkad'ın tanrısı ve dünyanın dört bölgesinin Kralı"* ilan ederek, Akkadların ilk tanrılaştırılan Kralı olmuştur. MÖ 2100'de Kral Sargon'un ölümünden sonra Akkad Devleti zayıfladı ve Sümerler tarafından bir süre geriletildiler Lakin bu durum fazla uzun sürmedi. Kimi zaman Asurîlerin kimi zaman Babillerin Sümer'e egemen olduğu bir tarihsel dönem yaşandı. Naram-Sin döneminde Elam ve Halepçe'nin güneydoğusundaki Luri ve Gutilerin bir kolu olan *Lulubi* kabileleri Akkad dilini ve alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

3- *http://www.definelerim.com/Akkadca-dili-hakkinda-genel-bilgiler.*

POST-AKKAD GUTİ DÖNEM

Post- Akkad halkları (Sümerler ve Akkadlar, MÖ 2230-1700) Güneydoğu Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda daha çok Kafkas ve Doğu Aryan kültür karışımlı *Hurri* boylu *Subariler* ve daha güney doğuda yine Hurri boylu diğer *Guti ve Kassit* halkları ve en güneydoğuda İrani yerel bir kavim olan *Elam* kabileleri ile komşuydular. Sümer bölgesini Sami kültürel soylu *Amurru* göçleri sonucu güney batı bölgelere bu yeni kavimlerde karışıma dâhil oldular. Mezopotamya'nın Kafkas ve Doğu Aryan kültür karışımlı Hurri boyları ilerde karşımıza doğudan gelen yeni Doğu Aryani kavimler (*Mitanni, Med, İskit, Kimmer, Pers, Part* vs.) ile *Kürd* kavmi oluşumunda yer almış dönüşümleri ile çıkarlar. Bu halkların önemli bir kısmının bölgede Samileştiği de gözden uzak tutulamaz. Yaşanan asimilasyonlar doğal bir gelişme gibi görünse de zorla oluşan asimilasyonların din-tanrı değiştirme zorlamaları ile geliştiği gözden kaçmaz.

Bu halklar *Post Sümer Döneminde* Sümer de yerleşik olmaya başladılar. İlk zamanlar Sümer bu yapıları önemli ölçüde asimile ettiği görülür. Fakat Post-Sümer ya da Post-Akkad döneminde her kavim kültürel farklılığını öne çıkarır. Akkad'ın son yıllarında çoğu zaman Elam üzerinde egemenliği doğuda gerçekleştiren Sümer şehir devletleri Masala, Diyala ve Dicle nehirlerinin doğusunda kalan Hurri kökenli Guti, Subari ve daha kuzeydeki Lulubi kabileler üzerinde egemenlik kuramamışlardı. Hatta Sümer topraklarına Zagroslar üzerinden Gutilerin saldırı ve istilaları hep olmuştu.

Akkadların çöküşünde önemli rolleri olan *Gutiler* zamanla Sümer coğrafyasına yerleşirler. Guti soylu yöneticiler Aşağı Mezopotamya'da birçok Sümer şehrinde yönetimlerin başına gelirler. *Ur* şehrinde kısa zamanda yönetimi ele geçirirler. Fetihçi Guti halkı yerleşiklikleri sonrası bölgenin kadim Sümer ve Samileşmiş Akkad halkları tarafından zamanla asimile edildikleri görülür. Gutililerin bölgeye yerleşimleri sonrası MÖ 2119 yıllarında *İsin, Larsa ve Eşunna* kentlerinin de yönetimini de ele alırlar. Guti yönetimleri Sümer tarihinde *"Üçüncü Ur (Guti) Sülalesi"* olarak ile anılır. Yaklaşık olarak yüz on yıl sonra MÖ 2004 yılında Elamların saldırıları sonucu Üçüncü Ur Guti Sülale bölgedeki egemenliğini kaybeder. Sümer'de idari yönetimler tekrar

Sami kültürlü kavimlerin denetimine geçer. Aşağı Mezopotamya siyasal tarihinde ilk defa karışık kültürlü kavim olan Gutiler kendilerini bölgede ifade etmişlerdir. Gutilerin siyasi tarihlerine dair bilgileri ileride ele almak kaydı ile şimdilik onları tanımaya çalışalım.

GUTİ III. UR SÜLALE DÖNEMİ (MÖ 2150–2002)

İlk Çağda Mezopotamya'da yaşamış "Dağ Halkı". olarak genelde telaffuz edilen Gutiler hakkında tarihlerine ve bölgedeki siyasal egemenliklerine dair çıkışları tarihçiler tarafından farklı tarihlenir. Zagros Dağları'nın orta kesimlerindeki Hemedan şehri dolaylarında yerleşik olduğu Gutiler bölgede MÖ 3. ve 2 bin yıllarda önemli bir siyasal güç durumundadır. MÖ 22. yüzyılın sonlarında Babil'e yürüdükleri görülür.[4]

"Bir halk olarak Gutiler, Akkad hanedanlığı (MÖ 2150–2002) altındaki Babil kaynaklarında bölgenin iktisadi ve sosyal yaşamını istila ve talan saldırıları ile tahrip eden, barbar savaşçılar olarak tasvir edilir. Onlar süreklilik arz eden politikaları ile Akkad hanedanlığının çöküşünden sorumlu tutulmaktadır."[5] *Gerçekte onların Babil'i işgal etmede sorumlu oldukları belirsizdir. Daha büyük olasılıkla Gutiler bazı şehirlerde bir siyasi imkân elde etmek için Akkad kralların siyasi problemlerinden yararlanmışlardı.*[6]

Bu verilerden de anlaşılacağı gibi Gutiler zamanla Sümer kent yönetimlerine ve iktidarlarına ortak olacak bir konuma yükselmişlerdir. Nitekim Gutiler, Sümer bölgesinde *Ur* şehrinde ilk defa siyasi iktidarı ele geçirdiler. Bu tarihten sonra bölgede iktidara gelen Gutili krallar hakkındaki bilgilerimiz hala karmaşıktır. *"Sümer Kral Listesi, Babil ilk krallarından erken ikinci binyılın kayıtlarına göre Akkad sonrası, Guti hanedanlığında yirmi bir ya da yirmi üç kral varlığını gös-*

4- *Bkz. AnaBritannica. C. 10, s. 132.*

5- *Bkz. Piotr Michalowski, "Mental Maps and Ideology: Reflections on Subartu," in Harvey Weiss, ed., The Origins of Cities in Dry-Farming Syria, Guilford, Conn., 1986, idem, Letters from Early Mesopotamia, pp. 129-56. Atlanta, pp. 27-8, 1993.*

6- *Bkz. Jean-Jacques Glassner, La chute d'Akkadé: l'événement et sa memoire, pp. 40-50 Berlin, 1986.*

terir. Gutiler yaklaşık yüz yıllık bir süre devlet erkini ellerinde bulundurmuşlardır."[7]

Bazı bilim adamları Sümer'de Guti dönemi olan *Post Akkad Dönemi*'ni MÖ 2230 itibarıyla başlatmazlar. Onlara göre Post Akkad Dönemi MÖ 2150 kadar devam eder. Buna göre Post-Akkad dönemi de MÖ 2150'de başlayıp MÖ 2112 yılına dek sürer. Daha sonra Gutili hanedanların egemen olduğu bir dönem yaşanır. Post Akkad *"Sümer Kral Listesine göre, farklı şehirlerde birbiri ardına tahta çıkmış ve muhtemelen Gutili hükümdarların yönetimi altında olan birçok Sümer şehrini kapsayan bir listeydi. Çünkü bu dönem aynı zamanda bazı şehirlerin Sümerli yerli kontrolü altında olduğu bilinmektedir. Babil'deki varlıkları elli yıldan fazla sürmeyen Gutili prensler, muhtemelen Uruk'un yerli bir kralı olan Utu-hegal tarafından kovulmuştular."*[8]

Bu tespitlerden Arkeolojik bulgulara dayanan Post Akkad dönemini diğer adı ile *III. Ur (Guti) Sülalesi* dönemini aynı dönemde Lagaş'ın ünlü Kralı *Gudea*'nın da var olduğu (MÖ 2144 – 2124) tarihiyle başlatmak en doğrusu. Arkeolojik bilgilerden hareketle *Kral Gudea* dönemine ait olduğu kesinlik kazanan mühürler bu tartışmayı da artık bir kenara bırakmıştır. Diğer bir tespit III. Ur (Guti) Sülalesi Krallar ile tıpkı Kral Gudea gibi dost olan bazı Sümer şehirlerindeki Sümerli yöneticilerin varlığı sorunudur. Bu yöneticiler Sümer'in küçük kentlerinde ya kral veya vali vs. türden III. Ur Sülaleye dost veya onların himayesinde kalan Gutili olmayan yerel yöneticilerdir. Nitekim bu bağımsız, özerk ve otonom yöneticilerin varlığı III. Ur (Guti) Sülalesi Kral listesini karmaşık hale getirmiştir. Ayrıca bu karmaşayı izah eden Sümer'de III. Ur Sülaleye ait Gutili kral ve yöneticilerin sayısı kimi listede yirmi bir, kimi listede beş kral görünür. Bu duruma yorum yapmaksızın her iki listeyi buraya alıyoruz.

Inkişuş: 6 yıl, Şarlagab: 6 yıl, Şulme (ya da Yarlagaş): 6 yıl, Silulumeş (ya da Silulu): 6 yıl, Inimabakeş (ya da Duga): 5 yıl, Igeşauş

7- Bkz. Thorkild Jacobsen, The Sumerian King List, Assyriological Studies 11, pp 116-21. Chicago, 1939.

8- Bkz. William W. Hallo, "Gutium," in Reallexikon der Assyriologie III, , pp. 708-20. pp.713-14 Berlin and New York, 1957-71.

(ya da Ilu-An): 6 yıl, Yarlagab: 3 yıl, Ibate: 3 yıl, Yarla: 3 yıl, Kurum: 1 yıl, Habil-Kin: 3 yıl, La-Erabum: 2 yıl, Irarum: 2 yıl, Ibranum: 1 yıl, Hablum: 2 yıl, Puzur-Sin: 7 yıl, Yarlaganda: 7 yıl, Lasirab: 7 yıl, Warlagaba: Tirigan: 40 gün.[9]

Akkad Devleti Kral Naram-Sin'den sonra başa geçen oğlu *Şarkalişarri* dönemi aşağı Mezopotamya'ya Guti istilasının başladığı dönemdir. Sonunda Akkad Devleti'nin varlığına MÖ 2230'da Zagroslarda yaşayan doğunun Kafkas kavimlerinden bu Gutiler son verirler.[10] Bu tarihten MÖ 2112'de III. Ur Sülale'nin başlamasına denk olan döneme tarihçilerce *"Guti Dönemi* ya da *Post Akkad Dönemi"* denmiştir. Bölgede bundan sonra Gutiler hüküm sürer. Yine Post-Sümer tarihine dönersek konu daha çok aydınlanmış olur. Ünlü Sümer Uruk'un beşinci hanedanlığından Sümer Kralı *Utu-khegal,* MÖ 2119-2112 yılları arası Uruk kralıydı. Bu kral, Guti yöneticisi *Tirigan*'ı ülkeden çıkarana kadar halkına güvence vermişti. Akkad İmparatorluğu çöktüğünde Güney Mezopotamya'da Gutiler önemsenen bir kavimdi. İşte Gutilere başkaldıran ve onların son Kralı Tirigan'ı yenip Sümer egemenliğini yeniden kuran *Utu Khegal*'ın MÖ 2216'da *"10. Zafer Yazıtı'nda"* bu konu hakkında şöyle demektedir: *"Dağların Ejderhası, Tanrının düşmanı Gutiler, hükümdarlığımızı elimizden alıp dağ başlarına götürdüler. Sümerler ülkesini kötülüğe, kedere boğdular, erkeği kadını, babayı oğlu tutsak edip götürdüler. Enlil, büyük tanrı bana buyruk verdi ki ben, Utu Khegal, Uruk'un yalan bilmez, cihangir hükümdarı, Guti hükümdarlığını ortadan kaldırayım ve onları Sümer ülkesinden çıkarayım."*[11]

Anlaşılan Guti Hanedanlığı yaklaşık MÖ 2100- 2150 yılları arasında Akkad Kralı *Ur-Utu* (ya da Lugal-*Melem*) zamanında oluşan çöküş döneminde MÖ 2100 'de Mezopotamya'da iktidara geldi. Sümer döneminin III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde başarılı olundu. Guti istilası Akkad İmparatorluğu'nun sonunu noktalar. Mezopotamya'da Sami kökenli Akkadların Sümer kentleri üzerinde baskısı ortadan kalkınca birçok Sümer kentinde güçlü yönetici sülalesi kendi ege-

9- *Kaynak: Oxford 1998.*

10- *Bkz. AnaBritannica. C.10, s.132.*

11- *Bkz. Kürdler ve Kürdistan- 1. Cilt S. 54 Kemal Burkay, Deng Yay.*

menliklerini ilan etmişlerdir. Böylece Sümer'de Gutiler vasıtası ile siyasal egemenlik bazı şehirlerde ele geçti. Sümer medeniyetinin etkisi ve siyasi egemenliği III. Ur (Guti) Sülale'nin önderliğinde bu devrede en geniş siyasi hudutlarına erişmiştir. Batıda bir yanda Akdeniz'e *Biblos*'a uzanılmış, Toros Dağları aşılmış, Antolia içlerinde ticari ilişkiler geliştirilmiştir. Sümer daha önce Fırat nehri boyunca kendini geliştirmişti. Gutili III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde ilk defa Dicle üstünde yer alan bölgelerde yaşayan *Hurri* topraklarını istila edilerek kuzey doğuya, günümüz Kürdistan coğrafyasına açılmış olundu.

Utu-Khegal yönetimindeki Uruk bu yeni Sümer soylu yönetilen kentlerden biriydi. Uruk'lu Utu-Khegal, Gutileri ülkeden sürdüyse de, daha sonra ölümü nedeni ile Ur'daki Guti soylu valisi *Ur-Nammu* kendini kral ilan etti. MÖ 2112-2095 Guti soylu Ur III. Sülalesini kurdu. Fakat III. Ur Sülale her ne kadar Guti soylu olsalar da hala Sümer kültürünün etkisi altındaydılar. Sümer ve Samilere karşın kendi Kafkasik dillerini değil yeniden Sümer dilini öne çıkarmışlardır.

Kral Ur-Nammu (MÖ 2112 – 2095) dönemi:

İlk kral olan Ur-Nammu'nun adına ilk kez, Ur'da bulunan *Utu-Khegal Yazıtı*'nda rastlanmaktadır. Ondan *Ur* valisi olarak söz edilmektedir. Utu-Khegal'in ölümünden sonra *Ur-Nammu* kendini Ur Kralı ilan eder. Kısa zamanda İsin, Larsa ve Eşnunna kentlerini yönetimi altına almıştır. Akkadların tüm Mezopotamya'yı yönetme düşüncesinin takipçilerinden olan Ur-Nammu kendisine unvan olarak 'Sümer ve Akkad ülkelerinin krallığına uygun görmüştü. 4. saltanat yılında kendisi için *"Akkad ve Sümer Ülkelerinin Kralı"* unvanını alır. Akkad krallarının kullandıkları *"Dört Bölgenin Kralı"* tanımını kullanmaz.

III. Ur Hanedanlığı bu dönemde Akkad gibi bir merkezi krallık kurmak ve tüm bölgeyi denetlemek istemiştir. Doğuda Elam, Kuzeyde Asur ülkesi üzerinde merkezi yönetim kontrolü sağlanmıştır. Kral Ur-Nammu, Baş Tanrı Enlil'in tapınak şehri olan kutsal *Nippur* şehrinin de vekili olur. Sümer efsanelerine göre *Tanrı Enlil* (Akkad dilinde Bel) bu kentte yaşamıştı. Nippur'da toplanan tanrılar meclisinin kararlarını insanlara bildiren Enlil, aynı zamanda gücün de temsilcisiydi. Bir

başka inanca göre de Tanrı Enlil insanı Nippur'da yaratmıştı. Ülkeyi cle geçiren her kral, Enlil'in kutsal yönetme gücüne sahip olabilmek için törenler yaparak kendini kutsamaya çalışırdı. Bu nedenle, Mezopotamya'yı hangi hanedan yönetirse yönetsin, Nippur ve kentteki Enlil Tapınağı kutsallığını korurdu. Nippur'da Ur-Nammu (MÖ 2112-2095) Enlil Tapınağı'nı bugünkü biçimine getirdi, duvarlarla çevrili bir avluda bir ziggurat ve tapınak yaptırdı. Kral Ur-Nammu savaşta ölmüştür. Halk, onun zamansız ölümünü Tanrılar Anu ile Enlil'nin ihaneti olarak düşünür.

Burada değinmekte fayda var. Onun burada tanıştığı *Hz. İbrahim*'in babası Nippur'lu din adamı *Terrah* sarayda görev almak için başkent *Ur*'a gelir. Yani MÖ 2123'de doğduğu varsayılan Hz. İbrahim, Gutili Kral Ur –Nammu ile çağdaştır. Hz. İbrahim'in Gutili olma ihtimali fazladır. Hz. İbrahim, Kral Ur-Nammu'nun ölümü sonrası MÖ 2096'da Harran'a dönmüştür. -Hatta İbrani/Yahudi halkın ilk anavatanının Ur bölgesi Aşağı Sümer olduğu iddiaları da bulunmaktadır.

III. Ur Sülalesi, kurucusu Ur-Nammu ve onu izleyen yaklaşık yüz yıllık bir dönemin sonunda Mezopotamya'nın en büyük siyasal gücü konumuna ulaşmıştır. Bu döneme ait olan yazıtlar, fethedilen bölgeler ve alınan ganimetlerden fazla söz edilmez. Ancak az olmakla birilikte bazı yazılı belgelerden, Ur-Nammu'nun Akkad modelini benimseyerek bölgesinde tek egemen güç olmak amacıyla fetihler yaptığı anlaşılmaktadır. Doğuda Elam ülkesi ve Kuzeyde Asur kenti üzerinde merkezi yönetimin kontrolü sağlanmıştır. Kuzeybatıda Akdeniz'e ulaşan Fırat yolu üzerindeki *Mari, Tuttul, Ebla* ve Akdeniz kıyısındaki *Biblos* gibi kentlerle de siyasi ilişkiler kurulmuştur. Yazılı belgelerde, ele geçirilen bölgelere tayin edilen valilerin güçlenip isyan etmelerini önlemek amacıyla bazı önlemler alındığı belirtilir. Sık yapılan tayinler ve yöneticilerin belli bir askeri güce sahip olmalarının engellenmesi başlıca önlemlerdi. Sümer kültürü bu kez Ur denetimi altında bir Rönesans Devri yaşamaya başlar. Ur-Nammu'ya ait yapı kitabeleri başkent Ur'da, Uruk'da, Nippur'da ve Eridu'da bulunmuştur. Onun çağında mimaride gelişen 'Rönesans Çağı'ndan bu kentler de paylarını almışlardır. Bundan dolayı söz konusu döneme Post-Sümer *(Yeni*

Sümer Dönemi) de denir. Post-Sümer dönemi Mezopotamya'nın Orta Tunç Çağ'ının bir bölümünü kaplar.

III. Ur Hanedanının kurucusu olarak bilinen kral Ur-Nammu aynı zamanda dünyanın bilinen ilk kanun koyucularından bir tanesidir. İlk belgelerinde daha çok borç affı gibi konular işlenmiştir. Ebla dışında bulunan en eski hukuk sistemi bu krala aittir. Kral Ur-Nammu ayrıca iktidarında tarımı ve ticareti geliştirmiş; kanallar kazdırmış; deniz ticaretini imar ettirmiştir. Bu iktisadi yapı özgür insan ve köle emeği üzerine kurulmuştu. Ur Nammu'nun çıkardığı kanunlara göre köleler aynı zamanda zanaatkâr olarak çalıştırılmıştı. Ustalıklarında belirli bir mevkie de sahiptiler. Kölelerin mahkemelerde şahitlikleri kabul edilir. Onlar özel eşyalara sahip olabilirdi. Nippur'da ele geçen *Tummal Yazıtın*'da belirtildiği gibi Ur-Nammu, Ur'daki ***Ekur***'u yeniden inşa ettirmiştir. Ekur, Mezopotamya'nın Fırtına ve Gök Tanrısı Enlil'in kutsal tapınağıdır. Ur'da ayrıca ünlü İnanna Zigguratı'nı da inşa ettirmiştir.[12]

Kral Şulgi (MÖ 2094 – 2047) dönemi:

Ur-Nammu'nun ölümünden sonra varisi *Şulgi* oldu. MÖ 2095'de Şulgi, Ur'da krallığını ilan eder. Dönemin en büyük krallarından biri olan Şulgi (2094-2047) zamanında da yayılma ve egemenlik politikası benzer biçimde sürdürülmüştür. *Kral Şulgi,* 59 yıllık saltanatı ile bu hanedanlığın önemli bir kişisidir. Babil'e askeri seferler yapmıştır. Elam ve Asur toprakları ekonomik kontrol altına almıştır. İlk defa Sümer egemenliğini Dicle Nehri'nin kuzeydoğusundaki diğer Guti ve kuzeydeki Subarru kabileleri ile savaşarak genişletmişti. Bu gelişme Guti ve diğer Hurri kabilelerini birbirine yakınlaştırmıştı.

III. Ur Sülale, binlerce yönetim dokümanı ile ünlüdür. *Ur, Nippur, Tello, Umma ve Eşnunna*'dan çıkan yazılı kaynakların 25.000'den fazlası basılmıştır ve bunların çoğunluğu Şulgi dönemindeki bürokratik kontrolle ilintilidir. Dünyanın bilinen ilk mali kanunnamelerinin ona ait olabileceği kanısı mevcuttur. Döneminin en büyük kralı olan

12- Ziggurat, "yüksek olmak" anlamındaki Akkad sözcüğünden gelmedir. Kerpiç yapımı oldukları için ziggurat'ların çoğu akıp gitmiştir.

Şulgi İmparatorluğunun yönetimsel işlemlerinde standartlaşma ve merkezileşme için çeşitli adımlar atmasının yanı sıra, vergi sistemi, ulusal takvim ve arşivsel belgeleme ona atfedilir. Kral Şulgi'nin sosyal yaşamı oldukça renklidir. *Elamlı İnanna*'nın çekiciliğine kapılarak onun aşığı olduğu için körfezdeki Larsa kentini Elamlara (Elamitliler'e) vermiştir. Yazdığı mektuplar ve kraliyet ilahileri ile edebiyat alanında da sivrilen Şulgi, sekiz müzik aletini çok iyi çaldığını iddia ediyordu. Şulgi edebiyatçı kişiliğini her alanda görebiliriz. Nitekim hasta çocuğu için yazılan dünyanın bilinen ilk yazılı ninnisi ona atfedilir. Bu ninninin sözlerini kısmen burada sunarsak:

"U-a a-u-a
Ururu şarkımda – büyüsün
Ururu şarkımda – kocaman olsun
Irina ağacı gibi sağlam kök salsın
Şakir bitkisi gibi boy atsın..." (Samuel Noah Kramer)

Naram-Sin'den Şulgi'ye dek bütün krallar kendilerini tanrı olarak kabul ederler. Şulgi'nin bir tanrı gibi kutsandığını ve törenler yapıldığını o dönem yazıtlarından biliyoruz. Kral Şulgi'den daha sonra gelen Gutili krallar hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Kral *Amar-Sin* (MÖ 2046–2038) iktidara geldiğinde tanrılar gibi kutsanmıştır. Yaptırdığı tapınakların kerpiçlerinde de adları geçer. En önemlisi Eridu kentindeki ziggurat'ta ele geçmiştir. Birçok tekstte Amar-Sin'in, giydiği ayakkabıdan öldüğü söylenmektedir. *Ondan sonra iktidara gelen Kral Şu-Sin* (MÖ 2037–2029) gerek batıdan gerekse doğudan gelen tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır. *Mari Yazıtları*'na göre, *Zapşali Ülkesi* ve *Su (Susa) Ülkesi*'nde savaştığından söz ederler. Şu-Sin'in 4. yılı *"Martu duvarlarının inşa edildiği yıl"* olarak adlandırılmıştır. Bu duvarları "*Tidnum'u uzakta tutmak*" için inşa etmişlerdir. Sümerli Urukluların "Tidnum" diye adlandırdığı insanlar "Amartu" dediği yazılı kayıtlarda "Martu" ve "Tidnum" diye geçen konar-göçer çöl insanı Sami kökenli Bedevi'lerin atalarıdır. Buna göre; *Tidnum* = bir göçmen *Martu* kabilesi = *Amorit*'tir. Bedeviler de Sami dil grubunda olan topluluklardı. Fakat ilk yerleşik Sümer'deki eski yerleşik Samiler, kendileri ile aynı soydan olan Berberiler için Samicenin daha farklı bir lehçesini konuşmaları nedeniyle onlara farklı bir tanım getirmişlerdi. Kral Su-şin'in

göçer kabilelerin istilalarına karşı Sümer şehirlerini koruma altına aldığı bu duvarlar yaklaşık iki yüz yetmiş beş kilometre uzunluğundaydı. Duvarlar Sippar'dan başlayarak ülkeyi Dicle'ye doğru kat ederek Bağdat'ın kuzeybatısına uzanırdı. Fakat duvarlar Sümer'i koruyamadı. Sami kavimler; Martular-Bedeviler- zamanla Sümer şehirlerinde ve kurdukları şehirlerde Sümer toprağında yerleşik hayata geçtiler. Zamanla Sümer medeniyetini benimsediler.

Kral İbbi-Sin dönemi (MÖ 2028 – 2004):

Bu kralın babasının zamanındaki tehlikeler giderek artmıştır. Bu kral ilk önceleri hem batıda hem de doğuda zaferler kazandığını belirtmiştir. Hatta yaşanan bu bir yıla *"Martuların baş eğdiği yıl"* olarak ad verilmiştir. Doğuda Susa'ya da başarılı seferler gerçekleştirmiştir. Giderek büyüyen tehlike ve saldırıların yanı sıra doğa da bu dönemde Sümer'e zarar verir bir iklime girmiştir. Büyük su baskınları ekili alanlarda ve yerleşim yerlerinde büyük tahribatlara sebep vermiştir. O yılı da *"Su baskınlarıyla"* adlandırmışlardır. Felaketler bununla da sınırlı kalmamıştır. Merkezi devletin sıkıntı ve çaresiz atıl kaldığı bu konumdan çevredeki yerel idareler faydalanmıştır. Diğer yandan yüksek dağlık Kuzey uç bölgelerdeki bağımsızyöneticilerin başkaldırışlarıyla krallık gittikçe küçülmüştür. Kral *İbbi-Sin*'in 5. veya 6. yılına ait tabletler, Ur kenti dışında hiçbir yerde ele geçmemiştir. Ur III. Sülale'nin kapladığı geniş topraklar artık sadece Ur kent devleti ile temsiledilmekteydi. İbbi-Sin'in döneminde başarıları 6 yıl sürmüştür.

Ur kentinin sonu *Elamlı* halkların yaşadıkları dağlardan ovalara inip başkent Ur'u yağmalamaları ve Ibbi-Sin'i tutsak etmeleri ile Guti soylu *III. Ur (Guti) Sülale* yok olmuştur. Elam akınları sonrasında devletin merkezi olan Ur kenti yıkılmış, tapınaklar tahrip edilmiş, tanrı heykelleri Elam'ın başkenti Sus'a götürülmüştür. Yağma olayının izleri Ur'daki kazılarla ispatlanmıştır. III. Ur Sülale'ye ait birçok yapı yakılmış ve yıkılmış olarak ortaya çıkartılmıştır. Bu olay siyasal anlamda bir dönüm noktasını oluşturmuş ve Mezopotamya'daki Sümer egemenliğini sona erdirmiştir. Aşağı Sümer'de III. Ur Sülalesinin siyasal iktidarı kaybetmesi aynı zamanda Guti egemenliğinin aşağı Mezopotamya'da tarihsel olarak sona erişidir. Bunun yanı

sıra Sümer kültürü Mezopotamya'da etkinliğini uzun yıllar gösterir.

Ur'un hem Elam hem de Amorit tehlikeleri sonucunda MÖ 2004'de yıkılmasıyla Sümer ve Akkad topraklarında, yani batıda Akdeniz'e, doğuda Basra Körfezi'ne dek uzanan alanda, *Larsa, İsin, Eşnunna ve Mari* gibi yeni kent devletleri kurulmuştur. Bunlarla çağdaş olarak da, Yukarı Mezopotamya'da Asur, Orta Mezopotamya'da da *Babil* adını verdiğimiz iki büyük şehir devleti bulunmaktaydı. Dönem, Aşağı Mezopotamya'da *İsin-Larsa Dönemi* olarak anılmaktadır (MÖ 2017-1794). Gutilerin çekilmesinden sonra İsin bağımsızlığını ilan eden ilk şehirdir. Yukarı Mezopotamya'da ise aynı yıllar erken dönemde Eski Asur Periyodu; geç dönemde *Mari Çağı* olarak adlandırılmaktadır.

GUTİLERDE KARIŞIK KÜLTÜREL GÖRÜNÜMLER

MÖ 23. yüzyılda "Guti" tanımı kimi araştırmacılar tarafından belli bir halkın yaşadığı coğrafyayı tanımlamak için Sümer ya da Akkadların kullandığı bir terim olarak görülür. Yani bir bölge adlandırması şeklindedir. Mezopotamya halkına göre Guti tanımlaması doğu coğrafyalıdır. MÖ 21. yüzyılda Gutiler, Zagrosludur. Tanımlamadaki karmaşa tarihsel dönemlere göre değişir. "Guti" adı Sümerlere ve Sami kültürlü halklar ile kültürel farklılığı nedeni ile farklı kültürde bir kavim adı olarak görülür. Önceleri güneydoğu Zagroslardaki bir bölge için verilen *"Guti"* adı daha sonraki yüz yıllarda Asur kayıtlarında Mezopotamya'nın kuzeyinde dağlık alanlarında yaşayan *Subaru, Lulubi* gibi toplulukları ile birlikte anıldıkları görülür.[13] Bu görünüm Gutilerin farklı bir bölge insanı olmaktan çok onların kültürel farklı kimlikleri nedeni ile Guti adı altında gösterilmelerine delalet teşkil eder. *Kassit, Subaru ve Lulubi* kabilelerin Hurrilerin boyları olduğu bilinir. Gutilerin de yaşanan tarihi süreçte bölgede Sami va Kafkas kültürlü olarak tanıdığımız halklar dışında kültürel kimliği hala bilinmeyen *Sümer, Elam, Alan* gibi yerel halkların benzerleri gibi olduğu anlaşılır. Onların daha sonra yaşanan dönemlerde *Kafkas ve*

13- Bkz. Piotr Michalowski, "Mental Maps and Ideology: Reflections on Subartu," in Harvey Weiss, ed., The Origins of Cities

Aryan kültürel görünümleri ortaya çıkar. Ön Asya'da MÖ 23. yüz yıl öncesi Doğu Aryan kültürel görünüm yoktur. Bu konularda Gutilere dair aşağıda önemli gördüğümüz tarih araştırmacıların bazı görüşlerine de burada yer verdik.

"Millattan önce ilk binyıllarının Babil'inde astronomik ve astrolojik literatürde başat köşe noktaları açısından "Amurru, Akkad, Elam ve Subartu" adları belirtilmiştir ve Mezopotamya'nın Sümer ve Sami halkınca "Guti" tanımı Elam'ın kuzey parçası Zagros dağlık bölgesini tanımlamak için bir coğrafi planlayıcı olarak kullanılır.[14]

"Guti tanımı dönem dönem Mezopotamya'nın kuzey veya doğu yönlerini tarif ederken bölge halkı "Guti" veya "Quti/Qutu" olarak adlandırılır. "Guti" tanımı hem belli bir halkın tanımı hem yön belirten bir bölge adı olarak kullanılırken uygun düşen şekli ile konuşmada tercih edilirdi."[15]

"Aynı Guti terimi birlikte kullanılan yakından ilişkili olduğu Subartu terimi için de geçerlidir. Her iki terim Mezopotamya'ya göre bitişik topraklarda yaşamış olduğu kabul edilen halkların adlarından alınmıştır."[16]

Bu iddiada belirtilen *"Subartu"* tanımının Akkadca'da aslında *"Doğu", "güneşin doğduğu bölge"* manasına geldiği tespit edilmiştir. Aynı şekilde Akkadca ve Asurîce'de *"Batı"* veya *"güneşin battığı bölge"* manasında kullanılan *"(A)martu* ya da *Martu"* tanımının karşıtı olarak *"Subartu"* teriminin Sami halklarca kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu terimler zamanla yaşanan coğrafyanın kavimlerine aynı zamanda birer ad olmuştur. Hal bu ki bu terimler Akkad ve Asur dilinde yön belirten terimlerdir. *"Subartular/Subarular"* diye tanımlanan kabilelerin de *Hurri* soylu *"Guti, Subaru, Lulubi, Kasit"* kabileleri olduğu anlaşılmıştır.

---

14 -Bkz. Daniel T. Potts, Elam Arkeoloji: Bir Antik İran Devleti'nin oluşumu ve Dönüşüm, Cambridge ve New York, 1999. pp 121-22.

15- Bkz. Franceca Rochberg-Halton, Aspects of Babylonian Celestial Divination: The Lunar Eclipses of Enuma Anu Enlil, Horn, s: 51-55 1988.

16- Bkz.Piotr Michalowski, "Mental Maps and Ideology: Reflections on Subartu," in Harvey Weiss, ed., The Origins of Cities in Dry-Farming Syria, Guilford, Conn., 1986, pp. 129 - 56.

Bir başka araştırmacı Gutilerin yaşadığı bölge adı olarak *"Gutium"* teriminin kullanıldığını ve *"Gutilerin"* bölgeye sonradan gelen medeni olmayan insanlar için kullanılan bir tanım olduğunu ileri sürmüştür. Bu *"Guti"* tanımının daha sonra MÖ 9. yüz yılda *"Manai ve Medleri* de" kapsadığını belirtmiştir. Güney Batı Zagros dağlarında *Susa'*nın kuzeyinde yaşayan bir kavim olan Gutiler önceleri Sümerlerin denetimine girmişlerdi. Coğrafi isim olarak *"Gutium"* ve halk olarak *"Gutiler"*, MÖ 3000-1500 yılları arasında Mezopotamya kaydında belirgindirler. Genellikle Babilliler tarafından Gutiler denince; Zağros dağlarında bazen *Subartu ve Lullumu* gibi muğlâk ifadeler ile aynı anlama gelen topluluk adları ile birlikte tanınır. Bu Guti tanımı Mezopotamya'daki halklarca onların sınırları dışında kalan bu bölge insanı için uzun yıllar değişmeden korunmuştur. Guti tanımın karakteri dışında yeni bir değişiklik bölgede meydana geldiğinde bu tanım da değişti. Onları kendi orijin kayıtlarından değil, Sümer ve Akkad kil tabletlerinden edinilen bu bilgilerden de tanıyoruz. Daha sonraki Sümer tekstlerinde ve *Med Kralı Kiros (Cyrus)* (MÖ 539) zamanında Fırat Nehri'nin doğusundaki ve İran'ın batısındaki dağlık (Kürdistan) topraklarına *"Guti/Gutium"* deniyordu.

"Yani Guti tanımının belirli bir kişi göstergesi olarak değeri yoktu ve sadece Zağros'tan bölgeye gelen medeniyetsiz ve barbar insanları öneriyordu. Sümerler ve bölgenin Sami soylu halkları için herhangi bir düşman grubuna Guti denilebilirdi. Bu nedenle İran halkları olan Mannailer veya Medler olarak bilinen toplulukları da Asur kral yıllıklarında önceleri Gutiler tanımı ile karşılanmışlardı."[17] Daha yakın olan MÖ 6. yüz yılı bölge tarihindeki olayları yorumlayan tarihçilerde "*Guti topraklarından*" bahseder: *"Pers Kralı II. Büyük Kiros MÖ 539'da Babile saldırdığı zaman, o bu saldırıyı Guti topraklarının Nabonidus valisi Ugbaru'nun yardımı ile yaptı."*[18] Aynı şekilde: *Ugbaru'nun sunduğu bu imkânı, Kral Kiros, Dicle'nin doğusundaki*

17- Bkz. Simo Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms.*, Alter Orient und Altes Testament 6, Kevelaer, pp. 138, 1970.

18- Bkz. A. Leo Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts," in James B. Pritchard, ed., Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 3rd edition, Princeton, 1969, pp. 265-317.

daha geniş alanları feth etmede kullandı. Yunanlı Xenophon'un bildirdiğine göre, Ugbaru muhtemelen Perslere kucak açmış ve sadakatle Babil'e karşı ordusunu yönetmiş eski bir Babil taraftarı olan Guti asıllı hükümet yöneticisi idi." şeklinde tespitler var.[19]

Anlaşılan Mezopotamya halklarınca aynı tanım ile çağrılan Gutilerin MÖ 10 yüz yılı sonrası Zagroslardaki komşuları olan ve Doğu Aryan soydan olduklarını bildiğimiz *Medler, Mannia'lar, Mar'lar, Lulu'lar ve Kaldahar'lar* ile oldukça ortak özellikleri var. Diğer yandan onlarla ilgili düzenli kayıtlara da rastlanmamaktadır. Asur'un çöküşü dönemine yakın MÖ 8. yüz yıllar sonrası aynı bölgenin Aryan kökenli Med kabillerinin yerleşim yeri haline gelmesi bizzat Asur krallarının eseridir. İleride de görüleceği gibi Orta Asur kralları savaş kumpanyalarını İran coğrafyasına gerçekleştirdiklerinde elde ettiği ganimetleri, savaş esirlerini bütün halkı ile bu bölgelere iskân etmişti. Doğu İran'dan getirdiği Doğu Aryanlar Medlerin atalarıydı. Haliyle bölgenin tanımında *Guti-Med* karışımı görüntüler bu dönemde oluşmuştu. Tarihçiler yaptıkları tahlilleri tarih dışı yapıyorlar. Halbuki kronolojiden kopmamak gerekir. Gutilerin Subari topraklarında görülmesi ile Medlerin görülmesi veya onlar ile bir araya gelmesi arasında yaklaşık bin yıl vardır. İlerde Asur ve Med tarihinde bu konulara değineceğiz. Kürd tarihçilerin de birçoğu Aryan kültürel soylarına rağmen bölgede Hurriler ile karışarak Kafkas soylu Gutilerin daha sonra Aryan Medlerin kültürünü benimseyip onlar ile karıştıkları kabul edilir. Gutilerin Kürd kavmi oluşumundaki yerini dikkate alarak bu rolün daha çok bölgenin coğrafik sosyal gerçekliği üzerine bina edildiğini belirtirler.

Bu değişimlerin karmaşık kültürel görünümlerinde saklı olduğunu dikkate almak gerekir. Nitekim bu olgu en görünür şeklini *Kassit ve Mitanni* kültüründe MÖ 17. Yüz yıl sonrası daha net gösterir. Kürd tarihçilerince de Zagros bölgesinin daha iç kısımlarında yer alan *Kassitler* ya da *Kaşşiler*'den (Kaşpu diye de) bahsedilir. Kassitler daha sonraki yüz yıllarda yukarıda anılan kavimler ile Kürd kavmi oluşumunda yer almıştır. Onlar bölgede Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile birlikte hareket etmişlerdi. Kassitler bu dönem (MÖ 17 yy) kültürel

---

19- Bkz. Pierre Briant, Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre, pp51-52 Paris, 1996.

olarak Aryan ve Kafkasik kültürel görünümlü kavim olarak ayrıca tespit edilmişlerdir. Bir bütün olarak Guti ve Kassitlerin Kafkasik kültürel görünümlerini kaybetmeleri ve tamamen *"Aryanlaşmaları/-İranileşmeleri"* Med dönemi sonrası aynı bölgede (MÖ 9. Yüz yıl sonrası) daha sonraki evrelerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Yani *Guti* tanımı altında bizlere sunulmuş aynı ad altında kültürel olarak çok farklı karmaşık görünümler var. Bu karmaşa içinde Guti tanımını nasıl okumalıyız? sorusu, önemlidir. Anlaşılan, Gutilerin kültürel görünümleri sürekli değiştiği halde adlandırmaları aynı kalmıştır. Gutilerde Sümer görünüm, Sümer görünüm, Akkad görünüm, Hurri görünüm, Subari görünüm, Mitanni Aryanik görünüm ve Med Aryan görünümler ola gelmiştir. Gutileri kültürel sınıflamaya tabi tutarsak; Sümer, Sami, Kafkas, Doğu Aryan yani her dört kültürel görünüm var. Anlaşılan *Guti* tanımı bölgelerindeki Mezoptamyaya gelen herkesin adı olmuştur. Mezopotamya'nın kültürel çeşitliği ile asimile oldukları ve kendilerine ait kültürel varlıklarını çoğu zaman yaşatamadığı bir gerçektir. Gutilere dair eldeki verileri bir yere sabitlemek mümkün değildir. Etkileşimi fazlası ile yaşayan bölgenin karma asimile kimliğidir.

Topladığımız veriler belli bir tarihsel kronolojiyi de içermemektedir. Coğrafik tespitleri dışında Gutiler için oldukça iddialı siyasi ve sosyolojik genelleme ve tanımlar ayrıca tarihçilerce yapılmıştır. Biz onların ilerisine bazı olası tezler sürdük. Fakat fazladan öne çıkardığımız kati bir sonuç yok, onların verilerinin üzerinden bunları yaptık. Bunlardan bazılarını da buraya aldık.

"Gutiler döneminin önemli bir halkıydı. Gutiler tarihin millattan önce ilk bininci periyodunda Zagros dağları ve Dicle Nehri arasında kalan topraklarda yaşardılar. Gutilerin bütün boylarının Mezopotamya ovasında yaşayan komşu halklar; Akkadlar, Elamlar ve Babil'liler ile genellikle düşmanca ilişkileri vardı. Gutilerin Sümer topraklarını işgal etmeden önce de siyasal varlığa sahip olduklarını ve efsanelere göre de ilk krallarının Emattum olup MÖ 3100 yıllarında yaşadığı iddia edilir."[20]

Kürdlerin kökenlerinde Gutilerin varlığı hep sorgulanmıştır. Ünlü

20- Bkz. Dr.Cemşit Bender Kürd Tarihi ve Uygarlığı, s.15.

İngiliz tarihçi, arkeolog ve bilim adamı *Archibald H. Sayce* (25 Eylül 1846 - 4 Şubat 1933), Mezopotamya'da yapmış olduğu Arkeolojik çalışmalardan sonra 1907'lerde Gutilerin Kürdlerin ataları olan *"Aryan"* kabilelerden biri olduğunu belirtir. Bu tespitini Gutilerin Aryan coğrafyalı olmasını dayanak alarak ileri sürer: *"Gutiyanın güçlü Gutilerin, Iran-Aryan dillerinin dağılımının günümüz yörüngesindeki antik Gutilerin coğrafik konumu ile bağlılığıdır. Gerçekte Antik Gutiler günümüzde Kürdçe konuşulan bir bölge olan sadece günümüz Kürdistan'ın diğer bir adıdır."*[21] Bu bağlamda, *Archibald H. Sayce* göre; Gutilerin kökenini sadece Kürdistan coğrafyası temsil eder: "Guyiyan gelen giden kralının kim olduğuna biz karar *Goyyimin giden-gelen Kralının kim olduğunu biz söyleyemeyiz."*benzer görüşü daha da güçlü kılan cümleler *Sir. Henry Rawlinson'dan gelmişti: "Kürdistan'ın 'Erken Babil' olarak adlandırılan adıyla 'Gutiyandan Goyyime' bir transferini önermişti."*[22]

Bu bağlamda, tarihçi *Elphinston* ilk defa Guti topraklarında *"Suti ve Paz =Şoa (shoa)"* bölgesi olarak söz eder. Şu notları bize sunar: *Ancient Gutium was located within the modern Kurdistan, as Easton notes: Babilin kuzey-doğusuna uzanan zengin dağlık bölge, antik "Gutilerin" veya "Qutilerin" olan bölge "Şoa", günümüz Kürdistan ülkesidir. Fırat nehri ve bu dağlar arasında uzanan ova "Su-Edina", yani sınırı nehirle belirlenmiş şeklinde adlandırıldı. Bu ad bazen "Suti ve Paz = Şoa"* olarak kabul edilmiştir.[23] *"Bazıları bu*

21- In fact, ancient Gutium appears to have been merely another name for modern Kurdistan, a region inhabited by the Iranic-speaking Kurds today. Archaeology of the Cuneiform Inscriptions (1907) Archibald H. Sayce.

22- Bkz. Sayce, 1895, Ch.3 A. H. Sayce 1895, Ch.3.

"Who "Tidal king of Goyyim" may have been we cannot tell. Sir Henry Rawlinson has proposed to see in Goyyim a transformation of Gutium, the name by which Kurdistan was called in early Babylonia.

23- Bkz. Hezikel 23;23.

"Shoa Opulent, the mountain district lying to the north-east of Babylonia, anciently the land of the Guti, or Kuti, the modern Kurdistan. The plain lying between these mountains and the Tigris was called su-Edina, ie, "the border of the plain." This name

durumda –buraları- Babliyona (Babil) yakın bir yer gösterir diye düşünüyorum."[24] *"Yaklaşık MÖ 2218 de Sümerlere boyun eğen Gutiler, Persiyanın batısında Zagros dağlarında savaşçılıkları ile ünlü idiler."* Tarihçi *Elphinston* yaptığı tespitleri daha ileri bölge tarihi ile karşılaştırır: *"MÖ 2000' lerde Sümer yazıtları gibi bir bin yıl sonra yine bazı yetkililer tarafından erken Asur yazıtlarında Van Gölü çevresinde yaşayan Kardaka, Kurtie veya Gutilerin yaşadığı, şeklinde bir tespit var. Bu tespite bazı otoritelerce bu kavimlerin günümüz Kürdlerin ataları olduğu iddiası var. Fakat Greklere kadar Herodot'un işaret ettiği şimdi "Botan bölgesi" diye adlandırılan Botan kabilesi sakinleri, MÖ 401'de Xenophonun; "Garduchi/ Karduki" olarak ileri sürdüğü günümüz adın daha yakın biçimleridir. Strabo, "Courdain ülkesinin" Ârâmî kaynaklarında "Bait Kardu" şeklinde yer aldığını ileri sürer. Günümüz formu Arapça yazıları içinde 'ilk dokuzuncu yüzyıl "Kurdu" çoğul formu "Akrad" şeklinde görünür."* (Elphinstone 1946, p.92)[25]

Bu tespitlerin tamamında belli bir Guti adlı coğrafyadaki Guti tanımının süreklikliğidir. Bu nedenle Guti yaşam alanı Kürd yaşam alanı ile buluşturulmaktadır. Tıpkı biz Kürdlerin batıdan farklı halk-

---

was sometimes shortened into Suti and Su, and has been regarded as = Shoa (Eze 23:23). Some think it denotes a place in Babylon. (See PEKOD.)" (Easton 1897, entry "Shoa")"

24- Bkz. Pekod, Easton, giriş "Shoa "1897" Easton's Bible Dictionary, http://www.biblestudytools.com/dictionary/shoa/.

25- Bkz. Elphinstone, p. 92, 1946. Ayrıca Bkz. MÖ 401, Kesenefon tespiti: Karduklar, "Onbinlerin Dönüşü", Anabasis.

"Sumerian inscriptions of 2000 BC, as well as early Assyrian inscriptions of a thousand years later, indicate the existence of a people named Kardaka, Kurtie or Guti in the neighbourhood of Lake Van. These are claimed by some authorities to be the ancestors of the modern Kurds , but it is not until Grecian times that certain identification is possible. Herodotus mentions the inhabitants of what is now Bohtan, and Xenophon refers to the Garduchi, possibly an earlier form of the modern name. Strabo speaks of the country of Cour-dueni where Bait Kardu is located by Aramaic sources. The modern form 'Kurdu' first appears in Arabic writings of the ninth century AD with the plural form 'Akrad'."

lardan gelen saldırıları yapanlara ortak bir tanım olan *"Rum"* dememiz gibi. Bu yaklaşım eksik bir sorgulamadır. Sadece coğrafyayı esas almıştır. Kültürel ve siyasal grup olarak karanlıkta kalan ve tanımlanamayan Gutiyi arkalamış bencil bir sorgulamadır. Ne yapmalı? Tarihin Kürdler açısından aydınlık yüzü bölgedeki Doğu Aryan kültürün evrimidir. *Kürd Kavmi, Fars Kavmi, Ermeni kavmi* vs. Ön Asya'da oluşmuş kavimlerdir. Takip edilmesi gereken halklar MÖ 16 yüzyıl Doğu Aryan kültürlü *Mitanniler, Med, Pers, Part ve bu halkların yerel Subartulu Hurriler ile karışımından ouşan MÖ 400'lerde kendilerine "Kürd" denilmeye başlanan Karduklulardır.* Peki, ne yapmalıyız? Kürd kategorisi ondan sonra da yaşamına ya da değişimlerine, etkileşimlerine devam etmiştir. Yapılacak olan Kürdlerin başat ve baskın kültürel görünümü olan *Doğu Aryan* kültürel görünümü sunan unsurları temel alıp, onların Batı Aryan, Sami ve Kafkas kültürler ile etkileşimi içinde takip etmektir. Bu nedenle Ön Asya medeniyetlerinin tamamını kurcalayacağız. *Gutiler* soyca ve genetik ve dil ailesi olarak bölgenin Hurri Kafkas-Zagros halkındadırlar. *Subartu, Lulu, Kassit* toplulukları da Gutiler gibi Hurrilerin kolları olduğu komşuları tarafından belirtilmiştir. Subarıların Hurri kökenli olduğu tespitinden hareketle Gutilerin MÖ 2100 lerde hala Kafkas kültürlü kavim olabileceği iddia edilmektedir. Gutilerin ilk zamanlar Sümerce ve Akkadca'yı kullanmaları, dillerini yaşanan tarihsel sürece egemen kılamayışları, kısacası Sümer kültürüne boyun eğişleri de dikkate alınmalıdır. Bu onların bölgeye yerleşimlerinde bazı alanlarda bölgenin diğer halklarının kültürünün gerisinde kaldıklarına işaret eder.

Gutilerin savaşçılıklarını, farklı isimlerini ve inançlarını-tanrılarını korumaları ve bu kültürü Sümer kültürüne aktarmaları da önemli bir gerçekliktir. Diger yandan onların döneminde edebi, hukuki ve dini birçok eserin oluşumu da oldukça önemlidir. Gutilerin siyasal alanda ve devlet kurumlarında Sümerde egemenliklerini hem Sümer devlet geleneği içinde kalınarak ve yerli devlet yönetici olan *"Patesiler"* ile yürütmesi de önemli bir konumlanmadır. Gutilerin daha baştan askeri bir güç oldukları fakat yerli Sümer devlet sistemine karşı kültürel bir gerilik içinde kaldıklarının işaretidir. Fakat Gutilerin uzlaşmacı yaklaşımı

belli bir rahatlamayı idari sistemde sağladığı gibi kendilerine de iktidar olmanın önünü açmıştır. Sonuçta Gutiler, Sümer halkının ileri kültürüne teslim olmuşlardır. Yani Gutilerin etkileşimlere açık bir sosyal yapısı ve becerileri olan bir kavimdir. Onları tıpkı Sümerler gibi böge kültüründe tanımlayamadığımız asimile olmuş halklarından biri olarak görmek en doğrusudur. *III. Ur (Guti) Sülalesi* idaresini tesis ederken Gutili yöneticilerin devlet katında düştükleri konum budur. Zaten askeri işgalciler ele geçirdikleri iktidarları eğer yetkin bir iktidar-devlet kültürleri yoksa daima var olan yürürlükteki sistemi hep kullanmışlardır. Bu türden yabancı devlet sistemine gönüllü uyumu ve asimilasyon, Ön Asya tarihinin devlet oluşumlarında fazlası ile görülmüştür. Gutiler de III. Ur (Guti) Sülalesi yönetimini tesis etmeden önce bu konumdadır. Gutilerin Sümer kültürüne gönüllü adaptasyonları da kendilerini tanımada zorluk çıkaran önemli bir durumdur.

Diğer yandan dönem tarihi incelendiğinde Gutilerin siyasi despotik yönetici kişilikleri de gözden kaçmamaktadır. Sümer coğrafyasında iktidarlarını oluşturdukları şehirlerde halktan alınan ağır vergiler nedeniyle halkın başkaldırılarına sebep olmuşlardır. Bu karakterlerine Sümer kayıtlarında ve günümüz tarihçilerince yer verilmesi de dikkate alınmalıdır. Bu zorba görünüm de önemli bir karakteristik farklılıktır. Yani Gutileri Sümerlerden farklı kılan bir özelliktir. Bu hususta tarihçiler şu tespitleri yapmıştır: *"Gutiler Sümerler tarafından her zaman son derece olumsuz anlamda tasvir edilmiştir: Bunlar düzgün dini ayinler gerçekleştirmez ve zorba idiler.*[26] *Kocasının elinden karısını, ailesinden çocuğunu zorla alarak Babil halkını istismar ederlerdi."*[27] Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Gutilerin bir süre Babil'i kontrol ettikleri ve yerli halk tarafından *"zorba"* olarak algılandıkları sonucuna varabiliriz. Bütün istilacıların ilk görünümü zaten *"canavar"* gibi birçok terimle anlatı-

26- Bkz. AK Grayson, Assyrian and Babylonian Chronicles, pp. 149 Texts from Cuneiform Sources V, Locust Valley, New York, 1975;

27- Douglas Frayne, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods 2, pp. 284- 93 Toronto and Buffalo, 1993.

lır. Tarihçi *Grayson* dışında aşağıda tarihçi *Reiner*'in Gutilere dair benzer *"barbarlık"* tanımlamasını yapar. *"MÖ XV. yüz yılda Mezopotamya'da Gutiler hakkında negatif görüntü devam eder. Babil Kralı Agum-Kakrime onları; "insanlık dışı barbarlar" olarak tarif etmiştir."*[28] Hatta daha da ağır ifadeler ile *"insan içgüdüsü olmayan ama köpek ve maymun soylu"* özellikleri ile onları aşağılayan tanıtını vardır.[29]

MÖ VI. yüzyılda Babil kralı *Nabonidus* onları, *"Sippar tapınağını tahrip ettiklerini"* ifade ederken yedinci yüzyılda Asur kralı *Asurbanipal*, *"isyankar Babillilere yardımcı olmak"* ile *Gutileri* suçluyordu.[30]

III. Ur (Guti) Sülalesi, Gutili kralların yönetiminde Sümer'e bir asır içinde aslında büyük bir medeniyet sıçraması yarattıkları görülmüştür.

Gutiler hakkında genel olarak elde toplanmış bilgiler sınırlıdır. Herşeyden önce onlar hakkında toparlanan bilgiler, topraklarını istila ettikleri ve kendilerinden oldukça ileri medeniyeti yaşayan Aşağı Mezopotamya halkıdır. Bu bilgiler de her istilacıda görülen bütün çirkinlikler aynı şekilde istilacı Gutiler için de ifade edilmiştir. Bu muğlâk bilgilerden çok şu durum tespitlerini şimdilik burada yapabilmeliyiz. Gutiler, Sümer'i istila döneminde kendi dillerinde belli bir eser bırakmamışlardır, dini olarak gelişkin çok tanrılı bir inancın sahibidirler. Bu dini görünüme ilerde değineceğiz. Savaşçı ve istilacıdırlar. Sümer'i işgal döneminde medeni olarak Sümer halkının çok gerisindedirler. İşgal sonrası ise, Gutilerin yetenekli ve taratıcı oldukları ortaya çıkmıştı. Onlar tarafından Sümer medeniyeti daha ileri taşınmıştır. Mimaride, ticarette ve sosyal yaşamın yeniden tesisinde bu başarıları görünür.

28- Bkz. A.g.e. Reiner, p. 80.

29- Bkz. Thorkild Jacobsen, The Sumerian King List, Assyriological Studies 11, pp. 368, Chicago, 1939., 1987.

30- Bkz. Daniel David Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, pp. 301 part 2, Chicago, 1927.

GUTİ DİLİ

Guti (Quti) dili, bugünkü Doğu ve Güney Kürdistan Zagros ve Dicle arasındaki topraklara hükmetmiş, ağırlıklı olarak modern *Hamadān* (doğu Kürdistan-İran) bölgesinde yaşamış olan toplulukların dilidir. Sümerce ve Akkadcanın gerisinde kalan Guti dili, III. Ur Hanedanı yöneticileri ve Gutili diğer halklar kendi kültürlerini daha özel alanlarda korumuştur. *"Guti dili hakkında bilgilerimiz; öncelikle bazı şahıs isimleri ve onların tanrıları hakında sadece bir ilahi isim listesi ile sınırlıdır."*[31] Bu dilde eldeki 60 kelimeyi geçmeyen bulgular üzerinden yapılan tepitler ile tanınır. Kısaca Guticenin tarihi bu döneminde aynı coğrafya da ve Aşağı Mezopotamya'da oluşturulan III. Ur (Guti) Hanedanlığında MÖ XXI yüz yıllarında Sümer döneminde yaşamış Guti halkı tarafından konuşulmuş oduğu anlaşılmaktadır. Babil'de geçici olarak siyasi kontrol icra eden diğer birçok yabancı gruplar gibi, onlar da kültür veya dil üzerinde yazılı geride bir iz bırakmadılar. III. Ur (Guti) Sülalesi ortadan kaldırıldıktan sonra bir daha Gutiler Aşağı Mezopotamya'ya egemen olamadıkları gibi kültürel varlıkları da ortadan kalktı. III. Ur (Guti) Sülalesi yönetim dili olarak önceleri Sümerceyi daha sonra Akkadcayı kullandıkları görülmüştür. Üretim ve devlet dili olarak Guticenin resmi bir dil olarak kullanılmaması Gutilerin asimilasyonunu da beraberinde geliştirmiştir.

MÖ 16 yüzyıl sonrası Guttilerde de Aryan görünüm oluşmaya başlar. Nitekim bu konuda bazı arkeolog ve tarihçilerin de var olan bulgular üzerinde yaptıkları mukayeseli tespitleri üzerine önemli yargılar var. Guti görünümler hem Irak bölgesindeki hem de Mitanni bölgesindeki kayıtların karşılaştırılması çalışmalarından bir örneği aşağıda sunuyoruz.*"Varlığı, bölgede konuşulan diğer diller tarafından da onaylanmış orta Babil döneminden kalma, Emar kentinden gelen bir kil tablet bulundu. Bu belge aynı zamanda Akkadları, Amortuları, Sutileri/-Semitik, "Subarileri" (Hurri) ve Elamları da belirtiyordu. Adap'ta Guti dili için bir tercüman kaydı da vardı.*[32] Dilleri hakkında kabul edeceği-

---

31- Bkz. "Gutien Languae" http://en.wikipedia.org/wiki/Gutian_language - cite_note-yang-3.

32- Bkz. Emar VI 196:2' (vasiyet görünümü): [i-na MU KALAG.GA x[- SMEA 30, 9:6 (vasiyet): i-na MUkám KALAG.GA - Iraq 54, 2:33 (vasiyet): MUDà nu-kur-ti

miz ve varlığını kabul edeceğimiz Sümer Kral listesindeki Guti yöneticilerinin Ariyaca olduğu kabul edilen isimlerinden başka hiçbir şey bilinmemektedir. Sümer listesinde Gutice olan Kral adları: "Inkişuş, Zarlagab, Şulme *(veya Yarlagaş), Silulumeş (veya Silulu), Inimabakeş (Duga), İgeşauş (veya Ilu-An),* Yarlagab, *Ibate, Kurum, Apilkin, La-erabum, Irarum, Ibranum,* Hablum, Puzur-Suen, Yarla-ganda, *Si-um ve* Tirigan." Bu isimleri temel alan bazı bilim adamları Guti dilinin ne Semitik ne de Kafkasik olduğu tespitini yaptılar. Fakat bir kısım tarihçiler Guticenin Kafkasik olacağını ileri sürmüşler.[33] Kürd ve birçok İrani kaynak da *"Buna rağmen son yapılan dil araştırmalarında tarihçilerin bazıları Guticenin Ariyaca kökenli olduğuna kanaat getirmiştir."*[34]

Yukarıda da belirtildiği gibi pek çok bilim adamı ve günümüz Kürd tarihçiler tarafından da dâhil olmak üzere Guti diline dair pek çok tez ileri sürülmüştür. Genelde Guti kültürel görünümünde Hint-Aryan ve Kafkas diline dair özellikler tespit edilmesine rağmen, bu dilin kökensel kimliğinin açıklanmasına dair yeterince elde veriler bulunmamaktadır. Tarihsel olarak bilinen bu Zağros kökenli Guti halkı genetik olarak coğrafik yerleşimi bakımından Kürd kavmi oluşumunda coğrafik katılımı olmuştur. Yaygın olarak bölgenin otokton, Sami, Kafkas ve Aryan kültürel olarak karışımlı bir kavmi olduğu kabul edilmiştir. Fakat MÖ 17 yüz yıla kadar Mezopotamya'da Doğu Aryan Kültüre dair herhangi bir görünüm bir topluluk şeklinde temsilen görülmez. Anlaşılan Gutiler bölgenin Hurri soylu Kafkasik bir kavmiydi. Zamanla doğularındaki komşu İran'da ki halklar üzerinden Doğu Aryan kültürden etkilenmeye başlamışlardı. Nitekim bazı Doğu Aryan görünümler bu nedenle vardı.

KALAG.GA - ET 9:19 (Bir bağ satışı): a-na dan-nu-ti "Warfare and the army at emar" Juan-Pablo Vita (CSIC-Madrid) C. Zaccagnini, War and Famine at Emar, Or 64 (1995) pp. 96-98. http://en.wikipedia.org/wiki/Gutian_language - cite_note-yang-3.

33- Bkz. Emar VI 196:2' (vasiyet görünümü): [i-na M]U KALAG.GA x[- SMEA 30, 9:6 (vasiyet): i-na MUkám KALAG.GA - Iraq 54, 2:33 (vasiyet): MUΔà nu-kur-ti KALAG.GA - ET 9:19 (Bir bağ satışı): a-na dan-nu-ti "Warfare and the army at emar" Juan-Pablo Vita (CSIC-Madrid) C. Zaccagnini, War and Famine at Emar, Or 64 (1995) pp. 96-98. http://en.wikipedia.org/wiki/Gutian_language - cite_note-yang-3.

34- Bkz. http://www.iranicaonline.org/articles/gutians.

LULUBAN/LULUBİLER (MÖ 2400-830)

Urmiye Gölü'nün güneyinde Şehrizor ovasında, Mandalli hattından güneyde Halepçe'ye uzanan Zagros Dağları'nın doğu eteklerinde yaşayan İrani yerel halklardan biri de *Lulubilerdi.* Onlara yerelde *Luluan* veya *Lulubian* denirdi. Lulubillerin Mezopotamya'ya yaptıkları istilalar ile Akkad Devleti'nin yıkılmasında önemli rolleri olmuştur.[35] Lulubiller, ilk defa Sümer *Uruk Enmerkar* döneminde belirlenen erken Sümer efsanesi olan "*Lugalbanda ve Anzud Kuş* ", hikâyesinde geçer. Kral Enmerkar kaybettiği ordusunun geri kalan kısmını ararken "*Lugalband*"a karakteri dev *Anzud* kuşu ile karşılaştığında ona ordusunun nerede olduğunu sorar. Sorusuna karşılık olarak ondan aldığı cevapta "*onlar Aratta üzerinde Lulubi dağlarında*" anlatımında "*Lulubi*" adı coğrafik bir yer adı olarak geçer.[36] Lulubiler, Zagroslarda yaşayan "*Kut, Guti"* kabileleri birlikte Akkad kayıtlarında yer almışlardı. Gasur (Kerkük yakınlarında) bulunan Akkad metinlerinde *"Luluban"* şeklinde kullanılır.[37]

Akkad kralı Naram-sin bölgeye yaptığı askeri seferde, Lullubi kralı *Satuni*'yi yendi. Akkad İmparatorluğu Gutileri yendikten sonra, Lullubileri de yenmişti. Daha sonra yazıtlara göre, Kut kralı Erridupizir kendisine karşı ayaklanmıştı. Lulubillerin topraklarına Akkadlılar sürekli askeri kumpanyalar sürdürmüştür. Akkad kral Naramsin MÖ 2200'e doğru Lulubiler üzrine kazandığı zaferi Derbend-i Gevr'deki (Sülaymaniye yakınları-Güney Kürdistan) kaya kabartmayla anmıştır. Lulubi daha sonra coğrafya terimi olarak kullanıldı.[38] MÖ 2.binli yıllarda Lulubian anonim isimleri Nippur Orta Babil periyodunda tespit edilmiştir. Asur-Babil çağında *Lulubi ve Zamua* olarak bölge halkı adı olarak çağrılan bu adlar daha çok "*yüksek yerler*" anlamında coğrafik terim olarak kullanılır. Asurluların, Kral II. Ashur-nasir-pal zamanında MÖ 881 yılında Süryanilere ve

---

35- Bkz. Lulubiller, AnaBritannica, c. 15, s.24.

36- Bkz. Lulubi, Cambridge Ancient History.

37- Bkz. Ebu Salâbih. III. Milenyum Erken Hanedanlıklar ve coğrafya daları isim listesi.

38- Bkz. Lulubi, Büyük Larousse Sözlük ve Anksp. S.7574.

Lulubilerin akınlarına karşı yapılan duvarlar ile birlikte son defa anılırlar.[39] Urartular kral Argişti MÖ 786-764 zamanında "*Lulieni*" diye Lulular adlandırırlar.[40] *Lulubi ve Lulubum* ve yerel kaynaklarda *Luluan ve Lubian* olarak adlandırılan bu topluluk arkeoljik bulgularda onlar hakkında Akkad, Asur ve Urartu kaynaklarından geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile Kafkas ve Doğu Aryan kültürlü karma melez bir topluluk olarak tanımlanırlar.[41]

Aynı coğrafayada kurmuş oldukları *Ararat Devleti* adından da anlaşılacağı üzere Aryan kültürel görünüme de sahiplerdir. Lulubi kabileleri çoğu tarihçilerce Guti boylu kabul edilir. Fakat Aryan kültürel özellikleri nedeniyle de bir geçiş ara topluluğu olduğu genel bir yargıdır.[42] Lulubi Krallığı MÖ 2400'lerden, Kral Hubaia'nın MÖ 830'da Assur'un vasalı olmalarınAkkadar varlıklarını sürdürmüştür. Bulundukları coğrafya itibari ile MÖ 8 yüz yıl sonrası İskit ve Med sonrası Lulubillerin bölgedeki yerel ilk katmanlarda Kürd kavmi oluşumunda yeralan topluluklardan olduğu muhtemeldir.[43] Araştırmacı *Thomas Bois*'e göre; *"Lulubiler, Kürd yöneticilerdi"*. [44]

Boğazköy kayıtlarına göre de Lulular bilinen ilk kralları MÖ 2400'e tarihlenen *İmmeşgun*'dur. Lulular anlaşılan birçok reisleri vardı ve bu reisleri idare eden büyük bir krala sahiptiler.[45] İmmeşgun'dan sonra ikinci kral ise MÖ 2350'de *Anubanini*'dir. Bu

---

39- Bkz. Parpola, A. Parpola, and R. H. Brunswig, Jr. "The Melu□□a Village. Evidence of Acculturation of Harappan Traders in Late Third Millennium Mesopotamia,"JESHO 20, 1977, pp. 129-65.

40- Bkz.H. Klengel, a.g.e." Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 11, 1965, pp. 370.

41- Bkz. D. O. Edzard, G. Farber, and E. Sollberger, Die Orts- und Gewässernamen der präsargonischen und sargonischen Zeit, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 1, Wiesbaden, 1977.

42- Bkz. İ.M.Dyakonov. Medya Tarihi. Moskova-Leninqrad: 1956.

43- Bkz.http://www.SciRP.org/journal/aa. F. Hennerbıchler -The Origin of Kurds-Advances in Anthropology 2012. Vol.2, No.2, 64-79
Published Online May 2012 in SciRes.

44- Bkz. Thomas Bois, "The Kurds", 159 pp. 1966.

45- Bkz. H. Klengel, "Lullubum: Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvölker," Mitteilungen des Instituts für Orientforschung 11, 1965, pp. 349-71.

kralı ünlü yapan şey, yaptırdığı rölyeftir (kaya anıtı). Anıt, İran'ın Kirmasan (Kermanşah) bölgesinde, Irak sınırının 20 km. doğusundaki *Sar-e Pol-e Zahab* kenti yakınlarındadır. Sar-e Pol-e Zohāb içinde Anubanini, Lulubum Kralı kaya kabartması Ur III sonu veya Eski Babil dönemi başlangıcına tarihlenmektedir.[46] Anubanini Anıtı dışında bölgede Lullubi krallarına ait üç rölyef daha vardır. Bu dört rölyef, İran'daki en eski kaya anıtlarıdır. Anubanini Anıtı'nda, kral, zaferle sonuçlanan savaşlar sonrası, hükmü altına aldığı yenik krallarla birlikte, Tanrıça İnanna/İštar'ın huzurunda, kutsanırken betimlenmiştir. Anubanini sağ profili görünür şekilde, düşmanlarını yenmiş olarak, ayakta durmaktadır. Düşman bir kral da Anubanini'nin ayakları altındadır. Anubanini, sol elinde bir yay ve sağ elinde de bir balta tutmaktadır. Başının üzerinde göksel-ilahi tanrıları sembolize eden bir gökyüzü-güneş figürü bulunmaktadır. Kralın, huzurunda bulunduğu tanrıça olasılıkla Sümer/Babil Bereket Tanrıçası *İnanna/İštar*'dır. Tanrıça da, halatla bağlanmış iki çıplak esiri tutmaktadır.

Gutilerden pek de farkı olmayan Zagroslu bir İrani topluluktur. Onların adlarının Guti, Kassit adlar ile anılması kültürel kimliklerine dair de Hurri benzerlikler gösterdiğinin ifadesidir. Özellikle Kral Annubani'ni rölyefi oldukça çok şey anlatıyor.

AŞAĞI MEZOPOTAMYA LAGAŞ DEVLETİ

Sümer'de bu karmaşık dönemin meşhur krallardan biri de *Lağaş Kralı Gudea*'dır. Fakat Sümer kral listesinde adı yoktur. Onun öncelerı Lagaş şehrine III. Gutili Ur sülalesi yönetimince Lağaş'a atanan bir *Guti Patesi* (valisi) olması da pek ala mümkündür. Lağaş Kralları, Guti III. Ur Hanedanlarının Sümer'in büyük kısmına egemen olup da egemen olmadığı bazı şehirlerde onların dostça bir arada yaşadığı bir Sümer Prensliği'dir. Gudea'nın zamanında, Lagaş'ın dini başkenti *Girsu* idi. Krallık yaklaşık 1.600 km² bir alanı kaplıyordu. 17 büyük şehir, sekiz bölgesel başkent ve pekçok köyü (40 tanesinin adları bilin-

46- Bkz. M. Diakonoff (D'yakonov), Istoriya Midii ot drevne□shikh vremen do kontsa IV veka do n.e. (The history of Media from the ancient period to the end of the 4th century B.C.E.), Moscow and Leningrad, 1956. s. 102.

mektedir) kapsıyordu. Bir tahmine göre, Lagaş MÖ 2075 den MÖ 2030'a kadar dünyanın en büyük şehriydi. Kral Gudea'dan sonra, Lagaş önemini kaybetmişti. Aşağı Mezopotamya'da Körfeze yakın *Lagaş*'ın 25 km. kuzeybatısında antik yerleşim yeri olan *Telloh*'da bulunan yazıtlara göre, özellikle MÖ 3. milenyumda Lagaş, Sümerler için en önemli şehir durumundaydı. Bu dönemde MÖ 24. yüzyılda Lagaş kral *Ur-Nina* ve onun selefleri tarafından bağımsızkrallık olarak yönetiliyordu. Lagaş kralları *Elam ve Kiş* kralları ile çatışma içindeydiler. Sami fetihleri ile Lagaşlılar bağımsızlığını kaybettiler. Yöneticileri Akkad kralı Sargon'un ve ondan sonra gelen kralların tebası haline geldiler. Fakat şehir *Gutiler* sayesinde; özellikle *Sümerli Gudea* döneminde Sümer kimliğine yeniden kavuştu ve sanatsal gelişimin merkezi olarak diğer tüm şehirlerden daha önemli ve medeni bir şehir olmayı sürdürdü. Guti kabilelerinin baskısı altında, Lagaş *"Ur-baba ve Gudea yönetiminde yeniden zenginleşti ve uzak ülkeler ile ticari ilişkilere sahip oldu. Şehrin kendi kayıtlarına göre, Gudea zamanında Suriye'deki Amanos ve Lübnan dağlarından sedir, Doğu Arabistan'dan Diorit taşı, Güney Arabistan ve Sina yarımadasından bakır ve altın getirilmekteydi*. O'nun zamanı sanatsal gelişme çağıydı."[47] *Gudea* kendini tanrı ilan eden bir yöneticiydi. Gudea'nın nasıl göründüğü ile ilgili bilgiye sahibiz. Çünkü Sümer tapınaklarında kendini resmeden pekçok heykel yaptırmıştır. Gudea kendisini binlerce yıl sonraki insanlara tanıtacak heykeller yapılmasını istediği için bölge sanatsal gelişmede avantaj sağlamıştır ve bunu da başarmıştır. Onun medeniyete olan katkılarından ötürü bir kez daha burada onu anma gereksinimi duyduk. Günümüze Gudea'nın görkemli döneminden birçok çiviyazılı belge, silindir mühür, heykel ve tapınak kaldı. Bunlar arasında Gudea'yı ayakta ya da oturur durumda ve çoğunlukla dua ederken gösteren 15 kadar heykel ünlüdür. Fakat en ünlüsü bizce, Gudea Silindiri'nde *"Ninğirsu Tapınağının inşası bölümünde"* kaydettirdiği bilgilerdir.

Şenlik evini hazırlığı için yapılan işlerde ortaya çıkan görünüm bizler için oldukça dikkat çekicidir. Şenlik için yapılan hazırlıklar *modern Alevi Cem* şenliğinin tam bir benzeridir. 12 hizmetlinin sun-

47- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Laga%C5%9F .*

2030'a kadar dünyanın en büyük şehriydi. Kral Gudea'dan sonra, Lagaş önemini kaybetmişti. Aşağı Mezopotamya'da Körfeze yakın *Lagaş*'ın 25 km. kuzeybatısında antik yerleşim yeri olan *Telloh*'da bulunan yazıtlara göre, özellikle MÖ 3. milenyumda Lagaş, Sümerler için en önemli şehir durumundaydı. Bu dönemde MÖ 24. yüzyılda Lagaş kral *Ur-Nina* ve onun selefleri tarafından bağımsızkrallık olarak yönetiliyordu. Lagaş kralları *Elam ve Kiş* kralları ile çatışma içindeydiler. Sami fetihleri ile Lagaşlılar bağımsızlığını kaybettiler. Yöne-ticileri Akkad kralı Sargon'un ve ondan sonra gelen kralların tebası haline geldiler. Fakat şehir *Gutiler* sayesinde; özellikle *Sümerli Gudea* döneminde Sümer kimliğine yeniden kavuştu ve sanatsal gelişimin merkezi olarak diğer tüm şehirlerden daha önemli ve medeni bir şehir olmayı sürdürdü. Guti kabilelerinin baskısı altında, Lagaş *"Ur-baba ve Gudea yönetiminde yeniden zenginleşti ve uzak ülkeler ile ticari ilişkilere sahip oldu. Şehrin kendi kayıtlarına göre, Gudea zamanında Suriye'deki Amanos ve Lübnan dağlarından sedir, Doğu Arabistan'dan Diorit taşı, Güney Arabistan ve Sina yarımadasından bakır ve altın getirilmekteydi.* O'nun zamanı sanatsal gelişme çağıydı."[48] *Gudea* kendini tanrı ilan eden bir yöneticiydi. Gudea'nın nasıl göründüğü ile ilgili bilgiye sahibiz. Çünkü Sümer tapınaklarında kendini resmeden pekçok heykel yaptırmıştır. Gudea kendisini binlerce yıl sonraki insanlara tanıtacak heykeller yapılmasını istediği için bölge sanatsal gelişmede avantaj sağlamıştır ve bunu da başarmıştır. Onun medeniyete olan katkılarından ötürü bir kez daha burada onu anma gereksinimi duyduk. Günümüze Gudea'nın görkemli döneminden birçok çiviyazılı belge, silindir mühür, heykel ve tapınak kaldı. Bunlar arasında Gudea'yı ayakta ya da oturur durumda ve çoğunlukla dua ederken gösteren 15 kadar heykel ünlüdür. Fakat en ünlüsü bizce, Gudea Silindiri'nde *"Ninğirsu Tapınağının inşası bölümünde"* kaydettirdiği bilgilerdir.

Şenlik evini hazırlığı için yapılan işlerde ortaya çıkan görünüm bizler için oldukça dikkat çekicidir. Şenlik için yapılan hazırlıklar

---

48- Bkz. http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi? charenc=gcirc&simplesearch=translation © Copyright 2003, 2004, 2005, 2006 The ETCSL project, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford Updated 2006-12-19 by JE.

duğu oturum şekli ilginçdir. Ne eksik ne fazla, birkaç görevli adının farklılığı dışında tıpkı Alevi cem evindeki cem hazırlığı gibi şenlik evini (ESSES çevrilemedi) Kral Gudea 12 hizmetliye *"cem"* i hazırlar gibi hazırlatır. Önce dini ruhban başı *Ĝatumdug*'dan karısı için Tanrıça *An*'dan yardımda bulunmasını, özel bir konuda ister. Kendi yatağını Gatumdağ'ın yanına yapar, on iki hizmetliye cem şenliği için hazırlık yaptırır. On iki hizmetli şunlardır: *Kapıcı, Kâhya, Nezaretçi, Silahtar; Müzisyen, Kuşbaz, Keçi Çoban'ı, Dalyancı, Ulak, Ambarcı, Mabeyinci, Arabacı.*[49] Yaşanan anlatılan yaşam tıpkı bir cem olayıdır. Yiyecekler, içecekler, saz, divan, çevre temizliği vs.papılır. Yapılan hazırlıklar sanki günümüz *Cem*'lerini anlatır. Bu Cem'in misafirleri de *Elam, Kiş* ve yakın diğer Krallık şehirlerindendir. Burada yaşanan dini geleneğin MÖ 2015 yıllarında gerçekleştiğini dikkate almak gerekir. Lugal Gudea yaptığı işlerde bir reformist idi. Onun III. Ur (Guti) Sülale ile iyi ilişkilerinin olduğunu da biliyoruz. Bu oturum şekli Sümer'de dini ayinlerde hiç tespit edilmemişti. Fakat bu Alevi görünüm, dini ayinlerdeki kökleri Sümer'in bu en ücra köşesinde kendini tarihin ilk aydınlık çağında olduğu gibi günümüze benzer biçimde göstermişti.

İSİN-LARSA DÖNEMİ

Tıpkı Larsa Sümer prensleri gibi İsin I. Sülale Prensleri de Gutilerin dostu Sümerli prenslerdir. Bu krallıkların çoğu bulundukları yer bakımından zamanında körfezde Hindistan ile ticareti organize eden liman kentleridir. Isin günümüz Bağdat şehrine yakın yerde kurulu bir Sümer kent devleti idi. İsin'de ele geçen dokümanlara göre *Ibbi-Sin*'in Kuzey ordularından sorumlu *İşbi-Erra* kendi hanedanlığını kurar. *İsin I. Sülale* olarak anılan sülale, *MÖ 2017-1794* yılları arasında başta kalır ve *Ur, Eridu ve Uruk* kentleri üzerinde otorite gösterirler. Yeni başkent olan *İsin, Nippur*'un 30 kilometre güneyinde yer almaktadır. Görünüm olarak ve yönetim politikası olarak Ur şehri

---

49- Bkz. http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi? charenc=gcirc&simplesearch=translation © Copyright 2003, 2004, 2005, 2006 The ETCSL project, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford Updated 2006-12-19 by JE.

takip edilmiştir. Söz konusu dönemde Ur şehrinde bile Akkad dili baskın olmasına rağmen İsin kralları resmi yazışmalarda ve okullarda Sümerceyi tercih etmişler. Sümer dili daha geç Babil okullarında kullanılmaya devam etmekle birlikte İsin Sülalesi'nden sonra bir daha hiçbir hanedanlığın resmi dili olmamıştır. İşbi-Erra, Elamları bastırarak orta Babil bölgesinde dâhil olmak üzere güneyin eski Sümer şehirlerini kontrol altına alır. Oğlu Şu-ilişu, başa geçtiğinde Babil'de zenginlik ve barış dönemi başlamıştır.

Dilmun, Eski Çağlarda Basra körfezi kıyısında Katar'dan Kuveyt'e kadar uzanan ülke. Merkezi Bahreyn adası olan Dilmun'un (ya da Tilmen) adı, M.Ö.. III. bin yıldan kalma Sümer yazıtlarında, Basra körfezindeki ticaretin öbür iki önemli merkezi Magan ve Meluhha'yla bağlantılı olarak geçer. Söz konusu ticaret merkezlerinden gelen maddelerin ticaretinde bir antrepo (gümrük) işlevi gördüğünden söz edilir. Dilmun, Basra körfezinin başlıca ticaret merkezi olma konumunu MÖ II. binyılın başlarına kadar sürdürür. Danimarkalı *Geoffrey Bibby*, Bahreyn ve Feyleke adalarında on beş yıl(1953-1969) sürekli kazılar yaparak, araştırma sonuçlarını *"Looking for Dilmun"* (Dilmun'a Bakış, 1969) adlı yapıtında açıklamıştır. [50]

MÖ 2025 ile 1763 yılları arasında devam eden hanedanlığın kurucusu *Naplanum*' dur. Amorit kökenli bir kral olan *Gungunum*'dan sonra Larsa'nın şansı değişir. İsin krallığından ayrılır ve İran Körfezi ticaretinde söz sahibi olur. Günümüze dek uzanan arşivler Ur ile Dilmun arasındaki deniz ticaretinden bahsederler. Gungunum ve iki ardılına tarihlenen söz konusu dokümanlar, denizaşırı ticaretle aktif olarak ilgilenen tüccarlardan *"Dilmun yolcuları"* olarak bahsederler. Dilmun ticaretinin başlıca maddesi büyük miktarlarda ithal edilen bakırdır. Yazılı kaynaklarda ayrıca fildişi, altın, lapis, lazuli, kıymetli taş boncuklar, inciler ve diğer lüks eşyalardan da söz edilmektedir. Bu ticarette Dilimun "aracı"dır. Doğu İran, Magan ve Meluhha gibi bölgelerden aldığı maddeleri ve ürünleri, "*Dilmun yolcuları*"na Babil'den gelen yağ, tahıl ve kıymetli süsler karşılığında satmaktadır. Magan ve Meluhha bölgeleri, günümüz güneydoğu Arabistan ve Hindu Vadisine kadar uzanan Makran kıyılarıdır. Anlaşılacağı gibi bölge Hindistan,

50- *http://www.bilgisizadam.com/dilmun-7557.html*

İran, Kuveyt, Babil ve Antolia'ya uzanan bir ticareti organize etmektedir. Dünyada bu düzeyde bir ticarete başka herhangi bir yerde görünmemektedir.

Larsa, Babilli *Hammurabi*'nin Larsa kralı *Rim-Sin*'e karşı yaklaşık MÖ 1783'de, Mari'ye karşı da MÖ 1759'da zafer kazanmasına dek güneyde en büyük güç olarak varlık gösterir. Bu görünüm bölge arkeolojik çalışmalarında da tespit edilir. İsin kentindeki son dönem kazıları ile Akkad Dönemi'nde iskân gören yerleşim yerinin tarihinin *Urbaid Dönemi*'ne kadar gidebileceği saptanmıştır. Kassitt-Öncesi buluntuların en önemlisi, şehrin Doğu Sektörü'nde yer alan bir cadde ve Eski Babil evleridir. Evlerin birinde, hazırlanmış ve yazılmış tabletler ile yapılmış mühürler ele geçmiştir. Söz konusu ev ya genel arşivin bir bölümü ya da bir kâtibin evidir. İsin'in kuzeydoğusunda ise bir mezar ile içinde erken MÖ II. bin yıla tarihlendirilen tabletlerin bulunduğu evler ortaya çıkartılmıştır. *Larsa, Nippur ve Sippar*'da da bu döneme ait kalıntılar ele geçmiştir. Babil'de ise su seviyesinden dolayı Yeni Babil öncesine ait kalıntılar ortaya çıkartılamamaktadır. İsin aynı zamanda Hint kültürünün özelliklerini taşımış bir kültür liman kenti olmuştur. Sümer coğrafyasını ilk Hint dini ve itikatları buradan taşınmıştır. Bu kültürel alış-veriş sonucu Sümer dini geleneklerinde Hint özellikler görülür. Bu kültürün "karma" kültürel görünümlü Gutiler vasıtası ile bölgede ilerde ortaya çıkan görünümlerini daha çok Gutili siyasi coğrafyada *Kassitlerde ve Mitannilerde* şahit oluruz.

ERKEN BABİL VE HAMMURABİ (MÖ 1830–1530)

Sümer bölge halkı bilindiği gibi Sümerler, *Gutiler, Amoritler ve Elamlardan* daha çok oluşmaktaydı. Bu halkların kuzey ve doğularında *Hurri* soylu kabileler yine batılarında *Sami* kökenli birçok kabile yaşıyordu. Sümer ve post –Sümer egemenliği fiilen bir yandan batıda Akdeniz kıyılarında *Biblos*'a, Antolia'da *Nevşehir*'e ve İran körfezinden doğuda deniz aşırı yoldan *İndusa* açılıyordu. III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde ilk defa Sümer egemenliği Dicle ve Diyala nehirlerinin kuzeydoğusuna sarkmıştı. Doğunun da zenginlikleri Mezopotamya tüccar- köleci devletlerince tespit edilmişti. Yeni komşu halkların köle olarak oldukça kuvvetli insan gücü ve haraç olarak böl-

gede üretilen at, koyun ve büyük baş hayvanlar gibi Sümer'in daima ihtiyaç duyduğu malları vardı. Sümer'de III. Ur (Guti) Sülalesi sonrası öne çıkan *Amorit/Sami* kimlikli yeni devletler de aynı yolları takip etti. Batılı Sami kavimlerden *Amoritler* Sümer topraklarında özellikle III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde Gutilerin hoş görülü yönetimlerinden de faydalanarak durumlarını kuvvetlendirirler. Aynı inanç ortaklığı içinde Mezopotamya'da Sümer, Sami, Hurri ve Aryan soylu halkların iç içe geçtiği, yeni melez toplulukların oluştuğu, karmaşık kültürel görünümler bu dönemde bir genelliktir.

Hamurabi'inin ataları Babil'e inmeden önce daha batıda Fırat Nehri üstünde Mari şehrini kurdular. Tarih bu Mari şehir/devletinin yöneticilerini büyük bir diplomasi üstatları olduğunu kaydeder. En meşhur kralı *Hammurabi* MÖ 1728-1686 zamanında Mari şehrinin yıldızı parlamaya başlar. Hammurabi, Babil şehrini yeniden inşa eder. Babil şehrinde kültürel, teknik, hukuki sahalarda büyük atılımlar, aşamalar görülür. Hammurabi, yasaları ile tanınmıştır. Onun yasalar yapma geleneği ondan sonra bölgede egemen olan III. Ur Guti Sülale ve Kassit yönetimlerinin ünlü krallarında kanun yapma geleneği olarak devam eder. Bizler kralların bu kanun koyucu özelliklerini daha sonra tüm bölgede gelenekselleşen bir uygulama olmasının yanı sıra yapılan hukuki çalışmaların bütün dünya için bir ilk hukuk örneği olduğunu görürüz. Konuya eğilmemizin sebebi de Hamurabi döneminin medeniyet tarihinde onun hukuk alanındaki yeridir. Mezopotamya ileri medeniyetinin Antolia, Mısır ve İran üzerinden dünyaya yayılışıdır.

Sümer tarihinde, Babil ve Akkad kentleri ülkelerinin de merkeziydi. Akkad ve Babil'de ortaya çıkan uygarlık Filistin ve Hititler üzerinden Yunanistan ve Roma'ya doğru yayıldı. Akkad'ın yerini Asur aldı. Babil ve Asur böylece Batı uygarlığının da çıkış yeri oldu. Sami ırkından Amoritlerden olan Babil'liler, MÖ 2050'ye doğru Babil *"Tanrının kapısı"* kentine yerleşip, daha sonra *Kaldelileri* ve Sümerlerin dışındaki yerli halk ile Sami-Hurri-Aryan karışımından oluşan Asurîleri egemenlikleri altına aldılar. Çok geçmeden, birbirinden güçlü hükümdarlarıyla, Babil'i bölgenin siyaset ve din merkezi haline getirdiler.

Hammurabi, Babil küçük bir kent devleti iken tahta çıktı. Gutiler

üzerinde egemenlik kuran Elamların bölgedeki varlığına ve egemenliğine son verdi. Yeni topraklar fetih ederek Babil Devletini bir İmparatorluğa dönüştürdü. Egemenliğini MÖ 1770'lerde Antolia ve İran içlerine kadar yaydı. Ardı sıra gelen başarılar ile Babil uygarlığı, doruk noktasına ulaştı. Güneydeki sülaleleri ile kuzeydeki Asurîleri ve doğuda günümüz Loristan-İran Kürdistan topraklarındaki Kassittleri çok ustaca güdülen bir siyasetle egemenlik altına aldı. Hammurabi, silah gücüyle, Komşuları *Larsa, Mari ve Asur* ile 30 yıl boyunca savaştı ve İran körfezinden Diyarbakır'a ve Zagros'tan batı çöllerine kadar uzanan bir imparatorluk yarattı. Hâkimiyetindeki toprakları Babil kent merkezi bir sistemle yönetti.

Resmi yazışma düzenini kurdu. Ayrıca polis teşkilatını ve ilk belediye sistemini kendi iktidarında oluşturdu. Polis teşkilatı şehrin iç güvenliğini sağlıyordu, eğer bir ayaklanma veya suç olduğunda derhal müdahale edip suçluları yakalıyorlardı. Yakalanan bu suçlular oluşturulmuş mahkemelerde kendi yazdığı 282 maddelik kanunlara göre cezalandırılıyordu, ama genelde bu cezalar çok ağır olmaktaydı. Belediye reisini Hammurabi kendisi atıyordu. Kurduğu belediye sistemi günümüzdeki belediyelere benziyordu, şehrin düzenlenmesi, onarılması ve temizlik işlerine belediye bakıyordu. Kurduğu Posta teşkilatı sayesinde şehri, mahalle, sokak ve ev numaralarına göre ayırtmıştı. Böylece bir posta istenilen doğru adrese bu şekilde ulaşıyordu. Bu sistemin yapılan arkeolojik buluntular sayesinde ilk kez Hammurabi zamanında yapıldığı kesinleşmiştir.

Hammurabi bilime ve sanata çok önem vermekteydi özellikle de mimari konulara. Bunun da en büyük ispatı ünlü Babil Kulesi ve Babil Asma Bahçeleridir. İktidarı süresince kendisini tanrılaştırdı ve *"kralların tanrısı"* olarak ilan etti. Erkeklerin varis olabileceği mutlak monarşi kurdu ve bu dönemde Babil ülkesinin tanrısı *Marduk* Sümer-Akkad topluluklarının yüksek tanrılarından biri oldu.

Bütün bu gelişmelere karşın, Hammurabi'nin kurduğu İmparatorluk onun ölümünden sonra çok yaşamadı. Onun soyundan olan Babil Kralı *Ammi-ditana* (MÖ 1620 -1583) döneminde MÖ 1595'de Kral *1. Murşil*'in önderliğinde bölgeye gelen Antolia'nın güçlü temsilcisi Aryan *Hititler*, Babil'i yağmaladılar. Fakat Hititler, Babil'de bulunan

Kassitlerin direnişi karşısında geri çekilip Antolia'ya geri döndüler. Bu gelişmeler neticesinde Hamurabi soyundan gelen krallar küçük krallıklar ile yetindiler. Onlarda Ön Asya'ya doğudan yeni gelen *Hurri, Kassit, Guti ve Mitanni* karışımlı yeni göç istilaları ile karşılaştılar. Bölgede yeni devletlere yerlerini teslim ettiler.

HAMMURABİ YASALARI

Kral Hamurabi kendi adıyla bilinen bir dizi yasa çıkardı. Her yerde Babil tanrısı Marduk'a saygı gösterilmesini ve Sami dili kullanılmasını zorunlu kıldı. Bu yasaların kazılı olduğu taş, Babil'in koruyucu tanrısı Marduk'un adına yapılan tapınakta duruyordu. Bu anıt günümüzde Paris'teki Louvre Müzesi'ndedir. Hammurabi Yasaları'nın temelini, Sümer kent devletlerinin yüzyıllardır uyguladığı yasalar oluşturuyordu. Hammurabi Kanunları MÖ 1760 yılı civarında Mezopotamya'da yaratılan, tarihin en eski ve en iyi korunmuş yazılı kanunlarından biridir. Bu dönemden önce toplanan yasa koleksiyonları arasında *III. Ur Kralı Gutili Ur-Nammu*'nun kanun kitabı MÖ 2050, yine *Gutili III. Ur Kralı Eşnunna* kanun kitabı MÖ 1930 ve *İsin'li Lipit-İştar'ın* kanun kitabı MÖ 1870 yer alır. Hamurabi'nin bazı kanunlarını burada sunmakta fayda var.

"Ben Hammurabi, tanrılar tarafından kral tayin edilmiş, Fırat Nehri'nin etrafındaki şehirleri kendine tabi eden şahların birincisi, ülkeye hak ve adalet getirdim. Eğer bir adam mabedin ya da hükümdarın mülklerini çalarsa o öldürülmelidir. Çalıntı malını kabul eden de öldürülmeli. Eğer birisi bir adamın öküzünü öldürürse kendi öküzünü ona vermelidir. Eğer bir adam köleyi ve köle kadını çalarsa öldürülmelidir. Birini itham eden ispata mecburdur, yoksa ölür. Birisinin gözünü çıkaranın gözü çıkarılır. Babasını dövenin iki eli kesilir. Bir hırsız duvar delerek bir eve girerse hırsızlık yaptığı evin önünde idam edilir. Eğer kaybolmuş eşyanın sahibi, kaybolan eşyayı bilen şahitler getirmezse, o bir yalancıdır, iftira etmiştir, öldürülecektir. Eğer bir adam, bir adama gümüş, altın ve herhangi bir şeyi saklayıp korumak üzere verirse, vereceği her şeyi şahitlere gösterecek, mukavele yapıp o şekilde saklamak için verecektir. Eğer şahitsiz ve mukavelesiz saklamak üzere verdiyse, verdiği adam aldığını inkâr ederse, o dava şikâ-

yeti gerektirmez. Sonuçta Hammurabi sözlerini şöyle bitirir: Ben Hammurabi adaletli şahım, bu kanunları bana Güneş tanrısı bağışlamıştır. Benim sözlerim iyidir, işlerim emsalsizdir. Ben Hammurabi adaletli şahım, bu kanunları bana Güneş tanrısı bağışlamıştır. Benim sözlerim iyidir, işlerim emsalsizdir."[51]

Bu yasalar, Hammurabi'nin hükümdarlığının son yıllarındaki 282 davayla ilgili kararları kapsar. Kararlar, evlenme, boşanma, ticaret, ceza gibi konulardaki hükümleri içerir. Susa yıkıntılarında ele geçen, 2- 25 m. yükseklikteki silindirik bir taşın üstüne çivi yazısı ile yazılmıştır. Çivi yazısı ile yazılmış olan kanunlar tam 282 maddedir, ancak bu maddelerin 30'u (madde 66 -99) şu anda okunamayacak durumdadır. Batıl bir itikat olan uğursuz sayılan "13" sayısı, onun zamanında uğursuz sayıldığı için bu yasalarda 13. madde yazılmamıştır. "13" rakamının uğursuzluk olduğu böylece Babillilerden Yahudilere geçmiş, onlar tarafından özellikle Yahudi ve Hıristiyan coğrafyalarında yayılmış ve hala inanılan bir hurafe olmuştur. Kısasa kısas ilkesine göre hazırlanmış olan *"Hammurabi Yasaları"*ndan, mutlak monarşinin kurucusu Babil Kralı Hammurabi'dir. Kral uyruklarının yaşamıyla ve mülkiyet hakkıyla ne kadar yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Ama koyduğu cezalar son derece ağırdır. Kırbaçlama, dilin koparılması, ölüm vs. bu gibi ağır cezalardan bir kaçıdır. Tam bir despotik monarşi yönetim görülmektedir. Kısasa kısas ilkesi ile hazırlanmış bu yasalar Ön Asya'da milattan sonra dahi kurulu olan din devletlerde uzun yıllar kurumlaşmış bir hukuk oluşturmuştur.

AŞAĞI MEZOPOTAMYA UYGARLIĞI

Genel olarak Mezopotamya sanatının gelişimini göz önüne alırsak, Mezopotamya uygarlığı içinde Sümer kültürü, Yeni Sümer Çağı'nda incelmiş ve mükemmel bir bütünlük göstermiştir. Yani Sümer Çağından önceki Akkad sanat gelenekleri oturmuş ve Akkad kültüründen önceki devirlerin arkaik özellikleri de Mezopotamya kültürünün esaslı özelliği olarak devam etmiştir. Sami kavimlerinin Mezopotamya kültüründeki hisseleri, buluşların çoğaltılması ve eski gele-

51- Bkz. www.inisiyatif.net/hukukmuzesi

neklerin daha canlandırılması idi. İhtişam sevgisi de Sami ırklarının bıraktıkları özelliklerdendir. Sami olmayan kavimlerin sanatları ise, dekoratif zenginlik ve arkaik eğilimlerin kuvvetlendirilmesini sağlamıştır.

Mezopotamya kültürünün bir parçası olan ve ihtişama önem veren Babil sanatı, ancak MÖ 1363'den sonra Mezopotamya'daki uygarlıkta yenilik yapmayan, geleneksel bilgileri içinde hareket eden karışık bir devreye giriliyor. *Sümerler uygarlık olarak tarihlerinin sonuna geldiklerinde artık büyük şehirleri Post-Sümer döneminde kurmayı başarmışlardı. Büyük gruplar halinde yaşamaya başlamışlardı. "Kayıtlara göre bir tek şehirde 36.000 erkek yaşıyordu."*[52] Sümerler ile başlayan şehirleşmenin ilk görüntüleri Fırat, Harran ve Dicle nehirleri boyunca kuzeye doğru gelişirken, Diyala, Masala ve daha güneyde Elam bölgesinde Korkheh nehirleri boyunca doğuya doğru gelişmiştir. Kuzey batı yine akarsu kenarlarındaki şehirler ve ticaret yolu üzerinde kalan şehirlere önem verilmiştir. Dönemin en kuzeyde önemli şehirlerinden biri Harran'dır. MÖ 2300 yıllarına ait Ebla tabletlerinde Harran'ın en eski ismine *"Haranki"* olarak rastlıyoruz. Bu isim, Asurcada *"karayolu, yol, patika, yolculuk, iş seyahati, akın ve ordu"* anlamlarında kullanılmıştır. Ebla tabletlerinden sonra, MÖ 1500 yıllarına ait Mari tabletlerinde Harran'ın ismi, *"Haranimki"* ve *"Kaskalnimki"*, Eski Babil dönemi belgelerinde *"Harranum"* ve *"Kaksal"*, Hititler ve Hurri Krallığı dönemlerine ait Boğazköy metinlerinde *"Harrana"*. Yeni Asur belgelerinde ise, *"Harrana", "Harrânî" ve "Harranu"* biçimlerinde geçmektedir. Bölge tarihi kültürünü bilinen bölgesel istilaları görmeksizin tanımlamak şehirlerin de tarihini karmaşık hale sokar. Şehir kültürleri bu karmaşıklığı arkeolojik çalışmalarda fazlası ile teslim etmektedir. Hammurabi döneminde bayındırlık alanında önemli çalışmalar yapılarak Fırat ile Basra körfezi arasında uzun bir kanal açılmıştır. Bu kanal sayesinde yeni tarım alanları yara-

52- *Bkz. Donald P. Hansen, Al-Hiba, 1968-1969, a Preliminary Report, Artibus Asiae (1970).* Açıkçası Post- Sümerler şehirleri incelendiğinde bir şehir mantığına kavuşmuşlardı. Bu durum, bina yapma becerilerinde, setlerde, tapınaklarda ve cadde ve sokak planlamaları ve imarında görülüyordu. Sütunlu ve teraslı binaların da yapılmış olması mimaride gelinen yeri işaret ediyordu.

tıldı. Kanal açma fikriyatı tüm Mezopotamya ve Mısır'da bu sayede gelişti. Tarım alanında bu fikriyat bölgenin ekonomisinin gelişmesini hızlandırdı, ticareti destekledi. Bütün bunların yanı sıra, tarıma dayalı düzenli kurumlar oluşturuldu.

Babil döneminde Mezopotamya Marduk dininin merkezi oldu. Tanrı *Marduk/Mardok* olarak da okunabilir. Bereket tanrısıdır ve sembolü mer-doğ (bağ belidir) ileriki tarihlerde bu ad, Mazda olarak değişecektir. Bu tanrıya inananlardan biri de Mardailer yani Mardin'lilerdir. Tanrı Marduk Mezopotamya dininde Babil'in büyük koruyucu tanrısıdır. Bu özelliğiyle sonunda tanrı Bel'le özdeşleştirilmiştir. Eskiçağ çok tanrılıcığında Marduk özel bir yeri olan en büyük tanrılardan biridir. İlkin tarım tanrısıydı, sonra MÖ 20. yüzyılda kral Hamurabi tarafından en yüce tanrı derecesine yükseltildi ve daha sonrada MÖ 16. yüzyılda Kral Buhtunnasr (Nabuhodonosor) tarafından tek tanrı sayıldı. Bu açıdan bakınca Marduk tek tanrıların ilkidir.

III. Ur Hanedanı Aşağı Mezopotamya'ya egemen olduğunda bölgede Sümer kültürü gerileyen Akkad kültürü egemen olmuş bir kültür konumundadır. Yani Sami kültürü bir şekilde bölgenin yeni egemen kültürüdür. III. Ur Guti Hanedanlığı devlet katında kendi kültürlerini kültürü yadsırken ve Sümerceye sahip çıkmıştır. Kendilerinden önceki Sümer'e egemen olan Akkad kültürünü de yadsımamışlardır. Her ne kadar bu dönemde Sümer dili ve edebiyatı III. Ur Hanedanı yönetimi altında gelişse ve tekrar dirilse de, Akkad kültürü ve geleneği unutulmamış hatta Ur kralları Akkad Hanedanı ile olan ilişkilerini vurgulamışlardır. Kültürel atmosfer III. Ur Hanedanı yönetimi altında Sümer egemenliğine geçmiş olsa da her yerde Akkad kültürünün unsurlarını görmek mümkündür.

Görünüşe göre kraliyet ailesinin tüm üyelerinin isimleri *Akkadca*'dır. Ayrıca bu dönemde kurulan yeni kasabalara da Akkadca isimler verildiği görülmektedir. Bu dönemin mimari ve kültürel açıdan getirdiği yenilikler, her ne kadar daha sonraları Sümerler egemen olmasa da, gelecek kültürleri büyük oranda etkilemiştir. Ayrıca bu dönemin kültürünün Sümer temelli ve Akkad etkisinde olmasının yanı sıra, günlük yaşama dair kültürel unsurlarda bölgenin aldığı yoğun göçün izleri, kültürel çeşitliliğin varlığı ile rahatlıkla gözlenebilir. Semitik Akkad dili

bölgede yaygınca konuşulan dil olmuşsa da, edebiyat ve idari evrak Sümer dilinin egemenliğindeydi. Devlet görevlilileri sadece Sümer edebiyatı kullanan özel okullarda yazmayı öğrenirlerdi.

Bazı Akkademisyenler Uruk Gılgamış Destanı'nın, klasik Sümerce biçiminin bu dönemde yazıldığına inanır. III. Ur Hanedanı zaten ailesel ilişkileri olduğunu iddia ederek erken dönem Uruk krallarıyla aralarında bağ kurmuşlardır. Örneğin, III. Ur kralları, Gılgamış'ın ilahi ebeveynleri *Ninsun ve Lugalbanda*'nın kendilerinin de ebeveynleri olduğunu iddia etmişlerdir. Onların bu yaklaşımı toplumun önem atfettiği değerleri kendi hanedanlıkları ile bütünleştirme çabasıdır. Bu gelenek binlerce yıl bölgenin ailesel böbürlenme geleneğinde bir metot olmuştur. Soyluluğun nişanesi olarak göbek bağları her büyük hanedan ailesinde tarihte yer almış herhangi bir otoriteye atfedilmiştir.

Bu dönemden bir başka edebi metin, *"Ur-Nammu'nun Ölümü"* olarak anılır. Bu öyküde ahirette (yer altı dünyasında) geçen, Ur-Nammu'nun 'erkek kardeşi Gılgamış'ı hediyeler yağmuruna tuttuğu bir sahneyi içerir. Belki de bölge halkının günümüze dahi sirayet etmiş hediye düşkünlüğünün destansı edebi temelleri bu öyküdür. *Zigurat tapınağı* kültürünün III. Ur (Guti) Sülalesi ile başladığı iddia edilir. Bu tespite neden olan *Ur* kentinde bulunmuş olan ve daha sonra bütün Sümer'de yayılan Zigurat tapınak kültürüdür. *H. R. Hall* ve British Museum'la birlikte 1934 yılına kadar birlikte sürdürülen Ur'daki kazılarda oldukça büyük bir Zigurat ortaya çıkar. Şu tespitler yapılır. *"MÖ 22-21 yüzyıllar kentteki en önemli mimarlık anıtlarının bir bölümü Ur'un yeniden başkent olduğu III. Ur (Guti) Sülalesi dönemine aittir. İçlerinden en çarpıcı örnek, basamaklı üç katlı ziggurattır. Bu kütlesel görünümlü yapı bütünüyle kerpiçten yapılmış, dış yüzeyi ise Bitimuma batırılmış tuğlalar ile kaplanmıştır. Tepesinde bulunan küçük kutsal mekân Ay tanrısı Sin'in yatak odasıdır. Taban boyutları 46 m x 64 m olan ziguratın yüksekliği yaklaşık 12 metreyi bulur. Kuzeydoğu cephesinde her biri 100 basamaklı merdiven bulunmakta, her üçü de birinci terasla ikinci teras arsındaki bir kapıya bağlanmakta, buradan sonra tek bir merdiven en üst terastaki tanrının kutsal odasına ulaşmaktadır."* (53)

III. Ur Sülaleden itibaren tapınaklar daima eski çağ ekonomilerin-

de merkezi bir konumda yer almışlar, parasal işlere hükmetmişlerdir. Tapınaklar hem bir güven kurumu olarak, kişi ve kurumların servetlerini emanet ettikleri yerler olmuşlar hem de yapılan önemli miktardaki bağış ve adaklarla büyük servetlere sahip olmuşlardır. Tapınaklar ellerindeki bu parasal gücü bankacılık yaparak değerlendirmişler, devletlere ve şahıslara faiz karşılığı borç vermişlerdir. Bu arkaik gelenek bu gün *"vakıflar"* gibi kurumlar vasıtası ile hala bölge devletlerinde sürdürülmektedir. Tapınaklar büyük toprak sahibi konumunda olmuş ve topraklarında ortakçılar ve yanaşmalar çalıştırmıştır. Böylece servet tapınaklarda toplanmış ve dolayısıyla rahiplik kurumu, krallığa oranla sürekli zenginleşmiştir. Bu kurumlar tıpkı günümüzde hala yaşatılan Diyanet veya Kilise vakıfları gibiydi. Ur'da bulunan tabletlerden bir kısmı bilim insanları tarafından "tarla metinleri" olarak tanımlanmıştır. Tapu senedi mahiyetindeki bu belgeler, III. Ur (Guti) Sülalesi zamanından itibaren ticaret senetlerinden kolayca ayrılması için yuvarlak tabletlere yazılmış. Sümer ülke ekonomisinin merkezinde yer alan tapınaklar, ortaya çıkan düzenli ve hatırı sayılır ürün fazlasının hem merkezde toplanmasını sağlamış hem giderek daha da karmaşıklaşan bir yeniden dağıtımını gerçekleştirmiş. Irak'ta Eski Çağ Uruk yerleşim yerinde bulunan *Eanna tapınak* alanında ele geçen tabletlerin % 85'i ekonomik işlemlerle ilgili idari belgelerdir. Tahılların depo edilmesi ve bunun idari tarzı, hayvan sürülerinin idaresi ve tekstillerle ilişkili metinler, bu belgeler arasındaki en büyük üç grubu temsiletmiştir. Ayrıca balık ve metalleri, yiyeceklerin dağıtımı ve tarlaların boyutlarını içeren tabletlere de rastlanmıştır.

Erken Hanedanlık III. Dönemi'nde Lagaş şehrinde tapınak depolarına giren ve çıkan mallar kaydedilmiştir. Tapınak depolarında toplanan bu mallardan şehrin tapınak ve sarayının gereksinimi karşılandıktan sonra, tüketim fazlası mallar memlekette bulunmayan taş, maden ve kereste ile değiştirilmiştir. Diğer Sümer şehirlerinde de benzer bir ekonomik düzen uygulanmıştır. Ur şehri kazılarında ortaya çıkartılan binlerce ekonomik belge III. Ur (Guti) Sülalesi Sülalesi döneminde ekonomide büyük bir gelişme görüldüğüne işaret eder. Bu belgelerin çoğu borç senetleridir. Tapınaklar aynı zamanda bir banka

53- *Bkz.http://www.ansiklopedi.biz/arkeoloji/ur-antik-kenti*

gibi faizli borç para vermiş, karşılığında teminat veya kefil almış, borcunu ödemeyenlere karşı haciz uygulamış, hatta borcunu ödemeyen özgür vatandaşları köleleştirerek satmış ve alacağını tahsil etmiştir. Tartı ve ölçü aletlerinin standardizasyonu, faiz oranlarının düzenlenmesi gibi pratik işler de tapınağın yetki alanında yer almıştır.

Mezopotamya'da tapınak ile saray arasında ekonomik iktidar yönünden arkaik dönemlerden itibaren bir güçler mücadelesi olmuş, iktidar zamanla el değiştirmiş ve bu durum yüzyıllar boyu devam etmiştir. Ancak saray da faizli borç verme konularında, tapınaklara benzer bir rol üstlenmiştir. Tapınak ekonomisi bölgede Sami ve Sümer kökenli olmayan Guti ve Kassit gibi Zagros kökenli halkların devlet oluşumlarının bölgede egemen olduğu siyasi yapılarda (III. Ur (Guti) Sülalesi ve Kassit- Kardunya Devleti) MÖ X. yüz yıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bu sonuçtan hareket edersek Sümer medeniyetinin eseri olan Tapınak kültürü bu Zagros halkları tarafından Ön Asya'ya yayılan bir kültür olacaktır. Tapınak kültüründe yer alan; işlenen toprakların mülkiyet şekli, kiralama/yarıcılık tarzı, askeri konumu ve çalışanların hakları aynı zamanda sistemin dini bir kurum fonksiyonu ile güçlendirilmiş bir egemenlik aracı oluşu ve bu kurumun devletin asli kurumu haline gelişi her şeyi ile bir toplumsalresmi örgütlülüktü.

Zagros halkları mera mülkiyetinden tapınak mülkiyetine geçen bir kültürü aşağı Mezopotamya'da öğrenmiştir. Bu kültürü daha çok kendi dağlık coğrafyasında egemen olduğu tarıma elverişli küçük toprak parçalarında bölgesel Kaleler yaparak yaşatmıştır. Kaleler bir biçimde bu üretim tarzının hem organizasyonu hem de denetimi için gerekli olmuştur. Çünkü çalışanlar üzerinde kurulacak denetim merkezi askeri yapıyı zorunlu kılardı. Yine elde edilen fazla ürün depo edilmeli ve korunmalıydı. Ayrıca sistemin devamlılığının sağlanması için eldeki topraklar korunmalıydı. Nitekim Zagros halkları kendi topraklarında kurmuş oldukları kaleler vasıtası ile bu kültürü daha küçük feodal mülkiyet tarzı ile MÖ XX. yüzyılda yaşamaya başlayacaktır.

ELAM DEVLETİ (MÖ 3000 - 640)

Elam halkı, Zagros dağlarının en güney ucunda Basra Körfezinin hemen Kuzey Doğusundan Sümer'e uzanan ovalarda yaşardı. *"Elam dilinde Hatamti / Haltami olarak kaydolmuştular.*[54] Bu sözcük, Hatamti / Halhatamti ve Haltampti biçiminde de okunmuştur. *"Onlar, Akkad dilinde "Elamtu, Susina" olarak bilinirlerdi.* Günümüzde İran Kuzistan Eyalet bölgesinde emareleri olan arkaik Elam daha çok dört coğrafik bölge ile adını duyurmuştur. Bu bölgeler; *Avan, Anşan, Simaş ve Susa'dır.* [55] Yerli kaynaklarda bu bölgenin adı ilk defa MÖ 18. yüzyılda kral *Sive-palar-huhpak* döneminin kayıtlarında görülür. [56] . Daha sonra Elam'da yazılan Akkadca metinlerde yani yerli Akkadca metinlerde buranın adı *Elam* olarak görülmektedir. Elam kelimesi Yunanlılarda *"Elymais"* şeklini almıştır ve ahaliye ise *"Elymaen"* denmekteydi. [57] Elam halkı hemen önlerindeki *Korkheh* Nehri'nin uzantısı olan körfezdeki Aşağı Mezopotamya'nın Sümer şehirlerinin zenginliklerine duyarsız kalmamıştılar. Mezopotamya'da, Elam denilen yerde kurulan tarihsel devlet (MÖ 3000- 640), Sümerlerin oturduğu *Sinear*'ın doğusunda *Korkheh ve Karun* ırmaklarının geçtiği Zagrosların güney eteklerindeki ovalık bölgedir. Günümüz İran'ın güneydoğu, Kürdistan'ın Kirmasan /Kirmanşah'ın Güneyini ve İran'ın Kuzistan bölgesini içine alır. Günümüzde bu bölge İran *Huzistan Eyaleti*'dir.

Medeni bir kıyaslama yapıldığında, *Daniel T. Potts* gibi bazı Batılı tarihçilerce; önceleri Elamlar, Sümerlerden oldukça geri bir halk olarak gösterilmiştir. *"Eski çağ araştırmacılarının çoğu için Elam'ın âdeta egzotik, her şeyden uzak bir yeri vardır: Mezopotamya'nın doğusunda "telaffuzu güç adlar, alışkın olunmayan mekânlar, pek az anlaşılan bir dil ve barbar bir halk"* olarak tanımlanıyordular. Fakat son dönemlerde yapılan Arkeolojik çalışmalarda ele geçen buluntularda Elamların hiçte

---

54- *Bkz. George G. Cameron, History of Early Iran, Chicago and London, 1976: 14.*

55- *Kaynak. Ana Britannica Cilt.8 s. 85.*

56- *Bkz. Daniel T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge, 1999. 1.*

57- *Bkz. Daniel T. Potts, The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State, Cambridge, 1999. 5.*

öyle Sümerlerden geri bir uygarlığa sahip olmadıkları görülmüştür. Doğuda ve kuzeyde sırtını dağlara veren Elamlar, sürekli kendi aralarında savaşarak zayıf düşen Sümer şehir devletlerinin imkânlarına sahip olma arzusu ile yanıp tutuşuyorlardı. Elam'da, tarih çağının başında, Mezopotamya'nın başka yerlerinde olduğu gibi küçük şehir devletleri kuruldu. Bunlardan başkenti *Sus* olan *Anşan Devleti* en çok gelişenler arasında idi. MÖ 3000 yılında Anşan Beyi bölgedeki öteki şehir devletlerini yönetimi altına alarak Elam Krallığını tesis etti.

Doğal yeraltı kaynaklarından yoksun bulunan Mezopotamya için Elam, çok zengin maden yataklarına sahipti. Hindistan'a uzanan ticaret ve tarım yollarından elde ettiği servetine göre her zaman ihtiras gözüyle bakılacak bir bölge idi. Akkad kralı *Manniştusu* Elamın gümüş madenleri ve diorit taşlarını yağmalayıp Akkad'a getirmek isteğini belirtmişti. Kendisine heykeller diktirmek ve adını ebediyen canlı tutmak için oraya saldırdığını stel taşındaki yazıtta açıkça söylemektedir.[58] Elamlar ile Sümerler arasında savaş eksik olmuyordu. Elamlar çoğu zaman Sümerlerin ülkesine saldırmışlardır. Buna karşılık Sümer şehir devletlerinin güçlü hükümdarları Elam'ı ele geçirerek onlara kendi egemenliklerini kabul ettirmişlerdir. Bu süreç binlerce yıl devam etmiştir. Bu nedenle bölge halkı çoğu zaman Sami devletler döneminde özellikle Asurîlerin nüfus politikaları sonucu Samileştiği görülür. Bu durum *Med ve Pers* döneminde yeniden şekil değiştirir. Bölge bu defa Aryanlaşır. Nitekim bölgede; Elam dili yerine, İrani-Sami karışımı bir dil zamanla tarih içinde oluşmuştur. *Akkad Kralı Sargon*, Elam Kralı ile savaştı. Torunu *Naram-sin*, Elam'ı yönetimi altına aldı. Tarih öncesi dönemin sonlarında kültürel bakımdan Mezopotamya ile yakın ilişki içinde olan Elamlar, daha sonra Akkad egemenliğinin etkisiyle Sümer-Akkad çivi yazısını (MÖ 2334-2154) benimsenmiş oldukları gözükür.

Gutilerin Sümer'i istilâsından, Akkad devletini yıkmasından sonra, Sümerlerin yönetimine gelen Gutili III. Ur Sülâlesi Kralları Sümer'e ve Elam'a egemen oldular. Fakat Elamların bu esareti fazla uzun sürmedi. Bir süre sonra Elamlar, karşı saldırıya geçerek III. Ur Sülâlesini yıktılar ve Sümer'i (Sinear'ı) ellerine geçirdiler. Gutiler bahsinde de görüleceği

---

58-- *Bkz.Ahmed Behmaneş, 1986, Tarih- Melal-e Asiya-ye Garbi, Agah Yayınları, Tahran, 1986: 45.*

gibi bu defa Sümer'e egemen olan Gutiler bir başka komşu Elamlar tarafından alt edilir. Elamlar tam olarak kültürel kimliğini tanımlayamadığımız bu topluluk hakkında da oldukça iddia var. Aslında onlarda Guti halkı konumunda olmuşlardı. Dönemlere göre yeni kültürler edinmişlerdi. MÖ 2154 III. Ur (Guti) Sülalesi Elam'a egemen olduğu dönemde zamanla kurtulan Elamlarda *ana soylu* krallık sisteminin geliştiği görülür. Hükümdarlık hakkının kadın soyundan geçtiği bu sistemde, tahta değişmez bir kural olarak önceki hükümdar ailesinden birinin *"kız kardeşinin oğlu"* geçiyordu. Bu gelenek MÖ 16 yy'da kaybolur. Daha sonra Elam, Birinci Babil Devletinin yönetimine girdi. MÖ 1600 yıllarında doğudan göçerek bölgeye gelen *Kassitlerin* istilâsına uğradılar. Elamların Kassitler den kurtulup yeniden tarih sahnesine çıkışları MÖ 1300 yıllarına rastlar. *Sutruk–Nuhurte ve Kutir-Nuhurte* kralları zamanında Elamlar, Babil'i ele geçirdiler. Dicle Nehri'nin kuzeydoğusunda kalan günümüz Güney ve Doğu Kürdistan topraklarının önemli bir kısmına egemen oldular. En parlak dönemlerini Kutir –Nuhurte döneminde yaşamış oldukları görülür. Fakat burada fazla kalamadılar. Güneyde MÖ 1103'de Sami devletler olan Babil ve Asur'un, kuzeyinde oluşan Hurri soylu devletler; *Kassit Xana* ve *Subartu Prensliği'*nin baskısı ile geri kendi topraklarına çekildiler. Subartu Prensliği toprakları ve Hurri halkı daha sonra MÖ 9. yüzyılda Urartu federasyonu'nda yer alır. MÖ 10. Yüz yıl sonrası bölgede yaşanan Doğu Aryan göçler hiç kuşkusuz Elam'ın tarih sahnesinde silinişinin de en önemli nedeni olmuştu. Doğu Aryan Pers göçerler, Elam'da Anşan bölgesinin kuzeyine yerleşirken Elamlar MÖ 721 yılından itibaren diğer yandan Elam'ı Asur'a karşı korumak zorunda kaldı. MÖ 675 de Asur Elam'ı böldüğünde vasal Elam kralları Asur'a karşı bölgenin diğer güçlü devleti Babil ile ittifak yapmalarına Asur sonunda dayanamadı, bütün Elam'ı Asur'a kattı. Elamlar bundan sonra güneyde devamlı Asurîlerle savaştılar. *Asur Kralı Asurbanipal*, MÖ 640' da Elam'ı aldı. Elam halkını Filistin'e Şamron'a (Samiriye) sürdü. Elam'a Asurî bir vali atadı. Böylece Elam Devleti MÖ 640 yılında sona erdi. Elam hakkında elde edilen veriler ile oluşturulan siyasi tarihte şimdiye kadar yapılan tespitler bunlardır.[59]

59-- *Bkz. Büyük Larousse C.7, s. 3600.*

ELAM KÜLTÜRÜ

Elam'ın merkezi Sus'ta yapılan kazılar sonucunda, burada, MÖ IV. binyıldan MÖ VII. yüzyıla kadar süren bir uygarlığın yaşamış olduğu anlaşılmıştır. Buluntulardan da anlaşılacağı gibi Elamlar bilim ve teknikte ileri olmamalarına rağmen güzel sanatlar ve süsleme alanında büyük gelişme göstermişlerdir. Elamlar bölgede kalıcı bir eser bırakmamışlar. Sus şehrindeki arkeolojik kazılarda (Sus I), Taş Çağı aletleri yanında, bakırdan baltalara rastlanmış, özellikle iyi temizlenmiş temiz kilden yapılma ve üzerleri geometrik şekiller ve üsluplaştırılmış hayvan ve insan resimleriyle süslenmiş çanak, çömlek ve vazolar bulunmuştur. Madenciliğin ilerlediğini gösteren eserler bulunmuştur. Fakat çömlekçiliğin gerilediği görülmüştür. Bölgede bulunan tabletlerdeki rakamlar dikkatle incelendiğinde Proto-Elamca yazan kâtiplerin burada gösterilen basit ondalık sistem dışında çeşitli sayma sistemleri kullandıkları görülmektedir. Örneğin, cansız nesneleri saymak için Babil'de olduğu gibi altılı bir sistem kullanılmıştır.

Tarımla ilgilenen Elamlar çok tanrılı dinlere inanmışlar. Elam Panteonu önceleri tanrıçaların denetimindeydi. Daha sonra *Kiten İnancı* gelişti. Tanrılar Kiten güçleri ile ayinlerde yerlerini almış görünür. Bu tanrılar arasında MÖ 16. Yüz yıl sonrası Doğu Aryan halkların tanrılarının olması dikkat çekicidir. *(Humban, Nahhunte, Şamas)* ve Aryanların Bereket tanrısı *Krişşa ve* Güneş tanrısı *Mitra,* Elamların da tanrılarıydı. Diğer komşu halk Kassitler gibi Tanrı Mitraya'da benzer bir değer verilmişti. Güneş tanrısı olarak diğer tanrılar ile birlikte anılırdı. Tapınmaları-nın belirgin özellikleri arasında büyüye ve yer altı dünyasına başvurmaktı. İlk dönem Elamların güneş tanrısı *Nahunte*'dir. Aynı şekilde Persler ve Mezopotamyalıların mitolojilerinde de güneş tanrısı adalet tanrısı sayılmaktadır. O, insanları normal hayatlarında yargılayacaktır. Bir metinde onun hakkında *"Bir kral tanrı Nahunte'nin sadık bir kuludur"* ibaresi geçmektedir. Bu tanrının adı antlaşmada *Nahiti* şeklinde yazılmıştır.[60] Elamların en önemli tanrılarından biri olan güneş tanrısı Nahiti daha sonra Nahhunte biçiminde bu tanrı gündüzün efendisi anlamına geldiği

60-- *Bkz. W. Hinz ve H. Koch, Elamisches Wörterbuch, 2 Cilt. Berlin, 1987. 1963: 26-27.*

ileri sürülmektedir. Bu tanrının aynı zamanda adalet tanrısı olduğu bilinmektedir.[61] Elamların dışında Doğu Aryanların mitolojilerinde de güneş tanrısı, adalet tanrısı sayılmaktadır. O, insanları normal hayatlarında yargılayacaktır. Bir metinde onun hakkında *"Bir kral tanrı Nahunte'nin sadık bir kuludur"* ibaresi geçmektedir. Bu biçimi ile Medler ve Persli Ahamenişlerin su ve ırmak tanrısı *"Anahita", Anahit ve Nahit*'e çok benzemektedir. Doğu Aryanların bu eski tanrılarını ve kültlerini İran'ın batı bölgelerinde yerleştikten sonra yerli halklardan aldıkları ileri sürülmektedir.[62]

Antik çağda Elam bölgesinde kullanılan dilin herhangi bir dille akrabalığı belirlenmemiştir. *"Elam dilinin komşuları olan Semitik, Akkad dilleri ile hiç alakası yoktur."*[63] Henüz tümüyle çözülememiş olan Elam dilinden elde üç döneme ilişkin metinler vardır. En eskileri MÖ III. Bin yılın ortaların kadar uzanır. Ötekiler MÖ 16. ve 8. Yüz yılları kapsar. En yenileri MÖ 530'larda Ahameniş Kral *Darius'un Bihistun Yazıtları*'nda yer alır. Buradaki kraliyet yazıtlarının üç dilli olması *(Ariyaca, Babilce ve Elamca)* nedeni ile Elamca okunabilmektedir. Fakat tam çözümleme başarılamamıştır. MÖ 1200'lerde Resmi Elamca'nın yanı sıra halkın önemli bir kısmı Aryan kavimlerin ortak bir bölge dili olan *Xuziceyi* konuşurdular. Ünlü İslam tarihçisi *İbn al-Nadim* ve dönemin diğer Arap tarihçilerince; *"Pehlevi, Dari, Xuzi, Persi ve Suryani bölgenin dilleridir"* der.[64] *Aynı tespiti* tarihçi *Ibn Moqaffa*: Elam'da; *"konuşulan Xuzi (Khuz) dilinin Perslerin resmi olmayan dilidir"* şeklinde ileri sürmüştür. İslami döneme kadar Elam dili yaşamıştır.

Yapı olarak Elam dili de tıpkı Sümerce gibi bitişimli bir dildi. Elam grameri isimler arası uzlaşmadan ötürü Almanca *Suffixaufnahme* (son eki emme-Almanca) diye adlandırıldı. Buna göre isimler 1. 2. ve 3. şahıslarla ayrıca tanımlanırdı. Tam gelişmiş bir yazı sistemi olduğu

---

61-- Bkz. Günaltay, 1987: 80.

62- Bkz. Boyce, 1975: 91. Mary Boyce, "□br□zag□n," Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, available at:

63-- Bkz.Potts, Daniel T. Elam ve arkeoloji: oluşumu ve eski İran devlet, Cambridge U. 1999.

64 - Bkz. Arapça ve Farsça filoloji ve Biyografik kitapları olan Şii Arap İbni al-Nadim'in doğumu bilinmiyor. MS 998 de ölmüş. A

varsayıldığı takdirde Proto-Elam yazısı, dünyanın en eski kısmen çözülmüş yazısıdır. Bu yazı, Kuran'da Pers eyaletinin adı olan Elam'da ve klasik coğrafyacılarca eski başkenti Susa'nın adıyla anılan *"Susiana'da"* yaklaşık beş bin yıl önce kısa bir süre (MÖ 3050- 2900) kullanılmıştır. Proto-Elam yazısı Mezopotamya'da Uruk'ta kullanılan Proto-çivi yazısından kısa bir süre sonra görülmüştür. Burası günümüzde Güneydoğu Kürdistan'da *Hagmatana/Akbatana* (modern Hamadān bölgesine) denk düşmektedir. Ancak Proto-Elam yazısının yalnızca Elam'la sınırlı kalmayıp daha geniş bir alanda, İran'ın Afganistan sınırına yakın bölgelerinde bile kullanıldığı saptanmıştır. Elamca yeni bulgular üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. *Lineer* (Eski) Elam yazısı olarak bilinip kısmen çözülmüş olan daha sonraki bir yazıdan önce kullanılmıştır. Bu da Susa'da bulunmuş ve yine kısa bir süre için (MÖ yaklaşık 2150) hükümdar *Puzur-Insusinak* tarafından kullanılmıştır. Üçüncü ve büyük ölçüde çözülmüş bir yazı olan Elam çivi yazısı MÖ 13. yüzyıldan başlayarak uzun yüzyıllar boyunca ve bu arada Pers Kralı Darius tarafından başkenti Persepolis'te ve Hemedan'da *"Behistun Kitabeleri*'nde" kullanılmıştır. Elamca, Ahemeniş Hanedanlığın önceleri resmi devlet dili olmuştur. -Doğu Kürdistan'ın güneyinde kalan topraklarına komşu olarak yükselen Elam kültürü bölgenin günümüz Kürd kabileleri olan *Lori ve Kelhurri* Kürdlerinin kültürel ruhi şekillenmesinde de rol oynamıştır.

KASSİTLER KARDUNYA DEVLETİ- (MÖ 1680 - 1160)

"Kuzeyde Van bölgesinin güneyinden, Dicle ırmağına boşalan Diyala ırmağının doğu yakasında kaynağı olan; günümüz İran'ın batısında kalan Loristan'a uzanan Zagros dağlık bölgesi Kassitlerin ülkesiydi."[65] Daha net bir bölge tarifini AnaBritannica verir. *"Bu halk, muhtemelen MÖ XVI. ile XII. yüzyıllarda ikinci Babil hanedanlığını kuran halktır. Adları ilk defa MÖ 3. Bin yılın sonlarında Elam metinlerinde geçer."*[66] *Sassmannshausen* (Köken araştırma merkezi) Kassitler için, *"MÖ 17. yüzlü yıllarda Babil'i yöneten ve Zagros köken-*

65- Bkz. www.iranicaonline.org/articles/Kassites, Balkan, 1986, p. 8; Heinz 1995, p. 167.

li bir halktı," der. Geç Babil döneminde özellikle alt Diyala Irmağı bölgesi ile Fırat Nehri'nin kıyı şehri olan *Şippar* bölgesinden ve Babil şehrinin kuzey kısımlarına Zagroslar'dan gelen nüfus olduğu görüşündedir.[67] *Meydan Larousse*, Kassitler hakkında oldukça doğru ve iddialı daha etraflı bir özet bilgi verir. *"Kassitler, MÖ 1680 – 1160 arasında Zagros (Van bölgesinde, İran-Irak sınırında) dağlarından güneye inerek Mezopotamya'da devlet kuran dağ kavmiydi. Üçüncü Ur sülâlesi ve Birinci Babil Devleti zamanında Kassitler, asker, işçi, köle olarak veya atlarını satmak üzere Babil bölgesine girmeğe başladılar. Kerkük ovasında, bugünkü Süleymaniye dolaylarına yerleştiler, fakat sonra Babilliler tarafından batıya doğru sürüldüler."*[68]

Kassitlerin *"Mezopotamya'da ilk görüldükleri dönem Hamurabi'nin oğlu Şansulina zamanına rastlar. Bu dönemi anlatan tarihi metinlerde Babil halkının yapmak istemediği askerlik, inşaat ve tarım gibi ağır işlerin Zagros'lu Kassitler tarafından yapıldığını öğreniyoruz."*[69] "MÖ 18. Yüz yılın ilk yarısından sonra Kassit gruplar ve bireyler, özellikle *Şippar, Yahrurum* çevresinde kuzey Babil'de kaydedilir.[70] Araştırmacı *Brinkman ve De Smet,* bu Kassitler için Babil'in kuzeyini ve Orta Fırat ve Alalah'a ait olduklarını erken kanıt olarak işaret etmektedir.[71] Mezopotamya'da Kassit nüfuzu MÖ 17. yüzyıl sonunda görülür. Babil'de Kassit adla özgün bir kral erken oluşumu Kral *1.Rim-Sin*'in dönemidir. 1.Rim-Sin'ine MÖ 1742 Babil'e karşı baş kaldırdığında ilk siyasi bir faktör olarak en önde isyancılar Kassitler görünür. [72]

"Kassit" adı için çeşitli tespitler yapılmıştır. Onların *"Kassit"* adı, *"Kaššû"* veya *"Kassite"* şeklindeki Akkadca biçiminden kaynaklanır."[73] Nuzi şehri (modern Kerkük) kayıtlarından itibaren Orta Babil belgelerinde *Hurri* sıfat eki: *-HHE -Ku-us-SU (-hé),* şeklinde bir biçi-

---

66- Bkz. Kassitler, Ana Britannica. Cilt: 13 s. 52.

67-- Bkz. Sassmannshausen, pp. 411 f. 1999.

68- Kaynak: Meydan Larousse.

69- Bkz. Kassitler, Ana Britannica c.13 s. 52.

70- Bkz.Zadok, 1987, pp.17 ff.

(71- Bkz. Brinkman, s. 466 b. 1976-1980.

72- Bkz. s. Stol, 1975, 44 f. 59.

mi var. Bu form daha sonra *Yunanca/ Lat. :"Coss (a) ei": "Cossiaei"*, yani *"Kossaioii"*[74] ismini andırıyor vs. *"Kassites"* birlikte, ülkenin adı *"Kissía"* olarak ortaya çıkar.[75] Aynı zamanda bu tespit onların Hurri kültürlü olduğunu göstermiştir.

Kassitlerin kendi adlarını orijinal bırakıp bırakmadıkları bilinmemektedir. Kassitlerin yerli halk Akkadlar tarafından; *Kass, Kosu, Kassu, Kassit, Kardu, Kardumias* adlandırmaları, Asur tabletleri ve *Mısır El-Amerna* arşivlerinde karşılaştırılır. Kassitlerin, *Tevrat ve Kuran*'da *"Kuş"* gibi isim ile tanındığı görülmüştür. Kürd tarihçisi *M. Emin Zeki, "Kürdistan Tarihi"* adlı eserinde Kassitlerden: *"Kasayi, Kussi, Kuş"* adları ile bir tanım getirmektedir. Devletin adını da; *"Kodoniyas"* olarak anmaktadır.[76] Kassitlerin Kral *Sargon* ve III. Ur kaynaklara göre orta ve güney Zagroslarda yaşadığı bölgelerdeki halklar arasında görünmez olduklarını dikkate alırsak, bölgede nispeten yeni gibi görünürler. Buna ek olarak, *"Kassitce olmayan insana dair ve yer isimlerinin yukarıda sözü edilen ilk kaynaklarına göre bu bölgelerde rastlanılır. Zagros'ta Eski Babil bölgesinin doğusunda kalan Šušarrā'da birkaç Kassit adı olabilir."*[77]

Onlar hakkında *Aryan* olduklarına dair tespit de yapılmıştı. *"Kassitleri Hint-Avrupalıların komşuları olduğunu doğrulayacak işaretlerden biri olarak düşünmek için tapınaklarının ve Hint-Aryan halkların tapınakları arasındaki görünüşlerindeki bazı benzerlikleri iyi bir nedendir."*[78] Aryan tespit, bu tarihçileri doğrulamadı. Kassitler de Kafkas kültürlü *Hurri* soylu idiler. Fakat MÖ 17. Yüzyıl halkları olarak daha sonraları, tıpkı bölgenin diğer Hurri kabileleri gibi artık onlar da dini kültürel görünümlerinde *Hint-Doğu Aryan* kültürel özel-

---

73- Bkz. Balkan, Kassitenstudien, 1: Sprache der Kassiten Die. American Oriental Serisi 37, New Haven, s. 131 f. 1954. http://www.iranicaonline.org/articles/Kassites.

74- Bkz. J. Fincke, Die Orts- und Gewässernamen der Nuzi-Texte, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes 10, Wiesbaden, s 1993, 160 f, 109.

75- Kaynak: a.g.e. (75)00- Bkz. Weissbach, 1921, 1922; Eilers 1957-1958, s 135; Brinkman, 1976 -. 80, sf. 471b. https://es.scribd.com/.../93662962/La-Cultura.

76- - Kaynak: M. Emin Zeki, Kürdistan Tarihi sayfa 39. Beybun yay. Haziran 1992.

77- Bkz. Sassmannshausen, 1999, s 412 n 16 Eidem, 1992, s. 49b.

likleri taşıyorlardı. Bu durum Doğu Aryan Kültürlü Mitanniler ile olan ilişkiler ile alakalıydı.

Orta Fırat bölgesinde ve genel olarak Yukarı Mezopotamya'da Kassitlere ait olgulardan ve oldukça kuzey batıdaki Kassit isimlerin yokluğundan da bu tespit yapılabilir. *Erken Eski Babil, Mari Tuttul, Tall Lēlān ve Chaghar Bazar*'dan zengin belgelerinde Kassitlere dair herhangi bir belirtinin-olgunun görünmeyişi, bu negatif Eski Babil ve Susa belgelerinde Kassit isimlerin varsayımsal görünümü ile karşılaştırıldığında onların daha fazla kuzey doğu Zagros kökenli oldukları tespitine dair bakışı daha da güçlendirmiş olabilir. Kassit Kral isimleri MÖ 17. yüzyıllarda orta Fırat'ta tespit edildi. Kassitler ile ilgili tarihi metinler daha çok *Nippur* şehrinin Guannası -Valisi- MÖ 1400-1300 yıllarına dair belgelerinden elde edilmiştir.

IV. Kaštilyaš ve bütün Kassit hükümdarların adlarındaki dilsel ortaklık birinci bileşeni başlangıçta Akkadca isimlerdir. Ama Elamca değildir.[79] Tukulti-Ninurta'nın Babil'i işgalinden sonra Kassitce kral isimlerinde, *"Küdür-Enlil"* (MÖ 1254–1246) şeklindeki tamamı Kassitce olan ismin dışında, Kassit hükümdarları Akkadca ve Kassitce dillerinde ortak isimler taşıyordular.[80] Üç geçmiş-Kassit hanedanının (MÖ 1150-985), *II. Işın, II. Sealand* ve diğer bazı hanedanlarının ve yöneticilerinin ortak (Akkad-Kassite) isimleri vardı.[81] Kassit-lerin sosyal yapısıyla ilgili de bazı tespitler yapılmıştır. "İlgili soy kütüğünün çoğunda Kassit adı taşıyan bir baba ve Babil adı taşıyan bir oğul vardır. Bir Babil adı taşıyan babası ile çok az isimde çocuk adları vardır. Birkaç Kassit klanı, Akkad soy kütüklü tipik adlar taşıyordu.[82] Bit-Hamban yöneticisi, Kassit yönetici sanı olan *"Ianzü"*yü hala taşıyordu. Namri adı, ünlü dil bilimciler *Diakonoff* ve *Kashkai* göre, Urartu yazıtlarında "Babil"ce, /Babil'lū, olarak kabul ediliyordu.[83] Kassitlere ait

78-- *Bkz. Bloomfield, 1904; Balkan, 1986, p. 8; Eilers, p. 136. 1957-58.*

79-- *Bkz. Sassmannshausen, s. 413, n. 22. 1999.*

80-- *Bkz. cf. Sassmannshausen, p. 413, n. 22. 1999.*

81-- *Bkz. Brinkman, pp 234-37. 1963.*

82-- *Bkz. Sassmannshausen, s 144 vd, 2001.*

olan kültür MÖ X. yüz yılın ilk yarısında *Medya*'da kaydedilir.[84] Yaşanan bu dönemde Medya, Urmiye gölü ile Hazar denizi ve batıda Zagros dağları kuzeyde Kafkas dağları ile çevrili günümüzdeki Azerbaycan topraklarıydı. *Allabria, Hubuškia* ve *Ginguhtu* yöneticilerinin adları, günümüz Batı Azerbaycan eyaleti, İran, yönünde bölgelerde sırasıyla *Ianzi-buriaš, Ianzü* ve *Ursi* olarak Kassitce isimler hala kullanılıyor. Sonuçta Mannai'da (Urmiye'nin güneyi) içinde üç yer ismi, başka bir üç isme sahip olan *Gizilbun*'da ve Medya'nın doğusunda yer isimleri de Kassitce olduğu tespit edilmiştir. Bölgede önde gelen kişilerin adları ve çeşitli yer isimleri Kassitce isimlerdi. Yönetici Ellipi ailesinin birkaç üyesi Kassitce adlarını taşıyordular. Kassit isimleri Batı Medya'lı: *Nahši-Marti, Bit-Kilamzah ve Bit-Kubatti*'nin adlarında da görülür.[85] *Nabu-mukīn*-APLI saltanatı (MÖ 978-943) Kassitlerin geç devlet döneminde önemli görevlerde bulunmuştur. Çoğu *sukallu* yetkilileri II. Işın Hanedanlığı döneminde Kassitce adlarını taşıyordular. Bazı Babil tapınak kentleri Ahameniş/Pers döneminde Geç Kassit atalarının isimlerini hala kullanıyordu.[86]

Kendilerinin bıraktığı belgeleri inceleyen tarihçilerden *Hilprecht, İnckler, Hall* ve *E. Meyer,* Kassitleri; *Guti, Hurri, Mitanni, Med ve İskitler* ile aynı soydan gelen *Aryan* kavimler olduğunu ileri sürmektedirler. Bu son iddia pek yetkin değildir. Bu halklar aynı coğrafyanın ve çağdaş halk tanımları olarak Sami ve Sümer ya da Elam olmayan halklar olarak bir biçimde tanımlanmıştır. Güney halkları olan: Akkad, Asur ya da Babillilerce Gutilerde ve Mitannilerde sadece dini kültürel dokularında ve Med, Saka/İskit, Pers ve Partların ise her şeyi ile tüm sosyal dokusunda Doğu Aryan kültürünü baskın bir kültür olarak görmekteyiz. Diğer yandan Ön Asya'da daha çok da günümüz Doğu Aryan toplulukların yaşadığı coğrafya da benzer bir şekilde o dönemde baskın Aryan oluşum bölgede MÖ 1200 sonrasıdır. Daha önce

---

83-- *Bkz. a.g.e. 1979, pp. 17 f.*

84-- *Bkz R. Zadok, "İsim Şinar Kökeni," ZA 74, 1984, s. 240-44. 2002, pp. 24 f. Kaynak, a.g.e..*

85-- *Bkz. Middle Babylonian Ullipi, with attenuation of the initial vowel, according to A. Fuchs apud Sassmannshausen, p. 151b 2001.*

değil. Yaşanan dönemlerde Aryan-Kafkas karışımı, Aryan-Sami ve Sami-Kafkas karışımı baskın kimlikdir. Anlaşılan farklı dönemlerde Zagrosların doğusundan gelen Doğu Aryan topluluklar bölgede önce Hurrili kabileler ile karışıyorlardı. Her yeni oluşumda yeni bir Aryanik halk görünüyordu. Nitekim Doğu Aryan kimlikli Mitanniler MÖ 17. yüzyılda bu Kafkas kültürlü halklar ile Zagrosların doğusunda bir biçimde etkileşime girmişlerdir.

Kassitler hakkında şunu kabul edebiliriz. Onlar bölgenin Guti, Hurri ve Subarru adlı kavimleri ile aynı soydan olmamaları pek ala mümkündür. Anlaşılan bu kavim hem bölgenin eski Kafkas kavimleri ile ve aynı bölgeye daha sonra göç eden, Ariyaca konuşan Mitanni ve daha sonra MÖ 10. yüz yılda yine Doğu Aryan kültürlü; Med, Kimmer, İskit, Pers, Soğdia ve Part kavimleri ile karışarak bölgede özellikle bir Kürd kavmi oluşumunda yer almışlardır. Kassitler Küçük Zap Nehri'nin güneyinde kalıp Mandali Nehrine ulaşan bölgede Kürd Soranların oluşumunda yeralmış olması pek ala mümkündür. Kassitlerin yerleşik ana gövdesi coğrafik olarak bize Kürd Soran coğrafyasını gösteriyor. Bilindiği üzere Kassitler, Hurriler gibi Kafkas kültürlerine rağmen onlara dair coğrafik olarak Küçük Zap Nehri'nin kuzeyinde kalan belirli bir yerleşim kayıtı görülemedi.

Kassit ve Hurrilerin Kafkasik dil yapıları tezi kısmen doğru olabilir. Kafkasik dil görünümü bölgenin diğer önemli bir gerçeğidir. Bu dili konuşan Zagroslardaki kavimlerin yine aynı bölgenin Ariyaca konuşan diğer kavimleri ile karışmaları aynı dinsel itikat ve siyasi ortaklıklar ile gelişmiş olabilir. Nitekim Mitanni ve Urartu devletleri bu kültürel karmaşık oluşuma örnek gösterilebilir. Bu devlet yapılarında yer alan Kafkasik ve İrani kavimler nitekim aynı inanca ve ortak siyasi çıkarlara sahip olmuştular. Urartu'nun son MÖ 6. yüz yılındaki *Mannai Tapınağı*, bu kültürel bileşimler için önemli bir göstergedir. Mannai'yi bazı araştırmacılar Urmiya Gölü'nün kuzey veya kuzeybatısında, bazı araştırmacılar ise güney ve güneydoğusunda yerleştiklerini ileri sürmektedirler. MÖ 6. yüzyılda bir dönem için Mannai'deki Sakız yöresinin *İskitlerin* siyasi yönetim merkezi olabileceği tahmin ediliyor. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Sakız kasabasının 49. km doğusunda yer alan *Ziwiye*'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılar bura-

sının büyük olasılıkla Mannai olabileceğini düşündürmektedir. Kavimlerin özellikle Medya topraklarında şekillenmesinde dini tapınaklar önemli bileşim merkezleridir. Bu ortaklıklar kültürel ortaklığı da şekillendirmiştir. Tıpkı hala yaşamakta olduğumuz dini alanda İslamiyeti Arapça kültürü ile edindiğimiz bizlerin Sami kültürel İslami görünümü bu duruma örnek verilebilir. Bu konular ileride Mitanni ve Urartu bahsinde daha detaylı olarak işlenmektedir.

Kassitler aile ve aşiret birimleri yarı-göçebe Sami aşiretler gibi organize edilmiştir. Onlar şehirler üzerinde kontrol aldıktan sonra da bu birimleri sürdürmede ısrarlı olmuşlardı. Zaten, aşiret örgütü Orta Babil döneminde yaşayan Babil toplumunun yabancı olduğu bir sosyal yapı değildi."[87] *Babil'i* kendilerinden önceki fetih edenlerin aksine Kassitler, daha sonra Babilliler tarafından yabancı ve müdahaleci unsur olarak kabul edilmiş görünmektedirler. Babil kültürel etkisi Kassitler bölgeden çekildikten sonra da muhtemelen Kassitler üzerinden devam etti.

Hammurabi'nin ölümünden sonra onun oğlu *Samsuiluna* (MÖ 1750-1712) döneminde Babil egemenliği altındaki bütün ülke karışır. Sümer kentleri, Kassitler ve daha güneyde Elamlar baş kaldırır. *"Tarihi bilgiler bir araya getirildiğinde Kassitlerin Zagros dağlarındaki anayurtları sürekli Babil kralları ile savaşmış ve bu savaşlarda Kassitler yurtlarını savunmuştular."*[88] Kassitler Hurrililerin bir kolu olduğu kabul edilir. Ayrıca Hurrililerin MÖ 500'lerden beri bölgenin yerleşik halkı olduğu Nuzi yakınlarında bir yerleşim olan, o devirde adı *Gasur* olan bir tapınak şehridir.[89] Buradaki kayıtlar; Akkad, III. Ur (Guti) Sülalesi, Asur'un Kapadokya sürecini yaşamıştır. Buluntularda az da olsa ön takılı isimlerde Hurrilerin varlığı görülebilir. *Urkiş* krallarından Kral *Tişari*'ye ait yazı ile yazılmış, Hurrice bir vesikada verilen bilgilere göre de, Hurri kökenli *Marhasi, Simurrum, Tukris, Urkis, Nawar ve Karhar* krallıkları Dicle nehri ve Zagros dağları arasındaki platoya yerleştirilmektedir.[90] Hurrilerin bir boyu olan Kassitler daha önce

86-- *Bkz. Sadok, 2003, s. 482, 6.*

87-- *Bkz. Sassmannshausen, 2001, s. 18.*

88-- *Kaynak: Universele Wereld Geschiedeniş Cilt II. S. 18.*

89- *Bkz. T. J. Meek, HSS X,s XII. Sümer kökenli Gasur adı, Gasur metinlerinde 19 yerde geçmektedir. (Bak. Meek, HSS, X, s.IX)*

Zagros'larda küçük krallıklar kurmuştular, Zagros'ların doğu yakasında *Kirmasan*-günümüz Kirmanşah-İran Diyala Nehri yolu üzerindeki *Holvan'da* krallık kuran Hurrili *Kassitler* zamanla güçlenir ve çevresiyle egemenlik savaşlarına girişirler.

Siyasi tarihi henüz geçmemişken burada şu bilgiyi vermek gerekir. Mezopotamya'nın kalbini Babil şehri olarak ele alırsak bu bölgeye İran üzerinden doğudan batıya geçiş güzergâhı birisi bu Zagroslarda büyük bir vadi olan *Diyala Nehri* hattıdır. Batının tarihinde önemli bir başkent olan Ecbatana'ya (modern Hemedan) uzanır. Kürdistan'da bu vadi üzerinden ortaya çıkacaktır. Doğu Aryan halkların öncüleri olan Medler buradan hareket ile Asur'u yıkacaklardır. İkincisi daha çok körfeze yakın olan fakat bataklıklar ile çevrili daha güneydeki *Elam-Sus* şehri yoludur. İkinci yol doğuda Hindistan'a ulaşan ticaret yoludur. İlerde Pers döneminde Kral Yolu olarak düzenlenecektir. Fakat hiçbir zaman bölgenin kaderinde *Diyala-Ecbatana*'ya çıkan yol kadar rol oynayamayacaktır.

MÖ 1650'lerde Zagroslarda bir şekilde görünür olan *Hurriler, Mitanniler/ Maryannular ve Kassitler* birlikte hareket ediyorlardı. Aynı dönemde tüm bölgeyi kasıp kavuran Hiksos istilaları da vardı. Kafkas soylu halkların bu koşullarda birlikte hareket ettikleri düşünülebilir. Nitekim Kassitler, Mitanniler, Subarular ve diğer Hurri boyları artık yeni göçler ile Orta Mezopotamya'yı bu dönem istila etmeye başlamışlardı.[91]

Tekrar konuya dönersek, Babil'deki karışıklıkları da dikkate alan ve Zagros dağlarındaki aşiretler arasında birliği gerçekleştiren Kassitler, Mezopotamya düzlüklerine inmek için bölgedeki diğer Hurri aşiretlerinden de yardım alarak Babil'e saldırırlar. *"Önceleri Babil kenti bölgesinde direnişle karşılaşan Kassitler, önce orta Fırat ve Dicle bölgesine yerleştiler. Orada Fırat ve Habur ırmakları arasında kalan bölgedeki Mari ve Terqa kentlerini alarak, bu bölgede "Xana Prensliğini" kurdular. Bu Krallık Kassitlerin Babil'i tamamıyla ele geçirip güneydeki bölgelere de egemen oldukları döneme kadar (MÖ 1595), yaklaşık 250 yıl devam etti."*[92]

90- *Bkz. G. Contenau, Babylonaca IX (1926) s. 182. v.d.*

91- *Bkz. F. Kınal, "Eski Antolia Tarihi", Ank. 1962, s. 92.*

MÖ 1595'de Babil, Hitit Kralı I. Murşil 'in akınlarına maruz kalır. Bu sefer Hititler Babil'i işgal edip talan eder. Hitit kralı *I. Murşil* kuzeyde Hurri ülkesini - günümüz Kuzeybatı Kürdistan'ı kuzeybatıdan güneye doğru hareket ederek önce *Halpa* / Günümüz *Halep* şehrini almış ve daha sonra Sümer topraklarına yönelerek Babil'e yönelmişti. Hitit saldırısı karşısında korkuya kapılan Babil halkının büyük bir kesimi çocuklarını ve mallarını alarak daha önce geldikleri Arap çöllerine, Bahreyn'e doğru kaçarlar. Bu sırada Babil'de köle, işçi ve asker olarak çalışan Kassitler, Hurriler, Hititlere karşı savunmaya girişirler. İşgal ve savunma sürecinde dağlı aşiretlere ve Diyala vadisindeki *Holvan*'da bulunan Kassit Krallığı'na haber gönderen Kassitler, Hititlere karşı büyük bir direniş sergiler ve gelen yardım sonrasında da Hitit saldırısını da püskürterek Babil'e sahip olurlar. - Kassitlerin Hititleri Mezopotamya'dan püskürtmesi sonucu kuzeybatıda bulunan diğer Hurriler ve Mitanniler de ikinci defa toparlanır ve egemenliklerini Hititlere karşı yeniden kurarlar. Hititlerin saldırılarından sonra Babil eski krallık gücünü iyice kaybetti. Kral Hammurabi'nin soyundan olan Babil Kralı --olması muhtemel- Ammi-ditana'nın MÖ 1620-1583 söz ettiği Kassitlerin Zagroslardaki Kralları günümüz Lorilerin topraklarında yaşamaktaydı. Kassitlerin Babil'deki siyasi olaylarda harcı ve katılımı vardı. Babil'deki siyasi kargaşadan faydalanan *III. Kastiliaş* önderliğinde gelen Kassitler Babil'i ele geçirerek yerleştiler. MÖ 1595 Babil'i kendilerine başkent yaparak devletlerini kurdular.

Babil'de yaşamaya başlayan Kassitler bu Sümer medeniyetini benimsemiştiler. Kassitler zamanla kendilerini Mezopotamyalı saymaya başladılar. Buradan da anlaşılacağı gibi bir fetihçi eğer fetih ettiği halkın uygarlığını benimsiyorsa bu durum onun ondan daha geri kalmış uygarlığı ile doğrudan alakalıdır. Yani Kassitler Babil'i fetih ederken yerli halka askeri üstünlüklerine rağmen bu Babil'li Sami kökenli Amoritlerden kültürel olarak daha geri bir kavimdir.

600 yıllık tarih boyunca sadece Kassit Krallarının adını bilmek fakat onların neler yaptığını bilmemek oldukça ilginç olsa gerekir. Üstelik Kassit Kral ve Tanrılarının isimleri Sami ve Sümerce adları olmadıkları apaçık. Onlara dair bilgileri Mısırlılardan öğreniyoruz. Kassitleri, Mısır firavunları ile yakın aile bağlarının olmasına bunu

borçluyuz. Ayrıca kendilerinin resmi yıllıklar tutmaması çok garip. Üstelik Mısır Firavunları ve Mitanniler ile her türlü ilişkiyi kurduklarını biliyoruz. -Bu tarihsel bilgi noksanlığı Kassitlerin Mezopotamya halkı olmaması ile mi alakalıdır? Bunun araştırılması gerekir.

Babil'in Kassitlerin eline geçmesiyle, I. Kassit /Kardunya dönemi *I. Kassitlyas* ile başlar. Bu dönemde *"Kardu, Karduk, Kardu-miaş, Kardunya"* adlarının hem coğrafik mekâna, hem de etnik ve idareci sınıfa verildiği, Mezopotamya adının da *"Kardunya"*, hâkim sınıfın ise *"Kardu-miaş"* olarak belgelerde geçtiği görülmektedir. Bu yönetici *(K)Ardunya* ismin Kassitlerin işbirliği yaptığı Mitannili *Maryannu* yöneticilerinin adına yakın olması dikkat çekicidir. İki isim adlandırması da Mısırlılara aitti. Mısırlı Firavunlar Mitanni-Maryannu soylu Hitit Kraliçesi Peduhespa'nın ünü sonrası hem Kassitlerden hem Mitannilerden oldukça gözde olan Maryannulu gelinler almışlardı. Birbirlerinin dünürü olan dönemin üç büyük devleti (Mısır, Mitanni ve Kardunya) birbirlerinin hısım soylarını pek ala iyi bilirler.

Yeniden yaratılan Babil İmparatorluğunda Kassitlerin kendilerinden tarihte yine *"Babilliler"* diye söz edilmiştir. *Xana Hanlığı* ya da *Prensliği* veya "*Kassitler*" tanımı tarihçilerce pek kullanılmamıştır. Daha sonraki dönemlerde onlara Mısır yıllıklarında "*Karduni-miaş*" denecektir. Kassitler, *Kardunya/Kardumiaş* Babil krallığını MÖ 1531-1128 yılları arasında 400 yıl sürdürecektir. Babil, Mısır, Mitanni ve Asur'un eşzamanlı olarak kesiştiği *"Amarna Kayıtları"* da MÖ 1651 *"Kısaltılmamış Kronoloji"* ise Babil I. Hanedanlığın sonunu MÖ 1733 göstermektedir. İlk bilinen Kassit Kralı *Gandaş*'tır. *Gandaş* daha önce Kassitlerin Holvan'da kurmuş oldukları Xana Prensliğinin kralı olabilir. MÖ 1733-1717 yılları arasında iktidarda kaldı. Daha sonra krallık Babil'in fethi ile Babil'e taşınmış oldu. Bu krallık, Babil'de 567 yıl hüküm sürmüştür. Kassitler zamanla doğuda Loristan'a, kuzeyde birçok Hurri Prenslikleri kendilerine katarak ve Fırat'ın orta bölümlerini kapsayan büyük bir egemenlik alanı yarattılar. Kassitler Babili ve aşağı Sümer'i ellerinde tutarken kuzeylerinde Sami Amoritlerin kurduğu Asur devleti ayaktaydı. Kuzeyden Mitanni ve Hurri akınları ve güneyde Kassit saldırılarından Asurîler belli bir dönem Mitannilerin vassalı olan devlet konumunda kalmıştı. Asurîler, Hurri-Mitanni saldırılarından kur-

tulmak için Babilli Kassitlerden yardım istese de tahtta bulunan Kassit kıralı *"I. Kuri-Kal-Zu"* ölümü MÖ 1374, (Bu isim, günümüz Kürdçesinde, "*Yaşlı Zu'nun oğlu*" anlamındadır.) Asurîlerin yardım taleplerini geri çevirmiş ve bir başka boyları olan Mitannilerin Asurîlere saldırmalarına karşı sessiz kalmıştır. Kardunya (Kassit) en parlak dönemlerini *I. ve II. "Kuri-Kal Zu"* kralları dönemlerinde yaşamıştır. Kassitler ülke sınırlarını belli etmek için sınır taşlarını kullanan dünya tarihinde ilk devlet olmuştur.

Kassitlerin Elamlar ve Asurîler ile yaptıkları sürekli mücadeleler Ön Asya'nın tarihi gelişimi bakımından önemlidir. Mısırlılarla dost geçinen Kassitler, Suriye üstünde hak iddia etmekten vazgeçtiler. Fakat buna karşılık gerek Elam'ın ve gerekse Asur ülkesinin hâkimi olmak istediler. Fakat Mitanni Krallığı'nın yıkılmaya yüz tutması üzerine yeniden bağımsızlığını kazanan Asur devletine karşı, siyasî ve askerî bir üstünlük sağlayamadılar. MÖ X. yüz yılda kırsal alanlardaki topluluklar Kassit aşiret ve Babilonya şehir tapınaklarına karşı gelmeye başladılar.[93] Ama onların ana sorunları Babil'in kuzeydoğusunda kalan Zagroslarda özellikle *Namri ve Bit-Hamban* kabile şehirleri oldu. Günümüz İran-Irak sınırında yer alan Akkad çivi yazısı kaynaklarında görülen bu şehirler, Kassit Hanedanlığının (MÖ 1157) çöküşünden sonra ve Medler döneminde, MÖ 612 yılında Asur İmparatorluğu'nun yıkılışıyla birlikte kaybolur. Her iki bölgedeki kalkışmalar Babil'e MÖ XI-X yüz yıllarda epey sorun çıkarmasına rağmen MÖ 850'lerde esas tehlike yine kuzeyden bu bölgeleri de kontrolüne alan Asur devletinden gelecekti.[94] Kassitlerin zayıflaması kendilerine bağlı Asur, Elam ve diğer krallıkları harekete geçirir. Güneydoğudaki Elam krallığı Kassit'in merkezi üssüne yani Babil'e saldırarak bölgeyi işgal eder. Kardunya'nın başkenti Babil bu işgal ile Elam'ın eline geçer. Hurri-Mitanni işgalinden kurtulan Asurîler de Kuzey Kassit kentlerine saldırır. İçerdeki siyasi kavgalardan zayıflayıp birliğini yitiren Kassitler dış saldırılara karşı direnemez ve yenilirler.

Kassitler, Babil'de *IV. Kaştilas* zamanında MÖ 1242- 1235 Asur ve

---

92-- *Kaynak: Kürdler ve Kürdistan, Kemal Burkay, Deng yay. S.57*

93- *Bkz. Edens, pp. 210 f. 1994.*

Elam'a karşı iki cephede birden savaştılar ve yenildiler. Ülke Asurîler tarafından yakılıp yıkıldı. Bir süre daha barışçı politika ile ayakta kalan Kassitler, Elamların MÖ 1155 yılında yaptığı saldırıda tamamen yenildiler ve egemenliklerini Babil'de kaybettiler. Diğer bölgelerde savaşlarına devam ettiler. MÖ XII. yüz yıldaysa, yavaş yavaş güçlenen Asurîler, Mezopotamya'daki rakipleri Hititlerin ve Kassitlerin zayıflamasından yararlanarak, Kassitler ile sürekli savaşmaktan yine zayıf düşen Elamları yenilgiye uğrattılar. O tarihten sonra, Asur hükümdarları doğuya egemen oldu. Elamlar tarafından sürekli zayıflatılan Kassitler, Asur Kralı *Tikulti-Ninura* bir suikast neticesinde hayatını kaybetmesi üzerine, ortaya çıkan karışıklık üzerine Isın şehrinin Generali *Nebuchadnezzarı* MÖ 1128 –1050 duruma egemen olur. İktidar ortağı Kassit sülâlesini ortadan kaldırıp Babil'de kendi *II. Isın Sülâlesi* devrini başlatır. *"Babil'deki Karduni devleti her ne kadar Asur ve Elamların yaptıkları savaşta kısmi başarılar elde ettilerse de bu onların Babil ülkesinde kalmalarına yetmedi. Babil'de MÖ 1171 yılına kadar kalabildiler. Tekrar Zagroslardaki eski topraklarına geri döndüler."* [95] Bu masâlımsı anlatımın doğru olacağını sanmıyorum. 400 yıl Babil'de hüküm süren Kassitler artık dağlı bir halk olarak da düşünülemez. Kaldı ki onlar hem Mısır hem Mitanni Kraliyet aileleri ile akraba olmuşlardı. Bu krali gelenek yüzlerce yıl sürmüştür. Kassitlerin bölgede Asurlaşmış oldukları gözden kaçmamalıdır. Pek ala siyasal geçişi bir darbe olayı olarak da görebiliriz. Hatta aynı Asurîlerin kendilerini Hanigalbat *Mitanni/ Maryannu* soylularına dayandırdıkları da bilinir. Zaten Asur uzun bir dönem Mitanni Devletinin vasalı konumundaydı. Mitanniler Asur'a idarecilerini yerleştirmişlerdi. Asurlu bazı *Limmu*'ların (Yöneticilerin) kendilerinin *"Hanigalbat yüksek rütbeli memurların soyundan"* göstermeleri Asur'daki Mitanni/Maryannu egemenliğini gösterir.[96] Konu hala aydınlatılmamıştır. Çünkü Kassit sonrası Babil artık karışık soyludur. Asur on ikinci sülale iktidarda iken MÖ 16 Temmuz 539'da Persler (ki, Medlerin halefidirler) Ba-

---

94- *Bkz. http://www.iranicaonline.org/articles/Kassites J.A Brinkman (1976-80, p. 465)*

95- *Kaynak: A History of the Babylonian and Assyrians. C. I. S. 42.*

96- *Bkz. W.Andrae, Die Stelenreihen in Assur, WvDOG XXIV 1913 No 63, 129, 137.*

97- *Bkz. J.M. Roberts, Dünya Tarihi.*

bil'e girdiler. Böylece buradaki egemenlik *Doğu Aryan* kavimlere geçti.

Bazı bilgilere göre Kassit kralları sıralaması şöyledir: *"Kassit tahtına Agum (hük. 22 yıl), Kastiliyaş I (hük. 84 yıl) ve Kastiliyaş II (hük. 22 yıl) adlı krallar geçti. MÖ XVII. yy.ın başlarında Kassit tahtına geçen kral"*[97] Başka bir kaynakta daha geniş bir liste var. Bu yüzyılın ortalarına doğru Kassit tahtına *II. Agum* adlı bir kral geçti. MÖ XVI. yy.da Kassit devletinin başına geçen tespit edilen krallar şunlardır: *"Barnaburiaş I, Kastiliyas III, Ulam Burias, Agum III (Amenofis III ile çağdaştır). Bu son kral zamanında Kassitler geniş bir yapım faaliyetine giriştiler; kanallar açtılar, sulama sistemini geliştirdiler. Agum III dış siyasete de önem verdi; Mısır ile siyasi ilişkiler kurdu. MÖ XV. ve XIV. yy.larda Kassitlerin başına Kadasman Harbe (1410 – 1396) geçti; sonra sırayla Kurigalzu I, Kadasman Enlil I, Burnaburias II (1367 – 1346), Kadasman Harbe II, Kurigalzu II (1343 – 1321), Nazi Muruttas (1320 – 1295), kral oldular."*[98] Bu hanedanlar aslında Babil'e hükmetmemişti. Fakat onların geliştirdiği numaralama sistemi daha sonraları Babil'deki Kassit kralları tarafından kullanılmış olduğundan dolayı burada listelenmişlerdir. Bu krallar Babil'in fethinden önceki Kassit soylu krallarıdır. Bu krallık listesine rağmen, Kassit egemenliğinin MÖ 1000 yıllarına kadar taşıyan bilgiler mevcuttur.

KASSİTLERDE UYGARLIK

Kassitler MÖ 14. yüzyılda Diyala bölgesi dâhil, Babilonya'nın tamamını kontrol ediyorlardı. Basra Körfezi'ndeki *Dilmun* (günümüz *Bahreyn*) bir Kassitli vali tarafından yönetilmekteydi. Babil-Amarna yazışmalarına göre, yakın doğuda en güçlü komşuları Mısır, başka büyük bir güç olarak kabul edildi. Kassit kralları, Yakın-Doğudaki civarlarındaki güçler ile Mısır, Elam, Mitanni ve Hatti devletleri ve onların çağdaş yöneticileri ile hanedan evlilikleri şeklinde belli bir politika izlemişti.[99] İki Kassit kralı olan *I. Kadašman-Enlil* (1369-1355 M.Ö.) ve

98- *Kaynak: Meydan Larousse.*

99- *Bkz. van Dijk, 1986, pp. 164 f.*

100- *Bkz. II. Burnaburiaš itibaren döneminden Meli-sihu o kadar; pp 164 f. van Dijk, 1986.*

Burnaburiaš (1354-1328 M.Ö.) ile Mısırlı firavunlar arasında ondört mektup alıp vermesi oldu. Bu yazışmalar, esas diplomatik evlilikler ile ilgilidir.[100] Mısır ile iyi geçinmeye çalışan Kassitlerin evlilik yoluyla Firavunlarla akraba oldukları bilinmektedir. *III. Amonhotep*'in karısı Kraliçe *Tiye Meressi*'nin aslında bir Kassitli prensesi olduğu Mısır El-Amerna arşivindeki tabletlerde belirtilmektedir. Bu arşivdeki bir mektupta Kassit kralı Kraliçe Tiye'den doğma kız yiğenini oğluna ister, Firavun'un bu teklifi ret ettiği bir mektupta yazar. Asıl önemlisi III. Amonhotep'in karısı *Tiye*, Doğu Akkadeniz'e dinsel monetizm inançları getirmekle tanınmaktadır. Tiye uzun bir hayat yasamış ve kocası III. Amenhotep'in ölümünden sonra hayatta olduğu belgelenmiştir. Bu dönemde oğulları olan *"Akhenaten"* adını alarak monoteizmi geliştirip bu inançları yaymaya çalışmıştır.[101]

Kassit dönemi belgelerinin (çoğunlukla yayınlanmamış yaklaşık 12.000 tablet), çoğu *Nippur*'da bulunmuştur. Bu belgeler MÖ 1360-1220 dönemini kapsar. Belgelerde devletin idarisine dair bir arşiv de yer almaktadır. Bu devlet yönetimine dair idari arşiv bilgilerine göre, belgeler Nippur ve kendi eyaleti valisi altında bir merkezi yönetim ortaya koymaktadır. Burada yazılı bilgilere göre, bir tapınağı, (bir sarayı/ **"***šandabakku"*, Sümerce; *Ǵuenna* /Nippur'da) ancak bir vali yönetir. Görünüşe göre bu valinin diğer valilerin karşısında özel, imtiyazlı bir gücü var, keyfi davranabiliyor.[102] Nippur valisi Babil aristokratların başkanı olduğunu düşünüyor, ama onun önerisi, yani Nippur valisi şahsında belli bir dereceye kadar ikinci bir kralın kişiliği tecelli etmiş olduğu düşünülemez. Valilik, laik, ama aynı zamanda Nippur ve Enlil tapınağı (Ekur) için yüksek rahip olarak hizmet verebilir. Bu tapınak muhtemelen Babil'deki Kassitlerin en önemli kurumlarından biriydi. Nippur tapınak geleneği Guti III. Ur Sülalesi döneminde Kral Ur-Namma zamanıda da buraya büyük bir önem verilmişti. Anlaşılan Gutiler döneminde başlayan Nippur tapınağına olan yakınlık ve bağlılık Kassitler döneminde de devam ediyordu. Gutiler ile Kassitler ara-

101- - *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/III._Amenhotep#Ailesi.*

102- *Bkz. http://www.iranicaonline.org/articles/Kassites, K. Balkan, Kassitenstudien, 1: Sprache der Kassiten Die, American Oriental Serisi 37, New Haven, 1954. (1986, s 9 f.*

sında burada bir kültürel bağlılık da kurulabilir.

MÖ II. binyılda Kassitlerin idaresi altında bulunan Aşağı Mezopotamya'da, Hitit ve Mitanni devletinin idaresine birçok noktada benzeyen feodal nitelikte bir devlet teşkilatı vardı. MÖ 1750 ile 1450 arasında, tam bir feodal devlet düzeni görülür. Fakat MÖ XV. Yüz yılın ortalarından itibaren kültür bakımından olduğu gibi, devlet idaresi bakımından da Kassitler, Babil'in etkisi altında kaldılar. Babil'in merkeziyetçi ve bürokratik idare sistemini feodalizmle birleştirerek değişik bir devlet düzeni ortaya koydular. Babil'de oturan kral ve Nippur eyaletinin *"Guenna"* adını taşıyan valisi asıl yönetici durumundaydılar. Kassit hâkimiyetinin sonlarına doğru Nippur'da Guenna'lar ile birlikte merkezileştirilmiş idare sistemi de ortadan kalktı: mutlak hâkim, kral oldu.

Kassitler zamanında medeniyet yeni bir biçimde seyretmemiştir. Bulunan tarihi kalıntılardan da bu durum tarihçilerce teyit edilmiştir. Bu kalıntılardan biri *Akra*-Güney Kürdistan (Kuzey Irak)- şehrindedir. O zamanlar Kassitlerin önemli yerleşim yerlerinden biri olduğu anlaşılan Akra'da yapılan kazılarda Kassitler döneminden kalma büyük bir kale, tapınaklar ve saray bulunmuştur. Bu örneklerde de Kassitlerin kendilerine has stil ve yontuculuğu tespit edilmiştir. Kassitler savaş arabalarına sahip olmaları ile birlikte artık göçebe değildiler, ama ayrı bir yerleşim alanında kalan kırsal ordugâhlarına tamamen yerleşmiştiler. Kuzey Babil bölgesinin kırsal kontrollünü ele geçirince, buralarda giderek kaleler yapıldı ve bu kalelere yabancı göçmen işgalciler yerine paralı askerlerden oluşan bir garnizon sistemi oluşturuldu. Kırsal alandaki bu yeni yerleşimler merkezi devletten uzaklaşıyordu. Çünkü merkezi otorite bu yerleşimler ile ailesel ya da dini külte uygun düşecek denetimleri elde tutacak bir ilişki geliştirilememişti. Ayrıca Araştırmacı, tarihçi *SFC. Richardson,* kendi başına hareket etmeye başlayan bu kalelerin sonraki yüz yıllarda Kassit ve Aryan Med kabilelerinin geleneksel feodal yapılarının öncüleri olduğu görüşündedir.[103] Kassitlerin MÖ 15. yüzyılda Nuzi'de yerleşik oldukları kayde-

103- *Bkz. SFC Richardson, "The Collapse of a Complex State: A Reappraisal of the End of the First Dynasty of Babylon, 1683-1597 BC," Ph. D. s.55, 231, 325 - 336 347, 2002.*

dilir. Yani Orta Asur belgelerinde belirtilmiş olduğu gibi Kassit kralları Mezopotamya'da büyük bir yapım faaliyeti gösterdiler. Samiler döneminde sönmeye yüz tutan heykeltıraşlık ve gerileyen astronomi bilimi Kassitler döneminde yeniden gelişme göstererek Kardunya'yı zamanın en ileri ülkesi haline getirir. Büyük şehirlerde cepheleri süslü tapınaklar ve saraylar yaptırdılar. Kentleşme ve Babil kırsal nüfusun düzeyinde milattan önce erken ikinci binyıla göre daha düşük olmasına rağmen, Kassit yöneticileri ülkenin çeşitli yerlerinde yine de eski şehirlerini yeniden imar etmiştiler.

Kassitlerin ana projesi yeni bir başkentin tesis edilmesi idi. Bu projeyi Babil'in kuzeyinde bulunan "*Dur Kurigalzu*" kalesini yaparak gerçekleştirmiş oldular. Bu Kassitce adın Aryan kültürel görünümü Mitanni kültüründen ve dini anlayışından Kassitlerin etkilenmiş olduklarını gösterir. Başkentin yer adı, bu tip ilk bileşeni Kassit tapınaklarının öncesinde MÖ XX ve X. yüzyılları arası Babil'inde yaygın örneği olan Agum ve Dur-Kurigalzu adından geliyordu. Örneğin; *Agum* ve *Burra-sah* gibi.[104]

Bu başkentte büyük bir saray ve tapınak olarak da kuleli bir tipte; oldukça yüksek bir ziggurat yer alıyordu. Şehir, *Kral Kurigalzu* tarafından muhtemelen MÖ 15. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırılmıştır. Erken Kassit Devletin büyük projeler için büyük kaynaklar ayırmış olduğunu kanıtlıyor. Mimaride ilk tuğla kullanılarak yaratılan kabartmalı dış giydirmeler ve süslemeler Kassitler tarafından saray, köprü ve tapınaklarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Oymacılık sanatı ile Kassitler pekçok alana nüfuz etmişlerdi. Kassitler Babil'de daha çok dokumacı ve diğer tekstil işçileri olarak kaydedilirler, anlaşılan diğer el sanatlarında fazla temsiledilmiyordular. Bu durum Kassitlerin Babil'de yerleşik ve sosyo-ekonomik alanda etkin olduklarının kanıtıdır. Bu yüzden, Kassitler Babil'i ele geçirdikten sonra güncel yaşamlarında rol aldıkları mevcut uygarlığa iktidarları ile hız kazandırmış ve 700 yıla yakın bir uygarlık kurmuşlardır. Kassitler döneminin en önemli edebi eseri Babil sınırları içinde yaşayan Kassitli *Sin Lekke*

104- *Bkz. K. Nashef, und Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen Die Zeit mittelassyrischen, repertoire géographique des Textes Cunéiformes 5, Wiesbaden, s. 88 f. 1982 Kaynak: a.g.e.*

Unnini'n tarafından ilk defa şiirsel bir dilde bir şeklinin yazılmış olduğu *"Gılgamış Destanı"*dır. Gılgamış Destanı, tarihin en eski yazılı destanının adıdır. Bu destan, Gutiler ile Kassitlerin yerleşim alanlarında meydana gelen olayları efsaneleştiren Gılgameş (Gılgamış) adlı bir kralın başında geçen öyküler üstüne kuruludur. İlk kez MÖ 1250 yılında şiir üslubuyla Kassitli Sin Lekke Unnini'n tarafından yazılmıştır. 12 kil tablete Akkad çivi yazısı ile kaydedilmiştir. Uruk kralı Gılgameş'ın ölümsüzlüğü arayışının öyküsünün anlatıldığı destan aynı zamanda Nuh Tufanı'nın en eski sürümünü de barındırmaktadır. Gılgamış destanı Mezopotamya devletleri arasında en önemli eserlerden biridir. Gılgamış Destanı, Babil'lilerin milli destanı olmuştur. Gılgamış, tarihte ilk şiirin, ilk romanın, ilk masalın, ilk cennet ve cehennem düşüncesinin ortaya konulduğu bir yazılı edebi üründür. Bu destan, aynı zamanda insanı yücelten niteliği ile günümüzün sanatçılarına, düşünürlerine, bilim adamlarına bir esin kaynağı olmuştur. Konusu; Ebedi hayatı arayan Uruk krallarından Kral Gılgameş'in başından geçen olaylar üstüne kuruludur. Öykünün kahramanı Gılgameş macera peşinde koşan alelade bir şahıs değildir. Destanın özü arkadaşlığın ve dostluğun ebedi oluşu etrafında toplanmıştır. Gılgamış, en yakın dostu Enkidu'nun ölümünün ardından giriştiği ölümsüzlüğe ulaşma çabasının nâfile olduğunu ve Tanrı Enlil'in öğütleriyle, insanın ancak büyük bir ad bırakmakla ölümsüzlüğe erişebileceğini kabul etmiştir. Bu eser, Kassitli Sin Lekke Unnini'n tarafından Akkadça yazılması ile Kassitlerin bölge kültürüne gönüllü asimilasyon örneğinin en başat örneğidir.

Kassit heykellerinde, çoğunlukla ellerini göğsünün üstünde kavuşturmuş, tüylü bir kürk giymiş, tapınan insan figürleri tasvir edilmiştir. İşlenen kabartma konularındaki çalışmalarda dönemin politik olaylarına yer verilmiştir. Anlaşılan Kassitler oldukça dini bütün insanlardı. Kassitler de bu dindarca görünüm sadece heykellerde görülen kapalı giyimde değil, onların dini ziyaretgâh Nippur şehrine verdikleri önem, Kraliçe Tiye'nin Mısır'daki dindarlığı gözden kaçmamalıdır. Mitanni/Maryannu Mithracı dininden bir etkileşim olarak görülebilir. Kassit sanatının karakteristik eserleri olarak *"kudurru"* adını taşıyan taş steller gösterilebilir. Tarla sınırlarında yahut tapınaklar içinde duran ve arazi veya emlakin belirli kişilere, bir takım imtiyazlar ve vergi muafi-

yetleriyle birlikte verilmiş olduğunu bildiren bu steller, yalnız sanat bakımından değil, dil ve sosyal teşkilât bakımından da son derece önemli yer tutar. Zamanla bu taş stelleri Asurlar, Urartular bölgede kullanacaktır. Krallar bu steller üzerinde kendi propagandalarını yapacaklardır.

Babilliler gibi küçük aile birimleri şeklindeki yaşantılarının aksine, Kassitler geleneksel büyük aile, klan ve kabile yapılarını korurdu. Kassitler patriorkal mülkiyet ve miras geleneklerini korumuş olan babalarından kalan klan evleri ile gururlanırdılar.[105] Babil belgelerinde Kassitlerin işçi, asker, memur, at bakıcısı, usta Personel (sanatçı), din ve bilim adamı gibi değişik meslekler içinde Babil'de çalıştıkları yazılmaktadır. Kassit yönetimi devlet katında çalışanlarına onların mertebesini bildiren ve üzerinde tanrı sembolleri olan belgeler veriyorlardı. Bu durumu *Meydan Larousse:* "Kassit" maddesinde şöyle değerlendirir; *"Kassit devrinde yapılan mühürlerde Hammurabi devri mühürlerine benzeyen birtakım resimler bulunmaktadır. Fakat Kassit hâkimiyetinin ortalarına doğru resimler özelliğini kaybetmiş; resimleri çevreleyen çerçeve kalınlaştırılmış ve büyütülmüştür."*[106] Kassitler de her çeşit toprak ürününden yün, deri ve yağ gibi maddelerden belirli bir miktar vergi alınırdı. Birçok kimse devlet çiftliklerinde ve imalâthanelerinde angarya işler görmek zorundaydı. Bu süreç içinde yeni tür evcil hayvanların ehlileştirilmesi, Atının ilk defa Mezopotamya'da kullanılması, taşın yanı sıra kerpicin samanla yoğrularak dayanaklık kazandırılması, petrol ve ziftin bulunup ticari meta olarak Mısır'a satılması Kassit uygarlığına denk düşmektedir. Bu hususta önemli buluntulardan birinde Kassitlerin dünya ticaretindeki yerini de gösteriyordu; Türkiye'de, Kaş açıklarında bulunan Uluburun Batığı bir ticaret gemisiydi; günümüz analiz yöntemleri ile MÖ 1400 yıllarına tarihlenmektedir. Yapıldığı malzeme ve taşıdığı yüke bakıldığında, Akdeniz çevresinde yaşamış uygarlıkların çok yakın ilişki içinde olduklarına dair kanıtlar çok açık olarak görülür. Yapılan incelemelerle, geminin en az yedi uygarlığın ürünlerini taşıdığı anlaşıldı: *Mikenler (Yunanistan), Kenanlılar (Suriye-Filistin kıyıları), Kıbrıs-lılar,*

105- *Bkz. J. Boardman et al. (eds) Cambridge Ancient History Vol III Pt 1 (2nd Ed) 1982.*

106- *Kaynak: Kassit, Meydan Larousse.*

Mısırlılar, Kassitler (Mezopotamya), Asurîler, Nübyeliler. Anlaşı-lan böylesi sıkı ticaret ilişkisi, mutlaka bilim-sanat-felsefe ilişkisini de beraberinde taşıyacaktı.

TAPINAK

Kral ve halk arasında etkin olan nüfuz, çoğunlukla kraliyet ailesi veya saraya ait soyluların bir kesimiydi.[107] Devlet sektörü yani kraliyet ailesi, bürokratlar, din adamları, esnaf ve hizmetçiler (saray ve tapınak bakmakla ve köleler) Kassit Babil'in ekonomisinde baskın çalışanlar gibi görünmektedir. Özel sektör, yani ücretsiz, serbest meslek sahibi aile ve klanlar kentsel ve kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan özel esnaf topluluk meclislerinde temsilci bulundurmaktadır. Bunlar saray ve tapınak çalışanları ile birlikte hareket ettiler. Çalışma alanında işçilik baskın faktör değildi, Köle emeğini kullanmak genellikti.[108] Çoğu dini kült ofisleri ve alt idari rütbeli ofislerin çoğu sadece Akkadların yönetimindeki Babillilerin elindeydi. Bu alandaki en önemli kuruluşlar tapınaklardı. Bu tapınaklarını çalışma tarzına en uygun örnek *Nippur* valisinin denetiminde olan tapınaktı. Elde edilen bilgilere göre, Nippur valisi, Babil'in geniş bölgelerinden gelen çok sayıda tarım teslimatlarından anlaşılacağı gibi, merkezi bir ekonomik kuruluş olan tapınaktan sorumluydu. Kassitlerin tapınakları sadece bir siyasi ve dini kurum değil, aynı zamanda iktisadi bir örgenliğe sahipti. Özellikle tapınak yönetimi bu alanda halkla kurmuş olduğu ilişki biçimi ile muhtemelen halkı borçlandırıyordu. Çünkü tapınaklar emek karşılığında, insanlara işletmeleri için toprak veriyordu.[109] Günü-müzdeki işlenen toprakta elde edilen mahsule ortak olmanın bir şekli olan

107-- *Bkz. K. Balkan, Kassitenstudien, 1: Die Sprache der Kassiten, American Oriental Series 37, New Haven, 1954. s. 7 1968.*

108-- *Bkz. C. Edens, "On the Complexity of Complex Societies: Structure, Power, and Legitimation in Kassite Babylonia," in G. Stein and M. S. Rothman eds., ChiefdoM.S. and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity, Monographs in World Archaeology 18, Madison, Wis, 1994, pp. 209-23. f. 211.*

109- *Bkz. Balkan, a.g.e. 1968, p. 8.*

yarıcılık sistemi gibi o dönem ticari bir sistemi tarım alanında tapınakları resmi olarak kullanmıştılar. Devlet asli sahiplerine veya asli orijinal üyelerine ya da yöneticilerine bakmakla yükümlü olduğu için savaş esirlerinden, yabancı kaçak mahkûmlar ve kölelerden bu hizmeti karşılardı. Bu sektörlerde istihdam edilmek için alınan hizmetçilerin erzak miktarları da hizmet alıcısının devlet hiyerarşisindeki rütbesine göre belirlenmişti.[110] Tarım alanı, birçok vergiye tabii olmayan toprak sahiplerinin ve onların tarım işçilerinin yanı sıra toprak kiracılarının/yarıcıların elindeydi. Toprak mülkiyeti kısmen Kassit soylularının elindeydi. Kassit ve post-Kassit krallar kraliyet ailesi mensupları ve tapınak görevlilerinin geçimi için araziler temin etmişti. Tapınaklar bağımlılık ve sömürü ilişkileri kapsamında kalan tarına uygun köylerde tesis edildi.[111] Bu hibeler taş stellere kaydedildi. Örneğin *Kudurru* stellerinde bu bilgiler mevcuttur.[112] Ülkenin gerçek sahibi kraldı. Hiçbir arazi hibesiz verilmemişti. Bu mülkiyeti kullanan kişiler Kral'a karşı sorumluluğun bilincindeydi. Bu kurallardan muafiyet sadece kraliyet kararnamesi ile mümkündü.

Kassitler döneminde idari terminolojide radikal bir değişiklik yapılmamıştı. Eski Babil açısından fonksiyonel olan görevlere devam edilmedi. Kadına ait ve profesyonel işler çok az vardı. Merkezi yapı çeşitli şehirlerin saraylarından yönetildi. Radikal değişiklikler daha çok askeri kurumda yer aldı.[113] assitler askeri alanda merkezi bir rol oynadılar. Askeri temsil kırsal alanda büyük toprak sahipliğince temsil edilmektedir. Diğer yandan, Kassitler toplumun alt kademelerinde varlığını işaret eden yönetim listelerinde yeterince temsiledilmemektedirler. Alt kademe idaresi olan tüm belediye başkanları Babil/-Akkadlı isimlere sahipti.[114] Bu belediye başkanları Kassit müfettişlerinin denetimindeydiler. Bütün bu sonuçlar dikkate alındığında

110 - *Bkz. C. Edens, "On the Complexity of Complex Societies: Structure, Power, and Legitimation in Kassite Babylonia," a.g.e. s. 211. 1994.*

111- *Bkz. J. Oelsner, "Landvergabe im Kassitischen Babylonien," in M. A. Dandamayev, 1982 a, 1982 b.*

112- *Bkz. K. Balkan, Kassitenstudien, a.g.e. pp. 7 f. 1986.*

113- *Bkz. Sassmannshausen, 2001, s. 181.*

114- *Bkz. Sassmannshausen 2001 p. 137.*

Kassitlerin Akkadlar'dan farklı bir devlet yapılanması kurmadıkları görülür. Kassitler Babil'de hiçbir kültürel etkinlik bırakmadılar. Akkad'da ayakta kalan Kassit kültürünün başlıcaları; atçılık ve araba yapma yenilikleriydi çoğunlukla.

DİN

Kassitler istila ettiği toprakların kültürünü özümsemek için çabaladı. Zaten karma dini görünümleri de bu konumlarını yeterince açıklıyor. Kassit yöneticiler Mezopotamya'da Babil'in tanrılarına tapınaklar inşa ettiler. Sadece kraliyet ailesi için, Babil Kassit sarayında Kassitlerin baş koruyucu tanrıları olan *Šuqamuna ve Šumaliya* ait tapınakları vardı. Kassit'te gelenekler özel ve ailesel alanlarda çoğunlukla yaşatılırdı.[115] Kassitli yöneticiler, Babil ve dinî-edebî metinlerin toplanması, kodlanması ve azizleştirilmesi için çalıştılar.

Kassitler Babil'in en büyük tanrısı *Marduk*'u koruyucu tanrı olarak saymakla birlikte, kendi tanrılarını da ihmal etmediler ve yazıtlarında bunlardan daima söz ettiler. Aslında III. Ur (Guti) Sülalesi sonrası Babil'de tapınılan üçlü tanrılardan *Sin, İştar ve Şamaş* tek bir tanrıda, Marduk'ta birleşerek üçlük inancını oluştururlar. Marduk'u, Sümer'in ilk tanrılar panteonunda göremeyiz. O, bu bakımdan Aşağı Mezopotamya'da birbirine karışmış *Sümer-Aryan-Sami-Kafkas* olan halkların yeni bir tanrısı olarak ortaya çıkmıştır. Babil'in bölgeye siyasi hâkimiyeti ile bölgenin yeni efendi tanrısı olmuştur. Marduk adının Babil kentini kuran *Nimrod*'dan geldiği düşünülür. *Merodak-Baladan* adı Babil'in bir kralının adı olup bundan görüldüğü gibi Baal adı aynı zamanda Merodak'da adlandırılan *Marduk*'tur. Bu şekilde *Baal* ilk olarak Babil'in baş tanrısı olan Marduk olarak ortaya çıkmıştır. Babil kralları aynı zamanda kendileri de bir tanrı olarak görülürler ve tanrılarının adlarını taşırlardı. Anlatımlara göre Nimrod insanların dağılmayıp kendi yönetimi altında bir arada bulunmalarını istemiştir. Bu amaçla Babil Kulesi'ni inşa etmeye yeltenerek bir isyanı başlatır. Nimrod hayvanları avlayan ve insanları benzer şekilde öldüren savaş-

115- *Bkz. Heinz, Chr.: Die Kassiten," in K. Bartl, R. Bernbeck, and M. Heinz, eds., Zwischen Euphrat und Indus.s. 165, 1995.*

çı bir kişiliğe sahiptir. İsyancı olma özelliğiyle Marduk ve Nimrod sözcüklerinin içeriğinde isyan etme anlamları bulunur. Aynı Nimrod bin yıl sonra *Komageme Devleti*'nde MÖ I. Yüzyılda yukarı Fırat'ta, (Semsur'da (Adıyaman) *Nemrut Tapınağı* olarak karşımıza çıkacaktır.

Kassitlerin Akkad kayıtlarındaki şahıs ve tanrı isimleri onların Hint-Ariyaca isimlere sahip olduklarını göstermektedir. MÖ XVI-XII. yüz yılda Orta Mezopotamya ve Zagroslar'da Kassitlerin bir ışık, kudret, iyilik, yaratıcı olarak kabul ettikleri "*Mirias/Surias*" diye adlandırdıkları *Mitra*'nın yanısıra birçok Doğu Aryan tanrıya taptıkları bilinir. Kassitler dilleri ile Hurri oldukları ve Kafkas kültürlerine rağmen dini alanda anlaşılan Orta Zagroslarda Mitanni benzeri Hint-Doğu Aryan inançları olan Doğu Aryan toplumlar ile karışmışlardı. Onların bu görünümünü bizlere sunan dini alandaki karma *Kafkas-Aryan-Sami* karışımlı kültürlerindeki dini görünümleriydi. Kassitler anlaşılan Zagroslarda komşusu olan, *Hint-Aryan* inançları olan topluluklar ile birlikte yaşamışlardı. Çünkü dini olarak Hint- Aryan tanrılara tapıyordular. Kral isimlerini çoğu da bu Aryan tanrıların adlarına binaen konmuştu. Güneş tanrısı olarak *Mirias/Surias*, Fırtına tanrısı olarak *Ubrias*, kanatlı yılan tanrı ve dağların tanrıçası *Şimalias*, kuzey rüzgârı tanrısı olarak *Burias*, güney rüzgârı tanrısı olarak *Marutias* ve iyilerin tanrısı olarak *Dyunias* vs. Hint ve Doğu Aryan kültürel kimlikli bu tanrılar olarak kabul edilir. Ön Asya'da Doğu Aryan Hint bu tanrıların yaşatılan dini kültü, anlaşılan günümüze kadar birçok inanca kaynaklık etmiştir. *Tanrı adlarının sonunda ki "ias" eki Kassitce "ülke, yeryüzü" anlamındaydı.*[116]

Zaten Kassitler bölgenin fethinde bu Hint kültürü taşıyan Doğu Aryan *Mitanniler* ile birlikte hareket etmişlerdi. Daha fazlasını değil! *"Bu tanrı isimlerindeki "yeryüzü / ülke" anlamına gelen Kassit takısı "ias" takısını kaldırırsak kelime kökleri etimolojik olarak Kassitlerin kullandığı bu isimlerin çoğunun Sami, Amoritce, Akkadca, Sümerce ve hatta Hint-Avrupa da değil, Hint-İran/ Ariyaca ve Sankiristçe isimler olduğunu gösterir. Kassitler bu inanç görünümleri ile "Hint-German"*

116- *Bkz. A political History of Post-Kassite Babylonia, 1188-722 B.C. s.258. Ayrıca Bkz. Claus, Peter J; Sarah Diamond; Margaret Ann Mills (2003). "Hanuman" pp. 280.*

117 - *Bkz. Xemgin Ethem, "Kürdistan tarihi" s.56 Doz. Yay. 2004.*

inançları ile bir ortaklığı yaşamış olduğu görülür. Fakat bu ata tanrılarının yanı sıra Mezopotamya'nın Sümer tanrılarına da tapındılar. Anu, Enlil ve Ea gibi tanrılara da inanç göstermişlerdi."[117] *"Sanskritçe 'su_rya ile bölgede s'urias' (s'amas ') gibi: Kassit belgelerinde Babil benzerleri ile eşit tanrıların isim listesi var. Maruttiaş (En-URTA) 'savaş tanrısı Sanskritçe Marut ile karşılaştırılır. Kassit Hanedanı krallığı MÖ 1750-1170 sırasında, görünüşte Batı İran'ın dağlık bölgesi menşeli krallar arasında bir kral adı olan "Abirattias" yine Sankiristçe (abhi-Ratha' "savaş arabalarına bakan" anlamındadır.)"*[118] Yine Sankiristçe'de de olan Kassitlerin ve Elamların Aryan bir tanrı inancı olan *Mithriaş-Güneş tanrısı* daha sonraları *Mitra* olarak daha çok *Mitannilerde* ve sonraları tüm Ön Asya'da ve hatta Mısır'da *"Ra"* ve *"Aton"* adı ile öne çıkacaktır. Büyük İskender ile başlayan ve Romalılar ile devam süre gelen batılı güçlerin Ön Asya'yı fetihleri sonrası ise Mitracılık, Hıristiyanlık öncesi ve MS 350 yıllarına kadar Avrupa'nın bir inancı haline gelecektir. Mitra'dan söz eden en eski belge, Antolia'da Boğazköy kazılarında ele geçmiştir. MÖ 14. Yüz yılda Hititler ile Mitanniler arasında yapılan bir barış antlaşması olan bu belgede, Güneş Tanrısı; Mitra'nın koruyucu ve tanık olarak adı, diğer Tanrılar *İndra ile Varuna*'yla birlikte geçer. Bilindiği gibi Mitanniler ve Kassitler Kürdistan coğrafyasında Zağrosta da komşu halklardı. Bölgedeki aynı çağın toplulukları olan Mitannilerin ve Kassitlerin ortak inançları ve tanrıları basit sadece bir inanç ortaklığı değildi. Bu inanç ortaklığı onların kimliklerini bize tam olarak yansıtmasa da burada bazı soruları dikkate almak gerekir. Sami ve Sümer soylu bölge halklarının Hint tanrı inançları ile bu türden dini ortaklığı yoktur. Hint/Sankirist tanrılara bölgede Doğu Aryan ve Hurri soylu kavimler sadece sahip olmuştu.

Bir iddiaya göre; Hint-Aryanların, Baltık kıyıları ve Güney Rusya'dan göçleri sırasında bir kolunun da bu günkü İran'a yerleştiğini görüyoruz. Bu topluluk inanç olarak, kurban kavramı ve ruhlar âlemine inanıyordu. Işık tanrısı *Mitra* inançları yanında, Doğu Aryanların *İndra ve Varuna* adlı tanrıları ve diğer tanrılar da vardı. Bu tanrılar Hindistan'a inen diğer Aryanların da önemli tanrılarıydı. Hint tanrıla-

118- *Kaynak: T. Burrow, The Sanskrit Language, London, Faber and Faber, 1955.*

rına dair İndus vadisinde *Harapa* ören yeri *Sanskristce* kayıtlarda bu Hint tanrılarından ayrıca bahsedilmektedir. Ayrıca tanrı adları bire bir uyuyor. Aynı şekilde *Aryanik Mitra* kültü mitolojik çeşitli ortak görünümler de sunuyor. Bir örnek verirsek, *"antik çağın sonlarına doğru, Aryan inançlarında Işık/Güneş inanışına göre bir kavi doğan Işık - Tanrı Mitra, "Kozmik Boğa'yı" savaşıp öldürerek (Kurban ederek) dünyayı yaratmıştır. Tüm canlı varlıklar bu boğanın kanından oluşmuştur. Yine de Mitra yaratıcı olmaktan çok, Büyük Güneş-Tanrıyla "Ahura Mazda", insanlar arasında bir aracı durumundadır. Bir nevi, insanların ruhlarını kurtarmaya çabalayan elçi, peygamber konumundadır. Boğayı da "Güneş-Tanrının" buyruğuyla öldürür. Gözlerin bakmaya dayanamayacağı parlaklıkta bir ateş kılığına bürünüp karanlıkları yok edecek, insanlığı aydınlığa kavuşturacaktır."* Bu nedenle ateş kutsaldır ve törenlerde önemli yer tutar. Kassitlerin *"Mitriaş"* diye adlandırdıkları Mitra, bir ışık, kudret, iyilik, yaratıcı vs. kültü olarak anlaşılan Ön Asya'da günümüze kadar birçok inanca kaynaklık etmiştir. Özellikle batı Kürdistan'da eski Mitanni coğrafyasında Mitracılık sonrası günümüzde hala varlığını koruyan, *Ezidilik, Alevi, Kakayi* ve benzeri dini kültürlerin kökleri de aynı kol üzerindedir. Nitekim bu dinin sembolleri 21 yüz yılda dahi bu inançlardaki Kürd kadınlarının kol ve yüzlerinde *"dağ"* (Dövme) denilen güzellik ve koruyucu semboller olarak yaşatılmaktadır.

DİL

Kassit diline dair tek bir metin yoktur. Kassitce eldeki cins isimlerinin sayısı oldukça az kelimeden ibarettir. Bu kelimeler çoğunlukla şahıs ve tanrı adlarına, renklere, araba parçalarına, bitkiler ve sulama terimlerine aittir. Aşağı yukarı Kassitler tarafından kullanılan daha çok sayıda antropolojik, yer, at ve dine dair isimlerinden yapılacak analiz ile 200'e yakın daha sözlüksel kelime elde edilebilir.[119] Benzer tespitleri *W. Eilers* yapmıştır. Ona göre, *"Ariyaca adlandırmasındaki "Kassit" adı olası anlamına dair belitleri göstermeyebilir, örneğin, Kašgān, Kašakān <Kaœakan, yani Ariyaca muhtemelen "Kassit ülkesi" demektir. Kassitce eldeki 200 sözcükten cins isimlerin sayısı 60*

119- *Bkz. Balkan, 1954, passim; Jaritz, 1957 is to be used with caution.*

kadardır. Kassitce hakkında ek sözlüksel unsurlar dikkatlice kullanılmıştır. Kassitler tarafından kullanılan daha çok sayıda Kassitce kelimeler elde edilebilir. Bu materyalden açıkça görüldüğü gibi Kassitler (?) bilinen diğer hiçbir dille alakası olmayan bir dil konuşuyorlardı. Yani W. Eilers'in Kassitlerin Elamlar ile bağı olduğu görüşü ihtimal dışıdır. A. Ancilloti'nin Kassit'in köken olarak bir Hint-Aryan dili olduğunu gösterme teşebbüsü ikna edici değildir. (1981)"[120]

Ayrıca aynı tespiti ünlü tarihçi ve araştırmacı *Ran Zadok "İran Ansiklopedisi'nde"* yapmıştı. Buna göre, Kassitlere ait eldeki bu dilsel malzemeden anlaşılacağı gibi, Kassitler bilinen başka bir dil ile genetik bir ilişkisi olmayan bir dili konuşan topluluk olarak görünüyordu. *"En önemli Kassit eserleri onların sınır taşı olarak kullandıkları "Kudurru" stellerindedir. Bu Kudurru tabletleri/sınır taşları anlaşılan, sınırları işaretleme ve beyannamede belirtmek için kullanılırdı. Kassitler bu taşları sadece idari maksatla üretmekle kalmamış aynı zamanda sanatsal becerilerini oldukça başarılı bir şekilde bu stellerde işlemişlerdi. Fakat Akkadca dili ile Kudurru taşlarını yazmışlardı. Bu taş stellerden tanrı adlarını kullanmaları neticesinde dilde olmasa da dini bir Aryan bağıntı kurabiliyoruz."*[121] Kassit kralları, kitabelerinde Mezopotamya çivi yazısını ve Sami dilini kullandılar. Babil edebiyatına büyük bir önem veren Kassitler, edebî eserleri devlet eliyle toplattırarak resmî nüshalarını çıkarttılar. Bazı Kassit bilginleri Akkad dili üzerinde de inceleme yaptılar. Bunun yanında bazı krallar Sümer dilinde kitabeler yazdırarak Kassit diliyle akraba olduğu anlaşılan bu dili canlandırmak istediler. Daha sonraki Kassit belgelerinde Sami adları yerine Sümer, Elam ve Hitit adlarının kullanılmış olması da bunu doğrulamaktadır.

Bu dönemin edebi çalışmalarından en önemlisi dünyanın kuruluşuna dair *"Enuma Elish/Babil Destanı"*dır. Kassitler tarafından da eski Sümer destanının yeni bir şeklinin MÖ 14. Yüz yılda yeniden kaleme alındığı sanılan *"Enuma Elish/ Babil Destanı"* da, tanrı Marduk'un kötü tanrılara karşı savaşımı öyküsü daha değişik bir biçimde anlatılı-

120- *Bkz. Balkan, W.Eilers, 1957-1958, s 137.*

121- *Bkz. K. Balkan, Kassitenstudien, 1: Die Sprache der Kassiten, American Oriental Series 37, New Haven, 1954. S.138.*

yor. Her yıl Mart ayının son haftasında kutlanan bahar bayramında *Enuma Elish Destanı* ezbere bu şenliklerde okunuyor. Tıpkı günümüzdeki ezberden okunan Kürd kahramanlık destanları gibi. Destanın dil olarak Akkadca, eski Babil diyalektiği ile yazılmış tabletleri bulunmuştur. Bu edebi kalıntılardan da anlaşılacağı gibi Kassitlerin Akkadca dilini resmiyette ve edebiyatta kullanmış oldukları görülmektedir.

ASUR TİCARET KOLONİLERİNİN SONA ERİŞİ

MÖ 20. ve 15. Yüz yıllarda Mezopotamya'nın kuzeybatısında kalan halkların Aryan kimlikleri daha belirgin iken doğudaki Aryan halkların kültürel kimlikleri o kadar belirgin değildir. Bu durum medeniyetin Ön Asya'daki gelişimin seyri ile doğrudan alakalıdır. Bu günkü veriler ile daha önce gördüğümüz, medeniyetin ilk çıkış yerini Neolitik sonrası Göbekli tepe/Urfa olarak başlattık. Daha sonra oluşan medeniyetin bölgenin sulak havzası olan Harran ve Tell Halaf bölgesine ve sonra güneyde Fırat ve Dicle'nin birbirlerine en yaklaştığı ve birlikte denize döküldüğü bölgenin en verimli arazisi olan Aşağı Mezopotamya'da Sümer'de olduğunu gösterdik. MÖ 3500'lerden sonra medeniyetin Aşağı Mezopotamya'da; Sümer'den Fırat Nehrini ve Dicle'yi yeniden gerisin geriye Akdeniz ve Antolia'ya ulaştığını görmeye başladık. MÖ 3500'lerde medeniyetin Aşağı Mezopotamya'dan deniz yolu ile İran Körfezi Sümer- Isın şehrinden Hindistan'a ve Mısır'a yol aldığını ve aynı medeniyetin Mandali nehri üzerinden doğuya yol almasının ise daha geç MÖ 2400-2300 yıllarında olduğu görüldü.

Oysa bu tarihlerde Post-Sümer sonrası olan *'Asur Ticaret Kolonileri'* döneminin alt yapısı Antolia'da başlamıştı. Akkad askeri işgalleri ile başlayan, III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde tahkim edilen Antolia kolonileri, MÖ 19 yüzyıl başlarında Asurlar tarafından *Asur Ticaret Kolonileri'*nin tesis edildiği şehirler ile anıldı. *Asurlular* kendi *Karum*larını (alış-veriş ticaret merkezi) birçok Antolia şehrinde kurmuştular. Bu ticari amaçlı yerleşimlerin yaygınlaşması esasen Asurlu tüccarların Antolia'yla son derece organize bir biçimde sürdürülen ticari ilişkileri yerleştirmesinin bir göstergesidir. MÖ 1920--1750 yıl-

ları arasında yaklaşık 200 yıl süren bu dönem Antolia'da aynı zamanda yazılı tarihin ve Orta Tunç Çağının başlangıcı olarak kabul edilir. Aslında bu sürecin alt yapısı Akkad döneminde oluşturulmuştu. Akkad kralı *Sargon*'un (MÖ 2334–2279) askeri seferlerinde Toroslar'ın güney eteklerine kadar genişletmesi Antolia'da ki hammadde kaynaklarına ulaşma amacını güdüyordu. Sargon'un çağı Antolia için önemlidir. Çünkü Mezopotamya devletlerinin Antolia'ya yönelik zora dayanan yayılması onunla başlamıştır. Bu yayılma politikasının oluşmasının gerisinde, tüccarların taleplerinin olduğunu büyük olasılıktır. *Puruşhattum*'daki (Orta Antolia, Aksaray olabilir) Asur tüccarları Kral Sargon'a bir mektup göndererek, bölgeye bir sefer düzenlemesini istemişlerdir. Ordunun peşinden, savaş ganimetlerini ya da yağmalanan malları satın almak üzere Mezopotamyalı tüccarın da bölgeye geldiği, en azından erzak ve hayvan yemi alımlarıyla başlamak üzere yerli üretici ve daha çok da yerli tüccarla alış verişe girdiği düşünülebilir. III. Ur (Guti) Sülalesi döneminde bu ticari anlayış *Karrum* ticari kültürü seviyesine gelmişti. Asur döneminde siyasal otorite ile birlikte bölgede sürdürülür olmuştu. Bu bağlamda, '*Asur Ticaret Kolonileri*'nin baş aktörü olan Asurlu yönetici ve tüccarların Antolia'da organize bir ticaret kurmalarının temellerinin bu dönemde atmış olabileceği ileri sürülmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Antolia'daki en önemli etkisi yazının Antolia'ya gelişi ve kullanımının yayılmasıdır. Antolia'ya gelip yerleşen Asurlu tüccarlar arasındaki yazışmalar, yerli tüccar arasında da kısa sürede benimsenmiş ve yazı kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Antolia için yazılı tarih çağlarına geçiş olarak kabul edilmektedir. Antolia'da yaratılan diğer bir etki de kuşkusuz ekonomik yaşamda yeni dinamiklerin ortaya çıkmasıdır. Asurlu tüccarların mal alımları, mevcut toplam talebe ek olarak ortaya çıkmış, toplam talebi artırmıştır. Talep artışı kaçınılmaz olarak üretim artışını teşvik etmiş, üretim artışı da gelir artışına yol açmıştır. Sonuç olarak bölge genelinde üretim ve gelir artışı gerçekleşmiştir. Son derece organize bir ticaret yaşamı bir yandan üretimi teşvik ederken diğer yandan da yeni gelir akımları oluşturmuştur. En azından kervan yolları üzerinde her 20 – 25 km.'de bir gecelemek zorunda olan kervanlar, insanların iaşesi ve hayvan yemi ve yıpranan malzeme için

(örneğin koşum takımları) alım yapmak zorundaydılar ve bu konaklama bölgelerinde satın alma gücü enjekte ediliyordu. Diğer yandan üretim teknolojileri konusunda geliştirici bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin çömlekçi çarkının bu çağda Antolia'da yaygınlaştığını biliyoruz.

Dönemin sona erişinin, Antolia'da Batı Aryan istilası ile alakalıdır. MÖ 2000'lerde Aryanların bir ucu doğuda İndus vadisine yani Hindistan'a uzanırken batıda Ön Asya'da diğer ucu Antolia'nın Ege kıyılarına uzanır. Aryanların Avrupalı tarihçilerce ilk görünür yer değiştirme hareketi Avrupa üzerinden bir kolun Antolia'ya gelişi diğer kolun Kafkaslar ve Hazar Denizi'nin doğusundan İran'a ve Hindistan'a inişi şeklindedir. Antolia'ya ilk inen ve kültürel görünümlerinde *Hint* dini özellikler görülmeyen Aryan topluluklara *"Batı Aryan"* tanımını kullandık. Hint dini özellikleri almış olan Aryanları *"Doğu Aryan"* diye tanımladık. Batı Aryan olan halkların Antolia'yu istila eden toplulukları; *Hititler, Luviler, Palalar ve Kaşkalar* ilk görüntülerini bölgede MÖ 19. Yüz yıl sonrası verirler. Ön Asya'nın Mezopotamya bölgesinde İran platosuna yakın Zagroslarda bölge halklarının Doğu Aryan kültürel görünümlerin görülmesi de benzer tarihlerde olur. Doğu Aryan farklılık bölgede önceleri kültürel etkileşim olarak sonra MÖ 17. yüzyıllarda Mitanniler ile kavmi ve Hint dini kültürünün farklılığı üzerine kuruludur. MÖ 1700 sonrası Hindistan'da bulunan Aryanlara dair Hint dini Veda Metinlerinde anlatılan bilgiler ve Antolia'da Yukarı Fırat-Dicle bölgesinde bulunan Mitanni kavminin Hint dini inançları ve kültürleri dayanak olarak alınır.

Tarihçilerce Aryan göç trafiği hala tartışılıyor. Biz çalışmamızda ilerleyen medeniyetin göç trafiği ile yola koyulduk. Halkların iklimselve "barbar" kimlikleri ile oradan oraya savrulmaları pek bir şey sunmuyor. Zaten kimse medeni ve zenginliği olan yaşam şartlarını terk edip başka yerlere göç etmez. Ya doğal afetler ya da dış zorlamalar ile istilacı barbarların azgın saldırısında daha müstahkem yerlere çekilmiş ileri medeni topluluk örneği görülebilir. Bizim derdimiz kategorize ettiğimiz Doğu Aryanların bir uzantısı olan Kürd Aryanların Batı Aryan halklar ile Antolia üzerinden tarih içinde buluşabildiği etkile-

şimleri ortaya çıkarmak. Kültürel olarak oldukça arkaik geçmiş ortaklıklarını taşısalar da onların Antolia öncesi tarihleri çok karanlık ve bilinmez. Koloni Çağı boyunca Antolia'ya sızan Batı Aryan kabileleri; *Hititler, Luviler, Palalar, Kaşgalar* vs. kentleri istila ederken Asur kolonilerini de ortadan kaldırmışlar, bir süre sonra kendi sistemlerini sessizce kurmuşlardı. Anlaşılan Batı Aryan istilası fazla yıkıcı olmamıştı. Asurlular ile uzlaşma kısmen yaşanmıştı. Nitekim Asurlu tüccarlar Antolia'nın Güneydoğu, Doğu, Doğu Karadeniz ve Orta Antolia bölgelerinde ticari koloniler kurmuşlardı. Hititler her yere hâkim olmamışlardı. Bu bölgelerin yeraltı kaynakları hammadde ihtiyacını karşılıyordular ve bunun dışındaki bölgelere yayılma gereği duyulmamıştı. Dolayısıyla Antolia'nın diğer bölgeleri için Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan söz edilemez. Yukarı Fırat boyunda ve Dicle mıntıkasında *Karkamış, Semsur, Ergani, Malatya, Sophene, Muşki* vs. bu koloni yerleşimlerden bazılarıydı.

Yani medeniyetin beşiğini Ön Asya'nın Anti-Toroslar sırtındaki Xirbêreş/Göbeklitepe olarak başlattığımızda tarihin sonraki evrelerinde gelişen medeni yolculukta Ön Asya'nın doğu ucunda yer alan Doğu Aryanların karadan medeniyetle tanışmaları diğer Antolia'daki Batı Aryan ve Kafkas kavimlere nazaran en az *500 yıl* daha geç gerçekleşmişti. Batı Aryanların Doğulu Aryanlara göre baskın görünür kültürlerinin tarihsel ortaya serilişindeki zaman önceliği farklılığı ve daha erken çağdaşlıkları bu yüzdendir. Bu nedenle Batı Aryan kavmi olan *Luviler ve Hititler* bıraktıkları kültürel eserler ile Küçük Asya'ya 200 yıl sonra gelen Doğu Aryan olan Mitannilere göre daha baskın gelişmiş Aryan kimlikleri ile tanınırlar. Bölge halkına göre Mitannilerin Maryannu grubunun bazı teknik ve kültürel gelişmişliklerine rağmen onların toplam etkinlikleri Batı Aryanların mevcut uygarlığından daha gerideydi.

Bu bölümde Antolia halklarını ve Batı Aryanları inceleyeceğiz. Onların Anto-lia'daki öncüleri olan *Hate, Hitit, Luvi* vs. halkları ile Doğu Aryan halkların etkileşimlerini göreceğiz.

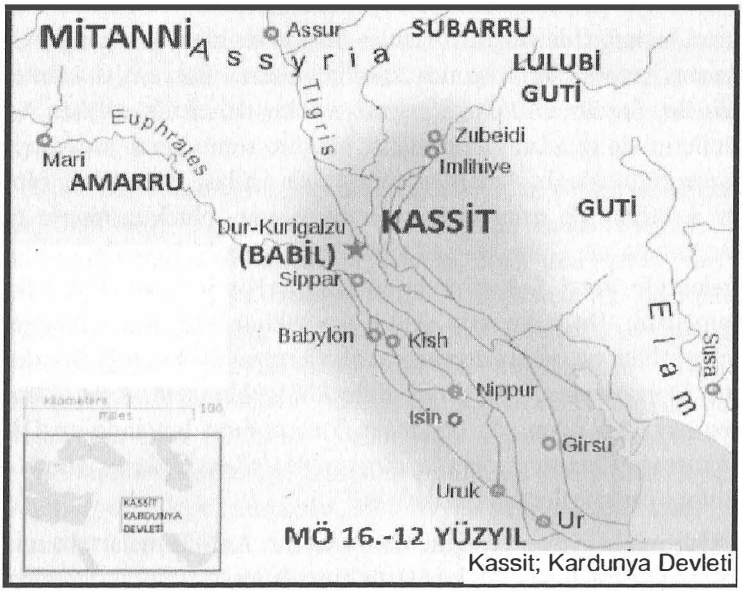

Kassit; Kardunya Devleti

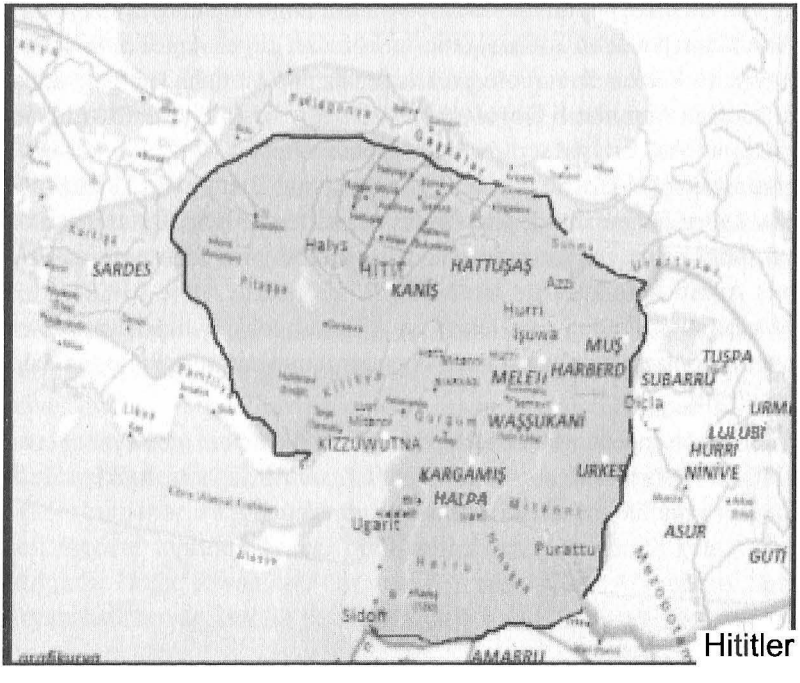

Hititler

ANTOLİA HALKLARI VE BATI ARYANLAR

HATTİLER VE HATE

Ön Asya kültüründe Sami kültürlü toplulukları bir kenara bırakırsak Zagros dağlarından Aşağı Mezopotamya'ya inen Asyalı kavimlerin kültürlerinden ötürü "Doğu Aryan halklar; Mitanni, Med, Kimmer, Saka, Pers vs. kavimleri varlığı nasıl ki bilinir, Batı Antolia deyince akla Batılı Aryan halklar; *Luvi, Pala, Hitit, Lidya, Frigler, Ermeniler, Grek ve Galatlar* gelmektedir. Bölgenin yerel halkları Hattiler ve Kafkas kültürlü olduğu düşünülen Hurrili Lulubiler ve Subarular ve onların doğusunda İran üzeri bölgeye akmış tanımlanamayan İrani halklar vardır.

Antolia'nın ilk yerleşik halkı olarak görülen *Hattilere* bir kimlik tanımlaması yapamıyoruz. Hattiler karmaşık kültürel görünümlere sahipler. Antolia'da Akkad, III. Ur (Guti) Sülale, Babil, Asur ile görülen ticaret ile gelen uygarlık daha sonra MÖ 1900 sonrası yerini Batı Aryanların istilasına bırakır. Bu topluluklardan bölgede kurulan beyliklerden siyasi olaylara nasıl ki ilk damgasını vuran Batı Aryan halk *Hititler* oldu, kültürel olarak ise ilk çıkışı Hititlerden önce *Luvilerin* yaptığı görülür. Luviler yeryüzündeki İndo-Avrupa dillerinde ilk defa yazıyı kendi dillerinde kullanan Batılı Aryan kavimdir. Onların bu kimliği Hitit araştırmalarında ortaya çıkmıştır. Akdeniz'in kuzey doğu ucunda Luviler, Halpa/Halep şehri ve Fırat üzerindeki Karkamış kentinde erken Sümer ve Post Sümer (Akkad, III. Ur (Guti) Sülale, Babil, Asur) medeniyeti ile bölgede en erken tanışan Antolia kavimlerinden biridir. Kendilerinin de bu ilişkilerdeki uyumu sağlayan toplumsal örgütlülükleri gelişimlerini daha da kolaylaştırmıştır. Kaniş ve Karkamış buluntularında bu gelişim görülmüştür. Antolia yarımadası iç batı kısmının bugün için bilinen en eski adı *"Hatti Ülkesi"* idi. *Hattuşa/modern Boğazköy,* Hatti halkının ilk başkenti kabul edilir. Boğazköy'de gerçek bir yerleşmenin en eski belgesi MÖ üçbin yılın

birinci yarısına aittir. Yerleşim tablosu Kalkolitik çağa uzanan bir geçmişe sahiptir. Hattilere ait buluntular *Kültepe, Kaniş, Boğazköy/-Hattuşa ve Alişar*'da (modern İç Antolia; *İsparta-Ankara-Aksaray-Kayseri-Çorum-Tokat* havzası) bulunmuştur.

Hatti dönemine dair ilk bilgilerimiz, Kayseri yakınlarında bulunan *Kültepe*'de bulunan kayıtlar ile elde edilmiştir. Kültepe yerleşim Hattilerin '*Asur Ticaret Kolonileri Çağı*'nı Antolia'da yansıtan en önemli merkezidir. Burada yapılan kazılarda, höyüğün üzerinde asıl kent yerleşmesi ve yerel yöneticilerin sarayı, höyüğün eteklerindeki ovada Asurlu tacirlerin oturduğu bir 'Asur ticaret kolonileri döneminde' şehrin yanı başına kurulmuş bir ticaret merkezi *"Karum"* ortaya çıkarılmıştır. Buluntuların en önemlisi eski Asurca dili ve çivi yazısıyla yazılmış, binlerce kil tabletten oluşan arşivleridir. Ticari ve özel yazışmalarla ilgili olan bu tabletler Antolia'nın Orta Tunç Çağı'ndaki toplumsal ve ekonomik hayatın aydınlatan ilk yazılı belgeler olarak tarih çağlarının başlangıcını müjdeler. Bu tabletler *Kaniş*'in MÖ II. bin yılda Antolia'da ki karumların merkezi olduğu anlaşıldı. Kültepe'den başka, Çorum'daki Boğazköy ve Yozgat'da ki Alişar da birer Asur ticaret kolonisi bulunduğu bilinmektedir. Kaniş'ten sonra oldukça önemli bir Karum olan *Puruşanda*'nın yeri henüz kesin olarak saptanamamıştır. Acemhöyük'de ki buluntulara dayanarak, Puruşanda Karum'unun burası olduğu varsayılmaktadır.

Şehrin gerçek tarihi MÖ 1900'lü yıllarda başlar. Kaniş ve Zalpa adındaki şehir devletlerinin de olduğu dönemde Hattuşa şehri de vardı. Burası Pijusti adında bir kral ile son bulan bir hanedan merkeziydi. Bu şehir devletlerinde Hatti halkı yaşardı. *"Hattuş, Hattuşaş, Hattuşa"* isimlerinin de *"Hatti"* şehri manalarına geldiği sanılmaktadır. Hattuş şehrinde Hattiler'le birlikte Asurlar da oturmaktaydı. Çünkü bölge Asurların ticaret koloni bölgesiydi. Hattuşa ticari olarak Kaneş'e (Kültepe Kayseri) bağlı, Kaneş ise, Asur merkezine bağlıydı. Asur ticaret kolonileri Hattuşa şehriyle birlikte *Kussaralı Anitta* tarafından yakılarak yok edilmiştir. Anitta Kussara (Kussar) da yaşayan bir ön Hitit kralıdır. Kussara şehrinin bu günkü yeri henüz bulunamamıştır. Anitta'dan sonra tahta geçen *Labarna* başkenti Hattuşa'ya taşımış bu nedenle Hitit devletinin gerçek kurucusu sayılmıştır.

İlk defa Mezopotamya yazılı kaynaklarında Sümer tarihinde Akkad Kralı *Naram-Sin* döneminde MÖ 2650-2150 kullanılan *"Hate Ülkesi"* şeklindeki adlandırma, günümüz Antakya bölgesinde yer alan bölgede Akkad yönetimine karşı isyan eden on yedi yerel beylik için kullanılmıştır. Akkad sonrası Sümer'e ve Antolia'ya egemen olan III. Ur (Guti) Hanedanlığı döneminde de Hatti ülkesi ve Kapodakya MÖ 17. yüzyıla kadar Guti soylu *III. Ur Sülalelerin* yönetimi altındaydı. Anlaşılan daha MÖ 21. yüzyıllarda bölgeye *Gutiler* gelmeye ve yerleşmeye başlamışlardı. Özellikle kültürel yakınlıkları nedeniyle Hurriler ile Gutilerin iç içe oluşu görünüyordu. Doğu Aryan kültürlü Mitannilerin bölgeye geldiği dönem (16. yüz yıl) sonrası daha çok bu karışım kendini hissettirmişti. Orta Antolia'da egemen olan halk Hattilerdi. Antolia'nın Hititlerden önceki halkına yazılı tabletlerde "*Hatti*" deniliyor. Büyük bir olasılıkla halk da kendisini böyle adlandırmıştır. Bu ad o denli yerleşmişti ki, MÖ 1900 tarihlerinden itibaren Antolia'yı istila etmeye başlayan Hint-Avrupalı Hititler yerleştikleri toprakların çevresinde çok çeşitli dil ve dine sahip pekçok halk, kent devletleri ve küçük krallıklardan söz ederlerken, *"Hate ülkesi"* deyimini kullanmışlardır. Çivi yazılı tabletlerinde sık sık *"Hate ülkesinin bin tanrısından* söz etmişlerdir. Bu söz bölge coğrafyasındaki inançların, dillerin ve halkların çeşitliliğinin ayrıca bir göstergesidir. Tarihi dil uzmanları söz konusu Hint-Avrupalı bu kavim için Hatti sözcüğünü olduğu gibi almayıp, onun Hz. Musa'ya gelen kutsal kitap *Ahd-i Atik'te (Tanah/Tevrat)* zikredilen *"Heth"* ve *"Hittim"* şeklinden esinlenerek Almanca *"Die Hethiter"*, İngilizce "*The Hittities*", Fransızca "*Les Hittities*" ve İtalyanca "*Gli Ittiti*" deyimlerini ürettiler. Burada yanlış kullanılan bir adlandırmaya işaret etmek yerinde olacaktır. Birçok bilim adamı bir zamanlar doğru olduğu sanılan, ancak şimdi isabetsiz olduğu anlaşılan "*Proto-Hititler*" ya da "*Proto-Hatti*" deyimlerini alışkanlık sonucu hala kullanmaktadırlar. Hatti yerine "Proto-Hititler" tabiri kullanıldığı takdirde; Hititlerin, Hattilerden geldiği izlenimi yaratılmış olur. Oysa söz konusu iki halk birbirinden dil bakımından ayrıdır. Hele adı Hatti olan kavmi "*Proto-Hatti*" diye anmak büsbütün anlamsızdır. Nitekim bu yanlış yaklaşım birçok Hitit uzmanı tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır. Ünlü Hititolog, *E. Akurgal*'da benzer tespiti yapmıştır: *" Antolia'daki Hatti Beylikleri bir protohistorik (Öntarih) uygarlığıdır. Başka bir deyişle onlar henüz yazı kullanmadıkları için tarihsel süre-*

ce ait değildirler. Ancak bu beyliklerin konuştuğu dil, inandıkları din, yaşattığı örf ve adetleri hakkında Hititler yolu ile bu gün birçok bilgiye sahip bulunmaktayız. Bu nedenle Hatti Beylikleri ön tarih (protohistorya) uygarlığının güzel bir örneğidir."[1]

Hattuşa Tabletlerini ilk okuyan dil uzmanları hep "*Hatti*" tabirine rastladıkları için, aslında bambaşka bir dil konuşan Hitit olan göç ile bu topraklara sonradan gelen bu yeni kavme de "*Hatti*" adını taktılar. Oysa sonradan yine tabletlerden öğrenildiğine göre söz konusu Hitit olan Hint-Avrupalı bu halk kendini "*Nesice*" konuşan "*Nesiler*" olarak anıyordu. Ancak "*Hititler*" biçimindeki adlandırma, Eskiçağ tarihi çevrelerinde yayıldığı için onu değiştirmek güç olurdu. Kaldı ki kendilerini *"Nesili"* olarak adlandıranlar, Hint-Avrupa'lı boyların sadece Orta Antolia'da oturan yeni bölümü idi. Örneğin Antolia'daki diğer bazı Hint-Avrupalı boylar, "*Luviler*" ve "*Palalar*" adı ile biliniyordu. Hititler merkezde, güneyde ve batıda Luviler ve Kuzeyde Palalar birbirine bağıntılı olan Hint-Avrupa bir dili konuşurlardı. Güneydoğuda –günümüz Kürdistan'ı - bir iddiaya göre Urmiye Gölü bölgesinden yakın zamanda gelmiş Hurriler vardı. Hurriler ise Kafkas kültürlü olduğu sanılan bir dili konuşurlardı.

Hattiler, bu coğrafyada kendi Hatti Krallıklarının en erken sakinleriydiler. Kısacası Hititler ile Hatti halkı tamamıyla farklı iki halktı. Hattiler Antolia'nın ilk bilinen yerli halkıydı, öncesi bilinmiyordu. Hititler ise Antolia'ya göç ile sonradan gelen bir halk idi.

Hatti ülkesi, Hatti'lerle göç yolu ile gelmiş Hititli kabilelerin karışımı olan bir topluluktu. Büyük olasılıkla dil grubu ile bağlantılı olan *"Hattice"* diye adlandırılan karmaşık bir dili konuşurdular. Yazılı bir alfabeleri yoktu. Muhtemelen *sıkribe*-yazıcı- kullandılar. Henüz dil olarak kavimsel kimlikleri gelişmiş olmadığı için etnik kökenleri ile ilgili belli bir tanımlama yapılmamaktadır. *"Çünkü tarihin bu döneminde konuşulan dil henüz kök biçimindeydi. Hatti diline Asianik (Hatti, Hurri, Sümer) dil de denmektedir. Dr. Christian milattan önce 3000'li yıllarda bu bölgede Hint-Avrupa diline benzer bir dilin konuşulduğunu ileri sürmüştür. Fransız Arkeologlarından Conteneau da*

1- Kaynak: Antolia Kültür Tarihi, Ekrem Akurgal, Tübitak yayınları "67 Hatti Uygarlığı".

Hurri dili içinde Hint Avrupa dil grubunu tanımlayan bazı unsurlara temas ederek kullanılan SH (keza L) ile accusatif (N) nin bu dilde bulunuşunu gösterir."[2] *Dr. Christian'ın* Hurriler ile ilgili tespiti yanlıştı. Hurriler Kafkasik olmalarına rağmen hem Aryanik dini kültürel inançları ile dillerinde Aryanik belirtilere sahiptiler. Ayrıca Hurrilerin Kafkas özellikler taşıyan bir dile sahip olmuş oldukları fikri, günümüz dil bilimlerince daha baskın bir tespittir.

Küçük krallıkları, beylikleri ve kentsel yerleşimin Antolia'daki öncüleri olan Hattiler, kâtip olarak Asurî kâtipleri kullanmışlardır. Hatti dili ile ilgili bir belge olarak yine onlar hakkında daha sonra Hititli kâtipler tarafından yazılmış dini kayıtlarda Hatti dili ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Hititli rahipler daha çok dinle ilgili konuları kayıt altına alırken Hattice kullanıyordular. Hattice dini konular ayinler, büyüler, ilahiler, münacaatlar (Allaha dilek yakarışları) ve mitoslardan meydana gelmektedir. Hatti halkı, hayvan biçimli tanrıların kültünü geliştirmiş, özellikle de boğa en önemli simge olmuştur. Bölgede bulunan boğa ile gök/güneş kurslarının birlikteliği boğa/gök ilişkisini düşündürtmüştür. Buna göre boğa en büyük gök tanrıyı temsiletmektedir. Hayvanlara tapınma evresini geçmiş dişi ve erkek tanrıları olan bir topluluktu. Altın, gümüş, bakır ve bronz madenlerden yapılmış takı, süs eşyaları ve tanrı, tanrıça heykelcikleri, fayans ve seramik kap kacakları ile avadanlıkları belli bir medeniyetin gelişimini gösterir. Sosyal yaşam artık kentlileşmiş bulunan mühürlerden de görüleceği gibi pazar ekonomisi kentlerinde kurulmuş idi. Bu pazarlar uluslararası üne kavuşan şehir adları ile anılmaya başlamıştı. Hattuşa, Kaniş bu türden şehirlerdir. Sümer kökenli dini atmosfer anlaşılan Hattiler üzerinden Hititlere sirayet eder. Daha önce, Antolia, Sümer'den beri dünya dini faaliyetlerinin kültürel merkezi rolünü hep oynamıştı. Hatti insanının bu din merkezli tutumları medeniyetin dünyada ve bölgede ilk öncüleri olması sebebiyledir. Gizemliliği veya doğaüstü bir özelliği yoktur. Bölge insanlarının medeni gelişiminin sosyolojik tarihi evrimsel bir olayıdır.

Hattiler, Sümerlerin III. Ur (Guti) Sülalesi dönemi egemenliği altında onların Sümer dini kimliğini tanımış ve diğer Sümer tanrıları-

---

2- *Kürd mitolojisi, Cemşit Bender, s.13. 3*

nı benimsenmişlerdi. Nitekim Hattilerin birçok tanrısı Sümer menşelidir. Hatti kültürünün Hitit kültüründen üstün olduğu, Hattilerin, Hitit Krallığı'ndan kültürel üstünlüğü mitolojide, edebiyatta ve dini inançlarda onları kültürel olarak asimile edişinde görünüyordu. Çünkü Hititler, Hattilerin dini ağırlıklı yönetim tarzını ve mitolojik hikâyelerini benimsemişlerdi. Daha sonra bölgede yeni bir güç olarak çıkan Hititler, Hatti geleneğini taşıyan bir yönetim anlayışı ile Antolia'yı teokratik tabanlı, bir feodal yapı içinde yönetmişlerdir.

HİTİTLER

Hititler muhtemelen Kuzey Avrupa'dan Kafkasya yolu ile Antolia'da Kızılırmak Nehri havzasına MÖ 2000 yıllarının başlarına doğru büyük ölçekte göç ile geldiklerinde buraların yerel halkı olan Hattilerin topraklarının çevrelerine yerleştiler. Boş arazi çoktu. Kendilerine ait yeni yerleşimler kurmuştular. Hititler zaman içinde yerel halk Hattiler ile kaynaştılar. Hatta onların tanrılarını, tanrıçalarını, sanatlarını, lisanlarından sözcüklerini ve kültürlerini paylaştılar. Hatti kültürüyle Hititler kültürü birleşti. Çok erken çağlarda MÖ 3000 yıllarının ortalarına doğru siyasi organizasyonlarını tamamlamışlardı.

Krallıklar ve Beylikler halinde örgütlenmişlerdir. Hatti halkının daha çok Kapadokya / Kızılırmak yayı ile Güneydoğu Antolia'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Günümüze dek gelen Alacahöyük buluntuları büyük olasılıkla Hititler yönetimi altında yaşayan Hattilere aitti. MÖ 17. yüzyıla dek Hattiler, *Hitit – Luvi – Pala- Hurri* halkları içinde eridiler ve Hatti dili ölü bir tapınak diline dönüştü. Hititler diliyle akraba olan Luvi ve Pala dilleri de, Hititlerle aynı zamanda Antolia'ya gelen Hint–Avrupa kavimlerine aitti. Bu kavimlerden Palalar daha çok Kuzeydoğu Antolia'ya, Luviler ise daha çok Güney Antolia'ya yerleşmişlerdi. Luviler ve Palalar daha çok Hititler Krallığı'nın egemenliğinde yaşadılar ve Hititlerle ortak bir kültür yarattılar. Güneydoğu Antolia ve Kuzey Mezopotamya'da yerleşik bulunan Hurriler de Hititler egemenliğinde olan ve uygarlıklarıyla Hititleri önemli ölçüde etkilemiş bir halktı. Hititler mitoloji, din ve at yetiştiriciliği gibi pek çok alanda Hurrilerden ve

Mitannilerden etkilendiler. Pek çok Hititli Prensi ve bütün Hitit Kraliçeleri Hurrice ve Mitannice adlar taşıyorlardı.

"Hitit" kelimesinin temelinde *"Hat(t)"* kökü vardır. Aynı kök başkentlerine verdikleri *Hattuş(a)* ve ülkelerine verdikleri *Hatti* adlarında da görülmektedir. Urartular da onları, *"Hate"* adı ile çağırırdı. Hitit ve Hititler kelimeleri ise, Tevrat'ta geçen (Eski Ahit) bir kelimeye dayanmaktadır. *Het Oğulları*, İbranice *"Hittim"*, Arapça *"Ben-i Het"*. Ancak Tevrat'ta geçen *Het Oğulları* ile Antolia'da büyük bir devlet kuran Hititler aynı değildir. Tevrat'ta bahsedilen *Het Oğulları*, MÖ birinci binyılda, yani Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, ağırlıklı olarak Kuzey Suriye'de kurulan Geç Hitit Devletleri'dir. *"Het Oğulları"* olarak Tevrat'ta geçen bu isim, daha sonra günümüz dillere, Almanca *"Hethiter"*, İngilizce *"Hittites"*, İtalyanca *"Hittiti"*, Fransızca *"Hittites"* olarak geçer. Türkçeye bu isim Fransızca'daki *"Het Oğulları"* isminden Fransızca sıfat hali *"Hétéen"* kelimesinden girmiştir. Önceleri Türkiye'de, "Hattiler" Fransızca'da okunduğu gibi, yani baştaki [h] sesi olmadan, *"Eti"* olarak yazılmıştır. Zamanla bu hatalı yazılışından vazgeçilmiş ve *"Hitit"* kelimesinde karar kılınmıştır. Türkçe yazılışındaki bu değişiklik nedeniyle eski nesil okumuşları Hititleri, hâlâ *Eti* olarak yanlış bilmektedir.[3] Boğazköy arşivlerinin bulunmasıyla Hititlerin kendilerini *"Hitit"*, dillerini ise *"Hititçe"* olarak adlandırmadıkları ortaya çıkmıştır. Kendilerini *"Neşalı"* ve dillerini ise *"Neşaca"* olarak isimlendirdikleri yazılı belgelerde geçen *"Naşili, Neşili ve Neşaumnili"* (Neşa tarzında) kelimelerinden anlaşılmaktadır.

Hititlerin, Hatti ülkesine büyük olasılıkla Kafkasya yönünden göç ettikleri sanılmaktadır. Alacahöyük buluntularının Kafkasya'nın yaşanan çağ itibariyle Maykop Kültürü ile benzerlikleri, göç yolu için Kafkasya yönü olasılığını güçlendirmektedir. Bu kültürün aynı zamanda Kuzey Kafkasya halkı, Çerkez'lere ait olduğu da ileri sürülür. Hititlerin akrabası olan Luviler ve Pala'ların da Hititler ile birlikte aynı zamanda Antolia'ya geldikleri bilinmektedir.

3- Bkz. İncil, Tekvin XV. 19-21.

Hititler, 17. yüz yıldan 12. yüz yıla kadar ki dönem boyunca, Büyük Krallık dönemi iki ana aşamaya ayrılması uygun olan büyük İmparatorluk gücü elde ettiler. Anitta'nın Kuşşar'da (modern Aksaray'ın batısındaki Acemhöyük) kral oluşu, Hititlerin Krallığı'nın doğuşunu gösterir. Bu tarihten Telipinu'nun kral olduğu MÖ 1530'lu yıllara kadar geçen dönem Hititler tarihinde *"Eski Krallık"* dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem sonrası Hititler tekrar MÖ 1450- 1200 arasında yeni İmparatorluklarını tesis ettiler. Bu dönem *"Yeni Krallık"* olarak adlandırılır.

Hititlerin bu döneminde Antolia yarımadasının güneyinde Luvilerin daha egemen yaşadığı bölgelerde *Kizzuwatna, Ahhiyava* ve batıda *Arzava* krallıkları vardı. Kuzey batı Antolia bölgesini, Karadeniz'e yakın bölgeyi yer edinmiş Paşagonya bölgesinde Pala'lara ait küçük krallıklar bulunuyordu. Bu devletlerden başka Batı Kürdistan'da Hurriler ve Mitanniler de aynı dönemde daha doğuda Muşki/İşuwa ve Maldia/Malatya özgün uygarlıklar ve devletler yaratmışlardır. Bu devletler çoğu zaman Hititlerin vassalları konumuna düşmüştü. Bu krallıkların tamamı karma kültürleri yaşıyordular. Karma kültürlü halkların bölgede oluştuğu dönemdi. MÖ 3000'lerde *Hitit, Luvi, Pala* halklarının bölgeye gelişini doğuda Hurrilerin göçlerine MÖ 21.asırda Asurların askeri işgalleri ve ticaret kolonileri, MÖ 17. yüzyılda yeni *Hurri-Mitanni ve Hiksos* toplulukların istilaları oluştu. Yeni Hurri-Mitanni karma kültürlü halkın bölgede büyük bir etkinlikleri *Kizzuwatna ve Mitanni Devletleri* ile ortaya çıktı. Özellikle Doğu Aryan kültürlü yönetici-iş bilir *Mitannili Maryannular* kurdukları Mitanni Devleti ile Hitit Devleti için MÖ 1500'lerde ortaya çıkmış oldu.

Luvilerden sonra Hititler bir yerde doğuya ve güneye açılırken Batı Aryan kültürlerini de bu bölgelere taşıyordular. Bölgenin Hatti, Hurri, Amorit ve İbrani vs. kabileleri Hititlerin kendi coğrafyalarına egemen olduğunda ve onların vassalları haline geldiklerinde Batı Aryan kültür ile ilk defa birebir tanışmıştılar. Artık yaşanan dönem Post Sümer döneminin ticari koloniler dönemi değildi. Bölge yeni işgaller ile yeni asimilasyonlara ve göçertmeler ile yüz yüze kalıyordu. Asimilasyonlar daha çok dini alanda gerçekleşirken göçertmeler-

de ağırlaştırılmış kölelik koşulları vardı. Çünkü dönemin devletlerinin tamamı köleci devletlerdi. Savaşlar; değerli maden ve malların talanı, köleleştirilecek insan gücü, geride haraç alınabilecek yeni siyasi varsallıkların oluşumu vs. için gerçekleşiyordu. Bir diğer gerçek de bu kaynakları üreten ve sahip olan coğrafyalar gözde oluyordu. Hititler yoksul, işgalci ve aç göçebe bir topluluktu. Antolia'nın orta kesimlerine yerleştikten sonra bu eksiklerini gidermek için bölgenin zenginliklerine yöneldi bu zenginlikler hala Bereketli Hilal ve Mezopotamya'daydı. Hedef haliyle belirlenmiş oldu.

Orjinal adı *"Ḫattusilis"* olan Hitit başkenti *"Hattuşaş"* MÖ 17 yüz yılın ikinci yarısında, Hititler Kralı I. Hattuşili tarafından kurulur. Bu yerleşim, günümüz Çorum ilinin Sungurlu ilçesinin 22 km. Güneydoğusundaki Boğazkale ilçesinin (Boğazköy) 4 km doğusundadır. Şehrin adı Hattilerden kaldığı sanılmakla birlikte bir başka bakışa göre Hititlerce de *'Gümüş'* anlamına gelen *"Hattuş"* kelimesinden türetilmiştir. Eski Hititler Devleti'nin kurucusu *I. Hattuşili*, Hattilerin Kızılırmak nehri kavisi içindeki çekirdek ülkesinde birliği sağladıktan sonra, Kuzey Suriye ve Yukarı Fırat Bölgesi'nde Hurriler ülkesine karşı yönettiği akınlarla, kendisini izleyecek Hitit Krallarına bir dünya devleti olma amacının işaretini veriyordu. I. Murşili, halefi I. Hattuşili'nin ölümünden kısa bir süre önce yaşlı kral tarafından evlat edinilerek veliaht prens ilan edilmiştir. Bu olay *"Telipinu Fermanı"* da şöyle aktarılır: *"Hattuşili henüz yaşı küçük olan Murşili'yi Panku'ya (Hitit ileri gelenlerinden oluşan meclis) emanet ederek onu korumalarını ister, hatta üç yıl sonra seferlere çıkarmaya başlamalarını"* söyler. Kral I. Hattuşili'nin ölümünden sonra I. Murşili (MÖ 1620-1590) Hitit kralı olur. *Kral Murşili* istilalara güneyde devam ederek ve Suriye'deki *Yamhad Devleti*'nin başkenti Halpa'ya saldırarak ortadan kaldırdı. Bölgedeki diğer şehir devletlerini devreden çıkartarak, Mezopotamya ticaret yollarını kontrol altına aldı. *I. Murşili*, Halpa Devleti'ne (Halep) karşı yaptığı savaşı *I. Ḫatuşulli*'nin intikamını almak için yaptığı belirtir.[4]

MÖ 1595'te Hititler, Babil'e kadar ilerleyerek gerileme döne-

4- Bkz. İtalyanca de Martino, S. (1992) *"I rapporti tra Ittiti e Hurriti durante il regno di Muršili I."* Hethitica 11: 19-37.

minde olan Babil'in büyük Ammorit Krallığına saldırdı. Babil'i ele geçirdi. Burada Hamurabi soyunun iktidardaki varlığını sonlandırdı. Babil yağmalandı. Şehirde sadece *Kassitler ve Gutiler*, Hititlere karşı direndi. Hititler dönüşte Hurrili kavimler ile çatıştı. Babilli tarihçiler bu olayı; "*Samsuditana zamanında Hatti'nin erkekleri Akkad ülkesine karşı yürüyüşe geçti*" şeklinde anlatmaktadırlar.[5] Hititlere karşı Babil'de direnen Kassitler ve Gutiler Babil'de Ammorit iktidarını da ele geçirirler. Bu dönem sonrası Sümer'de Kassitlerin iktidar dönemi başlar.[6]

Çesitli kaynaklardan Kral Murşili'nin eşinin isminin *Kali* olduğu bilinmektedir. Ancak bilinen bir çocuğu yoktur. Kral Murşili Babil fethinden Hattuşa'ya dönüşünden kısa bir süre sonra bir saray entrikasına kurban gittiği yine *"Telipinu Fermanı"*ndan anlaşılmaktadır: *"Hantili, Murşili'nin yanında bir sâkiydi. Murşili'nin kız kardeşi Harapsili'yi eş olarak aldı. Zidanta* [...] *Hantili'nin kızı* [...] *ile evlendi ve Hantili ile işbirliği yapıp çok kötü bir günah işlediler. Murşili'yi öldürdüler, kan döktüler."*[7] Murşili'nin ölümünden sonra I. Hantili kral olur. Ancak hem I. Hantili hem de ardından kral olan işbirlikçisi I. Zidanta kanlı kavgalarla tahtlarından olur. Hitit devleti uzun süren bir istikrarsızlık dönemine girer. I. Murşili'nin Hantili tarafından öldürülmesi ile bir karışıklık dönemi devam etti. Hantili idareyi ele aldıysa da o da öldürüldü. Hantili'den sonra tahta geçen damat *I. Zidanta* ve *I. Huzziya*'da Hantili ile aynı kaderi paylaşarak daha sonra öldürüldüler. Hititler iç kargaşalıklar yaşadığı dönemde iktidar boşlukları nedeni ile devlet zayıflamıştı. Hitit Devleti, Torosların güneyindeki ülkeleri, günümüz güney batı Kürdistan'daki diğer bölgeleri yeniden Mitanni Krallığı'na kaptırdı. Birçok prenslik bağımsızdevletler haline geldi. *Arzava'da Luviler, Kizzutnawa'da Hurrili-Mitanniler* bu dönemde bağımsızlaştı. Hitit sarayı içindeki kraliyet ailesi çatışmalarında *Zidante*'nin ölümü sonrası onun yerine gelen *I. Muvatalli*, Kantuzzili ve Himuili isimli iki yüksek mevkili görevlinin karıştığı bir saray

---

5- Bkz. Glassner, Mesopotamian Chronicles, s. 204, 2004.

6- Bkz. Bu kitapta "Kardunya (Kassit/Kass) Devleti" bölümüne.

7- Kaynak 10-11, Bkz. (İngilizce) Telipinu Proclamation.

komplosu sonucu öldürülmüştür. Muvatalli taraftarları mücadeleye bir süre daha devam etmiş fakat Kantuzzili tarafından desteklenen *Tuthaliya* sonuçta galip gelerek kral olmuştur.

Tuthaliya'nın hükümdarlığı ile ilgili bilgi veren en önemli dökümanlar I. Tuthaliya'nın yıllıkları ve *I. Arnuvanda*'nın yıllıkları olarak bilinen belgelerdir. Tuthaliya ilk seferini batıda *Assuva* federasyonuna bağlı *Arzava*'ya yapar. Burada yeniden Hitit egemenliğini sağlar. Aynı zamanda I. Tuthaliya Hititlerin kuzeydeki amansız düşmanı *Kaşkalar* ile de baş etmek zorunda kalmıştır. Kaşkaların ülkesi, Hititler'in başkenti Hattuşaş'ta bulunan tabletlerden öğrenildiği üzere son Tunç Çağı'nda MÖ 2000-1200 arası Hitit çekirdek ülkesinin kuzeyinde oturduğu -günümüz *Sinop-Trabzon* arasında kalan bölge olduğu belirtilmektedir. Aynı belgeden Mitanni ile olan çatışmanın güneydoğuda Hurrilerin İşuva bölgesinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Metinlerde Tuthaliya zamanında, Fırat'ın yukarı yatağında kalan Hurrileri en kuzeydeki devleti İşuva'ya ve Kuzey Mezopotamya'da Hurrilerin Mitanni devletine karşı yapılan askeri hareketlerinden başarı ile çıktığından bahsedilmektedir. Tuthaliya ile Kizzuwatna kralı *Şunaşşura* arasında yapılan antlaşma daha önce Hitit yönetiminden koparak Mitanni safına katılmış olan Kizzuwatna Krallığı'nın, Tuthaliya döneminde tekrar Hitit himayesine girdiğini gösterir. [8]

Kizzuwatna'nın yani Çukurova bölgesinin Hitit nüfuzuna girmesi Tuthaliya'ya Suriye kapısını da açmış, burada da Mitanni ve vasallarına karşı savaşarak Halep şehrini ele geçirmiştir. Sami kavminden olan Ugarit Kralı *II. Nigmedu* ile bir anlaşma yapmıştır. -O dönem Ugarit krallığı'nın hükmettiği alan günümüzün Suriye Lazkiye kentinin kuzeyinde ve güneyinde sahil boyunca uzanan dar bir ovayı ve bölgeyi Asi vadisi ile iç bölgelerden ayıran, günümüz Suriye Alevilerinin kutsal dağı Cebel Ansariye'nin yamaçlarını kapsamaktadır. Başarılarla I. Tuthaliya'nın, Hatti Ülkesinde Krallığın gücünü yeniden sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak I. Tuthaliya'nın hükümdarlık alanı genelde Antolia ile sınırlı kalmıştır. Bütün bu başarılara rağmen ne Batı Antolia'da ne de Kuzey Suriye'de kalıcı bir Hitit ege-

8- Kaynak: Beckman, G. (1996) Hittite Diplomatic Texts, Atlanta: Scholars. s. 13-22.

menliği kurulduğu söylenemez. Bölgenin yeni güçlü devleti Mitanniler bölgede batıda Kizzuwatna'dan başlayıp Hititler ile Filistin topraklarına kadar uzanan topraklarda onlarla amansız bir rekabet içindedir. I. *Tuthaliya*'nın ölümünden sonra, kral olan *I. Arnuvanda* kuzey ve kuzeydoğuda Kaşkalara karşı yoğun bir mücadeleye girişmiş ve diğer bölgelerde bir etkinlik göstermemiştir. I. Tuthaliye sonrası Kral *I. Şuppilima* dönemine kadar bilgiler oldukça sağlıklı değildir. Şuppiliuma ; *"Şuppi"* Hititçe *"saf"*, *"luli"* ise *"kaynak"* anlamında; Şuppiluliuma, *"saf kaynaklı"* demekti. Onun döneminde öncelikle Hititlerin Antolia'daki egemenliği sağlamlaştırılmıştır. Daha sonra bu kral Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın bazı bölgelerini Hititler Krallığı'na katmıştır. Kuzeyde Karadeniz bölgesinde o da Kaşkalarla savaşmıştır. Şuppiliuma, Mitanni Devleti'ne karşı yürüttüğü ilk seferde başarısız oldu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Mitanni Kralı Tuşratta eline geçen savaş ganimetini, damatları Mısır firavunu *III. Amenofis'e/Amenhotep*'e (MÖ 1386-1349) hediye olarak gönderdi. Ancak Şuppiluliuma ikinci savaşa daha iyi hazırlandı. Hititlerin planı Fırat nehrini Kuzey Suriye'deki Mitanni savunma hattının kuzeyinden geçerek Mitanni'yi arkadan vurmaktı. Bu doğrultuda Kuzeydoğu Antolia'daki *Hayaşa Krallığıyla* anlaşma yapıldı. Bu devlet *Hayaşa ve Azzi* Prensliklerinin oluşturduğu konfedaral bir devletti. Toprakları Fırat Nehri'nin ve Aras Nehri'nin kuzeyinden günümüz Trabzon sahillerinden Kafkaslara kadar uzanan bölgeyi içine alıyordu. Hitit kaynaklarında, Erzurum ve Erzincan arasındaki bölge *"Hayaşa/Hajaşa"* olarak geçmektedir. -MÖ 12. yüz yıl sonrası bu bölgeye Ermeni soylu toplulukların yerleştiği görülür.

Hititler ordusu Torosların kuzeyinden Güney Batı Kürdistan-Kuzey Suriye topraklarına indi. *Şuppiluliuma*, *Tuşratta* ile yaptığı ikinci savaşta başarılı oldu ve Mitanni Devletinin Başkenti *Waşşukani*'yi ele geçirdi. *Şuppiluliuma* Mitanni seferini güneye doğru sürdürdü ve bir yıl içerisinde Lübnan dağlarına dek tüm Hurri ülkesini ele geçirdi. Batıda yapılan bölge halkları arasındaki bu savaş Hititli ve Mitannili halkların ilk doğrudan karşılaşılan bölgenin toplu cephesel iç savaşıydı. İlk Batı Aryan-Doğu Aryan savaşıydı da. Bu savaşlar önemlidir. Savaşlar halkları kaynaştırdığı gibi geleneksel olarak ayırmakta ve cepheleştirmektedir. Belki de *"Batı-Doğu"* kar-

şıtlığının temelleri bölgede bu dönemde atılmıştır. Toplumların tarihsel hafızası o devirlerde sözlü tarih anlatımı ile şekillenirdi. İki halkın da toplumsal hafızalarında bu savaşların kodları muhakkak kalmıştır diye düşünüyorum.

Hititlerin Kuzeybatı Akdeniz kıyılarındaki savaşlarda önemli bir Sami kent krallığı olan Ugarit'te buranın *Kralı II. Niqmandu* ile antlaşma yapıldı. Ugarit kenti vasal duruma getirildi. Hitit Kralı Şuppiluliuma, Mitanni'nin eski kralı Tuşratta'nın oğlu *Maltiwaza*'yı kukla kral olarak Mitanni'nin başına geçirdi. Böylece Mitanni Devleti yıkılarak, Asur ile Hatti ülkesi arasında Hititlerin uydusu bir tampon devlet yaratılmış oldu. Bu tarihlerde Mısır'da Akheneton'un (ya da IV. Amenhotep MÖ 1352-1336) dinsel reformları sonucu ortaya çıkan (MÖ 1344) iç savaş ile meşgul olan Mısır, Hititlerin Kuzey Suriye'de yayılmasına müdahale edemedi. Mısır'da kral III. Amenhotep büyük olasılıkla hükümdarlık döneminin 39. yılında ölmüştü. Onun yerine karısı Mitanni Kralı Tuşratta'nın kızı *Taduhapa*'dan doğma, oğlu önce "IV. Amenhotep" olarak tahta geçmiştir. Bu kral bir müddet bu isimle hüküm sürdükten sonra ülkesinde çok kökten ve gayet büyük bir dinsel, soysal ve politik reform uygulamaya başlatmıştır. Şahsi krallık ismini *"Akhenaton"* olarak değiştirmiştir.[9] Mısırlılar her ne kadar Kassitler ve Mitanniler ile evlilik yolu ile ittifaklara saray usulü girmişlerse de bu ittifaklarına pek sadık kalmamışlardır. Sadece hısımlarına saldırı düzenlemediler. Hitit kralı *Şuppiluliuma* Mısır'da *Tutankhamon*'un ölümünden sonra çıkan çatışmaları fırsat bilmiş, Büyük Suriye seferi dönüşü Karkamış'ı ele geçirdi. Şuppiluliuma Karkamış ve Halpa (modern Halep) kentlerinin yönetimlerini oğullarına *Şarrikuşuh* ve *Piyassili*'ye verdi.

II. Murşili'nin Antolia'nın kuzeyindeki ve batısındaki seferleri, Hititlerin ülkesinde veba hastalığının hüküm sürdüğü ve giderek artan Asur etkisiyle Suriye'de huzursuzlukların yaşandığı bir döneme rastlamıştır. Babası *Murşili*'nin ardından fazla zorluk çekmeden tahta geçen II. Muvattalli, yirmi yıldan fazla *"Büyük Kral"* olarak hüküm sürmüştür. *II. Muvattalli;* Luvi dilinde *"Fırtına Tanrısı'nın"* bir adıydı. O' nun küçük kardeşi *Hattuşili*, askeri birliklerin başı, saray

9- *Bkz. Amarna Yazışması EA/4.*

memuru, kuzey sınırının sürekli huzursuz bölgelerinde ve III. Hattuşa'da vali olarak hükümdara birçok alanda hizmet vermiştir. Bu dönemde II. Muvattalli sarayını, Tanrı ve atalarının heykelleri ile birlikte Hattuşa'dan Tuana/Tarhuntaşşa'ya (modern Kemerhisar), MÖ 1285 de taşımıştır. "III. Hattušili, kardeşi II. Muwatalli'nin başkenti Hattuşa'dan Tarhuntaşşa'ya taşımasını, yazdırdığı bir metinde şöyle aktarır: *Kardeşim Muwatalli Hatti'nin tanrılarını, Arinna'nın tanrılarını ve Sedir tanrılarını aldı. Onları Tarhuntaşşa'ya götürdü ve Tarhuntaşşa'yı kendine büyük yer (başkent) yaptı."*[10] II. Muvattalli zamanında Orta Suriye'deki Amurru bölgesi paylaşımı sorunu nedeniyle, Hititlerin anlaşmazlığa düştüğü ülke Mısır'dı. Bu anlaşmazlık MÖ 1280 *Kadeş Savaşı*'na yol açtı. Tarhuntaşşa, (Niğde'nin Bor ilçesi'ne bağlı, Niğde ilinin güneyinde, il merkezine uzaklığı 15-20 km. olan, Bahçeli, Kemerhisar beldelerini kapsayan yöredir.) Hitit devletine Hattuşa'dan sonra başkentlik yaptı. Tuana/Tarhuntaşşa ortaçağların ortalarına değin Küçük Asya ve Toros Kapadokyası'nda egemenliği sürdüren devletlerin, kesik aralıklarla da olsa askeri ve dinsel yönden önemli bir kenti ve başkenti olmuştur. Günümüzde Mısır'daki *Abydos, Luksor, Abu Simbel'in* duvarları ve *Ramsesseum*'un duvarlarının üzerindeki kabartmalarda, Yakın Doğu'nun geçmişindeki en ünlü savaşlardan biri olan Kadeş Savaşı'nın tasviri görülmektedir. Firavun çok iyi hazırlanarak savaş alanında bizzat bulunmasına rağmen, savaşın asıl galibi Hititler olmuştur. Amurru yeniden Hititler yönetimi altına girmiş, ayrılıkçı yerel *Kral Benteşina* ise Antolia'ya sürülmüş, Kadeş Kalesi Hititler denetiminde kalmıştır. Mısır kaynaklarında da belirtildiğine göre Hititler ordusu şu ülkelerin askerlerinden oluşuyordu: *"Hatti, Nahrina (Hurri ülkesi), Arzava, Pidasa (Hattuşa'nın Güneybatısı), Dardanoi (Batı Antolia'da), Masa (Lydia bölgesinde), Karkisa (Batı Antolia'da), Lykia, Viluşa, Aravanna (Sakarya'nın Doğusunda), Kaşka, Kizzuwatna, Karkamış, Halpa, Kadeş ve Hayaşa."*[11] Bağlaşıklar listesinde; *Luvilerin, Hattilerin, Mitanni ve Hurrili* bazı beyliklerden oluşan Hititlerin geleneksel düşmanlarının da yer alması, *Muvatalli*'nin bölgede artan

10- Bkz. Arkeoloji Dergisi http://www.academia.edu/1200032/Tarhuntassa.

11- Bkz. http://hattusa.tripod.com/pa.g.e.02_tr.htm.

egemenliğini ve diplomatik gücünü göstermektedir. *Büyük Kral II. Muvattalli* öldüğünde, eski bir kurala uyulmuş ve İmparatorluğun en güçlü adamı olan kardeşi Hattuşili yerine, oğlu *III. Murşili/Urhi-Teşup* tahta geçmiştir. Onun döneminde başkent *Tuana*/Tarhuntaş-şa'dan, yeniden Hattuşa'ya taşınmıştır.

Bölgede II. Muvattalli döneminden ve Kadeş Savaşı' ndan bu yana Mısır'da II. Ramses hüküm sürmekteydi. II. Ramses'in annesi bir Mitanniliydi. Hitit kralı *Hattuşili* Asur ve Babil Hükümdarları ile olduğu gibi, II. Ramses ile de hükümdarlar arasındaki olağan ilişkilerini sürdürmüştür. I.Şuppiluliuma'dan beri süregelen savaş durumunu sona erdirmiş ve Mısır ile barış antlaşmasını imzalamıştır. Bu başarı kendisinin rakipleri Asur ve Babil ile Ege'deki rakibi Ahhiyava Birliği karşısındaki konumunu güçlendirmiştir. Bilindiği gibi, Yunanların ataları olan MÖ 1400–1300 Miken'ler, Batı Antolia'da Hititlerin *"Ahhiyava"* adını verdiği siyasal birliği kurdular. Yunancayı Antolia'da ilk kullanan Ege'deki halk *Mikenler*di.

Kurallara uygun olmaksızın tahta çıkmış olmasına rağmen, III. Hattuşili önemli politik başarılar ve uluslararası takdir kazanmıştı; ancak Hattuşa'da tahtına çıkacak kişi ile ilgili düzenlemeyi yapmak da kendisi için önemliydi. Önceden seçilen varisten vazgeçilmiş ve yerine Prens IV. Tuthaliya seçilmişti. Tuthaliya tahta çıktıktan sonra, *Tarhuntaşşa Kralı Kurunta* ile antlaşma yapmış ve Tarhuntaşşa ülkesinin sınırları yeniden çizilmiştir. II. Muvattali'nin oğlu olarak hanedan soyundan gelen krala, İmparatorluk hiyerarşisi içinde Karkamış Kralı ile aynı düzeyde yer verilmiştir.

Hitit İmparatorluğunun bilinen son hükümdarı IV. Tuthaliya'nın oğlu II. Şuppiluliuma, baş gösteren yiyecek sıkıntısıyla daha da gerginleşen duruma rağmen bazı askeri başarılar elde etmiştir. Hattuşa'da bugün Güneykale olarak adlandırılan kesimdeki bir yazıtta, *II. Şuppiluliuma*'nın askeri birliklerinin yeni gelişen '*Ege (Deniz) Halkları*' istilasına karşı Orta ve Güneybatı Antolia'da başarıyla savaştığından, başkent Tarhuntaşşa'da hükümdarın yeniden otorite kurduğundan söz edilir. Çivi yazılı belgeler de, Karkamış ve doğrudan Büyük Kral tarafından denetlenen *Alaşiya* (Kıbrıs) ülkesiyle antlaşma yapıldığı belirtilir. Bu kralın iktidarının

son yıllarında anlaşılan '*Ege (Deniz) Halkları*' istilası Hitit, Mitanni, Kardunya, Filistin ve Mısır'a kadar sarkmıştır.

Koloni Çağı'nı izleyen Eski Hititler (MÖ 18. yy.) ve Büyük Hititler Krallığı dönemleri sonunda, takriben MÖ 1180 yıllarında Batı'dan gelen; 'Ege (Deniz) Halkları' istilası sonunda *Thrak* asıllı kavimlerin baskıları sonucu yıkılmış olup, dolayısıyla Boğazköy de başkent olma özelliğini kaybetmiştir. Ama Batıdan gelen 'Ege (Deniz) Halkları' istilası –daha çok Miken'ler- saldırıları altında, bu İmparatorluk gücü birdenbire çöktü. Bu tespiti tarihçi *J. M. Roberts "Dünya Tarihi"* adlı eserinde şöyle dile getirir; *"Bu dönemdeki büyük halk hareketlerinden bir tanesi de "deniz insanları"dır. Demirle silahlanmış olan bu kavimler MÖ 20. yüzyılın başlarından itibaren doğu Akdeniz şehirlerini alt üst etmişlerdir. Bunlardan bazıları On iki Ada'dan ve Kıbrıs'tan çıkan Miken "mültecileri" dir. Bunların arasından bir grup olan Filistinliler MÖ 1175'de Kenan'a yerleştiler."*[12] İstilacılar sürüler halinde kağnı arabalar ile her yerde görülmüşlerdir. Aynı istilalar ile karşılaşan Mısır Firavunu III. Ramses (MÖ 1183-1152) bu olayı şöyle anlatmıştır: "*...birdenbire devletler yıkılıp dağıldılar. Hiçbir ülke onların silahları karşısında dayanamadı: Hatti, Kizzuwatna, Karkamış, Arzava, Alaşiya."*[13]

Hititler İmparatorluk dönemi boyunca Orta Antolia'da, Suriye'de ve Güney Batı Kürdistan'da bazen başarılı bazen başarısız bir fetih siyaseti güttüler. Bu durumu tarihçiler Hititlerin Ön Asya'da ilk defa demir silahlar kullanmasına bağlar. Zamanla bu teknolojiyi öğrenen bölge halkı bu avantajlı teknolojik Hitit üstünlüğünü kırar ve paylaşır. Hititlerin bu gelişme ile birlikte kuşatıldığı görülür. Bu zayıf konuma Ege Deniz Halklarının güçlü istilası son vermiştir. Fakat bazı tarihçiler bu yaklaşımı subjektif bir yorum olarak kabul ediyor. Hititlerin İmparatorluğunun MÖ 1200'den kısa bir süre sonra yıkılma nedeni halen tam olarak nesnel verilere dayandırılamamıştır. İmparatorluğun yıkılmasına çeşitli etkenlerin neden olduğu değerlendirilmektedir. Son büyük Kralın hüküm sür-

12- Bkz. *"J. M. Roberts "Dünya Tarihi" Sayfa 112.*

13- Bkz. *M. A. Dinçol "Antolia Uygarlıkları Ansiklopedisi", Cilt 1 s. 53.*

düğü dönemde, halk içinde huzursuzluklar ve Hitit aristokrasisinde giderek artan çatışmalar başgöstermesi bir sebeptir. Hitit Devletinin ayakta olduğu son yıllara tarihlenen yazılı kaynaklar, sefalet içinde olduğu belirtilen Antolia'ya Suriye ve Mısır'dan büyük miktarlarda tahıl sevk edildiğini kanıtlamaktadır. MÖ 1200 dolaylarında ilk Yunanların ve Thrakların ataları Deniz Halkları Antolia'nın batı kıyısındaki Hitit'i vasal devleti olan Kizzuwatna ve Mitanni devletlerini çökertmişti. İstilacılar ticaret limanlarını ele geçirdiler. Bu olay Hitit imparatorluğunun Mısır üzeri gelen tahıl ithalatını bitirdi. II. Şuppiluliuma yönetimindeki Hitit başkenti Hattuşa yıkılınca, kralların soyu tükendi. Tarihçi *Homeros*'un anlattığı ünlü 'Troya Savaşı'nın geçtiği Hitit himayesindeki *Troya* kenti de bu dönemde yok olmuştu. Aynı zamanda Antolia'daki iç huzursuzluklar ve Suriye üzerindeki Hitit etkisinin azalması da Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasında neden ya da sonuç olarak değerlendirilmektedir. Hitit Büyük Krallığı, Ege Halkları Göçü sırasında içten çökmeye başlayıp Balkan kavimlerinin istilası ile son bulunca Antolia'da uygarlık prehistorik düzeye düşmüş ve yarımada Demir Çağı Beylikleri *"Karanlık Çağ"* (M.Ö.1200-750) sürecine girmiştir. Bu dönemde Antolia, sayısı bir düzineyi aşkın Geç Hitit Devletçiğinin yanı sıra Ege sahilleri dışındaki bölgelerde ortaya çıkan Urartu (Muşki bölgesi), Frigya, Lidya, Karia ve Likya gibi küçük krallıklara da bölünmüştür. Antolia Friglerin, Ermenilerin Mikenlilerin yerleşimine sahne olmuştur. Hititler yaşamlarına şehir Beylikleri halinde devam etmişlerdir.

Bununla birlikte, yaklaşık 9. yüzyıldan itibaren, birçok küçük Hitit devletinin türdeş olmayan topluluklar içinde İmparatorluk çağının geleneksel öğelerini sürdürdüğü Suriye'nin kuzeyinde, bir yeniden doğuş yaşandı. Hitit uygarlığının *"Geç/Yeni-Hititler"* denen aşamaya girişiydi. Batıda Deniz Halkları'nın yeni istilaları ile baş edemeyen Hititler güneydoğuda dağlık alanlarda küçük devletçikler ile ayakta kalmaya çalıştılar. Ama MÖ 11. yüzyılda bütün bu küçük devletler Asur İmparatorluğunca soğuruldu. Bölge uzun yıllar Asur himayesinde kaldı. Kizzuwatna dâhil tüm bölgeler Asur himayesinde kaldı. Bu defa bölgeye Sami kökenli Âramî ve İbrani (Yahudi) göçleri başladı.

UYGARLIK VE TİCARET

Hitit, Mitanni ve Mısır MÖ XIV. yy.da o zamanın Ön Asyasının üç büyük ve güçlü devletleriydi. MÖ XIII. yy.'da ise Hitit, Mısır'la birlikte dünyanın iki süper devletinden biridir. Her iki devlet de siyasal yönetim olarak federatif sistemde bir İmparatorluk kurarak Suriye ve Mezopotamya üzerinde egemen olmuşlardır. Her iki devlet de köleci sistemi benimsenmişlerdir.

Hitit devleti ilk oluşumunda Kral, Kraliyet ailesi, esas olarak her birinin bir yaşlılar birimi tarafından yönetildiği birçok bağımsızlçenin gevşek bir biçimde örgütlendiği, ülkenin yerli halkının üstünde olan seçkin bir kast yapısındaydı. Ayrıca *"Vatandaşların tamamı"*ndan oluşan bu yaşlılar meclisinin erken dönem Hitit Devleti'nde mahkeme gibi bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönetimin politik organı *Pankuş*'tur. (İmparatorluk Meclisi). Herhangi bir politik sorun olduğunda Pankuş, Kral tarafından çağırılmaktaydı. Fakat Pankuş kralı bile denetleme yetkisine sahipti; yani Pankuş, kralın kararları hakkında söz sahibi bir kurul ve böylelikle de onun mutlak hâkimiyetinin tek denetleyicisiydi. Pankuşlarda yönetim hakkında kararlar alınıp oy birliğine sunulurdu. Pankuşlar ilk olarak hititlerde yapılan bir imparatorluk meclisidir. Pankuşlarda gerekli ağır gereksiz hafif ceza verilmez. Pankuş yönetiminde (imparatorluk meclisinde) herkes eşit haklara sahip olmaksızın her insan özgürce fikirlerini dile getirebilirdi.

Hititler gerçekte bir tarım toplumuydu. Kendilerinin tarımda geliştirdikleri sistem Sümerlerin tarım sisteminin benzeri idi. Bu sistem Antolia'da tarımsal alanın değişmez mülkiyet biçimi olarak binlerce yıl süre gelmiştir. En son Osmanlılar bu sistemi 19. Yüzyılda terk etmiştir. Tarımda iki sınıf arazi ayırt edilebilmektedir: "Derebeyi uyruğu" ile "silahlı adamların arazileri." Birinci arazi zilyetlikti ve devlete karşı mesuliyeti vardı. İkinci tip mülkiyette sahiplik ve ocaklık anlayışı vardı. Sahibi arazisini serbestçe satabilir ve benzer arazilerden yeni araziler alabilirdi. Fakat öyle görünüyor ki birincisi şartlara bağlıydı ve bu yüzden sadece evlat edinme yoluyla el değiştirebilirdi. "Hammurabi'nin Larsa'da uygulamış olduğu bilinen tarım

sistemi ile benzerliği üzerine, "silahlı adam" büyük bir olasılıkla gerektiğinde krala askeri birlik sağlayan bir askerdi. Bu iki türdeki arazi arasındaki ana fark, "derebeyi uyruğunun" belgesini kraldan, "askerin" ise yerel otoriteden almasıydı. Çünkü bir derebeyi uyruğu ortadan kalktığında tımar saraya iade edilirken, bir zanaatkâr ortadan kalktığında ise arazisi köye kalırdı. İlke olarak derebeyi uyruğu, arazisinden ancak özel hizmet şartları altında tasarruf ederdi (Hititçe; *şahhan*). Bu uygulama çoğunlukla toprak vergisinin bir biçimine dönüşürdü. Asker ise, pekçok sıradan vatandaş gibi çağrıldığı zaman işe koşulma yükümlülüğünü (Hititçe; *luzzi*) taşırdı."[14] Yarıcılık da başvurulan arazi kiralama yöntemlerinden biriydi. Kraliyet arazisi oldukça geniş olmalıydı, çünkü pek çok tımar sahibinin elindeki arazi çok genişti. En geniş arazi sahibi olanlar arasında tapınaktan da saymak gerekir. Bunlardan bazıları devlet içinde küçük devlet halini almışlardı. Tapınaklar da ellerindeki arazileri bir tür toprak vergisi ödeyen çiftçilere kiraya veriyorlardı.

Bölgenin ikinci gelir kaynağı ticaretti. MÖ II. bin başlarında, yukarı Mezopotamya'daki Asur şehrinin zengin tüccarlarının Kuzey Kürdistan ile yoğun bir ticari ilişkiye girmiş olduklarını görüyoruz. Hem bölgede üretilen madenler hem de işlenmiş bazı ürünler Mısır, Hurri ve Ugarit tüccarlarına satılıyor onlardan Mısır buğdayı, papirüs vs. alındığı biliniyor. Doğu'da Kuzey Kürdistan'ın geniş toprakları üzerinde kurulan küçük Krallık veya Beylikler, Asurlardan kalma *"Karum"* adı verilen pazar yerleri ile son derece canlı birer ticaret merkezleriydiler. Asurî tüccarlarla birlikte gelişen bir başka önemli olgu ise çivi yazısı ile kilden yapılmış tabletler üzerine yazılan mektuplardan, Asurî tüccarların Antolia'ya kumaş, koku ve kalay madeni getirerek yerli Krallara ve halka sattıklarını, karşılığında altın, gümüş, bakır, demir ve bazı tunç malzeme aldıklarını öğreniyoruz. Diğer bir alış - veriş Kizzuwatna üzerinden yapılan köle ticaretidir. Ayrıca kültürel ticaret de söz konusudur. Klasik antikçağ toplumlarında ve Babil'de olduğu gibi köle taşınır mal, yani sahibinin malıydı ve diğer ticari mallar gibi satın alınabilir ve satılabilirdi. Ugarit'ten devlet yazışmaları için kâtipler kiralanmıştır.

14- Bkz. Hititler, http://www.volkanderinbay.com/hitit/default.asp?

HİTİTLERDE KADIN VE SİYASET

Hititli hür kadın tipini kraliçeler temsil etmektedir. Hititlerin kraliçelik müessesesi, çağının kraliçelerinden ayrılan bir statüye sahiptir. Mısır ve Mezopotamya'da kraliçe, memleketin mutlak hâkimi olan kralın eşi, karısıdır. Kraliçe bir takım dinî görevleri dışında, genellikle, memleketi hakkında ve halkı üzerinde hükmetme nüfuzu ve yetkisi olmayan, kralın meşru birinci kadını rolündedir. Hititlerde ise kraliçe, Hitit kralına eşit, memleketinde hükmetme yetkisi olan, dış politikaya bizzat karışan, devletlerarası hukukta söz sahibi, krallığın bağımsız bir kadın temsilcisidir. Eski devlet döneminde Hitit kadınının devlet yönetimindeki fonksiyonu net olarak bilinmemekle beraber, Orta ve Yeni Hitit devleti zamanında kraliçelerin iktidar üzerinde önemli bir konuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki, Hitit kraliçesi iç siyasette kralın yanında ikinci yönetici ya da kendi başına önemli kararlar veren ve icraatlarda bulunan bir şahsiyettir. Aynı şekilde dış siyaset alanında da önemli yer edinerek, başka kavim ve devletlere gelin gitmek suretiyle devletlerarası siyasî menfaatlerin sağlanmasında rol oynamış ya da devletlerarası antlaşmalara kendi mührünü basarak diplomasinin önemli bir unsuru olmuşlardır. Mitanni-Hurri kültürü ile yetişmiş Hitit sarayına gelmiş kraliçeler en azından bu güçlü kadın kişiliğini yarattıklarını biliyoruz. Nitekim onlara dair arkeolojik buluntularda bunu kanıtlıyor.

Elde bulunan belgeler daha ziyade Hititlerin en parlak dönemi olan MÖ 1375-1250 yılları arasında yaşamış kraliçeleri tanımamızı sağlamaktadır. Bu dönem kraliçelerinin en önemlileri; I.Şuppiluliuma'nın eşleri *Daduha(s)pa (Anne iki at), Hinti* (Mitannililer de Hint görünüm atfen) , *III. Tavananna* ile III. Hattuşili'nin eşi *Puduhapa*'dır. *Pu du -hapa = "güzel-İki at" Mitannice* bir isim olsa gerekir. III. Hattuşili, kral olmadan önce tapınakların ve Mitanni-Hurri desteğini sağlamak amacıyla kendisinin Mitanni asıllı bir rahibe olan *Puduhapa* ile evlenmesi de politiktir. Nitekim III. Hattuşili, Puduhapa ile evliliğini şöyle anlatmaktadır: *"Mısır'dan dönüş yolundayken, tanrıçaya sunular yapmak için Lavazantiya'da (Kizzuwatna kenti-Elbistan-Ceyhan arası bir yer) durakladım ve ayini tamamladım. Ve tanrıçanın emri üzerine, Lavazantiya'da tanrıça İştar'ın rahibi olan rahip*

"Pentişarri'nin" kızını kendime eş aldım." Mitanni-Hurrili bir rahibin kızı olan bu dindar ve iyi eğitimli kadın, doğduğu ülkeye sadık kalmış, hem anavatanının hem de öz geleneklerinin konumunu güçlendirmiştir. Puduhapa kraliçelik unvanının yanı sıra *"Kizzuwatna ülkesinin kızı"* sanını da mühüründe ve mektuplarında kullanmıştır.[15]

Kraliçe Puduhapa kuvvetli kişiliği ve çağının yazılı belgelerinde yer almasından dolayı onun hakkında geniş bilgiye sahip olmaktayız. Mitanni asıllı olan bu kraliçeye ait birçok mektup, adak ve vakıf vesikaları mevcuttur. Söz konusu döneme ait pek çok resmî belgede Puduhapa'nın adının daima *III. Hattuşili* ile beraber geçtiği görülmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre; Kraliçe Puduhapa devlet işlerinin yanı sıra bir kızı evlendirmek, çocukları eniştelerinin yanında çıraklığa koymak, öksüzleri himaye etmek, kölelere azatlık imtiyazları vermek gibi icraatlarda da bulunmuştur.[16]

Puduhapa, kocası III. Hattuşili'nin ölümünden sonra da *"Tavananna"* (Ana Kraliçe) olarak hüküm sürmüştür. Oğlu *IV. Tuthaliya'nın* henüz küçük yaşta olması nedeniyle bir süre kral naibesi olarak Hitit devletini başarıyla idare etmiştir.[17]

Puduhapa'nın siyasî hayattaki en önemli özelliği ise 17 yıl devam etmiş olan *Kadeş Savaşı*'ndan sonra Mısır ile imzalanan barış antlaşmasında mührünün bulunmuş olmasıdır. Barış antlaşmasının kayıtlı olduğu gümüş tabletin arka yüzündeki mührünün tercümesi şöyledir: *"Hattuşa ülkesinin prensesi, yeryüzünün efendisi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın gözdesi, Tanrıça'nın hizmetkârı, Kizzuwatna ülkesinin kızı Puduhapa'nın mührü."* Kral ile aynı konumda olan bu kraliçenin mührü II. Ramses'i çok etkilemiştir. Nitekim firavunun, III. Hattuşili'den geri kalmak istemediği ve kendi ailesinden olan kadınların da devlet işlerinde önemli rol oynadığını gösterme gayreti içinde olduğu görülmektedir. O'nun bu tutumuna paralel olarak Mısır Ana

15- Bkz. Desti, Marc (2005), Antolia Uygarlıkları, Çeviri Muna Cedden, Ankara: Dost Kitabevi Yay. 2005-59.

16- Bkz. Kınal, Füruzan (1956), "Eski Antolia'da Kadının Mevkii", Belleten, XX/79, Ankara: TTK Yay. s.363.

17- Bkz. Memiş, Ekrem (2005), Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ankara: Çizgi Kitap evi Yay. 6.Baskı. s. 215.

kraliçesi *Tiye* ile büyük kralın eşi *Nefertari,* Puduhapa'ya mektuplar yazmışlardır. Tüye'de Kasit soylu, Kardunya prenseslerindeydi. Ancak bu mektupların siyasi bir önem taşımadığı anlaşılmaktadır. Mektuplarında güncel sorunlara ilişkin görüş bildiren sadece Puduhapa olmuştur.[18] Ayrıca Mısır Firavunu *II. Ramses,* yapılan barış sonrası III. Hattuşili'ye yirmi altı, Puduhapa'ya ise on üç mektup göndermiştir.[19] Kraliçe Puduhapa, Kıbrıs olduğu kabul edilen *Alasia* kralı ile de mektuplaşmıştır.[20] Bu durum Hitit Kraliçesi Puduhapa'nın siyasî alandaki bağımsız mevkiini ve oynadığı rolü açık bir şekilde göstermektedir. Puduhapa'nın diplomatik alandaki etkinliğini çocukları üzerinde de gösterdiği ve her birini bir komşu ülkenin prensi ya da prensesi ile evlendirdiği görülmektedir.[21] Netice itibariyle, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Eski ve Orta Hitit Devletleri zamanında kraliçelerin siyasî arenada fazla bir etkinlikleri görülmemektedir. Ayrıca bu dönemde saray kadınlarının faaliyetlerinin birtakım entrikalardan ileri gitmediği yazılı vesikalarda sabittir. *II. Tuthaliya* ile başladığı kabul edilen ve *II. Şuppiluliuma* ile de sona eren Yeni Hitit Devleti zamanında ise kraliçelerin siyasî, dinî ve sosyal konularda etkinliklerinin arttığı anlaşılmaktadır. Belirtildiği üzere bu dönem kraliçeleri, krallarla eşit haklara sahip olarak, bağımsızbir şekilde devleti yönetmektedirler. Ayrıca devlet yönetiminin her alanında kraldan sonra ikinci etkin kişi olarak yerlerini almışlardır.[22] Daha önce de belirttiğimiz üzere, Puduhapa eşi III. Hattuşili'den bağımsızolarak Mısır firavunu II. Ramses ile de mektuplaşmıştır. Barıştan sonra III. Hattuşili, II. Ramses'e kızı *Şauşkanu*'yu (*Brandau-Schickert, 2004: 267*) eş olarak vermek suretiyle aradaki dostluğu akrabalık bağıyla takviye etmiştir (*İnan, 1992: 146; Gündüz, 2002: 39*). Bu Hititli prensese Mısır

---

18- Bkz. Brandau, Birgit- Schickert, Hartmut(2004), Hititler, Çev. Nazife Mertoğlu, Ankara: Arkadaş Yay. 2004: 267.

19- Bkz. Darga, Muhibbe (1984), "Eski Antolia'da Kadın", İstanbul Üniversitesi Yayını. 1984: 42; Alp, 2002: 154.

20- Bkz. Alp, Sedat, "Eski Ön Asya'da Siyasî İlişkilerden Bölümler", Cumhuriyeti 50. 1974: 426

21- Bkz. Darga, a.g.e. 1984: 42.

22- Bkz. Memiş, a.g.e. 2005:215

dilinde *"Manefrure"* adı verilmiştir. Mısır kaynakları, ülkelerinde büyük ilgi yaratan bu önemli olayı en ince ayrıntılarıyla anlatmakta ve prenses için *"yüzü bir tanrı kadınınki kadar güzeldi"* diyerek hayranlıklarını belirtmektedirler. Yine Mısır kaynaklarından öğrenildiğine göre, daha sonraki süreçte de Hitit sarayının bir başka genç kızı daha Nil ülkesine gelin olarak gitmiştir.[23]

Hititler vasal devletleri ile de evlilik yolu ile benzer ilişkiler kurmuştular. *I. Şuppiluliuma*'nın tahta çıkışından sonraki dönemde Hitit tarihinin yeni bir safhaya girer. Daha önce devlet, sadece "Hitit" varlığını korumak için savaştığı halde, bu yeni merhalede yeniden şekillenen devlet, istila ve kendine katma için çarpışacaktır. Bu bağlamda I. Şuppiluliuma M.Ö.1380-1335 yıllarında Suriye seferlerine başlamadan önce Antolia'daki birliği sağlamak maksadıyla *Hayaşa* (Bugünkü Yeşilırmak Bölgesi) kralı *Hukkana* ile yaptığı antlaşmada: *"Hatti ülkesi kralı Majeste Şuppiluliuma şöyle söyler: İşte bak, sen Hukkana'yı, arkadaki kahramanı yücelttim. Sana iyi davrandım ve seni Hattuşa ülkesinde, Hayaşalılar arasından seçtim. Ve sana kız kardeşimi zevceliğe verdim."* diyerek kız kardeşini iki ülke arasındaki dostluğu sağlamlaştırmak amacıyla siyasetin bir aracı olarak kullanmıştır.[24] III. Hattusili'nin oglu *Nerikkaili*'nin Amurru kralı *Bentesina*'nın kızını aldığı, kızlarından *Kilushapa*'yı Elazığ civarındaki *İšuwa* memleketi beylerinden *Arišarruma* ile evlendirdiği belirtmektedir.[25] Arisarruma adından da anlaşılacağı gibi İşuwa'nın yöneticilerinin Mitannili (Zaza soylu) olmaları büyük olasıdır. Yine aynı amaçla I.Şuppiluliuma, Kerkük'ten Akdeniz'e kadar uzanan ve başkenti *Waşşukani* (tahmini olarak bu günkü *Ceylanpmar'ı)* olan *Mitanni* kralı *Mattiwaza* ile de bir antlaşma yapmıştır. Antlaşmada geçen *"Hatti ülkesi kralı, ben büyük kral, kızım için Mitanni ülkesine hayat verdim... Mattiwaza'nın elinden tuttum ve kızımı ona zevceliğe verdim..."* ifadeleri dikkat çekicidir.[26] Hitit kadınının siyasî bir güvence olarak veya daha doğru bir ifa-

---

23- Bkz. Akurgal, a.g.e. 2002: 99. Bkz. Puduhapa hakkında geniş bilgi için. Bryce, Trevor, 1998 s.315,"The Kingdom of the Hittites", New York: Oxford University Press.

24- Bkz. Karauğuz, Güngör (2002), Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasî Antlaşma Metinleri, Çizgi Kitap evi, Konya. 2002:151.

25- Bkz. Ünal, a.g.e. 2005: 10 vd

deyle bir dostluk ve barış aracı olarak devletlerarası siyasette kullanılması sadece I. Şuppiluliuma dönemi ile sınırlı kalmamıştır. III. Hattuşili bununla da yetinmeyip Hititli prensesler yoluyla Hitit devletinin dış siyasetteki konumunu sağlamlaştırma yolunda bir adım daha atmıştır. Kadeş Barışı'nı sonrası *Amurru* kralı ile de bir dostluk antlaşması yaparak kızı *Gaşşuliiawiya*'yı Amurru kralı *Benteşina*'ya eş olarak vermiştir. Gaşşuliiawiya, Amurru ülkesine giden tek gelin olmamıştır. Nitekim III. Hattuşili'nin halefi *IV. Tuthalya* (M.Ö.1250-1220) da Filistindeki Amurru kralı *Şauşga-muwa* ile bir antlaşma yaparak kız kardeşini ona eş olarak göndermiştir.[27] Böylelikle Hitit kralları, kendilerine tâbi olan devleti, başka bir deyişle bu devletin başında bulunan kimseyi, Hitit kraliyet ailesi içerisinden göndermiş olduğu bir kadın vasıtası ile kontrol altına almış olmaktadırlar.[28]

Çivi yazılı antlaşma metinlerinden anladığımıza göre, Hitit kralları devletin hem içte hem de dışta konumunu sağlamlaştırmak maksadıyla Hititli kadınları siyasetin bir unsuru olarak kullanmışlardır. Bu durum özellikle imparatorluk çağı adı verilen dönemde ve devamında adeta bir gelenek halini almıştır. Zira çok geniş coğrafyaya yayılan imparatorluğu elde tutmanın yegâne yolu ya söz konusu coğrafyalara akrabaları atamak ya da buradaki insanlarla akrabalık kurmaktan geçmekteydi. İşte Hitit kralları bunu, Hititli prensesler vasıtasıyla sağlamaya çalışmışlardır. Hitit krallarının uyguladıkları bu siyaset olumlu sonuçlar vermiş olmalı ki devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Sarayda büyük kraldan sonra en nüfuzlu kişi, kralın annesidir. Ana kraliçelere *"Tavananna"*, yaşayan kralın eşine ise *"Şakuwaşşar"* denilmektedir. Kral eşleri, ancak büyük kraliçe ölünce *"Tavananna"* makamına yükselmektedirler.[29] Hitit ilk hükümdar çiftinin adının "*T/Labarna* ve *Tavananna"* olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki isim, MÖ 15. yüzyıldan itibaren Hitit kral çiftinin unvanı olarak kullanılmıştır. Hititçe'de *Tabama /*

26- Bkz. Karauğuz, a.g.e. 2002: 210.

27- Bkz.Karauğuz, Güngör (2002), Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasî Antlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi, Konya. 2002: 199.

28- Bkz. Memiş, Ekrem, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ankara: Çizgi Kitabevi Yay. 6.Baskı. 2005: 131.

29- Bkz. Akurgal, Ekrem (2002), Antolia Kültür Tarihi, Ankara: Tübitak Yay.

Labarna "Egemen Kral", Tavananna "Egemen kraliçe" anlamına gelmektedir.[30] *I. Murşili* ve eşi Kraliçe *Kali, I. Hantili* ve eşi Kraliçe *Harapşili, Ammunaş* ve eşi Kraliçe II. Tavananna *Telepinuş* ve eşi Kraliçe *İştapariaş*. Adı geçen kraliçelerden I.Murşili'nin eşi Kali hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak, I. Murşili'nin kız kardeşi ve I. Hantili'nin eşi olan Kraliçe *Harapşili* ile ilgili Telepinuş Fermanı'nda söz edilmektedir. Buna göre, adı geçen kraliçe, Hitit-Mitanni mücadeleleri sırasında Mitanniler'e esir düşmüş ve oğullarıyla birlikte götürüldüğü *Şugzia* kentinde katledilmiştir. Kraliçe *İştapariaş* ise Ammunaş-II. Tavananna kral çiftinin kızları olup, Telepinuş ile evlendirilmiştir.[31]

Hitit kanunlarının genel muhtevasından, Hitit toplumunda ataerkil bir yapının olduğu ve Hititlerde evlilik kurumunun bütün ataerkil toplumlarda olduğu gibi kadının satın alınması esasına dayandığı ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, Hititlerde evlilik kurumunun tek eşli olduğu konusunda kanunlarda bir açıklık yoktur. Fakat erkeğin, resmî bir mukavele ile evlendiği ilk karısının meşru zevce sayıldığı, bu meyanda erkeğin daha birçok kadın alabildiği başka vesikalardan açıktır. Örneğin Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın cariye ve odalıkları dışında üç zevcesinin olduğu bulunan mühürlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Hitit kanunlarının genel muhtevasından, Hitit toplumunda ataerkil bir yapının olduğu ve Hititlerde evlilik kurumunun bütün ataerkil toplumlarda olduğu gibi kadının satın alınması esasına dayandığı ortaya çıkmaktadır.[32] Böyle bir uygulamada damat, kıza *"kusata"* denilen bir ağırlık parası ödemekte; kıza ise, baba evinden çıkarken, baba mirasına karşılık olarak *"iwaru"* denilen bir çeyiz parası verilmektedir. Böylece evliliğin henüz oluşmaya başlaması ile erkeğin öne çıktığı görülmektedir. Ancak şu noktanın özellikle belirtilmesi gerekir ki, Hititlerde erkeğin kadın üzerindeki mülkiyet hakkı, Romalılarda olduğu gibi hudutsuz, kayıtsız ve şartsız değildir.[33]

30- Bkz. Memiş, Ekrem (1994),"Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", Belleten, C.VIII/221-223, Ankara: TTK Yay. s.279-293: 280

31- Bkz. Memiş, Ekrem ,"Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", Belleten, C.VIII/221-223, Ankara: TTK Yay. s. 279-293. 1994: 282

32- Bkz. Kınal, Füruzan (1956), "Eski Antolia'da Kadının Mevkii", Belleten, C.XX/79, Ankara: TTK Yay. s. 355-366.

Buna rağmen Hitit ailesinde babanın eşi ve çocukları üzerinde büyük otoritesi vardır. Nitekim baba isterse çocuklarını satabilir veya tazminat olarak verebilirdi. Hitit kanunlarının 44. maddesi bu duruma açıklık getirmesi açısından önemlidir. Burada: *"Eğer bir adamı biri ateşe iterse ve o ölürse, o zaman ona bir erkek evlat geri versin"* denilmektedir. (*Imparati, 1992: 63*) Devam eden 48. maddede ise hapis cezası almış bir kimse ile hiç kimsenin ticaret yapmaması söylenmekte ve devamında "... *Kimse onun ekin alanını, bağını, oğlunu satın almasın!*" ifadesi geçmektedir. Burada *"oğulun satın alınması"* ifadesi babanın çocukları üzerindeki hakkının oldukça geniş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[34] Kocanın karısı üzerinde de tasarruf sahibi olduğu kanunun 198. maddesinde açıkça görülmektedir. Buna göre, karısını başka bir erkekle yakalayan koca, suçluları isterse öldürebilirdi, hiçbir cezası yoktu. Söz konusu maddede kocanın, zina yapan karısını isterse hayatta bırakabileceği de yazılıdır. Maddenin tercümesi aynen şöyledir: *"Eğer (koca zina yapanları) sarayın kapısına/kralın mahkemesine götürürse ve derse: Benim karım ölmesin, o zaman karısını hayatta bırakır. Eğer derse: İkisi de ölsün. O zaman kral onları öldürür"*[35] Eşlerin boşanması durumunda ise çocuklar daima babaya verilmekte, anneye sadece bir çocuk bırakılmaktadır. [36]

Nitekim kanunların 31. maddesinde: *"Eğer bir adam ve bir kadın köle birlikte yaşıyorlarsa ve (adam) onu kendisi için karısı olarak alırsa ve bir ev ve bir çocuk yaparlarsa ve sonradan onlar ya anlaşamaz ya da ayrılırlarsa ve evi bölüşürlerse adam çocukları alsın, kadın kendisi için bir çocuk alsın'*. Hükmü yer almaktadır.[37] Bu tür bir uygulama ile maddî açıdan daha güçlü olan tarafın daha çok çocuğa bakabileceğinin düşünülmüş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

33- Bkz. Memiş, Ekrem (2005), Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ankara: Çizgi Kitabevi Yay. 6. Baskı.

34- Bkz. Imparati, Fiorella (1992), Hitit Yasaları, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Ankara: İtalyanKültür Heyeti Yay.

35- Bkz. Imparati, a.g.e.. 1992-181.

36 Bkz. Turhan, Hikmet (1932), "Hititler'de Kadın ve Aile Hukuku", Resimli Şark, S.15, İstanbul, s.25-28. 1932: 26.

37- Bkz. Darga, a.g.e. 1984: 66; Imparati, a.g.e. 1992: 55.

Hitit aile hukukunda kocası ölen çocuksuz bir kadını, kayınbiraderlerinden birinin veya kayınpederinin nikâhlaması âdeti vardı. Bu hususta Hitit kanunlarının 193. maddesi ise şöyle demektedir: *"Bir adamın karısı varsa ve adamı ölürse, erkek kardeşi bu dul kadını eş olarak alır. (Erkek kardeş ölürse) kadını kayınpederi alacaktır..."* [38] Böylece *levirat / Kayınbirader ile evlilik* uygulamasının eskiçağın pek çok toplumunda var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu daha ziyade aile servetinin yabancıya gitmemesi için alınan bir ekonomik tedbirdir. Söz konusu uygulama ayrıca Asur hukukunda da vardı.[39] Tevrat Kitabı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Tevrat Kitabı/Tesniye 25: 5-6'da; *"...Eğer kardeşler birlikte otururlarsa ve onlardan biri ölürse ve onun oğlu yoksa ölenin karısı dışarıda yabancı bir erkeğe varmayacaktır; kocasının kardeşi ona yaklaşacak."* denilmektedir.[40] Metnin devamında ise kayınbiraderin kocası ölmüş kadın ile evlenmemesi durumunda şehrin ihtiyarlarının onun (kayınbiraderin) çarığını çıkarmak ve yüzüne tükürmek şeklinde cezalandıracakları ifade edilmektedir.

Bununla birlikte Hitit ailesinde kadının hakları ve serveti belli ölçüde kanunlarla korunmuştur. Kanunlar, anneye oğlunu evlâtlıktan reddetme ve yeniden kabul etme hakkı tanımakta, dul kalan kadına da koca mirasından pay vermektedir. Ayrıca erkekte olduğu gibi kadının da boşanma talep etme hakkı mevcuttur. Buradan yola çıkarak kadına belirli hakların tanınmış olduğu ve erkek egemen bir toplum yapısı da olsa kadının toplumda küçümsenmeyecek bir statüsünün olduğu söylenebilir.[41] Hekimlikle birlikte kadınların diğer bir görevi ise "*ebelik*"tir. Hitit metinlerinde *"rahibe"* anlamında *"Sal sanga"* kelimesi kullanılmıştır. Hitit rahibelerinin en yüksek sınıfını "Tanrının Anası" unvanını taşıyan kadınların meydana getirdiği, bu kadınların günlük işlerinin yanı sıra önemli bayramların kutlama törenlerinde ilk sırada yer aldıkları tespit

38-- Bkz. Bryce, Trevor (1998),The Kingdom of the Hittites, New York: Oxford University Press. (Bryce, 2003: 146; Imparati, 1992: 177).

39- Bkz Tosun, Mebrure Yalvaç, Kadriye (1989), Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Saduqa Fermanı, Ankara: TTK Yay.

40 - Bkz. Kitabı Mukaddes, 1995: 202.

41-- Bkz. Darga, Muhibbe (1984), Eski Antolia'da Kadın, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.65.

edilmektedir. Bu rahibelerin başında ise Hitit kraliçeleri bulunmaktadır.[42] Hititçede "*ebe*" anlamında "*ha-punala*", doğum odası anlamında ise *"sinapsi"* kelimesi kullanılmıştır. Buna paralel olarak Hitit kanunlarında "hamilelik" ile ilgili hükümler yer almaktadır. Buradan Hititlerde hamileliğe verildiği ve ebelik sanatının çok eski devirlerden itibaren kadınların elinde geliştiği anlaşılmaktadır.[43]

Hitit Devleti'nde büyücüler ile yakın ilişkileri adını mühür baskılarından iki kraliçenin icraatlarını bildiren, birkaç belgeden tanımaktayız. Bunlardan biri II. Tuthaliya'nın eşi Kraliçe *Nikalmati*'dir. Boğazköy arşivine ait bir metne göre *Tuthaliya* ve Nikalmati, *Zipalantaviya* adlı kadının kötü sözlerinden ve büyülerinden kurtulmak için adaklar sunarak, bir dini tören düzenlettirmişlerdir. Metne göre büyü yapan Tuthaliya'nın kız kardeşidir. Buradan hareketle Hitit devletinde saraydaki kadınların iç siyasette etkin olabilmek için birbirleriyle adeta yarıştıkları ve bu nedenle saray entrikalarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Arada karlı çıkanların başında gelenler ise büyücülerdir. Anlaşılan büyücüler en büyük maddi ve koruma desteğini kralın baş zevcesi yarışında olan kralın haremindeki kadınlardan elde etmişlerdi. Hititlerin diğer Ön Asya kavimlerinde olduğu gibi kehanete, falcılığa, büyü ve sihre önem verdikleri görülmektedir. Burada farklı bir kadın tipi olarak büyücü kadınların önemli bir yer tuttuğu ve gerektiğinde kral ve kraliçenin bu kadınlara danışarak hareket ettikleri tespit edilmektedir. Büyücü kadınların dışında Hitit toplumunda bazı kadınların "*hekim*" sıfatını taşıdığı ve kötü bir durumu iyiye döndürmek amacıyla yapılan büyü ayinlerinde aktif rol oynadıkları ortaya çıkmaktadır.

DİL- YAZI VE EDEBİYAT

Ön Asya'da Hitit egemenliğinin en geniş olduğu dönemde bölge feodal bünye barındırdığı için sekiz çeşit dil kullanılıyordu. Bunlar; Sümerce, Akkadça (uluslararası resmi dil idi), Hititçe diye adlandırı-

---

42- Bkz. Darga, Muhibbe (1984), Eski Antolia'da Kadın, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.1984: 71. 2.

43- Bkz. Erginöz Gaye Ş. (2002) "İlkçağlarda Akdeniz Havzasında ve Antolia'da Doğum ve Doğum Yardımı", Düşünen Siyaset, S.16, Ankara: Lotus Yay. S.154.

lan bugün *Kanezce, Mitannice, (Ariyaca-Sanskritce)*. Bölgede diğer diller: Hurrice *(Harice), Proto-Hattice, Luvice, Balayca'dır.* Batı Antolia'da Hititler uygarlığı döneminde başlıca üç Batı İndo-Avrupa dil konuşuluyordu. Batı İndo-Avrupa Aryan dilleri; *Nesi, Luvi ve Pala* dilleri idi. Antolia'da Luvilerden sonra Hititler dili, Indo-Avrupa Aryan dilerinin en eskisidir. Hititler döneminde *Arzava* ülkesinin dili olarak anılan *Luvi* dili Güney ve Batı Antolia'da, *Pala* dili Kuzey Antolia'da Karadeniz bölgesinde ve bir *"Kafkas"* bir dil olan Hurri dili ise günümüz Fırat boyu ve doğusunda yani günümüz Kürdistan coğrafyasında yaygınlığı söz konusudur. Geç Hititlerin egemen olduğu Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar uzanan topraklarda ve Kuzey doğu Akdeniz kıyısı Kizzuwatna'da *Ariyaca-Sanskritce* (*Mitannice*) ve bölgenin güneyinde Hurriler ve Mitanniler ile karışık *Semitik* diller görülüyordu. Orta Doğu'da yaygın olan ve günümüze kadar konuşulan Semitik dillerin lehçelerin şubeleri olan *Ârâmice, Asurîce ve İbranice* gibi diller yaşanan zamanda bölgenin bir gerçekliğiydi. Eski Semitik diller *Asurîce, Ârâmice ve Fenikece* sayılır. Geç Hititli devletler güneylerinde *Aramca ve Fenikece* ile yüz yüze kalmışlardı. Hititler bu halklar karmaşasının dışında değildi. Önceleri Hattiler ile karışan Hititler daha sonra *Hurri-Mitanni* ve *Hiksos* toplulukların istilasında bu halklar ile birlikte yaşadığı görülür. Hitit siyasal örgütlüğü ve kültürel etkinliği istilacıların kültürüne baskın geldiği için bu halkların Hititlerce bütünleşmiş olduğu görülmektedir. Sadece özel yetenek ve becerisi olan Mitannili-Hurrili; Maryannulu kâtip, tercüman, rahip, büyücü ve teknik uzmanları Hitit sarayında yer aldığı görülür. Bu entelektüel ve teknik ekip de sarayın dar alanında bilgi ve becerilerini Hitit kültürüne aktarırlardı. Kaba görünümü ile Hititçe kendi soydaşı olan Luvi ve Pala halklarının benzeri Batı Aryan bir dile sahiptiler.

"Hititler dinsel ve önemli belgesel yazıları Luvi dili ile yazarlardı. Luvi dili Hititlerin diline benziyordu. Hint-Avrupa dillerinin en eskisi Hititçeden başka, yine aynı dil grubuna ait Luvi ve Pala dillerinin farklılığı zamanla ortadan kalkmıştı. MÖ 2500'den kalma Hatti diline ait ilk kayıtlar bölgede bulunmuştur. Fakat yine MÖ 1600'lerde Hatti dili yalnızca Hitit tapınaklarında okunan ve ilahilerde yaşayan ölü bir dil durumuna geldiği bilinmektedir. MÖ 1500'lerde Luvi dili İç Antolia'da ve Batı Kürdistan'da yaygınlaştı. Geç Hititler kendi dille-

rini "Depablu" olarak lanse ederlerdi."[44]

Hititler iki yazı dizgesi kullanıyordu: Büyük bir olasılıkla özgün bir icat olan ve bilinen ilk tanıkları MÖ 15. yüzyıla dayanan bir hiyeroglif dizgesi ile Asur-Babil uygarlığından alınmış ve Hititlere gelişi MÖ 17. yüzyıl dolaylarına yerleştirilen bir çivi yazısı dizgesi. Antolia'da MÖ 2. binde iki tür yazı kullanılmıştır: Çivi yazısı ve hiyeroglif yazısı. MÖ 4. binde Güney Mezopotamya'da Sümerlerin buldukları çivi yazısını ilkten MÖ 2. binin başlarında Asurî tüccarlar Antolia'ya getirmişler ve bu yazıyı kendi dillerinde yazdıkları ticari mektuplaşmalarda ve diğer işlerinde kullanmışlardır. Asur ticaret kolonilerinin MÖ 2. binin ilk çeyreğinin sonlarında sona ermesi ile bu yazının Antolia'da kullanımı da sona ermiştir. Koloni çağında Kültepe, Alişar ve Boğazköy kaynaklarında yerli halkın da bu yazıyı kendi dilleri için kullandıklarına dair elimizde bir kanıt yoktur. İkinci tür çivi yazısı Hititlerin MÖ 1650 tarihlerinden itibaren kullandığı kabul edilen ve MÖ 1200 tarihlerinde büyük Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile kullanımı sona eren eski Babil türündeki çiviyazısıdır. Bu yazı, Kuzey Suriye yolu ile Antolia'ya girmiştir.

Hiyeroglif yazısı Antolia halkının kendi geliştirdiği bir yazı türüdür. Bu yazı Asur Koloni çağında semboller halinde başlamıştır. Hiyeroglif yazısı eski ve orta Hitit çağlarında resim ve hece yazısı haline gelmiştir. Bu çaplarda hiyeroglif yazısı daha çok mühürler üzerinde şahıs, meslek ve tanrı adlarının yazılışlarında görülmektedir. İmparatorluk çağında mühürlerden başka kaya anıtları ve taş anıtlar üzerinde de hiyeroglif yazısı kullanılmıştır. Hititlerin kullandığı bir başka yazı türü de daha çok Luviler kullanmıştır. Çivi yazısı ile yazılan bu dillerde her işaret bir heceyi simgeler. Hititlerin kullandığı ve Mısır hiyeroglifinden tamamen farklı olan bu Luvi hiyeroglifte, heceler hatta kelimeler tek bir işaretle temsiledilebiliyordu. Hiyeroglif daha çok mühürlerde ve kaya anıtları gibi büyük yazıtlarda tercih edilmekteydi. Hititlerde okuryazarlık yalnızca çok küçük bir gruba ait bir beceri olarak kabul edilirdi. Çivi yazısını birçok yönetici ve kralların da okuyamadıkları, aldıkları mektupların sonunda yer alan ve yazıcıya hitap ettiği anlaşılan "â€œ, sesli oku â€" ibaresinden anlaşılır. Çivi

44- *Kaynak: www.orenliler.com/*

yazısı ile kullanılan dil genelde Hititçe, Hiyeroglif /resim yazısında kullanılan dil ise genelde Hititçenin yakın akrabası olan Luvice'dir.

Hititçe, Hitit İmparatorluğu'nda bunun dışında Luvi ve Pala dillerinde olduğu gibi Hititçe ile az veya çok akraba olan başka diller de kullanılmaktaydı. Luvice'nin dinsel konularda önemi vardı. Bu dillerle beraber Hititlerce, diğer Hint-Avrupa dillerinden kelime hazinesi açısından kısmen farklı olan Hint-Avrupa dillerinin Antolia kolunu oluşturmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Viyana'da Asuroloji profesörü olan *Bedrich Hrozny* yaptığı araştırmalarla Hititçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu göstermeyi başardı. Hrozny'nin 1915'te okuduğu ilk Hititçe cümle şuydu: *"Ninda-an ezzateni watarra ekutteni" = "ekmeği yiyeceksiniz, suyu da içeceksiniz". Cümlenin başındaki Ninda ideogramı'nın Sümerce ve bölge dillerinde "ekmek" (Ariyaca ve Kürdce'de de Nan sözcük olarak "ekmek'tir.) anlamına geldiği eskiden beri biliniyordu. Ezza- sözcüğünü Hrozny, İngilizce "to eat" ve Almanca "essen" – "yemek" eylemleriyle karşılaştırdı. Watarra'nın ilk kısmı olan watar sözcüğünü de İngilizce "water", Almanca "wasser" ile karşılaştırdı ve Hititçe de içmek anlamına gelen eku- eylemini Latince su anlamına gelen "aqua" sözcüğü ile karşılaştırdı. Böylece Hititlerçe bir cümleye ilk kez anlamlı bir çeviri verilmiş oldu."*[45]

Bunun yanında Hitit sonrası Geç Hitit Bölgesinde farklı yazılar da kullanımdaydı. Resmi diplomatik yazışmaları ve saray arşivleri MÖ 850–750 Geç Hititler uygarlığında Asur biçemi (Akkad) çivi yazısıyla yazılırken bir süre sonra MÖ 800–700 Geç Hititler uygarlığında Ârâmi biçemi kullanılmıştır. Bu kayalardaki kabartmalar ve yazıtlar için Hiyeroglif denilen yazı kullanılırdı. Bugün, bu harfler ile yazılan dilin bir Luvice lehçesi olduğu bilinmektedir. Hurrice de önemli bir diplomatik yazışma diliydi ve bilhassa Mitanni İmparatorluğuyla yapılan yazışmalarda kullanılırdı. Hititler çivi yazısının dili *Friedrich Hrozny* tarafından 1915'te çözülmüş, Hititler hiyeroglif yazısının 1940'lı yıllarda başlayan çözülmesinde ise *Helmuth Theodor Bossert*'in büyük katkısı olmuştur.

Hititler dillerini yazıya geçirmek amacıyla bir hece yazısı sistemi

45- *Kaynak: http://hattusa.tripod.com/index_tr.htm.*

olan çivi yazısını kullanmışlardır. Çivi yazısı o dönemde, yani MÖ 17. yüzyılda bin seneye aşkın bir zamandır Mezopotamya'da kullanılmaktaydı. Antolia çivi yazısı ile ilk defa Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (yaklaşık olarak MÖ 1950-1750) Asur'dan gelen tüccarlar sayesinde tanışmıştı. Ancak ilginçtir ki, Hititler kendilerinden evvel Antolia'da kullanılan bu yazı üslubunu (biçemini) değil, eski Asur Çivi Yazısı'ndan farklılıklar gösteren eski Babil çivi yazısı üslubunu kabul etmişlerdir.

Hititçe'nin Geç Hitit döneminde Kuzey batı Mezopotamya'da ve yukarı Fırat bölgesinde Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile buluşmaları gözden kaçmamalıdır. Bir yerde bu iki halkın buluşması Aryan kültürlü halkların buluşmasıdır. Nitekim Hitit-Mitanni ilişkilerinde bu kültürel ortaklık pek ala görülmüştür. Mitannili Kizzuwatna bölgesinden aktarılan rahipler, teknik uzman olarak Mitannili at uzmanı *Kikkuli* gibi eğitmenler, becerikli ve girişken dindar Peduhepa gibi Kraliçeler kültürel düzlemde Hititleri oldukça etkilemişlerdi. Mitannili Kraliçeler, rahipler ve uzmanlar kültürel düzeyde bu ilişkilerde başat örneklerdir. Hitit coğrafyasındaki Aryan kültürel tanımlamalar ve görünümler kronolojik bir kültürel serüven olarak hala birçok alanda; din, mitoloji, efsane, uygarlık vs. anlatılmaya muhtaçtır.

DİN

Hititlerin dini inançları incelendiğinde, farklı etnik kökenlere ait birçok öğenin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir kültür mozaiğiyle karşılaşılır. Hint-Avrupalı bir toplum olan Hititler kendilerine ait kültür öğelerinin yanı sıra, tanıştıkları yeni kültürlerden kendilerine uygun olanları kabul etmişlerdi. Uzun tanrı listelerinin bulunduğu tabletler Hitit tanrılar topluluğunun önemli özelliklerinden birini ortaya koyar; Hititlerin ilişki içinde oldukları toplumların tanrılarını da kendi inanç sistemleri içine almaları Eski Krallık döneminde Hint-Avrupa/Aryan ve Hatti kökenli tanrıları benimserlerken, daha sonraları Hurri, hatta Mezopotamya kökenli Sümer kökenli tanrıları da benimsenmişlerdir. M.Ö.16. Yüzyıl Mitanni-Hurri istilası sonrası Mezopotamya ve Kuzey Suriye"nin yanı sıra *Varuna ve Mitra* gibi İndo-Aryan dini kültürden olanlar vardı. Gerçi dönemin bir başka gerçeği Hititler fetih ettikleri

halkın tanrılarını benimsemesi esaret altına aldığı halka saygıdan çok onların tanrılarını *"baskın olma, el koyma ve tutsak alma"* şeklinde görülür. –Fonksiyon olarak tıpkı Türkiye Devleti'nin dini kurumu 'Diyanet İşleri Başkanlığı' benzeridir.

Hitit dini çok tanrılı bir dindir; panteonun (tanrılar ailesi) içinde binlerce tanrı ve tanrıça vardı ve bunların pek çoğu diğer kavimlerin dinlerinden alınmıştır. Hitit dinindeki geniş çeşitliliği en iyi şekilde onların panteonlarında görmekteyiz. Kendilerini *"bin tanrılı"* olarak tanımlayan Hititlerin tanrılarını etnik kökenlerine göre gruplandırmak, inançlarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. *Hint-Avrupalı Tanrılar (Hitit, Luvi, Pala, Hurri), Asyanik Tanrılar (Sümer, Hatti,), Hint-Aryan Tanrılar: Mitanni-Hurri (Eski İran-Hint ve Hurri, Guti, Subaru ve Kassit) ve Semitik Tanrılar Asur-Babil, Ugarit-Fenike, İbrani, Mısır.*

Hititler ile bölgenin kadim halkı Hattiler arasındaki inanç farklılıkları belirgin olmasa da: Hatti dini ise, eski Tunç çağının *zoomorph* denilen 'hayvan biçimli' tanrı inanışı yerine, insan kılıklı inanca sahipti. Hititler, Hattilerin etkisiyle *anthropomorph*, 'insan kılıklı' tanrı inancına' geçtiklerinde, hangi tanrıyı kastettiklerini anlatmak için her insan kılıklı tanrıyı, onun hayvan biçimli karşılığıyla tasvir ediyorlardı. Hititlerde tanrılar, tıpkı insanlar gibidir. Fiziksel şekilleri insan gibi olduğu kadar ruhen de onlarla aynı olup insanlar gibi yerler, içerler, kendilerine iyi bakıldığı sürece insanlara iyilik ederler; ancak ihmal edildikleri zaman hemen intikam almaya, insanları en acımasız yöntemlerle cezalandırmaya hazırdırlar. Bir Hititler metni, insanlarla tanrıları birbirleriyle kıyaslamakta ve tanrı-insan ilişkilerini Bey-Hizmetçi ilişkilerine benzetmektedir. Antolia'da Hititlere ait boğayla Fırtına Tanrısını ilişkilendiren çeşitli tasvirlere rastlanmıştır. Bu görünümleri Mitannilerden de kendilerine geçmiş bir *Hint inanç* biçimini de andırıyordu. Bir Hititli metninde (II. Muwatalli'nin duası) şöyle geçmektedir: *"Hatti'nin Fırtına Tanrısının önünde yürüyen boğa Şeri, efendim, benim dua olarak bu sözlerimi tanrılara bildir! Efendiler, göğün ve yerin efendileri tanrılar bu sözlerimi ve duamı işitsinler."*[46]

Hitit inancı en iyi kendi tapınaklarında görülmektedir. Başkent Hattusas/Yazılıkaya açık hava tapınağındaki kaya kabartmalarında bu

46- *Kaynak:http://tr.wikipedia.org/wiki/Hititler_mitolojisi.*

kültürlere ait tanrılar görülebilmektedir. Tapınak odaların büyük olanında, tümüyle Hurri kökenli tanrı ve tanrıça kümelerinin, baş tanrı *Tesup* ve tanrıça *Hepat* yönetiminde Yeni Yıl Bayramı için farklı toplanışları betimlenmiştir. Hemen yanda uzunluğu 20m'yi bulan koridorumsu oda ölü kültüyle ilişkili olmalıdır. Burası olasılıkla kral IV. Tudhalia için hazırlanmış bir mezar odası (anıtı) idi. Burada 12 yer altı tanrısı, IV. Tudhalia ve koruyucu tanrısı *Şarruma* ile *Nergal* (kılıç Tanrı) kabartmaları yanında işlevleri tam olarak anlaşılamayan iki niş yer alıyordu. Krallar çoğu zaman bayramlarda bu kent ve tapınakları ziyaret ederlerdi. *Nerik, Şamuha, Karahna ve Arinna* bunlardan en fazla saygı görenleriydi.

Hitit hiyeroglif yazısı hakkındaki bilgilerimizin son zamanlarda artması sayesinde MÖ 13. Yüz yılda Hitit başkentinin teologlarının bir Hurri panteonunu benimsediklerine dair şaşırtıcı gerçeği ortaya çıkarmıştır. Nitekim *III. Hattuşili* (MÖ 1275 – MÖ 1250) döneminde Hititler dininde Hurri-Mitanni etkisi iyice arttı. III. Hattuşili'nin oğlu *IV. Tuthaliya* döneminde kurulmuş olan günümüz Boğazköy/Çorum ilinde yer alan Yazılıkaya Açıkhava Tapınağındaki tanrılar tümüyle Hurri-Mitanni adları taşımaktaydılar. Fırtına Tanrısına; Hattiler "*Taru*", Hurriler "*Teşup*" diyordu. Hititler hiyerogliflerindeki işaretler ise bu tanrı adı *Prof. Dr. Sedat Alp'e* göre "*Tarhu*", "*Tarhuna*" ya da "*Tarhunt*" diye okunuyordu. Tanrı Teşup'un kökeni Sümer'e dayanıyordu. Hurriler vasıtası ile Antolia halkları bu tanrı ile tanışmışlardı. Hititler devletinin başlangıcından itibaren baş tanrı, Fırtına Tanrısı Teşup'tur. Kozmik dönemi (kâinatı) sağlayan, Krallığı ve ülkenin düzenini koruyan odur. Gök tanrısı aynı zamanda Fırtına Tanrısı idi. Bir fırtına sırasında Kral II. Murşili'nin dilinin tutulduğunu öğreniyoruz: *"Birden hava bozdu. Gök tanrısı korkunç bir şekilde gürledi ve ben ürktüm. O zaman ağzında söz azaldı ve söz kesiklik yaparak yukarı doğru çıktı. Yıllar geçince bu düşlerimde de kendini duyurmaya başladı. Bu düşlerden birinde tanrının eli bana değdi ve konuşma gücümü bütünü ile yitirdim."*[47]

Hititlerde tanrı kadar tanrıça da önemlidir. Zaten bunun izdüşümü

47- Bkz. Laroche, E. *"Le pantheon de Yazılıkaya". Journal of Cuneiform Studies. 6: 115-23. 1952.*

olarak da Hititler toplumuna kadın erkeğe eşdeğer konumdadır. Hititler Tanrıçası, Hattilerde *Vuruşemu*, Hurrilerde *Hepat* diye adlandırılmış tanrıçadır. Hititlerde "*Arinna*'nın güneş tanrıçası," Geç Hititlerde *Kupaba* olarak da geçmiştir. Bu tanrıça isimleri tabletlerde farklı isimlerde geçseler de aynı özelliklere sahiplerdir. Özellikle Hurri etkisiyle, *Teşup*'un panteona girmesiyle beraber Teşup'un karısı tanrıça *Hepat* da önemli bir yer tutmaya başlamış, Hatta *Arinna*'nın güneş tanrıçası ile eş bir konuma gelmiştir. Yazılıkaya'da tanrıların erkek ve kadın olarak ayrılması, Fırtına Tanrısı Teşup'un erkek tanrıların, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının da kadın tanrıların başını çekmesi Hititlerin kadın ve erkek eşitliğine verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Fakat Luvilerin tam tersine Hititler erkek egemen bir toplumu İç Antolia'ya getirmişlerdi. Bir belgede şöyle denmektedir: *"Bütün ülkelerin Kraliçesi efendin, Arinna'nın güneş tanrıçası! Hatti ülkesinde sen Arinna'nın güneş tanrıçası adını alırsın, Sedir ağacı ülkelerinde ise Hepat adını alırsın."* Dişi tanrıya tapma geleneği Antolia'da Yeni Taş Çağı boyunca egemendi. Hatta o dönemde kadın tanrı baş tanrıydı. Hattilerin *"Vuruşemu"*, Hurrilerin *"Hepat"*, Hititlerin *"Arinna"*nın güneş tanrıçası", Geç Hititlerin *"Kupaba"* ve Yunanların *"Kybele"* olarak adlandırdıkları tanrıçalar aynı geleneğin ürünleridir. *"Arinna'nın güneş tanrıçası ile Fırtına Tanrısı birbirlerinin eşi idiler ve tüm tasvirlerde koca sağda, karısı solda yer almaktadır. Bir metinden öğrendiğimize göre Hititlerde de, günümüz protokolde olduğu gibi, sağ yön daha önemli idi. Zaten bu gelenek Roma'ya da Antolia'dan gitmiştir."*[48]

Hititlerde duaların birçoğu Hurri dilinde yapılmakta idi. *Boğazköy*- Hattuşaş kazılarında Hurri dilinde yazılmış metinler bulunmuştur. Çok sayıda Hurri tanrısı Hititler tarafından benimsendi. Hurrilerin baş tanrısı; fırtına tanrısı Teşuba karısı Hepat, güneş tanrısı Şimegi, ay tanrısı Kuşuh, yıldız tanrısı Şauşkas ile dağ tanrıları Namni ve Hazzi de Hitit tanrıları arasında yer alan Hurri tanrılarıydı. Boğazköy kazılarında Hurri dilinde ünlü Gılgameş Destanı'nın örnekleri bulunmuştur. Hititlerde tanrıları anlatan *Kumarbi Destanı, Yılan Hedammu Efsanesi, Avcı Keşi Masalı ve Gurparanzeh Destanı* da Hurri kökenlidir.[49]

48- Bkz. http://hattusa.tripod.com/pa.g.e.18_tr.htm. "Hatti ülkesinin bin tanrısı.

Hitit sonrası bu inanç daha batıda Yunan dini kültlerinde görülür. Hititler metinlerindeki "*siu*" sözcüğü Yunanca'daki *"zeus"* ve Latincedeki "*deus*"un karşılığıdır. Ancak "*siu"* belirli bir tanrının adı olmayıp, Latincedeki gibi yalnızca tanrı anlamında kullanılıyordu.- Grekler vasıtası ile bu tanrıları Avrupalı- Romen halklar öğrenmeye, benimsemeye ileriki dönemlerde başlamıştır. Hitit metinlerinde önemsiz bir rol oynamasına rağmen Tanrıça Kubaba burada bahsedilmesi gereken bir başka ilahedir. Orijin olarak sadece yerel Karkamış tanrıçası olan Kubaba, Karkamış'ı kendi metropolleri olarak gören Geç-Hitit krallıklarının başlıca tanrıçası oldu. Kybebe-Kybele biçimindeki ismi sonraları büyük Ana tanrıçaları için Frigyalılar tarafından kabul edildi. Bu kült daha sonra Roma'da benimsendi.

Hititlerde genel olarak kehanet, özel olarak da fal mevcuttu. Yazılı belgelerde kendilerinden "*bin tanrılı"* diye bahseden Hititler, kaderlerini bu tanrıların yönettiğine inandıklarından tanrıların isteklerine cevap vermek veya kendi dileklerine cevap alabilmek için fala başvurmuşlardır. Tanrıların verdikleri işaretler olarak görülen olaylar Hitit dilinde *šagai* (işaret, belirti, omen) terimiyle ifade edilmekte, bunlardan bazıları iyi, bazıları da kötü belirti olarak yorumlanmaktaydı. Hititlerde kullanılan başlıca fal çeşitleri talih falı (kin), kuşların uçuş falı (mušen), et falı (kuš), kızıl keklik falı idi (*mušen* Hurri) [50] Hastalıklarda her bireysel, toplumsal, ruhsal ve tıbbi birçok konuda büyüye başvuruluyordu. Ak ya da kara büyünün gücünden yararlanılıyordu. Büyüye ihtiyaç duyulan konular çok çeşitlilik gösterince ister istemez her büyücü bir (ya da birkaç) konuda uzmanlaşmak zorunda kalmıştır. Sadece uzman olduğu konuda icraatlarını sürdürmüştüler. Büyücü örneklerine bakılırsa büyücüler konum edinmiştiler. Ordu içinde salgın olduğu zaman Ašhella'ya adlı büyücüye gidilir. Sıkıntılı geçen yıllara karşı Hantitaššu'ya başvurulur. Aile bireyleri arasında geçimsizlik olduğunda Maštikka'ya gidilirdi.[51] Dikkate almamız

---

49- Kaynak: Kürdler ve Kürdistan K.Burkay, Cilt 1, Say. 64.

50- Bkz. Belkıs Dinçol, "Hititlerde Fal ve Kehanet", Arkeoloji ve Sanat, s. 4-5, İstanbul 1979, s. 6-10.

51- Bkz. E. Reyhan, Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštikka'ya Ait Ritüel Metinler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002.

gereken önemli bir nokta ise; bu kadar etkin, talep edilen, hatta biraz da korkuyla birlikte anılan büyü hizmetlerinde Hitit ülkesinde kadınların oldukça aktif olmasıydı. Bu durum büyü konusunda etkili olan Hannahanna, Išhara, Šawušga, Kamrušepa gibi tanrıçaların çoğunlukta olmasıyla uyum içindedir. Büyücü isimlerinin Ariyaca oluşu onların Kizzuwatna Mitannili büyücüleri olabileceği dikkat çekmektedir. Hitit toplumsalhayatında kadınlar şifa sanatlarının bilhassa 'Koca karıları' olarak bilinen - güç ve şifa veren ayinlerin yaratıcısı ve uygulayıcısı olarak öne çıktılar.[52]

Hitit Devleti 'nde büyünün rolü Orta Hitit Dönemi 'nden (MÖ 1400 civarı) itibaren daha iyi bir şekilde belgelenmiştir. Hititlere büyü kavramı öncelikle Antolia'nın güneyinde ve güneydoğusunda Hurrice ve Luvi ce konuşulan bölgelerden, özellikle Kizzuwatna'dan girmiştir. Büyü ayinlerinin büyük bir grubu Kizzuwatna'daki bu Hurri-Luvi ortak kültürünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve büyücülük Hitit Devleti'nde uygulama alanı bulmuştur. Bu dönemde krallıktaki entrikalar ve cinayetlere ait ayinlerden başka daha birçok büyü ayini bulunmaktadır.[53]

Hititler ölülerini tıpkı Doğu Aryan Mitanniler gibi yakıyorlardı. Bu durumu, I. Arnuvanda-Aşmunikal çiftine ait dinî bir metinde kült şehri Nerik ve buradaki bekçilerin görevleri hakkında yazılan bilgilerden biliyoruz. Bu metinde göçebe bir kavim olan *Gaşka/Kaşka* istilalarından bahsedilmekte ve bu saldırılardan korunmak için dua edilmektedir. Bir başka belge ise bir çeşit yönetmelik olup bizzat *Kraliçe Aşmunikal* tarafından yazdırılmıştır. Bu metinde cesetleri yakılan kralların kalan küllerinin saklandığı "*Kralî Mosoleler*" (taş evler)'in bekçilerinin uyması gereken hükümler yer almaktadır.[54]

Hititler dağları kutsal sayıyorlar ve onlara tapıyorlardı. Adı Hatti kökenli Tuthaliya, adı Hititçe olan *Arnuvanda* (günümüz Aksaray'da Hasan Dağı'nın adı) ve *Ammuna* (Sümer ve Akkad belgelerinde

---

52- Bkz. T. Bryce, Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Çev. M. Günay, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003, s.180.

53- Bkz. V. Haas, "Magie und Zauberei" RlA 7, Berlin 1987-1990, s. 630-631.

54- Bkz Yusuf Kılıç-H.Hande Duymuş,"Hititlerde Kadın ve Siyaset", s. 93.

Amanum, Hitit belgelerinde *Amana*, Asur yazıtlarında "*Hamanu*", Yunanca *Amanos* ve Latince "*Amanus*" adlarıyla geçen *Amanos Dağları* (İsmini acaba "*Amen*" tanrısından mı almıştı?) ve Hititçe *Arci* diye geçen (daha sonra Yunanca Argios) Erciyes dağı kutsal dağların adlarıydı. Bu dağ adları, Hitit Krallarına ad olmuşlardı. -Nedense bu dönemin volkanik dağları adları Ariyaca; "*Ar/ateş*" tanımlaması ile adları başlar. Tıpkı "*Arci = Erciyes*" (Günümüzde Kayseri şehrindeki Erciyes Dağının adı.) Günümüz Kürdçesinde ve dönemin bölge dili olan Luvi ve Hittit dilleri ile konuşan kabilelerin kullandıkları dillerin tamamında bu köken aynıdır. "*Ar/Ateş, ci/yer; Ateşin yeri, yani Arci/Erciyes = Yanardağ*" tıpkı *Ararat (Ağrı Dağı)* gibi. Bilindiği üzere Hititlerin volkanik dağlar için ateşli dağ adlandırma tarzı, Geç Hitit döneminde (Malatya'dan Şam'a kadar uzanan coğrafyadaki) Güneşe tapınım olarak Mitra inancında da devam etti. MÖ 6. yüz yılı sonrası Medo-Pers döneminde Mecusi dininde yüksek dağ dorukları kutsaldı ve devamlı buralarda ateş yakılı kalırdı. Daha sonraki yakın tarihlerde bu tepeler haberleşme ateşgâhları olarak kullanılmıştı.

Hurriler tarafından kültürel olarak daha çok etkilenmiş olan Hititlerin eski başkentleri olan Hatuşaş'taki arkeolojik buluntulara dayanarak, Hurriler hakkında bazı teorik iddialarda bulunmak yeterli değildir. Kullandıkları mitolojik masallarda da Hurri mitolojini kullanıyordular. Hitit mitolojisi, Mezopotamya kaynaklarından esinlenmiş, Hatti ve Hurri etkisinde kalmıştır. Ayrıca Mezopotamya kaynaklarından esinlenmiştir. Gök Tanrısı Telipi-nu'nun *İlluyanka Ejderi ile savaşı efsanesi* Hatti kökenlidir. Buna karşılık *Gök Krallığı ve Ulikum-mi* destanları Hurrilerden gelmiştir.

Hitit dinine karışmış Mitanni 'Mithra İnancı'

LUVİLER-ARZAWA

Doğuda Hatti ve Hurri kabileleri ile komşu olan Batılı Aryan *Luvilerin* tarihi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. *Luviyanlar* hakkındaki ilk bilgileri Hititlerin başkentleri *Hattuşa / Boğazköy* MÖ 1500 belgelerinden ediniyoruz. Luviyanın, *Arzawa ve Kizzuwatna* ülkeleriyle örtüştüğü sanılmaktadır.

Nitekim Mısır'da bulunan ve Mısır'ın diplomatik ilişkilerinin anlatıldığı Amarna Mektuplarının 31 ve 32 Ciltleri Arzawa'ya ilişkindir. Ancak Ege kıyılarında yaşanan bu güç savaşıyla bağlantılı olarak, Mısır'da ele geçen ve MÖ 1500 yıllarına tarihlenen Amarna Metinleri Luvi Krallıklarından haberdar olunmasını sağlayan ilk kaynak olmuştur. Hitit dilinde yazılmış olan bu metinlerde Arzawa Ülkeleri'yle olan diplomatik yazışmalar yer almaktaydı.[55] Bu metinlerin ele geçişinin ardından, Alalah (Tel Açana) IV. tabakada ele geçen iki metinde ve elbette ki Hattuša kökenli vesikalarda da 'Arzava Ülkeleri' hakkında bilgiler elde edilmiştir. Bununla birlikte bu Luviya Krallıkları'nın kalıntıları oldukça geniş bir coğrafyayı kapsadığı görülür. Arzava denildiğinde tek bir devlet akla gelmeyip konfederatif bir yapıdan bahsedilmektedir. Bu konfederatif yapının merkezinde Arzava bulunmakta iken onu çevreleyen pek çok küçük devlet de mevcuttur. Bu devletlerden tespit edilenler *Hapalla*'nın batı bölümü, *Mira-Kuvaliya*, *Šeha Nehri Ülkesi* ve *Viluša*'dır.[56] Bu devletler her ne kadar egemenliklerinden vazgeçmeseler de dil ve hanedan ilişkileri ile birbirlerine ve dolayısıyla Arzava'ya bağlı olarak hareket etmekteydiler.[57] Bu krallıklar zamanla Hititlerin vassalları durumuna düşmüştür. Luviler önceleri Adana ve Göller Bölgesine (İsparta ve Burdur'un topraklarını da içine alan) uzanan daha çok Toros dağları halkı olarak bilinen Luviler zamanla Ege ve Antalya'ya uzanan Antolia coğrafyasında görünürler.

55- Bkz. Edward, F. Campbell, J. (1960), The Amarna Letters and the Amarna Period, The Biblical Archaeologist, Vol. 23, No. 1, ss. 1-12.

56- Bkz. Mellaart, James; (1968), Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze a.g.e. Anatolian Studies, Vol. 18, ss. 187-202.

57- Bkz. Macqueen, J. G. ; (2009), Hititler ve Hitit Çağında Antolia, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Günümüzde Antalya ilinin kuzey kesimini kapsayan ve tarihteki adı *Pisidia* olan Göller Bölgesi'nde ve Ege Denizi'ne uzanan Batı Toros dağları silsilesi içinde yaşayan Luviler Arzawa krallığını (Mira Krallık günümüz Aydın, İzmir ve Efes) MÖ 16. yüz yılda kurmuşlardır. Sonuçta eskiçağ tarihini kaleme alan bazı tarihçiler, bölgenin etkin güçlerinden Arzava ve onun etrafında toplanan Šeha Nehri Ülkesi, Mira-Kuvaliya ve Viluša'nın etki alanlarıyla ilgili bazı yargılara ulaşmışlardır. Arzavalılar daha çok İç Ege bölgesini ve Göller bölgesini içine alan bölgedeki beylikleri yönetmişlerdir. MÖ 2000 dolaylarında ise Luviler; Güneybatıda; *Kizzuwatna* günümüz Adana, Mersin, daha güneyde; Osmaniye, İskenderun ve Lukka'da, doğuda; Maraş, Kuzeyde; Nevşehir ve Konya topraklarını için alan topraklara egemendiler. MÖ 2 binli yıllarda Luviya Krallığı Arzawa'nın başkentinin *Apasa*'da (Selçuk/-İzmir) olduğu tahmin edilmektedir. Kizzuwatna önceleri belli bir krallıktı. Bir dönem sonra da batıdaki egemenliklerini kaybedince başkentlerinin *Kilikya*'da (Adana-Tarsus- Mersin) olduğu sanılmaktadır. Luviyan Krallığı'nın medeniyet köklerinin MÖ 2300 civarında bu halkın Güneybatı Antolia'da yerleşik yaşama geçmeye başlamalarıyla atıldığı düşünülmektedir.

Hint Avrupa Batı Aryan dil ailesine ait bir dil kullanan Luviler, Miken-Yunanistan (Ahhiyawa) ve daha önceki Minos Girit ile temas halinde iken Bronz Çağı Antoliasunda Orta-Antolia'yu egemenlikleri altına alan kuzeyde Hitit uygarlığı doğuda Hurri/Mitanni ve daha güneydoğuda Babil uygarlığı ile ilintili olabileceği ön görülür. Ön Asya'nın en batısında yer alan bu halkı incelememizdeki maksat taşıdığı kültürel öğelerinin menşesini bilmek ve çevre bölgeler ile herhangi bir kültürel ilişkilerinin olup olmadığını çıkarmak içindir. Bölgenin Büyük İskender sonrası *Helenleşme* politikaları sonucu Batı'dan aldığı Yunan kültürünü Ön Asya'ya taşıdığını, öncesinde böylesi bir taşıyıcılığın olmadığı gözükmüştür. Fakat Luvilerin doğudan beslendiği kültür ile yetinmeyen ve daha medeni ilişkileri hızla tesis eden bir sosyal bünyeye sahip becerikli bir halk oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim günümüz Kürdistan'ın batı ucundaki *Malatya, Antep, Maraş* üzerinden Luvilerin bu bölgelerin *Hatti, Mitanni ve Hurri* halkı ile olan ilişkilerinde çatışmalardan çok, barış içinde işbirliklerinin olduğu görülür. MÖ 16. Yüz yıl sonrası Luvilerin

hem kuzeylerinde Hatti, Hitit ve doğularında yer alan Mitanniler ve Hurriler ile olan barışçı ilişkileri aynıdır. Yani Luviler barışçı bir halktır. Luvi kültürel baskınlığı Malatya, Semsur, Kargamış gibi bölgelerde MÖ 15. Yüz yılda görülür. Luvilerden Urartuların aldığı Hurriler üzerinden Urartu döneminde kültürel etkileşim örneği Luvi hiyegrofisi ile kullanılmış olunan çivi yazı tarzı vardır. Bu yazı tarzı Urartu *Teşup* (Van) sarayında tespit edilmiştir.

MÖ 1900'lü yıllarda Luvi Krallığı'nın merkezi güneye taşınmış; Adana ve çevresi Luvi yurdu haline gelmiştir. Arzawa, Hititlere vasallık olarak uzun yıllar bağlı kalmıştır. Güney Antolia kıyılarında yaşayan Luviler ile ilgili ilk kaynaklara Hitit yıllıklarında rastlanmaktadır. Luvi Krallığı'nın tam olarak ne zaman yıkıldığı bilinmese de, Doğu Aryan Mitannilerin Kilikya bölgesine yerleşimleri sonrası Güneyde Luvi egemenliği kaybolur. MÖ 1400'lerde bu bölgede Kizzuwatna Devleti kurulmuş ve ülke nüfusunun büyük bölümünü Mitanniler; Luviler ve Hurriler oluşturmuştur. Kizzuwatna'nın MÖ 1400 yıllarında kurulması Luvi Krallığı'nın da bu yıllarda yıkılmış olabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Luvilerin Hititler ile yapılan mücadelelerde başarı gösteren *Tarhuntadaru*, Luvi tarihinin en büyük kralı olarak kayıtlarda yer almıştır. Arzava Kralı Tarhuntadaru ile Mısır Firavunu III. Amenhotep/Akhenaton (MÖ 1386-1349) arasındaki yazışmalarda, Mısırlıların da o dönemde Arzava'yı Antolia'nın egemen gücü olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

KİLİKYA
KİZZUWATNA DEVLETİ (MÖ 1500-1200)

MÖ II. bin yılında *Luvi ve Hurri-Mitanni* kökenli nüfusu yoğun olarak yaşadığı Kilikya Antik dönemde sahip olduğu en büyük devlet Kizzuwatna Devleti olmuştu. Kilikya topraklarında Mitanni-Hurri halkının Tanrı ve Tanrıçalarına ait kült merkezleri bulunmaktaydı. Luviler ile bir bağları olmayan Mitanniler, Hint Aryan tanrıları nedeniyle bölgedeki Batı Aryanlardan ve eski Hurrilerden farklı Doğu Aryan ve Hindui tanrıları olan İrani bir topluluktu. Hurriler ile birlikte hareket

edişleri onların doğudan geldiklerini gösteriyordu.

Coğrafya olarak Kilikya eskiçağların ünlü coğrafyacısı Strabon'a göre, Hellenistik ve Roma dönemlerinde iki kısma ayrılmaktadır: *Cilicia Trakheia* ya da *Cilicia Aspera* adıyla *'Dağlık-Taşlık-Engebeli Kilikya'. Cilicia Pedias veya Cilicia Campestris* adıyla da *'Ovalık Kilikya'* anlatılmak istenmiştir. Kilikya, Toros dağları, Amanos dağları ve Akdeniz arasında kalan bölgedir. -1852 ve 1853 yıllarında güney Antolia'da inceleme gezisi yaparak, gördüklerini yıllar sonra bastıran *V. Langlois,* Klikya'nın adı için; *"Tarsus çayı ile Seyhan Nehri'nin teşkil ettiği deltada pekçok Manda beslendiğinden, Yunanca Manda'nın adı olan "Kilik" adı bu bölgeye ad olarak verilmiştir."* demektedir.[58] Bu konuda Herodot ise, Fenikeli Agenor'un oğlu Kiliks'in adının bölgeye isim olduğunu yazmaktadır.[59] Bizans Dönemi'nde ise, Dağlık Kilikya'ya *Cilicia Prima*; Ovalık Kilikya'ya ise, *Cilicia Secunda* ismi verilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde de, Kilikya Bölgesi'nin batısına *Taşeli*, doğusuna ise, *İçel* denmekteydi. MÖ 1.Binin başlarında Çukurova Geç/Yeni Aspur yazılı metinlerinde *Kue (Kaue)* veya *Hilakku (Hilakki)* olarak karşımıza çıkar. Etimolojik açıdan İncelendiğinde, Hilakku ile Kilikya'nın aynı ad olduğu anlaşılmaktadır.[60] Çivi yazılı kaynaklara göre Kizzuwatna içinde yer aldığı kesin olan kentler şunlardır: *Anamušta, Arana, Aruna, Arušna, Adaniya, Azpišna, Hulašša, Irima, Išhupitta (?), Kummanni, Lamiya (bu kentle ilgili kaynaklar için bkz: Freu, 2001: 13 dn. 3), Landa (?), Lawazantiya, Luwana (yukarı Seyhan Vadisi'nde?), Niriša, Paduwanta, Pitura, Puruna, Šaliya, Šerigga, Šinamu [-.Tarša, Terušša / Tiruša, Turpina, Turutma, Uparbašša, Ura, Urauna, Urika, Urušša, Uda, Waššukanna, Wastiša, Zaparašna-Dağı, Zazlipa, Zilapuna, Zinziluwa ve Zunahara.*[61] Bu şehirler çoğu kendi başına beylik olarak görülür. Bu konum, biraz da bölgenin coğrafik konumundan kaynaklanıyordu. Deniz ve yüksek Toros dağlarıyla çevrili olan bölge derin kalyonların yol verdiği geçitlerin olduğu bir bölgeydi. Rahatlıkla korunabiliyordu. İletişimin

---

58- Bkz. V. Langlois, Eski Kilikya, (Mersin: 1947), s. 5;

59-Bkz. Herodot Tarihi, Kitap VII. Cilt, P. 91.

60- Bkz. A.ÜNAL, "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası, Adana, Yapı Kredi Yayını.

61- Bkz. Goetze, 1940 ve Ünal, 1997: 143 vd.

en rahat olduğu deniz ulaşımını da her halk bilmezdi. Diğer bir konu beyliklerin egemenlik alanlarına dair bilgiler yeterli olmadığı için Kizzuwatna'nın hudutlarını tam veremiyoruz. Ayrıca bu karmaşayı yaratan bölgenin karışık kültürel kültürlü görünümüdür. *Luvi, Hurri, Mitanni, Hatti, Hitit ve hatta kimi yerde Asurî vs.* halkları iç içe yaşamaktaydı. *"MÖ 15.yy'a tarihlenen "Išmerika Antlaşması" olarak bilinen Orta Hitit metnine göre, Şanlıurfa'nın doğusunda bir yerlerde aranması gereken, ancak bazı araştırmacılara göre de Kuzey Suriye'deki Tel Fekheriya'da olduğu düşünülen Mitanni Devleti'nin Başkenti Waššukanni'nin Kizzuwatna toprakları içinde yer alması bizleri şaşırtmamalıdır. O zamanlar hala bağımsız olan Kizzuwatna devletinin sınırları gerçekten Fırat Nehri'ne kadar ulaşıyordu. Gene aynı dönemde, Zile yakınlarındaki Maşat Höyük'te bulunan bir mektuptan öğrendiğimize göre, Kizzuwatna'nın kuzey sınırları, Gülek Boğazı'nın çok daha kuzeyine çıkıyor, Maşat Höyük ve Sapinuwa-Ortaköy'e (Çorum) kadar ulaşıyordu."*[62] Bu dönem Hurrili-Mitannili beyliklerin dağınık halde bölgede yayılmış olduğu ve merkezi Mitanni Devletinin henüz oluştuğu bir dönemdir. MÖ 1100 yıllarına kadar Asurlular ile karşılaşılmamıştı. Fakat Mitanni ve Hitit çatışmalarını sürekli kendi üzerinde yaşamıştı. Bu nedenle ülkenin coğrafik alanı sürekli değişiyordu.

Kizzuwatna'da büyük çapta Hurri-Mitanni azda olsa, Luvi etkileri sezilmekteydi. Orta Tunç Çağı'nın sonlarında (yaklaşık MÖ 1600'lerde) Hurri-Mitanni dili ve dini Kilikya'da yayılmıştı ve Hitit dili ile akraba olan Luvi dili ile karışmıştı. Araştırmacı *J.Garstang*, çalışmasında Kizzuwatna'yı önce Karadeniz sahillerine yerleştirmek istemişti,[63] *A.Goetze* ise, Karadeniz sahillerinden ziyade Akdeniz sahillerinde, Mersin ile Ayas arasında bulunması gerektiğini belirtmişti. 1935'de Tarsus-Gözlü Kule kazılarında ele geçen MÖ 16 yüzyıl Kizzuwatna Kralı *İşputahšu* 'ya ait olan bir buluntuya göre de bu sav doğrulanmıştı.[64]

62- Bkz. Alp, a.g.e. 1991: 74.

63- Bkz: J.Garstang, The Hittite Empire, London 1929.

64- Bkz. A.Goetze, "Philological Remarks on the Bilingual Bulla from Tarsus", AJA XL/2 (1936), s. 210- 214; and "Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, London 1940."

Siyasi tarih:

MÖ 2. binin ortalarında ortaya çıkan *Kizzuwatna Krallığı* Mitannili ve Hurili topluluklar bölgeye hâkim olur. MÖ 1600 sonrası bölgede onlara dair ilk Mitanni Doğu Aryan Hint dini inançlı kültürel bulgulara rastlanılır. Bölgedeki siyasal erklerde yer alışları Mitaniler Hurriler ile oluşturdukları küçük beylikler ile anılırlar. MÖ 1350'lerde Hitit İmparatorluğu'na katılana kadar, Kizzuwatna, Hitit ve bir Hurri-Mitanni krallığı arasında bölgenin güney batısında Kilikya bölgesinde bağımsız bir krallık olarak karşımıza çıkar. MÖ II. Bin'in ikinci çeyreğinden itibaren Hititler, Kizzuwatna Krallığı ile hep iyi geçinmişlerdir. Aralarında yapılmış devlet anlaşmalarının metinleri Hititçe ve Akkadça olarak Boğazköy'de bulunmuştur. Yapılan anlaşmalara göre de, Kizzuwatna bu dönemden itibaren eşit haklara sahip, bağımsız bir devlet statüsüne sahip olmuştur. Hitit Kralı *Ammuna*'dan *I.Suppiluiluma*'ya kadar ki dönemler içinde Kizzuwatnalılar kuzey Mezopotamya'da gittikçe güçlenen Hurri-Mitanni Krallığı ile de yakın ilişkiler içindedirler. Hatta Açana Krallığı (*Yamhad Krallığı-Halpa/Halep*) ile de politik ilişkiler kurulmuş, daha sonra MÖ 1350 yıllarında *II. Tudhalia* veya *I.Suppiluiluma* zamanında Kizzuwatna Krallığı işgal edilmiş ve doğrudan Hititler'e bağlanmıştır. Ancak bu tarihten sonra da Kizzuwatna adı Hitit metinlerinde sıklıkla anılmaya devam etmiştir.

Devlet oluşumunda ilk kralları *Pariyauvatri*'nin oğlu *İşputahşu* MÖ 1530-1500 döneminde Kizzuwatna tam bağımsızlığına kavuştu. Bu dönemde komşuları Mitanni-Hurri Devleti ve Hitit Devleti kralları ile yayılmacılık ile başa çıkmak için *Telepinus* (MÖ 1525–1500) döneminde karşılıklı bir antlaşma imzalandı. Antik Hitit kaynaklarında öğrenildiği kadarıyla Kilikya bölgesinde bilinen ilk siyasi varlık başkenti *Kommani* etrafında oluşan ülke Kizzuwatna (*Adaniya*/günümüz Adana) idi. Önceleri Kizzuwatna, Hitit Eski Krallık döneminde, görünüşe göre ikinci bir vasal devlet iken, MÖ 1500 yılında Hititlerin düşüşe geçtiği dönemde bağımsızlığını tekrar kazandılar. *İşputahşu*'nun halefi olan *Paddatihşu* devletin bağımsızlığını sürdürmeye devam etti.

Kizzuwatna oluşumu bakımından Mitanniyi arkalamış görünür. Oysa Waşşukanni merkezli Mitanni-Hurri devleti Kizzuwatna'ya egemen olduğu, Hitit Devletinin gerilediği dönemdir. Kizzuwatna daha

sonra Mitanni- Hurri koalisyonu ile başa çıkamadıklarından *Kral Pilliya* döneminde Mitanni bölgesine ilhak edilmeyi kabullenerek Mitanni Krallığı'nın himayesi altında yaşamaya başladılar. MÖ 1460'ta kralları olan *Pilliya,* İdrima ve Alalah antik kentleri ile ittifak oluşturarak Mitanni Kralı *Barattarna* himayesine girdiler. Luviler ve Hurriler-Mitanniler arasında ilk kaynaşma bu dönemde yaşandı. Kültürel ve ticari alışverişler yoğunlaştı. Hurriler-Mitanniler, Luvilerin coğrafyasına göç etmeye başladılar. Kilikya, bu dönem Mitanni kültürünü yoğun yaşamaya başladı.

Kizzuwatna'nın, İmparator Suppiluliuma'nın büyük babası *II. Tudhaliyas* MÖ 1460-1440 zamanında yukarı Mezopotamya ovasına yayılacak kadar genişlemiş olduğu anlaşılmaktadır. Batıda Torosların kuzeyinde, *Lamas Kanyonu* (Mersin- Erdemli) da bu devletin doğal sınırlarını oluşturmuştur. Güneyde *Tudhaliya*'nın Halpa (Halep) şehrini fethettiği sırada Kizzuwatna Hititler ile ittifak halinde olduğu anlaşılmaktadır. Kizzuwatna, Suriye hükümranlığı üzerinde Hititlerden bazı haklar elde ettiği gibi onlara ait bir kısım araziyi de topraklarına katmıştır. Böylece Hititler bir süreliğine de olsa Halpa'dan fiili olarak yer almış bulunmakla, Kizzuwatna sınır komşusu olduğu Mitanni devletinin tehdidi altına girmişti. Nitekim *II. Hattuşiliş* zamanında da tehlikenin artışı onları tekrar Hititlerin dostluğunu sıklaştırmaya yönlendirmiştir. Eski Hitit devletinin kalkınma devresine rastlayan bu zamanların sonuna doğru Hitit hükümdarı *Telipinus* Kizuvatna Kralı *İşputahşu* ile bir antlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Hitit Kralı İşputahşu'ya, Kizzuwatna'da *"Büyük Kral"* denmektedir. Bulunan Kizzuwatna paralarında bu durum tespit edilmiştir. Milattan önce yaklaşık 1375-1365 yıllarında Kral Suppiluliumas büyük Hitit İmparatorluğunu meydana getirirken, Kral II. *Šunaššura*'nın da Kizzuwatna'nın gücünü artırmış olduğu düşünülmektedir. Kral II. Šunaššura eski Hitit bağını reddetmiş ve *Suppiluliumas* ile yeni bir anlaşma yapmıştır. Bu antlaşma ile Kizzuwatna'yı Hitit Konfederasyonunda kalmakla beraber, onun herhangi yabancı bir devlet ile politik ilişkilere girişmesinde serbest kalmasını kabulleniyordu. Anlaşmanın bu hükmü, Kizzuwatna'yı Hitit devletinin himayesindeki krallıklar arasında özel bir ayrıcalığa sahip kılmaktaydı. Kizzuwatna'nın bu özel durumu *Arzawa* ve *Mitanni* ile aynı seviyede bulunmasını sağlamış ve hatta onların yıkılışından sonra da bu

anlaşma bir süre korunmuştur. Buna bağlı olarak Hititler, Kizzuwatna'dan bazı kasabalar almışlardır ki, bunlar arasında önemli bir dini merkez olan başkent *Kommanni* (Komana) başta gelmektedir. Kommanni bir din merkezidir. Yeri hala tespit edilmemiştir. Kapadokya ve Komana arasında dağlık bir yerde olduğu sanılıyor. *"Asur ve Urartu panteonu belgelerinde de; Luvilerin Tanrıları olan Tanrı Ardini, Tanrı Kummenu ve Tanrı Tuşpa anılır. Suppiluliuma buraya oğlu Telipinu'yu rahip yapmış ve şehrin manastırına hediyeler vererek kendinden önce gelen kralların adetlerini devam ettirmiştir."*[65]

Kizzuwatna'nın Çöküşü:

MÖ 1200'lerdeki *'Ege Halkları İstilası'* sonrası oluşur. Mısır Firavunu *Merneptah Stelinde* (MÖ 1213-1203) ve *III. Ramses*'in *'Medinet Habu'daki* yazıtlarında *'Ege Halklarıİstilacıların adlarını verir: Aqaiwasa (Akalar?), Luka (Lukkalar?), Sardana, Denyen (Danunalar?), Šakar/lša (Sekles, Sikloi, güya Sicilyalılar?), Šl/rdn (Sardoi, Sardunyalılar?), Plst (Peleset, güya Filistinliler) ve Turša/Tlš (Teres, Tuša, güya Etrüskler)* olarak geçer. Bu kavimlerin, *Etrüsk, Aka, Filistinliler, Lukka, Sardunyalılar, Sicilyalılar* vs. gibi tarihi devirlerde karşımıza çıkan kavimlerden hangilerine tekabül ettikleri çok tartışmalıdır. Mısır'da III. Ramses, Mısır'ın yirminci hanedanının en önemli firavunu. *Medinet Habu*'daki yazıtları ve *Ege Denizci Kavimlerin* saldırılarını püskürtmesiyle bilinir. Bu konuda tarihçiler arasında konunun doğruluğu hakkında henüz bir fikir birliği sağlanamamıştır. Hititlerin Batı Aryan istilada çöküşü anlaşılan bölgede birçok yeni beyliğin doğmasına neden olmuştu. Kilikya'da ki Kizzuwatna ve Hattuşa'da ki Hitit hanedanının, uzun yıllar *'Ege (Deniz) Halkları'* istilacıların askeri baskı ve ekonomik sömürülerine baş kaldıran yerli Antolia kavimleri tarafından kovulduğu ve hanedan mensuplarının yok olmasıyla devletin de yıkıldığı savları önem kazanmaktadır. Ancak MÖ 1200'lerden itibaren bölge hanedanlarının ve devletlerin yıkılmasıyla Kilikya ve Hattusa'da ki Kizzuwatna ve Hitit yazılı belgelerinin artık konuşmamasıyla tarihi gelişmeleri anlatan yazılı kaynaklar ve arkeolojik belgeler de susar. Bu

65- Bkz. Ernest René Lacheman, Martha A. Morrison, David I. Owen, General studies and excavations at Nuzi 9/1, 1987.

suskunluk olduğundan, "*Karanlık Çağ*" denen MÖ 1200 ile MÖ 750 yılları arasındaki yaklaşık 450 senelik zamanı kapsayan devirde neler olup bittiğini kavramak da zorlaşmaktadır. Bu devirde Antolia'ya yeni göçler olduğu ve yeni gelenlerin küçük devletler veya beylikler kurdukları kesindir. Bu yeni göçlerin yanında, eskiden devlet kurma olanağı bulamamış yerli Antolia kavimlerinin de bağımsızlıklarını ilan ederek yeni beylikler kurdukları bilinmektedir.

Antolia'da kurulan belli başlı yönetimler batıda; *Frigler, Lidyalılar, Likyalılar ve doğuda; Urartular'dır.* Batı Antolia sahillerinde kurulan *Grek Koloni Kentleri* olarak karşımıza çıkan bu devletlerarasında, Antolia'nın güney ve güneydoğusunda kurulan *Geç Hitit Beylikleri* denen küçük şehir devletleri de vardır. Yeni siyasi yapılar, bölgedeki Hitit isimlerini korumuşlardı. Bu yeni siyasal oluşumlar Luvi resim yazısını (hiyeroglif) kullanmaya devam etmişlerdi. Kavmi olarak Hititlilik ile hiçbir ilişkisi olmayan, bölgedeki Asur egemenliği sonrası tamamıyla *Ârâmîleşmiş* olan bu devletlerden bazıları Çukurova'da da kurulmuştur. Örnek olarak Amik ovasındaki *Unki (Pattina)* Krallığını ele alacak olursak; buradaki krallar *Lubarna/Liburna* (Hititçe: Labarna), *Sapalule* (Hititçe: Suppiluliuma), *Qalparunda* (Halparuntiya) gibi büyük Hitit devleti krallarının adlarını anımsatan isimler taşımaktaydılar. -Kilikya bölgesindeki günümüz çiftçilik ve denizcilik ile meşgul Arap "*Felâhların*" ataları bu Ârâmi topluluklar'dır.

Ermeni kabilelerin bu dönem Kilikya'ya yerleşimlerinin olduğu zannedilmektedir. Böylece, bölge istilacı halkların da vatanı olur. Öyle ki dünyanın başka bir bölgesinde bu kadar çeşitli kavimlerden oluşan daha başka küçük bir coğrafya yoktur. Bu nedenle onlarca beylik kurulur. MÖ I. Binyıl'da kurulan yerel krallıklar da çeşitli isimlerle anılmaktadır. Asurlular buralara *Que, Hume, Kisuatni, Tabal, Unqi ve Hilakku* derlerken, yerel krallar *Azatiwataya* gibi isimler veriyorlardı. Mısır kaynaklarında ise bu bölge *Qswadana* olarak geçer. Tarsus, Hitit metinlerinde *"Tarşa"* olarak geçmektedir. Asurlulara göre Tarsus, Que Krallığı'nın başkentidir. MÖ 8. ve 7. yy.da Asurlular Tarsus'u *Tarzi* (Tarzu) olarak isimlendirmişlerdir. MÖ 6–5. yy'da Asur ve Syennesis Krallıkları zamanında ismi değişmemiştir. Kizzuwatna Krallığı, diğer krallıklarla birlikte ortadan kalkar. Onun yerine MÖ 1. binde küçük krallıklar olan, Adana'nın kuzeyinde Toroslarda

Hilakku ve Kilikya Ovası'nda *Que, Qawa* (Kawa Devleti) ortaya çıkar. Bu krallıklar Torosların kuzeyindeki Tabal ve kuzey Suriye'deki Geç Hitit krallıkları ile ilişki içindeydiler. *Qawa/Kawa* adı dikkat çekicidir. Doğu Ariyacasında daha sonra Medlerde aşiret reislerine verilen bu adın Mitannice de olma ihtimali var. Dağlık Kilikya Hilakku beyliğinin dini itikatlerinde görülen Hint tanrılar bölge halkının Mitanni kökenli olduğunu öne çıkarır.

YENİ ASUR DÖNEMİNE KADAR KLİKYA'DA UYGARLIK VE TİCARET

Hitit kültür ve politik tarihinde Kizzuwatna önemli bir konuma sahiptir. Bölge, Kıbrıs, Suriye, Girit ile ilişkileri sağlayarak ticarete katkıda bulunuyordu ve aynı zamanda stratejik açıdan önem kazanıyordu. Luvi krallıkları liman kentlerine sahip olmaları nedeniyle uluslar arası ticaret şehirlerine sahiptiler. İskenderun, İssos, Yumurtalık-Aigaea, Karataş-Magarsos, Tarsus, Mersin-Yümüktepe, Soloi Pompeipolis, Lamas, Elaiussa, Korykos, Silifke, hep birer liman kentleriydi. Bir de yeri henüz belli olmayan, Mersin Yümüktepe ile eşitlemek istediğim Ura liman kenti var ki, bu yerleşme Orta Antolia'da yaşayan halkın ve Hititler'in Akdeniz'e açılan kapısı idi. Ura ile bağlantı mutlaka İç Antolia'yu Sertavul Geçidi üzerinden Akdeniz'e indiren Konya-Karaman-Silifke üzerinden sağlanıyordu. Gülek Boğazı ile gene İç Antolia'ya, "Bahçe Geçidi" ile Güneydoğu Antolia ve Kuzey Suriye-Mezopotamya'ya ve Beylan Geçidi ile de Amik Ovası'na ve yine Suriye-Mezopotamya ve Fenike sahilleriyle bağlantı sağlar. Nasıl ki Mısır Herodot'a göre Nil Nehri'nin bir nimetidir, Çukurova da Seyhan (Saros, Samri?) ve Ceyhan (Pyramos) ırmakların bir hediyesi denebilir.

MÖ 2. binyılın önemli madeni Bakır'dır. Hititler devrinde kullanılan madenlerin isimleri sunlardır; *Heiari/Altın*, (GUŠK_N, ḫURḫḫU), *Harki/Gümüş* (KÙ. BABBAR, KAŠPU), *Ku(ḫa)nnan/-Bakır* (URUDU, ERU)[66] Eski çağda Antolia madenleri ile ilgili en doyurucu bilgiyi şüphesiz Koloni Dönemi belgelerinden elde etmekteyiz.

66- *Bkz. Savaş Özkan Savaş, Çivi Yazılı Belgeler Işığında Antolia'da (MÖ 2.Bin Yılında) Madencilik ve Maden Kullanımı, T.T.K. Yay. Ankara 2006, s. 47.*

Antolia'daki bakır üretimi ile ilgili bilgilerimiz MÖ 23. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Akkad kralı *Naram-Sin* Antolia'nın merkezine yaptığı sefer neticesinde, çok miktardaki madeni Akkad Ülkesi'ne götürmüştür. Naram-Sin'in ganimet listesinde bol miktarda bakırdan ve gümüşten yapılmış eşyalar bulunmaktadır. Bu liste, Akkadlar çağında Antolia'nın bakır ve gümüş madenleri bakımından ne kadar zengin olduğunu gösterir. MÖ 1970–1750 yılları arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da Antolia, özellikle bakır madenleri ile dikkat çekmektedir. Asurlu tüccarlar Antolia'dan satın aldıkları bakırı, devamlı surette memleketlerine göndermektedir. Hitit metinleri, Orta ve Geç Bronz çağından itibaren metalin kullanımı ile ilgi bilgiler vermektedir. Buna göre aralarında Kizzuwatna'nın da bulunduğu pek çok bölgeden bakır elde edilmektedir. Bunun yanı sıra *Alašya* / Kıbrıs adasından da, Hatti memleketine bakır ithal edildiği bilinmektedir.[67] Yukarıda da belirttiğimiz gibi *Ahhiyava Ülkesi* Antolia'nın madenlerine yakından ilgi duymaktadır. Antolia'nın güney doğusunda bulunan bakır madeni dolayısıyla *Miken* (Aka=Ahhiyava) tüccarları Afganistan ve İngiltere gibi uzak yerlerden bu madeni elde etmek yerine, doğal olarak, yakınlarında bulunan Antolia topraklarından elde etmeyi uygun bulmuşlardır. Bakır madeninin yanı sıra kalay da kullanılan madenler arasında gelmektedir. Bakır ve kalayın karışımı ile Bronz madeni elde edilmektedir.[68] 13. yüzyıla ait Hitit envanter metinlerinden birine göre kalay madeni Hitit Krallığı'na Kizzuwatna'dan gelmektedir. Fakat bu kalayın Kizzuwatna'ya Afganistan ve Malezya'dan getirilerek Suriye kıyılarından Akdeniz ve Antolia'nın güney kıyılarına dağıtımı yapıldığı düşünülmektedir. Antalya-Kaş yakınlarında Ulu Burun deniz batığında bulunan çok sayıda kalayın büyük ihtimalle Afganistan ve Malezya'dan geldiği düşünülmektedir.[69]

67- Bkz. Jana Siegelová, "Metals in Hittite Records", International Conferance AMITEM 2008 Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean June 15-22 2008, Ankara, s. 43, 49.

68- Bkz. K.A.Yener-H.Özbal, "Tin in the Turkish Taurus Mountains: The Bolkardag Mining District" Antiquity 61/1987, s. 220-226.; J.D.Muhly, "Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy", AJA 89/1985, s. 275-291.

69- Bkz. Oktay Belli, Antolia'da Kalay ve Bronz'un Tarihçesi, Suna-_nan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2004, s. 26-27.

Bölgenin ikinci önemli malı kerestedir. Yörede sedir ağaçlarının bulunması Fenike tüccarlarının Tarsus'ta ticari bir üs kurmasına neden olmuştur. Ayrıca "Kilikya Çadırı" ünlüdür. Diğer yandan bölgede heykelciliğin gelişmiş olduğu gözlenir. Heykellerin ve mühürlerin ısmarlama yapıldığı bilinmektedir. Birçok tapınak bölgeden tanrı heykellerini yaptırmıştır. Çok tanrılı itikatların yaygın olduğu bu coğrafya bu işlere uygun bir konumdaydı. Deniz ticareti nin Fenikelilerce geliştirilmesi sonrası MÖ 1700'lerde ticari ilişkilerde Tarsus, Kilikya şehirleri arasında önem kazanmış, ticaret merkezi olmuştur. Gözlükule kazılarında burada Kizzuwatna Kralı Mitannili *Parivavatri*'nin oğlu *İşputahşu*'ya ait bir mühür baskısı bulunmuştur. MÖ 1650'de Hitit Kralı Telepinus ile Kizzuwatna Kralı İşputahşu arasında antlaşma yapılmıştır. Özellikle Yeni Asur döneminde MÖ 800 sonrası denizde tüccar olarak bilinin Fenikeliler ve Yahudiler bölge tüccarları vasıtası ile bölgede elde edilen madenleri, keresteleri, seramik kabları, işlenmiş madeni malların vs. ticaretini yaparlardı. Daha sonra Yunanlı tüccarların ve korsanların yerleşim alanları bölgede oluşmuştu.

Kizzuwatna köleci ve dini bir devlet olarak anılır. Buluntular da bu sosyal tespiti doğrulamaktadır. Onların Kuzeyde Hititler ile güneydoğuda Mitanniler ile yaptığı ticari ilişkiler nedeniyle aynı zamanda kültürel akışın köprüsü rolünü oynayan bir ülke görünümünü sunuyorlardı. Ticari açıdan Kizzuwatna, sahip olduğu liman kentleri vasıtasıyla da Hititlerin denize açılmasının anahtarını elinde tutmaktaydı. Hitit metinlerinde Ura isminde bir Kizzuwatna liman kentinin adı geçmektedir ve söz konusu kentin Hitit ticareti açısından taşıdığı önem metinlerden açıkça anlaşılmaktadır. Kizzuwatna ülkesinin en önemli yerleşim merkezleri *Lawazantiya*, Kommanni/Günümüz Adana/Turfanbeyli-Şarköy, *Tarşa, Adaniya* ve *Ura*'dır. Kommanni'ni bu devlet oluşumun başkenti olduğu düşünülüyor. Lawazantiya ve Kommanni yerleri konusunda fikirler bulunmakla beraber yerleşim yerleri hakkında netlik yoktur. Tarşa'nın Tarsus'taki Gözlükule höyüğü olduğu, burada Hitit kralı Telipinu ile anlaşma yapan Kizzuwatna kralı İşputahşu'ya ait bir mühür baskısının bulunmasından dolayı kesin olarak bilinmektedir. Adaniya ve Ura'nın konumu ise hala tartışmalıdır. *Doç. Dr Serdar Girginer*, Hitit çağında Kizzuwatna ülkesinin yer aldığı Çukurova'da yaptığı arkeolojik çalışmalar neticesinde Adana'daki Tepebağ

höyüğünün eski *Adaniya* kenti olabileceğini ileri sürmektedir.

MÖ 16. Yüzyılda Hurrilerin ve Mitannilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Kizzuwatna ülkesinin Hititler açısından önemi, kültürel ve ticari ilişkilerin yoğunluğunun ileri düzeyde olmasıyla açıklanabilir. Kültürel anlamda Hurri kültürünün ve dininin Hititlere aktarılmasında Kizzuwatna ülkesinin katkısı büyüktür. Bu dini krallıktan Kizzuwatna kraliyet ailesinin kızları Hitit ve Mısır krallarınca eş olarak alınmıştır. Hitit hükümdarı III. Hattuşili'nin karısı Puduhapa'nın babası Bentip-šar, Lawanzantiya'lı (modern Elbistan) bir rahipti. Bentip-šar, Kizzuwatna'da, Lawazantiya'nın İstar/Sausga'nın Tanrıçası'nın rahibiydi. Bu kadınlar birer tanrıça olarak kabul görülmüşlerdir. Kadeş Savaşı döneminde Mısır firavunu ile birebir mektuplaşmış olan aslen Kizzuwatna'lı Hitit kraliçesi *Puduhapa*'nın Mısır Firavununa kendini tanıtma protokolü için söyledikleri bu tespiti ifade eder. *Puduhapa* mühründe kendini şöyle tanımlar. *"Ülkenin egemenesi Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın mührü ile tanrıçanın hizmetkârı, ülkenin egemen eşi, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının rahibesi, Kizzuwatna ülkesinin kızı, Hatti ülkesinin prensesi* Puduhapa'nın *mührü"*[70]

Arinna'nın Alacahöyüklü olduğunun ayrıca açıklandığı ve bu görüş, İngiliz araştırmacı ve Hitit coğrafyacısı *Oliver Gurney* tarafından da desteklenmiştir. Hitit kralları Güneş Tanrıçası Arinna'nın rahibi olmaktan her zaman gurur duymuşlardır. Kral *II. Muwatali,* duasında kendisinin Arinna'nın güneş tanrıçasının rahibi olduğunu söylemekte ve o sıfatla tanrılara dua etmekteydi. Hitit kralı III. Hattusili ise, Arinna'nın Güneş tanrıçasını Tanrı İştar ile özdeşleştirmektedir. Hitit krallarının bu tercihinin sebebi bu dini gücü olan Kizzuwatna devletini arkasına almaktır. Bu krallığın Luvilerden çok Hurri ve Mitanni kökene dayanması bulunan kayıtlardan da anlaşılacağı gibi dinsel alanda yine Hurrili ve Mitannili dinsel kurumların öne çıkması ile dikkat çekmektedir. Ayrıca Hurri ve Mitannilerin tanrı ve kraliçe isimlerinin önemli bir kısmı *Ariyaca*'dır. Puduhapa ismi de Ariyaca'dır. Türkçe karşılığı *"rüzgâr gibi iki at"* şeklindedir. Bu görünüm yaşanan yüzyılda Kizzuwatna ve Mitanni topraklarında Aryan dini inançlı ve

70- Bkz. Yusuf Kılıç, H.Hande Duymuş "Hititlerde Kadın ve Siyaset", http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/831/10503. pdf.

Ariyaca adlı fakat gerçekte Kafkasik kültürlü olan Hurri-Mitannilerin karmaşık kültürlerinin bölgedeki kültürel etkinliği nedeniyledir. Bu kültürün Hate bölgesinin doğusundaki ana unsurları Mitannilerdi. Hurriler, Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile birlikte hareket ediyorlardı Diğer bir olgu bu dönem Mitanni Hint dini Mısır'ı, Kardunya'yı / Kassitler, Hititleri, Kizzuwatnayı bir araya getirmiş, onların dini fonksiyonlarını her ülkede yeni bir safhaya itmişti. Bu gelişim Kizzuwatnayı dini bir merkez haline getirdiği görülür. Onların Hititler üzerinde etkisi de bu nedenle oluşmuştur.

Hititlerin Hurri-Mitanni dinsel itikatlarına bağlılığının gücünü Kizzuwatna Krallığı etkinliği ile olduğu görülüyor. Kizzuwatna ise uzun bir süre Mitannilerin vasal devleti olarak ayakta kaldı. Bu dönemde Mitannilerin kültürü ile asimilasyona tabi kaldılar. Bölgede Kizzuwatnadan Mitanniler üzerinden Kassitlerin yaşadığı aşağı Mezoptamya'ya kadar ve İran platosuna uzanan MÖ 1300'lerde görünen bu Yarı-Aryan karma kültür yaklaşık 500 yıl sonra günümüz Doğu Kürdistan'ında hâkim Doğu Aryan kültüre dönüşecektir. İlginç olan daha Medlerin bölgeye İran üstü gelip, yerleşimlerinden sonra onların bir aşireti ve dini ruhban sınıfı olan Magilerinden beş yüz yıl önce bu dini Aryan görünüm günümüz Kürdistan'ın batısında Hurrili ve Luvili Kizzuwatna'lı rahiplerce benzer bir şekilde icra edilmiş olduğudur. Anlaşılan MÖ 1600 yıllarında Küçük Asya'ya uzanan bir Doğu Aryan göçü yaşanmıştır. Bu Yarı İndo-Aryan kültürün ana taşıyıcı halkları etnik olarak Kafkasik olarak tanıdığımız Hurriler ve Doğu Aryan kültürlü Mitanniler olarak görünmektedir. Bu halkların şayet üst-bir kültür taşıyan öğesi anlaşılan sosyal etnik terkibinde sadece *'Kafkas-Aryan'* kültürlü unsurlardan oluşmuştu. Tarihsel olaylar bakımından ve coğrafya olarak bunun mümkün olacağı ön görülmektedir. Benzer örnekler birçok ülke tarihinde yaşanır. Batı Avrupa'daki tıpkı *'Anglo-sakson'* karma kültürlü *İngliz* kavim örneği, karma toplum örnekleri gibi sosyal oluşumlar Ön Asya'da genellikteydi. Çünkü sürekli farklı kültürlü halkların istilasına uğramış bu coğrafyada bu tür karma toplumların sürekli bir evrimi vardı. Teorik lafzın dışında bölgede görülen Aryan kültürel görünümlerin katiliğidir. Doğu Aryan kültür Batı Aryan kültür ile bir şekilde MÖ 15. yüz yıl sonrası bölgede buluşmuşlardır. Diğer kavimlerle etkileşimlere girmişlerdir.

"Hitit Sanatı" kavramı, yüzyıllın son çeyreğinde Güneybatı Kürdistan'da MÖ 9. ve 8. yüzyıllara tarihlenen hiyeroglifle yazılmış taş anıtların bulunması ve bu anıtlarla ilgili yapılan araştırmalar sonucunda arkeoloji ve dilbilimi literatüründe kullanılmaya başlanmıştır. Eski Hitit Dönemi'ne ait adak çivisi şeklindeki heykelciklerin yayılım alanı Hitit ana vatanı olmayıp, Kizzuwatna ve Mitanni olduğu ayrıca Hitit metinlerinden de anlaşılmaktadır. Bu tip yapı-adak çivisi şeklinde yapılmış heykelciklere yine bölgedeki halkların genetik ataları sayılan kabilelerden biri olan Aryan dini inançlı görünümleri de olan Hurri-Mitanni karışımlı kabilelerin Sümer'e egemen olduğu Mezopotamya'da *III. Ur Sülalleri* (MÖ 21. Asır) döneminden itibaren rastlanmaktadır. Yine bu dönemde bu bölge ile yapılan ticaret ile ticari mühürlerde temsili resimleri olan Mezopotamya tanrılarının resimleri Antolia'da çok tanrılı inancın yeni bir biçimini yaşatmaya başlar.

Orta Tunç Çağı'nın başlarında Kizzuwatna ve Mitanni'li tüccarların beraberlerinde Antolia'ya getirdikleri silindir mühürler Antolia'yu Mezopotamya'nın çok tanrılı din sistemiyle ve Hint din ve büyücülükle tanıştırmıştır. İlk defa Mitannilerin Hindu ve Sümerlerin tanrıları krali yazışmalarında ve dini metinlerde yer alır. Aynı şekilde Hitit Dönemi'nde de varlığını sürdürecek olan Antolialu bazı tanrı ve tanrıçalar da ilk kez bu dönemde görülür. Tanrı ve Tanrıça tasvirleri çoğunlukla bu dönemin silindir ve damga mühürleri üzerinde görülmektedir. Yani Hititler Luvilerce en önemli Tanrı ve Tanrıça olarak görülen Mezopotamya halklarının tanrıları olan Fırtına Tanrısı Teşup ve onun eşi olan Bereket Tanrıçası Hepat'ın Kizzuwatna ülkesinde tapınım merkezlerinin bulunması bile bir tesadüf değildir. Ayrıca bu durum Kizzuwatna'nın Hitit kültürü üzerindeki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

KİLİKYA'DA KÜLTÜREL GÖRÜNÜM

Kimi kaynaklarca, Luvilerin Antolia'nın en eski halkı olduğu iddiaları vardır. Bununla birlikte Yunanlıların bu ırka *"Pelasgos"* olarak hitap ettiği; bugün bilinen adları olan *"Luvi"* adını ise Hititlerin kendilerine söylediği bilinmektedir. Fakat Yunanlılar Luvileri, *"Pelasgos"* olarak göstermekle hata yapmışlardır. Pelasgosların konuş-

tukları dilde Luvice kökenli kelimeler bulunmuştur. Bu halkın Antolia'da *Sinop* civarına Kafkaslardan gelerek yerleşmiş oldukları büyük olasılık. Çünkü kültürel belitler bizi bu yorumu yapmaya zorluyor. MÖ 1000 yıllarında Luvi dili Batı Antolia'da büyük ölçüde varlığını kaybeder. Onun yerine *Frig, Lidya, Karya, Likya ve Side* dilleri geçmektedir. Buna karşılık Orta Antolia'da (Tabal Bölgesinde), güneyindeki dağlık bölgede (Bulgar, Maden), Kayseri'nin doğusunda (Sultanhanı, Kululu) Elbistan Karahöyük, Maraş'ta, Malatya'da (Arslantepe), Adıyaman'da (Boybeypınarı, Ançoz'da), Kargamış'ta, Çukurova'da (Ceyhan üzerinde Karatepe) ve Kuzey Suriye'de (Hamat, Cekke) *Hiyeroglif - Luvicesi* ile yazılı taş anıtlar yoğunluk kazanmaktadır. Böylece Luvice'nin eski Antolia'da yaklaşık 1500 yıl yaşadığı kabul edilebilir.[71]

Dindar Luviler dini kültlerini bölgede birçok halkın kültürüne aktarmışlardı. Bu kültlerin başında *'Işık kültü'* gelmekteydi. "Luvi" Hititçe'de "ışık insanı" anlamındadır. Yani Luvi Krallığı: Hititçe'de *"Işık İnsanı Krallığı"* anlamına gelir. *"Luvi dili üzerine en fazla araştırma yapmış yabancı isimler arasında Emmanuel Laroche, 1973'te bu dili "Luvi dili" olarak kabul edip, tanıtan David Hawkins, Piero Meriggi ve Ali M. Dinçol sayılabilir. Luvi sözcüğü Hitit dilinde "ışık insanı" anlamına gelir ki, Luvi dilinde "ışık, parıltı" anlamına gelen 'lu' kökü birçok dile 'ışık' anlamında geçmiş olup, birçok dilde halen kullanılmaktadır (Örneğin, ilah Apollon'un Likya'lı sıfatının kökeni Luvi dilinde ışık anlamına gelen, kurt anlamındaki 'lyk'ya da 'lu' sözcüğüdür ki, sözcük Latince'de 'lux' biçimine dönüşmüştür."*[72] MÖ 6. yüz yılda bölgede siyasal olarak etkin olan Medler döneminde Işık inancı ayrıca Mitra'cılık kültü ile bütünleştirilerek Geç Hitit Bölgesi'ne fazlası ile egemen olmuştur. Geç Hitit Bölgesi: Divrik, Dersim, Malatya, Ebistan Adıyaman, Urfa, Adana, Mersin, Antakya, Halep ve Şama kadar uzanan Geç Hitit sonrası birçok küçük şehir devletine sahip olan bölge idi. Daha sonraki yüz yıllarda Luvilerin bu inancı bölgede Kassitler ve Mitanniler ile gelen Mitracılıkla (Güneş Tanrıcılığı) ile buluştu. Bu ışık-Güneş- kültü Magicilikle bir karışımı yaşayan heto-

71- Bkz. http://www.volkanderinbay.com/hitit/default.asp?

72- Bkz. Luvi (Işık insanı) Dili, http://www.insanokur.org.

roks (karmaşık) Aryan dini inanç Ön Asya'nın tamamına egemen olan Medler, Persler, Selevkoslar, Romalılar vs. tarafından sürdürülür.

Hıristiyan olan Roma hâkimiyetinde kalmalarına rağmen dinlerini değiştirmeyen bölgenin "Işık İnsanlarına" daha sonra *"Pavlikon"* ("İkonları red eden") denmiştir. Öyle ki Pavlikonlar, Bizans tarihinde bilhassa MS VII.-XI. Yüzyıllarda iz bırakmış bir gruptur. Genelde, kelimenin kökü '*Paul*'dan hareketle, Antolia Hıristiyan dünyasında tanınmış din adamlarından birine atfederek açıklamaya çalışmışlardır. Ayrıca bu ismi Ermenice '*Pay*' ve '*keank*' (kirli - hayat) kelimelerinin birleşmesinden kaynaklanan bir terim olarak da ifade edenler bulunmaktadır. Bizans kaynaklarında Paulician, İslam kaynaklarında *Bayalika* olarak tanımlanan Pavlikonlar VII.-IX. Yüzyıllar arasında Bizans siyasi ve dini tarihinde önemli bir yere sahip Hıristiyanlığın heretik/sapkın bir mezhebidir.[73] Bu mezhep Bizans devletine karşı Müslüman Arap ordularının yanında yer almaları, farklı din anlayışları ile Antolia inanç coğrafyasında iz bırakmaları bağlamında dikkat çeker. Pavlikonlar sadece Antolia tarihinde değil, inançlarını Balkanlara taşıyarak Balkan siyasi ve sosyal tarihinin şekillenmesinde de etkili olurlar. Nitekim Türkiye'deki Paulician / Pavlikonların Balkanlardaki uzantılarından biri olan *Bogomiller* XI. Asırdan günümüze kadar bölge tarihini etkiledikleri görülmektedir. Ayrıca Pavlikonlar, Türkiye'de Alevilerin yaşadıkları coğrafyada bulundukları için ve bazı inançlarının Aleviler ile benzerliğinden dolayı Aleviliğin kökenleri tartışmalarında da gündeme gelmektedir. Pavlikon ifadesinin yanı sıra merkezleri olan *Divriği*'den (modern Sivas'ın ilçesi) dolayı Bizans kaynaklarında *Teprike* ya da *Deprik*, İslam kaynaklarında *Abrik* olarak da geçen ifadelerde Pavlikonlardan bahsedilmektedir.[74]

İslamiyet dönemi sonrası mesela Osmanlılar Alevi inancında olan bölge insanlarına *"Işıkçılar Taifesi"* olarak tanımlardı. Batı Kürdistan'ın Alevi aşiretleri olan *Sinemililer, Alxaslar, Balyanlar* ve Kürecikli *Etmaneki/Atmalılar* Alevi inançları *"Reya Haq"* inancı içinde *Dersimliler* benzer Luvi inanç kültlerini dini ayinlerinde hala yaşamaktadırlar.

73- Heretic: Hıristiyanlıkta, dinden saptığı gerekçesi ile kilise otoritelerince reddedilmiş dini öğretilere verilen ad.

74- Bkz. G. L. Strange, The Lands of the Eastren Caliphate, Cambridge 1905, s. 119-121.

Aynı ayinler daha önce Alevi inancında olup Sünnileşen aynı bölgenin *Canbegan* aşiret fedarasyonunun kolları olan; *Şadi, (Bu aşiretin bir kısmı Alevi'dir.), Rışwan/Reşu ve Drêjan* aşiretlerinde de görülür.

Luviler kendilerini; *"Kommada"*, *"Mada"* ya da *"Amada"* sözcükleri ile tanıtıyorlardı. *"Ma"* Luvi dilinde *"anne"* demektir. *"Kom"* Luvice'de *"ülke, topluluk"* anlamındadır. *"Kommada" = "Kutsal ana ülkesi"* anlamında şehir ismidir. Ünlü *"Kommagene"* adının da aynı şekilde "Kutsal ana ülkesi" (Semsur/Adıyaman) anlamında da (Aryanca kökenli) Luvice olabileceği düşünülmektedir.[75] Bu kelimeler bölgenin Aryan dini inançlı diğer halklarda da aynıdır. Bölge Kürdçesinde *"Ma"* ya da *"Maker"*, *"Makew"* gibi "tanrıça" ve "anne" anlamında, *"Kom"* yine "küçük topluluk" anlamında kullanılır. Kürdçe'de daha çok da küfür edilirken, *"Ma"* kelimesi *"Mak"* olur. Kürdçe dilinde stemkar bir ifade olan; *"Mak ke dan..m!"* (*Tanrıçana (Annane) k.y.m*) şeklindeki küfür, acaba yumuşatılmış bir küfür müydü? Çünkü Kürdçe'de gerçek anne; *Da*'dır. *"Da"* ismi zamansal çekime göre *"Diya"* olur. Kürdçe -Batı Kurmanci- lehçesinde tanrıça *"Mak*'a" küfretmek bu yüzden mi tercih edilmişti. Muhataplar arasında çatışma üçüncü şahıs üzerinden bu nedenle yapılmıştır. Tıpkı; *"Dertlerin kalkınca şaha, bir sitem gönder Allah'a!"* misali. Luvi *"Ma kültürü"* sadece Antolia ve Batı Kürdistan'da değil, Ön Asya bölgesinin tamamında ve dünyanın çeşitli yerlerindeki varlığı ile evrensellik gösterir. Fakat bölgemizde özellikle günümüzde Alevi kültüründe yaşayan toplulukların coğrafyasında bu kültürün ayinlerini fazlası ile buluruz. Bu görüntü bir tesadüf olamaz. Bilindiği üzere Alevi kültüründe ışık ve ateşin önemli bir yeri vardır.

Dilbilimcilerin, "Antoliac/Antoliaca" başlığıyla kabul ettiği eski Antolia/Anadolu dilleri dillerinden oluşur. Luvice Hint-Avrupa dil ailesinin Antolia/Antolia öbeğinin en eski antik *Hitit, Pala, Likce, Likya ve Luvi* dillerinden biridir. Ayrıca, özellikle Güney Antolia'daki Helen asıllı yer adlarının kökeninin Luvice olup; Yunan telaffuzuyla türetildiği ortaya çıkmıştır. Kibele, Afrodit, Apollon ve Artemis gibi Tanrı-Tanrıça adlarının birçoğu da zamanının Antolia'daki en yaygın dili olan Luvice'dir. Grekler tarafından bölgeye yerleşen Doğu Aryan

75- *Bkz. Erdoğan Çınar, Aleviliğin Kökleri 55-56-2009.*

Mitanniler de Luviler gibi asimile olmuşlardır. Luviler'in İlk Çağ Antolia'suna inanç bakımından önemli etkileri olmuştur. Luvi Ay Tanrısı Men'i, Frigler ve Lidyalılar da Tanrı olarak kabul etmiştir. Kizzuwatna bölgesinde ise tanrıların Hurri ve Doğu Aryan adlar ile anılması ise bir tesadüf değildir. Çünkü bölgede Hurri-Mitanni karma din kültürü baskındı ve Kizzuwatna'nın dini inancını temsiliyordular. Bu topluluklar Helenleşmelerine rağmen Mitracı Doğu Aryan Hint inançlarını korumuşlardı.

MÖ 2 bine ait olan Hattuşaş/Boğazköy kaynaklarına göre MÖ 3. bin yıllarında Orta Antolia'da *Hattice* konuşan bir halkın varlığını kabul etmek gerekmektedir. Hattice'nin kaçıncı bin yıla kadar geriye gittiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Antolia/Antolia'ya yazı MÖ 2000 başlarında *Asurî* tüccarlar aracılığı ile gelmiştir. Ve yazılı kaynaklar da ilk bu tarihlerde ortaya çıktığı için daha önceki yıllarda Antolia'da hangi etnik grupların yaşadığı ve hangi dillerin konuşulduğu hakkında doğrudan bir bilgiye sahip değiliz.

Yazılı kaynaklara göre, Eski Antolia dillerini iki ayrı bölümde toplamak mümkündür. Birinci bölümde, MÖ 2000'lerde Antolia'da yaşamış olan dillerden Hititçe, Luvice (çivi yazılı Luvice metinler ile hiyeroglif ve yazılı dil anıtları, Hiyeroglif Luvicesi), Palaca ve Hurrice yer alır. İkinci bölümde ise MÖ 1. bin yıllarında Batı Antolia'da yaşamış belli başlı dillerden olan Frigçe, Lidce, Karca, Likçe ve Sidece yer almaktadır. MÖ 2. binden 1. bine yazılı kaynaklar halinde intikal eden ve 1. binde de yaşamını sürdüren tek dil Hiyeroglif Luvicesi (eskiden Hiyeroglif Hititçesi) denilen dildir. Luvice eski Antolia'da yaşayan diller arasında ömrü en uzun olan dildir.

Antolia'da şimdiye kadar yapılan kazılar, MÖ 2. Bin yıllarına ait yazılı belge veren iki büyük merkezi meydana çıkarmıştır. Birinci merkez eski Asur tüccarlarına ait, 10.000 Asurîce yazılmış belge veren Kültepe, ikincisi ise bu sayının bir misli kadar Hititçe, Palaca, Luvice, Hurca ve Hattice tabletin ele geçtiği Boğazköy'dür. Bunların yanında, Alişar, Alaca, Tarsus ve Sultantepe'de de az sayıda tablet bulunmuştur. Hititlerin başkenti Hattuşa'daki kitaplıkta bulunan tabletler, yani Hitit çivi dili, 20. yüzyılın başlarında çözüldü. Aynı kitaplıkta, yine çivi yazısıyla yazılmış bir dilin varlığı saptandı. Bu, Luvi diliydi. Çivi yazı-

sının, MÖ 1650'den hemen sonra, Eski Hitit Devleti'nin ilk yılları süresince Suriyeli katiblerin, Suriye ve yakın çevresinden Hitit başkentine gelmeleri sonucu Antolia'ya geçtiği de söylenebilir. Yabancı devletlerle yapılan anlaşma ve yazışmalar için Akkadca, bu dönemin bölge devletlerinin yazışma ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır. Devletler bu dil için özel yetişmiş tercüman ve kâtipleri kiralıyorlar, bu kâtipleri kralların maiyetinde ve yanlarında bulunduruyordular. Hititçe çivi yazısı "Asyro-Babilonik" veya Akkad çivi yazısının bir türevidir. Ve onlar gibi bünyesinde üç cins işaret bulunmaktadır. Bunlar, hiyeroglif yazısında değindiğimiz fonetik işaretler, ideogramlar ve determinatiflerdir. Burada edebi metinler gayet azdır. Bu metinlerin yazılmış olduğu sistem, tüccarlarla birlikte ortadan kalkmış ve sonradan eski Babil yazı biçimini kendilerine mal eden Hititler tarafından kullanılmamıştır. Antolia'nın güney kıyılarında konuşulmuş olan Luvi dili, üç büyük dönemden –yani Hitit İmparatorluk MÖ 1400-1190, Geç Hititler MÖ 1190-700 ve Likçe yazıtlar MÖ 400-200 yıllarından kalma gelen belgelerden bilinmektedirler. Luvi dilinin bu değişik zaman birimlerine ek olarak, yazı sisteminde ve diyalektlerinde de bir farklılaşmaya rastlanmaktadır. Bu fark, kendini yazıda, Mezopotamya kökenli çivi yazısı, Antolia hiyeroglifleri ve Grekçe'den türemiş olan alfabede göstermektedir. MÖ 15. ve 14. yüzyıllarda iki ayrı diyalektin, yani alfabetik Likçe'nin habercisi sayılan bir Batı Luvi diyalektinin ve bir de Geç Hitit Şehir Devletleri döneminde kullanılacak olan Hiyeroglif Luvicesi'nin atası olarak kabul edilen Doğu Luvi diyalektinin olduğunu gösteren delillere rastlanmıştır.

Batı Hint-Avrupa dillerinin Antolia grubu *Hititçe, Palaca, Luvice, Hiyeroglif Luvicesi, Lidce ve Likçe*'den meydana gelmektedir. MÖ 1400-1190 yılları arasındaki İmparatorluk dönemine ait ilk örnekleri de bulunan Hiyeroglif Luvicesi, MÖ 1200 ile 700 yılları arasına tarihlenen ve esas olarak Güney Antolia ve Kuzey Suriye'den sağlanan dağınık yazıtlar ve mühürler üzerinde bulunmuştur. Antolia'da görülen Hiyeroglif yazısının dili, ilk defa Hititçe olarak vasıflandırılmıştır. Fakat daha sonra bu dilin Luvice'ye daha çok benzediği görülmüş ve "Hiyeroglif Luvicesi" terimleri üzerinde durulmaya başlanmıştır. Mısır Hiyerogliflerinde ve Babil çiviyazısında olduğu gibi, bu yazı da şu üç elemandan oluşur: İdeogramlar, fonetik işaretler ve pre-Antolia dil gru-

buna dâhil edilen diller, Likçe ve Lidce hariç diğer halklar çivi yazısını kullanmışlardır. Antolia hiyeroglif yazı sisteminin uzun bir geçmişi vardır. Hiyeroglifler, bazılarına göre, logografik işaretler içeren ve MÖ 18-17. yüzyıllara tarihlenen damga mühürlerle başlamıştır. En geç döneme ait metinler ise, MÖ 8. yüzyıla tarihlenmektedir. Bazı araştırmacılar da, bu kadar erken bir başlangıç yerine, MÖ 15. yüzyılı kabul etmek eğilimindedirler. Yazıtların coğrafi yayılış sahası, en batıda Spylus ve Krabel'den, Kuzeyde Boğazköy ve Alacahöyük'e, doğuda Malatya, Samsat ve Tell Ahmar'a (Til Barsip), güneyde Rastan ve Hama'ya kadar uzanan genişliktedir. MÖ 15. ve 14. yüz yıllar arasında kalan "*Karanlık Çağ*" da yazı, basit başlangıcından çıkıp logogramlar, hece değerleri ve yardımcı işaretlerle birlikte tam olarak gelişmiş bir yazı sistemine doğru tapınakta, orduda, diğer yasal organlarda, kaya yazıtları, mühürler ve tahta tabletler üzerinde kullanılmaktaydı. İmparatorluk dönemine ait Halep yazıtları, Luvi dilinin tartışmalı bir sorun olduğunu yansıtırlarsa da, Geç Hitit yazıtlarının Luvi dilinde yazılmış olduğu belli olmaktadır. Bugün "ölü dil" olarak kabul edilen Luvi dili, Antolia'nın Güneydoğusunda Afrin, Sam-al/İslâhiye, Kilis, Maraş, Malatya, Semsur-Adıyaman- ve Antep bölgesini içine alan topraklarda konuşulurdu. Luviler bu bölgede Hurriler ile birlikte yaşıyordular. Yani Hurrice ve Mitannice konuşan halklarla komşu idiler. Hurrileri ve Mitanniler Luviler ile olan ilişkilerinde Kizzuwatna bölgesinde ilk defa Batı Aryan kültürle tanışan bölge insanlarıydı. Luviler sonrası bu türden ilişki Hitit, Urartu, Ermeni, Med, Saka, Pers vs. Aryan kavimleri ile devam etti. Bölgede bu dönem egemen dil; batıdan doğuya; Hattice, Hitit-çe, Hurrice/ Urartuca ve bölgede Mitan-nice ile MÖ 10. yüz yıl sonrası gittikçe buluşan Doğu Ariyaca/İrani dilleri olmuştur.

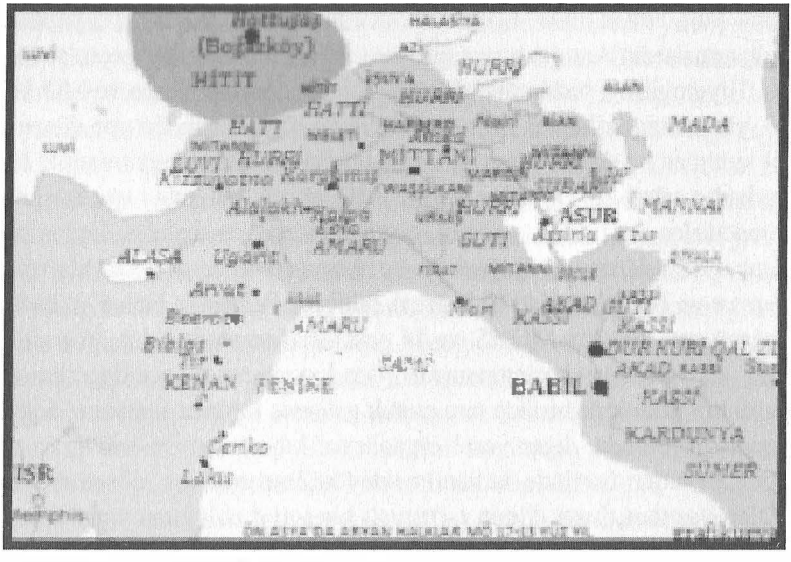

Hurriler ve Mitannilere ait harita

KÜRDLERİN ATALARI HURRİLER-MİTANNİLER

HURRİLER

Kürd araştırmacılar Kürdlerin milli oluşumunda ana iskeleti, genetik olarak bölgenin yerel *Hurri* kabileleri olan *Gutilere, Subartulara, Lulubilere ve Kassitlere* vs. kültürel baskınlık yaparak Ön Asya'ya İran üstü gelen Doğu Aryan kültürlü *Mitanni, Med, İskit, Pers ve Part* kabilelerinin bölgede karışımı sonucu geliştiğini ileri sürerler. Bu teze göre Kürdlerin genetik ve kısmen kültürel soy ataları *"Kafkas"* kültürlü Hurriler, MÖ üç binlerde Ön Asya coğrafyasında zamanla ortaya çıkmaya başladılar. Kürd araştırmacılarda Hurri soylu kabileleri Aryan kavimler olarak kabul edenler olduğu gibi, onları doğrudan Aryan kültürlü kavimler olarak da kabul edenler bulunmaktadır. Bu yanlış tespitleri yapanların dayanakları tarihsel kaynaklar yerine bazı tarihçilerin yorumlarıdır.

Önceleri kuzey doğu Zagros Dağlarında görülen Hurri kabileler daha sonra en batıda Antolia'da Kızılırmak yakınlarına kadar sarkmış görünürler. Benzer tespitleri yabancı araştırmacılar da yapmıştır. *"MÖ 1270 yıllarında kendilerinden bahsedilen Hurriler, anlaşılan MÖ 2500'den önce Mezopotamya'ya kuzeyden giren ve Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de küçük krallıkların yöneticileri olarak bilinen eski yakın doğunun insanlarıydılar."*[1] Kürd oluşumuna dair bu tezler doğrudur. Akkad kayıtlarına göre de Ön Asya'nın batısında Hurriler, MÖ 2230 yıllarından bu yana yukarı Mezopotamya ve kuzeybatı Suriye'deki topraklarda görülürler. Antolia'da Kızılırmak ve Anti -Toroslar bir yerde sınırlarıdır. MÖ III. bin yılın sonlarında ve II. bin yılın başlarında, Dicle Nehri'nin doğusunda Büyük Zap Irmağı ve daha güneyde Diyala Nehri boylarında Zagroslarda ve Nuzi'de (günümüz Kerkük bölgesinde) kendilerini siyasal olarak göstermeye başlamışlardır. Antolia'da daha çok Akkad, III. Ur (Gut) Sülalesi ve

1- Kaynak: Thirteen human individuals dating to five Late Bronze a.g.e. MÖ 1550-1200 Peter Kessler, 28 June 2008.

Asur'un ticari koloni şehirlerinde ve kuzey doğu Akdeniz kıyı şeridindeki liman şehirlerinde (kısmen Hurri isimlere) rastlanır. Onların batısında Hitit ve Hatti halkı yaşar. Daha sonra doğudan MÖ 1650 yılından bölgeye yeni istilacı kabileler gelir. Yeni Hurri ve Mitanni kabileleri ve Hiksoslar bölgede bir asırlık karanlık bir dönemi yaşatırlar. MÖ 1550'lerde özellikle Hurrice metinler ve arkeolojik buluntular Geç Hitit Bölgesinde, Doğu Akdeniz'e uzanan günümüz Anti-Torosların güneyinde ve Yukarı Fırat ve Dicle Nehir koridorunda ve Van'a yakın Toros platolarında görülür. Ayrıca Hurrilerin Malatya'nın en kuzeybatısında *Çorum*'a kadar olan bölgeye sarktıkları oradan doğuya Kafkaslara uzandıklarına dair tespitler arkeolojik alanda yapılmıştır. Bazı batılı tarihçilere göre de Hurriler kendileri gibi aynı kültürden olan, Gutileri, Subaruları, Kassitleri ve hatta bazılarına göre Elamlar'ı da kapsar. Kassitler (MÖ 1676-1100) ait Nippur yazı kayıtlarında Kassit kralı III. Kastillas'ın (1249-1242) Hanigalbatlı *Alkaptarha* isminde bir Hurriliye mülk bağış etmesi ve Elam krallarından birinin bir Hurri adı olan *Harpa-tilla* adını taşıması onlar için dikkat çekicidir. Mantıksız değildir. Elam ve Kassit kültürel görünümleri belki de erken Hurri görünümlerdir. *Cameron* ise Elam dilini Kafkas dillerine onları yakın görmekteydi.[2]

MÖ III. bin yılın ortalarından itibaren Yukarı Dicle çevresinde görülen zamanla bölgeye yayılan, konuştuğu dil bakımından Asya kökenli kabul edilen ve MÖ VII. yüzyıl itibariyle tedricen ortadan kalkan eski çağ halkı *Hurri* adı ile isimlendirilmekteydi. Hurriler adına ilk defa Akkad kralı Naram –Sin'in (MÖ 2254'de) Yukarı Fırat bölgesinde ittifak halindeki Krallar koalisyonu ile yaptığı bir savaşa dair notlarında karşılaşırız. Bu savaşta yer alan *"Simurrum Kralı Putim-atal ve Marhaşi Kralı Xaupşim-kibi* Hurrice şahıs adları taşırlar."[3]

MÖ 16. asır sonrası Mitanni krali mektuplarında Hurri adı yeniden ortaya çıkar. *"Eski Ön Asya tarihinde bu kavmin adına Mitanni Kralı Tuşratta'nın Mısır Firavunu III. Amonsif'e (MÖ 1413-1377) göndermiş olduğu mektubunda Hurri adı, "Hurwuhe" ve "Hurruhe" şeklinde rastlanmaktadır. Bu isim Tevratta "Hori" olarak yer almaktadır.* [4]

2- *Bkz. Professor George G.Cameron, History of Early Iran 1986: 14.*

3- *Kaynak: I. Gelp, HS. S.7: A. Kammenhuber, Die Arier, s.113.*

Bir Nuzi (Kerkük yakınında) tabletinde "Dub sar Hur-ru (M)" diye söz edilmekte; bir Xana tabletinde tanrıdan "Da-gan Sa Hur-ri" formu bu gün bilim çevrelerinde "Hurri" telâffuz şekline uymaktadır.[5] *Boğazköy metinlerindeki Hitit çivi yazısında birçok görünümleri olan "Hur-la" yazılışının yanında "Hur-ri" formu da kullanılmaktadır.*[6] Değinilen bu yazılış şekillerinde Hurri; *"har, her, hir, hur ve hor"* değerlerine sahiptir. Daha geç devirlerde Hurri adı Ugarit yazmalarında *"Hri"* şeklinde kavim adı olarak geçmektedir.[7]

MÖ 1650'lerde Kafkas Hurrilerin, Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile birlikte Yukarı Mezopotamya, Kuzey Suriye, Fırat ve Akdeniz arasındaki bölgeye yönelen yeni göç istilaları ile birlikte farklı boyları ile yer alırlar. Bilindiği gibi bu bölgelere dair "Hurri" görünümlü kayıtlar MÖ XXIII. yüz yıldan bu yana vardır. Hurriler M.Ö.16. Yüz yıl sonrası kayıtlarda karma kültürlü görünümler sunarlar. Yeni gelen Kafkas kültürlü Hurriler hem kendi içlerinde hem de etkilenmiş oldukları Doğu Aryan ve Hint dini kültürlü Mitanniler ile olan etkileşimler içinde karma kültürel görünüm içindedirler. Mitanniler döneminde Yukarı Fırat bölgesinde Hurrilerin karma kültürel görünümü daha güçlüdür. Hurriler de kültürel görünümleri ile bölgenin diğer halkları ile benzer konumda idi. O halde Hurriler Kürd coğrafyasında MÖ XXV asırdan MÖ 600'lere kadar varlıklarını korumuşlar. İki bin yıllık bir tarihi dönem içinde görülen kadim Hurri halkının yaşadığı dini, kültürel ve siyasal değişimleri içinde onların dönemsel kimlik görünümlerini vermek zorundayız. Dünya insanlık tarihi için yaşanan bu çağlar bir yerde henüz aydınlık bir tarihi dönem olmasa da Hurriler bölgede yaratmış oldukları siyasal ve kültürel oluşumları ile kimliksel bir tanımayı da kısmen olsa da bize sunmuşlardır. Filolojik kaynaklardan bahsederken üzerinde durmamız gereken en önemli konu, Erken Bronz Çağından itibaren 2500 yıl boyunca günümüz Kürd platosunun etnik bütünlüğüne egemen olmuş Hurri egemenliğidir.

4- Bak. Genesis 14, 16.

5- Bkz. R.H. PFciffer, AASOR XVI (1936) s.140.

6- Bkz. F. Sommer, Die Ahhijava Urkunden, München (1932) s. 42-48, 385-387.

*7- Bkz. Syria X (1929) pl. LXII (1931) 67 v.d.*Adil Alpman, http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518. pdf*

Hurriler, Akkad döneminde; *Marhasi, Simurrum, Tukris, Urkiş, Nawar ve Karhar* krallıkları Dicle Nehri ile Zagros Dağları arasındaki sahaya yerleştirilir. [8] Bu bir bakıma Akkadların *Guttium* dedikleri bölgedir. *III. Ur Sülale* dönemi Akkad sonrası Aşağı Mezopotamya'ya *Hurrilerin Guti* boyunun hâkim kaldığı *Post-Sümer* dönemidir.[9] Hurriler III. Ur Sülalesi sonrası batıya ilerleyerek *Isın-Larsa Dönemi*'nde (MÖ 1960-1735) Yukarı Mezopotamya'da *Ursu ve Hassum* gibi şehir devletleri kurmuşlardır. [10] MÖ 17. yy. sonrası Doğu Aryan kültürlü Mitannilerin yeni Hurri kabileleri ile Yukarı Mezopotamya'yı istilası sonucu Hurri-Aryan kültürel karışımlı *Xana Prensliği* (MÖ 1650), daha sonra Mitanni, Kassit ve Urartu adları ile bölge devletleri oluşur. MÖ 12. Yüz yıl sonrası Antolia üzerinden *'Ege Halkları'*nın göç ve istilaları sonucu Hitit ve Mitanni devletleri ortadan kalkar. Batı'da *Hurri-Mitanni-Hitit-Hatti-Luvi-Frig-Ermeni-Âramî* karışımlı halklar *"Geç Hitit"* kent devletleri içinde yer alırlar. Hurriler ve Mitanniler, Yukarı Fırat'ın batısında kalan; *Kizzuwatna, Tabal, Komana, İşuva, Maldiya, Semsur, Gurgum, Samal, Hate, Karkamış* vs. devletlerinde ve bölgenin güçlü yerel beyliklerinde kültürel ve dil olarak kendilerini ifade etmişlerdir. Hurrilerin kendi egemenliklerinde oldukları son devlet *Urartu*'dur. Mitanniler doğuda *Naire Beyliği* içinde kalmış görünürler. MÖ 9 yüz yılda başlayan Doğu Aryanların istilası sonucu MÖ 6. Yüz yılda ortadan kalkarlar.

Dilbilimsel temellerde karma kültürlülük *Hurri-Mitanni-Urartu* bağlılığı çok önceden ortaya konmuş bir gerçekliktir. Bu sosyal karma doku ilerde bölgede görülen *Kürd* kavminin oluşumunda kültürel temelleri olur. Halkların erken tarihleri onların proto dönemleridir. Bu konu yalnızca Hurriler ve bölgede ilk defa görülen Mitanniler için geçerli değildir. Bu toprakları mesken olarak seçmiş, bölgenin uygun iklim coğrafi koşullar ve doğal kaynaklarından yararlanmış ve her topluluk için aynı şeyler söylenebilir. Hurriler ve Mitannilerin oluşturduğu karma toplulukları farklı kültürel kimlikleri içinde burada ele almaya çalışaca-

---

8- Bkz. I. Gelp HS, s. 57; A. Parrot-J.Nougayrol, a.g.y. s. 1. v.d. ; J. Friedrich, a.g. y. S.52.

9- Bkz. W.W. Hallo, Guttium, RİA III (1957-1975) s. 708-709.

10- Karşı. F. Kınal, Sümeroloji araştırmaları, İst. (1941) s. 1028 v.d.

ğız. Bilindiği gibi bu karma kültürlü toplulukların bölgede yarattıkları *Mitanni Devleti* ve daha sonrası oluşan *Urartu ve Geç Hitit Devletleri* böylesi karma kültürel bir sosyal zemin üzerinde yükselmişti.

HURRİLERDE TARİH ÖNCESİ ÇAĞ KÜLTÜRÜ

Hurriler daha önce üst Dicle vadisi ve yukarı Fırat mıntıkasında Kalkolitik çağda *Halaf ve Hassuna Kültürünün* yaratıcıları oldukları-na dair kültürlerinde bu bölgenin eski kültürü ile oldukça ortak görünümlü olduğu birçok arkeolog araştırmacı tarafından tespit edilmiştir. Arkeolojik verilere göre MÖ III. milenyum için Yukarı Harran, Fırat ve Dicle bölgesi toplulukları için kimliksel tespit hala doğrudan yapılamamaktadır. MÖ XXIII. yüzyıl sonrası *Ukriş*'de Hurri arkeolojik buluntularından hareketle bölge halkının yerlilerinin Hurriler olduğu tespit edilebilir. Neolotik ve Kalkolitik çağlardan kalan ve tarih öncesi çağ kültürü olan *Halaf Kültürü*'nün aynı bölgede yaşayan Hurri topluluklar tarafından kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca yaşanan zaman aralığında Sami toplulukları bölgede henüz yoktu. Bilindiği gibi Hurrilerin yaşadığı günümüzün Güneybatı Kürdistan (Kuzey Suriye'si) kısmında kalan Harran bölgesi MÖ XV. yüzyılda güneyden gelen Sami Ârâmilerin göç istilaları sonucu zamanla onların siyasi denetimine girer. Sami kavimler bölgede birçok Ârâmi şehir devletleri dahi kurarlar. Bölge daha sonra ise MÖ VIII. yüzyılda Asurîlerin yönetimi altında kalır. Hurri kültür geçmiş ile Sami Ârâmi kültürü arasındaki fark tarihsel olarak da belirgindir. Bölgedeki arkeolojik buluntular bu Hurri ve Sami farklılığı gösterir. Bu farklılığı Geç Hitit Döneminde bu iki halkın buluştuğu, en önemli merkez şehri olan Karkamış buluntularındaki arkeolojik veriler ile tespit edilmiştir. Yani bölgenin Neolitik sonrası İlk Çağ kültürü olan; Harran Bölgesindeki asıl Halaf ve Hassuna Kültürlerinin kültürel yapısını üretenlerin Hurri kabilelerin ataları olduğu düşünülmektedir. Bu kanıya Hurrilere ait yaşamsal korunma, üretimsel araç ve gereçler, tapınım tarzları, ayinleri, ölü gömüt tarzları ve kullandıkları avadanlıkların bölge kadim kültürü ile ortaklığı üzerine teorik tespit mukayese edilerek yapılmıştır. Bölgenin Halaf ve Hassuna kültürleri, modern Kürdistan topraklarında Kuzey Mezopotamya'nın çanak çömlekli Neolitik Çağ'da, Tell

Halaf ve onun 100 km. güney doğusunda kalan Hassuna'da (Halaf Höyüğü) kesintisiz olarak gelişen bir tarih öncesi kültürleridir. Tell Halaf ve Hassuna yerleşimleri, MÖ 6.000 civarı ile MÖ 5.400 arasında Halaf Dönemi olarak adlandırılan bir dönem boyunca *Harran* bölgesinde gelişmiştir. Tell Halaf / Gozan, Urfa'nın 70 km. güneyinde, yukarı Habur ırmağı mıntıkasındadır. Hassuna günümüz Musul'un güneyinde Dicle Nehri'nin batı kıyısında eski Ninive şehri bölgesindedir. İnsanlığın gelişiminde ölçü olarak alınan Halaf ve Hassuna kültür buluntuları bölgede sıklıkla doğu-batı hattında Çukurova'dan Zagros Dağları'na (özellikle Fırat ve Zap nehirleri arası), kuzey-güney hattında ise Muş Ovası'nda Orta Mezopotamya'ya yayılan bir alanda görülmektedir. Günümüz Kürdistan'ı ve Doğu Akdeniz (Anti-Toros) genelinde karşımıza çıkmaktadır. Hurriler kuzeyde, Elazığ, Muş, Van illerinden geçen hattın kuzeyinde buluntu vermez. Halaf çanak çömleği buluntularının elde edildiği en kuzey nokta Van Gölü Havzası'nda, yine önemli bir obsidiyen hammadde kaynağı olan *Tikiltepe Höyüğü*'dür. Daha güneyde günümüz güney Kürdistan'ında MÖ 10 bin yıllarından kalma Xirbêreş/Göbeklitepe (Urfa-Harran), Nuzi ve Zevi Çemi'nden (Kerkük-Diyala Irmağı Bölgesi-Güney Kürdistan/Kuzey Irak) ele geçen buluntulardır. Benzer özelliklere haiz bu kültürler temel alınarak arkeolojik alanda kıyaslama yapıldığında ortak kültür örgenliği ve gelişmiş uygarlık çıtası kronolojik, parametrik ve ölçü olarak daha çok Halaf adı ile öne çıkar. Bu kültürde yaşanan çağ itibari ile insanlığın gelmiş olduğu medeniyet evresi şu şekilde özetlenmektedir:

"Tell Halaf kültürünü yaşamış toplulukların geçim tarzı kuru tarıma dayanmaktadır. Bu tarz tarım, insan eliyle bir sulama yapılmaksızın, doğal iklim döngüsünün ve hava koşullarının getirdiği yağışa bel bağlamaktadır. Bu toplumda tarımsalüretim ağırlıklı olarak, yabanıl bir Buğday türü olan esmer Buğdayını, Arpayı ve Keteni ana ürün kullanmaktadır. Halaf Dönemi boyunca iki sıralı arpanın ekildiği, ama dönemin sonlarına doğru altı sıralı arpaya geçildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca sığır, koyun ve keçi yetiştirmişlerdir." Bu kültürü kullanan toplulukların *Zevi Çemi*'nde bulunan bulgularında hububatı ezmede öğütme taşları kullandığı ve yuvarlak kulübelerde yaşadığı izlenimi vermektedir. *"Halaf dönemi mimarisi, "tolos" adı verilen, dairesel plan-*

lı, taş temel üzerine kerpiç duvarlı, ahşap malzemeden kubbe tavanlı yapılarla özdeş tutulmaktadır. Bazı toloslarda, bitişik inşa edilmiş "dromos" adı verilen, yapıya eklenmiş dörtgen planlı yapılar görülmektedir."

"Çanak çömlekli Neolitik Çağ'da seramikler, henüz yaşken kazıma ya da baskı yöntemiyle bezenmekteydi. Bir Kalkolitik Çağ kültürü olan Halaf Kültürü'nde ise süsleme, boya kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. En iyi bilinen, Tell Halaf'ın en karakteristik çanak çömleği, bazıları geometrik ve hayvan motifleriyle bezenmiş, ikiden fazla renge boyanmış, ustalaşmış çömlekçiler elinden çıkmış çanak çömleklerdir. Halaf çanak çömleğinin bilinen diğer türleri, bir kısmına bezeme yapılmamış olan perdahlanmış yüzeyli çanak çömlekler ile yemek pişirmekte kullanılan çömleklerdir. Halaf çanak çömleklerinde işlenen hayvan motiflerinden bazıları kuş motifleridir. Tanımlanabilen sekiz kuş türü; Bahri, Kaşıkçı, Flamingo, Leylek, Kuğu, Akbaba, Kumru, Puhu'dur."[11]

Ayrıca Halaf kültürü ile kadınlar tarafından yapılan çanak çömlek avadanlıklarda farklı kadın stil ve desenleri yapılmış ve bunlar renklendirilmiştir. Bu dönem avadanlıkları tamamıyla insanlar, ticari olarak değil, kendi ihtiyaçları için üretmişlerdi. Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde bölgede farklı ölü gömme yöntemleri görülmektedir. *Zevi Çemi* gömü buluntularda, *"Çoğu kez başsız cesetler, evlerin tabanı altına gömülür, kafatasları da gruplar halinde başka yere konulurdu. Bu kafatasları bazen süslenirdi. Kimisi keskin bir bıçakla temizlenmiş, kimi kırmızı aşı boyası ya da ziftle boyanmış, birkaçında ise yüz hatları kireçle kabartıldıktan sonra göz çukurlarına deniz kabukları konmuştur. Bu kültürün bir tapınma biçimi olduğu ve ölü atanın kendi soyundan gelenler üstünde güçlü bir etkiye sahip olduğu dua ve kurbanla yatıştırılması gerektiği inancına dayanmış olabileceği öne sürülmüştür."*[12] Ayrıca, burada ölen insanlar kişisel takılarıyla birlikte gömülmektedir. Bu gömü tarzı Malatya Aslantepe ölü gömme tarzı

11- Bkz. Dr. Savaş Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" s. 11.

12- Bkz. The Women's Dance I: Southern Asia -by Velada on February 5, 2012·2 Comments.

ile aynı olduğu gibi Çayönü / Qota Berçem (Günümüzde Diyarbakır-Ergani) gömü tarzında da aynıdır. Bu Kalkolatik gömü tarzı Antik çağa kadar Hurrilerin yaşadığı bütün yerlerde MÖ 4000-1500 yılları arasında genellikle kullanılan ölü gömme tarzlarından biridir. Buralarda yine bulunan ortak gömü tarzlarından bir diğeri *hoker* gömü gömme tarzıdır.

Hurrilerin madeni alanda kendilerine ait becerileri yarattıkları ürünlerde görülür. Bu gelişme öncelikle demirin kalitesine dairdir. Aynı şekilde Bakır madeninden elde edilen kaplara dair gelişmelerdir. *G. A. Wainwright* tarafından Giza, Mısır'da bulunan ve MÖ 3500 yıllarına ait olduğu tahmin edilen bazı demir boncukların meteor taşlarından yapıldığı düşünülmekteydi. Çünkü yer kabuğunda bulunan demir yok denecek kadar veya çok az bir miktar nikel içermesine karşın, bu boncuklarda meteor kökenli olduklarını belgelercesine % 7,5 oranında nikel içerik tespit edilmişti. MÖ 2000 yıllarında özellikle Mezopotamya ve Antolia civarında eritilmiş demirden yapılmış objeler daha çok görülmeye başlar. Bu objelerin içeriğinde nikele rastlanmaması da meteor taşlarından yapılmadıklarının bir göstergesidir. Ancak bunların kullanımlarının daha çok törensel olması, demirin o çağlarda altından bile daha pahalı olmasından dolayıdır. Örneğin savaş silahları bronzdan yapılmasına karşın dökme demir (ingotlar) ticarette kullanılmaktadır. Bazı kaynaklara göre o çağlarda demir, bakırın saflaştırılması sırasında bir yan ürün olarak ('sünger demir') ortaya çıkmaktaydı. Anlaşılan Hurriler bunu başarmışlardı. *"Devrin metalürji bilgisi, demiri yeni baştan üretmeye çalışır. MÖ 1600 ile 1200 yıllarına gelindiğinde ise demirin Hurriler ile birlikte olan Doğu Aryan soylu Mitannilerde giderek artan bir şekilde kullanıldığı görülür. Fakat gene de demir, bronzun yerini alamaz. MÖ 1200 ile 1000 yıllarında Orta-doğu'da araç-gereç ve silah yapımında bronzdan demire hızlı bir geçiş yaşanmasının ardında demir işleme teknolojisinde kaydedilen bir gelişme değil, bronz yapımında kullanılan kalayın arzında yaşanan kesinti yatmaktadır. Dünyanın değişik yörelerinde değişik zamanlarda yaşanan bu geçiş süreci, yeni bir çağın, Demir Çağı'nın başlangıcının işareti olmuştur. Mitannilerin egemen olduğu "Bereketli Hilal"in kuzey batı ticari şehir kalıntılarında ilk demir savaş aletleri bulunmuştur. Bir Hurri şehri olan Kargamış kabartma stellerinde bu*

demir kullanımı ayrıca resmedilmiştir."[13]

Tunç Çağının insanları olan Hurriler çevrelerindeki küçük şehir Prensliklerinin ve Büyük Sümer Devletine ait şehirlerinin ihtiyacı olduğu sedir ve keresteyi Amanos dağlarında, günümüz Maden ve Ergani (Elazığ-Diyarbakır ilerinde kalan kasaba adları) bölgesinde bakırı ve yine Anti-Toroslarda gümüşü üreterek bunun ticaretini yaparlardı. Bu ticaret yol uzantılarında Hurri özellikler aranmıştır. Nitekim Kayseri-Kültepe'de bulunan kayıtlara göre de Hurriler, Hititlere Sümer toprağından ve kendilerinin verimli arazilerinden getirdikleri tahıl ve gıda ürünlerini bu ticari merkezlerde satmaktaydılar. Bölgesel alandaki köprü görevi batıdan doğuya, kuzeyden güneye Hurrili prenslik ve krallıklarca yürütülmekteydi. Bu ilişkilerin seyri içinde Ön Asya'da Hurri ticareti ve kültürel akışı da yaşanıyordu. Nitekim Hurrileri güneyde ve kuzeyde uğrak oldukları yerlerde bıraktıkları kültürel emarelerden elde edilen yazılı kayıtlardan onları daha fazla tanıma fırsatı buluyoruz.

KARMA HURRİ-MİTANNİ TANIMLAR

Günümüzde elde edilen arkeolojik verilere ve bazı araştırmacı bilim adamlarının tespitlerine göre baskın görüş; Hurriler, Kürdistan coğrafyalı "*Kafkas*" kültürel kökenli yerli bir halk şeklindedir. Dilleri hakkında köken bilim olarak tartışmalar hala sürmektedir. Çünkü Hurriler özellikle Mitanni ve Urartu öncesi dini görünümlerinde ve adlarının seçiminde dini kimlikli Aryanik bir kültüre sahipken MÖ 16. yüzyıl sonrası dillerinde hem Hint–İran/Aryan hem de Kafkas kökenli olma olasılığını sunacak karışık kültürel görünümleri daha görünür sunmuşlardır. MÖ 10 yüz yılda oluşan Doğu Aryan Medlerin bölgeye olan göçleri sonrası ise bölgenin kültürel bu karışık görünümleri bir kültürel karmaşa içinde yeni bir Aryan topluluk yaratmıştır. Çünkü bölgenin iki bin beş yüz yıllık zaman aralığından bahsediyoruz. Ayrıca bu zaman aralığında bölge sürekli Kafkasik, Asyanik, Aryan ve Sami

13- Bkz. *The Women's Dance I: Southern Asia -by Velada on February 5, 2012·2 Comments.*

kavimlerin yeni yerleşimlerine ve istilalarına konu olmuştur. Sonuçta bu karmaşık nüfus kültürel görünümler de yeni farklılıklar kaçınılmaz oluşmuştur. Özellikle Yukarı Mezopotamya farklı kültürler arasında karma kültürlü toplumların bir arada yaşadığı tampon bir böge konumundadır. Hurriler anlaşılan genelde günümüz Kürd coğrafyasında milattan önce yaşayan tarihsel bir halktı. Daha sonraki yüzyıllarda aynı coğrafyada yaşayan başka halklara da kendi kültürel ve genetik bağlarını taşımışlardı. Onların genetik atalarıydılar. Bu durumda Hurriler, baskın Kafkasik kültürel kimliklerine rağmen onlar daha çok Kürdlerin, Kürdistan coğrafyalı ilk genetik ataları idi. Bu tespit mantıksal olmanın ötesinde Hurri kültürünün taşıyıcısı olan bölgede oluşan yeni halklarda görünen karışık kültürel görünümlerden de anlaşılıyordu. Şimdi bu tespiti irdeleyelim.

Hurrileri tanımlarken *'Proto-Urartu'* deyimi ilk defa, Rus bilim adamı *Pitirim Aleksandroviç Sorokin* tarafından kullanılmıştır. *Sorokin,* 'Urartu Öncesi' ya da 'Ön-Urartu' anlamında "Proto-Urartu" demiştir. Dilin kendi değişiminin dikkate alınması gerektiğini söylemiştir. Nitekim bu bakış ile Hurrice hem kronolojik olarak hem de yerel nitelikleri ile ele alınmıştır. Kuzeyde Kafkasya'dan, batıda Malatya-Tabal bölgesine, güneybatıda Kenan ve güneydoğuda *Nuzi* (Kerkük), doğuda da Urmiye Gölü'ne ve Hemedan'ın doğusuna kadar uzanan geniş coğrafi alanda yapılan arkeolojik araştırmalar, bölgede MÖ 4 bin yıldan itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu kadar geniş bir alana yayılmış olan 'Erken Bronz Çağı' kültürünü yaratanların Hurriler olması nedeniyle, bu kültüre *'Erken Hurri Kültürü'* adı da verilmiştir.

Ancak Hurrice konuşan halkların MÖ 3. binin ortalarında Küçük Asya'nın günümüz Kürd platosunda geniş bir alanda yerleşik durumda olduklarını bilmemize karşın, kuzey ve doğudaki yayılım alanlarını tam olarak kestirmek zordur. Tabletlerde mevcut yer, tanrı-tanrıça ve şahıs adlarının incelenmesi sonucunda söz konusu alanın güneyde Hama ve Kerkük'ten kuzeyde Güney Kafkasya'ya kadar uzandığı söylenebilir. Proto-Urartu beyliği olarak kabul edilen kuzeydeki Diaohi Krallığı, Urartu, Nairi, Keleşin ve Musasir Beyliklerine ait şahıs, kral, prens, bey, tanrı-tanrıça, kent, kasaba, ırmak, dağ v.b. adları

Hurrice'dir. Bu yerler, bilindiği gibi, uzun bir dönem VIII. ve V. Asırlarda Urartu konfederasyonunda yer aldı.

Tarihi olarak ilk yazılı Hurri tabletleri daha çok *Kargamış, Nuzi/Kerkük, Boğazköy/Çorum Raş, Şamra ve Alalax'ta* bulunmuştur. Hurrice yazılı metinler; Hurri diline ait ilk kayıtlar MÖ 2300 Hurrilerin bir dini şehri olan Urkeş kentinde (günümüz Mardin'in güneyinde ve günümüz Kuzeybatı Kürdistan-), Suriye en kuzeybatı şeridinde yer alan Ugarit'te de bilimsel yazınlar ve Sami Ugarit alfabesinde yazılmış olan Hurri dini metinlerine ait Hurrice kelimeler bulunmuştur. MÖ 1800 yıllarında çok az sayıda Hurrice yazılmış dini metinler *Mari* sitesinde elde edilmiştir. (Modern Suriye'de, Fırat Nehri'nin altında kalmış bu site). Yine MÖ 1400 yıllarında yazılmış olanı *Amarna* sitesinde (Mısır) Firavun III. Amenhotep'e gönderilen çok önemli politik bir mektup Hurrice olarak ele geçmiştir. MÖ 1400 yıllarında yazılmış olan Boğazköy-Hattuşaş sitesi (Hitit Başkenti, modern Çorum ilinin 82 km. güneybatısındaki günümüzdeki adıyla Boğazkale ilçesinde bulunmaktadır.) bulunmuştur. Onların batıdaki görünümlerinde Hurrilerin ve iç içe yaşadıkları bölge topluluklarının dilleri dışında belli bir dille konuşmaktaydılar. Onların kökenleri hakkında belirsizlik vardı. MÖ XXV. asırda yaşadıkları bu çağ itibariyle yapılan incelemelerden çıkan sonuca göre henüz dilleri sınıflandırılacak bir mertebeye yükselmemiş ve gelişmemişti. Bölgeye doğudan gelen göçler ve diğer ticari ilişkiler üzerinden bölgeye komşu halklarca ilk defa MÖ 2300'lerde *"Hurri"* tanımının çeşitli biçimlerde kullanılmaya başlanması görülür. Anti -Torosların kuzeybatısındaki ovalarda yerleşik olan Hattiler, Hurrilerin dağlık coğrafik yaşam koşullarını dikkate alarak onlara Hattice'de "Hurriler" tanımını kullanmıştılar. "*Hurri*" kelimesi, *"yüksek yerde yaşayanlar"* anlamında kullanılmıştır.

Hurrileri, Kürdlerin soy zincirinde görmekteyiz. Hurriler, Mitannili Doğu Aryan halklar ile sosyal birliktelikleri sonucu bu durum oluşmuştur. Mitannili kralların Mısır Firavunlarına gönderdiği mektupları etimolojik görünümü bakımından iki dillidir. Hurrice ve Ariyaca iç içedir. Aynı coğrafyada görülen günümüz Kürdlerinin oluşumunda bir yerde Hurrilerin çok açık bir yeri olduğu pekâla yukarı-

da sunmuş olduğumuz dinsel, kabilesel, dilsel, coğrafik ve tarihi ardışıklık belitlerinde de hareket ile anlaşılabilir. Lakin tarihin bu döneminde Yakın Doğu ve Mezopotamya'da yaşayan halklar, kültürel embriyo özelliklerini her bakımdan yaşadığı bir süreç içindeler. Elimizde belirgin ve net tespitler de yoktur. Bu tespitler de karışık kültürel görünüme dair kırıntı diyebileceğimiz tarihi arkeolojik verilerden hareketle, yorumlanarak elde edilmiştir. Ön Asya'da saf bir kültürel yapı içinde oluşmuş kavim yoktur. Nitekim Hurriler Antolia'da Batı Aryan *Pala, Luvi, Hatti ve Hitit* halkları ile Yukarı Mezopotamya'da, Kafkas-Asyatik-Aryan karışımlı *Hatti, Guti, Subaru ve Kassit* halkları Zagroslarda Doğu Aryan kültürlü *Mitanniler* ile karışmışlardır. Karışımlar sonucu bölge insanının kültürel olarak kimlikleri saf kalmamıştır. 500 yıl daha sonra Hurrilerin yine yukarı Mezopotamya ve İran'da görülen Doğu Aryan kültürel soylu: *Med, Saka, Soğdia, Mannai, Pers ve Part vs.* halklarla yeni kültürel ve sosyal birlikler oluştururlar. Karışık kültürel görünümler edinirler. Bu süreç farklı kültürlü halklar arasında inanç ve siyasi ittifaklar ile aynı coğrafyada birlikte yaşamanın bir sonucu olarak 1500 yıl içinde gerçekleşmişti. Oluşan yeni kavmi yapılar, tıpkı günümüzdeki geçmişlerinde farklı kültürel etnikli toplulukların oluşturduğu yeni milli görünümlü bir topluluğa benzerler. MÖ 30. ve 1. Yüzyıllar arasında bölge Hurrilerin Aryan *kültürlü Hititlerin. Luvilerin ve* batıdan gelen Ege Göçleri ile *Friglerin, Ermenilerin, Muşkilerin, Greklerin, Galatların ve Mekodanların hatta Romalıların* yeni istilaları ile baş başa kalır. Bu istilalara sahra ve Suriye üzerinden Yukarı Mezopotamya'ya sarkan Sami kültürlü *Âramîleri* de katmak gerekir. MÖ 1. Yüz yıla gelindiğinde Urartu'nun *Bian/Van*'ın da artık Hurriler değil, *Med, Saka, Doğu* Aryanları söz sahibidir. Onlara artık bölgenin diğer halklarınca "*Karduk/Karda*" denmektedir.[14] Daha batıda Fırat kıyılarında eski Geç Hitit topraklarında çok tanrıcı inançları ile Selefkos-Mitanni bileşimli Doğu Aryan kimliği ile Kommageneliler (günümüzde Adıyaman bölgesi) artık vardır. Eski Hurri başkentlerinde Sami Âramîler, *Osranne Devleti*'ni kurmuşlardır Diğer bölgelerdeki kültürel farklılıkların iç içe oluşu MÖ 1.Yüzyılda ortaya çıkan yeni sosyal kültürel

14- Bkz. Kürdlerin yazılı tarihte ilk defa yer almaları-Kesenofon, "Anabasis".

oluşumları tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Bu halkların ayrıca dini inançlarındaki hetoroks görünümleri nedeniyle Aryan ya da Aryanlaşmakta olan bölge halklarını kavimsel olarak tanımlamayı ayrıca bulanıklaştırıyordu. Aynı şekilde özellikle modern Kuzey batı Kürdistan'da bu coğrafyada yaşayan günümüz Kürdlerin inançlarındaki hetoroks görünüm, bir tesadüf olmasa gerekir. Açıkçası görünümün kendisi tarihin bu karanlık çağlarındaki bölge halklarının karışımları ile oluşmuştu. Bu hali ile bölge toplulukları ortak oldukları veya olmadıkları tarihsel inanç, soy, coğrafik, dil ve kültürel bağlarını da bizlere sunmaktalar. Yaşanan karmaşa içinde oluşan sosyal kavmi oluşumları ayrıştırabileceğimiz belitler henüz elimizde yoktur. En doğrusu bölgenin kimliksel olarak yaşanmış her belitine vurgu yapmaktır. Aksi halde işler zorlaşmaktadır. Fakat halkları kaynaşmasında kültürel olarak konuşulan dil yakınlıkları ve inanç ortaklığı temel bileşim unsurları olarak görülür.

HURRİLERE DAİR BAZI İDDİALAR

Kürd Araştırmacı yazar *S. Bulut* da çalışmasında Hurri tanıma teorik olarak bir yaklaşımda bulunur. *"Tar-hu etimolojisine göre; Hurrice de Haw(u)ri, Hatticede Wur, yine de ha/wur, hapur, Habur, Hubur ="yer, toprak", çivi yazılı metinlerde Hurrice Hawurni ="toprak, yer'in hep "ur" (Sümerce'de) eki nedeniyle "yüksek yer" olduğu açıktır. Hurri kelimesinden Kürd'e etimolojik ve kültürel köprü atıyoruz. Sümerce; "Kur= dağ-kent" anlamına geliyordu. Şüphesiz buradaki bir tarımsalve yerleşim yeri anlamındadır. "–ti" son ekinin de "–li, lu" eki olduğu açıktır. Kaldı ki Hommel önceleri Kur-hi olan sözcüğün sonradan dönüşerek Kur-di olduğunu söylemiştir. Hurricede ise –he, -h'nın "-lı, lu" karşılığı var. O halde Kurdi=Dağlı, dağ tarımcısı Kürd telaffuz ediliyor."*[15]

Hurrilere dair bir başka iddia onların Neo- Sümer'deki mesleki görünümlerine göre *Hurri* adını almış olduğuna dairdir. Bu iddia şöyledir: *"Hurriler erken ikinci binyıl Mezopotamya'daki önemli sayıda mevcut çeşitli etno-linguistik topluluklardan biridir. Neo-Asur döne-*

15- Kaynak: S. Bulut "Arkeolojide Demirci Kawa'ya Işık. S. 148-149.

minde "Huradi" bir asker anlamına gelir, 'izlemek tutmak' anlamındaki bir fiil olan "hara-du" kelimesinden belki de Hurri adı türetilmiştir. Yine, bu dönemde din bilginleri, arabası-inşaatçılar, deri işçileri, çiftçiler (is's'akku), balıkçı, dokumacılar ve müzisyenler (naru): birçok kişi mesleklere sahip olarak Hurrice adları ile listelenir. Hurriler bir asırdan fazla özellikle Nippur çevresindeki güney merkez bölgesi olan Babil'de kayda değer bir azınlık oluşturdular."[16] Hurri tanımlamasına yakın bulduğumuz bir diğer terim de Sümerce "*Taibira*" terimidir. Bu terimden de türetildiği sanılan "Hurri" kelimesi *"Bakırcı döküm ustası"* manasındaydı. *Tab/v "dökümcü"* anlamındaki kelime kökü *"...+ I + ri,"* sıfat takısı biçimi ile tamlanıyordu. *"Sümerler büyük bir ihtimalle proto-Hurrice'de 'Bakırı bulan' kelimesinin karşılığı olan; "Taibira / Tibira" 'kelimesinden "Hurri" adını türetmişti."*[17] Bu tespitten hareket ile etimolojik olarak *Hurri* adının Hurrice ve Hattice'nin ortak tanımı olduğu söylenebilir. Diğer yandan bir karmaşıklık da söz konusudur. Akkadların *Guti* dediği bir kısım Guti kabilelere büyük bir olasılıkla Fırat'ın batısında Hattiler tarafından *Hurriler* olarak çağrılıyordu. Ya da halen *"Kafkas"* olduğu düşünülen Hurriler ile Gutilerin farklılığını ortadan kaldıran günümüz tarihçilerinin bu konular üstüne ürettikleri bilgi kirliliğidir, diye bir tespit de yapılabilir.

Araştırmacı *Winckler ve Weider,* Hurrilerin Hint-Avrupalı olduklarını ileri sürmüşlerdir. Kanıt *olarak "Hurri"* adının *"Kharri/Qarri"* şeklinde seslendirilmesi halini göstermişlerdir.[18] Yine başka bir iddia sahibi Fransız Arkeologlarından *Conteneau* da; *"Hurri dili içinde Hint-Avrupa dil grubunu tanımlayan bazı unsurlara temas ederek kullanılan SH (keza L) ile accusatif (N) nin bu dilde bulunuşunu göstermiştir."*[19] Araştırmacılar, karışık kültürlü Hurri toplulukların aslında Mitanni son-

---

16- Kaynak: J. A. Brinkman, (Hurrians in Babylonia in the Late Second Millennium BC).

17- Kaynak: Gernot Wilhelm, 1995, The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia, in: Jack M. Sasson (ed.), Civilizations of the Ancient Near East, Vol. II, pp.1243-1254.

18- Kaynak: Yakın Şark. II. Antolia, Şemsettin Günaltay, s. 265. TTK Yay. Ank.1987.

19- Kaynak. Kürd mitolojisi, Cemşit Bender, s.31.

rası çok az görülen Hurrilerin Doğu Aryan kültürlü yüzünü görmüşler. Peki, gerçek nedir? Gerçekte Hurriler Kafkasik kültürel görünümlerinin kendilerine bölgede bir şekilde karışan Doğu Aryan kültürlü *Mitanniler* vasıtası ile Aryan özellikleri kazanmış oluşudur. Fakat bu gerçeği 3000 yıllık Hurri tarihinin seyri içinde vermek zorundayız. Çünkü MÖ 16. yy. sonrası iki halk arasında ortaklıklarda din ve dil alanında Doğu Aryan ve Kafkasik bir ortaklığın varlığı hep ileri sürüldü. O halde tekrar Hurrilerin bölge tarihine geri döneceğiz.

Bölgedeki siyasal varlıklarına küçük beylikler ile başlayan Hurriler, Doğu Aryan Mitannilerin kendilerine katılımı sonrası zamanla güçlenerek günümüz Urfa yöresinde MÖ XVI. yüzyılda *Mitanni Devleti*'ni kurarlar.

Hurriler bölgede MÖ IV. yüz yıla kadar Tuşpa/Van merkezli Urartu Devleti ile varlıklarını sürdürürler. Urartu sonrası, MÖ VII. yüzyıl sonrası Aryan Medlere peşisıra MÖ VI. yüzyılda Perslere karışan Hurriler, MÖ IV. yüz yıl sonrası Büyük İskender'in bölgeye egemen olması ile Selefkoslar döneminde Grekler tarafından ad olarak "*Alarodia*" halkı diye tanımlanırlar. Tarihi olarak da başka bir tanım Herodot tarafından Alorida halkı için yapılmıştı. "*Aloridan dil*", Hurri dilinin bölgede yerel Hurriler ve göçmen halklarının karışımı ile oluşan halkın diliydi. Son olarak MÖ 1. Yüzyılda görülmüş nesli tükenmiş *Hurri-Urarti* bir dildi. Nitekim Yunanlı tarihçiler de Hurrileri, MÖ III. Yüzyıl sonrası için "*Alarodia*" halkı olarak tanımlıyorlardı.[20] Hurri dilinin yapısal özellikleri temel alınarak bir tanım getiriliyordu. Ayrıca Hurrilerin *Alagorik* bir dil yapılarının olduğu *Fritz Hommel* tarafından ileri sürüldü. Dilde *"Alagorik"* tanımını, *"Dillerin karışımı ile o dilde anlatımda yapılan benzetmeler"* nedeniyle kullanmıştı. Hurrian tribes are said to have included Hatti/Guti/Khadi, Kassu, Urartians, Mitanni(?) Subarians, Etruscans, and Lulubi. *Fritz Hommel,* Hurrice dilin ergatif yapısal ve sentaks özelliğinden hareketle İndo-Aryan dille ortaklık kurmuştu: *"Bölgenin önemli devletlerinden Urartu'nun konuştuğu dil olan Urartuca da ergatif dildi. Bu ailenin*

20- Bkz. Herodot Tarihi, III. Kitap 94. VI. Kitap 79.

21- Kaynak: (1854 - 1936) Bu grup tanımı hakkında daha fazla araştırma,

dilinde 30 sesli, 60 sessiz harf vardı. Bu durum dilde daha çok bir ses zenginliğinin yanı sıra dile farklı bir karmaşık oluşum özelliğini sağlaması önemlidir. Bu halkların kullanmış olduğu dillerin gramer yapısının Hurri diline olan benzerliği nedeni ile bu alarodian tanımlama yapılmış olabilir." Fritz Hommel, History of the conceptThe Alarodian family was first proposed by Fritz Hommel (1854 – 1936). Hurrice için; "tarafından Alarodian dil tanımı ayrıca önerilmişti.The term comes from the name that Herodotus used to refer to the kingdom of *Urartu* . Aloradion terimi ünlü Yunanlı tarihçi Herodot'un Urartu Krallığını tanımlamak için kullandığı tanımdır. *Geleneksel olarak konuşulan dil, Urartuluların konuştuğu dille bağıntılıdır."* der. [21]

Aslında Hurricenin 2500 yıllık dönemsel değişimi ve bölgesel olarak yeni kavimler ile ve komşuları ile karışımı ve yerel farklılığı bu dilbilimciler tarafından gözden kaçmıştır. Hurrice önceleri Kafkasik/Asyanik karma kültürel görünüm ve özellik taşırken zamanla aynı coğrafya da bir arada yaşadıkları Aryan topluluklar içinde yeni bir kültürel bir kaynaşmayı yaşamış ve dilleri zamanla Doğu Aryan görünümü kazanmıştır. Özellikle bu durum Mitanni Dönemi ve MÖ XII. yüzyıl sonrası Urartu bölgesinde ve MÖ VI. yüzyıl sonrası Hurri / Alarodia ve Hurri-Med-İskit-Pers döneminde daha net görülür. Karışımdaki Doğu Aryan kültürel baskınlığın zamanla arttığı görüldüğü kadarı ile 1000 yıllık bir zaman aralığıdır. Özellikle bölgede günümüze sarkmış dil olan Kürdçe'nin Kurmanci lehçesinde Hurrice dilin ergatif (çalıştıran) yapısallığı yarı-ergatiflik şeklinde hala görülür. Kürdçe'nin Soranca lehçesinde bu ergatif ve eril-dişil haller görülmez.. *Ostir* (1921, 1922), *A.* Hurri özel isimleri, dilbilimsel açıdan büyük önem arz eden ikinci bir kaynak teşkil etmektedirler. Son yıllarda Boğazköy'de bulunmuş Hititçe-Hurrice çift dilli tabletlerin, bu dilin daha iyi anlaşılmasına büyük katkılar sağlayacağı sanılmaktadır. MÖ 16 yüzyıl sonrası Hurri kültürü ve dili kendisini kuşatan halkların kültür ve dilleri ile de iletişim halin-

---

daha sonra K. Ostir (1921, 1922), A. Svanidze (1937), Giorgi Melikishvili (1965), IM Diakonoff and SA Starostin (1986). Svanidze (1937), Giorgi Melikishvili (1965), Sohbet Diakonoff ve SA Starostin'de (1986) tarafından yayınlanmıştır.

22- Bkz. Yurt Ansiklopedisi, Mad. Diyarbakır, sayfa.2232, c.3.

deydi. Hurri dilinde: *I. Kafkasik Hurrice kökenli ve Hint-İran/Aryan isimler, 2. Hint-Avrupa Hitit, Frig- Ermeni kökenli isimler, 3. Sami isimler* oldukça yaygındı. Kassitlerin Kardunya Devleti kral adları bu dağılımı özetler. Ayrıca bu türden kültürel karışımların olmaması zaten düşünülemezdi. Çoğu zaman aynı inancı taşıyan komşu ve iç içe yaşayan halklar benzer kültürü de her alanda ortak yaşıyorlardı.

Ancak son zamanlarda dilbilimciler, Hurriceyi (ve Urartucayı) genetik olarak büyük dil ailelerinden birine yerleştirme girişiminde başarısız değiller. Onlara göre hem Hurrice hem de Hurrice benzerlikleri olan Urartuca dilleri için olası genetik bir dil aile grubu adayı ise; Kafkas dilleridir. Rusça dil bilgini *I. M. Diakonoff*'un 1971 yılında yayınlanan *"Dilbilgisi"* eserinde "Huu, s. 161" (Hurrice) Kafkas dilleri; *Naçiyan ve Lezgiyan* dilleri ile bir ilişkisi olabileceği yönünde söylentiler yer almıştı. 1986'da *Diakonoff* ve *Causcasologist Starostin* kuzeydoğu veya doğu Kafkas dilleri ile Hurrice ilişkisinin genetik kanıtı için bir çalışma yaptı. Aynı zamanda çok sayıda Kafkas dillerini kapsayan *"Proto-Doğu Kafkas "(PEC) Dili"* adlı, bir yapıt oluşturdu. Yapısal olarak Hurrice incelendiğinde eldeki Hurrice kelimelerde *"Hurrice'de saptanan 216 kelimenin 63'ünün kapalı tek heceli olması,"* bu proto dilin Kafkasik diller ile olan yakınlığı için diğer bir kanıt oldu. Çünkü günümüz Kafkasik dillerdeki kelimelerin yaklaşık onda üçü tek hecelidir. Fakat bu iddialar hala Hurriceyi kökensel olarak tanımlayamıyor.

Bilgi karmaşasını gidermek için, Hurriceyi kronolojik görünümleri ve farklılığı içinde ele almak gerekir. Bir dilin iki bin beş yüz yıllık serüveni oldukça zenginlik ve farklılık sunar. Hurrice bu bakımdan oldukça dikkat çekici bir dildir.

SUBARTU HURRİLERİ

Önemli bir karışıklığı başta düzeltmekte fayda var. Bu mesele tarih araştırmalarında aslen Hurrili olan Subarulara dair olan tanımlama meselesidir. *Subaru* tanımı ilk olarak Akkadlarda görülür. Akkadlar batı bölgelerindeki halkları Akkadca'da "*Batı*" anlamına da gelen "*Amaru*" adı ile tanımlarken, Akkad'ın doğusunda kalan bölgeye, Akkadca'da "doğu" anlamına da gelen "*Subaru*" tanımını kullanmışlardı. Aynı şekilde batı-

dan Akkad topraklarına gelen Sami Berberi'ler için de yine Akkad ve Asurîler tarafından "*Güneşin battığı topraklar*" manasında "*Amartu*" tanımı kullanılmıştır. Yani Subaru ve Amaru tanımları bir yön gösteriyordu. Bölgeye gelen yeni halkları tanımlayan bir isim değildi. Anlaşılan daha sonra bölge halklarına veya bu yönlerden Mezopotamya'ya sarkan halklara yön belirten tanımlar isim olmuştur. Akkadların önemli kralı Naram-sin Zagroslardan gelen bölge halkına *"yukarı dağların ülkeleri"* diye de bir tanım kullanmıştı. Yine Akkad belgelerinde bu devletin yıkımına da neden olan *"doğudaki yüksek dağlardan gelen "Gutium"* adlı kavimden söz edilir. Yani Gutiler bu bölgenin kavim olarak ilk tanınan Hurri soylu halkı olur. Tarihi belgeler dikkat ile incelendiğinde *Subartu* tanımı aynı coğrafyayı yurt edinen bu *"Gutium"lar* için de bir süre Sami Akkadlar tarafından kullanılır. Sümerce ve Babilce için "*Subir"/Su-bir* = Akkadca coğrafi bir terim olan "*s / Subartu*" terimi anlam olarak kuzeybatı yukarı Mezopotamya bölgesine karşılık gelir. "*Eme-su-bir*" = *subarice dil* aslında bu bölgede insanların dilleri için kolektif bir terim olduğunu ve böylece aslında bir dilsel birime karşılık gelmez. Yön belirtir. Ayrıca bu Subartu adlandırması Sümerlerden Akkadlara ve daha sonra Asurîlere miras kalmış bir "*yön*" adı idi. Benzer tespiti *Yurt Ansiklopedisi* yapar; *"Sümerce-Akkadca kullanılan bu ad; "Subartu = Doğu" demekti. Kuzeyde yaşayan bölge insanına bu yön adı isim olarak kaldığı görülür. Hatta bu Subaru adını Urartular, Urartu dilindeki yazıtlarda, kendilerine "Sura" adının, Babil ve Asur yazıtlarında Yukarı Mezopotamya'ya verilen Subari adının karşılığı olduğu sanılmaktadır. Bir şekilde Urartular kendilerini Asurîlerin tanımı olan "Urartu" gibi onların "Subartu" tanımı ile de tanımlamışlardır."*[22] Yani *Gutiler* diye bir dönem tanımlanan topluluklara *Subartular* denmeye başlanmıştır. Aslında ikisi de aynı halktır.

Subari bölgesinde yaşayan halkların kökeni hakkında oldukça fazla iddia var. Bölgenin önemli kabileleri *Sibari/Subaru ve Trikan* köksel isim benzerliği ile yine aynı bölgede hala varlığını ismen koruyan Kürd Zibari ve Trigan aşiretini çağrıştırır. Araştırmacı *Mehrdad İzadi* bu konuda şu tespiti yapmakta;*"Sümerler Guti klanlarından savaşçı Siburi'lerden -ya da Saubauro - bahsederler. Sibaru'ların dört bin yıldır*

23- Kaynak: Kürdler. S.74 Mehrdad İzadi. Mehrdad İzadi'nin

aynı topraklarda yaşayan ünlü Kürt aşireti Zibari'lerin ataları olması büyük bir olasılıktır. Yine orta Kürdistan'da ki Erbil'in Kuzeyinde Gutilerin kral adı olan Tirigan, günümüzde Zibarilerin kuzeyinde yaşayan ünlü diğer bir Kürt aşireti Trikan'ların adları oluşması bir tesadüf olmasa gerekir:"[23] "Subaru ile Zibari'" *"Trikan ile Triganı"* kabilelerinin isimlerinden hareketle bu isimleri ses yönünden benzetmesi popülist bir etimolojik yöntem olmuş. Bu tespit tarihsel bir yaklaşım değildir. Ayrıca Zibariler ile Subarular birbirine oldukça uzak mesafedeler. Subarular mahal olarak daha çok Diyarbakır'dan Van'a uzanan plato insanı idiler. Zibariler ise daha güneyde Musul'un güney doğusunda modern *Aqre*'ye (Musul'un doğusunda Kürd kasabası) kadar uzanan küçük bölgede yaşayan bir aşirettir.

Başka bir iddia, Subartuların akla Mitannilerin oluşumunda yer alan Hurrilerin bir kolu olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Çünkü Mitanniler de bölgedeki diğer Kafkas kavimlerin Asurlular ile olan yüzlerce yıllık savaşımın bölgedeki bir tezahürüydü. Asurlar kültür olarak Sami idi. Kendi dışındaki kabileleri de ismen tanımlamışlardı. Bölgedeki konumu bakımından bunlar da Asurların komşuları olan Kafkas kavimlerdi. Bu konu 20. yüz yılın başındaki ünlü tarihçileri tarafından oldukça tartışılmıştı. Bu konuyu tartışan araştırmacı *A. Ungnad, "Subari" şeklinde olan ad, yalnızca Mitanni dilinde ve Boğazköy-Hurri dili için geçerlidir"* diyordu. Araştırmacı *J. Gelb* konuya dair yazdığı eserinde ise, *"Subarice" ve "Hurrice"* arasında keskin bir ayrım çizer. Hurrileri bölgeye daha sonra gelenler olarak belirler, eski zamanlardan beri Kuzey Mezopotamya'nın dilsel ve etnik alt tabakası için Subariler terimini ayrıca kullanılıyordu.[24] Hurrilerin ana özelliklerini belirten görünümlerin kökeni hala net bilinmiyor. Antik tarihçiler; *J. Gelb & E.A. Spesier,* Hurrilerin Mezopotamya'ya sonradan geldiklerine ve *"Derin Kürdistan'ın"* kavmi olan Subartuların en erken zamanlardan beri Kuzey Batı Mezopotamya'nın dil bilimsel ve etnik temeli olmuş olduğuna inanıyordular. Yine MÖ 1700'lerde Zagroslar ve Van gölü arasında kalan bölgelerden Aryan kabilelerin baskısı ile daha büyük bir göç doğudan Ön Asya'nın batısına olmuştu. Anlaşılan Zagroslardan bölgeye sürekli Kafkas kabilelerin göçleri olmuş. Şayet ilk

24- Bkz. "J. Gelb. Hurriler ve Subarians s.108.

25- Bkz. Wilhelm, "Hurrian Language" 53, ff. 159, 1991 Irak'ta yayınlandı.

gelen kabilelere *Hurri* adı verildi ise aynı Hurrilerin gittikçe güçlenerek, daha sonra bölgeye gelen ardılları olan Subartu kabilelerini de egemenlikleri altına alarak; Batıda Akdeniz'e, Doğuda Nuzi bölgesine, Güneyde ise Kenan/-Filistin iline kadar yayıldıkları görülür. Kesed Bölgesini *(Seyhan - Ceyhan nehirleri arasındaki bölge)* kapsayan bölgenin de eski antik halkları olarak tanımlanan, *"Subartular"* adı ile anılan kabileler kimi zamanda bütünüyle, Hurriler olarak tanımlandılar. Girnavaz ören yerinde yapılan kazılarda, MÖ 4 bin 5 bin yıllarına ait yerleşim izlerine rastlanan Mardin'deki ilk yerleşimin Subartu'lara dayandığı belirtiliyor. Bu pozisyonlardan sonradan vazgeçmek gerekiyordu. Çünkü açıkça Hurri dili Sümerler ve Babilliler tarafından *"Subarice"* olarak tanımlanmıştı. Yine daha erken zamanlarda "Subariler" terimi Semitik ve Hurri dillerinde olmayan tanımları ile gizlenmişti.-Belki bölgede yer alan ve kökeni hala belli olmayan *Lulubi* veya *Guti* dilleri de böylesi bir durumdaydı. Daha sonra ise *"Subarice/eme-su-bir"* şüphesiz *Hurrice* demekti. *"Tell Brak / Nagar (üst Habur bölgesinde) bir Mitanni dönemi metininde Hurri dilli harf fragmanı vardır."*[25] Bu belgede Mitanni kralları *Artašumara ve Tušratta* isimlerini bulunur. Mitanni Kral mektuplarında *"Hurla"* diye geçen "Hurrilerin", Hititçe *"Hurrili"* olduğu tespit edildiği zaman bu halkın aynı kimlikteki Hurri halkı olduğu anlaşılmıştı. Subariler için de "Hurri" tanımı ikna edici olduğu görüldü. Her şeye uygun düşen bir ad olan Subari tanımlaması yerine Hurrilerin konması gerektiği Nuzi belgelerdeki bilgilerden tespit edilince nihayet Alman ünlü dilbilimci *Ephraim Avigdor Speiser*'ın bu büyük tespiti sayesinde Subarular için de *"Hurri"* adı evrensel bir tanım oldu.

Özetlersek, Mezopotamya'nın verimli nehir ağızlarındaki vadilerde Zagros dağlarının ilk sakini bu yeni kabilelerdi. O çağlarda günümüz Kürd coğrafyasına Doğu Aryan kabileler yeni yayılırken bölge insanı Hurriler ile karıştılar. Anlaşılan MÖ 2300-1000 yılları arasında *Kafkas ve proto –Aryan* kültürlü kavimlerin bir karışımı bölgede yaşanmaktadır. Daha önce bölgede adı geçen: *Lulu / Lulubil ve Subaru* tanımları yerini *Hurri* tanımına bırakacaktır. Fakat bu dönem sonrası MÖ 1700 sonrası ise "Kafkas kültürlü" Hurri olan; Subartular, Kassitler ve Gutililer Doğu Aryan Mitanni kavmi ile karışarak Aryan kültürel görünümler edinecektir. MÖ 16. yüz yıl

26- Bkz. Ekrem Akurgal, Antolia Kültür Tarihi, Tubitak yay. Ank. 2005, s. 173.

Nuzi kayıtlarına göre çok belirgin görünen bilgilere göre Diyala Irmağı civarında oturan Kassit ve Gutilerin kuzeybatıda oturan Hurrilerden farklı kültürleri olduğu görülür. O halde Hurrili Subartuların bölgede ilk Aryan kültürü edinen Hurriler olduğu öne çıkar. Diğeri kesinlikle Mitannilerde taşınan dini alanda ve yaşamda Hurri kültürün yanı sıra yaşanan Doğu Aryan –İndo Avrupa kültürüne dair görünümlerin bu şekilde oluşmuş olduğudur. Çünkü İndus vadisindeki Aryan kültürü bölgeye ya Sami ve İrani halklar ya da Doğu Aryan halklar taşıyabilirdi. İndus vadisinde bir kültürel etkileşim olarak Hurri kültürü yoktu ama Aryan ve Sami yani aşağı Mezopotamya kültürlerinden örneklerin görünümleri mevcuttu. Bilindiği üzere Beyaz Aryanlara dair İndus vadisinde görünümler vardı. Mitannilerdeki Doğu Aryan belitler yabana atılamazdı. Veda dinine özgü inançlara ait tanrı adları, bu dini görsel olarak yansıtan mühürler, Ariyaca yazılmış *Mitannili Kikkuli*'nin At eğitme kılavuzundaki Ariyaca teknik ve sayısal terminoloji vs. göz ardı edilemez. Kısacası Hurri boylarına Doğu Aryan kültürünü taşıyan kavim Mitannilerdi.

Biraz geçmişe gidersek 5000 yıl önce, günümüzde Mezopotamya denilen Dicle-Fırat nehirleri arasında ki kavimlerinin ataları olduğu kabilelere yine aynı bölgede yaşayan Akkadlar, "*Subartu*" ismi vermişti. - Burada yerleşmiş olan savaşçı topluluklara ve bölgeye "*Subartu/Subaru*" da denilmiştir. Diyarbakır'ı içerisine alan yukarı Dicle Bölgesi'nin ilk halkı olduğu sanılan Subarular ile birlikte yaşamış olan diğer halk Kafkas Hurri kabileleri idi. Hurriler zaten Akkadların hemen kuzeyinde ve doğusunda yaşamaktaydılar. Aryan kültürel görünümlerine rağmen Subarular da, Hurri kökenliydiler. Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile önce Subarulu Hurrler ilişkide bulunmuşlardı. Batıdaki Hurrililer henüz Mitanniler ile tanışmamıştılar. Hatta onların dini ayinlerinde Akkad etkisi ve baskınlığı görülür. Bölgede Semitik ve Kafkasik belitler dışında Aryan kültürel görünümler MÖ 17. yüzyıllarından sonra Luviler, Hititler, Subarular, Kassitler ve Mitanniler ile görülür. Fakat Subartular Zagros coğrafyalı diğer Hurrili halklardaki var olan Aryan kültürel görünüm de göz ardı edilemez. Onlar doğularında kalan Mitanniler ile anlaşılan uzun yıllar komşuydular.

Şu sonuçlar, bu gelişmelere bakılarak çıkarılabilir. Ön Asya, MÖ 25. yüz yıl sonrası Sami- Kafkas-Aryan kültür karışımlı bir coğrafyadır. Doğu Aryan kültürlü Mitanniler MÖ 17. Yüz yılı sonrası ilk defa bölgede görü-

nürler. "*Doğu Aryan*" tanımı, onları oluşturan toplulukların *Ariyaca dili ve Hint dini* kültürel görünümlere sahip olmaları sebebiyledir. Batı Aryanların bu özellikleri farklıdır. Bu farklılık nedeni ile örneğin Subaru, Guti, Kassit Hurrilerin batıda daha önce yerleşmiş olan Hurri kabileler ile olan kültürel farklılıklarını tespit edebiliyoruz. Küçük Asya'da Fırat üzerinde komşu olan Batı Aryan halklar ile Doğu Aryan halkları bu bakımdan sınıflamak ve kategorize etmek gereklidir.

Küçük Asya'da hangi kültürün bölgesel olarak baskın kültür haline geleceği siyasal olaylara kalmıştır. MÖ 23. yüzyılı başlarında Şam ve Kerkük'ün kuzeyinde kalan topraklar, Kafkas kültürel kökenli halk olduğu kabul edilen Hurrilerin etnik olarak siyasi açıdan etkin oldukları en saf yaşanılan bir dönemdir. Nitekim bölgedeki arkeolojik bulgularda bu tespitleri doğrular. Hurri dilindeki en eski yazılı belgelerde bu bölgede bulunmuştur. Bir belge, *Urkiş* şehrinde (Bu şehir Mardin ilinin güneyinde yer almakta ve Suriye topraklarındadır.) bir tapınağın kurulması ile ilgili olup şimdi Loure Müzesi'nde saklanmaktadır. Söz konusu yazıt, tunçtan bir aslan heykelciğinin konu olduğu, taş levha üzerine çivi yazısı ile yazılmış olup MÖ 2300 yıllarına aittir. Bir başka belgede bu kent, Hurri Tanrısı Kumarbi'nin oturduğu yer olarak gösterilmektedir. Belgelerin bulunduğu yer olarak tarif edilen coğrafya; *"yukarı Fırat ile onun bir kolu olan Habur ırmağı arasında, dağlık bölge içinde"* denmektedir. [26] Bu durum, yaşanan dönemde Hurri krallık merkezinin Mardin yöresinde bulunduğu, dolayısıyla İdil'e de çok yakın bir yerde olduğu görüşünü kuvvetle desteklemektedir.[27] Bunun yanında MÖ 2. bindeki başlıca Hurri merkezlerinden; Urfa, Diyarbakır ve Mardin ile Kerkük arasındaki bölgelerin daha batısında, Yukarı Fırat'ta ve Dicle nehirleri arasında kalan Hanigalbat/Qanigalbat gibi yerler de zikredilmektedir. Bir iddiaya göre; *"Hanigalbat, Hurri ülkesinin en eski adıdır."*[28] *"Hanigalbat'ın merkezi şehri Taidi idi"*[29]

MÖ 3. binden itibaren prenslikler halinde yaşayan Hurri toplumu

---

27- Bkz. Joan Oates, Babil, Arkadaş yay. Çev. Fatına Çizmeli, Ank. 2004, s. 39, Akurgal, a.g.e. s. 173.

28- Bkz. Akurgal, a.g.e. s.75, Oates, a.g.e. s. 39

29- Bkz. E.F. Widner, AFO V, s.90 BoSt VIII s.95, n.I.

30- Bkz. Türk Ansiklopedisi, "Hurriler", MEB, Ankara 1971, C.19, s. 388.

bölgedeki bu etnik saflık MÖ 2000-1500 arası dönemde değişecektir. Hurri'ler aynı dönemde doğudan *"Doğu Aryan kültürel karışımlı"* oldukları öngörülen Doğu Aryan kültürlü bir topluluk olan Mitannilerin kuzey batı Mezopotamya'ya Kafkas kültürlü Hurrilerin Subartular kolunun yanına yerleştiklerini görürüz. Daha sonra batıya göç eden bu topluluklar; Suabrilerin de içinde yeraldığı Hurri kabileler ve Mitanniler MÖ 1500-1250 arasında Güney Batı Kürdistan'da iç içe olan iki halktır. Bir iddiaya göre MÖ 1500'lerde Musul çevresinde oturan Mitanniler daha önce MÖ 1700'lerde güney doğu Zagroslara yerleşen Doğu Aryan kültürlü kabilelerdir. Bu kabileler MÖ 1600'lerde Hurrili Subaru kabileleri ile birlikte günümüz Güney Kürdistan topraklarından Suriye'nin kuzeybatı kesimlerine göç etmiş ve Yukarı Fırat ve Dicle arasında siyasal bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Coğrafya olarak günümüz Kürd yerleşim alanı olan Kürdistan topraklarında yaşamışlardır. Devamında bu toplulukların tamamına daha sonraki tarihlerde yine karışık kültürleri içinde bölgede başka adlar ve siyasal yapılar içinde: *Kardunya, Mitanni, Mannai, Urartu vs.* şeklinde karşılaşırız. Çünkü bölge sürekli olarak Aryan göçlere ve istilalara bu tarihsel dönemlerde aralıklı dalgalar halinde karşılaşmıştır. Tarihçi *Spayirzer*'e göre; Mitanniler, Aryan kültürüne mensup ve Kürdlerin ecdatlarından, Zagros topluluğunun bir bölümünü teşkil eden Subarilerin bir koludur. Daha doğrusu; Mitanniler Hurri olan Subarilerin yönetici tabakasının adıdır. Bölge, kuzeybatı Mezopotamya'da bugünkü Mardin ve Diyarbakır civarını kapsamaktadır. Bazı Türk tarihçilerde aynı tespiti yapmıştır. *"MÖ 2000 yılının ortaları aynı zamanda günümüzde bu topraklarda yaşayan Kürdlerin ataları da olduğu düşünülen Doğu Aryan Mitanniler'in Zagros Dağlarının üzerinden Yukarı Kuzey Batı Mezopotamya'ya Hurrilerin topraklarına geldikleri dönemdir."* derler.[30]

Bölge Hurrileri, MÖ 16. yy. sonlarına doğru, bölgeye yeni gelen İndo-Aryan kökenli savaşçı toplumla bir devlet örgütü haline gelmiş ve bu devlete resmi bir ad olarak Mitanni Devleti denmiştir. Mitanni, daha çok bölgeye verilen coğrafi bir isim olarak korunurken, halkın çoğunun Hurrili olması nedeniyle, bu isim kullanılmaya devam etmiş-

31- Bkz. I.Gelb, "Hurriler ve Subariler" s.52.

tir. Guti, Subaru, Mitanni ve Hurri kimliksel görünümler Kuzey batı yukarı Fırat bölgesinde iç içe geçmiştir. Neyin ne olduğunu çıkarmak, eldeki veriler ile mümkün değildir. Fakat üç başat kültürün bölgedeki varlığı gözler önündedir. Sami, Kafkas ve Aryan kültürleri yan yanadır. Mitanniler kesinlikle en bariz Doğu Aryan kültürün taşıyıcılarıdır. Mitanniler, Hurri kabileleri ile birlikte oldukları anlaşılır. Hurri Subariler Kafkas kültürlü olmalarına rağmen daha az Doğu Aryan - Aryanik- kültürel görünümlere sahiplerdir. Hurriler tamamen Kafkas kültürlüdür. Fakat Aryan kültürü ile etkileşime girmişlerdir. MÖ 1600-1000 yılları arasında bu karmaşık kültürel görünümler, *Hiksosların* bölgeye yaptığı istilaların adı olan *Karanlık Dönem* sonrası bölgede netleşmeye başlar.

AKKAD DÖNEMİNDE HURRİ TANIMLAR (MÖ 2300-2090)

MÖ XXIII. yüzyıl sonrası antik Hurri tanımlama ise, biraz da Ön Asya'ya göç eden bu yeni Ârâmî Sami toplulukların onları tanımlaması sonucu ve bölge medeniyetinin yazıyı günlük yaşamda ve resmi kayıtlarda kullanımı sonucu oluşmuştur. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Hurriler batıda Anti-Toroslardan ve doğuda Zagros dağlarından güneybatıya sarkık yukarı Mezopotamya'da yerleşik ve MÖ XXV-VII. Yüz yıllar arasında bölgede kavmi kimlikleri ile tanınmış görünmektedirler. Anlaşılan, Ön Asya'nın güçlü devleti Akkad İmparatorluğunun çöküşü, onları üçüncü binyılın sonuna doğru Kuzey Mezopotamya'nın siyasi denetimini ele geçirmesine de olanak sağlamıştı. Bilindiği gibi aynı tarih aralığında Akkadları yine Zagroslardan gelen Sami olmayan Zagroslu bir kavim olan Guti soylu kabileler fetih etmişti. Yaşanan yüzyılda bir yerde bölgede Bereketli Hilal'in kuzey doğusuna Hurrilerin Subaru kolu egemen olurken güneyine Gutiler kolu yerleşmiş görünüyor. Günümüz Kuzey Suriye'de Halep'in güneyinde, Tell Mardikh kentinde İtalyan arkeolog Giovanni Pettitano okunan kraliyet arşivlerine göre Sümer kökenli ve Ebla'nın Semitik halkı, gösteriyordu ki ticari bir aristokrasiyle yönetilen bir kent olan *Ebla*

önemli bir ticaret merkeziydi ve bu şehirde seçilmiş bir kral ile vardı. Ayrıca *Ebla Tabletleri* MÖ 3'üncü binyılda Mısır ve Mezopotamya ile derin bir rekabet halinde olan Suriye medeniyetinin tanığıydı. İşte bu Ebla Tablet'lerine göre Milattan Önce yirmi dördüncü ve yirmi üçüncü yüzyıllarda, günümüz Kuzeybatı Kürdistan'da Hurrilere dair hiçbir belirti bulunmaz. Yine özellikle Akkad döneminde Kral Sargon'un MÖ 2371-2316 egemenliği altındaki topraklardan bahsederken Hurrilerin yaşadığı toprakları *"Aşağı ve Yukarı Dağlar Ülkesi"* diye tarif eder. Bu dağlar yukarıda Güneydoğu Toroslar ve aşağıdaki dağlar Zagroslar'dır. Yöre halkı hakkında ise bizleri bilgilendirmez.

Akkad devletinde hüküm süren kendisine "*Dört bölgeye barış getiren Kral*" unvanını veren Kral Naram-Sin'in, bu sıfatı 4 ana yönü temsiletmekteydi. Tarifi yapılan bu bölgelerde bulunan yerler isimleri ile Kuzeyde, *İşuva, Amed, Hurria (Urfa), Harran batıda Ebla ve doğuda, Musasir, güney doğuda Elam* şehirlerini yani batı ve doğuyu fethetmesinin ardından "*Evrenin Kralı*" olmasını simgelemektedir. Akkad krallarının kuzey fetihleri ile ilgili yazıtlarda bu bölgelere dair Hurri tanımlar bulunmaktadır. *"Akkadca Gasur'un kuzey doğusunda kalan Hurrice adı Nuzi (Kerkük) olan şehirde elde edilen buluntularda tespit edilen Hurrice pek çok şahıs adları bulundu."*[31]

Hurrilerin coğrafyası MÖ 2400 yıllarından itibaren Zagros dağlık alanları ve Dicle Nehri'nin doğusuna taşan bölgede kalan yer adları ile duyuldular. Yine *Urkiş* krallarından *Tişari*'ye ait yazısı ile yazılmış, Hurrice bir vesikada *Hurri krallıkları*, Akkad hanedanının son dönemlerine konulmaktadır.[32] Aynı çivi yazılı metinde *Karhar Kralı Ankişatal* adı geçer. Burada verilen bilgilere göre bölgedeki Hurrili; *Marhaşi, Simurrum, Tukriş, Urkiş, Nawar ve Karhar krallıkları* Dicle nehri ve Zagros dağları arasındaki platoya yerleştirilmektedir.

Hurrilerin hüküm sürdüğü Güney Kürdistan'da sonraları önemli bir Hurri merkezi olarak karşımıza çıkacak olan *Ninive*'de (Günümüz *Musul* bölgesi) bulunur. Hurri tarihiyle ilgili belgeler, bazı *Mari Metinleri* dışında çok azdır. Yukarı Batı Mezopotamya ve Asur'un kuzey ve doğu tarafları hakkında politik ve dilsel durumu bilgi veren ilk yazılı kaynaklara göre Hurri küçük devletlerin zaten yaklaşık MÖ

32- Bkz. G. Contenau, Babylonaca IX (1926) s.182.v.d.

2200'lerde bu bölgelerde var olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat küçük siyasal bir egemenlik şeklindedir bu görüntüler. *"Akkadların MÖ 2300'lerde* Hurrice'nin daha sonraki dönemde oluşan Urartu –Haldi- dili ilede akraba olduğunu görüyoruz. Hitit'lilerin de birçok Hurri diline ait sözcüğü kullandığı görülür. Yine Hurri'lerin Gutiler ile sonradan tesis ettiği Mitanni'ler de benzer konumdadır. Onlar da Hurri'lerin dilini halkın çoğunluğunun dili olarak kullanmıştır. Hurri dili takip edilerek, Further research on this group of languages was later published by K*Hurri kabilelerini; Guti, Kassit/Kassu, Urarti/ Khaldi, Mitanni, Subarti, Etruşi ve Lulubi olarak tanımlaması dikkat çekicidir. Guti dilinin de Hurri diline yakınlığı gözlemlenmiştir."*[33] Ayrıca bu kabilelerin pek çok tarihçi tarafından Hurrilere dâhil olması gerektiği ileri sürülüyor. Eski Tunç Çağı Hurri kültürleri ile ilişkili oldukları kabul edilen Hurrilerin daha MÖ 3. bin yılda Kuzey Kürdistan'da ve Suriye'de varlıklarına dair belirgin yazılı kanıtlar Akkad Kralı *Naram-Sin* dönemine ait kimi metinlerdeki bazı yer ve şahıs isimleri dolayısıyla bilinir. Naram-Sin tarafından fethedilen Naram-Sin dönemi tarihli (MÖ 2150) bir yazıtta Küçük Zap ırmağında yer alan bir bölge için *"Azuhinnu"* Hurrice adı belirtilir. Babil döneminde bir hükümdarın adı olan *"Tahiš atiliis"* ismi Hurrice bir addı.[34] Naram-Sin'e karşı genel bir ayaklanmada yer alan Eski Babil Döneminden kalma bir tarihsel metin de adları yer alan *"Puttim-atal ile Simurrum"* adlı kişiler yine Hurri soyluydu.[35] Akkadlara (MÖ 2350-2150) dair konuları ve olayları yazan *"Sartamhari Metinleri*'nde de Hurrilerden bahsedilir. Sartamhari Metinleri'nde Akkad Kralı Naram-Sin'e karşı savaşan Antolia krallardan birine ait olarak görünen *"Pampa"* adına, *Nuzi Metinleri*'nde Hurri şahıs adlarına ayrıca rastlanılmaktadır. Bunlarda Pampa adının *"Hasi-Pampa* ve *Zili Pampa"* şeklinde bölgedeki isimlerden birçoğu Nuzi kayıtlarında bulunan Hurrice adları içinde yer almaktadır.[36] Mezopotamya'da Hurri isimleri, Yukarı Mezopotamya ve Kerkük'ün kuzeyinde Nuzi bölgesinde vardı. Nuzi kenti, henüz yokken, Akkad

33- Kaynak: The pree-history of the Armanans People. S. 6.

34- Bkz. Lambert, RA "An Early Hurrian Personal Name", 77, 1983, 95.

35- Bkz. Wilhelm, Xeenia 21, s 47, 1998.

36- Bkz. H.G. Güterbock, "Kumarbi Efsanesi", Ankara (1945) ZaXLiV 81938) s.67.

döneminde (MÖ 2334 - 2154) Nuzi yerleşimine yakın *"Gasur"* şehri vardı. MÖ 2. binyılın başlarında Kuzey Mezopotam-ya'dan gelip Asur'u işgal eden Hurriler kenti yakmış ve onun yerini değiştirmiş ve yeni kurdukları şehrin adını Nuzi yapmıştılar. Nuzi şehri Mitannili Doğu Aryanlar ile Hurrili Subarulann kurmuş olduğu yeni yerleşimdir. Mitanniler MÖ XVI-XV. yüzyıllarda da burasını zengin ve önemli bir yönetim merkezi haline getirdiler.

GUTİ SOYLU III. UR SÜLALE DÖNEMİ HURRİ TANIMLAR (MÖ 2047-1940)

Akkad Kralı Naram-sin zamanında Hurri ülkesi olarak kabul edilen Simurru/Samara memleketinden *Krib-ulme* gibi Hurrice isim taşıyan *"Simurrulu adam"* adı geçen Samarra tabletinde ve Oehem yazıtlarında yine aynı isim çoğul haili ile *"Simurru adamları"* ifadesi geçmektedir. Hurrili isim adlarına III. Ur devrine ait binlerce vesikalarda rastlıyoruz.[37] *Guti soylu kral TIS-atal SU*-günah hükümdarlığı (MÖ 2012-2004) III. Ur Sülaleliği içinde bir dönüm noktası olmuştu. Kuzeybatıdan ülkeyi istila eden Sami Amorit kabilelerine karşı tedbir olarak Babilin kuzeyinde geçen *Diyala*'yı da koruyacak şekilde doğuya uzanan bir savunma duvarı yapıldı. Tahminen bu surlar, günümüz Bağdat'ın kuzeyinde Fırat ve Dicle arasında uzanan surlardır. Bu dönemden kalma Samarra'da *"Bronz Tablet"* adlı bir yazıt bulundu. Akkad dilinde oluşan bu yazıt eski Akkadca formunda yazılmıştı. İçeriğinde Naram-Sin yazıtında ilk defa işlenmiş olan Tanrı Nergal'in tapınağı için bir *"Kuruluş Yazıtını"* içeriyordu. Somut bir Hurri devletine ait bilgi veren ilk yazıttı. Buradaki bilgilere göre; Tanrı Nergal, Diyala bölgesinde yer alan bir devlette *"Hawalum Kralı"* olarak adlandırılır. Bu tapınağın kuruluşunda *Urkeš ve Nawar* kralı olarak tanımlanan eski Hurrice *Atal-Sen* adlı bir kral kabul edilir. Babası hala iyi bilinmemekle birlikte bu kralın adı; *Satar-mat* olarak verilir. Bu ad da Hurrice olarak değerlendirilir. Ayrıca buradaki buluntularda; *"SU-Sin, Išnunna, TIS-atal, Tupkiš ve Atal-SEN"* gibi Hurrice şahıs ve prens

37- *Bkz. I. Gelb. HS. S.109-115.*

adları kraliyet yıllıklarında çıkmıştı. Eski Urkeš'in *Tiš-atal* olarak belirlenen kralının aynı zamanda Karhar kralı olduğu düşünülmektedir. Dicle ve Diyala nehirlerinin buluştuğu bölgenin batısında da Nuzi'ye yakın başka bir Hurri şehri bulundu. Burada çıkan mühür tanımlarında: "*Karhar'a bir kral olan TIS-atal (TIS-atal Lugal Kar har)*" adı verilir. (Bu Kralın adı önce *Ankiš-atal* olarak okunmuştu.) Tabletin ilk örneği olan "Tablet Şamara", *Thureau-Dangin Müzesi* kayıtlarında korunmaktadır. Bu yazıtta bize lazım olanı sadece gösterirsek, burada diyor ki: *"Nergal tapınağını yapan Kralı Satar-mat'ın oğlu Navar ve Urkeš'in kralı- tanrı- Nergal için Hawalum, onu -yönetme yeteneğine sahip- çobanı Kralı Atal-Sen?"*[38]

Hurrilerin ilk başkenti *Urkeš* şehri önce Batı Dicle alanında olduğu varsayıldı. Daha sonra modern Kuzey batı Kürdistan; yukarı Habur mıntıkasında, Suriye-Türkiye sınırında yer alan *Amuda Tell ve Mozan Tell* köyleri olduğu nihayet tespit edilmiştir. Antik yakın doğunun anlaşılması zor bir nüfusuna sahip olan Urkeş'i, bugün *Mozan* adı ile bilinen bu küçük köyde Hurrilerin önemli bir politik ve dini merkezi olmuştu. Arkeolojik kazılara göre 5000 yıl önce, bu yerleşim yerinde tarihin karanlıklar şafağında, güçlü bir kentsel uygarlığın geliştiği gösterilmişti. Dağlara yakın bir meskûn tepenin üstünde, eski siluetine egemen bir tapınak vardı. Büyük bir kraliyet sarayına sahip olan bu antik başkentte, dönemi tanımlamayan yazılı kanıtlar elde edilmişti. [39] "*Ünlü Hurri şehri Nawar önceki Diyala ve Aşağı Zap nehirleri arasındaki Zagros bölgesinde Namri veya Namar adlı bir arazide olduğu düşünülüyordu. Bu yaklaşım erken bir Hurri devletinin fikrini doğurmuştu. Son zamanlarda yeni buluntular sayesinde Erken Hurri devlet inşa varsayımı terk edildi. Çünkü Nawar'ın, Habur-bölgesinde olduğu ancak yeni kanıtlandı. Nawar adının ise Hurrice (nav = ar "mera yeri") şeklinde yorumlanır oldu."*[40]

III. Ur (Guti) Sülale döneminde Hurrice-konuşan nüfus Mezo-

38- Bkz. Thureau -Dangin RA 9, 1 vd. Goetze, JCS 7, 1953 62 f. 1912,

39- Suriye Devleti'nin kontrolünde, Tell Mozan (Urkeş) kazısı 1984 yılında başlamış ve 2002 yılına kadar sürmüştü.

40- Bkz. D. Oates, Irak 49, 1987 f.188. and Wilhelm, Amurru 1, 1996, f. 178.

potamya'nın kuzey doğu dağlık bölgelerinin yanı sıra Diyala bölgesinin kuzeyine yerleşmişti. III. Ur Sülale dönemine ait sayısız ekonomik metinlerde Hurri görünümler (örn. *Nippur* bir bölgesinde, *Drehem, Sagir-Bazar* gibi yerlerde ispatlanmıştır.) vardır. Babil kalıntılarında (Gutiler döneminde) bu döneme ait bulgularda *Šehrin-ewri ve Tubi* gibi Hurrice Personel adlarını, gramer olarak hi/e ve –na eklerini alan askeri rütbe belirten giysi adlarındaki şekli ile karşılaşırız. Örneğin: *"12 TÚG 'à-ku-hi-na (Kök: ag-), 8 TÚG hi-šè-lu-hi-na (Kök: hešl-), 5 TÚG zi-im-zé-hina (Kök: zimz-)."* Bu kök tanımlamaların orijinal manası bilinmemektedir. Muhtemelen Hurrice adlarının taşıyıcıları olan saray çalışanları, III. Ur (Guti) Sülale hanedanının kralı *II. Šulgi* (MÖ 2029-1982) döneminde Güney Mezopotamya'ya savaş esiri olarak getirilmiştiler. III. Ur (Guti) Sülale dönemine ait kaynaktan *Niniveh*'den gelen büyük Hurri tanrıçası *SA (v) Uška* için bugüne kadar bilinen en eski referans testi yazıtı *"SA-uik (Ulu)/SA, SA-ù-SA/ SA-u-SA (-k-)"* dir.[41] "Bu tanrıçanın *SA-uik* adı; *"en büyük (tanrı) manasındadır."*[42]

Xorsabad kral listesinde Hurrice şahıs adları taşıyan Asur kralları vardır.[43] Bunlar sırayla *Şilulu, Kikiia ve Akiia* kral adlarıdır.[44] Akia ve Kikia adlarının 'Nuzi Metinleri'nde yaygınca kullanımı vardır. Nuzi Metinleri Akkadça dili ile yayılmasına rağmen bölge halkının Hurri olduğu tutulan kayıtlardaki isimlerde görünüyordu. Adı geçen bu krallar III. Ur sülalesi devrinin son dönemlerinde varlıklarını sürdürmüş olabileceği tespit edilmektedir.[45] Hurrilerin Mezopotamya'nın batısında açık bir şekilde görünmeleri ise, *Hammurabi* zamanında (MÖ 1728–1686) daha da netleşmiş olacaktır.

Özellikle Sümer'de III. Ur (Guti) Sülalesi devri kayıtlarındaki bilgilere göre MÖ 2060–1960 Hurriler az da olsa, Dicle Nehri'nin kuzey-

---

41 Bkz. Wilke Drevnij vostok 5, 1988, 21ff. "

42- Bkz. Wegner, SCCNH 7, 117 vd. 1995.

43- Bkz. F. Kınal. "Khorsabad Kral listesi ve Kronoloji", Belleten XLII 166 (1978) s.180 v.d.

44- Bkz. E. Chiera - E. A. Spesier, AASOR VI (1926) s. 82.

45- Bkz. K.Balkan, "Kaniş Karum'unun Kronoloji problemleri hakkında müşahadeler" Ankara (1955) s. 61.

batısına yukarı Mezopotamya'da görünmeye başlamışlardır. On dokuzuncu yüzyıllarda eski Asur ticaret kolonisi olan *Kaniş (Günümüz Kayseri'de; Kültepe) belgelerinde Hurriler bu ticari faaliyetin merkezinde yaşamış olmamasına rağmen, Hurri* adlarının Anti -Toroslar kuzeyinde de olduğunu ortaya koyar. Asur ticaret kolonileri zamanında (MÖ 1950-1750) Antolia'da bulunan Proto-Hatti, Hitit ve Luvi kavimleri yanında etnik unsur olarak az da olsa Hurriler vardı.[46] Hurrilerin Asurîlere egemen olması ve sonradan bu topraklarda görünmüş olmaları bunun en açık kanıtıdır. Bundan başka Asurlu bazı Limmu'ların (Yöneticilerin) kendilerini *"Hanigalbat yüksek rütbeli memurların soyundan"* göstermeleri Asur'daki Doğu Aryan *Mitanni / Maryannu* egemenliğini gösterir.[47] Asur hâkimiyetinde de Dicle Nehri'nin doğusundaki bu günkü Güney Kürdistan'da kalan ve bölgenin ticaret merkezi *Nuzi* (Günümüz Kerkük) kentinde yaşayan Hurriler çoğu bölge topluluklarına egemendiler.

HİTİTLER DÖNEMİNDE KANİŞ VE BOĞAZKÖY'DE HURRİ TANIMLAR

Hurrilerin Asur koloni devrinde bulundukları dönemde Hititler MÖ 2000 sonu Kafkaslar üzerinden bölgeye göç etmişler ve Hattilerin Hattuşaş başkentini ele geçirmişlerdi. Antolia'yu istila eden Hititler yeni yurtlarından söz ederken *Hatti Ülkesi* deyimini kullanmışlardır. Sonradan kayıtlardan öğrenildiğine göre, söz konusu Hint-Avrupa kültürlü halk, kendini *Nesice* konuşan *Nesililer* olarak anıyordu. Hititler Orta Antolia'da MÖ 16. yüz yılda devletlerini kurmuşlardı. Aynı dönemde günümüz Kürdistan coğrafyası halkı olan Hurrililer bölgede nüfusun çoğunu oluşturdukları ve komşularına karşılık özellikle kültürel yönden büyük bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Hurrililer, kültürel üstünlükleri ile bu çağdan itibaren güçlü kültürleri

---

46- Bkz. H. Lewy, Cah I-II (1965) s.12; M. Tosun Kayseri Üzerine Araştırmalar, İst. (1070) s. 52, v.d.

47- Bkz. W.Andrae, Die Stelenreihen in Assur, WvDOG XXIV 1913 No 63, 129, 137 a; Karş. E. Forrer; Die Provinzeinteilung des Assyrrischen Reiche, Leipzig 1920 s. 11; Ria 1, s. 251; E.F. Weidner, Afo XIII 1939-40 s. 116.

ile Hattileri ve Hititleri daha sonraki süreçte belli bir oranda asimile ettiği gözlenmektedir. Pekçok Hurri tanrısı Hititler tarafından bu çağda tapınım görmüştür. Günümüz Çorum ili, Boğazköy/Hatuşaş antik yerleşim yerinin iki kilometre kuzeydoğusunda MÖ 13. yüzyılda yapılmış, Hititler açık hava tapınağında *Yazılı Kaya*'da var olan oymalarda bulunan bilgilerde de anlaşıldığı gibi kültürel alanda Hitit İmparatorluğu'nun resmi yönetiminin iyice Hurrileşmiş olduğu görülüyor. Ayrıca asimilasyon Erken Dönem Hitit Kraliçelerinin Hurrice ve Mitannice adlarında ve destanlarında dile getirilen Hurri mitolojisine ait şiirlerin varlığı ile anlaşılmaktadır.

MÖ 1650'de Hitit Krallığı'nın kurulması ile birlikte başlayan Hititçe çivi yazılı belgelerde de Hurriler varlıklarını gösterirler. Hitit Krallığı kurulduktan sonra dış politikada ağırlık Güney Batı Kürdistan ve Kuzey Suriye'ye verilmişti. Hurriler ile çatışmalar sürekli yaşanmıştı. Hitit ve Hurri- Mitanni siyasal yapıları arasındaki kavgalı bu durum tüm Hitit tarihi boyunca devam etmiştir. Mitanni devletinde görülen Hitit ve Hurri-Mitanni siyasal yapıları tıpkı İngiltere'deki *"Anglo-sakson"* yapısı gibi Mitanni devleti bu bakımdan karma kültürlü bir sosyal yapısı vardı. Örneğin Hitit kralı *Hattuşili (MÖ 1650- 1620)* Antolia'nın güney batısında *Arzawa* seferindeyken, Hurrilerin bir siyasal yapısı Hanigalbatlı (Mittannili) düşmanın saldırısından söz eder.[48] MÖ 1600'lerde siyasal ve kültürel varlıklarının en yoğun olduğu bölge böyle bir Hitit ilgisi altına girmişken, bu iki kavimin ve onların temsilettiği kültürün yoğun ilişkide olması da kaçınılmaz olmuştur. Hurrilerin yaşamış olduğu bölgenin adı, Hititlerce çivi yazılı tabletlerde MÖ 1600 yıllarına ait olan *"Hurri Ülkeleri"* adıdır. Hititlere göre Hurri ülkesi birçok Beyliklerden ibaretti. Hititlerin başkenti *Ḫattusilis*/Hattuşaş/Boğazköy metinlerinde Hurri terimi Akkadca yazıldığı günlerde *"Hurri halkı"* ve *"Hurri ülkesi"* olarak görünür. Ancak kelimenin ilk okunuşu "*Harri*" (*HUR, HAR ve MUR* çivi işaretinde başka değerleri de vardı.) olarak okunur. Yine Boğazköy'de Akkadca-Hurrice çift dilli metinler ve Hurrice kelimelerin karşılıklarını Sümerce, Akkadça ve Ugarit dilinde veren okul metinleri, Ugarit'te de bu dört dildeki kelimeleri paralel kolonlar halinde veren bir sözlük metni bulundu. Ayrıca Ugarit alfabesiyle yazılan ve Sümerce-Hurrice kelime-

48- *Bkz. F. Kınal, Arzawa memleketlerinin mevkii ve tarihi, Ankara. 1953. S. 33 v.d.*

ler içeren metinler de vardır. Son yıllarda Çorum'un güneyindeki Ortaköy'de yapılan kazı araştırmaları da Hurrice ve Hurrice-Hititçe çift dilli tablet buluntuları vermiştir. Yoğunluk kazanan araştırmalarla özellikle dilin gramer ve sentaktik yapısının belirgin hale gelmesiyle birlikte, bulunan tek dilli Hurrice bir yazıtın anlaşılabilmesi oldukça zordur. Okunmakla birlikte, az sayıda kil tablet ve madeni örnekler de vardır. Yine Hurri dilinin edebi ve diplomaside uzun yıllar kullanılan gelişmiş bir dil olduğunu görüyoruz. MÖ 2000'lerin başlarına ait olan Kayseri yakınlarındaki eski Hititlerin ilk başkenti ve ilk yerleşim yeri olan Kaniş (Kültepe'de) gün ışığına çıkarılan *Kaniş Karumu* çivi yazılı arşivlerindeki belgelerde çok sayıda Hurri şahıs adları ve Hurri diline ilişkin sözcükler bulunmuştu. Bu dönemde dini alanda Orta Antolia'ya dek uzanan Hurri etkisini görürüz. Kapsamlı Hurri dilbilimsel materyaller Hitit Hattuşa arşivinde ortaya çıkarıldı. Aşağıdaki metinler bugüne kadar tespit edilmiştir: 1. Alametler: Astroloji ve Yaratılış Efsanesi (Akkad modeli), 2. Tarihî Metinler: şimdiye kadar bunlardan sadece birkaç parça bilinmektedir. 3. Mitolojik Metinler: "*Gılgameş Destanı*", "*Avcı Kessi*" hikâyesi. Büyük parçaları; "*Kumarbi-döngüsü*" metinler; "*Cennet Krallığı*" adlı bir edebi eser olarak tanımlanan bir şarkı. 4. Dini ayinler: Saflaşma ayini (örneğin; "*Bayan Allaiturah*" ayini, Bayram törenleri ve listeleri). Ayinlerde dini duaları Hurrice okuyan Hititler bu metinleri Hurrice hali ile yazılı hale getirmişlerdi. Hurrice kayıtları Hitit kaynaklarında bulmamızın nedeni budur. Tıpkı günümüzde Arapça duaların Türkçe yazımı ya da ezberinde olduğu gibi o zaman da bölgede dualar, Hurrice dilde okunurdu. Yine Boğazköy metinlerine göre, Hurrilerin varlığı XIV. veya XIII. yüzyıllarda en azından güneydoğu Antolia'da eski Hitit İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren aşina olmuş gibi görünmektedir.

Mitanni rahipleri

KUZEY SURİYE VE GEÇ HİTİT BÖLGESİNDE HURRİ TANIMLAR (MÖ 1800-1530)

Tarihçi *Fischer Verlag'a* göre; Urfa kenti o zamanlar "*Hurri*" olarak biliniyordu. Hurri, Samice'nin bir kolu olan Babilce dilinde *"Mağara"* demektir. Kuzey Batı Kürdistan ve onun önemli bir yerleşik bir tarihi kenti olan Urfa bölgesinde birçok mağaranın bulunduğu ve Hurri kentinin de bugünkü Urfa şehrinin batısında bulunduğu tahmin edilir. Bölgenin oldukça çok mağaralara sahip olduğu ve bu mağaraların yerleşim yeri olarak hala insanlar tarafından çeşitli amaçlarla kullanıldığı bilinir. Bu mağaralar günümüzde küçük ve büyük baş hayvanlar için besi ahırı olarak kullanılmaktadır. Hurri kelimesinin bölgenin özelliklerine atfen kullanılmış olması ve bölge insanına zamanla "Hurri" denmiş olması da büyük olasıdır. Hurri kelimesinin *"Mağara"* anlamına geldiğine dair bir başka etimolojik tespiti araştırmacı *J.S.R. Nort* yapmıştır. Ona göre Hurri kelimesi İbaranice *"Hor"* kelimesinin karşılığıdır ve *"Mağara"* demektir. Aynı şekilde diğer bir araştırmacı *Bedrich Hrozny*'nin tespitine göre de Hurri kelimesinin İbranice'ye benzer şekilde yine Akkadca'da "*Hurru*" sözcüğünün karşılığı olan "*mağara*" anlamına geldiğini söyler. Bu devirde Hurrilerin daha çok mağaralarda yaşamış olduklarını da dikkate alarak, bu *"Hurri"* şeklindeki adın onlara bu Semitik halklarca verilmiş olduğunu önerirler.[49]

Hurrice yazılı tanımlar daha sonraki dönemlerde Kuzey Suriye'nin ticari eyaleti olan *Ugarit*'te (günümüz Ras Şamra'da) ve *Çağar-Bazar*'da bulundu. Hamurabi devrinde bölgede Akkadça ve Amarruca (Kenanlılar) isimlerin yanısıra Hurrice isimlere rastlanmıştı.[50] Diğer buluntular, dini metinler, mezar yazıtlarında Hurrili isim görünümleri şeklindedir. Mari ve Amarna arşivleri de Hurrice metinler içerir. Bunlardan 1877 yılında Tell el Amarna'da bulunan MÖ 15. Yüz yılsonu MÖ 14. yy. başına tarihlenen, Mitanni kralı Tuşratta'nın

49- Kaynaklar: Bedrich Hrozny "Les inscriptions Hitits Hieroglyphiques", Livr. II. Paris. 1933. J.S.R. Nort "Same likes Betveen The Hurriouns and langua a.g.e. of the Exudus", Antolia araştırmaları-1/1-2.

50- Bkz. P. M. Purves, AJSL (1941) s. 378 v.d.

Mısır kralı III. Amenophis'e gönderdiği uzun mektup, bu dilde yazılmış en önemli kaynaktır. Çift dilli olmamasına rağmen, Tuşratta'nın yazdığı diğer Akkadça metinlerin yardımıyla okunabilir duruma gelmiştir. Mari Metinleri'nde Hurri tanımlar günümüz, orta Fırat Nehri üzerinde yer alan *Meskene*'ye yakın bir bölgede tespit edilmiştir. Hurri dili ile yazılmış fakat tahrip olmuş yazıtlarda tanrı *AN= Anum* ve onun kehanetlerine dair sözcük listesi bulunur. Tüm metinler henüz yayınlanmamıştır. Bu metinlerde Hurri kelimeleri veya Hurri adları hala nadiren bulunur. Buluntuların bir kısmı *Laroche*'nun 1976-1977 ve 1980 *"Glossaire de la langue hourrite"* eserinde yayınlanmıştır.[51]

Hurrilerin özellikle Torosların güney doğusunda Hitit Devleti zamanında da nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ifade edilmektedir. Kuzeyde Karadeniz'e oldukça yakın tek istisna bir Hurri kültürel bölgesi sayılan *Şapinuwa* şehri Orta Antolia günümüz Türkiye'nin *Çorum* ilinin Ortaköy ilçesinin hemen yakınında ortaya çıkmıştır. Böylece Hurrilerin Torosların kuzeyinde Orta Antolia'da Kızılırmak Nehri boyunda yaşamış oldukları anlaşılmaktadır. Asur Koloni devrinde bugünkü adı ile Kültepe bulunduğunu bildiğimiz tarihi adı ile *Kaniş* ya da *Neşa* (Günümüz Kayseri'nin 20 km doğusunda), *Hahhum* (Günümüz Samsat-Adıyaman), *Hurama* (Günümüz Maraş'ın kuzey batısında, *Timelkia* (Günümüz Darende kasabası), *Luhuzatia-Lawazantiya* (Günümüz Elbistan kasabası), *Mama* (Günümüz Maraş bölgesi), *Zalpa* (Günümüz Antep, Maraş, Adıyaman üçgeni içinde tarihi antik yol üzerinde), *Tegaramma*/Tekirahma (Günümüz Sivas - Gürün İlçesi- Yolgeçen köyü) gibi şehirlerde, Hurrilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır.

MÖ 1200'lerde Antakya Amik Ovası'ndaki Geç Hitit Prensliklerinin birleşerek kurdukları *Hattena Krallığı* fazla bir süre yaşamamıştır. Çoğu modern Hatay topraklarında olup güneyde *Ugarit* (Kuzey doğu Akdeniz, Suriye), kuzeyde *Kummuh* (modern Adıyaman bölgesi), doğuda *Hurri* (Urfa) ile sınırlı olan bu devletlerin halkı etnik olarak belli bir karışım içindeydi. Ârâmî, Hurri, Hatti ve Mitanni halkları bölgede iç içe yaşadıkları görülmektedir. Arkeolojik buluntularda da

---

51- Bkz. M. Mayrhofer, Eine Hint-arischer Rechtsterminus im Mitanni-Brief, İn Hist Sprachforschund 109„ 161-162. 1996.

bu kültürel etnik görünümler bulunmaktadır. *"Bir Geç Hitit şehri olan Mama'da (Günümüz Maraş) bulunan Anum-hirbe adlı bir prensten Kaniş (modern Kültepe, Kayseri) hükümdarından birinin adına gönderilmiş bir mektup vardı. Dilbilimciler "Anum-hirbe" adlı bu ismin Hurrice olduğunda anlaşmıştı. Bu adın Hurrice olduğuna dair dilbilimsel analiz Wilhelm tarafından Amurru'da yapılmıştı. "Anum" kelimesi bir tanrı adı olmak yerine "mutlu" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştı. Kaniş'te yine Kuzey Suriye kökenli bir mektubu Hurrice "Unapše" adlı birinin "Tuhuš = madi" adlı birine gönderdiği görülür. Hurrice adı "Tuhuš = madi." Kuzey Suriye'de hala kullanılan "Haššu" adı ile yaşamaktadır. Aynı başka bir tanık "Zi-bu-huliwe" adlandırmasıdır. Ayrıca mektupta, Unapše adlı şahıs için; "Hurriceyi okur ve anlar "şeklinde bir tespit vardır."*[52]

Eski Mitanni toprakları olan Geç Hitit döneminde modern Antep ilinin hudutlarında kurulmuş olan *Gummuhi Krallığı'nın* başkenti *Dülük*'tü. MÖ 5600'lü yıllara dek uzanan tarihi verilere sahip olan Dülük Harabeleri Gaziantep ilinin kuzeyinde, antik dönemde ise güney, kuzey, doğu ve batıdan uzanan ticaret yollarının kesiştiği kavşak noktasında yer almaktadır. Asurlar döneminde Mezopotamya'dan Kilikya'ya uzanan yolun; Helenistik ve Roma döneminde ise, Antakya ve Kilikya'dan Zeugma'ya uzanan ipek yolunun güzergâhında bulunmaktadır.

MİTANNİ VE YENİ HURRİLERİN İSTİLASI

Ön Asya'da yerleşik Hurrilerin siyasal tarih sahnesine çıkışı Akkadlar çağına (MÖ 2300–2150) rastlar. Akkad belgeleri bunu gösteriyor. MÖ 2300'lerde Hurriler henüz bölgedeki Kafkas kabilelerin Hanedanlarının birliği ile sürdürülen gevşek bir "*konfedaral*" bir beylikler şeklinde Ön Asya'da siyasal sistemlere sahiptiler. MÖ 2000'li yıllarda özellikle zamanla bir araya gelen Hurri kabileleri görünür siyasi bir kimliğe bürünürler. Bu görünümler arkeolojik bulgulardan elde edilmişti. *Marhaşi, Simurrum, Tukriş, Nawar ve Karqar Hurri*

52- Bkz. M. Mayrhofer, Eine Hint-arischer Rechtsterminus im Mitanni-Brief, İn Hist Sprachforschund 1, 176 15: 1996.

krallıkları Dicle Nehri ile Zagros Dağları arasındaki sahaya yerleştirilmektedir. Bu bir bakıma bu siyasal oluşumlar *"Gutium/Guti"* bölgesine tekabül etmektedir.[53] Zaten bu coğrafik yerleşim ortaklığı nedeniyle de Gutilerin de Hurrilerin bir boyu olduğu tespiti ileri sürülür. Bölgenin batısında önemli gördüğümüz Mardin'in güneyinde Şengal'in doğusunda kalan *Urkiş* şehrinde bir tapınağın kurulması ile ilgili bir belgedir. Bölgede yine Hurrilerin oluşturmuş olduğu *Xana Prensliği* vardır. Şimdi *Loure Müzesi*'nde bu belge korunmaktadır. Söz konusu yazıt, tunçtan bir aslan heykelciğin konu olduğu, taş levha üzerine arkaik çivi yazısı ile yazılmış olup MÖ 2300 yıllarına aittir. Belgede Urkiş kenti, Hurri Tanrısı *Kumarbi*'nin oturduğu yer olarak gösterilmektedir. Belgelerin bulunduğu yer olarak tarif edilen coğrafya; *"yukarı Fırat ile onun bir kolu olan Habur ırmağı arasında, dağlık bölge içinde"* denmektedir.[54] Bu görünümlerden hareket edilirse Hurri yoğunluğu nedeni ile ileri dönemde *Mitanni-Hurri Krallığın ilk* başkenti *Waşşukani'nin* Mardin yöresinin güneyinde bulunduğu, dolayısıyla *İdil*'e de çok yakın bir yerde olduğu görüşünü kuvvetle desteklemektedir.[55] Çünkü krallık merkezleri ana tapınaklardan uzakta yer alamaz. Bunun yanında MÖ 2. bindeki başlıca Hurri merkezlerinden; *İşuva, Malatya, Urfa, Diyarbakır ve Mardin ile Kerkük* arasındaki bölgede *Hanigalbat* gibi bölgeyi tanımlayan adlar da zikredilmektedir. Bir iddiaya göre; *"Hanigalbat, Hurri ülkesinin en eski adıdır."*[56] Hurriler bölgenin tam merkezinde bulunan Hurri'yi, bu günkü adı ile Urfa şehrini büyük olasılıkla MÖ XX. Yüzyılda kendilerine başkent yaptılar.[57]

Bölgeye daha sonra Mitanniler ile birlikte gelen *Yeni Hurri* kabilelerin tarihini şöyle yorumlayabiliriz; MÖ 2. binden itibaren prensliker halinde bölgede yaşayan eski Hurri toplumunun etnik saflığı MÖ

53- Bkz. W. W. Hallo, Gutium, RIA III (1957-1975) s. 708-709.

54- Bkz. Ekrem Akurgal, Antolia Kültür Tarihi, Tubitak yay. Ank. 2005, s. 173.

55- Bkz. Joan Oates, Babil, Arkadaş yay. Çev. Fatına Çizmeli, Ank. 2004, s. 39. Akurgal, a.g.e., s. 173.

56- Bkz. Akurgal, a.g.e. s.75, Oates, a.g.e. s. 39.

57- Kaynak: Cyrus Gordon'a Allegro, J. Die Botschaft vom Toten Meer: Das Geheimnis der Schriftrollen. Fischer Verlag, Frankfurt a. M. 1957.

2000-1500 arası dönemde doğudan dalgalar halinde gelen yeni Hurri göçler ile değişecektir. MÖ 17 yüz yıl itibariyle aynı Hurriler batıda önceleri Asur koloni kayıtlarında, sonra Hitit, Ugarit ve Kizzuwatna metinlerinde görülmüştür. MÖ 17. Yüz yılın ikinci yarısında Hitit kralı I. Hattuşili'nin Yukarı Fırat bölgesinde Hurriler ile çatışmaları oldukça yoğundur. Fakat Ön Asya'ya doğudan gelen yeni göç istilaları nedeniyle bölgedeki eski Hurri kabileler siyasal yönetim biçimi olarak beylik döneminden kraliyet dönemine geçemedikleri görülür. Ön Asya'nın neredeyse tamamında yeni olan istilacıları yine doğudan gelen Hurri kabileleridir. Fakat yeni gelen Hurri kabileler yanlarında Doğu Aryan kültürlü *Mitanni* kavmi vardır. Hatta Mitanni topluluğun baskısı ile Hurilerin, Doğu Antolia'ya ve daha sonra Yukarı Fırat ve Suriye bölgelerine sürüklendikleri yönünde tespitler de ileri sürülür. Anlaşılan daha önce *Van-Urmiye-Mandali* üçgeninde yaşayan *Hurrilerin Subari* boyları aynı dönemde doğuda "*Doğu Aryan karışımlı*" oldukları öngörülen Zagroslu kavimler ve Doğu Aryan bir kavim olan *Mitanniler* ile tanışmış olur.

Mitanni kavmi Hint dini inançları olan Doğu Aryan kültürlü bir kavimdir. Hint-Avrupalı ayranların tarihsel kategorisinde ele alınmışlardır. MÖ 2300 yılları öncesi Ön Asya'da Aryan kültürlü halklar yoktu. Bu oluşum Aryanların Avrupa'daki göçleri sonrasıdır. Bir iddiaya göre, Avrupa'nın kuzeyinde oturan Hint-Avrupalılar pek iyi bilinmeyen nedenlerden ötürü MÖ 3. binin son çeyreğinde Atlantik kıyılarından Hindistan'a kadar uzanan bir mekân içinde güneye doğru göç etmişlerdir. Bu büyük göçler sırasında çeşitli dönemlerde adlarını genellikle sonradan almış olan *Germenler, Latinler ve Helenler* gibi kavimler aşağı yukarı bugünkü yerlerine geri gelmişlerdir. *İranlılar ve Hintliler* gibi diğer Hind-Avrupalı kavimler de yine değişik dönemlerde olmak üzere şimdiki ülkelerine göç etmişlerdir. Bu arada Antolia'ya gelen Hind-Avrupalıların bazı grupları (*Luvi, Troya, Hitit*) Balkanlardan bazıları Kafkasya üzerinden gelmişlerdir. Doğu Aryan Hint-İrani bir kavim olan Mitannilerin de Kafkasya-Zagroslar üzerinden geldikleri öngörülür. Göçebe bir halk olduğu düşünülen Mitanniler, Kafkasya ve Zagroslar'da bölgenin diğer halkları olan *Alanlar ve Hurriler* ile birlikte belli bir süre kaldıktan sonra Yukarı Mezopotamya'ya, özellikle *Wara Habur*'a (Fırat Nehri'nin doğusu,

Urfa'nın güneyi ve Habur Nehri arasında kalan bölgeye) göç etmişlerdir. Doğudan - Batıya göç eden Mitanni-Hurri göçer istilacılar önceleri kuzey batı Mezopotamya'ya yakın Zagroslar ve Toroslar bölgesinde yer alan yine Hurri soylu *Subaruların, Kassitlerin ve Gutilerin* yanına yerleştiklerini görürüz. Bu topluluklar Mitannilerin baskısı ile yüz yıl içinde *Orta Mezopotamya'yı ve Kuzeybatı' da Habur Bölgesini, Harran'ı, Suriye'yi Yukarı Fırat ve Dicle Nehir boylarını* istila ederler. Bölge, kuzeybatı Mezopotamya'da bugünkü Mardin-Diyarbakır civarını kapsamaktadır. Kizzuwatna dışında, Antolia'da bulunan göçerler Hitit devlet yönetiminde kalmıştır. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de yerleşen göçerler, Mitanni Devleti yönetiminde oldular. Filistin bölgesinde yerleşenler ise Mısır Devleti'ne bağlı kaldılar. [58] Yalnız göçerler, *Nuzi'de Asurlar, Mari'de Amurrululer, Ugarit'de ve Alalahta Kenanlılar, Kizzuwatna'da ve Hatti ülkesinde Hititler ve Luviler* ile komşu ve birlikte yaşamakta idiler. Kerkük bölgesinde çoğunlukta olan göçerler, Mısır bölgesinde ise azınlıktaydılar.[59] Zagroslardan çıkarak, güneydeki ovalardan ve Habur gibi nehir kollarını takip ederek verimli topraklardan Kuzey Batı Kürdistan'ın yüksek yaylalarına ve tepelerine kadar geniş bir coğrafyaya zamanla yayılmışlardır.

MÖ 2300'lerde Hurriler henüz bölgedeki kabilelerin Hanedanlarının birliği ile sürdürülen gevşek bir "*konfedaral*" siyasal sisteme sahiptiler. MÖ 2000'li yıllarda özellikle zamanla bir araya gelen Hurrili kabileler ondan sonra siyasi bir kimliğe bürünürler. Bölgede hanedanlıklar tesis ederler ve daha da batıya saçılma şeklinde fetih hareketlerine başlarlar.The Hurrians established themselves as rulers of small kingdoms in northern Mesopotamia and Syria.nNitekimNn Nitekim kendilerine Yukarı Fırat'da Harran ve Nuzi mıntıkasında küçük krallık ve prenslikler tesis ederler. Nuzi *(Günümüz Kerkük şehrinin Güney Batısında yer alır)* ve Urkeş *(Güney Batı Kürdistan'da günümüz Sincar'ın Batısında, Harran'ın Güney doğusunda yer alır.)* ve başka birçok site şehirler ile kendilerini kurdukları prenslikler ola-

---

58- Bkz. W.F. Albright Basor 94. S. 16-25.

59- Kaynaklara göre göçerlerin yayılma sahaları hakkında bilgi için Bkz. F. Kınal, Sümeroloji Araştırmaları, s. 102-1067. Hurriler ve Mitanniler,

rak duyurmuşlardır. MÖ 1775'lerde, Hammurabi'nin hükümdarlığında, Hurriler ve Mitannilerin karışımından oluşan göçerler, Güneybatı Kürdistan'da Al Hasaka / İskith şehrinin 35 km. Kuzeyinde günümüz Kürdçe adı ile *"Wara Habur"* mıntıkasında olan *Chagar Bazar* bölgesinde görülürler. Zagroslardan, kuzey batıdan saldırılara geçtikleri ve Babil İmparatorluğu topraklarına girdikleri kaydedilmiştir. (Babil'de Kassit –Kardunya Devletini kurdular.)[60] MÖ 1725'e kadar, Urfa ve Alalakh ve Güney Batı Kürdistan'ın günümüzde Kuzey Suriye Antakya'nın doğusunda *"Çiya Kurd"* mıntıkasında bulunurlar. MÖ 1700'lerde bölgelerine yeni gelen istilacı Hurri ve Mitannili kavimler ile birlikte hareket ederler. Bu grup yeni hanedanlıklar tesis ederler ve daha da batıya saçılma şeklinde fetih hareketlerine başlarlar. The Hurrians established themselves as rulers of small kingdoms in northern Mesopotamia and Syria.nNitekimNnMardin ilinin güneyinde olduğu düşünülen Urkesh yakın Waşşukani'de, daha güneyde Nuzi ve Van bölgesinin güneyinde ve Zagrosların batısında başka birçok site şehirler ile bu gruplar kendilerini Yeni Hurri Prenslikler olarak duyurmuşlardır. Orta Fırat'ta *Xana Prensliği,* Kassitlerin Halepçe'ye yakın *Holvan Prensliği* bu prensliklerden bazılarıydı. Mitannilerin yeni Hurri kavimi istilaları ile birlikte MÖ 1700'lerin başında batıda; Yukarı Fırat, Kizzuwatna (modern Çukurova), Hitit, Filistin var olduklarına dair görünümler sunarlar. Hurriler MÖ 1725'e kadar, Urfa ve Alalakh ve Güneybatı Kürdistan'ın günümüzde Kuzey Suriye Antakya'nın doğusunda "*Çiya Kurd*" mıntıkasında bulunurlar. Hurriler beş yıl sonra kuzey batıda MÖ 1700'lerde Hititleri yenerek onların başkenti Hattuşaş'a girdiler. Tüm Hitit ülkesini ele geçirdiler. Hurri kabileleri oluşturdukları siyasal birlikle bu günkü Kuzey Batı Kürdistan'ın tamamını, batıda Kilikya'yı, güneyde Kenan ülkesini, Antakya'yı, Suriye'yi doğuda tüm modern Kürdistan topraklarını kapsayan yerleri ele geçirdiler. Fakat zamanla toparlanan Hititler Kral I. Hattuşili (saltanatı MÖ 1650-1620) öncülüğünde Kuzey Suriye'ye yönelik askeri hareket düzenler. Hititler, Karkamış ve Halpa'yı (Halep) ele geçirmeye çalışırken, Hurrilerin adı geçen kentleri savunma yönünden desteklemesi sonucu başarısızlığa uğrayarak, geri çekil-

---

60- Bkz. P. M. Purves, AJSL (1941) s. 378 v.d.

mek zorunda kalırlar. Hititlerin bu başarısızlığının sebebi; Hurrilerin sahip olduğu teknik üstünlüğü sağlayan; Mitannilerin atlı arabalarıdır. Atlı arabalar ilk defa savaş alanında Hurrilerin birlikte oldukları Mitanniler tarafından Mezopotamya'da kullanılmıştır. Henüz savaşlarda atlı araba kullanmayan Hititler, Hurrilerin savaş alanında atlı arabalarla süratli bir şekilde hücumları karşısında oldukça şaşırırlar. Hem ekonomik yönden hem de coğrafi koşullar bakımından çok iyi bir konumda olan Hurriler her geçen gün daha çok düşman kazanır. Hitit kayıtları, Halep bozgunu sonrası yaklaşık 100 senelik bir zamana ilişkin olaylara değinilmez. Hitit Kralı Murşili'nin Babil'i işgal hareketi sonrası (MÖ 1550) Babil kayıtları da susmuştur. Arkeologlara göre Kerkük'e yakın iki bölge antik bölge olan *Gasur* yerleşiminde Nuzi yerleşimine geçiş de bu nedenle gelişmiş olabilir. Çünkü kayıtların yeniden yazımı da bu duruma işaret ediyor.

Bu "*Karanlık Dönem*", Hitit kralları 1. Murşili'den, II. Tuthalya devrine kadar olan zamanı kapsamaktadır. Bu zaman zarfında Hitit'in gerilediği Hurri-Mitanni Beylik ve devletlerinin güçlendiği ve aynı dönemde *Kizzuwatna Devleti*'nin kurulduğu (Adana bölgesi) bilinmektedir.[61] Nitekim Aryan ve Kafkas karışımlı halkların bu istila görünümleri doğuda Asur kayıtlarının *I. Şamsi-Adad*'ın ölümü sonrası (MÖ 1718) kayıtlarının susmuş olması, *Nuzi* kayıtlarında yangın emareleri ile batıda güçlü Hitit Devleti'nin kralı *Telippuni* sonrası kayıtlarındaki elli yıllık suskunlukla tespit edilmişti.[62] yrıca aynı dönemde ikinci istilacı topluluk olan *Hiksosların* bütün Ön Asya'yı istila ettiği ve bölgenin *"Karanlık Döneme"* girildiği bilinmektedir.[63]

Yaklaşık MÖ 1650-1550 yıllarında doğudan gelen Hiksos adlı göçer kabileler Hurri topraklarındaki yıkımları sonucu Hurri kabileleri zayıf düştü. Hiksos adlı bu doğulu kabilelerin Mezopotamya'nın kuzey doğudan Batı Suriye'ye doğru hareket etmesiyle, bu hareket sonucunda Ön Asya kökenli bu kavimler Mısır'a hatta Kıbrıs'a kadar

---

61- Bkz. A. Goetze, Kizzuwatna and problem of Hitite geography, YOS Res. 22 (New Haven 1940).

62- Karş. I. Gelb. HS. s. 65.

63- Bkz. KUB XX 48-Telepinus Fermanı. Eh Stutevant-G. Bechtel, A. Hitite Chrestomaty, Philadelphia, 1935. S. 184-185.

gitmek zorunda kalmıştır. Mısır'a giren bu kavimler burada da *"Hiksos"* (Mısır tanımı; Çoban Krallar) adıyla anılmıştır. Mısır'da 12. Sülale döneminde küçük guruplar halinde Mısır'a giren Hiksoslar 15. Sülale döneminde Mısır'da ve bölgede küçük krallıklar kurmuşlardır. Mısır'da "Yabancı Krallar" olarak anılmışlardır. *–"Mısır'da MÖ 1.650 dolaylarında Orta Krallık Firavunlarının gücü zayıflarken, Delta'nın doğusunda Avaris kentinde yerleşmiş olan, Hiksoslar bölgenin kontrolünü ele geçirdiler ve merkezi yönetimi Teb'e çekilmeye zorladılar....Bu gerilemeden sonra Teb kralları kendilerini kuzeyde Hiksoslarla güneyde Hiksoslar'ın Nubyan müttefiki olan Kassit/Kas/Kuş Krallığı arasında tuzağa düşmüş durumda buldular. Bu durumu MÖ 1555 yılından öncesine kadar 100 yıl nispeten sakin bir dönem izledi. Bu tarihte artık Teb askeri gücü, Hiksoslar'a meydan okumaya yeterli gücü toplamıştı. Hemen ardından 30 yıldan fazla sürecek bir çatışma başladı* Firavun *II. Seqenenre Tao ve Kamose sonunda Nubyalıları yenilgiye uğratmayı başardı. Fakat Hiksoslar'ın Mısır'daki varlığını kalıcı olarak sona erdiren, Kamose'nin ardılı* ***1.*** *Ahmose'nin birbiri ardına giriştiği başarılı seferler oldu."*[64] Mısır'da egemenliklerini pekiştiren Hyksosların zamanla Hurrili beyliklerin denetiminde olan Kuzey Suriye topraklarına yöneldikleri görülür. *"Özellikle III. Thutmosis, Filistini ele geçiriş ve kuzey Suriye'nin sahipleri olan Hurrileri, Fırat Nehri üzerindeki Karkamış şehrinde yenmiştir. Bu girişimleriyle Suriye ve Filistini içine alan bölgede bir Mısır eyaleti kurmuştur."*[65] Hiksoslar'ın Hurri kökenli kabileler olduğu da iddia edilmiştir. Hurri kökenli tespitin, Hiksosların Asyanik kökenli göçmenler oluşuna ve Hurriler gibi atlı araba kullanma becerilerine bağlı kalarak yapılmış eksik bir tespit olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Göçlerin bir sonucu olarak Zagroslardan Suriye'nin kuzey kısımlarına ve Güney Batı Kürdistan'a yerleşmiş olan daha sonra Mitanni adı ile Aryan kültürlü kabilelerin bir kısmı bazı Hurri kabilelerden ayrılır. Bunların çağdaşları olan bölge devletleri; Mısır-Hitit birleşerek, Hurrili-Mitannilere saldırmışlardır ve Hurriler bu sal-

---

64- Kaynak: Kim Ryholt "The Late Old Kingdom in the Turin King-list and the Identity of Nitocris." (1997) s. 310.

65- Kaynak. Johannes Friedrick, "Kayıp yazılar ve diller", s. 16. ASY. İst. 2000.

dırılara karşı eski dostları Mitanniler ile yeniden birleşmişlerdir. MÖ 1300'lerde zamanla Hurriler, Mitanni Maryannu Hanedanlığının denetimine girerler.

MÖ 1540-1520'e kadar Hurri Devleti yoktu. İlk binyılın ilk yarısında, Hurriler Kuzey Mezopotamya ve Van Gölü arasındaki bölgede yaşamaktadır. Ama Hurrilerin egemen oldukları devletçiklerden birkaçı Kuzey Mezopotamya'da özellikle Hanigalbat bölgesinde bulunuyordu. Bu devletçikler Asur'un kuzeyine Fırat Nehri'nin üst tarafında Hititlere daha önce vassal kalmış ya da geç Hitit sülalesinden gelen ailelerin denetiminde kalmış fakat bölgenin Hurri kimliği nedeni ile Hurrileşmiş devletçiklere dönüşmüştü. Bu yapılar zamanla büyük Hurri devletleri oldular. Günümüz adları ile bu krallıklar Mezopotamya bölgesinin batısında şu şehirlerinde kurulmuştu: Nuzi, Ninive, Halaf, Karkami, Maldia, Harran, Hurri, Halpa, Kadeş, Tunip, Adisia. Diğer yandan Hitit Kralı I. Mursil'in Babil'e saldırısı ve burada Kassitlerin öncülüğünde Babil'de Kassitlerin iktidara gelişi, kuzey Mezopotamya'da Mitannilere siyasi bir imkân sağlamıştı. Babil ve Hitit bir yerde çökerken bölgede Kafkas-Aryan kültürel karışımlı karma kültürlü halkların Mitanniler ve Kassitler öncülüğünde yükselişi hızla yaşanmaya başladı. Mitanniler ve Kassitler birbirleri ile hiç savaşmadılar. İttifaklarını daha çok bölgedeki diğer güçlere karşı birlikte oluşturdular. İki halkın 500 yıl gibi zaman aralığında bu dostluğu dikkat çekicidir. Aryan Mitanniler-Kafkas Hurriler ile birlikte yaşadıkları için birçok tarihçi tarafından bu karma yapı açıklanamamıştır. Hâlbuki gerçekleşen yeni sosyal oluşumlar bir *"Anglo-Sakson", veya "Kelt-Frank"* karma kavmi oluşumlardan farklı değildiler. Mitanniler de Maryannular devletininin soylu bir sınıfı olarak adlandırılmışlardır. MÖ 15 yüz yıl sonrası *"Bu toplumlar oluşturmuş oldukları Hurri-Mitanni konfederasyonuyla zikredilen dönem itibariyle yakın doğunun Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü haline gelmişlerdi.*[66]*"*

Fırat ve Balikh nehirlerinin (Fırat Nehri'nin Urfa-Harran bölgesinden beslenen kolu) arasında kalan verimli topraklarda sembolik adı ile "Bereketli Hilal" bölgesinde aşağı yukarı MÖ 1530'da Mitanni

---

66- Bkz. Seton Lloyd, "Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Antolia Uygarlıkları", Çev. Ender Varinlioğlu, Tubitak Yay. Ank. 2003, s. 37.

krallarından Kirta öncülüğünde Mitanni Krallığı kuruldu. Mitanniler zamanla bölgenin Hurri egemenliğini ellerine geçirirler. Mitannilerin devlet sınırları, Waşşukani merkez olmak üzere Kerkük'ten Hatay'a kadar genişlemiştir. Waşşukani'nin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Harran'la Ninova arasında Batı Habur Nehri'nin kaynaklarına yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir. Çoğunlukla Hurri'li nüfusu ve Gutili Mitannilerden olduğu hala varsayılan aristokrasinin önderliğinde Mitanni Devleti'nin ilk başkenti bugünkü Ceylanpınar civarında bulunduğu sanılan Waşşukani oldu. Proto Ariyaca/Kürdçe bir ad olan Waşşukani'nin Türkçe karşılığı; "Güzel pınar"dı. Dımılkî (Zazaca'da) Waş= güzel, Kani=pınar) Mitannilerin Habur yakınlarında bulunan başkentleri Waşşukani en önemli yerleşim yeriydi. *-Bazı bilginler bu şehrin Habur üzerinde bulunan bugünkü "Resülayn" olduğunu kabul ederler.* Bölge doğal zenginlikleri sayesinde ve hızla gelişen uygarlıklar vasıtası ile gözle görülür bir cazibeye sahipti. Ortaya çıkan zenginlik bölge devletleri için oldukça çekiciydi. Mitanniler ülkesi, o dönemin dünya siyaseti bakımından çok önemli stratejik bir bölgesi idi. Fenike'den, Mısır'dan, Sümer'den ve İran'dan Mezopotamya'ya buradan Antolia ve Karadeniz'e, Akdeniz'e giden yollar Mitanniler ülkesinden geçiyordu. Bu avantajlı coğrafik durum Ön Asya'da Mitannilere büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Mitanniler daha sonra bölgesel avantajı kullanıp, Mısır ve Hitit krallıkları arasında üçüncü bir güç durumuna gelmiştir.

Mitannili aristokratik önderlik hızla yerel halk Hurrilerin gücü ve kültürünün çekim merkezi oldu. Mitannililer Kuzey Mezopotamya ve Aras ve Fırat'ın üstündeki bölgelere egemen oldular. Mitanni Devleti Mitannili yöneticilerin bir seçkin tabakası tarafından yönetilmeye başlandıktan sonra Hurriler anlaşılan, bölgede büyük siyasal bir güç oldu. Mitannili yöneticilerinin altında, Hurrililer, topraklarını güney ve batıya doğru oldukça genişlettiler. Kerkük'ün Asur topraklarının doğusundan Zagros dağlarından batıda Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Amed/Diyarbakır çevresinin kuzeybatı, batı ve güneybatı bölümü de Mitanni ülkesinin sınırları içerisinde kalıyordu. Kerkük'te ve özellikle bu şehrin yakın çevresindeki eski *Nuzi*'de bulunan ve yaklaşık olarak MÖ 1500 yılından kalma çivi yazılı tabletlerdeki bilgilere göre bu devirde bölge Mitanni Krallığına bağlı olduğunu gösterir.

Yeni istilacı Mitannili bu Hurri guruplar, Yakın Doğu'da özellikle ilk defa eğitimli at yetiştirmeleri ve arabalı savaşı yaygınlaştırmaları nedeniyle bölgede kısa zamanda bu teknik üstünlükleri ile önemli bir yer tutarlar. Bazı Türk tarihçiler de aynı tespiti yapmıştır. *"MÖ 17. yüz yıl sonrası bu topraklarda yaşayan Kürdlerin ataları da olduğu düşünülen Mitanniler'in Zagros Dağlarının üzerinden Yukarı Kuzey Batı Mezopotamya'ya Hurrilerin topraklarına geldikleri dönemdir."* derler.(67) Nitekim kendilerine Kuzeybatı Kürdistan'da küçük krallık ve prenslikler tesis ederler.

Hurriler ve Mitanniler anlaşılan yüz yıla yakın bölgede küçük beylikler halinde yaşamışlardı. Onların Beyliklerden daha ileri olan devlet sistemine geçişlerini engelleyen olayların başında göç istilalarının durmayışıydı. Kökenleri henüz tespit edilmeyen Asya'dan gelen ünlü *Hiksosların* istilaları da bu zaman periyodunda yer alır. MÖ 16. Yüz yılı sonlarına doğru, bölgeye yeni gelen Doğu Aryan kökenli savaşçı toplumla bir devlet örgütü haline gelmiş ve bu devlete resmi bir ad olarak Mitanni Devleti denmiştir. Mitanni, daha çok bölgeye verilen coğrafi bir isim olarak korunurken, halkın çoğunun Hurrili olması nedeniyle, onlar içinde bu Hurri adı genel bir tanım olarak kullanılmaya devam etmiştir. Biz bu tanımlamanın hatalı olduğunu düşünüyoruz. Hurriler MÖ 1750 sonrası Ön Asya'da *"Sinonimi/"karma kültürlü"*; "Kafkas-Doğu Aryan karma kültürlü bir topluluk" oldukları için *"Hurri-Mitanni"* tanımının daha doğru olacağı düşüncesindeyiz. Hurrilerin karma dönemde olmadıkları süreç için "Hurri" tanımı kullanılmaya devam edilebilir.

MİTANNİ DEVLETİ (MÖ 1530- 1076)

Hurriler-Mitanniler kuzeybatıda muhtemelen MÖ 1700'lerde beylikler döneminde Hititleri yenerek onların başkenti *Hattuşaş*'a girdiler. Tüm Hitit ülkesini ele geçirdiler. Hurri kabileleri oluşturdukları siyasal birlikle bugünkü Kuzeybatı Kürdistan'ın tamamını, batıda *Kilikya*'yı, güneyde *Kenan ülkesini*, *Antakya'yı, Suriye'yi* doğuda tüm modern Kürdistan topraklarını kapsayan yerleri ele geçirdiler. Fakat zamanla toparlanan Hititler, Kral I. Hattuşili (saltanatı MÖ 1660-1630) öncülü-

67- *Bkz. Türk Ansiklopedisi, "Hurriler", MEB, Ankara 1971, C.19, s. 388.*

günde Kuzey Suriye'ye yönelik askeri hareket düzenler. Hititler Karkamış, Antep ve Halpa'yı (Halep) ele geçirmeye çalışırken, Hurriler'in adı geçen kentleri savunma yönünden desteklemesi sonucu başarısızlığa uğrayarak, geri çekilmek zorunda kalırlar. Hititlerin bu başarısızlığının sebebi; Hurrilerin Mitanniler sayesinde sahip olduğu atlı arabalar ile oluşan teknik üstünlüktür. Atlı arabalar ilk defa savaş alanında Hurriler ile birlikte olan Mitanniler tarafından Mezopotamya'da kullanılmıştır. Henüz savaşlarda atlı araba kullanmayan Hititler, hasımlarının savaş alanında atlı arabalarla süratli bir şekilde hücumları karşısında oldukça şaşırırlar. Bu göçlerin bir sonucu olarak Zagroslardan Suriye'nin kuzey kısımlarına ve Güneybatı Kürdistan'a yerleşmiş olan daha sonra Mitanni adı ile tanınan soylu Doğu Aryan kültürlü kabilelerin bir kısmı bölge Hurri kabilelerinden ayrılırlar. Yeni siyasal oluşumdan bölgenin güçlü devletleri rahatsız olmuştur. İstilacı bu kabilelere karşı Mısır-Hitit birleşerek saldırmışlardı. Bu saldırılara karşı Hurriler, kendi düzenlerini daha önce birlikte oldukları kuzenleri Mitanniler ile yeniden kurmuşlardır. Anlaşılan Mitanniler gelinlerini Hurrilerden seçmişlerdi. MÖ 1530'lar da zamanla Hurriler bu Mitanni Hanedanlığının denetimine girerler. Tarihçi *Spayirzer*'e göre bu Mitanniler, Aryan kültürüne mensup ve Kürdlerin ecdatlarının adıdır. [68]

MÖ 1520'e kadar bölge genelinde *"Mitanni Devleti Mezopotamya ve Suriye'de "Hint-İranlılar" tarafından kurulan çeşitli krallıklardan ve küçük devletlerden (Hurrili diğer beyliklerden) oluşmuştu."*[69] Mitanniler, Hurri konfederal sistemi denemesinden sonra kurulan daha güçlü bir federasyon konumundadır. Mitanni, Mezopotamya'yı içine aldığı gibi, *Arrapha, Asur ve Mukiş* gibi küçük krallıkları da kapsamaktaydı.[70] İlk binyılın ilk yarısında, Hurriler Kuzey Mezopotamya ve Van Gölü arasındaki bölgede yaşamaktaydılar. Ama Hurrilerin egemen oldukları devletçiklerden birkaçı Kuzey Mezopotamya'da özellikle *Hanigalbat/-Xanigalbat* bölgesinde bulunuyordu. Bu devletçikler Asur'un kuzeyine Fırat Nehri'nin üst tarafında Hititlere daha önce vassal kalmış ya da geç Hitit sülalesinden gelen ailelerin denetiminde bulun-

68- - Bkz. E. A. Spesier, J AOS XLIX 1929 s. 227.

69- Bkz. http://global. britannica.com.

70- Bkz. F. Kınal, Eski Antolia tarihi, s. 93 v.d. 140 v.d.

muş beyliklerdi. Fakat bölgenin Hurri kimliği nedeni ile zamanla büyük Hurri devletlerine dönüştüler. Günümüz adları ile bu krallıklar Mezopotamya bölgesinin batısında şu şehirlerinde kurulmuştu: *Nuzi, Ninive, Halaf, Karkamış, Maldia, İşuva, Holvan, Xana, Samosate/-Semsur, Harran, Hurri, Halpa, Kadeş, Tunip, Adisia.* Diğer yandan *Hitit Kralı I. Mursil*'in Babil'e saldırısı ve burada Kassitlerin öncülüğünde Babil'de Kassitlerin iktidara gelişi, kuzey Mezopotamya'da Mitannilere siyasi bir imkân sağlamıştı. Babil ve Hitit bir yerde çökerken bölgede Kafkas-Aryan kültürel karışımlı halkların Mitanniler ve Kassitler öncülüğünde yükselişi hızla yaşanmaya başladı. Mitanniler ve Kassitler birbirleri ile hiç savaşmadılar. İttifaklarını daha çok bölgedeki diğer güçlere karşı birliktelik biçiminde oluşturdular. MÖ 15 yüz yıl sonrası Hurri-Mitanni toplulukları Kuzey batıya yerleşip, buralarda oluşturmuş oldukları konfederasyonlar ile zikredilen dönem itibariyle yakın doğunun Mısır'dan sonra en büyük siyasal gücü haline gelmişlerdi.[71] Mitanniler zamanla Hurri egemenliğini ellerine geçirirler. Mitannilerin devlet sınırları, Waşşukani merkez olmak üzere Kerkük'ten Hatay'a kadar genişlemiştir. Waşşukani'nin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Harran'la, Ninova arasında Batı Habur Nehri'nin kaynaklarına yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir.

Fırat ve Balikh nehirlerinin arasında kalan verimli topraklarda sembolik adı ile *"Bereketli Hilal"* bölgesinde aşağı yukarı MÖ 1530'da Mitanni krallarından *Kitra* öncülüğünde Mitanni Krallığı kuruldu. Kitra'nın Mitanni kralı olduğunu oğlu Şaussatar'ın mühür baskısının lejandında adı geçen Kral *"Kirta oğlu Paratarna"* şeklinde gösterilmişti.[72] Aslında ikisi kardeşti. Kardeşi Paratarna/Baratarna başka bir Hurri beyliğni yönetiyordu. Ayrıca Alalah kralı İrdimi'nin heykeli üzerindeki kitabesinde de Kral Kirta'dan söz edilmişti.[73] Çoğunlukla Hurri-Mitannilerden olduğu hala varsayılan Mitannili *Maryannulu* aristokrasinin önderliğinde Mitanni Devleti'nin ilk başkenti bugünkü Ceylanpınar-Habur civarında bulunduğu sanılan

---

71- Bkz. Seton Lloyd, "Tiirkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Antolia Uygarlıkları", Çev. Ender Varinlioğlu, Tubitak Yay. Ank. 2003, s. 37.

72- Bkz. A. Kammenhuber, Die Arier, s.64 v.d.

73- Bkz. E. Gaal. The king Paratarna died and was crematad? 1976. S.281-286.

Waşşukani oldu. *Proto* Mitannilerin başkentleri *Waşşukani (orjinal yazım Waśśukani)* en önemli yerleşim yeriydi. Bazı arkeologlar bu şehrin Habur üzerinde bulunan bugünkü *"Resülayn"* olduğunu kabul ederler. Bölge doğal zenginlikleri sayesinde ve hızla gelişen uygarlıklar vasıtası ile gözle görülür bir cazibeye sahipti. Ortaya çıkan zenginlik bölge devletlerini cezbediyordu.

Mitanni kralı Tuşratta'nın Akkadça yazı ile Mısır Firavunu III. Amensofis'e (MÖ 1413-1377) gönderdiği Hurrice yazmış olduğu mektubunda; "Mitanni Kralı" unvanı tanımını yapar. Bunun yanısıra ülkesinin *"Hanigalbat"* şeklinde tanımını verir.[74] *"Mitanni"* adı eski çivi yazım Kral I. Şuttarna tarafından kullanılan şekli *Ma-i-ta-ni'* dir. Daha sonra ise Mitanni adı; *"Mi-i-it-ta-bir-bir-ni, Mi-i-it-ta-bir-ni, Mi-i-ta-bir-bir-(ni), Mi-i-ta-bir-ni"* şeklinde çeşitli yazılımlarının olduğu Mısır formu içinde Firavun III. Thutmose (MÖ 1490 -1436) kaleme aldığı yıllık yazıtlarında bulunur.[75] *"Mi-ita bir"* sanki günümüz Kürçesinde; *"Mitra'ya inananlar"* manasına geliyor. "Mitanniler; Kerkük tabletlerinde kendileri tarafından *"Maiteni"* şeklinde, Mısır belgelerinde ise *"Maryannu, Nahrin ve "Mitanni"* adlarıyla bahsedilmektedir. Mitanni ülkesine Mısırlılar ve Suriyeliler Asi ve Fırat nehirleri arasında kalan topraklara *"Naharina" (Nhrn),* Asurlular ise *"Hanigalbat"* adlı bölgede yaşayanlar anlamında bir tanımı veriyorlardı.[76] *Hititler "Hurrileri, "Ḫu-ur-ri" şeklinde kullanıyordular. "Hanigalbat" adını taşıyan bölge Asur kralı Tiglathpileser'e göre Milidya (Malatya) bölgesinde idi. Sonra Kuzey Mezopotamya "Hanigalbat" olarak tanımlandı. Yani "Hanigalbat" bir coğrafik addı. "Mitanni" ise siyasi bir tanımlamaydı. Mitanniler için kullanılan her üç adında uluslararası bir kabulü vardı. Hitit yıllıklarının işaret ettiği gibi Hurri halkı Kuzey Suriye'nin yerleşik halkıydı."*[77]

74- Bkz. I.Gelb, HS s. 72-80 Mektuplar: EA 24, III 103 v.d. EA 24, IV 127.

75- Bkz. Antika meraklıları Dergisi XIX 42 S. Smith. "Mi-ita bir" cümlesi sanki günümüz Kürçesinde; "Mitra'ya inananlar" manasına geliyor.

76- İslami devirlerde ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye, "ada" manasına gelen "Cezire" denilmiştir.

77- Kaynak: Astour, "Ḫattusiliš, Ḫalab, and Ḫanigalbat" Journal of Near Eastern Studies 31. 2 (April 1972:102–109) p. 103.

Mitannili *"Maryannu"* tanımı *"Arayannu"* Aryan tanrısı ile alakalıydı. Yaşanan dönemlerde bölge halklarının toprakları onların en yüce milli tanrısı ile isimlendirilirdi. Mitannilerin doğu Aryan bit topluluk olduğu, Hititlerin başkenti Hattuşa'da bulunan, Mitannili at yetiştiricisi *Kikkuli*'nin *"At yetiştirme metninde"* geçen ve kesinlikle Hurrice dilde olmayan bazı teknik Ariya'ca terimler ancak belli *Ariyaca/-Sanskritçe* dili öğeleriyle açıklanabilmekteydi. Aryan Mitanniler- Kafkas Hurriler ile birlikte devlet katında yaşadıkları için birçok tarihçi tarafından devletin soylu bir sınıfı olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca onları bölgenin bütün devlet katlarında yönetici, eğitmen olarak buluyoruz. Maryannular doğuştan özgür kabul edilmişlerdi. Dokunulmazlar imtiyazlarını yönetici ve ruhban kimlikleri ile elde etmişlerdir. Hatta bölgede Maryannu hakkı ölçütü hukuki alanda oluşmuştu. Bu görünüm Mitannileri Doğu Aryan kültürlü gösterir. Aynı zamanda Hindi - İrani konuma sokar. Nüfusu çoğunlukla Hurriler tarafından doldurulan Mitanni devleti, ayrıca isimleri Hint-Aryan kültürel görünümlü olduğunu gösteren Krallar tarafından yönetildi. Hurrilerin de asaleti olan *"Maryannu"* adlı yönetici bir tabakası vardı. Mitanni Devleti tanımı yanında kral *Tuş'ratta* kendisini *'Hurri kralı'* olarak adlandırır. Hitit Boğazköy belgeleri Hurri olarak *Mitanni/Maryannu,* halkından bahseder.

Mitanniler ülkesi, o dönemin dünya siyaseti bakımından çok önemli stratejik bir bölgesi idi. Onlar yalnız bereketli Hilale ve Yukarı Mezopotamya'ya hükmetmiyorlardı; bir yandan *Kizzuwatna* (Adana Bölgesi) üzerinden Çukurova'ya, diğer yandan Fırat ve Dicle'nin bereketli vadilerine sahip olmuşlardı. Yaşanan devirde bilinen dünyanın en zengin bölgelerinden birine sahiptiler. Fenike'den, Mısır'dan, Sümer'den ve İran'dan Mezopotamya'ya buradan Antolia ve Karadeniz'e, Akdeniz'e giden yollar Mitanniler ülkesinden geçiyordu. Bu avantajlı coğrafik durum Ön Asya'da Mitanniler'e büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Mitanniler daha sonra bu avantajı kullanıp, Mısır ve Hitit krallıkları arasında üçüncü bir güç durumuna gelmiştir. Mitanni'li aristokratik önderlik Maryannular hızla yerel halk Hurrilerin gücü ve kültürünün çekim merkezi oldu. Mitannililer Kuzey Mezopotamya ve Aras ve Fırat'ın üstündeki bölgelere egemen oldular. Mitanni Devleti Hurrilerin değil ama Mitannili yabancı yöneticilerin bu seçkin tabakası tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Hurriler anlaşılan, Mitannilerin

önderliği altında bölgede büyük siyasal bir güç oldu.

Hurriler, topraklarını güney ve batıya doğru oldukça genişlettiler. Kerkük'ün Asur topraklarının doğusundan Zagros dağlarından batıda Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Diyarbakır çevresinin kuzeybatı, batı ve güneybatı bölümü de Mitanni ülkesinin sınırları içerisinde kalıyordu. Kerkük'te ve özellikle bu şehrin çevresindeki eski Nuzi'de bulunan ve yaklaşık olarak MÖ 1500 yılından kalma çivi yazılı tabletler, bölgenin bu devirde Mitanni Krallığına bağlı olduğunu gösterir. Hurri-Mitanni kavimleri görünüm olarak günümüz Kürdistan topraklarına yaklaşık olarak hükmediyorlardı. *"Antolia'nın efendisi olan Batı Aryan kültürlü Hititler, Mitannilerin zamanla Hurrilerin aleyhinde genişlemesiyle bu krallığı ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır."*[78] *"MÖ 13. Yüzyılda Mitanniler üzerine bir sefer düzenleyen Batı Aryan bir kavim olan Hitit kralı I. Şippilulima, Mitannilerin merkezine ulaşarak bu devleti ele geçirmiştir. Ancak Mitannilerin düşmesiyle Sami Asurlulardan kaynaklanan potansiyel tehlike karşısında Mitanniler, Hititlere bağlanarak tampon devlet konumuna getirilmiştir."*[79]

Daha sonra yaklaşık olarak MÖ 1300 sularında Asur kralı I. Salmannasar, Mitanni krallığını ele geçirerek buraları Asur eyaleti haline getirdi. Ancak her ne kadar Asurlar bölgeyi ele geçirmişlerse de Hitit uygarlığı bu dönem bütün Kuzey Batı Mezopotamya'da etkisini artırarak devam ettirecektir. Waşşukan'inin Asurîlere kaybedilmesinden birkaç asır geçtikten sonra Mitanni'nin Dicle'nin güneyinde ve batı yakasında kalan kısımları özellikle ovalık alanlar tamamıyla Sami soylu kabilelerce Asurlaşmış oldu. Mitannilerin güney kısımları Asurların egemenliğinin pekişmesi ile birlikte zamanla Ârâmileşti. Asur işgal ettiği bölgenin insanını hem köleleştiriyor, hem de yerini değiştiriyor yani iskâna tabi tutuyordu. Bölge insanının büyük bir kısmı Asur'un egemen olduğu güneydeki çöllere sürülmüş, buralardan getirilen *Semitik Berberiler, Ârâmiler* Mitanni topraklarına yerleştirilmişti. Hurricenin kullanımı ise bütün yeni Asur İmparatorluğu'nun hudutları içerisinde caydırılmaya başlandı.

78- Bkz. LLOYD, Seton, "Early Highland Peoples of Anatolia", London 1969.s.37, Suavi Aydın, v.d. a.g.e. s. 37.

79- Bkz. J. G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Antolia, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay. Ankara, 2001,

Netice olarak konuşulan dil bu zaman dilimi içerisinde tamamıyla Ârâmîce'ye dönüştü. Bununla beraber, Hurricenin yakın akrabası ve lehçesi olan Urartuca kuzeyde dağlık araziler üzerinde kurulan yeni Urartu devleti hudutları içerisinde yaşamaya devam etti.

Bu Kafkas ve Aryan kültürlü topluluklar tarihsel olarak çağdaş görünümlerinde tanımladıkları farklı adlar ile tanımlansalar da benzer kültürel kimlikleri içinde oldukları bugün tespit edilmektedir. Devamında bu toplulukların tamamına daha sonraki tarihlerde yine karışık kültürleri içinde başka adlar ile: *Nahiri, Mannai, Urartu, Komagene, İşuva (Muşki/Sophene), Adiabane,* vs. şeklinde karşılaşırız. Çünkü bölge sürekli olarak Aryan göçlere ve istilalara bu tarihsel dönemlerde karşılaştı. Özellikle MÖ 1500-800 yılları arasında Ön Asya'nın bu bölgesinde görülen Kafkas-Aryan kültürel karışım ve karmaşa içinde kültürel olarak Hint-Aryan yeni toplulukların bir gelişimi ve kimliksel oluşumları söz konusudur. *Hitit, Luvi, Hurri, İşşuva, Frig, Muşki, Mitanni, Asur* ve MÖ 10. yüzyıl sonrası bu halklara katılan: *Kimmer, Saka/İskit ve Med, Pers, Ermeni, Selefkos/Grek Aryan, Sami ve Kafkasik* kabilelerini Batılı ve Bölge tarihçileri daha çok Kürdlerin kültürel kavmi oluşumunda rol oynamış kavimleri olarak öne çıkarır. Bu tespit doğrudur. *Kürdler*, Doğu Aryan kültürleri ile coğrafya olarak Kürdistan'da bulunan bu halkların kültürleri ile etkileşimler yaşaması sonucu MÖ 400 sonrası doğmuş bir kavimdir. Doğu Aryan kültürünün temsilcisi olan Mitanniler bu oluşumun Kürdistan'daki embriyonudur. Asurîler Mitanni topraklarına girdikten sonra bölge halkını tanımlamış ve kayıt altına almışlardı. Mitanni toprakları, MÖ X. ve IX. yüzyıllardaki Asur kralları II. Adad-Nirari ve III. Şulmanu-Aşared'in yazıtlarında Hanigalbat ismi coğrafî bir bölgenin adı olarak kullanılmaya devam ettiler. Diğer yandan Mitanni bölgesine yapılan seferlerde bölge halkı için Asurîlerin yeni tanımlarına rastlarız. Asur Kralı Tiglath Pileser'in - MÖ 1114-1076- eski Mitanni topraklarında kalan Van dağlarının güney çevresindeki bölgelere yaptığı seferde fethettiği bölgelerin halkı arasında yer alan gruplardan birine *"Qudu/Qurdi/Kurti"* veya *"Kurtie"* adında bir bölge halkından bahseder. Bilindiği üzere bölge Akkad döneminde *Guttium* bölgesi olarak tanımlanırdı. Anlaşılan Akkadca *Guti* tanımı Asur döneminde *"Qutu/Qurti"*ye dönüşmüştü. Bahsi geçen halk günümüzde *"Kurdistané kur"* (Derin Kürdistan) diye bahsettiğimiz

bölgenin halkıdır. Günümüz Kürdistan coğrafyasında bu bölge; *Şırnak-Hizan-Hâkkari-Aveşin-Ravanduz-Gever-Mırgever-Tırgever* daha güney doğuda *Hamadâna* uzanan bölgeleri içine alır. Asur kralının tanımladığı "*Qutu/Qurti*" bu bölge halk adı MÖ 400 yıllarda *"Karduk"* olarak telâffuz edilir. Daha sonraki yüzyıllarda *Kürd* kavminin adı olmuştur. Yani yazılı tarihte ilk defa Asurca *"Qutu/Qurti"* adı, Grek-Ermeni gelişimli *Karduk* sonrası *"Kurd"* adı kullanılmıştır. Söz konusu *Kurdie*'lilerin yaşadığı bölge Asur kayıtlarında da "*Azu Dağı*" olarak verilmektedir. Bu Azu Dağı adlı bölge; günümüzde Bitlis'e bağlı bir kasaba olan ve günümüzde "*Hizan*" diye de adı kullanılan bölgenin ta kendisidir. Aynı adlandırma adı geçen kabile *Bitlisli Şeref Han* tarafından MS 1597 yazılmış *"Şerefname"* adlı tarihi eserde de adı geçen "*Hizan Kürdleri*" ile aynı kabile olduğu ileri sürülmüştür. Anlaşılan "Hizan Kurdi'leri için kullanılan Asurîce "*Qutu/Qurti*" tanımı Asur'dan bu güne evrim geçirerek; Asurîce Kurdi, Yunan-Roma metinlerinde; "*Cyrti*" (Latince okunuşu "*Kırti*", Ermenice'de; "*Kardu/Xordo*", Farsça'da; "*Kurdi*", Arapça'da; *"Ekrad"*, Grekçe'de; "*Karduk*" sonraki yakın çağda Türkler tarafından ise; "*Kürt*" oldu. Kısacası Hurriler Kürd oluşumunda yer alırlar. Tıpkı Anglo-Saksonların İngiliz milletini, oluşumunda farklı kültür grubunda olan her iki halkın bu milletin oluşumunda yer alması gibi konumu vardır.

KUZEY SURİYE'DE MİTANNİ-MISIR MÜCADELESİ

Hiksos istilası sonrası içine kapanan Mısır ve Hititlere karşı Mitanniler Hanigalbat'ta ve Kuzey Suriye'de gittikçe egemenliğini artırır. Hiksos egemenliğini püskürten ve toparlanan Mısır ve Hitit Mitanniler'e karşı harekete geçer. Mitannililer Mısırlılara karşı koyabilmek ve Suriye-Filistin hâkimiyetini Firavunlara kaptırmamak için civardaki küçük prenslikleri idareleri altına alarak büyük bir ordu ile Mısır Firavunu III. Tutmes'in (saltanatı MÖ 1490-1436) ordularını Megiddo'da (Kudüs'ün 70 km Kuzeyinde tarihi bir şehir) durdurmayı başarırlar. Ancak Mitanniler'in bu başarılarının ömrü, Mısır'ın güçlü orduları karşısında pek de uzun sürmez. Mısır Firavunu III. Tutmes MÖ 1477'de ordularıyla Mitanniler üzerine yürüyerek uzun ve kanlı

savaşlardan sonra Kadeş'i (Trablus'un 50 km doğusunda tarihi bir şehir.) ele geçirir; sonra da Fırat boylarına kadar ilerleyerek MÖ 1473'de Kuzey Suriye'yi kısa bir süre denetimi altına alır. Mitanni büyükleri ve yöneticileri olan Maryannular, bu kanlı savaşlar esnasında bölgedeki gizli mağaralara kaçarlar. Bu dönemde işgal altındaki Mitanni kentlerinde, çıkan isyanlardan dolayı Firavun bunları birkaç kez bastırmak zorunda kalır. Böylece Kuzey Batı Kürdistan ve Kuzey Suriye'deki topraklar kısmen Mısır etkisinde kalır. Bu durum Mitanni Kralı Şaw-satar'ın (MÖ 1440-1410) MÖ 1435'te Kuzey Suriye'yi ve Kuzey Batı Kürdistan'ı tümüyle ele geçirmesine kadar devam eder.

MÖ 1453 yılında Firavun, Fırat'ı geçerek, Mitanni başkenti Waşşukani'yi tehdit etmesi üzerine, Kral Şaw-satar'ın onunla Suriye ve Filistin'de Mısır Firavun'un hâkimiyetine ve her sene belirli bir vergi vermeyi kabul etmek suretiyle bir anlaşma yapmış olduğu görülür. Bu olay Mitannilerin düşmanı olan Hititleri oldukça sevindirir ve II. Tuthaliya'nın (saltanatı MÖ 1460-1440) Firavun'a tebrik sunup, ona hediyeler ve elçiler göndermesine sebep olur. Mitanni Kralı Şaw-satar (Gece yıldızı), Firavun'un bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilerek, ülkesinin yaralarını sarmak ve ekonomik yönden ayakta durmasını sağlamak için bütün gücüyle çalışır. MÖ 1435'de Harran üzerinden geçerek, herhalde bu sıralarda Mitanniler ile Musul'un kuzeydoğusunda yerleşik Hurriler ile arası açılmış olmalı ki, Hurriler ülkesine yürür ve burayı ele geçirir. İsyancı bölgeyi ele geçiren Şaw-satar, zaman geçirmeden Asur üzerine yürür ve kenti ele geçirir. Asur prensliğinde 1. Asurrabi ve II. Asurnirari'nin bulunduğu bu zamanda Asur, Kassit krallarının etkisinden kurtulur, ancak bu kez de Mitanniler'e tabi olmak zorunda kalır. Kral Şaw-satar, Asur kentinden birçok kıymetli eşyalarla birlikte şehrin altın kapısını da ganimet olarak başkenti Waşşukaniye götürür. Şaw-satar'ın bu başarılı faaliyetinden sonra, Mitanniler'in doğu sınırları Zağros Dağları'na kadar genişler. Kuzey Suriye'deki eski denetim alanları olan Halep ve Kadeş bölgeleri de tekrar Mitanni hâkimiyetine girer.

Mitanniler de devletlerinin bu yorgun döneminde daha geniş toprakları kontrol etmek ve özellikle Suriye üzerindeki emniyetleri için MÖ 1425-17 Mısır Kralı IV. Thutmose ile barışçıl bir dış siyaset ter-

cih ettiler. Mısırlılar ile evlilik yolu ile barış sağlamaya çalıştılar. Nitekim Mısır kralı IV. Tutmes'in Mitanni Kralı I. Artatama'nın kızıyla evlenmesi, bu iki devlet arasındaki dostluk bağlarını güçlendirdi.

HİTİTLER İLE SAVAŞ

Mitanni Krallığı'nın karşısına Mısır'dan sonra tehdit olarak, bu kez de Hitit Krallığı çıkar. Bir ara Hitit Kralı II. Tuthaliya Kuzey Suriye'ye yürümüş ve Halep'i ele geçirmişti. Güneye doğru genişleyen Hitit akınları, Firavunların Suriye ve Filistin'deki sınırlarını yıkabilirdi. Mitanni Kralı Şaw-satar da bu yeni ve tehlikeli durum karşısında Firavun'la birleşme gereğini duyuyordu. Ayrıca Mitanniler'in Doğu ve Güneydoğu sınırları da pek güvenilir görünmüyordu. Bu arada Asurîler Mitanniler ile intikam savaşlarına hazırlanıyorlardı. Bütün bu tehlike ve tehditler karşısında güçlü bir müttefike ihtiyaç duyan Mitanni kralı, Mısır Firavun'u II. Amenofis'e (saltanatı MÖ 1436-1412) bir heyet göndererek kesin bir antlaşma, birleşme ve işbirliği yapmak isteğini bildirir.

Mısır ile Mitanni arasında yapılan antlaşma, sonradan bu iki hanedan aile arasında meydana gelen evlenmeler ve devletlerarasında yapılan ticaret anlaşmaları ile pekiştirilir. Şaw-satar'dan sonra Mitanni tahtına geçen *I. Artatama* (saltanatı MÖ 1410-1400) Firavun IV. Tutmes ile dostluk ve barış anlaşması imzalar ve kızını Firavun'a eş olarak verir. Mitanni prensesi ile evlenen Firavun, ona ana kraliçe unvanını verir. Mitanni prensesi, IV. Tutmes'in yerine geçecek olan III. Amenofis'i doğurmuştur. Firavun III. ve IV. Amenofis'ler de birer Mitanni prensesi ile evleneceklerdir. Mısır'da Kassitli Kardunya prenslerini de katarsak Kraliyet ailesinde beş nesil Mitanni ve Kassit soy görünür. Anlaşılan din tartışmalarının ve çatışmalarının yoğun olduğu döneme damgasını vuranlar Hint dini inançları olan Doğu Aryan Prenseslerdir.[80] Mısırlılar ile iyileşen bu koşullarda Mitanniler, MÖ 1411 yılında Hanigalbat'ın batısındaki Kizzuwatna Devletini (Adana ve Kuzey civarı bölgesini) ele geçirip, topraklarını genişletmek imkânına sahip olurlar.

80- Bkz. Mısır'da güneş tanrısı Ra'nın yükselişine.

Mitanni Krallığı, Ön Asya'nın güçlü devletlerinden biri olmaya çalışırken, I. Artatama ölür. Yerine oğlu sonra tahta geçen oğlu *II.Şawuşşatar* (saltanatı MÖ 1400-1385) geçer. Kral Şawuşşatar'nın ölümünden sonra oğulları Artaşumara ve II. Artatama arasında taht kavgası çıktı. Varis kralların biri Mısırlıları, başka biri Asurîleri veya Hititleri tutan gruplar yüzünden zamanla Mitanniler zayıflamaya ve parçalanmaya başladı. Hurri Kralı *II. Artatama* düşmanları olan Hitit Kralı I. Şuppiluliuma (Saltanatı MÖ 1380-1345) ile birleşerek ve onun da yardımıyla, kardeşi Artaşumara'nın (Saltanatı MÖ 1385-1380) üzerine yürür. Yapılan savaşta Hitit kralının Mitanni kralı II. Artatama'ya haber göndermesine karşılık, kral başkenti Waşşukani'den çıkmaz; Hitit ordusu oraya ilerleyince, Artaşumara, yanlısı Mitanni askerleri tarafından yakılan ekinler ve kapatılan kuyular yüzünden, Hitit ordusu aç ve susuz kalarak geri çekilmek zorunda kalır (MÖ 1380). Artaşumara kardeş kavgasından galip çıktı. Mitanni kralı Artaşumara, yenilgiye uğrattığı Hitit ordusundan eline geçen ganimetlerden bir kısmını ve iki Hitit esirini, akrabası ve dostu olan Mısır Firavunu III. Amenofis'e hediye olarak zafer şahanesi olarak gönderir.

Bu savaşta istediğini alamayan II. Artatama ülkenin kuzeybatı kısmını alarak burada başkenti Urfa- tahmin edilen- olan bağımsızbir Hurri Krallığı kurar. Artaşumara ise, Mitanni tahtına oturur. Beş yıl sonra MÖ 1380'de, Uthi adlı bir isyancı, Artaşumara'yı öldürerek Mitanni tahtına henüz çocuk yaşta olan Tuşratta'yı (Saltanatı MÖ 1380-1350) oturtarak ülkenin idaresini ele geçirir. Tuşratta büyüdükten sonra, Uthi'yi ortadan kaldırarak babasının tahtı üzerinde tek yetkili olarak hükmedecektir. İlk saldırısı başarısızlıkla sonuçlanan Hitit kralı I. Şuppiluliuma, düşmanı olan bu ülkenin içişlerini her zaman dikkatle izlemiş ve patlak veren bazı iç kavgaları kendi lehine kullanmak istemişti. Aslında Mitanni sorunu şimdilik kolayca çözülebilecek bir sorun değildi. Fakat yeni kralın çocuk oluşu taze bir fırsat doğurmuştu.

Antolia'daki güvenliği sağlamak ve siyasal alanlarda güçlenmek amacına yönelik olarak, Mitanni ile Hitit ülkeleri arasında bir tampon bölge oluşturan Kizzuwatna Kralı Şanuşşara ile bir antlaşma yapıp, bu ülkeyi de yanına alan Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın, bu dönem Mitanni ülkesine ikinci bir sefer düzenleyerek başkent Waşşukkani'yi yağmala-

dığı görülür. Mitanni kralı Tuşratta, her nedense kesin bir savaştan kaçınır ve bu durum Hitit kralının Kuzey Suriye'yi yağmalamasına, Halep'i MÖ 1377 yılında tekrar Hitit hâkimiyetine sokmasına sebep olur. Büyük bir hezimete uğrayan Tuşratta, istemeyerek de olsa, Fırat'ın Batı kısımlarını ve Halep'i Hititlere bırakmak zorunda kalır. Bu dönemde Tuşratta için Hititler'den sonra ikinci bir potansiyel tehlike ise, Asur kentinde filizlenmekteydi. Mitanni karşıtı olan gruplar güçlenmişler ve Asur prensliğine Eriba-Adad'ı getirmişlerdi. Bu prens, göreve gelir gelmez, Mitanni bağımlılığından kurtulmak için bütün gücüyle çalışmaya başlamıştı. Mitannilerin felaketlerle uğraştığı bir dönemde Yunanca adı ile Firavun III. Amenofis (III. Amenhotep, Akkad dili Nimmurja ismi eski Mısır diline göre Amâna-Ḫâtpa olup, "*Amun hoşnuttur*" manasına geliyor.) MÖ 1370 yılında Waşşukkani'ye bir heyet göndererek, Tuşratta'nın kızı Tadu-hapa'yı (Mısırlılar ona; "*Taduçepa*" diyordu.) evlenmek amacıyla ister. Tuşratta daha önce Mitanni Kralı II. Şuttarna'nın kızı Kiluçaspa ile evlidir. *Taduhapa/Taduçepa*'yı da istemiş olması huzursuzluk yaratmıştır. Mitanni Kralı Tuşratta birçok mazeretler öne sürerek buna razı olmaz. Devam eden ısrarlar ve uzayan yazışmalar sonucunda, bunu kabul ederek, kızı ile birlikte kıymetli eşyaları da Mısır'a gönderir. Mısır Firavunu III. Amenofis eş olarak evlendiği Taduhapa prenses anısına birçok eser yaptı. Örneğin bu yabancı prenses eşlerden ilki olan Mitanni kralı II. Şuttarna'nın kızı Kilüchapa'nın Mısır'a gelişinde yanında 317 tane hizmetkâr kadın bulunduğu Firavun'un ünlü bu büyük böcek heykellerin birinde anılmaktadır. Yazılı büyük böcek heykellerinden 11 tanesi ise III. Amenhotep'in II. Hükümet yılında ilk eşi olan Tiya için büyük insan gücü kullanarak, kazdırıp ve suyla doldurttuğu yapay göl onun anısına yaptırılmıştır. Sonuçta; evlenme ve kız isteme ısrarlarına, Tuşratta'nın istemeyerek de olsa rıza gösterdiğini görüyoruz. Tuşratta, belki Mısır ile aradaki dostluğun bozulmaması ve mevcut ittifakın ortadan kalkmaması için, bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Mitannilerin Mitra'ya güçlü bağlılığın ifadesi Mısır'da ki tezahürü olmuştur. Aryan dini kültürü Mitracılık, Firavun Mısır'a IV. Amenhotep'e gelin giden, Mitanni'li Kral Tushratta'nın (MÖ 1382-1342) kızı Prenses Tadu-hapa tarafından Mısır'a taşınmıştır.[81] Mısırlar *"Mitra"* tanrısının kült karşılığı *"Ra" ve Aton*'un Güneş Tanrısı kültünü ifade etmesini dikkate almış ve bu

tanrıları öne çıkarmış ve *Aton*'u tek tanrı yapmışlardı. İleride görüleceği üzere Firavunlar, hiçbir zaman Mitanniler'e yardımda bulunmamışlardı. Ayrıca Mısırlılar aynı zamanda Mitannili Prensesler ile evliliklerden sonra hısımlarına saldırmamışlardır. Sonuçta en azından Mitanniler güneydeki düşmanları Mısır'ı, hasımlıkda kuzenlik yolu ile saf dışı bırakmışlardı. Geriye Hititler ve Asurîler kalıyordu. Lakin iç meseleler de hala devleti içten kemiriyordu. *"MÖ 13. Yüzyılda Mitanniler üzerine bir sefer düzenleyen Batı Aryan bir kavim olan Hitit kralı I. Şippilulima, Mitannilerin merkezine ulaşarak bu devleti ele geçirmiştir. Ancak Mitannilerin düşmesiyle Sami Asurlulardan kaynaklanan potansiyel tehlike karşısında Mitanniler, Hititlere bağlanarak tampon devlet konumuna getirilmiştir."*[82]

Hitit Kralı *I. Şuppiluliuma*, Mitannilerin iç çekişme durumundan faydalanarak, hem Mitanni'yi hem de Suriye'yi ele geçirme projesini uygulamaya koyar. Mitanni kralı Tuşratta, Mısır'dan yardım alamamasına rağmen, ülkesini kahramanca savunmaya niyetlidir. Hitit kralı, bir taraftan Tuşratta'nın kardeşlerini, diğer taraftan da Lübnan bölgesindeki Sami-Amurru Beylerini elde etmeye çalışır. Sonunda bu faaliyetlerinde başarılı olur. Mitanni prenslerinin ayaklandırılan menfaatleri, ülkedeki birliği ve gücü gevşetir. Amurrular'ın durumu da Mısır'ın Suriye üzerindeki etkisini oldukça sarsar. Kendi projesinin gerçekleşmesine yarayan bu gelişmeler sonucunda, Mitannilere saldırıp son darbeyi vurma zamanının geldiğini gören Hitit kralı, ordusunu harekete geçirir. Mitanni Kralı Tuşratta, dostu olan Mısır Firavun'u IV. Amenofis'e ardı ardına gönderdiği mektuplarda ondan acilen yardım ister. Ancak Firavun, kurmuş olduğu yeni dinle meşgul olduğundan, kiM.S.e ile ilgilenecek bir durumda değildir. Kendisi de iç karışıklıklar ile uğraşmaktadır. MÖ 1366'da başkent Waşşukani'ye saldıran büyük Hitit ordusu karşısında bir şey yapmaya fırsat bulamayan Tuşratta, hezimete uğrar ve kaçmak zorunda kalır. Mitanni prenslerinden çoğu esir edilerek, Hitit'e götürülür. Yenilgi nedeniyle Mitanniler arasında

---

81- Bu kraliçeye Mısır'da Tadukhipa adı verilmiş, Nefertiti adı ile de adlandırılmıştır. See, Tyldesley, Joyce. Nefertiti: Egypt's Sun Queen. Penguin. 1998.

82- Bkz. J. G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Antolia, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay. Ankara, 2001.

kargaşa çıkar. Mitanniler arasında çıkan bu kargaşalıklar esnasında Kral Tuşratta oğullarından biri tarafından öldürülür. Tuşratta'nın küçük oğlu Mattivaza, babasına sadık ve fedakâr adamları tarafından Babil'e kaçırılarak ölümden kurtarılır. Bir süre sonra Mattivaza'nın kendisine esir muamelesi yapılan Babil'den, yanındaki adamları tarafından kaçırıldığı ve nice zorluklarla Antolia'ya ulaşarak, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'ya sığındığı görülür. İktidar mücadelesi Mitanni'de baş gösterir. Kraliyet soyundan Hurri Şuttuma'ya karşı Hititler Kralı I.Şuppiluliuma'nın desteklediği Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza içinde olduğu Hanedanlık Savaşları başlar. Mattiwaza bu savaşta galip gelir ve Hititlerin ona yardımlarından ötürü onların vasıllığını kabul eder. Kısa bir süre sonra Hitit kralı I. Şuppiluliuma oğlu Piyassili'yi ve damadı olan Mattivaza'yı eski bir Mitanni kenti olan Karkamış üzerine gönderip, orayı ele geçirmelerini sağlar. Bunlar daha sonra Waşşukani üzerine giderken, bu arada Harran'ı da alarak kendilerine bağlarlar. Harran'ın bu sıralarda kimlerin elinde bulunduğu bilinmiyor.

Usta siyasetçi Hitit kralı, o sıralarda büyümekte olan Asur Krallığı'nın, gelecekte ülkesi için bir tehlike oluşturabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak, Mattivaza'yı güzel bir şekilde karşılar ve ona kızını da vererek Mitanni Krallığı'nı kendine bağlı bir tampon devlet halinde yeniden kurar. I. Şuppiluliuma'nın işini sağlama bağlamak için, Mattivaza (saltanatı MÖ 1350-1320) ile MÖ 1350 yılında bir de antlaşma yaptığı görülür. Yemin Tanrıları arasında yer alan Harranlı *Sin (Ay) ve Şamaş* (Güneş)'ın da şahit tutulduğu bu antlaşmada Hitit Kralı şöyle der: *"Kral Tuşratta'nın oğlu Mattivaza'yı elinden tuttum ve onu babasının tahtına oturtacağım. Kızımın hatırı ve büyük bir ülke olan Mitanni mahvolmasın diye büyük Hitit Kralı, bu ülkeyi yeniden canlandırdı. Tuşratta'nın oğlu Mattivaza'yı elinden tuttum ve kızımı ona eş olarak verdim. Mattivaza kral olduğuna göre, Hitit ülkesi kralının kızı da Mitanni ülkesinde kraliçedir. Sen ey Mattivaza, kızımın üzerine başka kadın alma! Ona, başka bir kadın eşdeğer duruma gelmesin; kızımı ikinci kadın derecesine indirme. Mattivaza, gelecekte benim oğullarımın gerçek kardeşi ve eşitidir. Mattivaza'nın çocukları da benim çocuk ve torunlarımın eşiti olacaktır. Hitit ve Mitanni ülkesinin halkı, gelecekte birbirlerine kötülük etmeyeceklerdir... Hitit ülkesi kralı savaşa giderse, Mitanni kralı da*

onunla gidecektir. Mitanni'nin düşmanı olan Hitit'in de düşmanı olacaktır. Hitit'in dostu olan Mitanni'nin de dostu olacaktır. "[83]

Görüldüğü gibi, Hitit kralına adeta bağımlı bir durumuna gelen Mattivaza, Hitit başkenti Hattuşaş'tan gelen emre göre, hareket etmeye mecbur bırakılır. Bu durum karşısında Mitanni Krallığı da doğal olarak gerilemeye ve çökmeye başlar. Hitit Kralının, Tuşratta'nın oğlu Mattivaza ile imzaladığı vasilik antlaşmasına göre, Hitit Kralının kızı, Mitanni Kraliçesi olacak, yalnız bu Kraliçenin çocukları Mitanni tahtına çıkacak; Mitanni halkı yeni Hanedana bağlı kalacak; iki devlet birbirleriyle dost ve müttefik olarak dış düşmanlara karşı birlikte hareket edecekti. Fakat Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın MÖ 1345 yılında bulaşıcı bir hastalık sonucu ölmesi üzerine; Arzava, Kizzuwatna ve Mitanni gibi Hitit/Hattuşaş'ın egemenliğinde olan vasıl devletler, kendi hâkimiyetlerini ilan ederek bağımsızlıklarını tekrar kazanırlar.

MİTANNİ ÜLKESİNİN ASUR'A TABİ OLUŞU

Diğer yandan Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra, önceleri bağımsızlıklarına kavuşmuş olan Asurîler saldırıya geçerek Mitanni Krallığı'nın doğu bölgelerini ele geçirmeye başladılar. Asur Kralı I. Adad-nirari MÖ 1307- 1275 eski Mitanni topraklarını fetih etti. Asur Kralı I. Adad-Nirari, Hitit etkisinin gittikçe arttığı dönemde, Mitanni-Hanigalbat bölgesini ele geçirmek amacıyla hazırlıklara başlar. Ancak Mitanni Kralı I. Şattuara (MÖ 1320-1300) daha önce davranıp Asurîler üzerine yürür. Ancak büyük Asur gücüne yenilerek esir düşer (MÖ 1305) ve yapılan görüşmeler sonucu her yıl vergi vermek suretiyle ülkesine geri dönebilir.

Asur Kralı I. Adad-Nirari, Mitanni sorununu kesin bir şekilde çözmek için son kez ordusuyla oraya yürür. Mitanni Kralı Vasaşatta (MÖ 1300-1280), Hitit Kralı III. Hattuşili'den (saltanatı MÖ 1275-1250) acil yardım istese de Hitit Kralı ona yüz vermez. Böylece Asur ordusu karşısında tek başına kalan Vasaşatta, bütün kuvvetlerini Karkamış ile Harran arasındaki *İrridu* denilen yerde toplayarak hazırlığını tamamlar. MÖ 1275 yılında yapılan savaşta yenilen Vasaşatta, ailesinin bütün

83- Bkz. Urfa Tarihi, www.sanliurfa.gov.tr/default_B0.aspx?content.

fertleriyle zincire vurularak Asur'a götürülür. Daha sonra yaklaşık olarak MÖ 1300 sularında Asur kralı I. Salmannasar, Mitanni krallığını ele geçirerek buraları Asur eyaleti haline getirdi. Ancak her ne kadar Asurlular bölgeyi ele geçirmişlerse de Hitit uygarlığı bu dönem bütün Kuzey Batı Mezopotamya'da 'Ege Halkları Göçleri'ne kadar etkisini artırarak devam ettirecektir. Bu yıkım sonrası Asur'a Hanigalbat krallığı ile vasal kalan bölgede Mitanni-Hurri görünümler siyasal olarak öne çıkmıştı. Mitanni kraliyet soyu bu krallıkta devam etmişti. *"Asur kralı I. Adad –Nirari (MÖ 1304-1273), Hanigalbat (Mitanni) kralı I. Şattuara ile yapmış olduğu savaşlardan bahsetmektedir. Kendisine ittifak yemini ettirilen 1. Şattuara'dan sonra Mitanni tahtına geçen Waşatta da sonradan Asur'a karşı isyan edince Asur Kralı Mitanni'nin (Hanigalbat'ın) Waşşukani'den sonra ki başşehri olan Taidi'yi zapt etmişti.*[84] *Daha sonra Waşaşatti'nin oğlu II Şattuara'da isyan etmişti. I. Salmanasar (MÖ 1272-1243) Hanigalbat ülkesine savaşmak zorunda kalmıştı.*[85] Asur Kralı I. Salmanassar (MÖ 1263-MÖ 1233) tarafından tekrar ikinci defa askeri hareket düzenlenen Mitanni Krallığı bu tarihten itibaren tarihe karışır.[86]

Mitanni toprakları daha önce, Fırat Nehri'nin doğusunda yer alan Asur Devleti'nin bir eyaleti haline getirildi. Batıda Hanigalbat'ın tümünün ele geçirilmesi MÖ 1270 yılında yine Asur Kralı I. Salmanassar tarafından sağlanır. Asurîlerle girdikleri savaşlar sonrası zayıflayarak MÖ 1200'lere doğru, Ege halkları göçü ile tamamen dağılan; fakat MÖ 900'lü yıllara kadar Asurîlerin bir eyaleti olarak devam eden krallık, tek hanedanlık olmak üzere 14 kral tarafından yönetildi. *"Bu krallardan yaklaşık üç asır sonra II. Adad –Nirari (MÖ 911- 891), II. Asurnasirpal sonra Asarhaddon (MÖ 680-669)*

84- Bkz. E. F. Weidner, AfO V, s. 89-100.

85- Bkz. Luckenbill, ARABI. S.116; Karş. I. Gelb. HS. 76.

86- Mitanni Kral Listesi: Kirta (MÖ 1500-1490), I. Şuttarna (MÖ 1490-1470), Barattarna (MÖ 1470-1450), Parşatatar (MÖ 1450-1440), Şauştatar (MÖ 1440-1410) I. Artatama (MÖ 1410-1400), II. Şuttarna (MÖ 1400-1385), Artaşumara (MÖ 1385-1380) Tuşratta (MÖ 1380-1350) III. Şuttarna (MÖ 1350. -) Mattivaza (MÖ 1350-1320), I. Şattuara (MÖ 1320-1300). Wasaşatta (MÖ 1300-1280). II. Şattuara (MÖ 1280-1270)

Mitannilere ceza seferleri düzenlemişlerdi. Fakat Asur krallarının bu seferlerinde Hurrilerden hiç söz etmezler."[87]

Onlar için Geç Hitit devletleri tanımı Tabal ve güneyde Kenan'a kadar uzanan bölgedeki devletler içinde bir kısmı kaldı. Bölgeye genelde Asurîler hâkim oldu. Hurri-Mitanni aşiretleri ise, zamanla yurtlarına dolacak Sami kabileler ile birlikte yaşamaya başlayacaklardır. Böylece Hititlerin ve Asurîlerin saldırıları sonunda XII yüz yılda Mitanni Krallığı ortadan kalktı. Waşşukani'nin Asurîlere kaybedilmesinden birkaç asır geçtikten sonra Mitanni'nin Dicle'nin güneyinde ve batı yakasında kalan kısımları, özellikle ovalık alanlar tamamıyla Asurlaşmış oldu. Mitannilerin güney kısımları Asurların egemenliğinin pekişmesi ile birlikte bu bölge zamanla Ârâmileşti. Asur işgal ettiği bölgenin insanını hem köleleştiriyor, hem de yerini değiştiriyor yani iskâna tabi tutuyordu. Bölge insanının büyük bir kısmı Asur'un egemen olduğu güneydeki çöllere sürülmüş, buralardan getirilen Semitik Berberiler, Ârâmiler Mitanni topraklarına yerleştirilmişti. *"Hurrice'-nin kullanımı ise bütün yeni Asur İmparatorluğu'nun hudutları içerisinde caydırılmaya başlandı. Netice olarak konuşulan dil bu zaman dilimi içerisinde tamamıyla Ârâmiceye dönüştü. Bununla beraber Hurrice'nin yakın akrabası ve lehçesi olan Urartuca kuzeyde dağlık araziler üzerinde kurulan yeni Urartu devleti hudutları içerisinde yaşamağa devam etti."*[88] Asurîler Mitanni topraklarına girdikten sonra bölge halkını tanımlamış ve kayıt altına almışlardı. Mitanni toprakları, MÖ X. ve IX. yüzyıllardaki Asur kralları II. Adad-Nirari ve III. Şulmanu-Aşared'in yazıtlarında Hanigalbat ismi coğrafî bir bölgenin adı olarak kullanılmaya devam ettiler. Diğer yandan Mitanni bölgesine yapılan seferlerde bölge halkı için Asurîlerin yeni tanımlarına rastlarız.

İŞUWA'DA MİTANNİ GÖRÜNÜM

Mitanniler Ön Asya'ya geldiklerinde yerleştikleri bölgelerden biri Dersim-Elbistan-Bingöl-Malatya ve Elazığ topraklarını içine alan *İşuwa* topraklarıydı. İşuwa zaten doğu ve batı hattından geçiş güzergâhı olan bir coğrafyada yer almaktaydı. Diğer yandan bölgedeki,

87- *Bkz. Adil Alpman, Hurriler, s.310.*

88- *Kaynak: Jacquetta Hawkes, The First Great Civilizations.*

Batı-Doğu yol güzergâhı hat olarak batı ile doğu arasında geçiş sorununda Fırat Nehrini ekarte etmesi nedeniyle oldukça önemli geçiş güzergâhıydı. Bu nedenle bölge sürekli istilalara uğramıştır. Bu hat da yaşanan istilalardan kendini yüksek yalçın dağları ile kısmen Dersim bölgesi korunmuştur. Haliyle genel olarak İşuwa bölgesi Fırat'ın kuzey batısı kıyılarında kalan toprakları etnik olarak karmaşık istilacıların buluştuğu coğrafyalardan biridir. Bölgenin güneybatısında ise Hatti ve Hurrilerin (günümüz Kuzey Suriye) ve daha güneyde Berberi ve Ârâmî Samilerin ataları olan *Amoritlerin* ülkeleri bulunuyordu. Amarna yielded the most important Hurrian document, a political letter sent to Pharaoh Amenhotep III. Kuzeylerinde *Gaşkalar/Kaşkalar* (Hitit soylu oldukları ileri sürülür.) vardı.

Bölgeye gelen istilacılardan; Hititlerin ve 'Mitanni-Hurri' birliği toplulukların bölgeye yerleşimleri egemenlik kavgalarının gelişmesi ile sonuçlanmıştır. Bölge artık Batı-Doğu Aryan halkların ve Hatti-Hurri soylu toplulukların bölgesi haline gelmiştir. Mitannilerin özel bir konumu olduğu görülmüştür. Mitanniler *Hitit (Kayseri, Çorum. Tokat), Kizzuwatna (Kilikya), Hate (Antakya), Yukarı Fırat ve Dicle, Mandali-Kerkük (Nuzi), Van-Zap-Urmiye Platosu* ve bölgelerinin tamamında görülmekteydiler. Doğu Aryan kültürel bir kimlikleri vardı. Mitannilere *Kürd* kültürel kimliğinin bölgedeki ilk kurucularıdır, diyebiliriz.

Yapılan arkeolojik çalışmalarda bölgedeki mimari yapı gözlemlendiğinde MÖ 17 yüz yıl sonrası Demir Çağı'nın ilk evrelerinde, Geç Kalkolitik Çağ'ın yapılarının kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Bu döneme ait çanak çömleğin *Norşuntepe Höyüğü*'nde ele geçirilen buluntularla büyük benzerlik gösterdiği belirtilmektedir. Norşun tepe, Elazığ İl merkezinin 26 km. güney doğusunda Alişam Köyü'nün 3 km. güneyinde yer alan bir höyüktür. Bıçaklar, oraklar, söğüt yaprağı şeklideki ok uçları gibi demir buluntular oldukça dikkat çekicidir. Hitit İmparatorluk dönemine ait olmak üzere bölgedeki kazı yerlerinden Korucutepe, Norşuntepe ve Tepecik'te *Mitanni* üslubunda mühürler ele geçmiştir.[89] Bu höyüklerde ele geçen mühürler ve diğer

89- Bkz.Van Loon-Buccellati, 1970, 73 vd.; Esin, 1971, 107 vd.; Hauptmann, 1972,87 vd.; Hauptmann, 1976, 41 vd.

buluntular, buralarda MÖ 17 yüz yıl sonrası yerleşmelerin hem Hitit merkezleriyle, hem de, Mitanniler ile Hurrilerin birlikte yaşadığını, onların yakın ilişkiler içinde olduğunu destekler. İşuwa bölgesi arkeolojik kazılarında, oldukça önemli üç mühür bulunmuştur. Bu mühürlerden birinin üzerinde Mitanni tarzı bir kanatlı cin betimlemesi vardır. Diğer yandan söz konusu mühürlerde Mitanni üslubu görülmektedir. Korucutepe'de yapılan kazılarda Hitit İmparatorluk dönemine ait tabakalarda ele geçen bu mühür baskılarından 1, 2 ve 3 no'lu mühürlerde İşuwa krallarının Doğu Aryanca isimleri olarak kabul edilen hiyeroglif yazılı iki kral ve bir kraliçe isimi okunmuştur. 1 ve 2 no'lu mühürlerde "*Arisarruma*", 3 no'lu mühürde ise "*Ehlisarruma*" isimleri okunmaktadır.[90] Bunların yanında, 2 no'lu mühür baskısında *Arisarruma*'nın adının yanı sıra daha küçük hiyerogliflerle yazılmış "*ki-Iux-hapa" (Kiluxhapa)* ismi de okunur.[91] Bu isim Hititçe metinlerde bulunan İşuwa ile ilgili kayıtlarda geçen Kiluxhapa ismini hatırlatmaktadır. Diğer yandan Mitannice olan bu kadın isminden anlaşılacağı üzere bölgenin tamamında Mitannili kadınlar sarayların en gözde bayanlarıydılar. Bu bayanın ünlü Hitit Kraliçesi Puduhapa soylusu veya yerel Mitannili bir bayanda olma ihtimali olabilir. Bilindiği üzere Hitit ve Mitanni devlet politikasında vasal devlet yöneticileri kendi prensleri ile evlendirilirdi. Bu bir devlet politikasıydı. Evlilik yolu ile dayanışma sağlanırdı. Korucutepe'de ele geçen mühür baskılarında İşuwa krallarının adının geçmesinin Korucutepe'nin *"İşuwa şehri"* olabileceğini desteklediği belirtilir.[92] İşuwa krallarının isminin Mitanni Doğu Aryan kültürlü Ariyaca oluşu dikkatlerden kaçmamalıdır. Anlaşılan İşuva devleti bir Mitanni soylu devlettir. Bölgesel ilişkilerinde İşuwa'nın Mitanni Devleti yandaşlığı gözden uzak tutulamaz. Bu bağlamda bölgenin, Hitit Dönemi'ndeki adıyla İşuwa ülkesinin, hem Hitit ve Kizzuwatna hem de Mitanni yerleşimleriyle ticari ilişkiler içinde olduğu ayrıca kabul edilmektedir.

90- Bkz. H. G. Güterbock 1973: "Hittite Hieroglyphic Seal Inpressions from Korucutepe" JNES XXXII (1973), s. 135-147. Bu

91- Bkz. H. G. Güterbock 1973, a.g.e.. v.d 137. B

92- Bkz H. Ertem 1990: "Korucutepe'nin Hititler Devrinde ki Adı Hakkında" X. T.T. Kong. II. Citl. Ankara 1990, s. 577-587.

MÖ 1200 sonrası İşuwa'nın ve bölgenin tamamını yıkıma uğratan *"Deniz kavimleri"* göçünde Hitit devleti yıkılmadan önce bağımsızolduğuna ya da Asur hâkimiyetine girdiğine ilişkin herhangi bir belirti yoktur. Bu hem Hitit hem de Asur belgeleri açısından geçerlidir.[93] İşuwa Malatya bölgesi, Asur kaynaklarında *Kral I. Tiglat-pileser* (MÖ 1114-1076) zamanında da karşımıza çıkar. Asur kralı *I. Tiglatplaser,* Malatya üzerine yürüyerek Maldia Kralı *Allumu*'yu yenmiştir. Onun zamanında yazılan Asur yıllığında Malatya'nın kuzeyinde yer alan *İşuwa* topraklarına, Urartu kayıtlarında *Alşe Krallığı'nın* egemen olduğu görülür. Nitekim İşuwa'lılar Urartu federasyonuna katılırken dahi bu bölgesel konumlanışlarının bu özel koşulları sebebiyle oldukça sıkı denetim altında kaldılar. İşuwa bölgesinde olan Palu şehri, bu bölgede uzun yıllar Urartu Devletinin batıdaki ikinci başkenti oldu. Asur Devleti, İşuvaların bölgesini *Muşki* olarak adlandırmaya başladı.[94]

MİTANNİ UYGARLIĞI

Mitannî Krallığı, Fırat kıyısındaki Karkamış kentinden başlayarak *Bêlikh ve Xabûr*'u da çevreleyip Nisibis'e (Nusaybin) kadar uzanıyor ve doğuda Bitlis, kuzeyde Elazığ ve Malatya'yı içine alarak güneyde Aleppo (Halep) ve güneydoğuda Nuzzi (Kerkük) kentlerini kapsıyordu. Kuzey ve batısında Hitit-Hattilerin bulunduğu ülkenin güneyinde Asurîler, doğusunda ise diğer Hurrî kabilelerinin oluşturduğu küçük krallıklar bulunmaktaydı. Mitannî Krallığı'nın başkenti, bugün Mardin olarak bilinen ovada kurulu Waşukannî'ydi. Mitanni Krallığı o dönemin dünya siyaseti bakımından çok önemli stratejik bir bölge idi. Mezopotamya'dan Karadeniz'e, Akdeniz'e, Mısır'a ve buralardan yine Mezopotamya'ya giden yollar Mitanniler ülkesinden geçiyordu. Bu coğrafik durum Ön Asya'da Mitanniler'e büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Ülkede üretilen demiri kendi tekellerine almaları, ticaret yolu üzerinde büyük denetim kurmalarına yol açmıştır. Bölgenin zengin metal hammaddeleri başta demir ve bakır üretimi, bu malların

93- *Bkz. a.g.e. Klengel, 1968, 74.*

94- *İşuva tarihi ilerde ayrıca geniş olarak anlatılacaktır.*

ticari kontrolü Doğu Akdeniz; Ugarit, İskenderun ve Karkamış üzerinde Mitannilerin kontrolünde olduğunu gösteriyordu. Ugarit ve Kerkük merkezli ticaret ülkeyi doğu ile batı arsında alış-verişlerin köprüsü haline getirmişti. Mitanniler daha sonra bu avantajı kullanıp, Mısır ve Hitit krallıkları arasında üçüncü bir güç durumuna gelmişti.

Hurriler-Hititler döneminde en önemli değişim aracı gümüş olmuştur. 1 šekel gümüşün satın alma gücü hem teoride hem de pratikte malların dolaşımını hesaplamak için en önemli kıstas olmuştur. Gümüşün dışında vergi ödemelerinde, ücret ya da mükâfat olarak ve diplomatik hediyeleşmede tüm metaller değişim aracı işlevi görmüştür. Dolaşıma giren metaller; külçe veya 'bitmiş mal' (mal para) formunda, sabit eşit-değer olarak kullanılmışlardır. Gümüşün dışında, ücret ya da mükâfat olarak bütün metallerin kullanıldığını görmekteyiz. Ödüllendirmede kullanılan metallerin çoğu bitmiş mal formundadır. Bronz kemer, altın ve gümüş mücevherler, altın kaplama hançerler, bıçaklar bitmiş mal formunda mükâfat olarak ödenmiş metal ürünlerdir. Temel ihtiyaçların yanı sıra, fildişi, tahta-kereste, tarım ürünleri ve hayvanlar, bakır ve bronzdan üretilmiş mallar, gündelik hayatta, atlı arabalar, gümüşün dışında ödeme aracı olarak kullanılmışlardır. Kizzuwatna ve Ugarit aynı zamanda köle pazarlama bölgeleri olmuştur. Fırat nehri Kargamış şehrinde Akdeniz mallarının Aşağı Mezopotamya'ya gönderilmesinde liman işlevini görmüştür. Altın, gümüş, demir, bakır ve kalay gibi madenler vergi ödemelerinde ve diplomatik 'hediye' olarak dönemin ekonomik sistemi içerisinde değişim aracı işlevi görmüşlerdir. Yaşanan dönemde ekonomik sistem, saray ve tapınak merkezleri tarafından kontrol edilmekte olup, kent yaşamından kırsal yaşama kadar nüfuz etmiş olan bir sistem içerisinde üretilen, vergi olarak alınan, hediye olarak sunulan mallar çeşitli ölçü birimleri ve ağırlık sistemleri esas alınarak ücretlendirme yöntemlerine gidilmiştir. Mezopotamya'da çeşitli Sümer kentlerinde değişim ve ticarette belirli ölçüleri ya da standartları sağlamak amacıyla ağırlık sistemlerinin geliştirildiğini ve bu çerçevede değişim araçlarının kullanıldığı bilinmektedir. Erken Bronz Çağlarından itibaren Ön Asya'da bulunan ağırlık taşları, Antolia'nın, Ege adalarından doğuda İndus Vadisi'ne kadar uzanan geniş bir alanla ticari ilişki içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hititler 40'lık, Ugarit 50'lik ve Kargamış 60'lık sisteme göre ağırlık hesaplamalarını yapmışlardır. Yakın siyasi, ekonomik ve ticari ilişkiler içerisinde olan iki bölge arasında, hatta aynı bölgede, iki farklı devlet arasındaki, farklı ağırlık birimlerinin kullanılmış olması, pazarların, ekonomiyi ve onun yarattığı değer birimlerini belirli oranda etkileyebildiğinin göstergesi olabilir. Bölgede en küçük ekonomik birim, ataerkil düzende örgütlenmiş, kişisel aile kavramından ziyade birden fazla ailenin yaşadığı "ev"lerdir. Bu "ev"ler arasında belirli bir hiyerarşi bulunmakta olup, küçük ölçekli bir "ev", büyük bir "ev"e bağlı olarak üretim yapabileceği gibi, direk saraya, tapınağa ya da soylu tabAkkadan birine bağlı olarak üretim yapabiliyordu.[95] Özellikle Mitannilerin ve Hititlerin kullandığı ağırlık birimleri, birbirlerine yakın ölçü sistemi içerisinde bölünmüşlerdir. Ugarit 50'lik sisteme, Kargamış 60'lık sisteme ve Hititler 40'lık sisteme göre ağırlık hesaplamalarını yapmışlardır.[96] Ağırlık ölçülerinin kullanımı başlangıçta, değerli metallerin yoğun kullanımı ile ilgilidir. Mezopotamya'da sembol ağırlıklar, önceleri çakıl taşından yapılmıştır. Erken Bronz Çağı'nda, Yakındoğu'da hayvan biçimli ağırlıkların sık kullanıldığı ve özellikle tüccarların ağırlıkları beraberinde taşıdıkları bilinmektedir. *Mısır tipinde ya da Dilmun tipinde* ağırlıkların Mezopotamya ve Suriye'de bulunması bu duruma en iyi örnek teşkil eder. Suriye ve Filistin'de Erken Bronz Çağı'nda ağırlıkların bulunduğu merkezler arasında, *Ebla, Tell Brak, Tell Munbaqa ve Tell es-Sultan/ Eriha* yer alır. Yakındoğu'da ele geçen ağırlıklar ışığında, 9,4 gramlık ağırlık birimi Mitanni'de, Ege'de, muhtemelen Antolia'nın bazı bölgelerinde ve İndus Vadisi'nde; 8,33 gramlık ağırlık birimi Mezopotamya, Basra körfezi, İndus Vadisi, Suriye, Ege ve Antolia'da kullanılmıştır. Mitanni'de, Hititler ile yakın siyasi ve ticari ilişkiler içerisinde bulunan Ugarit'in ağırlık birimleri 50'lik sisteme göre düzenlenmiş olup, 1 šekel yaklaşık 9,4 gr. 1 MA. NA (mina) yaklaşık 470 gr. gelmektedir. Kargamış'ın ve Alalah'ın ağırlık birimleri 60'lık sisteme göre düzen-

---

95- Bkz. (Klengel, 1986, 24; Yakar, 2007, 238). 2 II. Muršili Yıllıkları: KBo III.4+KUB XXIII.125 Ay. III st. 35-37.

96- Bkz. "The Merchant at Nuzi", Iraq 39, Published by British School of Archaeology in Iraq, London: 171-189.

lenmiştir. Buna göre Kargamış ve Alalah'ta 1 şekel yaklaşık 7,83 gr. olup, 1 MA. NA (mina) yaklaşık 470 gr. etmektedir. Hitit MA. NA'sı (mina) ile eşitlenemeyen Halep MA. NA'sı 8,41 gr. x 60 = 505 gr olup diğer ağırlık hesaplarına göre 35 gr. fazla gelmektedir. 1 Babil talenti 30,3 kg; 1 Suriye talenti 28,2 kg; 1 Levant talenti 23,3-23,7 kg; 1 Myken talenti 29,5-31,2 kg gelmektedir. Hitit talenti, Suriye talenti ile eşitlenmektedir.

İDARE

Mitanni Krallığı feodal bir yapıya sahipti. Krallar mutlak egemen olmakla birlikte yerel beylerin de güçleri vardı. Devletin başında "*Şar Mitanni*" veya "*Şar Hanigalbat*" unvanını taşıyan bir kral bulunurdu. Bu krala bağlı olarak ülkenin savunmasıyla görevlendirilmiş bir takım küçük krallar ve beyler vardı. Halk tımarlara sahip bulunan ve askeri veya mülki birtakım yükümleri olan "*Maryannular*" veya soylular, "*Hanigalbatlı*" denen hür insanlar ve toprağa bağlı, askerlik ve vergi yükümü altındaki köylüler olmak üzere üç sınıfa ayrılıyordu. Mitannilerde de sınıf, rütbe, soyluluk ve mesleki gruplandırma açısından toplumsalbir tabakalaşma görülmektedir. Bu halk yapılanmasının en üst katmanını oluşturanlar ise savaş arabalarını kullanan zümredir. Tarım ve ticaret yoluyla büyük servetlere sahip olan zümre de devlet yapılanması içinde söz sahibi olmuştur.

Ordu sefere çıkacağı zaman asiller orduya asker verirlerdi. Askeri sistem ise, savaş şartlarına göre şekillenmiştir. Savaşta atlı arabalar faal olduğu gibi piyadeler de şehir ve kale çevrelerinde nöbetle ülkeyi korumuştur. Bu nöbetçi askerleri on kişilik gruplar halinde oluşturmuşlar, komutanlarına ise Hurri diline göre '*onbaşı*' denilmiştir. At yetiştirmede ki ünleriyle, hatta atlı savaş arabalarını Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve Mısır'a tanıştırmışlardır. Bu halkın ilk dönemler savaşlarda Hititler karşısında başarılı olmaları ise sahip oldukları atlı arabalara bağlanmaktadır. Çünkü o güne kadar bölge halkı, Mısır ve Hititler savaşlarda henüz atlı araba kullanmaya başlamamışlardı. Onlar hala dört tekerlekli öküz arabalara sahiptiler. Hurriler'in bu arabalarla savaşlarda süratli bir şekilde yapmış oldukları manevra ve saldırılar

karşısında hedef kuvvetlerin oldukça şaşırmış ve savunmasız kaldıkları yazılı tabletlerden anlaşılmaktadır.

Mitanniler teknik olarak bölge halkında olmayan bilgi ve becerilere sahiptiler. Yine mührü ilk defa Mitanniler kullanmıştır. Hurri-Mitanni özelliklerinin en çok belirgin olduğu sanat kolu mühür kazıcılığıdır. Mühür tasvirlerinin en iyi temsilcisi kral Şauşşatar'a ait olanıdır. Elimize güzel bir baskısı geçen bu mührün legandında tasvirlerde toplu iğne başı gibi tomurcuklarla oluşturulmuş rozetler, hayat ağaçları ve daha başka öğeler görülür. İnsan ve hayvan vücutlarının bazı detayları örneğin kalçalar, eller ve başlar da bu tomurcuklarla ifade edilir Bu mühürler bir tür camdan yapılmıştır. Tilki, yıldız ve insan başı figürlerinin yer aldığı mühür işlemelerin büyük bir kısmı Fransa'daki Louvre Müzesi'nde bulunmaktadır. Mitannilere ait pek çok belge Suriye'de Fırat kıyısında Tal Hadid (eski Azu) Kerkük civarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Yine *Duhok* şehrinde aynı izlere rastlanmıştır. Bazı heykeller ve üzerinde resim olan tarihi eserler arkeologların yaptıkları incelemelerde eserlerin Mitanni dönemine ait olduğunu gösteriyor. Çanak-çömlekçiliğin ilk başlarda gelişmekte olduğu ülke zamanla halı dokumacılığının icat edildiği bir merkez olmuştu. Taş üzerine yapılmış oymaların kendine özgü motifleri, hurma dallı kutsal ağaç, kendilerine özgü kanatlı güneş kursları, akbaba, saç örgüsü, gül ve yıldız biçiminde süsleri vardır. Mezopotamya, Mısır ve *Agyan* (Ege) sanatlarından etkilerin bulunduğu Mitannî sanatı, bazalt taşlar üzerine yapılmış işlemelerle günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu motifler, sonradan Asurlular tarafından da benimendi.

At yetiştiricilikleri, iki tekerlekli savaş arabalarını yapmaları ve askeri alanda kullanma teknik becerileri, işleme ve çömleklerde kullandıkları motif ve teknikleri, halı üretimleri, Kanatlı güneş kursu sembollerinde ve mühürlerde kullandıkları insanımsı ve hayvanımsı dinsel figürler, bölge halkları için önemli yeniliklerdi. Arkeolojik kazılarda Adıyaman'ın kuzey batısındaki *Titriş*'te keşif edilen tümseklerde üzüm şarabının üretildiğini gösteren buluntular elde edilmişti. Urkiş sarayında bulunan tabletlerdeki halı motiflerine bakılırsa, halıcılık tezgâhlarının bölgede icat edildiğini gösteriyor. Hititlerin başkentleri Hatuşaş'daki Yazılı kaya ve Alacahöyük yerleşkelerindeki bulunan

tablet kabartmalarında bilhassa Eski Ön Asya mühür sanatında Hurri tesiri vardır.[97]

At eğitimine dair burada özel bir bilgi sunmak gerekiyor. Hitit sarayının ünlü at eğitmeni ve savaş arabası eğitmeni *Mitannili Kikkuli* kaleme aldığı kılavuzda bu konuda oldukça teknik önemli bir tarihsel bilgisini çevresi ile paylaşmıştı. Bu bilgi at eğitimin ötesinde, konunun ifade edildiği dille Doğu Aryan bir halkın ilk defa kültürel kodlarını sunuyordu. Mitannilerin Doğu Ariyaca dilinin MÖ 13 yüz yıldaki görünümüne ışık tutuyor ve bizleri aydınlatıyordu. Mitanni kültürün torunları olan bölge insanı Kürdler böylece kendi geçmişlerini daha iyi tanımış oluyorlardı. Olayın bu teknik ve zamansal, sahipsel kayıtlarını yabancı araştırmacılar da özetçe şu şekilde sunmuşlardı: Mitannilerin *"İlk defa gelişmiş hafif araba üretiminin de öncüleri oldukları tespit edilmişti. Araba teknolojisi oldukça ileriydi. Arabada masif tekerlekler kullanıyorlardı. Böylece atlı arabalar daha kolay manevra yapabiliyor ve hızlı hareket edebiliyordu. Atletik bir savaş arabası atı nasıl eğitilir ve bir atlet at nasıl eğitilerek yetiştirilir, bütün bu bilgilere kılavuz sahipti. Dünyanın en eski at eğitimi kılavuzunu Hattuşa/Hitit (günümüz Boğazkale-Çorum-Türkiye arşivlerinde bulunmuştu. Kikkuli adında bir Mitannili at eğitmeni tarafından dört tablet üzerine MÖ 1345 yılında yazılmıştı. Tabletlerdeki yazı metni, 1088 satırdı.*[98] Ayrıca Mitannili Kikkuli'nin at yetiştirilmesine dair Hititçe sürüm halindeki çivi yazılı metinde geçen Hint-Aryanca sayılar ve ekler onların kültürel kodlarını rahatça tanımamızı sağlamıştı.[99]

Sosyal hayatın ve mülk edinme kavramlarının gelişmiş olduğu Mitannî halkında bütün Ön Asya toplulukları gibi evlilik, hukukî bir akit olarak kabul ediliyordu. Medenî hukukun temelini şahsî mülkiyet kavramı oluşturuyordu. Mitannîlere ait veraset, vekâlet ve yargılanma ile ilgili bir takım çivi yazılı tabletler Kerkük ve Musul yöresindeki kazılarda bulunmuştur. Bu tabletler, ülkenin ne denli bir sosyal yapıda olduğunu çok iyi yansıtmıştır. Mitanniler'de aile, ataerkil temellere

97- *Bkz. H. Frankfort, cylinder Seals, london (1939) s. 187 v.d.*

98- *Bkz. http://www.ancient.eu/Mitanni*

99- *Bkz. F. Sommer, Bost IV 1920 s.2-12; F. Kınal Belleten XVII 66 1953 s. 188.*

dayanır, evlenmeler ise bütün Ön Asya'da olduğu gibi hukuki bir akit olarak kabul edilirdi. Medeni, hukuk, şahsi mülkiyet üzerine kuruluydu. Bununla birlikte arazi ve emlâkin satılması birtakım şartlara ve kayıtlara bağlıydı. Özellikle soyluların elindeki tımarlar satılamaz, ancak veraset yoluyla geçebilirdi.[100]

MİTANNİLİ RAHİPLER MİTTANAMUVALAR

Mitannili rahiplerin, dini görevlerinin yanı sıra, kâtiplik, doktorluk, çevirmenlik, büyücülük yapabilen yetenekli insanlar olduğu görülüyor. Bu yetenekleri nedeni ile bölgedeki bütün krallıkların saraylarında görülüyorlar ve onlara hizmet ediyorlar. Bir sarayda en az 30 tane kâtip bulunurdu anlaşılan bunların işlerini *"Başkâtip"* veya bizzat bölüm başı kâtipler düzenlemekteydiler. Kâtipler sosyal yüksek bir sınıf idiler, bilgileri ve mevkileri çok defa babadan oğla intikal ediyordu. Bunların yetişmesi, Babil (Akkadça) çivi yazısını bilmelerine bağlı idi. Bunların yanında kralın sarayında ve kült işlerinde çalışan daha az önemli *"Tahta tablet kâtipleri"* de vardı. *M. Riemschneider, Die Welt der Hethiter,* bu konuda, şunları anlatmıştır. *"Babil usulüne göre yaş kil üzerine çivi yazı işaretlerini basan kâtip, kendisine "tahta tablet kâtibi" diyordu. Yani asıl sanatları hiyeroglif yazmak olan "tahta tablet kâtipleri", çivi yazısını ikinci bir meşguliyet olarak bili-*

100- Nusaybin'in 3 km. kuzeyinde 'Gırnawas' Tepesi'nde yapılan arkeolojik çalışmalarda çıkan mezarların Mitanni prenslerine ait olduğu kesinlik kazanmıştır. Bu durum Nusaybin'in o dönemde; Mitanni Uygarlığı için ne derece de stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Gırnawas Höyüğü'ndeki arkeolojik çalışması sonucu ortaya çıkan Mitanni prenslerine ait mezar kalıntıları, Mardin Şehir Müzesi'nde sergilenmektedir. Mitannilerin kalıntılarıyla ilgili olarak ilki 1880'de olmak üzere, Qazanê (Urfa–Konuklu köyü). Qarqamiş (Karkamış), Kelazan (Elaziz Kalesi), Sêgir (Diyarbakır–Üçtepe), Xawuştran (Diyarbakır'ın Bismil ilçesine başlı Kavuşturan Höyük Köyü), Tirban (Siirt-Türbehöyük), Gircafer (Malatya-Cafer Höyük), İzollu (Malatya), Pirotan (Pirotlu–Malatya), Gundê Şêran (Malatya–Aslanlı Köyü), İsa höyük (Malatya) Halep, Rassulayn (Suriye) Musul (Ninewe) ve Kerkük (Nuzzi) kazıları yapılmıştır. Türkiye sınırları içerisindeki kazıların çoğu baraj alanında kalmıştır. Kurtarma kazıları yapılmış fakat kalıntıların çoğu kurtarılamamıştır. 1979 yılında başlayan Karakaya Barajı alan kurtarma kazılarının İsa höyük ve İzollu'dan sonraki ayakları başlamadan sona erdirilmiştir.

yorlardı." "Birçok metin nevilerinin tahta tabletler üzerine yazılmış olduğu ve çok eski kıymetli tabletleri kopya etmek ve hele tercüme etmekten ürktükleri ve bir alt yazıda "Hiyeroglif metinlere geçiriyorlardı"[101] Anlaşılan kâtipler oldukça teknik olarak ve uygulamada hata yapmamak için kendilerini geliştirmiştiler.

Rahiplerin tıp uzmanlığını, büyücülükle ile birlikte sürdürdükleri hastaları tedavi ve büyü metotları ile iyileştirmeye çalıştıkları görülüyor. Bu büyücüler, savaş zamanı atları yağlıyorlar, orduyu tütserlerdi. Onlar da *maji* (sihir- büyü anlamında kullanılmıştır.) metotlarını kullanıyordular. Bir Hitit tablette Mitannili kâtip'in marifetleri anlatılmıştı. *"Babamın zamanında, küçük bir çocukken fena bir hastalığa duçar oldum. Babam beni başkâtip "Mittanamuva'nın" eline verdi ve o beni bu hastalıktan kurtardı. Mittanamuva'ya, biraderim (karal) Muvatalli ona ihsanda bulundu ve ondan Hattuşa'ya gelmesini talep etti. Fakat Mittanamuva'nın oğlu Purandamuva'yı aldı ve onu başkâtip yaptı."* [102] Bu tekstte anlaşılan hekimler Mitannili'dir. Ele geçen tabletlerde, Hitit toplumunda *"hekim"* sıfatı taşıyan bazı kadın isimlerine karşılanmıştır. Anlaşılan bu marifetli insanlar sadece erkek değildi. Bayan doktorlar ve büyücülerde vardı. Tabletlerde ismi geçen bu kadın hekimlerin iyileştirme amaçlı olarak majik tedavi yöntemlerini kullandıkları anlaşılmıştır. *Heinrich Otten ve Christel Rüster*'in "*'Ärztin' im Hethitischen Schrifttum*" başlıklı bu makalesinde, kendilerinden *"kadın hekim"* olarak bahsedilen "*Makija marat Sim'al, Mammitum-ummi ve Azzari"* isimli kadın hekimler ve uyguladıkları yöntemlere yer verilmiştir. Ayrıca bu kadın hekimlerin sadece majik yöntemlerle tedavi uyguladıkları ve tıbbi bir müdahale yapmadıkları görülmektedir. Ancak yeterli belgeye sahip olmadığımız için, bu konuda kesin bir sonuca varmak da mümkün değildir. Bugüne kadar ilgili tabletlerden bilinmeksizin,

---

101- Bkz. M. San Nicolo, Haben die Babylonier Wachstafeln als Schriftraeger gekannt? (Orientalia 17, 1948,59-63 tablet olarak kullanılmış Kıbrısve Ilgın ağacından tabletlerin metinlerine göre"; AfO 14. 1944, 177 n.32. Boğazköy metinlerindeki "tahta tablet (GIS LE'U) için Güterbock, Symbolae Koschaker, 33, Götze, Madduwattas (MVAeG 32, 1927, 121 n2.).

102- Bkz. A. Götze, Hattusilis (MVAeG 29. 3. 1925) s.41 KBo IV 12. ikinci fikra KUB IX I, II 17 dedir. KUB XXIV 1 göre tercümesi O.R. Gurney tarafından "Hittite Prayers of Mursili II (AAA 27, 1940) da işlenmiştir.

Büyükkale kral kalesinin tablet koleksiyonuna ait kütüphane kataloglarında bulunan kadın hekimlerden birinin (MUNUSA.ZU veya MÍA.ZU), iki (yerde) bahsi geçmektedir. Her iki durumda, düşman üzerine taarruz öncesinde majik (sihirle) koruma talimatının müellifi olarak, Azzari (MUNUS*A.ZU) isimli (Hurri menşeli) bir kadından bahsedilmektedir. KUB 30.42 I 9 vd.'ndaki satırların içeriği şöyledir: "Hurrili 'kadın hekim' Azzari'nin 'ince yağ'ının bir başkomutanın ve onun atlarının, onun arabalarının ve onun 'savaş teçhizatının' sıvı yağ ile ovulması" Fransızca tercüme: Hurrili kadın hekim. –Ne zamanki bir kişi orduları bir düşman şehrine karşı sefer için bir yere götürür, ordunun önünden giden kumandana sıvı yağ nasıl adanır ve kumandan, atları, arabası ve teçhizatın bütünü [sıvı yağ ile] nasıl ovulur."*[103]

Büyük olasılıkla *Mittanamuva* şahsi bir ad değildi. Maryannulu Mitannili hekimlerin, katiblerin ve rahiplerin hepsinin genel adı *Mittanamuva* olabilir. Zaten tıbbi, sihir, dil uzmanlığı, rüya tabirciliği, falcılık ve kahanetler onlardan sorulurdu. Herhalde en marifetli olanlara *Mittanamuva* denirdi.

HURRİCE-SANKRİSTCE-ARİYACA GEÇMİŞ

Ön Asya'da sürekli istilalar nedeni ile kültürel yetkin gruplar bilinir. Okuryazar olmayan halkı tanımak oldukça zordur. İstilacıları da en iyi tanıtan bölgenin Sümer kültürü üzerinde yükselmiş ilk Sami bölge devletleridir. *Akkad, Mısır ve Asur Devlet analları* ve onların diğer kayıtları MÖ 2500'lerden 300'lere yani Makedon-Grek dönemine kadar bölge yazılı temel kayıtlardır. Zamanında bölgenin ikinci büyük halkı olan Hurrilerin Hurrice dili, 'Eski Yakın Doğu'nun geniş bir coğrafyasında konuşulurdu. Zagroslardan Toroslara ve Akdeniz'e uzanan, Dicle Nehri'nin doğusunda yer alan Aşağı Zap-Mandali Vadisi'nden Yukarı Fırat ve Dicle'ye ve kısmen Kilikya'ya (Çukurova'ya) ve İç Antolia'ya, neredeyse Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyini tamamen kapsayan bir bölgede Hurri kavminden çeşitli kabileler yaşardı.

---

103 - Bkz. (H.G. Güterbock'a göre) Hittite Prayers of Mursili II (AAA 27, 1940) da işlenmiştir.

Hurriler bölgenin diğer Sami halkları gibi kendi dilleri üstüne gelişimlerini sağlayamamışlardı. MÖ 17. yüzyıl sonrası doğudan gelen Doğu Aryan Hint kültürlü *Mitannilerin* ve MÖ 1200'lerde batıdan gelen '*Ege Halkları*'nın kendilerine katılması ile birlikte Hurrilerin karma dilleri oluşmuştu. Hurrice ile akraba olan tek dil, MÖ 1. binyılda bu coğrafyada ve geç MÖ 6. yüzyıla kadar Urartu İmparatorluğu'-nun merkezinde, Yukarı Zap Vadisi'nin dağlık kesimlerinde ve Van Gölü civarında konuşulduğu bilinen Urartu dili olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda da değişik düşünceler ileri sürülmüştür: "*Yeniden yapılandırılmış halleriyle Ön Hurro-Urartuca, Kuzeydoğu Kafkasça veya Ön Hint-Avrupa dilleri arasında genetik ilişkiler olabileceği öne sürülmüştür. Ancak bu varsayıma dair bulgular kesin değildir ve genel olarak kabul görmemiştir. Urartuca, özellikle Eski Hurrice adı verilen bir lehçe ile benzerlik gösterdiğinden, bu dilin MÖ 2. binyıl ortalarından geç olmayan bir tarihte Hurrice'den farklı bir kol olarak ayrıldığını varsayabiliriz.*"[104]

"*Hurrice eski Ön Asya dünyasının en ilginç dillerinden biridir. "Bir Kafkas dili" olduğu düşünülen bu dil kelimelerde ön takılarla kurulan diğer bölge dili Hattice'den tamamıyla ayrıdır. Bölgenin yerel dili Hattice önden eklemeli iken Hurrice'nin başlıca özelliği dil yapısının arkaya takılan eklemelerle oluşturur. Ancak Hurrice diğer bilinen eklemeli dillerden hiçbiri ile de yakınlık göstermez. En eski buluntu, ilk yazılı belge Urkiş şehrinde bulunmuştur. Bu metin tunçtan bir aslan heykelciği tarafından korunan bir taş tablet üzerine arkaik çivi yazısı ile kazılmış olup, şimdi Louvre Müzesindedir. Bu metin tablet MÖ 2300 yıllarına aittir.*"[105]

Hurri dilinde yazılmış önemli belgeler *Hattuşa, Mari, Ugarit ve Nuzi* gibi merkezlerde de bulunmuştur. Hurrilere ait en önemli metin Mitanni kralı Tuşratta'nın (M.Ö.1380-1350) Mısır Firavunu III. Amenophis'e gönderdiği ve Mısır'da *El Amarna Arşivi*'nde bulunmuş olan mektuplardır. 400 satırı aşan bu belge şimdi Berlin Müzesi'nde, Ön Asya bölümünde saklanmaktadır. Aynı yerde bu kralın Akkadça da yazılmış mektupları bulunduğu için üç dilli (Akkadça, Hurrice,

104- Bkz. Mauro Giorgieri, University of Pavia, Italy. http://www.aktuelarkeoloji.com.tr.

105- Bkz. E. Akurgal, Eski Antolia Kültür Tarihi, s. 179.

Hurrice-Mitannice karma) tespitler ile dil çözümlemesi yapılmıştır. Mektuplardan anlaşıldığı kadarı ile Mitanni - Hurri halkı henüz kendi dillerinde yazım oluşturmamışlardır. Akkadça alfabe devletin kâtipleri tarafından kullanılmaktadır. Onlar da yetkin oldukları dillerde yazabilmektedir. Yaşanan Mitanni döneminde yapısallığı bakımından Kafkas Hurri dil ile Mitanni Ariyaca dili arasındaki farklılıkların korunduğu, Mitannilerin ve Hurrilerin yazılı kayıtlarında görülmektedir. Fakat diğer yandan iki kültürün karması olan etkileşimler de dilde yaşanmıştır. Eldeki buluntularda karma ve birbirine etkileşimde bulunmuş kültürel görünüm egemendi. Bu biraz da *Akkadça, Hurrice, Hurrice-Ariyaca* karışımlı dillerde yazılı kayıtların Mitannili yöneticilerine ait olması ile alakalıydı. Tıpkı *Anglo-Sakson* bileşimi gibi Mitanni devlet idaresinde karma kültürlü topluluklar oluşmuştu. Zaten Antolia'da, Yukarı Mezopotamya'da ve İran'da MS 1000 yıllarına kadar karma kültürel görünümler genelliktir. MÖ 1200 sonrası Ön Asya'da kültürel olarak saf kavim görülmez.

Birlikte hareket eden Mitanni-Hurri topluluklarında Hurrice ve Aryanca adlar kullanımı her iki halk için yalnız değil bölgedeki diğer halklar ile de yaşanmıştır. Örneğin Mitanni kral isimleri *Ariyaca-Sankiritçe* dilli olduğu kabul edilmektedir; *Sutturna, Baratarna, Sausattar, Artatama ve Tuşratta* adları. Diğer yandan Hurrice ve Mitannice isimler özellikle siyasal olarak Mitannilerin yükselişi döneminde bölgede moda olmuş gibidir. Halihazır bilgilerimize göre; Aryan kültürlü olmak ortak karakterdir. Yaşanan çağda aynı kavim içinde dahi kabileler arasında kültürel farklılıklar oldukça derin olabiliyor. Tabii şunu da dikkate almalıyız. Verilecek örneklerin hangisinin Sanskritçe, Hurrice veya Mitannice olduğuna dair incelenebilir verilere sahip değiliz. Üstelik bölgede Hititler ile oluşan Batı Aryanca karışımla doğan bir de Hititçe karma sorunu var.

Hatti, Hitit, Mitanni ve Hurri toplulukların iç içe yaşadığı bölgeler var. Halk tarafından Mitannili yöneticilere, "*Maryannu*" denmekteydi. Mitanniler kısa zamanda halk nazarında muteber yönetici sınıf olmuşlardı. Onların isimlerine dair bazı tespitler yerel örnekler üzerinden yapılan benzetmeler ile sorgulanmıştır. *"Maryannu" terimi bu topluluğun Varuna adlı tanrıya itikatlarından ötürü mü kullanılmıştı*

acaba? Bu sözcüksel yakınlık iki kelime arasında görülüyor."[106] Günümüz bölge kabilelerinden *Muharrolar* da ismen *Maryannulara* yakın bir isimdir. Diğer yandan Ariyaca konuşan Mitannili Maryannuların bütün bölge saraylarında ya, kâtip ve teknik usta olarak veya gelin olarak yer aldığı görülür. Yazılı dilin devletlerin üst kurumlarında yer alan şahıslar ile sınırlı oluşu dar bir çevrenin sunduğu donelerin tanınmasını sağlamaktadır.

Bir başka sorun yaşanan çağdaki dillerin kronolojik konumudur. Hurri tarihi yaklaşık ikibin yıl. Bu nedenle Hurri dil çok değişik görünümler sunabiliyor. Ön Asya'da milattan önce 23. yüzyıllar ve 6. yüzyıllar arasında kesin egemenliği olan Aryan ve Kafkas kabileler döneminde onların göçü dışında bölgeye Aryanlardan başka bir halktan topluluğun göçüne dair kayıt yoktur. Ayrıca Hurri-Hatti, Hurri-Hitit, Hurri Akkad, Hurri-Mısır, Hurri-Asur, Hurri-Mitanni vs. ilişkilerinde gelişen etkileşimleri ayrıştırarak incelemek gerekir. Mitannilerin kavmi Doğu Aryanlar tıpkı Ön Asya'ya göç ettikleri gibi Hindistan'a, İndus Vadisi'ne de aynı dönemde Doğu Aryanların başka bir kolunun göçleri olmuştu. Yani Doğu Aryan halklar ve Mısır Ön Asya ile Hindistan-İndus vadisi arasında köprü kurmuş tek sosyal yapıdır. Doğu Aryan Mitanniler Orta Asya üzerinden mi yoksa İndus göçü sonrası oradan mı bir kısmı sonradan Kuzey Suriye'ye ve Antolia'ya gelmiş, belli değildir. Doğu Aryanların Hindistan'da yarattıkları Veda dini metinleri Hurri coğrafyasındakilere göre daha güçlü verilere sahiptir. Araştırmacılar Hindistan'da görülen Aryan dini ve dilsel kültürel verilerini temel alarak Mitanni dini görünümün *"Hint"* olduğunu belirtmişlerdir. Bölgeye dair arkeolojik bulgularda Mitanniler ile ortak görünümler Hint tanrı adları dışında büyük bir bölümü, ince işlemeli mühürlerdir. Mühürlerde insan, hayvan ve tanrı figürleri kullanılmıştır. Mitanni mühürleri de benzer hayvan figürlerine sahiptir. Bu bulgular, *Harappa, İndus Vadisi* Hint kültürün Mezopotamya'ya ve Mısır'a taşınmış olduğunu göstermektedir. Mitanniler döneminde inanılan ve *Gatha, Veda ve Avesta* metinlerinde yer alan *Mitra, İndra ve Varuna* adlı tanrı adlarının Mitannilerin yanı sıra Hurriler tarafın-

106 - Kaynak: Kürdler, M. Bayrak. Say. 29 Özge yay.

dan kullanılmış olması, Hurriler ile Hint-Aryanik bağı öne çıkarır.[107]

Mitanni dilinin Sanskritçe olduğuna dair iddia önemli değildir. Ariyaca (Eski Kürdçe) bölge dilini bilmeyen yabancı araştırmacılardan Mitannilerin dilini çözümlemesini bekleyemezdik. Çünkü *Ariyaca-Eski Avesta dili-Sanskritçe* dili kökende aynı ailenin dilleridir. Birbirlerinden itina ile ayırt edilir. Diğer yandan bu iddiaları doğrulayan dilbilimcilerde oldu. *"Atlı arabaların eğitimi üzerine Kikkuli tarafından yapılan eğitim kitabındaki bilgiler Hint-Aryan bir dizi tanım içerir. Kammenhuber (Analiz Tarama Motoru, 1968) bu "kitapçıktaki" sözcüklerin bölünmemiş Hint-Aryan dilden türetilmiş olduğunu ileri sürmüştü. Fakat Mayrhofer (1974) özellikle Hint-Aryan/Ariyaca özellikleri mevcut olduğunu göstermiştir."*[108]

Dillerdeki bu yakınlıklar yapısal ve kelimelerin soyağacındaki ortaklıklarda görülür. Bir Hint kültürü olan Sanskrit dili, yapı bakımından hem çekime hem de eklemelere imkân tanıyan bir dildir. Birçok dilden farklı olarak sözcüklerin birbirlerine defalarca eklenmeleri mümkündür. Bu dilde sözcük birleşimleri sonsuzdur. A sözcüğü, B sözcüğü ve C sözcüğüyle ABC, AABC, BCA vb. şeklinde türetilebilecek yüz binlerce sözcük vardır. Kelimelerin hepsinin manaları birbirinden farklıdır. Bu yüzden Sanskritçe, sözcük bakımından yeryüzünün en zengin birkaç dilinden biridir. *"Veda, Prakrit ve Sanskrit'in diğer lehçeleri yapı olarak % 90 oranında gramer ve kelime hazinesi olarak en çok Avesta, Ariyaca (Eski Persçe ve Medce) olan en eski belgeli İrani dillere, sonra da Eski Yunanca ve Latinceye çok benzemektedirler. Bu benzerlik kelimelerde görüldüğü gibi sıfat, fiil, zamirlerde de mevcuttur. Yine çoğullandırma, cisimlerin tasnifi (dişil, eril, nötr); nominatiflik, akkusatiflik, vokatiflikte, yardımcı füllerde (pasif, aktif, kozatif, desideratif) ve zamanlarda da çok büyük bir paralellik görülmektedir. Sanskrit'in en son halinde 15'i ünlü, 37'si ünsüz olmak üzere toplam 52 harf vardır. Bunlar da kendi aralarında genizden çıkma, bükünlü vs. gibi bölümlere ayrılmaktadırlar."*[109] Sanskritçe ve Medce,

---

*107 *Bkz. E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasian, Arşiv Boğazköy. BoSt VIII. 1923. S. 33. v.d.*

*108 *Kaynak: Robert Drews, "The Coming of the Greks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East", Princeton University Press, Chariot Warfare. pg 61.*

diline bu dillerin torunları olan daha çok modern Kürdçe ve Dımılkî (Zazaca'yı) da katabiliriz. Ayrıca Doğu Aryanların dini görünümlerinde Mecusilikte de bazı terimlerde Sanskritçe özelliklerin olduğu ileri sürülmüştü.

Bu dönem Mitannice- Hurricesi batısında yer alan Batı Aryan diller ile ortak özellikler taşır. Bu ortaklık Mitannice, Hint-Avrupa ve Hint-Aryan bir ardıllığının yanı sıra diller arasında bir karışımın da olduğu iddia edilir. "Mitanni-Hurrilerin batı ve kuzeyinde yer alan Antolia halklarının dillerinden *Hititçe, Luvice ve Palaca*'nın Hint-Avrupa dil grubundan oldukları filolojik araştırmalarda saptanmıştır. *"Bu dillerden Palaca, Hrozny'e göre Hurrice ve Luvice'nin karışmış bir şeklidir."*[110] Fakat Hurri dildeki bu karışımlara rağmen Mitannilere ait olan Doğu Aryan kültürel görünüm, Batı Antolia'da yerleşik olan Hint–Avrupa dillerinde konuşan halklarda görülmemiştir. Üstelik bu Ariyaca; Hint-Aryan görünüm iyi araştırıldığında günlük eğitsel yaşamda, teknik, dini ve mitolojik tanımlamalar ile ilgili olduğu baskın çıkar. Zaten bazı aydınlar Mitannilere atfen bu dilin aristokratik bir yönetici tabaka tarafından taşındığına dair düşünceler vardır. Yapılan tespitlerin çoğu teorik yorumdur. Batıda Antolia halkları Hurrilerin dini kültürlerinin etkisi altında kaldıkları için dini metinlerini de Hurrice kaleme almışlardı. Hititlerde bir kısım tanrı adlarının ve mitolojik öykülerin Hurrice oluşu bunu kanıtlıyor. Hurrice'nin Luvice'ye, Palaca'ya, Hititçe'ye vs. Hurrilerin bölge halkları üzerindeki güçlü dini konumları nedeni ile geliştiği ve dillerinde belli bir kültürel karışımı dini metinler ve eğitsel alanda kullanılan rehberler vasıtası ile geliştirdiği oldukça mantıklı görünüyor. Hurrilerin diline karışmış, dini alandaki bu konumun Yarı Ariyaca; Hindu-Aryan kültürün bir üst yapı dili olacağı da gözden uzak tutulamaz. Fakat bu görünüm "*Hurri*" soylu kabileler olan; Guti, Kassit, Subaru topluluklarında MÖ 1800 sonrası kayıtlarda görünen Aryan görünümlerdi. Fakat Mitanni kavmi ile durum MÖ 16 yüz yıl sonrası farklılık kazanır. Ariyaca dili baskın bir şekilde Hurricenin yanında yer alır. Bu gelişime rağmen Mitanni devletinin resmi dilinin Hurrice olduğu düşünülüyor. Akkadça yazılan

109- Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Sanskrit.

110- Bkz. Eski Antolia tarihi, Dr. Firuzan Kınal. s.170.

mektuplarda, Akkadça olarak bilinmeyen kelimelerin yerine daha çok Hurrice ve kısmen Mitannice kelimeler kullanılmıştır. Bu kültürel konumlanmaya rağmen kralların ve yöneticilerin Mitannili Maryannular olduğunu biliyoruz. Elbette Mitannilere ait olan oldukça az sayıdaki ele geçen mektupları ve tarihi vesikaları kaleme alan kâtiplerin de etnik kimliği oldukça önemli. Çünkü yapılan tespitler bu doneler üstüne kuruluyor.

HURRİCE VE AĞIZ YAPISI

M. L. Chačikjan'ın (Churritskij), M. Diakonff'un bir öğrencisi olduğu zaman *(Jerevan 1985),* Hurri yazıtlar geniş zaman ve mekân içinde çok yaygın olarak dağıtıldı ve yayınlandı. Rus bilgini *M. Diakonff,* Hurri dilinin ağırlıklı olarak "*aktif*" farklı derecelerde yapısal bir dönüşüm gelişim gösterdiğini ve altı lehçede bölünmüş olduğunu kabul eder. Ancak tüm araştırmacılar tarafından bu lehçe yapısı kabul edilmemiştir. Böylece aşağıdaki durumlarda dilde farklılık görüldü; *1.TIS-atal yazıtları örneğinde görülen Hurrice lehçesi (Urkeš lehçesi), "Eski Hurrice"de denir. 2."Babil" Hurrice lehçesi (Larsa ve Mari eski Babil yeminleri / ayinleri: 3. Ugarit gelen Sümer-Hurri HAR-ra listesinin Hurrice lehçesi, 4. Ugarit metinlerinden kalan Hurrice lehçesi 5.Boğazköy Hurrice lehçesi, 6.Mitanni Hurrice lehçesi.*

Günümüz dilbilimcilerine göre ilk milenyumdan itibaren Ortadoğu'nun yakınlarında yaşamış olan, antik ve izole olmuş Hurrice ve Urartuca dilleri, birbirlerine yakın, akraba dillerdir. Sadece Sümer ve Hatti dilleri gibi bölgenin kökeni bilinmez diğer dillere bugüne kadar Hurri-Urartu dilleri ile hiçbir inandırıcı yeterli genetik ilişki kesinlikte kurulamamıştır.

Dilde dilin genetiği ilgili ortak bir kök dil türetmek bir dilde her şeyi ile aile veya grup olarak anlaşılmaktadır. Genetik olarak akraba büyük dil aileleri örneğin, *Ural- Altay, Bantu, Hint-Avrupa, ve Semitik dilleri* vardır. Ayrıca bugün hiçbir genetik bağlantıları olmayan dillerde bulunmaktadır. Örneğin; *Baskca veya Japonca*, Ancak son zamanlarda dilbilimciler, Hurriceyi (ve Urartu) genetik olarak insanların büyük dil ailelerinden birine yerleştirme girişiminde başarısız değiller.

Hem Hurrice hem de Hurrice benzerlikleri olan Urartuca dilleri için olası genetik bir dil aile grubu adayı Kafkas dilleridir. Rusça dil bilgini *M. Diakonoff*'un 1971 yılında yayınlanan "*Dilbilgisi*"eserinde *"Huu 161 f" (Hurrice) Kafkas dilleri; Naçiyan ve Lezgiyan dilleri* ile bir ilişkisi olabileceği yönünde söylentiler yer almıştı. 1986'da *Diakonoff ve Causcasologist Starostin* kuzeydoğu veya doğu Kafkas dilleri ile Hurrice ilişkisinin genetik kanıtı için bir çalışma yaptı ve aynı zamanda çok sayıda Kafkas dillerini kapsayan *"Proto-Doğu Kafkas "(PEC) Dili"* adlı bir yapıt oluşturdu. Tek tek dillerin incelenmesinin büyük zorluğuna rağmen ve Kuzeydoğu Kafkas dil Hurrice-Urartuca arasındaki büyük zamansal tarihi aralığa rağmen, bu girişim reddedilemezdi. Bazı sözcüklerin hatalı olduğu kanıtlanmış olduğundun emindiler: *Diakonoff ve Starostin* göre "*Havurni*" kelimesi Hurrice-Hittitce iki dilli temellidir ve Ugarit sözcüğünde "*Cennet*" ve bazı otoritelere göre "*toprak/yeryüzü*" manasında olmayan ve yeniden inşası gereken halka ait bir terimdi. Diakonoff ve Strostin savunucusu olduğu Proto-Hurri-Urartu ve Kuzeydoğu-Kafkas dil arasındaki genetik ilişkiye dair bu hipotezin, bu nedenle daha da güçlendirilmesi gerekliydi.

Mitanni kralı mektup'larının keşfinden kısa bir zaman sonra Hurrice dilinin, tipolojik olarak zaten "*bileşik*" dillere dâhil olduğu ortaya çıkarılmıştı. Kendi genetik bağlantıları için diller incelendiğinde dillerin karşılaştırılması veya sınıflandırılması tek yol değildir. Birçok dilde, kendi genetik bağlantıların tamamen bağımsızolarak bir genetik ilişki olmaksızın kendi yapısı içinde benzer özellikleri ve süreçleri tanıyabilir. Ancak, genetik ilişkiler ve tipolojik benzerlikler, tamamıyla diğer bir özelliği gözardı etmemesi gerekir. Yapısal dil özelliklerinin incelenmesi tipolojisi alanıdır. Dilde geçerli tipolojik ilgili özelliklerin morfoloji, fonoloji ve semantik-söz dizimsel özellikleri vardır. Uygulamada tüm diller için "*sözde evrensel*" gerçekler uygulanır. Halbu ki bu "kısmi evrensel" geçerlilik yalnızca belirli diller içindir. Dilde 19. yüzyılın başına kadar tipoloji sınıflamasının gerçek yaratıcısı *Fredirich V. Schlegel* oldu. Alanın gelişimi sırasında bu sınıflamalar çeşitli değişikliklere uğradı. Ama yine de pek çok dilbilimsel araştırma bugün hâlâ tartışmalarda 4. temel türü (birkaç alt dâhil) kullanır. Kabaca, basitlik ve netlik uğruna biz dünya dilleri dört temel tipolojik alana ayrılabilir diyebiliriz.

Tek heceli izole dil tipi: Bu dil türü, kelimelerin sabit formlar ile tanımlanır. Bu tip özellikle farklı sözde eski Çince gibi dillerde "kök kelime" olduğunu ifade eden terimler yoluyla tek heceli kelimelerle kurulu dildir. Kelime değişiklikleri veya sözcük meydana getirmenin bir morfolojisi bulunmaz. Morfolojik olarak işaretlenmiş sözcük türleri de bulunmaz. Tek heceli sözcükler rahatlıkla dil literatüründe kök olarak adlandırılan tek heceli biçimlerin bir oluşumu ile tanımlanır. Bir ve aynı kök kelime cümle içindeki konumuna bağlı olarak çeşitli kelime türlerini temsiledebilir ve farklı fonksiyonları doldurabilir. Sözcüklerin söz dizimsel fonksiyon karakterizasyonu cümle içindeki konumlarını temel almaktadır; Bu dil tipi kelime düzeni üzerinde güçlü kurallara sahiptir. Eski Çince'de söz dizimi: *Özne-Yüklem-Obje,* şeklindedir. Bu kitap aynı zamanda aşağıdaki cümlelerde elde edilen bilgilere sahiptir. Çince bir cümle: *Wo bu hë chá /Ben çay içmem.* Bu yapıya gore: *Özne: wo, Yüklem: bù hë, Obje: chá.* Bitişimli dil türleri kendi gelişim kaynağı izole tipi değişikliği; Orta Çince'de oluştu. Çin bu gelişmeyi MS VI. yüzyılda yaşadı. Bu tür diğer diller: Vietnam, Khmer ve Malaya dilleridir.

Çok bileşimli (veya manevi) dil türü: Bu dil türü *Ainu, Çukçi ve Hint* dilleri kullanım alanlarında "*çoğunlukla egzotik dil yapılarında*" oldukça yaygındır. Hala araştırılan bu dillerin ana özelliği bağımsız olan veya olmayan birleşik sözcüklerin bir dizi halinde ifade edilmiş olmasıdır. Karmaşık sözcüklerde ana sözcüğün oluşu, bu kelmeyi çok birleşimli formunda kullanılabilir ve sadece anlaşılır bir yapıya sahip oluşu, ayrıca bireysel bağımsızbiçim birimlerden meydana gelmesi bu dilin genel özellikleridir.

Çekimsel dil türü: Hint-Avrupa ve Semitik diller bu konumdadır. Bu grubun belirleyici özelliği kelimelerin yapımında çekim sayesinde form değişikliği olduğu, başka bir deyişle bu gibi dillerde kelime-vücut değiştirebilir. Böylece aslında biriken birkaç anlamda ve bir gramer terimi olarak mevcut olduğunda birçok biçim birim ifade edilebilir.

Bitişimli dil türü: Bu tip dil tüm dillerin çoğunda görülür. Bu grupta dilde görülen özellik, kendi genetik köklerinden çok bağımsız sahip olduklarını özetleyebilen bağlantıları dilde ifade edilir. Kelimelerde değişmeyen çatı "en küçük ortak payda" kök ve (eklerin)

bu garmatik unsurların bu kök üzerine bağlılığıdır. Bu (gövde ya da kök ile sesli yapıştırılmış ünlülerinin ayarlama gibi) ses uyumu gözlemlemek için şaşırtıcı derecede kelimede uzun birleşimlilik zincirleri, imal edilebilir. Çok farklı derecelerde kelimeler gösterilebilir. Bitişimli dillerde bir başka ortak özelliği çok sayıda sözde "geçişsiz cümle yapısı" bu sayede oluşur. Alpha[111] Sadece Hurrice ve çeşitli Avustralya dilleri (Dyirbal gibi) dilsel Ergativity tüm zamanlar, kişi, bu dil tarafından sağlanan zamirler vb kılıcısız düzenlemesi yoluyla görünür. Ayrıca bölünmüş ergative yapısına da dilde Hurri'ler egemendi. Modern dillerde bölgede Kürdlerin *Kurmanci lehçesi* ergative özelliklere sahipti. *Gürcüce, Baskça, Peştuni ve Almanca* dillerinde örnekler verilebilir. Modern Kürtçe Kurmanci lehçesinde de geçişli fiillerde cümle kimi zaman özneye göre kimi zamanda nesneye göre çekilir. Geçişli fiillerde cümle şimdiki ve gelecek zamanlara göre özneye göre çekilir ve nesne bükümlü hal alır. Oysa geçmiş zamanda cümle nesneye göre çekilir ve öznenin bükümlü hali kullanılır. Örnek; *xwerin: yemek* (fiil) *ez:ben*, bükümlü hali: *min* şimdiki zaman; *ez nên dixwime/ekmek yiyorum.* Cümlede özne olan ez (ben) e göre çekimlenmiştir ve nesne bükümlü halde bulunmaktadır. Oysa geçmiş zaman şöyle olacaktır; *min nan xwar./Yemek yedim.* Bu sefer cümle nesne olan nan (yemek) a göre çekilmiştir. Hem nesneye göre çekildiğini şöyle anlayabiliriz, eğer örneğin **"*nan*"** yerine sayılabilir bir şey ve çoğul olsaydı fiil çoğula göre çekilecekti. Örneğin aynı cümleleri "nan" yerine "sêv" (elma) ile çekersek; şimdiki zaman: *Ez sêvan dixwime/Elmaları yiyorum.* Geçmiş zaman: Min sêv xwarin/Elmaları yedim. [tekil hali şöyle olurdu; *Min sêv xwar*] İlk cümlede fiil özneye göre çekildiği için elmaların çoğul olduğunu sondaki -an ekinden anlıyoruz. Oysaki ikinci cümlede, cümle nesneye göre çekilmiş ve özne bükümlü hal almış, yenen elmaların çoğul olduğunu da bize sondaki -in eki ile fiil söylüyor. Çalışmamız, tarihi bir çalışma olmaktan çok bir dilbilim görünümü aldı. Oysa amacımız güçlü Hurrice dili yapı özelliğinin önemli bir farkındalığının modern Kürdçe dili Kumanci lehçesinin dil yapısında var olduğunu göstermekti.

111- Bkz.Plank, Xenia 21, 88, 1988.

KİKKULİ VE HURRİCE-MİTANNİCE DİL ORTAKLIKLARI

Hurricenin Kafkasik bir dil olduğuna dair iddialar günümüz araştırmacılarınca baskın bir görüştür. Mitannilerin dilleri ise Doğu Aryanca yani İrani bir dildir. Tarihin yaşanan evresinde iki halkın birlikte yaşamaya başlaması dillerinde ortak-karma bir oluşumu da beraberinde geliştirmişti. Hurrice ve Mitannice (Mitanni Ariyacası) arasında temel farklılıklara rağmen ortaklıklarda dillerin yapısında görülmekteydi. Sondan eklemli olan Hurrice dili, Ariyaca'nın sondan bükümlü yapısı ile oluşan kelimeleri kolayca benimsenmiş görünür. Ariyaca'nın bölgemizdeki güzümüz dillerinden biri olan Kürdçe'de çoğul takısı *"én, an, in, ind, kan"* dır. Bu takılar kelimenin sonuna gelirler, kelimeye bitişirler. Yani kelime ile birlikte yazılırlar. *"An, Kan"* çoğul takısı kelimenin nesne, tümleç durumunda, *"én"* takısı kelimenin belirtili tamlama, *"in-ina"* takısı ise belirsiz tamlama durumundaki kelimeyi çoğul hale getirir. Yaşanan dönemdeki hem Mitannice'de hem de Hurrice'de de çoğul takıları kelimenin sonuna gelir. Kelimeye bitişir, yani kelime ile birlikte yazılır. Hurrice kelimeler kendi başlarına çoğullaşmazlar. Günümüz Kürdçesinde de böyledir. Kelimeler tamlama ya da nesne veya tümleç olma durumunda çoğullaşırlar. Hurrice ve Ariyaca/Kürdçe'de isimden sıfat türeten takılar vardır. Mitanni-Hurrice'de bu takı *"he-hi"* dir. Örneğin; *Kizzuwatna = Çukurova* bölgesinin Luvice adı: *Kizzuwatnahi=Kizzuwatnalı. Pa=dağ, papahi=dağlı.* Günümüz Kürdçesinde isimden sıfat türeten ek *"i"* sesidir. Örneğin; *gund= köy, gundi=köylü, Bajar=Şehir, Bajari=şehirli.* Ariyaca'daki *"h"* sesi zamanla bükünlü hale gelerek anlaşılan devreden çıkmış. Verilen örnekte de görüldüğü gibi isimden sıfat türetme Mitannice-Hurrice ile aynıdır. *"Başka bir ortaklık kısa ve uzun ses sunan "u ve ü" sesleridir. Bu seslerden uzun olanı Hurriler yazımda aynı harfi birden çok yazarak belirtmeye çalışmışlardır. Örneğin: Te-e-şu-u-up gu-lu-u-u-u-şa = Teşşûp söyledi. Kürdçe'de "kur" = oğul, uzun "û" sesisi ile yazılan "Kûr" = derindir"*[112]

112 - *Kaynak: Antolia Kültüründe Kürd etkisi. S.20.*

Mitannilerin Ariyaca dili örneklerini sunan dönemin önemli belgelerinden biri Hitit başkentinde Hatuşaş'da eğitmen olarak görev yaptığı anlaşılan *Mitannili Kikkuli*'ye ait olan at eğitimi öğretim kılavuzudur. Üstelik Kikkuli'nin at eğitim kılavuzu insanlık tarihinde bulunan ilk at eğitim ve öğretim belgesidir. Kikkuli'nin atçılık ve savaş arabası eğitimini içeren on bir tablette yazılı olan eseri hala günümüzde atçılar tarafından kullanılan ve oldukça önemsenen bir eserdir. Bunun yanısıra Kikkuli'nin eseri dilde Ariyaca teknik terimleri kullanımı nedeni ile dönem Mitanni Ariyaca dilini tanımamızı kolaylaştıran oldukça önemli belgedir. Kikkuli *"At eğitimi Kılavuzu"*, Akkadça yazımla Hititçe dilinde yazılmış sürümü Hattuşaş/Boğazköy ören yerinde bulunmuştur. Mitannili at eğiticisi Kikkuli'nin eseri birçok Doğu Aryanca sayısal ve teknik terminolojik kelimelere sahiptir. Onun bu kılavuzu yaklaşık 12 sayfalık konu anlatımlıdır.

Bu eserde yazılan bazı Mitannice kelimeler örneğin At biniciliği: Mitannice: Huwar, Kürdçe'de: Suwar'dır. Mitannilerde at yetiştiriciliği kitabını kaleme alırken, "*At uzmanı*" mesleğini tanımlamak için Kikkuli; "At uzmanı" anlamına gelen Hint Ariyaca olan "*Aspusani*" tanımını kullanır. Kürdçe'de *"Hesp"; "At" demektir. "Aspusani/ Hesp u zani (Kürdçe) = At Uzmanı* bükünlü bir tanımdır. Tıpkı günümüz Kürdçe'sinde olduğu gibi; *Aspusani/Hesp u zani*, (At'tan anlayan anlamında eski Ariyaca yazılmıştır.). At'tan anlayana günümüz Kürdçesinde; "*Hespvan*" da denebilir. Tıpkı; *Berivan (Süt sağar), Şıvan (Çoban), Şervan (Savaşçı), Mervan (Erkek başı), Baxçevan (Bahçeci), Ezan (Okuyucu), Şehrévan (Belediye başkanı), vs.* gibi. At eğitimini konu alan kitabında birinci, ikinci, beşinci gün şeklinde tavsiyelerini yaparken kullandığı sayılardan; "*eka*" sayısı günümüz Kürdçe'sinde "*yek*", *"Panca*" sayısı= "*penc*", "*Na*" sayısı *Neh*'dir. Yoldaki bir arabanın dönüş sayısını belirtmek için, *Aika* (Hindce; *eka* 'birinci'), *tera* (tri 'üçüncü'): *panza (panca* 'beşinci'), *Satta (sapta* 'yedinci') ve *na (Nava* 'dokuzuncu') şeklinde Proto-Ariyaca rakamlarını kullanıyor. Yine *"yıl"* adının karşılığı "*sawala*" günümüz Kürdçe'de "*sal*" dır.

Aynı şekilde Mitannilere başkent olmuş "*Waşşukkani*" adı, birleşik bir kelimedir. Kürdçe'nin Dımılkî (Zaza)ca lehçesinde "*waşşuk*",

"*güzel*" demektir, bu karşılık Kurmanci lehçesinde "*xweşik*" tır. "*kani*" ise "*pınar*" demektir. Yani "Güzel pınar" şeklindedir. Bazı kelimeler günümüz Kürdçesinde hala kullanılmaktadır. Birçok kelime benzer ses fonetiğine sahiptir. *Gu = go = söylemek. pıtq = pıtık = bebek. xuradi = mıfırdi = nöbetçi. Henna = Urfa (Antep yöresi bayan ismi). Has = His = duygu Ahr = qehr = kızgınlık. Papa = Baba, urh = ulu dağ, rast = doğru, Bayr = gevr = kahverengi. man = man = olmak, Tar = dar = ağaç, ard = erd = yer/köy. Lut= jin = Late (lorice) = kadın. Catw = ceh = arpa, Qult = gav = adım, asp= hesp = at, vs."*

Yine aynı Hurri dönem Aryancası olan Mitannice adlarda: Çoğu Hurri kraliçe ve kralının adlarının sonu Ariyaca kökenli kelime olan "*Hapa*" yazımlı "*Asp*" (modern Kürdçe'de at = *hesp* dir.) incelendiğinde Mitannice kelimelerinin *Kürdçe ve Dımılkî (Zaza)ca* dilleri ile özdeşliğini görürüz. Hatta kraliyet ailelerinde çocuk adları da *ortak* ad görünümlüdür. Kral Tuşratta'nın kızı *"Keluhapa"* hibrid bir isimdir. Hurrice-Mitannice iç içedir. *"Kelu"* Hurrice, *"hapa"* (modern Kürdçe'de; hesp=At) Ariyaca'dır. Kız isimleri ekseri "*hapa/hepa*" (*hesp*) adı ile biter. Mitannilerin at sevgisine atfen "*hapa"* çok kullanılmıştır. *Peduhapa, Taduhapa* gibi. Mitanniler Akkadça dili ile ve Akkadça formu ile yazarlardı. Tekstleri çevirenlerin ne şekilde çeviri yaptıklarını tespit edemedim. *"Hapa"* çevirisinde *"s"* harfi göz den kaçmış olamaz mı? Yani *"asp"* veya *"hesp"* Ariyaca ve Sanskritce; *"at"* tanımına uygun düşerdi. Gerçi Hurri ağzı ile ifade de orjin "*hapa*" diye, bu kelime değişik ağızla okunmuş olabilir. Yine de Kürd dilbilim adamlarına iş düşüyor. Bazı Türk tarih araştırmacılar ve arkeologlar bu Mitanni kadın isimlerini yazarken "*asp*" kelimesinde yer alan ünlüleri kalın ünlü seçmişlerdir. Örneğin: "*Asp/hesp*" formundan hareket edersek, orjinali: *Puduhapa'*yi, *"Puduhapi"* veya "*Daduhapi'*yi" *"Daduhepa"* olarak takdim etmişlerdir. Aynı zamanda yapılan telafuzdan hareket ile Mitannice-Hurrice hibrid olan bu adları "*Hurrice*" olarak tanımlamışlardır. Doğrusu kelime etimolojik olarak Sankristce ve Ariyaca'ya yakınlığı var. Burada at yazımı *"asp"* şeklindedir. Ortada bir karışıklık olduğu düşüncesindeyim. Doğru olanın tespit edilmesi için Kikkuli'nin orijinal text kayıtlarında "*asp*" (At) adında bu hata görülebilir. Karşılaştırma için Mitannili Kikkuli'nin tekstlerine bakınız.[113] Mitannice görünümler sunan diğer belgeler için-

de yapılan yorumlar benzer görünümlüdür. Mitannice kelimeler ve yazı metinleri Mitanni krallarının Mısır Firavunları ile yazışmaları ve Ugarit'te ki bazı kayıtlar, tanrı adları, isimler ayrıca mühürler, ablemler ve güneş kurslarında kullanılan tanımlamalarında kullanılmıştır. Filolojik incelemeler için bu belgeler elden yeniden geçirilmelidir.

Mitannice ya da Hurrice dilinin modern Kürdçe'ye olan yakınlığı ayrıca daha detaylı sorgulanabilir. Bizim iddiamızı güçlendirmek için bu dilin Kürdçe'ye yakınlığına dair bazı verileri sunmaya çalışıyoruz. Hurrice'nin yerini sistematik olarak eldeki veriler ile tam tespit edemiyoruz. Yaşanan karanlık çağlarda bunun da o kadar önemli olduğunu sanmıyoruz. Hurriler sonuçta bu gün Kürdlerin yaşamış olduğu coğrafyada geçmişte yaşamışlar. Elbette Kürdler ile belli bağıntıları vardır. Kim mirasyedi değil ki. Bu bağıntının kültürel boyutu dikkate alınmalıdır. Çünkü sonuçta Hurriler, hem Mısır'a hem Antolia'nın batısına çöken Sümer sisteminin ve kültürünün taşıyıcılarıdırlar. Bu Hurri fonksiyon, dini kültürün ve ticari sistemin teşkilatlanması biçiminde Hitit ve Mısır'daki kültürel gelişimde görülür. Mitannilerin Aryan görünümü ise coğrafyanın günümüzdeki Kürdlüğünden bağıntısız değildir. Kısacası Hurrilerin, Mitanniler ile kendilerine bulaşan Aryan ya da Sanskrit kültürel görünümlerden çok *Kafkas* bir kültürlerinin ve dillerinin daha baskın olduğu gerçekçi bir tespittir. Diğer yandan Mitannilerin Hurri genel topluluğundan farklı olarak Doğu Aryan kültür taşıyıcısı olan bir Aryan yapıları vardır. Yani Mitanniler her ne kadar bölgede Hurri Kafkas kültürü ile asimile olsalar da Aryan kültürlerini bu yapıya aktarmışlardır. Mitanniler ayrıca Kassitlerden ve II. Ur Sülalesindeki Gutilerden daha güçlü Doğu Aryan kültürel görünümlere sahiptirler. Bu Aryan kültür aynı zamanda doğulu Hint-İrani'dir. Bu şekli ile Hurrice kültüre karışmış olan Doğu Aryancası Mitannice, Kürdçe'nin Ön Asya'da ki oluşumunda önemli bir evredir. Çünkü Mitanniler, Doğu Aryan kültürün Ön Asya'da kurdukları devletler egemenliği ile başlayıp, Urartu, Med, Pers, Selevkos, Roma, Part ve Sâsânî egemenliği ile devam ede gelen günümüz Kürdistan coğrafyasında Doğu Aryan – Kürd oluşumunun- egemenliğinin ilk kilometre taşıdır da. Dilsel kimlikleri ne olursa olsun

---

113-Bkz. Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf. http://www.lrgaf.org.

Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile bütünleşen Hurriler, Kürdlerin kültürel ve gensel kütüğünün gelişim tarihinde özellikle MÖ 10. Yüz yıl sonrası baskın Doğu Aryan tarafından asimile edilerek yer almışlardır. Tıpkı İngiliz milletinin oluşumuna benzer *Anglo-Sakson* farklı kültürlü halkların karışımı gibi Hurriler ve Mitannili toplulukların karma oluşumu *Kürd* kavmi oluşumunda önemli bir evredir.

Yaşanan çağların önemli bir gerçeği dikkate alınmalıdır. Sami kavimlerin kültürel egemenliği ve medeniyet önceliği bölgede hala tartışmasız olarak başattır. Dikkat edilirse hala tarihin karanlıkları Akkad, Asur ve Mısır yıllıkları ile Sami dillerinde aydınlanıyor. Özellikle Asurca ve Ârâmice kültürleri öne çıkıyor. Kafkas, Batı Aryan ve Doğu Aryan halklar medeniyet olarak hala Sami halkların oldukça gerisindedirler. Bu geri kalmışlığın sebebi Aryan halkların siyasi ve sosyal örgütlülüğün yanı sıra üretimdeki konumları ile doğrudan alakalıdır.

Hurriler bölgede birçok büyük devletin oluşumunda yer alır: *III. Ur (Guti) Sülale, Kardunya Devleti (Kassitler), Mitanni, Kizzuwatna ve Urartu.* Birçok da Küçük Krallığın oluşumunda yer alırlar. Her Hurrili devlet döneminde Mannai, Kurti ve Med kökenli Aryan kabileler ile Kafkasik-Aryanik kültürel karışımlı Guti, Kassit, Subaru ve Lulubi Hurrilerin karışımı yaşanır. Bu toplu karışıma dışarıdan gelen diğer MÖ 1200'lerde *Frigler* ve *Ermeniler,* MÖ VII yüz yılı sonrası *Kimmer, İskitler ve Medler* gibi yeni Aryan halklar da karışmıştır. Son olarak bu halkları Medo-Persler asimile eder. Doğu Aryan kültürlü baskın yeni bir kavmi sosyal dokuyu bölgede oluştururlar. *Hurri-Mitanni, Kassit, Ermeni, İskit, Kimmer ve Medo-Pers* kabilelerin egemen olduğu coğrafyanın Aryanlaştığı dönemde; MÖ 9. yüz yıl MÖ 1. Yüzyıl aralığında Kürdleşir. Bu oluşum sürecinde yer alan ve Doğu Aryan kültürünü benimseyentopluluklar Kürdlerin atalarıdır. Medler ileride incelediğimizde bu kavimlerin tüm özelliklerini taşıyan karakterli insanlarının yine aynı coğrafya da oldukları da görülür. Yani kavmi bir yapının tarihselliği, ardıllığı günümüz Kürdistan coğrafyası içinde geçmişte yaşamış olan bu topluluklar tarafından ısrarla korunmuştur.

MÖ 500'lerden itibaren Ön Asya'da iki kültürel görünüm baskındır. Günümüz Kürdistan coğrafyasının güneyinde Mısır'a ve Yemen'e uzanan çöllük alan günümüz Arap yarım adası ve güney batı Akdeniz kıyılarında yaşayan Samiler ve Antolia, İran ve Toros-Zagros dağlık alanları

ve ovalarında Aryanlar. Bölgenin eski Hurri Kafkas halkları olan; Guti, Kassit, Subaru ve Lulubiler Doğu Aryan halklara karışarak asimilasyona maruz kalmıştır. Özellikle bu halkların torunları olan Kafkasya'ya yakın bu yerlerdeki toplulukların boylarına Yunanlılar "*Alorodia*" ve "*Saspeir*" diyorlardı. *Saspeirler* MÖ 5. ve 4. Yüzyılda Kafkasya da yaşıyorlardı.[114]

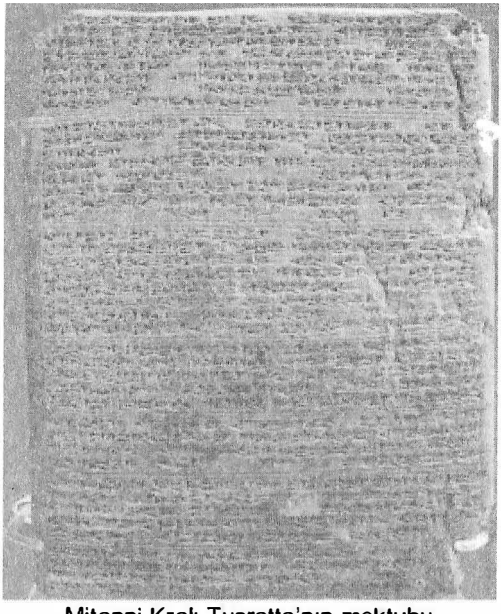

Mitanni Kralı Tuşratta'nın mektubu

MÖ 1700-100 yılları arası Ön Asya'da Kafkas-Aryan karışımlı kavimler; Hurriler- Mi-tanniler ve Kassitler. Aryanlar; Hint-İran/-Aryanlar, İskit, Kim-mer, Med, Pers ve Part vs. ve Hint-Avrupalı Batı Aryanlar (Hitit, gaşka, Luvi, Frig, Er-meni, Thrak, Grek, Galat vs.). Sami kavimler; Akkad, Asur, Ârâ-mi, İbrani ve Araplar şeklinde kabileler olarak görülür.

MİTANNİLERİN HİNDUİ DİNİ İNANÇLARININ TARİHSEL GÖRÜNÜMLERİ

Mitannilere dair konuşulan dil Sanskrit-çeyi sorgularsak, tarihçiler Sanskritçeyi ilk konuşanların MÖ 3000 Hindistan, Hazar Deni-zi, İran ve Ortadoğu'ya kadar yayılan çok geniş bir topluluk olduğunu öne sürer; bazıları da bu lisanın hiçbir zaman dini ve ilmi çevre sınırlarını aşıp, halk tarafından kullanılmadığını iddia etmektedirler. Hint Veda

---

114- Bkz. Herodot Tarihi, "Alorodia"Kitap III, P. 94- Kitap VII, P.79 "Saspeir"Kitap I, P104, 110, Kitap III, 94 Kitap IV. 37, 40 Kitap VII, 79 1992.

Metinleri, dinler tarihi açısından Hinduizm'in kutsal kitabı olma bağlamında önem arz ederken Hint-Avrupa ırkına ait en eski dokümanı meydana getirmesi bakımından da dil bilimi ve kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir. *Vedalar'ın dili, Kürdçe, Farsça, Grekçe, Latince, Almanca, Litvanca, Hititçe, Ermenice, Frigce, Rusça vs.* gibi pek çok Avrupa, Antolia ve Asya dilleriyle ortak olup *proto-Hint Avrupa* dili denilen ve bu dillerin tamamını içine alan bir ana dil grubundan kopan ilk kollardan biridir. Bundan dolayı Hitit, Grek, Eski İran ve Alman kültürlerindeki pekçok inanç biçiminde mevcut tanrı isimlerinin *(Zeus, Mitra, Frdra, Vritra* vs.) Vedalar'da ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

Hindistan'ın *Harappa* uygarlığı, Doğu Aryanlar ile doğrudan ilişkileri ve Ön Asya uygarlıklarıyla ilişkilerde bulunulduğunu göstermektedir. Harappa uygarlığı, MÖ 2. bin yılın ortalarında kentlere saldıran Aryan kabilelerce yıkılmıştır. Fakat bu kültür, Mezopotamya'da Mitanniler coğrafyası dışındaki yerlerdeki egemenliklerinde bu Sanskrit izlere pek rastlanmaz. O halde Mitanni dilindeki Sanskrit görünümü *Proto-Ariyaca* olarak tanımlamak daha mantıklı görünür. Fakat dini görünümde *Hint* ortaklık bulunur. Ya da Mitannilerdeki bir kısım özellikle dini alandaki bu kültürel Hint görünümü, Kafkas Hurri ve Mitanni kültürüne sirayet etmiş kısmi bir kültürel ortaklık kabul edip, Hint kültürü genelleştirmemek gerekir. Biraz da bu yanılgının Sanskritçe'nin Eski Ariyaca/Avesta diline yakınlığı nedeniyle oluştuğunu belirtmek gerekir. Hatta Avesta ortaklığı dilde görülürse Doğu Aryan-Hint ortaklığı daha da geri tarihlere çekilebilir. Çünkü Avesta'yı oluşturan Gathalar, Aryan-Hint ortaklık görünümünü MÖ 2000'ler öncesine çeker. Gathalar, Aryanların MÖ 2000 sonrası göçlerinden daha önceki Hint ilişkileri üzerine oluşmuştur.

Küçük Asya'da Fırat ve Kızılırmak boyları yaşanan dönemde Batı ve Doğu Aryanların buluşma sınırı oldu. Batı Aryanlar Ön Asya'ya deniz yolu ve Balkanlar üstünden, Doğu Aryanlar Kafkaslardan ve Zagroslardan gelmişlerdi. MÖ 17. yüz yıl sonrası tıpkı Ön Asya'ya gelen Doğu Aryan Mitanniler gibi Orta Asya'da oluşan bu Doğu Aryan göçlerinin bir kısmı aynı dönem Hindistan'a yönelmiş olur. MÖ 17. Yüz yıl sonrası Hindistan'a inen Doğu Aryan halkların buralarda

bıraktıkları yazılı eserler Mitannilerin bizlere bıraktıklarından daha zengindir. Zaten bu eserler sayesinde Mitannilerin dini inançlarını Hindistan'a giden diğer Doğu Aryan kabilelerin inançlarını ve dillerini karşılaştırarak, onların da dini inançlarını *"Hint"* ve dillerini *"Ariyaca"* olarak tanımlayabiliyoruz. Mitannilerin, Hint dini inanç kültürlü oldukları kabul edilmiştir. Mitannilerde Hint dini görünümün belitleri şunlardır: tanrı adlarının *Hint-Veda/Vedic* dininin tanrıları olması. Dini inanç kültlerinde otorite olarak tanrı buyruklarının kabul edilmesidir. İyiliklerin ve kötülüklerin tanrıların kudretine atfen yorumlanmasıdır. Şahıs isimlerinin tanrı adlarından ve kutsallardan seçimidir. Özgür-dokunulmaz ve savaşçı *Maryannuların* kastsal yönetici görünümleridir. Maryannu yönetici grubunun kullandıkları krali mühürler ve ablem olarak *'Kanatlı Güneş Kurs'*larındaki güneş, insan ve hayvan sembollerinin Veda dini inancının kutsallarından seçimidir. Ölülerin yakılması ve reenkarnasyona (fiziki ölüm sonrası Ruh'un sürekli göçerek yeni bedenler ile yaşamını sürdürmesi) inanmadır. Tüm bu görünümler Aryanca/Sanskrit-Vedaca isimler hariç diğer kültürel görünümler daha önce Hurri coğrafyasında ve bölgede görünmezler. Bu Hint dini ifadeler Mitannilerin taşıdığı kültürel görünümleridir. Nitekim bu tarihsel Hint-Aryan geçmişi birçok uzman din tarihçisi tespit eder. *"Din Bilimine Giriş"* adlı eserinde *Max Müller'*e göre; *"MÖ 2000 yılında, 'İndus Vadisi Uygarlığı'nın sona ermesinden sonra Kuzey Hindistan'dan Ön Asya'ya gelen Aryan kabilesi o dönemden sonraki kültürleri önemli ölçüde etkiledi... Hinduizm inancı, Sanskrit literatüründe "soylu yol" anlamına gelen "Ariya dharma" veya "ezelî-ebedî din" anlamında "sanatana dharma" şeklinde geçer. "Ariya dharma/soylu yol" ibaresi Hinduizm'in etnik hüviyetini de ifade eder. Buna göre Aryan dharma, milâttan önce II. binin ortalarından itibaren Hindistan'a göç eden Aryanlar'ın (Ârîler) dinidir."*[115]

Bazı Hint tarihçilerine göre, *"Aryanlar göçebe olmasalardı günümüze kadar bölgede egemenliklerini sürdürürlerdi"* diye tespit yaparlar. *Eski Vedik* dininde tapınak ya da tanrının resmedilmesi geleneği yoktu. Tanrılara, kurbanların yakılmasıyla tapılırdı. Tanrılara kutsal soma suyu, Ghi (tereyağı), süt, ekmek ve bazen de hayvan eti kurban

115- Bkz. Kürşat Demirci, İslam Ansk. Hintizm, Cilt; 18, s.113.

edilirdi. Hinduizm; eski Hint dinlerinin ve muhtemelen kuzeyden göç eden Aryanların dininin farklı sistemlerinin bir araya gelmesidir. Tarihi karanlıkta kalmış, Hindistan'a ilk yerleşen insanların büyük bir kısmı, zaman içinde güneye doğru yerleşmiştir. *Lingam kültü* (güney Hindistan), kutsal hayvanlar ve tanrıçalara tapma gibi unsurlar bu kültüre aittir. Yani Hint görünüm Aryanların Hindistan'da edindikleri dini etkileşimler ile onların dinlerinde bu farklılıklar ile görünmekteydi.

Mitannilerde ülke kralının, halkın babası olarak görüldüğü ve çoktanrılı inancın geliştiği ülkede, inanç sistemi ve tanrı isimleri *Vedik Hindu* inancının tanrı isimleriyle aynıydı. Hindu-Aryan oldukları kabul edilen Mitannîlerin kral isimleri, tanrı adları Hint-Aryan özelliklere sahipti. Veda dini MÖ 16 yüz yılda İran'dan Hindistan'a göç etmiş Hint-Avrupa halklarının dini olduğunu, adını kutsal vedalar Metninden aldığı kabul edilir. Hindistan'da yazılı tarihin bulunduğu İndus vadisi-Harappa kültüründe MÖ 2500'leri gösteriyor. "Harappa", Pakistan'ın Pencap eyaleti sınırları içinde yer alan İndus Vadisi uygarlığına ait antik bir yerleşimdir. Pencap, Hindistan ve Pakistan arasında kalan bölge; kuzeyde Himalaya, batıda Salt Range ve Indus, güneyde Tar çölü, doğuda yüksek Ganj ovasıyla sınırlıdır. Bu gün kurumuş bulunan bir ırmak kıyısında yer alan Harappa yerleşimi 1921 yılında, arkeolog *Sir John Marshall* tarafından ortaya çıkarılmış ve ilk kazılar onun ekibi tarafından sürdürülmüştür. Kazılarda ortaya çıkan buluntular, MÖ 2300 yıllarına dayanmaktadır. Hindistan Harappa-İndus vadisinin Sümer, III. Ur Sülale ve Babil ile deniz aşırı ilişkileri tarih boyunca olduğu gibi karadan da İranlı yerel kabileler ve buraya MÖ 20. yüz yılı sonrası yerleşmiş Aryan kabileler ve daha batıda Sami kavimler ile ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu ilişkilerin seyri içinde ticari ve kültürel alış ve veriş olduğu gibi bölgeler arası göçmen bazı kabilelerin de olabileceği göz ardı edilemez. Lakin tarihin hangi döneminde Doğu Aryan halk Mitanniler, Hint görünümlü bu dini kültürel yapıları onlardan edindiler ve bu kültürü Ön Asya'ya nasıl taşıdılar? Bu soruların cevabı tam olarak bilinmiyor. Ya da bu dini kültür ne şekilde oluştu? Ayrıca bu Hint görünümler günümüz Kürdistan coğrafyasına yol alırken Hindistan ile arada bulunan 9.000 km mesafelik alanda neden *"Hint Kültürel izler"* bırakmadılar? Bu soruların cevabı hala net değildir. Karmaşık görünümden netleşebileceğimiz bilgiler

bölgede yapılan yeni arkeolojik buluntular ile oluşacaktır. Sadece İran'ın İndus vadisine komşu ve coğrafik köprü oluşu bu geçmişi aydınlatmıyor. Ayrıca Mitannilere dair Sanskrit ya da Hint-Aryan bu görünüm üst entelektüel bir kültür de olabilir iddiaları zayıf kalıyor. Küçük entelektüel bir grup Ön Asya'da bu kadar büyük bir coğrafyaya yayılamaz. Acaba Doğu Aryanlar, Orta Asya'dan ayrılmadan önce mi bu dini anlayışa sahip olmuşlardı. Antolia'ya gelen Mitanniler belki de doğrudan ilk yurtlarından gelmiştiler. Aryanlardaki geçmiş dini evrimi bilmediğimiz için mukayeseyi herhangi bir görünüm ile yapamıyoruz. Doğu Aryanlara dair bilgilerimiz oldukça sınırlı. Onların 20. Yüz yıl milat öncesi tarihlerin buluntuları tamamen Asyalı'dır. Antolia'da Aryanlar; Hitit ve Mitanni savaşları sonrası yaptıkları antlaşmalarda inandıkları tanrıların üstüne yemin edildiği için Aryan tanrı adları antlaşma metninde bulunuyordu. Aryanların birkaç tanrı adı ile Hint ortaklık rahatlıkla kurulabiliyordu. Fakat Aryanların Hindistan'daki öyküleri de karışıktı. Bilindiği gibi Hintçe'nin Aryan ortak karakteri Ön Asya'daki Hint-İran/Aryanlarına kadar uzanıyordu. Dönem olarak yaşanan çağda aynı kültürel köken üzerinden gelişen bu kültürlerin ve dillerin o kadar birbirinden uzak olmadıkları da dikkate alınmalıdır. İndus vadisi-Pencap'ta bulunan Hint medeniyetine dair ilk yazılı kayıtlar MÖ 2500 tarihlidir ve bu kayıtlar hala okunamamıştır. Bu kayıtlar Asur, Mısır, Kassit ve Mitanni kayıtlarındaki Hint–Aryan kültürel ve geleneksel görünümlerin Hint–İndus vadisi bilgileri ile tamamen paralellik kurulmuş bilgiler değildir.

Milâttan önce 2000-1500 yılları arasında Aryan grupların Hindistan ve çevresindeki bölgelere inmesiyle yerli Hintli ırklar ile mücadele başlamıştır. Aryanların *Dasyu / Dasa* diye isimlendirdikleri Hintli yerli halkla mücadeleleri ve tanrı *İndra*'nın yardımıyla onlara galip gelmeleri de Veda ilâhilerinde anlatılır. Bu arada siyasî kavgaların ve toplulukların birbiriyle yaptığı ardı arkası kesilmeyen mücadeleler de kutsal metinlerde hikâye edilir. Yine bu ilâhi metinlerden Aryanların henüz yerleşik hayata geçmeyip göçebe halinde yaşadıkları, kumara, içkiye düşkünlükleri ve yaşanan dönemde hayvan hırsızlığının yaygın olduğu öğrenilir. Siyasî mücadeleler için atların beslenmesi de en önemli uğraşılarından biri olarak zikredilir. Hintli yerli ırklar Aryanlarca hâkimiyet altına alınmış, yerli Hint dinleriyle göçebe

Aryanların inançlarının karışımından, temel kaynağı *Veda* adı verilen kutsal metinler olan ve *Vedizm* denilen yeni bir din çıkmıştır. Bu bilgiler Rigvedic, Avesta ve Sanskritçeye referans yapılarak tespit edilir. Hinduizm'in tarihî gelişim sürecinin hangi tarihlerde başladığı ve nasıl geliştiği tam olarak öğrenilememiştir. Hinduizm'in ilk safhası olarak göçebe Aryan toplulukların oluşturduğu *Vedizm* gösterilmektedir. Diğer yandan Hindulara göre Vedalar insan elinden çıkmamıştır, onlar vahidir. Tarihçilere göre ise '*Vedalar*', Hindistan'ı işgal eden Aryan ırkların dinî inançlarını yansıtan geleneklerin derlenerek yazıya geçirilmesiyle teşekkül etmiştir.

Aryanların, Hindistan yerli halklarını egemenlikleri altına alıp "Veda" adı verilen kutsal metinleri ortaya koymalarından sonra Hint kutsal metinleri cemiyetin ilâhî düzenlemeye göre dört temel sınıfa ayrıldığını belirlemiştir ki bunlar; *Brahmanlar (din adamları), Kşatriyalar (asiller ve savaşçılar), Vaisyalar (ziraat ve ticaretle uğraşanlar) ve Sudralar'dır (işçiler).* Hint toplumundaki Brahmanlar (din adamları), Kşatriyalar (asiller ve savaşçılar) dini kült/kast görünümü bir şekilde Mitannilerin Maryannu yönetici grubunda ve kâtiplerde MÖ 10. yüz yıl sonrasında Medlerin Magi rahiplerinde hatta günümüzde yine arkaik *Ezdani, Yaresan ve Alevi* dini inançlarında *Dedelik-Pirlik-Babalık* kurumunda görülebilir. Bilindiği gibi Brahmanlarda, Maryannularda, Magilerde ve Ezdani, Yaresan ve Alevi toplulukların Dedelik-Pirlik-Babalık kurumunda rahiplik, din adamı kimliği babadan-oğula geçen işlevliği benzerdir.

Hindistan'daki dini görünümde Brahmanlar din işlerine bakan yöneticiler olup toplumun diğer kesimleri üzerinde hâkimdi. Vedalarla başlayan kutsal kitap koleksiyonu, yorumu Brahmanların tekelinde olmak üzere ilk üç kast dilimi için önem taşıyor ve sadece onlar Vedaları okuyabiliyorlardı. Tanrılardan bazıları şunlardır: *Surya (Güneş), Soma (Ay), Agni (Ateş), Dyaus (Gökyüzü), Marutlar (Fırtına Tanrıları), Vayu (Rüzgâr), Apas (Su), Ushas (Şafak) ve Prthivi (Yeryüzü). Bunlardan başka İndra, Varuna, Mitra, Aditi, Vishnu, Pushan, İki Aşvin, Rudra ve Parcanya* gibi tanrı ve tanrıçalar vardır. Bu dini anlayışta tanrılara verilen sıfatlar yeni tanrılar doğurmuştur. Şöyle ki, *Savitar* "soluk veren, hayat veren", *Tivasvat* "parlayan" anla-

muna gelir. Bunlar önceleri güneşe verilen sıfatlarken, sonradan bağımsızbirer güneş tanrısı olmuşlardır. Çeşitli kabileler ve çeşitli zamanlar, tanrıların niteliklerinde de çeşitlilik yaratmıştır. *Mitra, Vishnu ve Puşan, "Rgveda"*da güneş tanrıları olarak görünürler. *Puşan*, olasılıkla küçük bir çoban aşiretinin, Veda Panteonuna alınmadan önceki güneş tanrısıdır. *Mitra*, Avesta'da *Mithra* olarak geçmektedir. Bu tanrı, İranlılarla Hintlilerin ortak yaşadıkları zamanlara ait eski bir Aryan güneş tanrısıdır.[116]

Vedalar, günümüze *Sâkhâ* (Kâtip Rahipler) adı verilen Brahman rahip çevreleri tarafından ulaştırılmıştır. Rig Veda'yı zamanımıza ulaştıran altı Sâkhâ vardır. Bunlar aracılığıyla intikal eden Rig Veda nüshaları birbirinden kısmen farklıdır. Bugün mevcut en popüler Rig Veda nüshaları *Şakala ve Başkala*'dır. *Şukla ve Krişna* şeklinde iki farklı edisyonu bulunan *Yacur Veda* yedi Sâkhâ tarafından günümüze ulaştırılmıştır. Özellikle *Taittiriya Sâkhâ* oldukça iyi korunmuş bir nüshadır. Dört Sâkhâ'sı bulunan Sama Veda'nın en iyi ve en popüler uyarlama *'Kauthama Sama Veda'dır. Atharva Veda*'nın iki uyarlamasından en iyi korunanı da *Şaunaka*'dır.[117]

Hurrilerdeki *"Hint-Aryanik"* görünüm yanlış okunmaktadır. Yani önce İran'a yerleşen bir kısım Aryan Hurrilere önce karışmış daha sonra da Hint-Aryan soylu Mitannilerin bu topraklara Hindistan'dan ayrıca gelmiş olabilirler. Mitannilerin Zagroslardaki varlıklarına dair de elimizde bilgi henüz yok. Sadece 16. Yüz yılındaki istila sonrası görünümleri var. Zagros üzeri geldikleri yorumu, Hint Aryan kültürlü Mitannilerin birlikte oldukları Kafkas ve kısmen Aryan kültürlü Hurrili Subartulu kabileler ile alakalıdır. Hurrili kabileler Ön Asya'da yukarı dağlık Mezopotamya'nın ve Zagros dağlarının halklarıydılar. Nitekim Mitannilerin daha güney doğusunda Sümer'de III. Ur (Guti) Sülale yönetimi (MÖ 22 ve 21 yy.) ve Kassitler de (MÖ 16 ve 11 yy) benzer Aryanik (kısmi Aryan görünüm) kültürel görünümlere sahiptiler. Mitannilerin Hitit kayıtlarında görünümleri MÖ 16. Yüz yıllardır. Oysa Aryanik görünümler aşağı Mezopotamya'da Akkad döneminde

---

116- Bkz. J. Dowson, A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, New Delhi 1987.

117- Bkz. Bünyamin Erul, İslam Ansk. Cilt: 42 s.593.

MÖ 23. yüzyılda görülmektedir. Ön Asya'da anlaşılan Hurrilerin yediyüz yıl boyunca Aryanlar ile ilişkisi ve kültürel etkileşimi vardır. Konu aydınlatılmamış buluntu sorunu olabilir. Nitekim Mitannilerin *"Mitra; İndra, Nastyana (Nasatyu) ve Varuna"* adlı Hint tanrıları Mezopotamya halklarında ki MÖ 20. yüz yıl öncesi Aryan görünümlerde görülmez. Mitannileri bölgeye sonradan gelen yeni bir Aryan ve Hint kültürlü halk olarak kabul etmek gerekir. Bölge halkları mantıken karadan ve denizden yaşadıkları dönemde bir şekilde Mezopotamya'nın güney ucundaki günümüz Basra Körfezindeki ticaret yolu ile veya Zagroslardan yani İran karasından Hindistan ile ticaretleri nedeniyle bu Hint Aryan kültürü edinmiş olabilirler. Zamanlarında bölge insanı körfezde özellikle *İsın* şehrinden ve Mısır'dan Uzakdoğu- Hindistan- ile ticari ve kültürel ilişkilere sahip olmaları ise zayıf bir olasılıktır. Hint-Aryan bu kültür karasal yol güzergâhı ve kavmi taşıma akışı ile oluşmuş olması ağır basıyor. MÖ 17. yüz yıl sonrası bölgenin Hurri ve Mitanni kavimleri tarafından istila edilmesi belirtileri ve bölgede oluşan siyasal dönüşümlerde bu tezin doğru olacağını gösteriyor.

Bir başka konu Mısır ve Hindui inancında görülen *reenkarnasyon* inancın benzeri olan kült Mitannilerde vardı. Fakat Mısır'daki kült yerel olarak oluşmuş bir görünüme sahipti. Aynı zamanda Mitannilerden çok önce bu inanış Mısır'da MÖ 3000 yıllarında vardı. Mısırlılar yerel ve bölgesel (Kenan'a kadar) egemenlikleri döneminde, daha sonra ise Mısır'ı fetih eden Batı Aryan halklar tarafından bu inanış Antolia ve Avrupa içlerine taşınmıştı. Yani "ruh göçü" yaygın bir inançtı. Mısır'da "ruh göçü" kültün oluşumu iklime ve doğa şartlarına bağlı olarak gelişmiş görünür. Nil Nehri'nin düzenli taşkınlıkları ve geri çekilmesi Mısır'da ölü kültünün doğmasında etkili olmuştur. Bir teoriye göre; Mısırlılar ekinin kuruduktan sonra tekrar yeşermesini gözleyerek bu sürecin insanlar için de geçerli olduğunu, yani insanın fiziki yaşamının ölümden sonra da devam edeceğine inandılar. Bu ölümle yaşam arasındaki sınır onların firavunları için görkemli mezarlar (piramitler) yapmalarını sağlamıştır. Firavunların öbür dünyaya geçişine de önem verdikleri için onları mumyalamışlardır. Kuşkusuz bunları firavunların çabasıyla, baskısıyla yapmışlardır. Ayrıca kendileri için de, olanakları elverdiği ölçüde gömütler yapmışlar, mumyalanmalarını sağlamışlardır. Mumyalamanın ilk izlerine *Hierakonpolis*

mezarlığında rastlanmıştır. Bu başkent mezarlıkları Hindi uygarlığından daha yaşlıdır. MÖ 3000-2500 arasıdır. Eski Mısırlılar, ölümden sonra ölümsüzlüğün sağlanması için gerekli olduğuna inandıkları ayrıntılı ölü defnetme geleneklerini sürdürdüler. Bu gelenekler, mumyalama ile bedeni koruma, defin törenlerini yapmak ve toprağa verme şeklindeydi. Böylece öteki dünyada ölünün, bedenini ve eşyalarını kullanacağına inanılıyordu. Eski Krallık öncesinde, çölde maden ocaklarına gömülen bedenlerin kurumayla doğal olarak korunmuş kaldığı görüldü. Antik Mısır tarihinin başından sonuna kadar kurak çöl koşulları, yoksul halkın gömülmesinde bir nimet olarak görülmeye devam etti. Çünkü yoksul halkın, zengin sınıfların yaptığı gibi ayrıntılı ve dolayısıyla pahalı defin işlemlerine olanakları yoktu. Varlıklı Mısırlılar ölülerini taş mezarlarda gömmeye başladılar. Sonuçta insan eliyle mumyalamayı kullandılar. Bu işlemlerde iç organların çıkartılması gerekiyor, beden ketenle sarılıyor ve dikdörtgen biçimli taş lahitle ya da tahta tabutla gömülüyordu. Dördüncü Hanedanlık'tan itibaren bazı iç organlar, özel toprak kavanozlarda korundu.[118]

Mısır reenkarnasyon inancı kültünün yerel olduğu belli idi. Çünkü Hurri bölgesinde benzer "ruh göçümüne" inanan Mitanniler dönemindeki Hint inanç sahipleri ölülerini yakıyordular. Hurri Beyliklerinin Kralı olan Mitannili Baratarna'nın cesedi yakılmış, yakılma günü tarihi belirteç olarak *"Kral Baratarna'nın öldüğü ve yakıldığı zaman"* diye kullanılmıştı. Ünlü Hititolog Prof. Dr. *Heinrich Otten'in* ifade ettiği gibi bu tespit, Ön Asya'da en eski ölü yakma Hint-Avrupalı kavimlerin özelliğiydi. Batı Aryan Hititler de ölülerini yakıyorlardı.[119] Mitannilerde "ruh göçümü" ile ruhun yeniden canlanacağı ve daha iyi koşullarda olacağı beklentileri vardı. Ayrıca Mitanniler geçmiş yaşamlarında ne olduklarını biliyordular. Hatta Mitanni kralları geçmiş yaşamlarındaki görünümlerini mühürlerinde resim çizimleri ile yansıtmışlardı. Kral Şuttarna'nın mühründe üstte kanatlı Mitanni güneşi, ortada bir insan, onun etrafında hayvanlar ve demon varlık figürleri bulunurdu. Aynı şekilde Mitanni Kralı Şauşşatar'ın mührün-

---

118- Bkz. Mumyalar, http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk/mummy/ok.html. Digital Egypt for Universities, University College London.

119- Bkz. E. Akurgal, Eski Antolia Kültür Tarihi, s. 176.

de yer alan karışık varlıklar ve semboller vardı. Elleri kalkık aslan adam, kanatları kalkık güneş kursları ve demonlar (cinler-şeytanlar) örnek gösterilebilir.[120] Reenkarnasyon inancı Mitannilerin egemen oldukları topraklarda bu gün dahi hala yaygın bir inançtır. Aynı inanç Antakya, Adana ve Urfa arasında kalan bölgede ve Doğu Akdeniz kıyılarında görülür. Reenkarnasyon geçiren kişilerin öykülerin kurgusu hala Mitanni görünümlüdür. Geçmiş "ruh göçümü" yenilenmelerindeki öykülerinde bu günün insanları Mitannilerden bir farkla hep insandırlar. Hayvan görünümlü geçmiş anlatılmaz. Bu inancı, Mitannilerin MÖ 16 yüz yılında doğudan önlerine kattıkları Hurrili kabileler ile bölgeye getirmelerinin ışında pek bir şey bilmiyoruz.

Mesela Batı Aryan kültürlü Hititler, Mitanniler ile yaptıkları savaştan sonra onlar ile *"Mitra; İndra, Nastyatana (Nasatyu) ile Varuna'nın"* şahit tanrılar olarak gösterildiği yazılı bir antlaşma imzalamışlardı. Bu tarihi antlaşmada ele aldığımız konuya dair şu ifadeler vardı:

"ila_ni *Mi-it-ra as'-s'i-il ila_ni U-ru wa. na-as's'i-el (Başka bir textte: A.ru-na-as'.s'i-il in. dar (Diğer textte: In-da. ra ila_ni na-s'a-at-ti-ya-an-na"*[121]

Bu antlaşmada adı geçen tanrıların aynı dönemlerde Hindistan'da Doğu Aryanların göçü sonrası orada oluşan eski *Hint dini Rigveda Metinleri*'nde geçen, proto-Aryan ve Hint Tanrılarının adı olduğunu da görmekteyiz. Tanrılar önem sırasına göre anlaşmada yer almaktadır. Mitanniler ve diğer taraflar kendi tanrıları üstüne yemin içerek antlaşmaya bağlı kalacaklarını belirtmişlerdir. Bu durumu *Georges Roux* adlı ünlü tarihçi araştırmacı şu şekilde değerlendirir: *"Mitanni aristokrasinin isimleri daha çok Hint Aryan kökenlidir. Fakat onların köklerinin her ne kadar Kassitler ile bağlantılı olduğu düşünülse de özellikle, Mitannilerin Mitra; İndra, Nastyatana (Nasatyu) ile Varuna'nın, Hint-Aryan kültlü tanrıları nedeniyle kültürel olarak İndo-Aryan bağlantılarını daha fazla gösterirler."*[122] *Tuşratta,*

120- Bkz. K. Bittel, Grundzuge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens 1950 s. 63 v.d.

121- Kaynak: cf. Winckler, "Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft" No. 35, 1907, p. 51, Boğazköy-Studien VIII, Leipzig 1923, pp. 32 f. 54 f.

122- *Kaynak: Georges Roux, Eski Irak, s. 229. 229. Penguin Books, 1966. Penguin Books, 1966.

Artatama, Şattiwaza ve Şawuşka gibi Mitanni Kral adlarında, *Kikkuli* adlı at eğitmeninin kitabında geçen; sayıların adlarında, at renkleri, at yetiştiriciliği ve iki tekerlekli savaş arabaları gibi teknik terimlerde Hint-Sankirist kültürel köken görülebilir. Sanskritçe Aryanlar tarafından Hindistan'da oluşmuştu. Örneğin günümüze kadar varlığını Kürdçe'de koruyan *"Meryan"* şeklindeki *"genç savaşçı"* Mitanni terimi, Sanskritçe *"Marya"* terimidir. Sayı isimleri de Sanskritçeye benzerdir.

DİNİ GÖRÜNÜMLERDE VE EFSANELERDE HURRİCE TANIMLAR

Hurri ülkesinin en baskın görünümü dini alandadır. Bölgede yeni keşfedilen *Göbeklitepe* dini tapınak arkeolojik buluntusu, Halaf temelli bildik medeniyet olan kalkolatik tarihi, kronolojik olarak en az beş bin yıl geriye çekti. Yine Urfa bölgesinde Hurrilerin ana merkezi olan *Urkiş*'e çok kısa bir mesafede olan bu buluntu tarih çevrelerinde oldukça sarsıcı bir gelişime yol açtı. İnsanlığın gelişim hikâyesi tarihi olarak sadece geriye çekilmemişti. Üstelik Göbeklitepe'de dünyanın ilk devasa dini hac tapınak merkezi ortaya çıktı. Bölgenin tüm yerleşim yerlerinde tapınaklar genel bir kaide olarak zaten vardı. Fakat ilk defa sadece tapınaklardan oluşan tarihin ilk dini yerleşimi ile karşılaşıldı. Halaf kültürü merkezine yakın çağın tapınak şehri *Urkiş* de dini bir merkezdi. Ayrıca yanıbaşında yerleşik bir şehir yaşamı mevcuttu. Bölgede her dönem tarihi olarak bir dini merkez görevliği hep göze çarpıyordu. Bölgenin bu dini kaynaklarından sadece Hurriler değil, Sümer, Akkad, Asur ve Ârâmiler de faydalanmıştı. Bilindiği gibi bölge; Politeizme (Çok Tanrıcılık), Mitracılara, Işıkcılara (Alevilik), İbrahim Peygambere, Yahudilere, Mecusilere, Hıristiyanlık sonrası Yakubilere, Süryanilere, Müslümanlara ve Ezidîlere vs. dini merkezlik yaptı.

Hurrililer yetiştirdikler din âlimlerini Ön Asya'nın her tarafına yaydılar. Bu şehrin ürettiği dini metinler her tarafta bilinir oldu. Nitekim bölgede giderek yaygınlaşan Hurri kişisel isimlerinin yanı sıra aynı zamanda Hurri diline ait yazılı dini ve mitolojik metinler bulunur oldu. Mitanni-Hurrilerin Avesta'nın Gataları ile ortaklıkları dini alandaki kültlerde zaten vardı. Özellikle Geç Hitit Bölgesi

Hurrilerinin ve Mitannililerin Işığa, Güneşe tapınımı, mezar ve kurban, ölü gömü gelenekleri Doğu Aryanların inançlarına oldukça benzerdir. Dini alandaki dilin günlük yaşamdaki dilden farklı olduğu ve din adamlarının dini ritülleri uygulamada halktan sakınan konumu ile yaşanıyordu. Bu Hint görünümün pekala bölgede benzer şekilde gelişmiş ya da korunmuş üst bir entelektüellik olacağı dini alanda baskın bir görünümdür.

Hurri inancını tanımlayan en başat efsane Kumarbi Efsanesi'dir. *Urkiş* tapınak şehri (Modern Mozan Tell, Kuzey doğu Suriye) Hurri baştanrısı *Kumarbi*'nin vatanı olarak kabul edilmektedir.[123] Bu dönemden günümüze Urkiş Kumarbi dini tapınak harebelerinden çıkan *"Kumarbi Efsanesi"*nde özellikle Hurrice adlara sahip tanrı ve özel isimlere rastlıyoruz. Bu efsanede Hurri yaratılış efsanesinin olduğunu görüyoruz. Bilindiği gibi Hurriler çok tanrılı inançları vardı. İnanç olarak, Sümer ve kendi tanrılarına birlikte inanıyorlardı. Tanrıların Sümer ve Hurri kimliği dilsel çözümlerden tefrik edilmişti. Küçük Asya'da çok tanrıcılığın yaratılış efsanesi Hurri biçemdeydi. Akkadca *"Uqnitum;lapis taşı-kızı"* manasına geliyordu. Hurricede ise bu kelimenin karşılığı *"Urkeš"* şeklindeydi. Bu ad, aynı zamanda yaşanan dönemde bir kraliçe adı ile ilişkili idi. Ayrıca, Urkeş adlı Hurrilere ait bir şehir ile yüzleşildi. Mitanni devletine dini merkezlik yapmış olan Yukarı Habur bölgesinde yer alan, günümüz Suriye siyasi coğrafyasında kalan, güney batı Kürdistanın Tell Mozan kasabasında Urkeş şehrinin kalıntıları bulundu. Hurrilerin dini ataları olan Kumarbi'nin eski dini kült merkezi bu Hurri şehri olan Urkiš'in olduğu yapılan arkeolojik çalışmalardan anlaşıldı. Hurrilere dair yeni bilgilere yakın zamanda ulaşıldı. Hurrilere ait olan *Kumarbi Metinleri*'nde yer alan *Yaratılış Efsanesi* 1987 yılından bu yana bu şehir kalıntısında devam eden kazılar yoluyla elde edilmişti. Hurri kökenli bu efsane, daha sonra Yunan mitolojisinde de izleri görülecek ilginç bir efsanedir. Bu destan birkaç kompozisyon halinde işlenmiştir. Ancak tabletlerin çoğunda büyük kırıklar olduğu için metinler parça parça günümüze gelmiştir. Tabletlerin kırık olması yüzünden efsanenin tam bir anlatımı elimizde yoktur. Eldeki bilgilere göre hikâye ve

---

123- Bkz. H.G. Guterbock, The Sang Of Ulkummi, a.g.y. s.4-20

hikâyede geçen Hurrice tanımları hikâye ile birlikte değerlendirmek gerekir. Kumarbi Efsanesi Hurri tanrılarını bize en iyi anlatan ve tanıtan bir efsanedir.

Mitolojik bu metinlere göre Hurrilerin tanrıları *Alalu* (Gökyüzünün annesi) ile Kumarbi şu olayı yaşar: *"İlk (eski) tanrılar, [...] kuvvetli tanrılar işitsinler : [...] Geçmiş yıllarda Alalu (gökyüzünde) kral idi. Alalu tahtta oturuyordu. Ve tanrıların önde geleni, güçlü Anu, (hizmetçi olarak) onun huzurunda duruyordu. O, (Alalu'nun) ayaklarına kapanıyor ve içki kaplarını, içmek için, onun eline veriyordu. Ancak bu durum çok uzun sürmez. Alalu gökte dokuz yıl krallık yapar. Anu, Alalu'ya karşı ayaklanır ve onu yenerek aşağıya, karanlık toprağa gönderir ve tahta geçer. Bu kez Kumarbi ona hizmet etmeye başlar. Anu da dokuz yıl boyunca tahtta kalır: Dokuzuncu yılda bu kez Kumarbi Anu'ya karşı ayaklanır ve onunla savaşmaya başlar. Anu, Kumarbi'ye karşı koyamaz, kaçar: Anu, Kumarbi'nin el ve ayaklarından kendini sıyırdı ve kaçtı. Anu, gökyüzüne çıktı. (Fakat) Kumarbi onun arkasından koştu. Anu'nun ayaklarından yakaladı ve Anu'yu gökyüzünden aşağıya çekti. (Kumarbi Anu'nun) dizini (bel altını) ve bronza benzer Kumarbi'nin karnına bitişik erkeklik organını ısırdı. Kumarbi, Anu'nun erkekliğini yutunca, o sevindi ve yüksek sesle güldü. Anu döndü ve Kumarbi'ye (şöyle) söylenmeye başladı: erkekliğimi yuttuğun için kendi içinden seviniyormusun? Kendi kendine sevinme! Ben sana yük (tohum) yükledim. İlk olarak soylu Fırtına Tanrısı ile seni aşıladım (gebe bıraktım). İkincisi dayanılmaz Aranzah (Murat Nehri; Fırat Nehri'nin kolu) nehriyle seni aşıladım. Üçüncüsü soylu Taşmišu (Dağ tanrısı) ile seni aşıladım. Üç dehşet tanrıyı ben sana bir yük olarak yerleştirdim."* Anu böyle diyerek gökyüzüne gizlenir. Kumarbi ise hemen tükürür ve daha sonra da Nippur şehrine gider. (Hamile kalan) Kumarbi burada doğum için ayları sayar ve tanrıları dünyaya getirir. Metinin bundan soraki kısımlarına ait tabletler çok kırık olduğundan efsanenin bu bölüm hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur. Ancak çıkan tanrılar da savaşa tutuşurlar. En kuvvetlisi *Teşup*'tur. Hatta Teşup boğası *Šeri*'ye şöyle der : "*Artık kim benim] karşıma kavga etmeye gelebilir? [Şimdi beni kim] yenebilir? Kumarbi bile [bana karşı çıkamaz(?)]*" Kırık parçalardan Anu'nun Kumarbi'nin öldürülmesini istemediğini öğreniyoruz. Ayrıca Yeryüzü (tanrısı da) de hamiledir ve ay saymaktadır ve tabletin sonun-

da anlaşıldığı kadarı ile iki çocuk doğurur. Araştırmacı Hititlogoist *Hans Hüstav Güterbock'a* göre, Allau-anu ve Anu-Kumarbi, arasında baba oğul ilişkisi olabileceğinin de altını çizmektedir. Alalu, Hurri mitolojisinin ilkel bir tanrısı oldu. Saltanatının dokuzuncu yılında, Alalu oğlu Anu tarafından yenilgiye uğratıldı. Anüs oğlu Kumarbi de babasını yendi ve oğlu Teşup da onu yendi.

Anlaşılan efsane Mezopotamya kökenlidir. Hititler'e de Hurriler yoluyla geçmiştir. Metinin Grek efsanesi ve tanrılarından bahseden antik Yunanlı şair *Hesiodos'un "Theogonia"* efsanesiyle benzerliği dikkat çekicidir. Hesiodos'un bu efsaneleri Antolia'dan aldığı düşünülebilinir. Araştırmacılar, Hurri yaratılış mitini ve Yunan mitolojisindeki tanrılar; *Uranüs, Cronus ve Zeus* arasındaki hikâyeye olan benzerliğe dikkat çekmişlerdir. H. H. Güterbock ise bu mitolojinin Yunanlı şair Hesiodos'a Fenikeliler yoluyla da geçebileceğine dikkat çekmektedir. Güterbock, Kumarbi ismini ise şöyle açıklamaktadır: *"Bu tanrının adı hakikî Hurricedir: sondaki -bi, Hurrice aidiyet eki -ve'dir. Kumar sözcüğünün cins ismi mi yoksa yer adı mı olduğu ve Kumar adlı şehrin nerede aranacağı bilinmiyor."* Hurrilerin baş tanrısı Kumarbi terimi bazen mitolojik Hitit metinlerinde, *"Kumarbi Döngüsü"* altında özetlenen bir dizi adla bilinmektedir. Bu metinler, özellikle *"Cennet Krallığı Efsanesi", "Kumarbi Şarkısı", "Hitit Thegonia", "Ullikummi Şarkısı", "Tanrı Kal krallığı", "Ejderha Hedammu Miti" ve "Gümüş Şarkısı"* vs. adlarda bilinir.

Ana tanrıça Kibele figürünün kökeni Antolia'da çok eski dönemlere dayanır. Örneğin Hitit ve Hurriler tarafından tapınılan Kubaba, tartışmalı da olsa, çok sonraları oluşacak Kibele'ye öncülük eden tanrıça figürlerden biri sayılır. Dilsel ortaklıklar gözetilerek Hurrilerin günümüz Kürdistan'a Kafkaslardan geldikleri iddia edildiği gibi, Kürdistan'ın yerli halkı olup, dışarıdan gelmedikleri de ifade edilmektedir. Çünkü Kürdistan'da Neolitik Çağda tapınak olan ve pekçok merkezde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan figürlerin, tanıdığımız ana tanrıçanın aslında Hurrilerin kutsadığı tabiat tanrıçası, Friglerin "Kibele" dedikleri *"Kubaba"* ile aynı tanrıça olduğu, ancak yazılı belgelerden yoksun bulunan bu devirler için adının bilinmediğinden bilim adamlarınca ana tanrıça olarak adlandırıldığı iddia edilmektedir. Yine

de dini kültürel alış verişlerin her zaman bölgede kendiliğinden gelişmiş olabileceği de gözardı edilemez. Tarihin karanlıklarından bir tespit yapmak yerine tarihsel aydınlığı beklemek daha yeğdir.

Hurrilerde din sağlam kurallara dayalı olup güçlü rahipler elinde çok iyi bir biçimde örgütlenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Hurri dini Kizzvatna'ya ve III. Hattuşili döneminden beri de Hitit ülkesine yayılmıştı. Hititlerin en önemli tapınakları olan Hattuşaş tapınağında tanrıların yanıbaşlarındaki hiyeroglifler ile yazılı adları Hurricedir. Ünlü Mitannili bir rahibin kızı olan Kraliçe *Puduhapa* ile Hurri dini bir bütün halinde Hititlere geçirmiş bulunuyordu. Ayrıca Hurriler ile birlikte hareket eden Mitannili rahipler her tapınakta kendi tanrılarının yanı sıra Hurri tanrıları içinde hizmet vermiştiler. Fakat her kral ve her insanının seveceği ve inanacağı tanrı serbestliğinin olduğu görülüyor. Bu kadar çok tanrının bir arada yaşaması hoşgörü kültürü olmaksızın mümkün değildir. Bölge halkları farklılıklarını çok iyi taşımışlardır. Tanrılar adına dayatmalar, din bayraktarlığı Asur ve daha sonra Urartular ile bölgenin yaptıkları savaşlarda görülecektir.

URARTU DEVLETİ (MÖ 900- 547)

Urartu Devleti, MÖ IX. Yüzyılda Ön Asya'nın orta kuzeyinde dağlık platoda bulunan kendi döneminin var olan güçlü devletlerinden biriydi. Urartuluların coğrafik olarak egemen oldukları yerlere zafer anıtı yerleştirmeyi komşusu Asur Devletinden öğrenmişdi. Tamamen propaganda maksatlı Gösteriş Stelleri"ni aslında çağdaşlarını ruhen baskı altına almak içindi. Zaten o devirde, okuma yazma bilen insanlar parmakla sayılırdı.

Urartular batıda, Urartu'nun çağdaşı olan *İşuva (Sophene), Melitia (Malatya), Tabal/(Tablani, Kayseri çevresi), Gurgum/Markasi (modern Maraş), Karkami (Karkamış), Samal (İslâhiye) ve Qumaha (Kummuh/Semsur- Adıyaman)* vs. gibi Geç Hitit Devletleri batı ile olan ilişkilerinde rol oynadılar. Urartu yazıtları bu krallıkları, Hititlerin devamı olduklarını vurgulayan "*Geç Hitit*" olarak adlandırmaktaydı. Batıda Kilikya beylikleri, Orta Antolia'da Frig Devleti, Geç Hititler aracılığıyla dolaylı ilişki kurulan bölgesel egemenler idi. Urartu'nun

doğu politikası daha çok kuzeybatı İran'da gelişmekte olan *Mannai ve Med/Mada* krallıkları ile ilişkiler üzerine kurulmuştu. Bu bölgede Urartu Devleti'nin yaptığı en önemli girişimlerinden biri MÖ VII. yüzyılda II. Rusa tarafından Kuzeybatı İran'da inşa ettirilen *Rusai* (modern Bastam) kentidir. Urmiye Havzası, Kale Hodar, Şarik ve Urmi (modern Urmiye) gibi yerel yönetim merkezleriyle denetlenmiştir. Urartu Krallığı, bu bölgede Asur ile sınırını, Urmiye Gölü'nün güneyinde Zagros Dağlarının etekleri olarak kabul etmiş ve yazıtlarında bunu yansıtmıştır. Urartu ordularının doğuda, kısa süreli ganimet elde etmek amacıyla Tebriz üzerinden Hazar Denizi yakınına kadar gittiği anlaşılmaktadır. Bu bölgede Med ve Pers toplulukları ile çatışmışlardır. Urartu Krallığı, tarihi boyunca bir kara devleti olarak gelişmiş, Akdeniz ve Karadeniz gibi büyük denizlere ulaşamamışlardır. Urartulular güneyde ise, Urartu devletinin kuruluşunda Tuşpa (Van) şehrinden sonra ikinci büyük rolü oynayan şehir *Muşasir* (Tırgever, Sorahan kasabasının kuzeyi-Kurdistané kûr) vardı.

'*Tuşba Kayıtları*' Urartuluları Kafkasik kültürel görünümüne rağmen Muşasir şehrinde ele geçen buluntulardaki kayıtlar bura halkını daha çok Doğu Aryan kültürlü bir halk gösteriyordu. Van Gölü havzasını bisiklet sırtında gezen ünlü *Yakın Doğu İngiliz Arkeologu Charles Burney* bu hususta araştırmaları ile Urartu adını pekçok yönüyle aydınlattı. O'nun araştırmaları sayesinde, insanlık unutulmuş bir uygarlığı ana hatlarıyla tanımaya başlamıştı. Charles Burney yakın doğunun dağ medeniyetlerini politik sorunlara rağmen tarafsız incelemelerde bulunmayı başarmış ender batılı bir arkeolog oldu. Bizim için önemi, yaptığı bulguların Kürd tarihine açıklık kazandıracak bilgileri sunmasıdır. Doğu Aryan kültürlü halkların Hurriler ile olan ilişkisi veya Urartu-Doğu Aryan kültürün Musaşir'den Hasanlu (Urmiye Gölü güney kıyıya yakın kuzeybatısında yer alır), Ulhu bölgelerinde bir araya gelişiydi. Bu konuda *C. Burney*, Ulhu' kentinin Urmiye Gölü'nün kuzey batısında *Haftavan Tepesi* yer aldığını ileri sürüyor. *Oscar Muscarella*, Ulhu'nun Uşnu düzlüğünü Urmia Golü'nün güney-batısına dek kaplayan Urartu kalesi *Qalatgah*'ta olduğu önerisini getirdiğini belirtiyor. Urartu kralı II. Sargon'un askeri kumpanyaları ve haraç toplama seferlerine bakılırsa bu bölgelerin Yukarı Zap ve Aşağı Zap'ı geçerek *Zamua* bölgesine uzandığı görülür. Zamua Ülke-

si'nin genel görüş olarak *Süleymaniye* yöresi olduğu benimsenmektedir. Buradan Süleymaniye'nin güneyine uzanan *Sumbu* bölgesini ve doğu Zagroslarda *Holvan*'ı içine almaktadır.[124]

İngiliz arkeolog *Charles Burney* bu hususta şu iddialarda bulunur: *"Haldi'nin (II. Sargon'dan) Muşasir'deki refakatçisi ve eski ismi İrani (Aryani kültürel özellikler taşıyan) "Bagbartu" adlı bir tanrıçaydı. Halkın tümünde veya en azından Muşasir'de ki yönetim merkezinde İran'lı etmeni olası görünüyor ve Hasanlu'nun yanmış kalesinden elde edilen IV. katmandaki (MÖ 800 yılları) verilere de uyuyor."*[125]

"Belki de, bu tür bir Hint-Aryan (Hint-European) öznesinin yerli Hurri halkına baskın çıkmasının en iyi bilinen yönetim merkezi örneği Mitanni'dir. Bir Urartu tapınağının girişinde kaya üzerine işlenen uzun "Mehr Kapısı Yazıtı'nın" (Van/Mehr Kapısı -Mağara Tapınağı- anıtındaki yazıt) Filolojik özelliği Musasir'le olan bağlarına ihanet ediyor, denilebilir."[126] *Her ikisi de Ardini/Musasir'den bahseden ve şehirden pek uzak olmayan yerde bulunan, Kelişin (İşpuini) ve Topzaua (Soran kasabasının kuzeydoğusu- Güney Kürdistan) uzun ve çift dilli yazıtlarının varlığı kesinlikle, Musasir'in Urartu uygarlığının kurulma aşamalarındaki belli belirsiz ama önemli rolüne işaret ediyor."*[127]

Urartu ve Asur arasındaki güneybatı dağlık alanda, Asurların Kafkas kültürlü *"Subaru, Qutu/ Qurtu"* ve Doğu Aryan kültürlü *Mitannili* dedikleri hiçbir krallığın denetimine girmeyen topluluklar vardı. Özellikle MÖ 10. Yüzyıl sonrası bu topluluklara aynı şekilde Doğu Aryan kültürlü *Medli, Mannaili* vb. halklar ile karışmıştılar. Asur yazıtlarında serbest olarak tanımlanan güçlü yerel Doğu Aryan aşiretler egemen idi. Bilindiği gibi bu boylardan birinin adı olan,"

124- Bkz.The Journal of Academic Social Science Yıl: 2, Sayı: 7, Aralık. 2014, s. 38-59.

125- Bkz. P.E. Pecorella ve M. Salvini: Tra lo Zagros e l'Urmia - Richerche Storiche ed Archeologiche nell Azerbaigian Iraniano (Rome, 1984), s. 9-51.

126- Bkz. Marjo Salvini: Van'daki Ucuncu Antolia Demir Cagi Sempozyumuna (Agustos 1990) yollanan makalesi.

127- Kaynak: Charles Burney- Manchester.Bkz. Charles Burney, "Tanrı Haldi ve Urartu Devleti"–Manchester, , filker@newton.physics.metu.edu.tr, http://ilkerf.tripod.com/arkeoloji/ozguc1.html.

Qutu/ Qurtu/Qurti" adı daha sonra bölge halklarından olan *Kürdlerin* genel adı haline gelmiş olduğu gözlenmektedir. Arkeolog Charles Burney, tamamen yerinde tespitlerde bulunmuştu. Bölgede MÖ 17. Yüzyılda görülmeye başlayan Mitanniler bölgedeki Subaru ve diğer Hurri kökenli halkları Doğu Aryan kültürü ile asimile etmişti. Yukarı Mezopotamya'da yerleşikliği sonrası Hurri soylu bölgenin kadim halklarıyla birlikte batıda Harran ovasını ve Yukarı Dicle ve Fırat'a kadar olan bölgeleri ele geçirmişlerdi. Burada Waşşukani merkezli Mitanni Devleti'ni kurmuşlardı. Musaşir, Naire, İşuva, Harran ve Geç Hitit toprakları ilk defa MÖ 17 yüz yılda Mitanniler tarafından Doğu Aryan kültür ile karşılaşmıştı. Mitanniler ile Urartulu Kafkas Hurri toplulukların birlikteliği bir şekilde oluşmuştu. MÖ 10 yüz yıl sonrası Urartu Musaşir, Hasanlu ve diğer kalıntılarda anlaşılan Medli toplulukların bölgeye yerleştiği ayrıca sırıtıyordu. Kürdlerin *"Derin Kürdistan/Kurdistané Kûr"* diye adlandırdığı bölgede Kafkas ve doğu Aryan iki farklı kültürlü toplulukların kaynaşması henüz izah edilmeye muhtaçtır. Eldeki tarihi kayıtlar zenginleştirilmelidir. *Holvan'dan Gever'e* uzanan Zagros ve Anti-Toros dağlarının kesiştiği bu verimli vadileri Kürdlerin oluştuğu anavatan olarak görebiliriz.

Urartu'nun güneyde, daha aşağıda kalan esas rakibi Asur Devleti olmuştu. Torosların güneyinde ve Yukarı Dicle bölgesinde siyasal egemenlik kurmuş olan devlet *"Orta dönem Asur Krallığı"* idi. Bunlar: *(Tuşhan (Üçtepe), Amedi (Diyarbakır) ve Tidu (Tepe)* adlı üç eyalet merkeziydi.[128] Urartuluların bölgenin kuzeyindeki varlığı ise; Asur yazıtlarında Van'ın kuzeyinde günümüz Pasinler/Erzurum bölgesinde Tumme ve Diauehi ülkeleri ile sınırlandırılmıştır. Diauehi'nin günümüzde Kars ilinin Kuzey doğusunda yer alan Ani şehri ile bağıntısı olduğu sanılmaktadır. Tumme ise daha kuzey batıda bir yerleşim olarak görülür, fakat yeri henüz netlik kazanmamıştır.

Yazılı tarihi olmayan fakat Arkeolojik incelemelerde elde edilen verilere göre Urartu Platosu MÖ XII. Yüzyılda ani göçebe kültürü hareketleri, MÖ XII. Yüzyıldan başlayarak, keskinleşen yeni siyasi oluşumlara neden olmuştur. Küçük Asya'da ve Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken, İran yaylasında teorik olarak Bronz Çağı'na son veren ve Demir Çağı'nı başla-

128 Kaynak: Eski Antolia Tarihi, Editör Prof.Dr. Kemalettin Koroğlu, sayfa. 80.

tan ünlü Hint-İrani ve Kafkas halkların göçlerine tanık olunmaktaydı. Asıl canlılık daha çok yol güzergâhına uygun düşen hatlarda olmuştur. Ön Asya'da bu yolları güçlü nehirler ve yüksek yalçın, yol vermez dağlar belirlemiştir. Dikkatle gözlenirse bölge platosunda tarihin akışı güncel trafik akışının batıdan doğuya, doğudan batıya, ya da güneyden kuzeye, kuzeyden güneye pek değişmediği görülür. Hatta bu yol hattındaki öne çıkan bölge şehir isimleri dahi 2500 yıldır aynıdır. Nitekim Arkeolojik bulgularda daha çok bu yol güzergâhlarındaki yerleşim yerlerine aittir. Bu güzergâhlardaki yapılan Arkeolojik çalışmalardan edinilen bilgilere göre özellikle Erzurum hattında, İran ve Kafkas kökenli bulgular MÖ XII. yüzyılın başlarında artarak görülmeye başlar. Rus dil bilimci ve Tarihçi *M. Diakonov*'a göre bu durum, MÖ 3000 ile MÖ 2000'li yılları arasında, Kafkasya üzerinden Küçük Asya'ya girmeye başlayan ve batıda Güney Karadeniz sahilleri boyunca Çorum, Amasya ve Tokat bölgesine kadar ulaşan Asya kökenli Kafkas ve Aryan göçebe grupların bölgedeki etkin varoluşlarının bir işaretiydi. Çeşitli arkeolojik buluntular ile yerel olan ile ayrımını yaptığımız bu yeni kültürel doku zamanla yerel olanla kaynaşmıştı.

Tarihi yazılı kayıtlara göre de bu gelişim doğrulanıyordu. MÖ 2300'lerde Hatti bölgesinde Hurrilerden ilk defa Asurlar bahsetmişti. Büyük Zap Nehri'nin doğusunda kalanlara *Subari* diye tanımlama yine bu dönem yapılmıştı. Asurlar Van gölü havzasındaki Hurrilere, Sümer ve sonrası–Asurlar- daha çok bölgelerinin özellikleri nedeniyle "*Ur-u-atri, Urartu ya da Uradri*" demeyi tercih etmişti. "*Urartu*" adını yazılı kayıtlarda ilk kez MÖ 1272-1243'lerde *Asur Kralı I. Salmanassar,* "*Ur-u-atri*" şeklinde kullanmıştı. Asur'un ünlü kralı Adad-Niari'nin Krallığı'nın ardından hem Asur hem de Yakın Doğu için büyük önem taşıyan bir kral olan I. Salmanassar Asur tahtına geçer. MÖ 1274-1244 yılları arasında tahtta olan bu Asur kralı Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen yazıtında: *"Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım"*, demektedir. Bu, Uruadri teriminin Yakın-Dogu tarihinde Urartular dan ilk bahsedilişidir. Bu ifadeden Uruadri diye bir ülkenin ve Asurluların daha önce de burada bölgesel egemenliğinin var olduğu sonucu çıkarılabilir. Onlara göre, Van gölünün güneydoğusundaki bu dağlık bölge Asurca'da *"oldukça çok yüksek tepeler"* manasına gelen "Ur-u-ar-ti" idi. Sümer ve deva-

mında Asurlular Mezopotamya'da ne kadar tepelik yerleşim yeri varsa onun önüne "tepe" anlamında olan "Ur" kelimesini kullanmışlardı. "Ur" ile adı başlayan onlarca şehir ismi Ön Asya'da vardı. *–Urfa, Urbil, Urkis, Urik, Ur, Uridu, Urukag, Urmiye* vs. şehirleri Sümerler döneminden beri bilinen yer adları idi. Bölge halkının kavmi kimliğine dair isimler değildi. Urartu adı da Yeni Asur tarafından aynı şekilde kullanılmıştı. Veya kullanılmaya devam edilmişti.

Bölgede farklılığını kültürü ile gösteren yeni toplulukların Urartu bölgesine MÖ XX. yüzyılın sonlarından itibaren geldiğini gösteren yazılı belgeler ve arkeolojik veriler bulunmaktadır. MÖ XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asur yazıtları, yeni oluşan seferler bağlamında bölgedeki toplumlardan söz etmeye başlar. Bu belgelerde bölgenin kendisi Urartu; *"Uruatri(u)" ve "Nairi"* denen iki büyük ülkeye ayrılıyordu ve bu coğrafya çok sayıda kavim ve aşiret arasında paylaşılmıştı. Urartu ve Nairi bölgesi; Asur yazıtına göre Urartu; Tuşpa merkezi ve Van'ın güneydoğusu ve Dicle nehri arasındaki dağlık bölgeler olacağı ortaya çıkıyor. 19. yüzyılda Asurca dilini çözen Britanyalı gezgin, arkeolog *Henry Layard* ile Van yazıtlarını okuyan İngiliz dilbilimci, Asurîst *Archibald Sayce*, ilk defa Urarti/Uruatri/Urartu adlarını kullanmıştılar. Ararat'ın Asurîce'si; *Urart*'tır, –u nominatif (Yalın) ekiyle *"Urartu"* olur.[129] Daha sonraları Asur yazıtlarında; Asurîce manasıyla: Urarti/Uruatri/ Urartu= yüksek tepeler" demek biçiminde; Asur Kralı I. Salmaneser MÖ 1263-1234 zamanında yazılmış bir bölge adı olarak rastlanır.

XIV-XIII. yüzyıllarda Van Gölü çevresi, güneyi ve batısında yaşayan Hurri-Urartu ırkları, Asur kayıtlarında *"Nairi"* olarak anılmaktaydı. Bu isim Asur dilinde çok sayıda akarsu bulunan bu bölgeye "Nairi Ülkeleri" *(Nehirler Ülkeleri)* adı anlamına gelip, bu isimle anılmıştır. Nairi ülkesiyle ilgili ilk kayıt, Nairi'yi ele geçirmiş olan kral I. Salmanassar (MÖ 1280-1261) yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Kral Tukulti-Ninurta (MÖ 1261-1239) da Nairi'ye saldırdığında, karşısına Nairi'nin 40 kralı (boyların yöneticileri) çıkmıştır. Yine I. Tigladpalasar, Nairi'ye karşı üç akın düzenlemiştir. II. Asurnazirapal (MÖ 883-859) da akınlar düzenlemiştir. Nitekim Asur kralı II. Asur

129- Bkz. Archaeology of the Cuneiform Inscriptions, 1907.

Banipal'in MÖ IX. yy'ın ikinci çeyreğindeki egemenlik yıllarından başlayarak, Uriatri, Urartu sözcüğüyle aynı anlamda kullanılagelmiştir. Buna karşın, "*Nairi Ülkesinin kralı*" sanı, yöre insanlarının dilinde "Bianili *Ülkesinin Kralı*" olarak yer almıştır. Urartu dilindeki "*Kelişin Yazıtı*"ndan da açıkça anlaşılacağı gibi, Urartular (Uratriler- Uriatri ülkesinin insanları), MÖ IX. Yüz yıldan başlayarak, ülkelerini "*Biznili Ülkesi*" olarak adlandırmışlardır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre Urartu halkı kendilerini *"Bianili"* olarak tanıtırdı. MÖ 800 yy ile MÖ 900 yy arasında ise Asurlar tarafından "*Urartu / Nairi"* adıyla anılırlardı. Doğruluğuna emin olduğumuz şeylerden biri, kaya yazıtlarında kendilerini "*Bian*" olarak andıkları adlarının, günümüz Van şehrinin adı olarak "*Vian-Buan-Van*" değişimiyle günümüze değin ulaşmış olması. "*Bia*" adı; "*bol bölge*" manasındaydı. Ancak, eski Ön Asya'da Urartu adı daha yaygın bir biçimde kullanıldığı için bu ad zamanla, "*Bianili*" adının yerini almıştır. Dünya tarihçileri de Urartu ismini benimsenmiş ve eserlerinde kullanmışlardır.

Yaşanan çağda Van'da oturup bütün dağ ülkesine hâkim olan Bian halkının kendilerine ve en büyük tanrılarına adını verdikleri ad; *Haldi* veya "*Khaldi*" yahut "*Xaldi*"dir. Bu Xaldi adlandırması da günümüzde aynı bölgede yaşayan *Xaldiyan/Halikan* Kürd aşiretine olan yakın ortak Aryan isim bağını ayrıca gösteren benzer tarihi akıştır. Nitekim Urartu kralı Menua, o dönem Diauhei beyliği /Kars bölgesinde kalan yazıtında günümüz Horasan'da dikdirdiği Yazılıtaş'ta şöyle der; *"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Krali kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesi'ne, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini....Men-ua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriuhi/Xaldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip*

ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.[130]

Urartu Kıralı Menua'da *Haldiriuhi/Xaldiriulhi* ismini bir bölge adı olarak vermektedir. Bahsi geçen bölge günümüzde modern Erzurum'un kazası Horasan'dır. Yazılı taşın bulunduğu köy halkı, kendilerini Xaldi Kürd aşiretinden sayarlar halen. Köy adı da "*Yazılıtaş*" şeklinde (Türkçeleştirilmiş ad olarak) korunur. Bu konuda Xaldilere dair bilgimiz sadece bu kadar. Bu tespitten hareket ile sadece bölgede *Xaldi* adlı bir kabilenin hala yaşamış olduğu ve bunların şu anda Kürd etnik kimlikli oluşudur. *Xaldi* aşireti günümüz Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde ayrıca bulunur. Urartuca *Haldi* kelimesi "*Xaldi*" yazılmıştır. Türkçe'de "X" seslisi harf olmadığı için yerine "H" seslisi harf kullanılmış. Xaldi, "*Haldi*" olmuştur. Diğer yandan Urartuların yücelttiği baş tanrıları Haldi'nin bu Kürd aşireti ile isim ortaklığının oluşudur. Bilindiği gibi yaşanan çağlarda her kavmin kendi adından gelen bir tanrı soylu olduğu kavmi inancı vardı. Urartu topraklarında geçmişte Kars ve Erzurum ve çevresinde yaşayan Xaldilerin adı, belki de *'Tanrı Xaldi'ye tapanlar'* anlamına gelmekteydi. Anlaşılan Urartuların kendi ifadelerinde Xaldi'yi sahiplenmeleri kavmi kimliği içine büründürmelerinin bir sonucu olarak Xaldili aşiretleri uhrevi kimlikleri ile kabul edeceğiz. Bilindiği gibi, bölge insanını inanç geleneklerinden biride kutsal bir soydan olmakta görülür. Bu Kürdlerin dini geleneklerinde, bazı dini inançlarında hala görülür. Alevilikte; *"Guréyşan"* aşireti, Êzidîlikte; *"Tirahiye Teryahan"* aşireti gibi, vs. Hala soyca saygı ve kutsiyet gösterilmesi gereken Kürd aşiretleri vardır. Bu aşiretler dini konumlarını Kürd halkı içinde hala korumaktadırlar.

MÖ XIII yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Mitannileri ortadan kaldıran Asur Devletinin Ön Asya'da gittikçe artan kuvvetlenmesi üzerine Kuzey Kürdistan platosunun siyasi durumunda büyük değişiklikler görülür. Kuzeydeki köklü devlet geleneğine sahip Mezopotamya'da artık merkezi otorite olan devletler ortadan kalkmıştır. Devlet oluşumunda kesinti olmamakla birlikte yerel otoriteler ilk etapta küçük

---

130- Kaynak. Margret Payne, Konig 1955 Menua'nı Yazılıtaş'daki textleri Bölüm 23 pp, 61-63.

krallıklar ve beylikler halinde örgütlenmiştir. Van bölgesi ile Asur arasında bir tampon devlet niteliğinde olan Hurri-Mitanni (*Hanigalbat*) Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesini Asur Devleti fırsat bilir. Bölgenin zengin maden kaynakları, dokuma, kereste, hayvan ve at yetiştiriciliğindeki becerileri ile oluşan zenginliklere sahip olmak için kuzeyde Urartu coğrafyasındaki; Muşasir, Manai, Medya, Naire ve batıda Hatti'de (*Geç Hitit bölgesi*) küçük krallıklara amansız akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bunun üzerine yukarıda zikrettiğimiz Luvi, Mitanni, Hurri, Muşki/Frig, Armanu/Ermeni ve Medya/Med kökenli birbirine akraba ve komşu bölge kavim ve kabilelerinin meydana getirdikleri küçük beylikler, Asur'a karşı bir "konfederasyon" altında birleşirler. Tuşpa ya da Bian'lılar Van merkezli bu konfederasyonun oluşumunun bir ifadesi olan Urartu Devleti'nin kuruluşunda öne çıkan beylik olarak görülür. Bu konfederasyonun başını çeken krallık doğuda Bian/Tuşpa Asurlar tarafından Urartu olarak çağrıldı.

Fırat Nehri'nin doğusuna, yani Van Gölü çevresine çeşitli halkların Erken Demir Çağ ile birlikte bu yakın doğu Küçük Asya topraklarına gelerek yerleşik yaşama geçtikleri bilinmektedir. Bu durumu kanıtlayan kültürel farklılığın kronolojik olarak farklı kültürlerin olduğunu gösteren Arkeolojik buluntulardır. Ayrıca MÖ 1263-1233 yılları arasında Asur Kralı olan I. Salmanassar'ın Uruadri ülkesini MÖ 13. yüzyılın başlarında; en az 8 ülkeden ve adı bilinmeyen 51 kentten oluştuğunu gösterir. Bu Asurîce yazılmış yazıtta: *"Himme, Sahia, Uadkun, Bargun/Maşkun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun, adli 8 ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zapt ettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini 3 günde Tanrım Asur'un ayaklarına dize getirdim"* denmektedir.[131]

Asur krallarından Tukulti Ninurta'nın (MÖ 1244-1208) onbeş yazıtında; kendisine karşı bir araya gelmiş olan kırk Naire'li Bey'in birleşik ordusunu yenmesi ve bu ülke topraklarını cezalandırması hadisesi ele alınmıştır. Ancak, MÖ IX. YY. başlarında, Asur Krallığı'nın güneyden gelen ve ardı arkası kesilmeyen Ârâmîlerin yağma seferlerine karşı koymak üzere geri çekildi. Bu dönem Van bölgesinde Hurri

131- *Bkz. Lar I,114; 527 John Grayson 1972.*

kökenli boylardan oluşan Uriatri (Uratri) ve Nairi federasyonları bir araya geldi. Bu olaylardan anlaşılacağı gibi bölge kavim, kabile ve aşiretleri fazlasıyla Asur'a karşı kamçılanmış ve bilenmiştir. Dağınık bu Hurri diye adlandırılan topluluklar ilk defa bir araya gelmişlerdir. Böylece merkezi Van Gölü olmak üzere *"Uruatri" ve "Nairi"* beyliği bir araya gelerek oluşturdukları konfederasyonla, yeni bir politik güç olarak MÖ 13. yüzyılda Urartu Devleti'ni kurmuşlardır.

Asur Devletinin acımasız zorbalıkları, Kürdistan coğrafyasındaki Kafkas ve Doğu Aryan kabileleri temsil eden küçük krallıkları birbirine yakınlaştırmış sonuç olarak kavmi bir oluşumunun temelleri ve ülkesel coğrafyasının temelleri oluşmuştur. Bu dönemde oluşan tüm devletler gibi Asurlar da Urartu topraklarında tam bir talancı ve haraççıdır. Kendisine karşı gelenleri cezalandırırken oldukça acımasızdırlar. Fakat işgal edilen bölgede sürekli kalamayacaklarını öngördükleri için yerel iktidar sahiplerine otoritelerini kabul ettirerek onları kendilerine bağlamayı öncelikle amaç edinmişlerdir. Asur Kralı I. Tiglathpileser yıllıklarında Urartu/Nairi bölgesine yaptığı seferden söz ederken bu tespitlerimizi doğrular: *"Tanrım ve efendim olan tanrı Asur beni Yukarı Deniz'in (Van Gölü) kıyılarında oturan ve bir efendiye sahip bulunmayan uzak ülkelere gönderdi. Oralara gittim. Benden önce hiçbir Kralın geçemediği dar yollardan ve dik geçitlerden geçerek ordularımı ilerlettim. Yavaş ilerlediğimiz zaman arabama bindim, ilerleyişinin zorlaştığı zamanlarda tunçtan baltaların yardımıyla ilerledim. Urartu/Nairi ülkelerinin 23 Kralı savaş arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım. Ve tıpkı Adad'ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim. ... Urartu/Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları mızrağımın gücü ile Yukarı Denize kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım. Hazineleri ve diğer ganimetleri taşıyıp, evlerini ateşe terk ettim. Urartu/Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün krallara merhamet gösterdim. Tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra bana boyun eğeceklerine dair ant içirdim. Onların varisleri olan oğullarını vermiş*

oldukları sözleri tutmaları için rehin aldım. Sonra onlardan 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim"[132]

Asur'un Hurrili, Muşasir'li ve Medya'lı aşiretlere yaptığı bu baskılara karşı bölge aşiretlerinin kavmî bir davranış geliştirdikleri açıktır. Yani Urartu Devleti bir yerde *Hurri, Ermeni ve Medyalı olan Kafkas ve Aryan kabile* ve aşiretlerin kendilerini savunmaları üzerine kurulu bir devlet oluşumudur. Urartu Devleti büyük Krallığın denetimi altında küçük kavmi prensliklerin ve değişik kabile aşiret birliklerinin düzenli ve gevşek bir konfedere devleti olarak şekillendiği anlaşılıyor. Bu topluluklar Kürdistan'ın bu bölgesinde o devirde de (MÖ 12.-13. yüz yıl) kabileler ve aşiretler halinde yaşamaktaydılar. Büyük bir kısmı yeni bölgeye yerleşen halk olduğu görülüyor. Yapılan arkeolojik çalışmalarda da bu durum gözlenmiştir. Bölgede Orta ve Geç Tunç Çağı'nın boya ve çizgisel bezemeli kaplarının yerini tekdüze, elde yapılmış, genellikle orta ve kötü fırınlanmış bir tür çanak çömlek almıştır. Bunlardan yaygın olan çanakların ağızları ile boyunları arasında yer alan yiv bezeme nedeniyle bu dönemin temsilcisi *"yivli çanak çömlek"* olarak tanımlanır. Yivli çanak çömleğin ortaya çıkışı Erken Demir Çağı'nın da başlangıcı olarak kabul edilir. Bu türün tarihlenmesine yönelik stratigrafik veriler ilk kez Elazığ bölgesinde Korucutepe ve Norşintepe gibi höyüklerde saptanmıştır. Bu kavimlerden ve ana gövde olan Hurrili aşiretlerden bazıları hakkında biraz bilgi verirsek Urartu devletini daha iyi tanımış oluruz. Urartular Devleti en güçlü döneminde (MÖ 8 -7. yy) daha çok günümüz Kürd coğrafyasına egemendiler. Urartu yerleşim bölgesinin sınırlarını, batıda Karasu-Fırat, Kuzeyde Kuzey Ermenistan dağları, doğuda İran Azerbaycan'ında ki Sevalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslar oluşturur. Urartular gittikçe batıda Antolia'ya yayıldılar. Urartu Devleti en parlak döneminde (MÖ IX. yy.) Hazar Denizinden Malatya'ya –Fırat Nehrine- kadar uzanan platoda egemenlik sürüyordu. Başkenti günümüzde hala ayakta kalan Van kalesi olarak bilinen Tuşpa/Bian (günümüz Van) idi. Urartular güçlü oldukları dönemde devletin kuzey sınırları Erzurum ve

---

132- Bkz. Lar I, 114; 527 John Grayson 1972. AK Grayson, Asur ve Babil Chronicles, Çivi Kaynakları V, Locust Valley, New York, 1975 Metinler.

Erzincan'a, güney sınırlarıysa kısmi egemenlik olarak Musul ve Halep'e kadar uzanıyordu. Urartulular eski Hitit, Mitanni-daha çok Hatti ve Hurri kavimlerinin yaşadığı topraklarda; Melite, Samossor, Gurgum, Urfa, Karkamış, Halpa ve Alalah/Antakya vs. gibi küçük krallıklara karşı bir fetihçi zorba, köleci ve haraç alan özellikle Asur'a karşı ise, onlar ile dost bir müttefik oldular. Fakat bu geç Hitit Krallıkları ve bölge toprakları Asur'a karşı Urartu ile ittifak yapmasına rağmen, kısmen onun siyasi egemenliğini tanısalar da hiçbir zaman Urartu'ya katılmadılar. Zamanla Asur tarafından ele geçirildiler. Onun eyaleti haline dönüştürüldüler.

Urartu Krallığı, kurduğu kentler ve oluşturduğu eyalet merkezleriyle sahip olmaya çalıştığı sınırlar içinde denetlenmesi zor bölgeler bulunmaktaydı. Bunların başında Toroslar, Nemrut, Süphan, Aladağlar, Ağrı, Aras Güneyi Dağları gibi yükseklikleri 2500 ile 5000 metre arasında değişen volkanik yükseltilerin yamaçlarındaki yaylalar gelmektedir. *"Bu bölgelerde saptanan kalıntılar, genellikle yarı göçebe toplumlarla ilişkili ve yerel karakterlidir. Urartu Devleti yatırımlarını genellikle tarım alanlarının bulunduğu bölgelere yapmış, yüksek ve ulaşılması zor bölgeleri ise hayvan ihtiyacını karşılamak amacıyla çoğu zaman yağmalamıştır."*[133] Tarihçilerden birçoğu, Urartuların gerek şekil, gerek adet ve anane itibariyle eski Subaru-Hurri boylarına mensup olduklarını söylemektedirler. Anlaşılan Urartu'nun kuruluşunda Hurrili, Bian'lılar/Haldililer va Mannaililer baskındır. Mannea ülkesinin bir parçası olarak gösterilen Surikaş'ın sadece bu yazıtta Serdeşt ile Baneh arasında yer aldığını belirtmektedir.[134] Fakat bölgenin diğer halklarına kavmî bir baskınlıktan çok, bu bir dini monarşik siyasi bir baskınlık vardır. Bölgedeki kavimlerin ve kabilelerin ortak dini ve kültürel yakınlılıkları bu otoritenin oluşumunu kolaylaştırmıştır. O halde burada şu tespiti yapabiliriz, Urartu bölgedeki Asyanik Kafkas ve Aryanların ortak bir konfederal dini mutlak monarşi ile yönetilen bir devleti idi.

133- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, Editör Prof.Dr. Kemalettin Koroğlu, sayfa 80.

134- Bkz. Çilingiroğlu, 1984, s. 4.

URARTU KRALLARININ ETKİNLİKLERİ VE SEFERLERİ

Devletin başkenti Van Gölü'nün doğu kıyısında bu günkü Van şehrinin 5 km batısında yer almaktaydı. Daha geç dönemlerdeki adıyla başkent adı '*Tosp*", Urartuca'da ki tanrıça '*Tuşpea*'ya dayanmaktadır. Van Gölü denizden 1625 metre yüksekte olup Urmiye Gölü'nden 336 metre daha yukarıda yer almaktadır. 3400 ve 5000 km²'yi bulan alanlarıyla her iki göl de Ön Asya'nın en büyük gölleridir. Bu göller halk tarafından günümüzde 'Deniz' olarak da değerlendirilirler. Asurlar (Aşurlar, eski Asurlar)'ın coğrafi metinlerinde *Van Gölü*'nden *'Urartu/Nairi'nin Yukarı Denizi', Urmiye Gölü'ndense 'Urartu/-Nairi'nin Aşağı Denizi'* olarak söz edilir. Benzer bir tanımlama günümüzde yapılmaktadır. Van halkı arasında Van Gölü'nün Kürdcesi *'Derya ya çuk'* yani *'Küçük Deniz'* anlamındadır. Urartu'ya hat olan diğer bir göl kuzey doğuda Sevan Gölü'dür. 940 km² yüzölçümüyle Kafkasya'nın en büyük gölüdür. 1900 m. yüksekliğiyle dünyanın bu yükseklikteki en yüksek gölüdür. Hrazdan Nehri tarafından beslenir. *Sevan Gölü* havzasından çıkarılan arkeolojik kalıntılar bölgenin Bronz Çağı'ndan bu yana yerleşim bölgesi olduğunun kanıtıdır. Gölün, Urartuca adı *"Sular ya da Göller Ülkesi"* anlamına gelen *Suina*'dan gelir. Kuzey hattını Fırat Nehrini besleyen Murat Irmağının ve güney hattında Dicle ve onu besleyen daha çok Urmiye Gölünün güneyinden doğan Küçük Zap Nehri'nin ve Zagrosların kestiği coğrafya içinde Urartu bir dağlık platodur diyebiliriz.

İşte bu platoda Urartular MÖ VI. Yüzyılın sonuna kadar Yakın Doğu'nun en büyük devletlerinden biri olarak yaşadılar. Teokratik köleci bir devlet olan Urartu Devleti feodal bir sistemle yönetilirdi. Urartu'nun sınır bölgelerinde, Hitit Devletinde olduğu gibi krala bağlı küçük krallık ve beylikler vardı. Bunlar krala vergi verirler fakat kendi bölgelerinde bağımsızolarak hüküm sürerlerdi. Kuvvetli kalelerde oturan bu beyler, savaş zamanlarında ordularıyla birlikte Urartu kralının emrine girerlerdi. *Urartu* tarihinin önemli bir bölümü güneydeki büyük düşman Yeni Asur ile mücadeleye odaklanmıştır. O yıllarda Ön Asya'nın büyük devleti olan Yeni Asur Devleti, Urartuların güçlü

direnişleri karşısında onların bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Krallık MÖ 840'da I. Sarduri ile ilan edilir. İlk Urartu yazıtı ve Van Kalesi'ndeki ilk anıtsal mimari bu krala aittir. Bu kitabe Asurîce yazılmıştır. Kral Sarduri şöyle demektedir: *"Büyük kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral evrenin kralı Urartu / Nairi ülkelerinin kralı, eşi bulunmaz kral, savaştan korkmayan, beğeni uyandıran çoban, Kendisine boyun eğmeyenleri kendisine uyruk kılan Sarduri'nin yazıtı ben Lutipri'nin oğlu krallar kralı bütün krallar adına haraç alan Sardur'um."*[135] Urartu kralı I. Sarduri'nin burada kullandığı dil ve üslup rakibi olan Asur'dan alınmıştır. Kral kendini yüceltmek için ismine eklettiği unvanlar, yüzyıllardır Asur kralları tarafından kullanılmaktaydı. Ayrıca bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi Kral I. Sarduri'nin kendisini Lutipri'nin oğlu olduğunu göstermesi dikkat çekicidir. Anlaşılan yaşanılan dönemde bölgede Asur'a karşı yerel küçük krallıklar teşekkül etmiştir. I. Sarduri ile birlikte Tuşpa/Bian krallığı bölgedeki diğer krallık amacında olan siyasi yapılara baskın çıkmıştır. Yine Tuşpa Kralı soylularının, kuzeydeki *Diauehi–Arzaşkun* kenti Kralı Aramu ile alakasının olmadığı görülür. Yani anlaşılan Asur'a karşı savaşmış olan Kral Aramu, Diauehi bölgesinde küçük bir kraldı. Bu durumda I. Sarduri ile Urartu krallığı kütüğünü oluşturmak doğru olacaktır. Bu kral ile birlikte Urartu Krallar listesi şöyledir: Urartu Kralları: *I. Sarduri 840-830, İşpuini 830-810, Minua 810-785, I. Argişti 785-756, II. Sarduri 756-730, I. Rusa 730-713, II. Argişti 713-685, II. Rusa 685-645, Erimena, III. Rusa, III. Sarduri.*

Kralı İşpuni MÖ 830-810 dönemi:

MÖ 807-837 yılları arasında Kürdistan ve bu bölgeye ait dağlar Urartu topraklarına kadar Med hükümdarlarından *Dudman*'ın tarafından ele geçirilmişti. Medler milattan yaklaşık 1000 yıl önce Hazar'ın doğu kıyılarından geçerek geldikleri kuzey batı İran'da yerleştiler. Bir kısmı da daha önce Asur askeri kumpanyalarında bu bölgelere yerleştirilmişti. Asur Kralı III. Salamanassar'ın ölümünden sonra Asurların zayıflamıştı. O zaman Urartu devletinin başına geçen Urartu Tuşpa Kralı İşpuni MÖ 830-810 döneminde; bu kral önemli askeri hareketler yaparak memleketin sınırlarını batıya ve güneye doğru genişletme-

135- *Kaynak: Antolia uygarlığı, a.g.e. s. 152.*

ğe muvaffak olmuştu. Kral İşpuini, Tuşpa/Van havzasına yerleşen ve devletin çekirdeğini oluşturan aşiretinin gücüyle seferlere başlamış ve başarılarını çivi yazısıyla Urartuca olarak ana kayalar ve dikili taşlar (steller) üzerine yazdırmıştır. Seferleri kuzeyde Aras Dağlarına, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına ulaşmıştır. Kral İşpuni kendi döneminde oğlu Menua'yı MÖ 810-785 tahtına ortak ettirdi. Bu sıra Urartuların nüfuz bölgesi, en ziyade Van gölü ve etrafına yayılmıştı. Kral İşpuni' nin oğlu Kral Menua, buraları Asurlardan temizlemişti. Kahraman oğlunun başarısını gören ihtiyar baba İşpuni idareyi büsbütün oğluna terk etti. Kendisi ise, ülkenin bayındırlık işlerini yürüttü.

Kral Menua MÖ 810-786 dönemi:

Babası ile ortak krallık dönemidir. Urartu krallarının fetihlerine dönersek, Kral Menua döneminden itibaren: Kuzeyde yerel Diauehi Krallığı (Kars çevresinde) ve mahalli beylikler üzerine, Güneybatıda Geç Hitit (Malatya çevresi), Güneydoğuda ise Kuzeybatı İran'a seferler düzenlemiştir. Kuzey Doğu Kürdistan'da Ağrı, Patnos, İşpuni, Urmiye Gölünün güneyinde yer alan Parsuva, Salduz ve Aşnu ovalarını ele geçirmiştir. Güneyde Asur sınırında Muşasir kentini Urartu topraklarına kattı. Urartu-Nairi halkının Urmiye Gölü civarında Musasir'de önemli mabedi ve en büyük tanrısı olan Haldi'nin makamı bulunuyordu.

URARTU KRALI MENUA'NIN (MÖ 879) URMİ'DEN AMED'E PERSLERİ YERLEŞTİRMESİ

Asur kralı II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) MÖ 882 yılında Amed civarına gerçekleştirdiği sefer ile ilgili olarak, Bit-Zamāni'li *Ammeba*'den haraç aldığını, MÖ 879 yılında çıkan bir isyanda ise Ammeba-ilī'nin öldürülmesi üzerine yerine kardeşi *Emilāni*'nin geçtiğini ve kabilenin vergi yoluyla Asur'a bağımlılığını sağladığını belirtmiştir. Bu bilgiye, *Parsuaš* (Urmiye Gölü'nün güneyi) ülkesinden gelen ve *Parsanistun* (Tur-Abdin Dağı'nın batı etekleri) kentinde yaşayan Pers (Fars) kökenli halkı da eklemek isteriz. *Parsanistun /Barzanistun* kent adı, Urartuca ve Asurca metinlerde geçen Parsua (Ariyaca: Parsua; Asurca *Barsuaš Sami dillerde "P" harfi olmadığı için "B" harfi ile yer*

değiştirir.) ülke adından oluşturulmuştur. MÖ 866 yılında II. Asurnasirpal, *Amadāni* dağını ve *Barzanistun* kentini geçerek, Bīt-Zamāni'li İlāni'nin Ârâmî kralî kenti *Amēdi*'yi kuşatmış, ancak şehrin çevresine zarar vermekle yetinmiş, şehri ele geçirememiştir. Bunu Asur kralı kraliyet yıllıklarında şöyle değinir: "*Amadānu Dağı geçidinin dışına geçtim (ve) Bar/Parzanistun kentine ulaştım. Bīt-Zamāni'li adam İlāni'nin güçlendirilmiş kenti Damdammusa'ya yaklaştım. Kenti kuşattım. Askerlerim onların üzerine kuşlar gibi uçtular. Askerlerinin 600 tanesini kılıçla yere serdim. Kafalarını kestim. 400 askerini yakaladım. Onlardan 300'ünü esir aldım. Kenti kendim için aldım. Canlı askerleri ve kafaları kralî kenti Amedi'ye (Diyarbakır)götürdüm ve kapılarının önünde kafalardan bir yığın yaptım. Canlı askerleri kentinin etrafında kazıklara diktim. Kapısında kendi yöntemimle savaştım ve meyve bahçelerini dağıttım.*"[136] Barsua (*Parsuaš*), Urmiye Gölü'nün güneyindeki geniş alandır. Parsua ülke adı ilk olarak, Urartu kralı Menua (MÖ 810-786) döneminde bir yazıtta belittir. Menua verdiği bilgiler göre, Parsua ülkesindeki olayları yatıştırmak ve sükûneti sağlamak amacıyla Parsua halkını "*Parsua ülkesini geride bıraktıktan sonra*" ele geçirdiği başka topraklara dağıtmıştır.[137] Kral bu davranış ile Parsua ülkesinde karışıklık çıkaran insanların yine Yukarı Dicle'de, ancak Parsua ülkesinin dışında eritilmesi amaçlanmıştır. Bu yer, bu günkü Amed topraklarıdır. III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 745-727) Urartu üzerine gerçekleştirdiği seferin kayıtlarında *Parsuna* olarak geçmiş olan ve Dicle çevresindeki yerleşimler arasında sayılan *Barzanistun* adlı kent, aslında Urartu Menua döneminde gerçekleştirilen nüfus iskânı ile *Parsuaš*'dan (Fars-Urmiye Gölü'nün güneyi-İran) getirilen halktan başkası değildir. Anlaşılan MÖ 7. Yüzyılda bölge Asur ve Urartu'nun İskân kontrolü altında değişimler yaşamıştı. Yaşanan dönemde Amed bölgesinde Kafkas Hurriler ve Aryan Mitanniler dışında hem Sami Arāmiler hem Doğu Aryan Pers soylu aşiretler yan yana yaşamaktadır. Gerek halkının köken olarak *Parsuaš* ülkesine bağlı olması, gerekse de filolojik açıdan "*bar*" işaretinin "*pár*" değerinin de olması ve bölgedeki Asur egemen-

136- Bkz. Grayson, Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I, (1114-859 BC.), Toronto.1991:198-224.

137- Bkz. Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", Antolia Araştırmaları, IX.1983: 313.

liği de dikkate alınarak, bu kentin adının Parsanistun olarak okunması gerektiği kanısındayız. *"II. Adad-nirāri (MÖ 911-891) döneminde Parsani ve II. Sargon (MÖ 722-705) döneminde Parsuriani ismi ile Asur metinlerine kaydedilmişdi. Bu şehir aslında bağcılığı ve şaraplarıyla ünlü Izalla kenti olarak bilinmektedir."*[138] Bu kent, II. Asurnasirpal işgâl ettiği *Amēdi* ile ilgili olarak askeri başarılarına geniş yer verirken, *"meyve bahçelerini dağıttım"* ifâdesi ile de bu kral kente daha çok zarar vermeyi amaçlamış olmalıdır. Bugün yörede önemli bağ ve bahçeler yalnızca Diyarbakır'ın yakın çevresinde özellikle de güney kesiminde ve Dicle kıyısında yer almaktadır.[139] Parsani, Harran, Amed (Diyarbakır) ve Mardin arasında kalan dağlık alan olarak bilinmektetir.[140] Bu kentin Karacadağ (Ergani'nin güneybatısı) olabileceği de düşünülmüştür. Ancak en kabul gören teklif Tur-Abdin Dağı'nın (Kaşyari-Mardin Eşiği) batı etekleri olmuştur.[141] Bu durum Amēdi'nin yapılan kazı çalışmaları ve buna bağlı olarak oluşturulan haritalarda günümüz Diyarbakır ilinin güneyine yerleştirilmesinde önemli bir temel teşkil etmektedir.

Urartu kralı Menua, modern Batı Kürdistan coğrafyasında MÖ 804 tarihlerine doğru Harput ve Palu havalisini de idaresi altına aldıktan sonra Fırat'ı geçerek Melitea (Malatya) daki Yeni-Hitit Prensini hegemonyası altına almıştı. Onu vergiye bağlamıştı. Bu istila sonrası Palu, Urartuların batıdaki ikinci başkenti olmuştu. Devletin egemenlik alanlarına yazıtlar dikilmiştir. İzoli, Dersim ve Palu'ya dair bölgedeki Urartu yazıtlarında bu baskın olaylar okunmaktadır. Kral İspuini (MÖ 817) ve oğlu Menua (MÖ 810-785) devirlerinde bu kralların zamanlarına ait bölgedeki kitabeler günümüz Harput'un 60 Km. doğusunda Palu kalesindedir. *Palu, Hozat, Harput ve Pertek* kalelerinin bu dönem

---

138- Bkz. Wiseman, "A Fragmentary Inscription of Tiglath-Pileser III from Nimrud", Iraq XVIII.1956:119-129.

139- Bkz. Köroğlu, Üçtepe I/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası, TTK. Ankara. 1998: 23-24.

140- Bkz. Kessler, Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens, Weisbaden. 1980: 79-121.

141- Bkz. Lipiński, The Arameans Their Ancient History, Culture, Religion, Louvain (elgium). 2000:144-145.

yapıldığına dair elde edinilen belgeler ile kesinleşmiştir. Bundan başka MÖ IX-VIII inci yüzyılda Harput ile ilgili bilgileri "Hurriputava" şeklinde görüldüğünü Karkami (günümüz Karkamış-Antep) menşeli bir Hitit hiyeroglifi kitabesinde işlenmiş buluyoruz. Bir kitabe de Pağjin'dedir. -Bu yer adının karşılığını bulamadığım için yerinin tespiti yapılamamıştır. Ancak fikrimizce buranın günümüz Mazgirt'e çok yakın Pah mıntıkası olması en doğrusudur. Karkami Kitabesine göre; *"Hurriputava (Günümüz Elazığ) şehrinde Hititlerin baş tanrılarından biri olan Fırtına Tanrısının mabedi mevcuttur."*[142] Yine Kral Menua Kuzeyde Dineuehi Krallığı'na yaptığı seferde bu ülkenin kralı Utupırsi'yi yenerek buraları vergiye bağlamıştır. Bu ülkenin adı değiştirilmiş ve buralara *"Enam"* denmiştir. Vali atanmıştır.

Kral Menua döneminde bayındırlık hizmetlerinin de başlatıldığı anlaşılmaktadır. Yeni oluşturulan eyaletlerden bir bölümü vergi vermesi koşuluyla yerel idarecilere bırakılırken bazı eyaletlere merkezden vali atanmıştır. Ayrıca yerel aşiret reislerinin de birçok kale ve yönetim merkezi inşa etmesi teşvik edilmiş ve desteklenmiştir. Kentler inşa edilen standart plan anlayışına sahip kule tapınaklarla, her bir kent aynı zamanda kutsal birer merkeze dönüştürülmüştür. Urartu Krallığı kısa zamanda denetim altına aldığı kabilelerin de katkısıyla güçlü bir ordu oluşturmuş, eyalet esasına dayanan yönetim sistemini kurmuşlardır. Devlete tabi olmayan aşiretlere karşı yağma seferleri ve tehcir uygulamasıyla baskı kurulmuş ve bölgenin büyük bölümü kontrol altına alınmıştır. Güvenli bölgelerde kentler kurulmuş ve sulama kanalları yapılarak tarım teşvik edilmiştir. Dağlık ve meralık platonun hayvancılığa dayalı geleneksel yaşam biçimi devletin kontrolünde değiştirilmeye başlamıştır. Günümüzde de kullanılan elli dört km uzunluğundaki *Şamram Kanalı*, Kral Menua tarafından yaptırılmış ve Edremit civarında bağlar bahçeler oluşturulmuştur. Babası ile kendi adının birlikte onurlandırıldığı Van/Toprakkale yakınındaki Meherkapı Yazıtı'nda Urartu Devleti'nin sınırlarında kutsanan tanrı ve tanrıçaları ve bunlara sunulacak kurbanlar sıralanmıştır. Bu kral döneminde bayındırlığa önem verilmiştir. Yüzlerce sulama kanalları, saray,

142- Bkz. H. TH. Bossert, Ein Hethitisches Königssie'el. Berlin, 1944. s. 101. Bossert Altanatolien 1942. Berlin, s. 93, No. 1212.

köprü ve kale yapılmıştır.

Bu kralın son döneminde Asur'un Babil'de iktidara egemen olduğu dönemde Babil'de Prensliğe yükselen ünlü prenses kraliçe Semiramis MÖ 822 döneminde Asur yıllıklarına göre Urartu'ya yapılan askeri seferlerde onbir büyük, ikiyüz küçük yerleşim merkezi Asur ordusunca yağmalanmış ve talan edilmiştir. Urartu kralları arasında en çok kitabe bırakan Urartu kralları İspuinis MÖ 817 -810 ile oğlu Menua MÖ 810 - 785 dir. Özellikle Menua yaptırdığı her eser ve abide için bir kitabe yazdırmıştır. Bu mabetlere kurbanlar ve hediyeler takdim etmekle meşhur olmuştur. Bu yaşam tarzı ile yaşlı Kral İşpuni Urartu dininin en büyük ruhani reisi olarak tanındı. Onun zamanında yapılan dinsel ve yönetsel değişikliklerden sonra dikilen yazıtlarda Asurîce'yi terk ederek kendi dilleri Urartuca'yı kullanmaya başladılar.

Kral I. Argişti MÖ 786-764 dönemi:

Hate-Tabal (Tuate'nin ülkesi), günümüz Kuzeybatı Kürdistan ve Kuzey Suriye, eski Hitit bölgesi sürekli sefer yapılan alanlardı. Talana, haraca, köleciliğe dayalı seferler yapıyordu. Urartu Devleti yükselişinin doruğundaydı. Asur gerilemeye başlamıştı. Kral Argişti zamanında, Melitia (Malatya), Harpberd (Elazığ) ve dolayları da bu devirlerde, bu iki devletin arasında birkaç defa el değiştirmiş ve bu mücadele yıllarca devam etmiştir. Bölgede Asur ile yapılan savaşta büyük bir başarı elde edilmişti. *"Nirbolu'lar ve bazı küçük Hitit hükümetlerinin kuvvetleriyle takviye edilmiş olan Asur ordusu Amidi (günümüz Diyarbakır) zapt ettikten sonra MÖ 781 yılı yazında Kuzeye doğru yönelerek günümüz Muş vadisinden geçerken Kulp boğazından aşağı inen Urartu ordusu ile Hani civarında karşılaştı. Urartular, gizlice Nirbolar ve Hitit kuvvetleriyle anlaştılar. Nirbolar teslim olunca, Hitit kuvvetleri de dağıldılar. Bu suretle her iki yanı açılmış olan Asur kuvvetleri, Urartu süvarileri tarafından çevrilerek büyük kısmı imha edildi. Urartular, bu suretle Muş ovasını, Amid'i (günümüz Diyarbakır) zaptettikten sonra Melite (Urartuca: Malatya) kadar geldiler. İşte bu yol üzerinde bulunan Genç, Palu, Pertek ve Harput gibi müstahkem kaleler de yeniden Urartular'ın ellerine geçti."*[143]

143- *Bkz. Kadri Pevk, Doğu Antolia'nın eski zamanları, s. 87.*

I. Argişti, krallığı süresinde yaptığı bütün işleri başkent Tuşpa'da kendisi için yaptırdığı anıtsal kaya mezarının girişine kaydettirmiştir. Argişti'nin analları (yıllıkları), babası Kral Minua döneminde belirlenen hedefleri daha ileri taşıma amacıyla seferler yaptığını göstermektedir. Kuzeyde Kars-Erzurum bölgesindeki Diauehi yerel krallığı üzerindeki denetim ve baskı devam ettirilmiş, ordular kuzeyde Gürcistan sınırına kadar ulaşarak en kuzeydeki Hanak Yazıtı'nı (modern Ardahan Hanak İlçesi'nde Orta kent köyündedir.) seferin işareti olarak yazmıştır. Batıda Geç Hitit bölgesinden nüfus nakilleri yapılmıştır. Hate ve Supani (Dersim) ülkelerinden 29.284 kişinin alınarak bir başka yöreye götürüldüğünü bilmekteyiz. Bu insanlardan 6.600 kadarını olasılıkla MÖ 782 yılında inşa edilen Erepuni (Erevan) kentine yerleştirmiştir. Yine I. Argişti'nin 4. saltanat yılında Piteira'dan 8.698 erkek ve 18.047 kadının yanında "2.000 &" erkek çocuk, saltanatının 5. yılında ise 2.655 erkek ve 8.407 kadının yanında 8.648 erkek çocuk toplayarak Urartu ülkesine götürülmüştür. Sözü edilen genç tutsakların Urartu disiplini ve geleneği ile yetiştirilerek Urartu ordusunda kullanıldığı büyük bir olasılıktır. Toplu nüfus aktarımları Urartu krallarının Menua döneminden itibaren başvurdukları bir yöntemdir. Urartu Krallığı'nın çeşitli dönemlerinde yapılan başarılı savaşlar sonucunda, ele geçirilen halk toplulukları belli bazı amaçlar için kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda ele geçirilen ülkeden bir başka yöreye nakledilmişlerdir. Bu uygulamanın çeşitli nedenleri olarak; hem ayaklanan toplulukları cezalandırmak ve bu halkları sorun yaratamayacak bölgelere nakil etmek hem de askeri güç ve işgücü olarak kullanmak gösterilebilir. Hate ve Supani'den alınan insanların Erepuni'deki tapınağı ve olasılıkla kenti inşa etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Güneydoğuda Urmiye Gölü havzasını aşan ordular ilk kez Parsua (Persler) ile karşılaşmıştır. Bu dönemde ilk kez Asur orduları ile de bir karşılaşmadan söz edilmekte ancak ayrıntı verilmemektedir. Argişti önemli bir karar alarak Aras Nehri'nin kuzeyinde Erebuni ve Argiştihinili (Armavir Blur) kentlerini inşa etmiş ve Urartu Krallığı'nın başkent çevresinden sonra ikinci önemli yatırım bölgesini oluşturmuştur.

Kral II. Sarduri MÖ 764-735 dönemi:

Melitia, Qumaha (Adıyaman bölgesinde Kralı Kuştaşpili) bölgelerine seferler düzenlemiş. Bu bölgelerde başarılar elde etmişti. Bunu kanıtlayan kitabeler birçok yerde Urartular tarafından bir nişane olarak fetih edilen ve ilhak edilen topraklara bir nişane olarak dikiliyordu. II. Sarduri de babası gibi faaliyetlerini yıllıklar halinde yazdırmıştır. Van Kalesi'nin kuzey yamacındaki açık hava tapınağında steller üzerindeki yıllıkları onun, hayvan ihtiyacı için ülkenin kuzeyindeki yarı göçebe topluluklar üzerine sefer yaptığını, doğuda Tebriz'i geçerek daha önce gidilmeyen Hazar Denizi yakınlarına kadar ulaştığını anlatmaktadır. II. Sarduri'nin inşa projelerinden en önemlisi, Van yakınında Sardurihinili (Çavuştepe) adlı kentin inşa edilmesidir. En önemli siyasi faaliyetlerinden biri ise batıda Malatya üzerine yaptığı seferidir. Ataları gibi Geç Hitit Krallıklarından vergi almakla yetinmemiş ve Fırat'ı geçerek Kummuh bölgesinde Semsur(Adıyaman) kralı Kuştaşpili üzerine ilerlemiştir. Bu sefer, doğu Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarını denetlemek isteyen Asur ile Urartu arasında çatışmaya neden olmuştur.

Asur, III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 744-727) tahta çıkışıyla yeniden çevresindeki gelişmelere müdahale edecek konuma gelmişti. III. Tiglat-Pileser MÖ 743 yılında, günümüz Adıyaman/Gölbaşı yakınında Urartu ordusunu yenilgiye uğratarak ilerleyişini durdurmuştur. Bu savaşa Urartu'nun müttefiki olarak katıldığı anlaşılan Geç Hitit devletleri ve bölgedeki diğer güçler Asur'a vergi ödemeye başlamışlardır. Asur bu tarihten sonra Mezopotamya'nın tek egemen gücü haline gelmiş, Doğu Akdeniz ve Geç Hitit bölgesi üzerindeki denetimini artırmıştır. III. Tiglat-Pileser MÖ 735 yılında Toros Dağlarını aşarak Urartu topraklarına girmiş ve Urartu'nun başkentine kadar ilerlemiştir. Ancak Tuşpa'nın güçlü surlarını aşamamıştır. Urartu'nun doğudaki yükselişini durduran bu iki savaşın etkileri uzun süreli olmamıştır. Urartu ile Asur arasındaki savaş, II. Sarduri sonrasında Urmiye havzasının kontrolü amacıyla doğuya kayar. Urartu Krallığı Minua döneminden itibaren bu bölgeyi kontrol etmeye başlamış, Mannai ve Parsua (Pers) krallıkları üzerinde baskı kurmuştu.

III. Kral Sarduri (MÖ 760 - 733) devrine ait Harput'un 50 Km. güney batısında İzolu nahiyesine bağlı Habibuşagı köyünde böyle bir

kitabe bulunmuştur. Fırat'ın sol sahilinde İzolu Kürd aşiretinin bölgesinde iki metre boyunda ve bir metre eninde bir levha üzerine Çivi Yazısı ile işlenmiş, kırk satırlık bir kitabe vardır ki, bunu Alman askeri haritacı *Van Moltke de* MS 1839'da görmüş ve okumuştur. Bu "*İzoli Kitabesi*" doğrudan doğruya Urartular a aittir. Fakat bu kral zamanında Asur'da III. Tiglathpileser MÖ 745-728 iktidara gelmiş. Bu kral daha önce etkinliğini kaybettikleri Kuzey Suriye üzerindeki Urartu egemenliğini kırmıştı. Yine MÖ 735'te III. Tiglathpileser kent devletleri olan: Agusi, Melidi, Gurgum/Markasi ve Kummuh ülkeleri ile birleşen Urartu ordusuna Urfa'ya bağlı Halfeti'nin Arpat adı verilen ovalık yerde saldırır. Ovalık alanda savaşma tecrübesi olmayan Urartu birleşik ordusu Asur kuvvetlerine yenilir. Asur ordusu hareketi genişletir. Harput, bu sınır içinde ve Urartuların egemenliği altında iken savaşta bine yakın esir veren Urartu kuvvetleri Van bölgesine sürülmekle Harput, Palu, Dersim tekrar Asurların eline geçmiş bulunuyordu. Fakat Asurlar Urartu başkenti Tuşpa'yı alamaz, kış gelmiştir. Asur ordusu kendi sıcak çöl topraklarına çekilmek zorunda kalmıştır. -Sami soylu Asurlar kış şartlarının insanları değildi. Ülkelerin kaderlerini onların coğrafik koşullarından ayrı ele almamak gerekir. Ülkelere işgaller ve göçler olur, lakin işgalcinin ve göç edenin o ülke iklimine uygun düşen bir fizyonomiye ve koşullara da sahip olması gerekir. Yoksa oralarda barınamaz. Bu gün Sami Asur soylu Arapların yaşadığı sıcak çöllerin hala geçmişte ataları Asurların yaşadığı çöl topraklar olması bu tespiti doğrulamıyor mu? Ya da Sami Arāmilerin Kürd coğrafyasının kışı ılıman bölgelerinde olmaları bir tesadüf olmasa gerekir.

Asurlar tarafından dağıtılmış Urartu egemenliğini Kral II. Sarduri yeniden tesis etmek için hareket etmiştir. Lakin ömrü kifayet etmemiştir. Yerine oğlu I. Rusa Krallığı devam ettirmiştir.

Kral I. Rusa MÖ 735-714 Dönemi:

Urartu Krallığı'nın büyük iç çalkantılar içinde bulunduğu bir dönemde tahta geçen Kral I. Rusa Hate, Halitu, Muşki, Koma (Eski Doğu Beyazit), İrpuni ve doğuda Urmiye bölgesindeki Muşasir Kalesi toplamda 23 kent üzerine gidilmiştir. Devletin babası döneminde kaybedilen otoritesi yeniden tesis edilmiş. Diğer yandan yitirilen topraklar geri alınmıştır. Öte yandan Urartu idaresinden ayrılmak için fırsat

kollayan valilerle uğraşmak zorunda kalınmıştır. Trans-Kafkasya'da ve güneydoğuda topraklar kazanan I. Rusa, yönetsel bazı değişiklikler de yaparak, yerli valilerin yerine yalnız kendisine karşı sorumlu bölgelerin eski kraliyet ailelerinden olan vasal kralları geçirdi. Ayrıca Tabal Kralı Ambaris ve Muşki Kralı Mita ile Asur'a karşı ittifaklar kurdu. Fakat bu uğraşılar içinde iken yine bu kral zamanında bölge kuzey doğudan Kafkaslardan ve İran platosu üzerinden gelen yeni istilacı 'Doğu Aryan Göçler' ile karşılaşmaya başlar. Kafkasların Hazar boyu üzerinden dalga halinde geldikleri düşünülen Kimmer ve Saka/İskit/ soylu istilacılar Urartu'nun egemenlik ve idari düzenini bozmaya başlar.

Urartu'nun tekrar krizde olduğunu gören Asur kralı II. Sargon, Urartu kralı I. Rusa Asi boylarında İskit ve Kimmerlere karşı askeri harekette iken ajanları vasıtası ile başkent Tuşpa'da Kral Rusa'ya darbe düzenler. Fakat Kral I. Rusa hem başkentteki darbeyi bastırdı, hem de güneyde Medlerin bölgesinde Mannai' de Asur taraftarlığına geçen Mannai Kralı Ululusmu üzerine bir ordu gönderdi ve onu tahttan indirdi.

Bu yüzyılın ortalarında Kimmerler MÖ 15 ve MÖ 14'üncü yüzyıllardan MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına kadar İdil Nehri'inden Karadenizin kuzeyine doğru uzanan geniş bir alanda Kimmerya'da yaşamış savaşçı bir halktı. Tarihçi Herodot Kimmerlerin Kuzey Pontus bölgesinden geldiğini söyler. Kimmerya, MÖ 8'inci yüzyılın ortalarında İskitler'in (onlara bölge halkı İskitler diyordu.) eline geçince, yerlerinden olan Kimmerler büyük kafileler halinde güneye inerek, Kürdistan coğrafyasından zamanla Batıda Kapadokya ve Batı Karadeniz bölgelerine yayıldılar. İskitler ise: MÖ 7. yüzyılda Ukrayna'da, Tacikistan'ın Fergana Vadisi batı kesiminde yaşamış, Ön Asya'da "*İskitler*" diye de anılan, Hint-Avrupa dili konuşan, göçebe ve savaşçı bir kavimdi. Kuzeydoğudan Kafkaslardan Urartu topraklarına göç etmeye ve bölgenin yerel halkına saldırmaya başladılar. Bölge halkı Saka/İskit ve Kimmerlerin akınlarıyla sarsılarak dağlık bölgelere sıkıştılar.

Asur Kralı II. Sargon için Urartu'ya karşı, Kimmer ve İskitler ile de anlaşma fırsatı çıkmıştı. O da bu fırsatı değerlendirdi. Bölgede yeni ittifaklar sonucu güç dengesi de Asur lehine değişti. Böylece Kral II.

Sargon Asur ordusunu Urartu'ya karşı harekete geçirdi. Nitekim önce Urartu'ya bağlı özerk Mannai/Med krallık topraklarından Urartulara doğudan saldırıya geçildi. Van gölünün kuzeydoğusundaki ve güneyindeki tüm yerleşim yerleri Asurların eline geçti. Asurlar Urartu başkenti Tuşpa'ya karışmadılar. Geçmiş tecrübelerinden çok iyi biliyorlardı ki Tuşpa'yı ele geçirmek mümkün değil. Asur için en tehlike arz eden güneyde Urartu'ya bağlı Muşasir Kralı Urzana'nın saf dışı bırakılması için *Muşasir*'e (tahminen günümüz "*Gever-Tırgever-Mırgever*" üçgeninde-Yüksekova) saldırıldı. Bu şehir ele geçirildi. Asurlar şehrin tüm hazinesini ve Urartu baştanrısı Haldi'nin heykelini Asur'a götürdüler. Asurların diğer taraftan Kafkas geçitlerinden Urmiye - Van gölleri arasındaki bölgeye akan Kimmerlerin arasında bu iki kuvvet tarafından sıkıştırılınca kuvvetlerinin eridiğini gören Kral I. Rusa bu haberleri alınca Tuşpa'daki sarayında üzüntüden intihar etti. Urartu krallığı uğradığı ağır yenilgiye rağmen yıkılmamış varlığını sürdürmüştür. Kral I. Rusa'nın ölümünden sonra yerine oğlu II. Argişti MÖ 714-685 iktidara geçti.

Kral II. Argişti MÖ 714-685 Dönemi;

Bu kral tüm gücünü savaşın ve yenilginin izlerini silmeye ve öncelikle ülkesini toparlamaya çalıştı. Kral II. Sargon ölünce Asur devletinde yeni bir siyasi çalkantı başladı. Asur Kralı II. Sargon'un ölümü ile yerine geçen oğlu Kral Sanherib, Suriye ve Filistin üzerine hareket düzenlediği için Urartular oldukça rahatladılar. Bu nedenle Urartular için yeniden toparlanmak hiç de zor olmadı. Batıda kaybedilen yerler *Mazgirt Kitabeleri*'nde de anlaşılacağı gibi bu kral zamanında Urartular doğu ve batıda eski sınırlarını koruyarak güçlü ve egemen bir devlet olmayı sürdürdüler ve yeniden egemenlik sağlanmıştır. Ama bu kez de Trans-Kafkasya'dan gelen ve Antolia'nın içlerine kadar ilerleyen Kimmerler, Urartular için büyük bir tehlike oluşturmaya başladılar. Kimmer akınlarının yoğunlaştığı bu dönemde II. Argişti uzak sınır bölgelerinin korunma gücünü artırarak buralara yeni ve güçlü kaleler yaptırdı. Van'ın kuzeyinde Erciş yakınlarında Titummunia adlı yeni bir şehir kurdu. Bu kral Toprakkale tarafında da bir şehir yapmaya çalışmış fakat ömrü kifayet etmemiştir. O'nun yerine oğlu II. Rusa geçmiştir.

Kral II. Rusa MÖ 685-645 Dönemi:

Göçebe halklar olan Kimmer ve İskitler ile dostane ilişkiler kurmuştur. Ülke yeniden tesis edilmiş, İktidarı döneminde Urartu başkenti Tuşpa'dan Rusahinili'ye (günümüz Toprak-Kale) taşındı. Urartular'ın ikinci başkenti olan günümüz Toprakkale II. Rusa tarafından kurulmuştur. Urartular zamanında buranın adı Rusahinili'dir. Rusahinili'nin anlamı Rusa'nın kurduğu kenttir. Rusahinili, milattan önce 735 yılında Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'in Tuşpa'ya saldırısından sonra savunulması daha kolay olduğu için kurulmuştur. Urartular bu yeni başkente su sağlamak için Van Ovası'nın doğusundaki Erek Dağı'nın doğusuna bir baraj yapmışlardır. Rusa Barajı adındaki bu baraj Urartu sulama sisteminin en gelişmiş örneğidir.

Devletin egemenliği güneybatıda Akdeniz'e kadar uzanmıştır. O'nun zamanında Ağrı'nın batısına birkaç başarılı sefer düzenledi. Daha sonra batıya seferler düzenlenmiş; Muşki, Hate ve Şupani küçük krallıklarından esirler getirilmiştir. Mazgirt kalesindeki yazıtta II. Rusa bunları dile getirmiştir. Bu dönem Asurların gözlerini Urartu'ya değil de Asur'un doğusuna, batısına ve güneyine çevirmeleri bu bölgelerin zenginliği ile doğrudan alakalıdır. Üstelik Urartu dağlık bir alandır. Bu nedenle Urartu, Asurlar için çekici değildir. Tüm Asur yıllıklarında da Urartu'nun bu durumu özellikle belirtilir. Anlaşılan zamanla ihtiyaçları değişen Asurlar bu dönem kendine yönelen tehditlere ve yeni zenginliklere gözünü dikmişti. Haliyle, kral II. Rusa kırk yıl ülkeyi rahatlıkla yönetmiştir. II. Rusa'nın saltanatı, Urartu ülkesinin yeniden yapılandırıldığı bir dönemdir. Bu dönemdeki siyasi gelişmeleri anlatan ayrıntılı yıllıklardan yoksunuz. Rusa, yazıtlarında daha çok yaptığı büyük inşa projelerinden söz etmektedir. Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis Kalesi tapınağına yazdırdığı uzun yazıtının bir bölümü O'nun siyasal eylemlerinin sınırı konusunda ipuçları verir: *"Argişti oğlu Rusa derki: Düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyükbaş hayvan getirdim: Asur ülkesinden, Targunі ülkesinden, Etiuni ülkesinden, Tablani ülkesinden, Qainaru ülkesinden, Hate ülkesinden, Muşki ülkesinden ve Füilaquni ülkesinden. İnsan kullanarak o kaleyi ve yerleşmeyi yaptırdım... Argişti oğlu Rusa derki: Tanrı Haldi bana mutluluk, savaşta güç ve erkeklik gücü verdi. Tanrı Haldi sayesinde bu*

işleri yapabildim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argişti oğlu Rusa güçlü kral, büyük kral, Şurili ülkesinin kralı, Biainili ülkesinin kralı, kralların kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır"[144]

Ölümünden sonra oğlu III. Sarduri tahta geçti. II. Rusa'dan sonra, Urartu Devleti en güçlü olduğu dönemde hızlı bir biçimde yıkılış sürecine girmiştir.

Kral III. Sarduri MÖ 645- 625 Dönemi;

Bu dönem, Urartu gerileme dönemi oldu. Asur kraliyet yıllıklarında bahsedilen son Urartu Kralıdır. III. Sarduri devrinde Kimmerler ve Medler yaptıkları akınlar ile Urartular'ı zayıflattı ve neticede Urartular Asurlar'a bağımlı bir devlet haline geldi. Doğudan Kimmerlerden sonra İskitler de Urartu ve Asur'u tehdit etmeye başlamıştır. Bu toplumlar büyük göç dalgaları halinde gelmekteydiler. Orduların istila göç dalgaları halinde aileleriyle gelen bu gruplarla mücadelesi zordu. Bu göçler, kısa zamanda Mezopotamya ve Antolia'daki diğer merkezi devletler için de önemli bir tehdit haline geldi. MÖ VII. yüzyıl ortalarında Urartu ordularının durduramadığı bu toplumlar, bütün kentleri yakmış ve yağmalamıştır. Kentlerde oturanların, felaketten önce buraları terk ettiği anlaşılmaktadır. Kuzeybatı İran'daki Bastam, Van havzasındaki Çavuştepe, Anzaf, Ayanis, Toprakkale, kuzeydeki Kef Kalesi ve Patnos bir daha kullanılmamak üzere terk edilmiştir. Başkentin durumu net değildir, ancak bu göç dalgasından sonra Urartu kral ailesinin burada yaşadığını gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Yağma ve yıkım köylere kadar ulaşmıştır. Kral ailesinin üyeleri ve devlet bürokrasinin bir bölümü bu tarihten sonra yarım yüzyıla yakın bir süre daha Aras havzasındaki Karmir Blur ve çevresinde varlık göstermiştir. II. Rusa'dan sonra adı anılan ve kral olduğu kabul edilen birkaç ismin faaliyetleri konusunda çok az bilgi bulunmaktadır.

III. Sarduri, Asur kralı Asurbanipal'e bir heyet göndererek, onu efendisi olarak tanıdığını bildirmiştir. III. Sarduri ölümü sonrası Asur'lu Kral Etel-İlani O'nun yerine oğlu IV. Sarduri'yi bir hanedan olarak Urartu Krallığı'nın başına getirdi.

144- Bkz. Payne 2006: 297). Urartu Krallığı'ndan günümüze kalan bütün çiviyazılı kitabelerin Türkçe çevirisi için bakınız: Payne, M. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul 2006, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kral IV. Sarduri MÖ 625 -620 dönemi: Van yazıtlarında geçtiği şekli ile ufak bir dönem Urartu'nun Kralı olan Lutipri tarafından kurulan Urartu İktidar Hanedanı'nın son temsilcisidir.

Kral Eriman MÖ 620—605 dönemi; bu kral tarafından Kral IV. Sarduri'nin iktidardan devrilmiş olma olasılığı yüksektir. Böylece Kral Eriman tarafından yeni hanedanlık dönemi başladı. Medler Asur'u MÖ 612 de ortadan kaldırınca, hanedanlık olarak Urartular Medlere bağlandılar. Bu kral ölünce yerine oğlu III. Rusa geçti.

Kral III. Rusa MÖ 605-595 dönemi: Urartular, Ukranya bozkırlarından Kafkasya üzeri göç ederek gelen Medlerin kendilerine "Saka/İskit" dediği Aryan İskit istilâsından oldukça zarar görürler. Bu göçler bölgenin Medyan kısmında Med-İskit ittifakı ile sonuçlanmış ve oluşan bu yeni siyasi yapı Asurların başkenti Ninova'ya saldırmış ve Asur devletini yıkmıştı. MÖ 605 yılında da Asur İmparatorluğu tarihe karışmıştır. Bu durum Urartu Devleti'ni de etkilemiş ve Med ve İskit tehlikesi Urartu üzerine odaklanmıştır. Urartu İmparatorluğu da bu saldırılara dayanamamış ve MÖ VII. yüzyılın sonunda tarih sahnesinden çekilmiştir. Bütün Urartu toprağı yeni bir hanedanlık olarak Medlerin eline geçmiştir.

Kral IV. Rusa MÖ 595-585 dönemi: Medlere bağlı bilinen son Urartu kralıdır. İktidarı döneminde yönetim merkezi Teişebaini'ye taşındı, merkezi otorite devlet sathında güç kaybetti ve Teişebaini'ye doğru büyük göçler yaşandı. Urartu Krallığı ile ilgili son bilgiler, Tevrat'ta geçmektedir. Yeremya (Jeremiah), Kral Zedekiah'ın dördüncü yılında, MÖ 594'de Urartu, Manna, İskit ve Medlerin Babil üzerine saldırmalarını ister. *"Memlekette bayrak dikin, milletler arasında boru çalın, milletleri ona karşı hazırlayın, Ararat* (Urartu), *Miani* (Manna), *ve Aşkenaz* (Saka/İskit) *krallıklarını ona* (Babil) *karşı çağırın; ona karşı başbuğ tayin edin; üzerine tüylü çekirgeler gibi atlar çıkarın. Milletleri, Med krallarını, valilerini ve bütün kaymakamlarını ve saltanatları altındaki bütün diyarı ona karşı hazırlayın."*[145]

Urartu adı, bu tarihten sonra, yakın-doğu kaynaklarında bir daha görülmemek üzere ortadan kalkacaktır. Bundan bir yüzyıl sonraki kay-

---

145- Bkz. Tevrat, Yeremya: 51/1-7.

naklarda onlardan artık Alarodialılar ya da Khaldler/ Xaldi olarak söz edilir. Erzurum ve çevresinde yaşayan Xaldilerin adı, belki de *'Tanrı Khaldi'ye tapanlar'* anlamına gelmekteydi. Urartuların kalıntısı olan bu iki etnik grup artık Medlerin egemenliği altındaydı.

URARTU DİLİ VE YAZISI

Çivi yazılı Urartu kitabeleri üzerindeki bilimsel çalışmalar ilk defa 1823 yılında Fransız bilim adamı *Saint Martin* tarafından başlatılmıştır. Onun teşvikleri ve Fransız Hükümeti'nin desteğiyle, Alman bilim adamı *E. Schulz* Van bölgesine gönderildi. Schulz'un çalışmaları sonunda, Van şehri ve civarında pek çok Urartulara ait çiviyazılı kitabe bulundu. Bu keşifler hakkındaki ilk rapor, 1828 yılında *Saint Martin* tarafından yayımlanmıştır. Kısa bir süre sonra, Fırat kıyısındaki İzol'lu (Günümüz Kale-Malatya) ve Palu'da da aynı dilde iki kitabe daha bulundu. 1847 yılında *Edward Hincks* adlı İngiliz bilim adamı Van metinlerini okumaya çalışmış ve yaptığı çalışmalar sonunda bu metinlerde kullanılan harflerin, şekil yönünden Asur ve Babil yazılarına benzediğini görmüştür. Konu, 1871 yılında *François Lenormant* ve 1872'de *A. D. Mordtmann* tarafından ele alındı. Lenormant, metinlerin çözümü konusunda *E. Hincks*'e göre biraz daha ileri gitmiş, Mordtmann ise birkaç kelimenin daha anlamını bulmuştur. Fakat Asur Çivi Yazısı hakkındaki bilgisinin yetersiz oluşu, daha fazla ileriye gitmesini engellemiştir. 1880 yılında ise, bir başka Fransız bilim adamı *Stanislav Guyard*, soruna ışık tutan yeni keşif yaptı. Bu buluş, kitabelerin sonunda sıklıkla karşılaşılan bir ibare olup, Asurca kitabelerde belirteçler olup, kelimenin hangi sınıfa ait olduğunu göstermekteydi. Böylelikle metinlerde geçen erkek, kadın, ülke, tanrı isimleri ile öküz, koyun, taş ve benzeri kelimelerin bulunması ve birbirinden ayırt edilebilmesi mümkün olmuştur. Urartu kitabeleri ile ilgili bu bilimsel çalışmalar, 1882 *yılında "Journal of the Royal Asiatic Society"* adlı dergide yayımlanmıştır. Bu dergide, yazıtların bulunduğu coğrafi alan ve bunların ait oldukları döneme ait bilgiler verilmiş ardından da yeni çözülen bu dilin sözlüğü ve grameri ortaya konmuştur. Ayrıca, bilinen bütün yazıtların kopya, çeviri ve açıklama notları da eklenmiştir.

Yazı-Urartuların çok gelişkin bir yazılı kültürleri olduğunu söyle-

yemeyiz. Onlar yazıyı daha ziyade kaya anıtları üzerinde kullanıyorlar ve bu anıtlarda kazandıkları askeri zaferleri, inşa ettikleri barajları, sulama kanallarını ve kaleleri anlatıyorlardı. Hititler, Sümerler, Babiller, Asurlular gibi diğer Ön Asya toplumlarının aksine, yazılı kültürün gelişmişliğini gösteren edebi, dini ve mitolojik metinlere sahip olmayan Urartuların dini inançları ve mitolojileri ancak arkeolojik malzemenin incelenmesi yoluyla kısıtlı bir biçimde anlaşılabilmektedir. Urartu askeri gücünün yayıldığı tüm alanlarda rastlanabilecek yazıtların sayısı 180'i geçmektedir. Söz konusu yazıtlarda kullanılan yazılı ifadelerin formu üç aşağı beş yukarı birbirine benzemektedir. Urartu uygarlığına ait Asurca olarak kaleme alınmış ilk yazılı anıt olan Madırburç (Sardur burcu) dışındaki tüm yazıtlar Urartuların baş tanrısı olan Haldi'nin adıyla başlar: Eğer bir savaş anlatılıyorsa Tanrı Haldi'nin ordunun önünde gittiğinden, eğer bir inşa faaliyeti anlatılıyorsa yapılan eserin Tanrı Haldi'ye adandığından söz edilir.

Urartular, güney komşuları Asurlulardan aldıkları Yeni Asur stilindeki çivi yazısını kullanıyorlardı. Bunun dışında sınırlı alanlarda (seramik kapların, küplerin üzerleri gibi) kullandıkları bir hiyeroglif yazıları da vardı. Ancak bu hiyeroglifler daha ziyade depolama küplerinin üzerinde, depolanan ürünün cinsini ve miktarını kaydetme amaçlı olarak kullanılmıştı. Kitabelerde kullandıkları yazı, yeni Asur stilinde olan ve Urartu dilini ifade etmek için kullanılan yazıydı. Urartulara ait az miktarda kil tablette bulunmaktadır. Ancak bunların sayısı hem çok kısıtlıdır, hem de tamamı Urartu'nun son krallarından II. Rusa dönemine (MÖ 675'ler) aittir. Önceleri yazı dili olarak Asurcayı kullanan Urartular, daha sonra kendi dilleri olan Urartucayı kullanmaya başladılar. Urartuların ikinci kralı İşpuini döneminde yapılan dinsel ve yönetsel reformların bir parçası olması muhtemel olan bu uygulama neticesinde Urartular, Asurlulardan aldıkları çivi yazısını sadeleştirerek kendi dillerine adapte etmişler ve Urartuca'nın dağlık ülkelerinin her yanına dağılan yazıtlar yoluyla günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. *"Urartuca yazılmış ilk yazıtlar Keleşin ve Topzava stellerinde öne çıkar. Bu alanda Asurca-Urartuca yazılmış çift dilli yazıtlar da mevcuttur. Bunlardan Kelişin Yazıtı Kral İşpuini, Topzava Yazıtı ise Kral I. Rusa tarafından diktirilmiştir. I. Sarduri'den sonra tahta çıkan krallar, Asur çivi yazısını kendi dillerine uyarladılar. Bulunan en eski çivi*

yazıtları da yine bu döneme (MÖ IX. yy) aittir. Çivi yazısı taş anıtlar, tunç eserler, iri depo küpleri, kil tabletler ve mühürler üzerine yazılıyordu ve hecelerden oluşmaktaydı. Günlük hayatta ise Hitit yazısına benzer hiyeroglif (resim yazısı) tarzı bir yazı kullanıyorlardı. Resim yazısı fazlaca gelişmemişti ve daha çok mühürler ve kap-kacak üzerine yazılmaktaydı. Urartular kendi dillerinde, değişik uzunluklarda 180 kadar yazıt bırakmışlardır. Bunların büyük çoğunluğu binalar, adak yapıları, savaş tasvirleri üzerinde yer alan yazıtlardan ve yıllık metinlerinden oluşmaktadır. Urartuca yazılı tabletler Alman dil bilgini Hititolog Johannes Friedrich(1893–1972) tarafından günümüze tercüme edilmiştir."[146]

Urartu çivi yazıtlarının çözümünü kolaylaştıran bir fırsat çift dilli yazıtların Musaşir'de bulunması ile aşılmıştı. Daha sonra Kelişin, Topzava Steli benzer imkânlar sundu. İran'da yürütülen arkeolojik çalışmalarda bu sonuçlar elde edilmişti. *"Urartu dilinin çözülmesinde ve anlaşılmasında Asurca ve Urartuca çift dilli yazıtların büyük yardımı oldu. Bilim dilinde "bilinguis" olarak adlandırılan çift dilli yazıtlarda; aynı metnin iki farklı dilde yazılmış haline rastlarız. Bilinen dilden hareketle bilinmeyen dilin çözülmesinde anahtar bir konuma sahip olan çift dilli metinler, birçok eski çağ dilinin anlaşılabilmesini sağlamıştır. Güney Kürdistan Soran mıntıkasında yer alan Kelişin yazıtı ve yine o civarda bulunan Topzava steli Urartu ve Asur dillerinde bilinguis yazıtlardır. Bunlar Urartu dilinin çözümünde büyük katkılar sağlamışlardır."*[147] Asur çivi yazısıyla kayda geçirilmiş olan Urartuca, sabit bir kelime köküne ekler getirilerek kelime türetilen "eklemeli diller" grubuna dâhildir. Günümüzde konuşulan hiç bir dille doğrudan bir akrabalığı bulunmamasına rağmen son bilimsel araştırmalar neticesinde Kuzeydoğu Kafkas dilleri olarak nitelenen Çeçen ve İnguş dilleriyle benzerliği olduğu anlaşılmıştır. Urartuca'nın bilinen tek akrabası Hurri dilidir. MÖ II. Binyılda Kuzey Mezopotamya ve Kilikya bölgesinde yoğun bir biçimde kullanılmış olan Hurrice ile

---

146- Kaynak: "The Hethitisches Elementarbuch (1940)" ve "The Kurzgefasstes Hethitisches Wörterbuch" (1966).

147- Bkz. http://www.vaa.fak12. uni- muenchen.de /Iran/ Bastam/finds/Bastam-Cuneiform-Foundation-Inscription. jpg.

gerek gramer gerekse vokabüler (kelimelerin söylenişi) bakımından büyük bir benzerliği olan Urartucayı bu benzerlikten dolayı bazı dil bilimciler "*Yeni Hurrice*" olarak adlandırmışlar. Önceleri bu dilbilimciler Urartuca'nın, Hurri dilinin geç diyalektiği olduğunu ileri sürdüler. Fakat daha sonra yapılan ayrıntılı incelemeler, Urartuca'da dil gelişiminin doğrudan Hurriceye bağlanamayacağını, bu iki dilin köken olarak aynı kaynaktan gelmekle birlikte, gelişimleri sırasında farklı yönler izlediğini ortaya çıkarmışlardır. Dolayısıyla öncü dil olan Proto-Hurrice ve onu izleyen Urartu Hurrice'si aynı yapılara sahipti. Kelimelerin de çoğu benzerdi. Haliyle Urartuca'nın Hurrice dilinin köklerine şu ya da bu şekilde bağlı olduğu kabul edildi.

Urartuca ölü bir dil olması sebebiyle buradan hareketle bu dil hakkında yapılan yorumlar Urartuca'nın kimlere ait olduğuna dair politik bir karmaşa yaratılıyor. Diğer yandan bulunan yazıtların bölge yazıtları ile olan bağıntılılığı sorgulandığında yazım tekniğinin ve sanatının Urartuların elit kesimin eli ile çıktığını gösteriyor. Doğrudan devletin ana halkı olan Hurriler bir kenarda bırakılırsa konuşulan Urartuca'nın bölgesel akrabalığı kaybolur. O halde Urartuca'yı Hurrice'nin diğer bir kolu olarak öngörebiliriz. Bölgedeki yaşayan halkların diller olan Ariyaca, Ermenice ve Kafkas dilleri ile diğer diller arasında gramatik ve kelime yönünden oldukça alış verişler olmuş, diller arasında benzerlikler bulunmuştur. Urartu egemenliği altında kalan halkların dili ile ilgili olarak tarihçilerce yapılan değerlendirmelerde ise karmaşıklık arz eden, bilgi kirliliğine sebep olacak politik yorumlar öne çıkıyor. Genel kanı Hurrice ile Urartuca'nın dil bilimsel gramatik ve kelime ortaklığı şeklindeki kökensel ortaklılıklarının bulunmasıdır. Yapılan araştırmalar Urartular ile Hurriler arasında dilsel akrabalık olduğunu göstermektedir. Zaten Urartu yöneticilerinin dili de Hurri dili ile benzerlikler göstermektedir. Ülkenin kuzey doğu kesiminde kısmen de Kafkas halkları ile ayrıca bu dil arasında akrabalık vardır. Hurrice ile Urartuca'nın etnik ve kökensel bağları incelendiğinde, linguistik yapıları temelinde ortak noktalar belirlenmiştir. Sözcük olarak Urartuca ile Hurrice'nin ne kadar benzer diller olduğunu göstermek için birkaç örnek verelim.

"Ag(e): Getirmek (Urartuca),	*Ag: Getirmek (Hurrice)*
Aru: Vermek (Urartuca),	*Ar: Vermek (Hurrice)*
Pabani: Dağ (Urartular),	*Pabani: Dağ (Hurrice)*
Ebani: Ülke (Urartuca),	*Umini: Ülke (Hurrice)*
Ewri: Efendi,	*Kral (Urartuca),*
Ewri: Efendi,	*Kral (Hurrice)*
Haş: İşitmek (Urartuca),	*Haş: İşitmek (Hurrice)*
Huradie: Asker (Urartuca),	*Huradi: Asker (Hurrice)*
Kuri: Ayak (Urartuca),	*Ugri: Ayak (Hurrice)*
Muş: Doğru (Urartuca),	*Muşu: Doğru (Hurrice)*
Pili: Kanal (Urartuca),	*Pala: Kanal (Hurrice)"* [148]

Urartular egemen oldukları genel coğrafya içinde kendilerine ait taş bloklara ya da kaya üzerinde bıraktıkları 600'ün üzerindeki çivi yazısı bulunmuştur. Çivi Yazı Sistemi, Urartu ülkesine büyük olasılıkla Asur Kralı II. Asurnasirpal (883/884-859) zamanında getirilmiş olmalıdır. Daha sonra bu yazı sistemi resmi ve idari yazışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte İskitler tarafından tahrip edildiği sanılan Urartu şehri Teişebania'nın (Teyşepaini ya da Karmir Blur=Kızıltepe) yıkıntıları arasında Ârâmi alfabesiyle yazılmış yazıtlar da bulunmuştur. Zaten sadece yönetici elit tabakanın yazım dili olarak Urartuca'nın birçok kaya yazıtı yazılmıştı. Okuma ve yazması olmayan ümmi halkın onu anlamaktan öte *"tanrısal kanunlar gibi algılaması"* salık verilmişti. Gizemlilik sadece dinde değildi. Kaldı ki her yazıt tanrı Haldi adına kaleme alındığı öncelikle vurgulanırdı. Bütün zaferler onların rızası sonucuydu!

Kültürleri ve uygarlıkları yanında Urartu yazısı da komşularını etkilemiştir. *Prof. Richard N. Frye* bu konuyla ilgili olarak '*The Heritage Of Persia'* adlı eserinde şunları söylemektedir:*"İran'daki Akamen sanatı, mimarisi ve hatta devlet protokolü ve yazı sisteminin kaynaklarını Urartu'da aramak gerekmektedir."* Urartu dili son yıllarında ki görünümü bakımından kavimlerin karışımının yaşandığı karma bir dili geliştirmiştir. Bu dönem Urartucada; Semitik olmayan

148- Bkz. "Hitit Çağında Antolia" Sedat Alp.

ve ses/harf zenginliği bakımından Kafkasik (kimilerine göre Kafkas dil grubundan) ve sözcük, sentaks ve yapısallığı bakımından Aryanik özellikleri olan Asya dillerinden olan Ön-Hattice ile de akraba olduğu sanılan ve gittikçe Doğu Aryan halkların baskın olduğu bir dildir. Diğer yandan kelimelerin eklemli halinin olduğu iddia edilmiştir. Bu dillerde cümleler anlamlarını kelime sonlarına peş peşe getirilen soneklerle bulmaktadır. Bu yapısallık Hurricenin Kafkasik özelliği nedeni iledir.

Urartular, Urartuca yazı tekniklerinde hem çiviyazısı hem de resim yazısı (hiyeroglif) kullanmışlardır. Urartular, kendilerine özgü bir hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır. Bunun nedeni de Tabal'de, Melitene'de, Kummuh'da ve diğer Geç Hitit şehir devletlerinde hiyeroglif yazısı kullanılması ve Urartular'ın onlarla temas halinde bulunmalarıdır. Bu örneklere çoğunlukla fırınlanmış kil kaplar üzerinde ve az sayıda mühürlerde rastlanmıştır. Hiyeroglifi metot ile bu yazıların yazılmış olması, yazılan metinleri bileşik hale getirdiği gibi yazıların çözümünü de zorlaştırmıştır. Daha açık yazarsak çok farklı kavimlerin ortak kullandıkları kelimeleri bir araya getirerek belli bir sembol içinde ifade ettikleri resimsel bir biçemde yazılmış sözcüklerin bir araya geldiği bir düzenleme de ayrıca vardı. Asur hiyerogliflerı bölgesel olarak Küçük Asya'da tüm devletler tarafından kullanılıyordu.

Urartu elit sınıfının kullandığı çivi yazısı Asurluların kullandığı çivi yazısının yenilenmesidir. Yazıda kullanılan hiyeroglifler Luvi hiyerogliflerine benzer gibidir. (*Luviyan, Likyalıların ataları ya da yakınları olur. Luvian hiyerogliflisi ve dili Hititlerde, Arzawada'yı bölge olarak kullanan Hint -Avrupa bir dildi.)* Urartuların geliştirdiği yazı tekniğinde Asurluların tersine her bir ses bir işareti ifade eder. Günümüze kadar yapılan araştırmalar gerek çivi yazısında Antolia hiyerogliflisinin kullanılmış olması gerekse bu çivi yazılarının tekst = bir ses vurgusu ve çizilen şekillerin herhangi bir nesnenin resmi anlatımı olarak alınması sonucu okunmuş olması, bu dillerin ne olduğuna dair yeterli bir veri sunmuyor. Pek ala text sistemi bir dile ortak anlatımı bir resim gibi verebiliyor.

Sonuç olarak belli bir dilin evrimi ile karşılaşmaktayız. Bölge dil-

lerinin kavmi kimlik edinimi için hala erkendir. Bölgenin ölü dilleri bu durumdadır. Milattan önce ilk beşinci yüz yıldan itibaren bu kavmi dil kimliği zamanla yine aynı bölgede Küçük Asya'da doğuda Kürdlerin de ataları olan Med ve İran (Pers, Part) halklarının ortak ana dili olan Ariyaca ile oluşacaktır. Tabi bu da dönemin kavimlerinin gelişim seviyesi ile doğrudan alakalıdır. Urartular dili ile bu coğrafya da yaşayan Kürd kavmi oluşumunda ve diğer bütün halklara belli miraslar bırakarak katkıda bulunduklarını tespit edebiliriz. Lakin bütün bu veriler, Urartular için yaşadıkları zamanda bir dil oluşumunun seyridir. Onu bölge halkları olarak sahiplenmek yerine daha ileri tespitleri zorlamak milliyetçi politik bir dışa vurum olur. Yaşanılan zamanda bırakılan miras bu gün işimize yarıyorsa kendimize adına değil, bu antik Urartulu Hurri halkı onurlandıralım.

URARTU MEDENİYETİ

Urartu Krallığı, günümüz Kürd coğrafyasında kökü eskilere giden bir geleneğin devamı değildir. Öncüsüz ve birden bire kurulmuş devlet, kent tasarımı, mimari, yazı ve sanat gibi alanlarda atılan adımların tümü bölge için yenidir. Urartuların medeniyet alanında kendilerine en yakın medeniyet Asurlar ve Geç Hitit Devletleridir. Nitekim onları birçok bakımdan taklit etmişlerdir. Fakat dağlık alanlarda kurdukları kale, şehir, sulama sistemlerinde vs. birçok bakımdan mimari olarak yaratıcı olmuşlardır. Denilebilir ki yaşadıkları coğrafyanın ilk otokton unutulmaz mimarlarıdır.

Urartu Krallığı'nda çivi yazısı, yıllık sefer yapma, ölçü sistemi, Krali unvanlar, stel dikme, savaş taktikleri, nüfus nakilleri, resim süslemesi ve kabartma sanatı gibi uygulamalar, Asur medeniyetinden etkilenerek gelişmiştir. Mimari, sorguçlu miğferler, kazanlardaki siren eklentileri, hiyeroglif yazısı, yakarak gömme, fildişi sanatı gibi dallar ise Geç Hitit Devletleri'nden etkiler almıştır. Bronz levhalar üzerindeki bezemelerde Asur etkisi yanında Geç Hititler izleri de görülmektedir. Bütün bu etkiler Urartu insanı ve zorlu coğrafyasıyla bütünleşerek yeni biçimler almış ve Urartu sanatını oluşturmuştur. *"Bronz kalkanlar ve kemerler üzerindeki savaş sahneleri daha çok Asur etkili olarak*

gelişmişken fildişi ve cam Geç Hitit, fibula ise Frig kültürünün etkisi olarak Urartu'ya ulaşmış ve buradaki zengin-soylu sınıfın beğenisi doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Arkeolojik kazılarda, mezarlarda ele geçen mücevherler, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış boncuklardan oluşan kolyeler, altın, bronz ve demirden yapılmış fibulalar ile fildişi heykelcikler de Urartu sanatına ait yaygın örnekleri oluşturur."[49] Su kaynaklarına yapılan balık figürleri, mağaralara yapılan resimler, hayat ağacı figürleri ve kaya resimleri bu doğal varlıkların kutsallığını göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Urartular doğa olaylarına, doğal varlıklara büyük önem vermişler hatta tanrılaştırmışlardır. Bunun dışında Urartuların su kaynaklarını, mağaraları, dağları, büyük ağaçları ve kayalıkları kutsal saydıklarını biliyoruz. (Bu gelenek hala özellikle Dersim bölgesinde devam etmektedir.) Su kaynaklarına yapılan balık figürleri, mağaralara yapılan resimler, hayat ağacı figürleri ve kaya resimleri bu doğal varlıkların kutsallığını göstermektedir. Özellikle kayalara oyulan kapı figürleri de ilginçtir. Buralarda kurban listeleri olması bu kapıların tanrılar ile alakalı olduğunu düşündürtmektedir. Urartular da ayrıca hayvan tanrılar, yarı hayvan yarı insan canlılar da resimlenmiştir. Özellikle boğa figürleri önemlidir.

Urartular ile birlikte bölgedeki çanak çömlek tipleri, yapım teknikleri ve bezeme anlayışı da oldukça değişmiştir. Kurganlardaki boya ve çizgisel bezemeli kaplarının yerini tek düze, elde yapılmış, genellikle orta ve kötü fırınlanmış bir tür çanak çömlek almıştır. Bunlardan yaygın olan çanakların ağızları ile boyunları arasına yer alan yiv bezeme nedeniyle bu dönemin temsilcisi *"yivli çanak çömlek"* olarak tanımlanır. Saray ve mezarlıklardaki tahta işlemede ve seramik kapkacak eşyalarda kullanılan desenler günümüzde hala Kürd kilim desenleri ve tahta süslemeleri olarak kullanılmaktadır. Özellikle kayalara oyulan kapı figürleri de ilginçtir. Buralarda kurban listeleri olması bu kapıların tanrılar ile alakalı olduğunu düşündürtmektedir. Her tanrıya farklı sayıda kurban kesme ölçütü vardı. Demir silahlar ve savaş aletleri üreten savaşçı bir toplumdular. Bölgedeki zengin gümüş, bakır ve demir yataklarını işlettiler, madencilik çok gelişti. Bazıları dinsel motiflerle süslü, kendilerine özgü kemerler, miğferler, at koşum

---

49- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, Editör Prof.Dr. Kemalettin Koroğlu, sayfa 89.

takımları, situlalar ve kazanlar ürettiler. Süslemelerde fildişi oymacılığı ve mühürcülük gelişmişti.

Kent ve kale inşa etmede yetenekli, çok iyi taş ustası idiler. Kuzey Kürdistan'da sulama amaçlı ilk göletleri kurdular, kanallar ve karayolu sistemleri geliştirdiler. Örneğin, günümüzde de Van ovasını sulamaya devam eden 52. km uzunluğundaki Şamram Kanalı, Kral Minua tarafından yaptırılmıştı. II. Rusa zamanında Van'daki sarayda 5.507 görevlinin bulunduğu yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'nde Topkapı Sarayı'nda ayrıntılı yapısını bildiğimiz bir düzenin benzer bir örneği Urartu sarayı örgütlenmesinde karşımıza çıkmaktadır. Patnos-Ağrı yakınlarında ortaya çıkarılan Giriktepe Sarayı da Kral Menua döneminde yapıldığı sanılan ve izlerden yangın nedeniyle çöktüğü anlaşılan iki katlı ve kerpiçten yapılar topluluğudur. Bir iç avlu, kabul salonları, büyük bir taht salonu, bunun hemen yanında bir pithoslu depo[150] mutfaklar, kilerler ve atölyeler ve yangında olduğu gibi korunmuş ve harem dairesi bulunmuştur. Harem bölümünün içinde, 37 kişinin yanmış iskeletleri ele geçmiştir. Saray halkından ve çoğunun kadın olduğu anlaşılan bu iskeletlerin üzerinde bulunan değerli takılar ve sarayın diğer bölümlerinde bulunan altın, gümüş ve tunç eşya Urartuların maden sanatındaki ustalığını göstermektedir. [151] Urartu Kralı II. Argişti'nin 2 bin 754 yıl önce söylediği sözler, Ağrı'nın Tutak ilçesinde bir tarladan çıktı. Bu taştaki yazıtta Urartuların uygarlığa gösterdikleri ilginin büyüklüğü gözler önündedir. Yazıtı okuyan *Yrd Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu,* Urartu alfabesiyle ve çiviyazısıyla yazılan taştaki metinde şunların olduğunu ileri sürdü: *"Haldi'nin büyük gücüyle, Rusa'nın oğlu Argişti söyler, ben Bianlı ülkesinden (Van bölgesinden) buraya karayolu yaptım ve Arsiani Nehri (Murat Nehri) üzerine köprü inşa ederek, adını Argişti köprüsü koydum. (Tanrı) Haldi'nin büyük gücüyle, ben Rusa oğlu Argişti, güçlü Kral, karaların Kralı, Bianlı ülkesinin Kralı, Tuşpa şehrinin yöneticisiyim. Rusa oğlu Argişti söyler, her kim bu yazıyı kırarsa, kim ona zarar verirse ve her kim bunları yaparsa, ona söyleyin fırtına tan-*

150- Küplerden oluşmuş kaplar içinde yiyecek vb. büyük saklama kabları,

151- Kaynak: Adilcevaz, Aznavurtepe'de olduğu gibi bu kazının da ayrıntılı yayınının yapılmamış olması arkeoloji için büyük bir kayıptır. Arkeolog Nezih Başgelen.

rısı Haldi onu güneşin altında yok etsin. Güneşin laneti onun üzerine olsun. Bu yazıt, Arsiani Nehri Aras Nehri- üzerindeki Argişti Köprüsüne onun anısına diktirilsin."[152]

Urartu Krallığı, Antolia ve eski Ön Asya Dünya'sının en büyük madenci toplumuydu. Eski çağda Van Gölü havzasında birçok maden ocağı ilk olarak Urartu Krallığı döneminde işletildiği saptanmıştır. Bitlis -Van ili çevresinde Urartu döneminde işletilmiş en önemli yataklar Balaban ve Bahçesaray Pürneşe demir işletmeleridir. Bu iki demir işletmeleri o tarihlerde Antolia ve Dünya'nın en büyük ve en önemli demir işletmeleri durumundadır. Balaban demir ergitme merkezi Tuşpa (Van Kalesi) 59 km batısında Van-Tatvan karayolu üzerinde bulunmaktadır. Balaban'da Urartu Krallığına ait demir ergitme merkezi Mağara Tepe işletmeleri olarak bilinir. Burada iki adet demir galerisi mevcuttur. Galerilerden çıkarılan cevher en yakın derenin kenarında ergitilmiştir. Mağara Tepe'nin doğusunda Pero tarlası olarak adlandırılan küçük tepenin üzerinde bulunan seramik parçalarının tamamı Urartu Krallığına ait işletme kalıntılarıdır. Daha genç dönemlere ait seramik parçaları bulunmadığı için MÖ 6. Yüz yıldan sonraki dönemlerde burada işletme yapılmadığı anlaşılmaktadır. Diğer ikinci büyük işletme Bahçesaray'da bulunmaktadır. Buradaki maden ocağına ait galeri günümüzde Güvercin Mağaraları olarak bilinmektedir. Buradaki galeri ise yatay olarak açılmıştır. Bahçesaray Kırmızı Köprü civarında eski çağ halk söylemi ile "*Pürneşe*" (neşeli topluluk) maden işletmelerinden günümüze cüruf yığınları ve madenciler için yapılmış taş duvarlı konutlar kalmıştır. Bu işletmeler Tuşpa ve Rusahinili (Toprak Kale) ve Sardurihinili (Çavuş Tepe) için çok büyük önem taşımış olmalıdır. Çıkarılan cevherleri ergitmek için o dönemde ki ormanlardan yararlanılmıştır. Bahçesaray çayının kıyısına taşınmış olan cevherler buradaki ocaklarda odun yakılarak ergitilmiştir. *"Grek mitolojisindeki Halibs sözcüğü çelik anlamına gelmekte ve Urartu demirciliğini sembolize etmektedir. İşletmelerdeki bulunan üfeçler dörtgen kesitlidir. Bulunan dörtgen seramik üfeçlerin benzerlerine Antolia'nın başka yörelerinde rastlanmadığı bilinmektedir."*[153] Urartu'ya ait

152- Kaynak: 17/10/2009 Radikal Gazetesi, Kültür sayfası.

153- Kaynak: Belli, O. "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian

bütün buluntularda büyük bir medeniyetin tüm görkemi günümüzde de gözler önündedir. Genel görünüm medeniyete dair döneminin en öne çıkan komşuları güneyde Asurlular, batıda Geç Hititler, Hatti ve Hurri medeniyetidir. Bu medeniyetin daha sonraki yüzyıllarda temsilcisi ve koruyucuları kaybolmuş gibidir. Daha sonraki dönemde Med ve Perslerin bölgedeki egemenliklerine rağmen onların, Urartu medeniyetinin bu idari ve siyasal kurumlarını benimsedikleri görülüyor. Hatta yarattıkları medeniyet mukayese edildiğinde özellikle Medlerin Urartu medeniyetinin gölgesinde kaldığı anlaşılır.

Urartu medeniyetini yine Urartu siyasi denetiminde bulunan *Hurri, Mitanni, Med, Mannai, Ermeni, Asurî* vs. gibi halklar temsiliediyordu. Lakin her halkın iş kolları değişikti diyebiliriz. Eldeki tarihi Arkeolojik verilerden hareket ile mukayese yapılırsa Hurri ve Med halkı diğer halkların gerisinde iş kollarında kendilerini geliştirmiş bir halktır. Hurrilerin zamanla dağ şehirleri diyebileceğimiz, kaleler ve ziraata uygun tarım uygulamaları ile bölgede bir sıçramayı yakaladıkları görülür. Diğer yandan Urartu medeniyeti bölgedeki Aryan halkların o zamana kadar gösterdiği medeniyeti ile tezat haldedir. Urartu medeniyeti geçmiş bölge medeniyetlerine göre oldukça sıçramalı bir farklılığı ve ileriliği gözükür. Öyle ki Urartular Demir Çağının insanlarıydılar, bölgede onlardan başka demir madeninin önceden üretime sokmuş başka bir toplum görülmüyordu. Onlar alaşım halindeki demirini saflaştırmasını becermişlerdi. Mimari alanda bölgenin yine ilk defa gördüğü şehircilik, kırsal yeni yerleşim ve Zirai alanda sulama kanalları ile yapılan çalışmalarda devrimler yaratmışlardı. Demiri kullanmak ile modern çeliği kullanmak aynı şey değil. Mitanniler, Kizzuwatnalılar ve Urartular soyca buluşan topluluklardır. MÖ 17. yüz yıl sonrası Doğu Aryan-Hurri halklarının karışım görünümün bölgede genellik olduğunu belirtmiştik. Asur yazıtlarında "Uruatri ve Nairi" adlı bölge ve toplumların ortaya çıkışına tanıklık ettiği MÖ 13. yüzyıl sonrasına ilişkin arkeolojik veriler, Kurgan kültürlerini yaratan toplumlardan farklı grupların bölgeye gelişine işaret etmektedir. Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu süreçte, mezar mimarisinde birey-

---

Period: Silver, Copper and Iron". Urartu "A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E." (Ed. R. Merhav), Jerusalem 1991, 16-41." 1991.

sel gömü için tasarlanan kurganlar yerine, Kuzeydoğu Antolia'da, içine çok sayıda gömü yapılan, dromoslu oda mezar anlayışı ortaya çıkmıştır. Bütün Urartu'da ayrıca yaygın olarak yakarak gömme (kremasyon) uygulanmaya başlamıştır. Ölüyü yakma kültürü reenkarnasyona (yeniden doğuş) inanan Mitanniler ve diğer Aryan halklara özgü bir anlayıştı. Bölgenin çanak çömlek tipleri, yapım teknikleri ve bezeme anlayışı da oldukça değişmiştir. Hatta MÖ 1200 sonrası 'Ege Halkları'nın göçü sonrası Mitannili-Hurri toplulukları Urartu coğrafyasında Nairi'ye kadar çekildikleri ön görülmektedir. Yine aynı bölgeye Medler MÖ 10 yüz yıl sonrası yerleşmeye başlar. Bu topluluklar da demiri kullanıyorlardı. Geliştirilmiş olan demir Urartular'da ne kalitedeydi? Bunu bilmiyoruz. Ayrıca bu kültürün daha önce Mitannilerce bölgeye taşınmış olması da mümkündür.

Yerel halktan Mitannili-Hurri ve Medlerin, kuyumculukta, ziraatta, halıcılıkta, dokumacılıkta ve dini alanlarda yetenekleri itibari ile oldukça başarıları vardı. Fakat Urartular, demirci ustalığı ve inşaat ve şehir imarcılığını sanki başka kavimleri kullanarak geliştirdikleri ve kullandıkları görülür. Bilindiği gibi Ön Asya coğrafyasının imar ustaları ve zanaatçıları Frigler, Ermeniler ve Asurîler'dir. Her iki halkın da yaşanan çağların sonunda bölgede yerleşik olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu halklar Urartuların yönetimi altında kalmışlardı. Urartuluların Geç Hitit bölgesinden zanaatkârları ve imar ustalarını devşirdiğini ve onları kendi topraklarına taşıdıklarını da kendi yıllık ve yazıtlarından-zaferlerini anlattıkları dikili stel '*Övünç Taşları*'olan 'Kaya Yazıtları'ndan vs. biliyoruz.

Nitekim uygarlık alanında ülkenin en büyük imarını gerçekleştirmiş olan Kral Rusa'yı burada yaptığı işlerin özetini sunarak yeniden anmakta fayda var. Kral Rusa ele geçirdiği ve iş gücü amacıyla nüfus nakli yaptığı ülkeler arasında batıda Tablani (Tabal), Melitia ve Muşki (Frig) ülkeleriyle Geç Hitit krallıkları ve çevresine vurgu yapmaktadır. II. Rusa bu yazıtında, daha ileri bir iddia ile Asurlu insanları da yapılarda çalıştırdığını belirtir. Rusa döneminde, bu yazıtta işaret edildiği gibi öncelikli olan kentleşme ve inşa projeleridir. Ülke adeta yeni baştan inşa edilmeye başlanmıştır. Aras Nehri havzasında Karmir Blur yakınında Fırtına tanrısının adını taşıyan Teişebai URU adlı kenti inşa

etti. Kuzeybatı İran'da Hoy'un kuzeyinde ise bu bölgenin en büyük merkezini Bastam'da kurdu ve Rusai-URU. TUR. (Rusa'nın Küçük Şehri) adını verdi.

Van Gölü havzasında ise üç kent inşa etti: Toprakkale (Rusahinili KUR *Qilbanikai*: Qilbani Dağı önündeki Rusa kenti), Ayanis (Rusahinili KURE i *Durukai*: Eiduru Dağı önündeki Rusa kenti) ve Kef Kalesi (*Haldiei* URU: Haldi kenti). Ayrıca Van Ovası'nı sulamak için Keşişgöl Barajı ve kanallar, Aras havzasını sulamak için de sulama sistemi yaptı.

Urartular anlaşılan inşaat alanında imar ve işçilikte yabancıları kullanıyordu. Bunu da stel kayıtlarında ifade etmişlerdir. Yani bu alanlarda Urartululer, Geç Hititli, Ermeni ve Asurî ustalardan ve işçilerden faydalanmışlardı. Nitekim bu yaklaşım günümüze kadar bölgede aynı şekilde devam etmiştir. Grek (Rum), Ermeni ve Asurî (Süryani) ustalar bölgenin zanaatkârı ve inşaat alanlarında imarını hep sağlamışlardır. Kaleler, Saraylar, Su Bentleri, Avadanlıklar, Süsleme sanatı vs. birçok beceri gereken işler onlara aittir. Demir alanındaki elde edilen Kap, Kazan, araç gereç ve silahlardaki Urartuların yeteneği, onların kolonisi olan Kafkas halklarından veya madencilikleri ile ünlü Ermeni halkından sağlamış olabilecekleri ön görülmüştür. Bu iş bölümü bölgede Kastsal bir yapıya dahi sahip olmuştur. Her halk mesleklerini babadanoğla aktarmışlardır. Bu durumu kolaylaştıran şartlarda vardı. Her halk bir diğerinin işini küçümseyen ve aşağılayan bir kültüre sahip olmuştur. Örtük görünümüne rağmen dikkatlice bu alandaki iş bölümleri incelenirse bu kastsal yapı açıkça anlaşılır. Bu aşağılama geleneği, Ön Asya toplumlarının gelişimini engelleyen bir anlayıştı da diyebiliriz. Ön Asya'nın meslek olarak, zanaatçıları ve inşaat ve imar ustaları Ermeni ve Asurî halklarıdır. Diğer yandan Din adamları, göçebe olarak hayvancılık yapan Çoban Aşiretleri, Bahçecileri, Halıcıları ve Savaşçıları Hurriler, Mitanniler ve daha doğuda Medler ve Perslerdir diyebiliriz. Doğu Aryan halkların bahçeciliği Amed bölgesindeki Parsuvalıların bahçelerini dağıttığını söyleyen Asur kralının yazıtlarından bellidir. Kaldı ki hala bölgenin bütün ziraat terminolojisi bölge dillerinde Ariyaca kökenlidir. Kısacası Urartu mimarisinin ve zanaatının önemli yapı taşları Hurri ve Med halkına değil, bu halklara atfedilmelidir.

Büyük bölümü deniz seviyesinden 1500 metrenin üzerinde yaylalardan oluşan Urartu'da mera olan topraklar tarımdan çok hayvancılık yapılmasına uygundu. Bu nedenle bölgede, yerleşik tarım toplumlarından çok yarı-göçebe hayvancılık yapan Hurri aşiretler yaygın olarak yaşamaktaydı. Urartu Krallığı göçebe toplumları yerleşik düzene geçirmek ve bölgede tarımı geliştirmek için büyük çaba harcadı. Urartu Krallığı, kentler inşa ettiği Van Gölü, Palu ve Aras Nehri havzası gibi bölgeleri doğrudan yönetmiş, ülkenin dağlık ve uzak bölgelerini ise kendine bağladığı yerel aşiret reisleri aracılığıyla denetleme yoluna gitmiştir. Ancak bu şehircilik girişimlerinde başarılı olamadılar. Coğrafyanın uygun olmaması nedeniyle şehircilik oldukça yavaş gelişti.

Urartu Krallığı'nın egemen olduğu, büyük bölümü dağlık olan alanda birçok bakımdan Urartu kentlerinin Kale-saraylarına benzeyen kaleler kurulmuştur. Bu kaleler Urartu Krallığı öncesinde de aynı bölgede yaşayan ve Urartu Devleti'nin yönetim sistemine bağlı olarak varlığını koruyan yerel aşiret reisleri tarafından inşa edilmiştir. Bu aşiretler, devletin egemenliğiyle birlikte devlet adına bölgesini denetlemeye, vergi toplamaya, Urartu ordusuyla sefere katılmaya, ganimetten pay almaya başlayarak sisteme katıldılar. Urartu Krallığı'nın ülkenin geleneksel yaşam biçimini değiştirme çabasını ve kendine özgü yönetim anlayışını en iyi yansıtan uygulamalar kurdukları kentler ile gösterilebilir: batıda Palu, Muşar, Van Gölü havzasında Van (Tuşpa), Yukarı Anzaf, Toprakkale, Ayanis, Körzüt ve Kef Kalesi; kuzeyde Murat Nehri havzasında Aznavurtepe; Aras Nehri havzasında Armavir Blur, Arin-Berd, Karmir Blur ve Bastam vs. Bu Kentler iki bölümden oluşmaktadır: Kale-saray ve aşağı şehir. Urartu kentlerinin Kale-sarayları bulunduğu bölgeye, ovaya veya ana yola egemen noktadaki bir kayalık yükselti üzerine kurulmuştur. Kale-saraylarda, tapınak, depolar, konaklar ve atölyeler gibi yapılar bulunmaktadır. Ayrıca kentlerdeki yapılar inşa edilmeden önce kanalizasyon, tuvalet, sarnıç gibi altyapı sistemleri yapılmış, kayalar kesilerek inşa edilecek binalar için geniş teraslar oluşturulmaktaydı. Bu durum arazinin kullanımında Urartuların ileri adımlar attığını göstermektedir. *"Kral sülalesinden yöneticilerin oturduğu bu kale-saraylar ayrı surlarla çevrilmiş ayrıca kayalığın her iki ucuna güvenliği artırmak amacıyla derin hendekler*

açılmıştı. Urartular ana kayaları yontmada surların taş temellerini inşa etmede, geliştirdikleri demir aletleri kullanmışlardır. Devletin varlığını, vergi, denetim gibi uygulamalarını yansıtan bir diğer örnek sitadellerde ortaya çıkarılan büyük pithoslar (depo küpleri) yerleştirilmiş depo binalarıdır. Ülkede dört-beş ay kadar süren ve nakliye imkânlarının azaldığı uzun kış dönemi için sitadelde oturan bütün devlet görevlileri, tapınak personeli ve yöneticilerin ihtiyaç duyduğu yiyecek içecek bu depolarda saklanmaktaydı. Saklanan ürün ve bunun miktarı küpler üzerine yazılmaktaydı."[154] Kent Kale-sarayında oturan yönetici sınıf ve bürokrasinin giderleri, aşağı şehir halkının içme suyu ve diğer zorunlu ihtiyaçları, düzenli işleyen bir sistem ve organize bir çabayla karşılanabilirdi. Bu nedenle devletin yıkılışıyla birlikte bu kentlerin hemen hiçbirinde yaşam devam etmemiştir.

DİN VE TANRILAR

Urartularda iki tür tapınak bulunmaktaydı. Bunlardan ilki kentlerin sitadellerinde inşa edilen standart boyutlarda, kare planlı, kule tipi tapınaklardı. İkincisi geleneksel ibadet anlayışının devamı olduğu anlaşılan kapı biçiminde yontulmuş kutsal nişlerdir. Baş tapınağı ve aynı zamanda en büyük tapınağı Van Gölü havzasının güneyinde, Asur ile Urartu arasındaki bölgede bulunan Muşaşir'de idi.

Van/ Toprakkale yakınındaki Meher Kapı açık hava anıtındaki yazıta göre, Urartuların inandığı, kutsadığı ve adlarına belirli dönemlerde kurban kestiği 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik bulunmaktadır.[155] tanrılarının toplamını, topluluğunu ifade eder. Bunlardan ilk üç sırayı Haldi, Teişeba ve Şivini paylaşır. Haldi (Xaldî), Urartuların milli ve baş tanrısı idi. Haldi'den sonra gelen tanrı fırtına tanrısı olan Teişeba idi. Teişeba Hurri kökenlidir ve Hititlerde "*Teşup*" ile aynı tanrı olmalıdır. Orta çağda "Tişp" diye adlandırılmıştı. Musaşir'de kanıtlandığı üzere Urartu krallar mezarlığında eski Hurri hava tanrısı Teişeba, Adilcevaz'daki Van gölü kıyısındaki tapınaktan anlaşıldığına göre MÖ

154- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, Editör Prof. Dr. Kemalettin Koroğlu, sayfa 89.

155-Panteon: Çok tanrılı bir dinde

yedinci yüzyılda önceki prestijinin bir kısmına sahip olmasına karşın, ikinci sıradadır. Ve tabii ki orada dahi Tanrı Haldi rölyeflerde diğer tanrılardan daha çok görülmektedir. Üçüncü sırada ise Güneş Tanrısı *Şivini* vardır. Şivini de (Güneş tanrısı) Hurri kökenlidir. Bu tanrı da Asur Güneş tanrısı "*Şamaş*" ve Hurri tanrısı "*Şimigi*" ile aynı tanrı olarak kabul edilir. Hititlerdeki Şimegi'nin Asur da *Şems.*'in karşılığıdır.

Eğer bir savaş anlatılıyorsa Tanrı Haldi'nin ordunun önünde gittiğinden, eğer bir inşa faaliyeti anlatılıyorsa yapılan eserin Tanrı Haldi'ye adandığından söz edilir. Yılın belli günlerinde tanrılara koyun, keçi, sığır (boğa), tanrıçalara bunların dişileri kurban edilirdi. Bazı kentlerde birden çok tapınak yer almaktaydı. Örneğin Çavuştepe'de biri baş tanrı Haldi diğeri tanrı İrmuşini'ye (Şifa Tanrısı) adanmış iki tapınak bulunmaktadır. Tapınak yazıtları devlet projelerinde, standart bir uygulama olarak görülmektedir. Kenti yaptıran kral burada hem devletin bütünlüğünü temsileden tanrıya yakınlığını vurgulamakta hem de ülkesi ve halkı için yaptıklarını anlatmaktadır.

Urartu ülkesinde Hurri kökenli aşiretler yanında farklı kökenden gelen birçok grup da bulunmaktaydı. Devletin bütün bu farklı grupları kendi şemsiyesi altında toplayabilmesinin bir yolu da onların tanrılarını devlet dini içerisine almaktı. Urartulular devlet dini yaratma çabalarının yanında her kavme de dini özgürlük verilerek aşiretler ve kavimler arasında birlik korunmuştur. Bunlar arasında yabancı tanrı/tanrıçalar olduğu gibi doğa olaylarını temsil eden tanrı/tanrıçalar da vardır. Yurt ve toprak tanrısı Ebani, deniz ve sular tanrısı Suinina, tepeler ve dağlar tanrısı Arni gibi. Dini bu ortaklığın olmaması düşünülemezdi. Zaten Urartular da Hurri idi. Sadece Tanrı Haldi, Urartular için fonksiyonları bakımından Urartu hanedanlığının tanrısıymış gibi bir görüntü sunuyor. Bu dini görünüm, baş Tanrı Haldi ile onların yanı başındaki Asur devletinin baş tanrısı olan Ashur/Aşhur ile bir benzerliği gösteriyor. Yaşanan çağda her hanedanlığın bu türden bir baş tanrısı vardı. Tanrı Haldi tüm insanların kaderiydi. Belki de Urartu'yu *"Haldistan"* ismiyle anmak daha iyi olurdu! Bu göründüğü kadar saçma değil, hem Haldi savaş gemileri ve kendi savaş standartlarıyla Urartu ordusunu savaşa sürmemiş miydi? Ve bu Asur'un bundaki rolüyle kıyaslanamaz mı? Asur Kralı II. Sargon'nun (MÖ 722-705)

Tanrı Ashur'a karşılık sekizinci seferindeki olaylara dair ünlü mektubunda Urartuların Tanrı Haldi'sinden bahsederken gösterdiği özel nefret ve küçümsemeyi unutmamakta yarar var. Yani dönemin koşulları her kavme kendi baş tanrısına olağanüstü misyonlar biçmişti. Haldi Tapınağı sahasında Urartu kralı tarafından tanrı Haldi'ye adanmış 1 m. çapında bronz bir kalkan bulunmuştur. Kalkanın üstü aslan ve boğa kabartması friziyle süslü olup, kenarında kralın tanrı Haldi'ye ithaf kitabesi bulunmaktadır.[156]

Urartular'ın en önemli tanrısı Haldi'dir. Haldi, savaşa çıkan Kralı kutsayan savaş tanrısı idi. Köken olarak bu tanrının, ilk Urartu Devleti oluşurken en güçlü olan boyun tanrısı olduğu düşünülmektedir. Fakat Urartu uygarlığına ait Kral I. Sardur tarafından Asur diliyle yazdırılan ilk yazılı anıt olan Madır Burç stelindeki yazıtta onun adına karşılaşmayız. Onun dışındaki tüm yazıtlar Urartuların baş Tanrısı olan Haldi'nin adıyla başlar. Bu durum dikkat çekicidir. Acaba Urartuların ilk kralı olan 1. Sardur döneminde Haldi tanrısına tapmıyorlar mıydı? Haldi tanrısı, bölgedeki Haldi'lerin kendi tanrı kültü olarak sonradan mı yükseltildi ve Urartuların baş tanrısı haline geldi? Bu sorulara henüz yeterli yanıt verilememiştir.

Krallar savaşı kazanmak için Haldi'ye yakarır, kazanırlarsa da diktikleri yazıtlarda ilk Haldi'nin adını anarlardı. Yapılan binaların çoğu tanrı Haldi adına yapılırdı. Haldi'nin karısı ise Arubani idi. Ancak Arubani bir ana tanrıça kadar önemli değildi. Haldi, isim olarak kökeni XIII. yy Asur yazıtlarına kadar inmektedir. "*Haldi*'nin" günümüz Kürdcesindeki "*Xade*" (Allah, Xweda=kendisi verdi) ile belli bir akrabalığının olması ses benzerlikleri yönünden oldukça olası. Kral II. Rusa'nın zamanında Urartu krallar mezarlığının önde gelen tanrısı Haldi'nin gücü oldukça fazlaydı. Urartu yazıtlarının dilinin toplamına Haldi'nin ("*Xaldi, Chaldian*") adı ile başlamak bir tesadüf değildi. Haldi'ye atfedilerek Urartu devletinin tüm işleri yapılıyordu: Ülkelerin fethi, vergilerin konması, insanların köleleştirilmesi, yeni şehirlerin kurulması; köprüler, kaleler, su kanalları, sarnıçlar vs. tümünün yapılması ona atfen yapılan işlerdi. (*Xade dı zanî. Allah bilir.)*

156- Bu değerli Kalkan, Ankara Antolia Medeniyetleri Müzesinde bulunmakta olup, ünik bir eserdir.

Dönemin bölgedeki yaşayan bütün devletlerinde bu görünüm yaşanan çağda ön plandadır. Lakin dönemin siyasal bir olgusu da devletlerin gevşek federatif yapılara dayanan biçimde örgütlü olmalarıdır. Haliyle her devletin başat tanrısı kendi konfederelini oluşturan halkların öncelik gösterdiği tanrıya saygılı olması gerektiği de çevre alandaki federelerde ön plandadır. Buradan anlaşılacağı gibi Urartu en önemli tanrıları başta Hurri kökenli olmak üzere bazıları yabancı kavimlerin tanrılarıdır. Bu görünüm Urartuların devlet yapılanmasındaki kavimler ve aşiretler arası konfedere siyasal sistemlerine uygun düşmekteydi. Ülkenin tüm halkları hoşgörü ve tevazu içinde bir arada yaşamak zorundaydı. Tanrılara yapılacak saygısızlık o halka yapılmış bir hakaret sayılırdı. Sonuçları hiç de iyi olmazdı.

Kurban törenleri Urartular tarafından sık uygulanırdı. Hatta hangi tanrıya nasıl ve ne kadar kurban verileceğine dair yazılar da vardır. Bunların dışında çeşitli fırsatlarda kuraklık, kıtlık, savaş gibi olaylarda kurbanlar sunulmuştur. Kötü ruhlardan korunmak için boyuna asıldığı anlaşılan pektoraller, madalyonlar ve bronz levhalar üzerindeki motifler de genellikle Urartu dini ve mitolojisinden seçilmiştir. Madalyonların ve avuç içine sığacak büyüklükteki levhaların birçoğunda boynuzlu başlığı ve kanatları ile ayırıcı özelliği vurgulanmış bir tanrı ve önünde ellerini açarak ona dileklerini ileten bir kişi gösterilir.

ÖLÜ GÖMME

Urartu dönemi mezarları, günlük yaşamda kullanılan mekânlardan izler taşır. Krallar, valiler ve yerel yöneticiler, yönetim merkezlerinin Kale-sarayında yaptırdıkları çok odalı kaya mezarlarına gömülmekteydi. Her gömü için bir kap içinde yemek, değerli silah ve takılar hediye olarak mezara bırakılmaktaydı.

Çok odalı kaya mezarlarının planı, Urartu'ya özgü yanları tanımlanabilir bir anlayışla biçimlenmiştir. Plan şeması, girişte bir platform, büyük bir kapı ile geçilen geniş bir ana oda ve bu odanın çevresindeki yan oda veya odalardan oluşur. Başkent Tuşpa'da bu türde dört anıtsal mezar bulunmaktadır. Oda sayısı Van/İçkale ve Argişti Mezarı'nda olduğu gibi en çok altı, yedi kadardır. Mezarların çoğu iki odalıdır. Ana odalar birçok mezarda, doksan metrekareyi aşmakta ve törensel

boyutlara ulaşmaktadır. Mezarların birçoğunda odalardan birinin tabanından derinleşen ve olasılıkla eski gömü atıklarının depolandığı, derin bir çukur bulunur. Urartu döneminde halk, yaşadığı bölgenin yakınında oda mezarlara gömülmekteydi. Her ailenin veya aşiretin bir mezarı olduğu anlaşılmaktadır. Mezarların genel planı, toprak altına inşa edilmiş dikdörtgen bir oda ve bu odaya girişi sağlayan dar bir kapıdan oluşur. Bu oda mezarların birçoğunun çevresinde, kaya mezarlarındaki plana benzer biçimde, ancak daha düzensiz yan odalar da yapılmıştır. Kaya mezarları ve oda mezarları tek kişi için değil çoklu gömü için inşa edilmiştir. Ailenin bireylerinden biri ölünce mezarın kapısı açılmakta ve hediyeleriyle birlikte mezara yerleştirilmekteydi. Zamanla ana oda dolunca iskeletler ve hediyeler yana odalara yığılmaktaydı. Örneğin Karagündüz'de bir mezarda 106 kişinin kemikleri saptanmıştır. Urartu döneminde çok odalı kaya mezarlarına normal gömü yanında yakılmış gömülerin külleri de koyulmaktaydı.

Urartuların ölülerini nasıl defin ettiklerini ne yazılı belgelere ne de resimsel anlatım olarak aktarmamışlar. Gelenekler veya yapılan törenler kendileriyle beraber geçmiş zamana gömülmüşdür. Bizim bu konudaki bilgilerimiz arkeolojik kazılarda ve yüzey araştırmalarında elde ettiğimiz sonuçlarla açıklanmaktadır. Bu toplumların çağdaşı olan arkeolojik veriler, bunların Kurgan kültürlerini yaratan toplumlardan farklı olduğunu doğrulamaktadır. Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu süreçte bölgede hâlâ büyük aşiretlerin yarı göçebe bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Yeni gelen bu grupların mezar mimarisi, bireysel gömü için tasarlanan kurganlar yerine, içine çok sayıda gömü yapılan, oda mezar biçimindedir. Bütün Urartu'da ayrıca yaygın olarak yakarak gömme (kremasyon) uygulanmaya başlamıştır. Urartu'da yakarak veya yakmadan gömü yapılmaktaydı. Yönetici kesim ve olasılıkla aileleri büyük kale ve merkezlerin yakınındaki çok odalı kaya mezarlarına birlikte, diğerleri ise sosyal statülerine göre toprak altına inşa edilen oda mezarlara, basit toprak mezarlara veya yakılarak *urne* adı verilen küpler ile gömülmekteydiler. Ölümden sonraki yaşama inandıkları için ölülerin mezarlarına günlük yaşamda kullandığı eşyalar konulurdu. Yastık, çanak, çömlek vs. Urneler ya kaya mezarlarındaki nişlere veya direk toprağa açılan çukurlara yanlarına destekler konularak gömülüyordu. Küpe, kolye veya mühür gibi sunular urne-

nin içine bırakılıyor, tunç kemer gibiler ise urnenin yanına gömülüyordu. Ceset gömüler ise değişik türde yapılmış mezarlara defin ediliyordu. Ölenin ekonomik gücü mezar mimarisinin tipini belirliyordu. Urartu geleneğindeki mezar tipleri:

"1. Mezarlıkta toprağa açılan çukurlara gömü; *Van-Dilkaya'da, Van Kalesi Höyük'te, Kalecik Kalesinde ve Ayanis Kalesinin Doğusundaki mezarlık alanlarında ortaya çıkarılmıştır. "Cesetler çukura hoker tarzında yatırılıyor ve yanlarına da basit sunular bırakılıyordu.*

2. Taş sandık mezar; *Toprağa açılan çukurun etrafının yassı taşlarla örülmesi ve üstünün de sal taşlarıyla kapatılmasından oluşur. Van-Dilkaya'da, Çavuştepe ve Giyimli'de, Bingöl Karlıova Suçatı nekropolünde ve Harmantepe'de bulunmuştur. Hoker tarzında yatırılan cesetlerin yanına sunular bırakılmıştır.*

3. Küp veya Pitos Mezarlar; *Harmankaya, Suçatı ve Van Kalesi Höyükte ortaya çıkarılmıştır. Cesetler, toprağa dik gömülen küplerin içerisine, yanlarına veya yakınlarına sunular bırakılıyordu. Suçatı küp mezarında kırılmış ve kullanılmaz duruma getirilmiş tunç kemer ve tunçtan yayvan bir sunu kâsesi ile fibulalar ele geçmiştir.*

4. Kaya Mezarları; *Urartu mezar geleneğinde en önemli yeri bu tip mezarlar alır. Urartu topraklarında kayalık tepelere kurulan kalelere veya yakınlarındaki kayalara oyularak yapılan bir veya çok odadan oluşan mezarlardır, özellikle beyler veya krallar için yapılmışlardır. Antolia'nın her tarafında uzun yıllar kullanılan kaya oda mezar geleneğini Urartular başlatmışlardır. Van Kalesi'nde, Varto Kayalı dere'de, Erzurum Umudum tepe'de Tercan Şirinli kale'de, Palu Kalesinde, İran-Bastam'da, Tutak Ata bindi ve Dayı pınarı köylerinde ve Doğubayazıt Kalesinde en güzel örnekleri görülebilir. Kaya Mezarları kayaya oyularak yapılan tek veya çok odadan oluşurlar. Duvarlarında nişler bulunur veya sunu çukurları ve sekilere yer verilmiştir. Doğubeyazit'de ki mezar iki katlı ve cephesinde iki insan ve bir sunu keçi'nin işlendiği kabartma yer alır. Van Kalesindeki Horhor veya Argişti Mezar cephesinde Urartulara ait en uzun kitabe yazılmıştır.*

5. Taş Oda Mezarlar; *Yönetici sınıfın oturduğu kalede veya hemen yakınında kayalık alan yoksa toprağın açılmasıyla oluşan geniş çukurlara düzgün işlenmiş taşlardan yeraltı odası veya odaları yapıl-*

mıştır. En güzel örneklerini Erzincan Altıntepe'nin Güney yamacına mezar terasında ve Kangal yöresinde; Ağcakale'de görüyoruz. Diğer örnekler, Doğubayazıt Tanıktepe Köyünde Patnos Kamışlı Köyü ve Van Dilkaya Höyükte bulunmaktadır.

6. Urne Mezarlar; *Yakılan cesetlerin geriye kalan kemiklerin konulduğu omzunda delikler bulunan 60-70 cm. arasında değişen yüksekliklerdeki kaplardır. Bunlar ya direk toprağa, kaya yarıklarına veya kaya mezarlarındaki duvarlara oyulmuş nişlere bırakılmıştır. Örnekleri, Patnos Ata bindi kaya mezarı, Van kayalıklarının Güneydoğu tarafındaki küçük boyutlu kaya mezarı ve Şirinli kale mezarlarıdır."*[157]

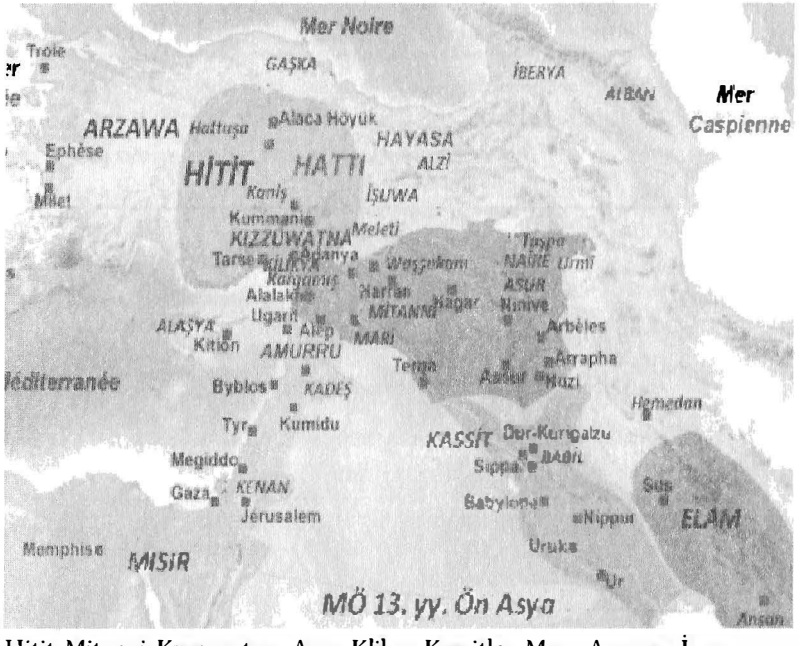

Hitit-Mitanni-Kızzuwatna- Asur-Klikya-Kassitler-Mısır-Arzawa- İşuwa-Elam-Hayasa- Alzi

157- *Derleme, http://www.atomdedektor.com/olu_gomme_teknikleri.asp*

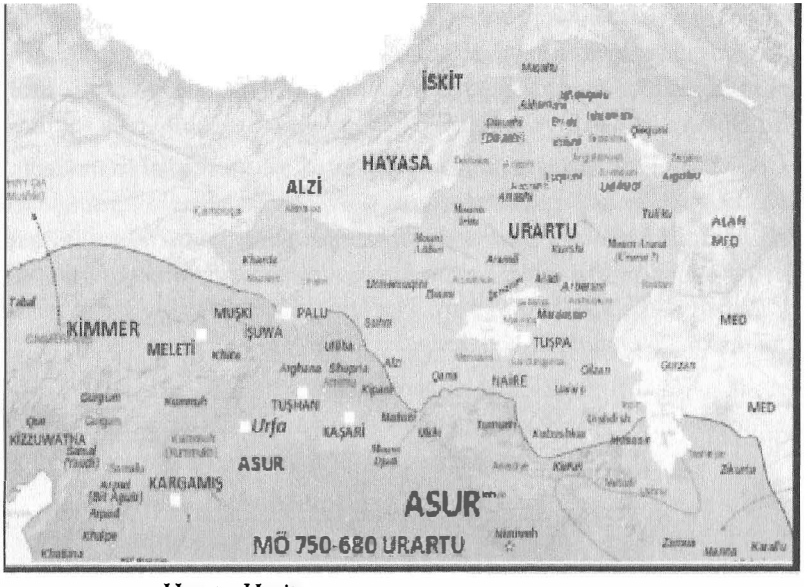

Urartu Haritası

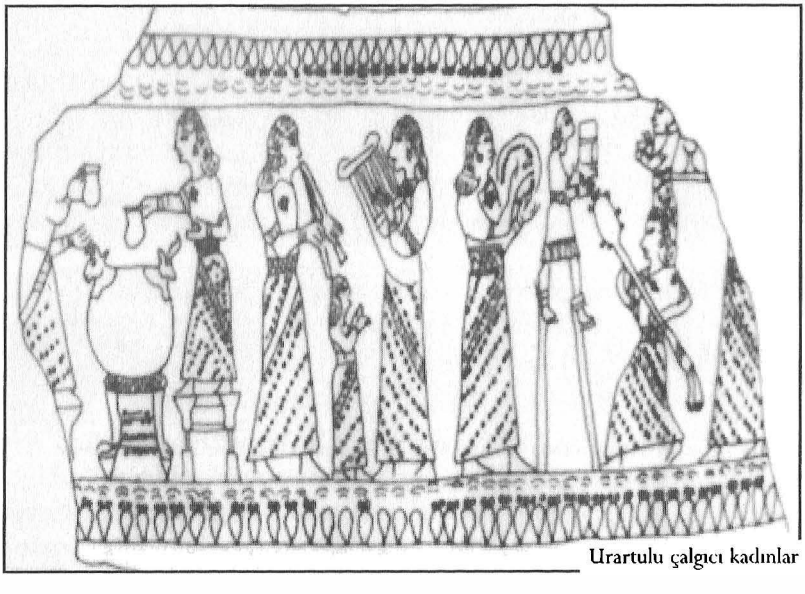

Urartulu çalgıcı kadınlar

DENİZ KAVİMLERİ SONRASI ÖN ASYA

DENİZ KAVİMLERİ- 'KARANLIK ÇAĞ'

Daha önce de kısaca tanımladığımız üzere M.Ö.1200'lerde Antolia ve Doğu Akdeniz havzasına istilacı halk topluluklarının, kabilelerin göçleri ve bu göçlerin hareketiyle dönemin merkezi krallıklarının ortadan kalktığı kabul edilir. Mısır bu kavimleri geri püskürtmüştür, ancak Antolia'nın ilk merkezi devleti Hititler yıkılmıştır. Yine Levant Bölgesi'ne/Filistin, Lübnan, Ugarit gelen halklar yeni siyasi oluşumlara gitmişlerdir. Mezopotamya'da istilacı halk grupları demografik yapıyı değiştirmiştir.

Deniz Kavimlerine ilişkin yazılı kaynaklar Mısır'ın Deniz Kavimlerine üstün gelmesi sonucu bu istila hareketi gözlenmiş ve kayıt altına alınmıştır. Başlangıçta Merneptah (MÖ 1213-1203), daha sonra ise III. Ramses (MÖ 1194-1163) bu kavimleri nasıl dize getirdiklerini anlatırlar. Mısır'ın istilacılara direndiği anlaşılmaktadır. En azından kendilerinin iddiaları bu yöndedir. Merneptah stelinde yazılanlar, Mısır Firavunu Merneptah'ın MÖ 1213-MÖ 1203 hâkimiyetinin beşinci yılında Delta bölgesine girmeye çalışan Libyalılar'a karşı vermiş olduğu mücadelenin anlatımıdır. Burada, Libyalılar arasında *"dört bir yandan gelen kuzeyliler"* ve *"deniz ülkelerinden gelenler"* olarak tanımlanan toplulukların bulunduğu ifade edilmiştir. Deniz Kavimleri'ne dair ikinci kaynak yine Mısır'dan gelir. III. Ramses'in (Ölümü: MÖ 1155) *Medinet Habu*'daki görkemli gömülme tapınağının cephesinde istila olayı resimler ve hiyeroglif yazıtlarla dile getirilmiştir. *"...yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi aralarında bir komplo düzenlediler. Bir anda ülkeler harekete geçti, savaşlar başladı. Kuvvetleri'nin önünde hiçbir ülke duramıyordu. Hatti, Kode (Kilikya), Karkamış, Arzava ve Alasiya (Kıbrıs). Bunların kolları kanatları kesildi. Amurru'nun (Kuzey Suriye) bir yerinde bir karargâh kurulmuştu. İnsanlarını perişan etiler ve toprakları hiç var olmamış gibiy-*

di. Onlar Mısır'a ilerlerken onları yangın bekliyordu. İttifak; Peleset (PRST), Tjekker, Şekeleş, Denyen ve Weşeş arasında kurulmuştu. Yeryüzü turuna çıktıkları ülkelere el koydular, yüreklerinde inanç ve güven vardı: "Planımız başarılı olacak." [1]

Yine Levant'ta/Doğu Akdeniz kıyılarında; Hate/Antakya, Kode (Kilikya), Karkamış, Arzava ve Alasiya (Kıbrıs), Filistine yeni istilacılar girmiştiler. *Ugarit, Lübnan, Fenike/Kenan ve Halpa/Halep* bölgesinde ihracat şehirleri; *Lazkiye, Hamat, Arpad, Tripoli, Sidon. Biblios, Sarepte, Acre, Tyre, Dor, Şam, Hama ve Palmira* gibi şehir devletleri adını ticari faaliyetleri ile bu dönem daha çok duyurdu. Bölgede yaşayan halkların ataları günümüzdeki ülkelerine yerleşmiştiler. Bununla birlikte İsrailoğulları'nın da ilk kez adı geçmeye başlar. Daha çok bir topluluk olarak tanımlanan İsrailler yanında güney çöllerinden başka yeni halk grupları da Mezopotamya içlerine doğru göç etmeye başladılar. İsrail, MÖ 13. yüzyılın sonlarında tarım alt yapılı yerleşik sosyo-etnik bir olguydu. Bu durum Kenan'a yapılan askeri seferlerde İsrail'den bahsedilmesi için yeterlidir. Mısır bu dönem çok güçlüydü. Doğu Akdeniz kıyılarına sefer düzenlemişti. Kısa bir zaman önce Levanta yaptığı seferde Firavun Merneptah da bölgeyi tanımlayan bilgiler sunmuştu ve kendi steline yazmıştı: *"Kenan tüm gamıyla esirdir. Aşkelon fethedildi, Gezer kuşatıldı, Yanoam yok edildi. İsrail çöp edildi, tohumsuzlaştı."* Merneptah Steli, İsrail halkının sosyal yapısı hakkında bilgi vermemişti. Yalnız bölge halkının anılması gereken önemli sosyo-etnik bir olgu olduğunu belirtmekteydi.[2] İsrail'in yanı sıra yenilen halklar olan Mısır hiyegrofi yazımında Aşkelon, Gezer ve Yanoam için yabancıları simgeleyen "değnek" ve ülkeyi simgeleyen "üç tepeli dağ" hiyeroglifi kullanılmıştır. Yani bu üç ulus birer şehir devletiydi; İsrail için ise yabancıları simgeleyen "değnek"in yanında halkı simgeleyen üç çubuk üzerinde bir erkek ve bir kadın hiyeroglifi kullanılmıştır. Bu simgeler topluluğu Mısırlılar tarafından bir devlete bağlı olmayan göçebe kavimler için kullanılır, bu da, İsrail'in zamanında bir devlete bağlı olmayan yarı göçebe veya kırsal

---

1- (Kuhrt 2007: 7)

2- Bkz.M. G. Hasel, "Israel in the Merneptah Stela," Basor 296, 1994, pp.54 & 56, n.12. İ

kesim halkı olduğunu göstermektedir. Yine aynı dönemde Suriye'ye asırlarca sürecek olan bunların arasında MÖ 1. binyıldan itibaren bölgede oldukça önemli bir siyasi topluluk haline gelecek olan Ârâmîler de bulunmaktaydı. Amarna mektuplarında Sutu, Ahlamu olarak tanımlanan bu gruplar, dönemin Asur kaynakları tarafından da tanımlanmaya başlanmıştır.

Ege kıyıları ise milâttan önce 1400 yıllarından itibaren Helen soylu kavimler tarafından saldırılara uğramıştır. Minoslar'dan aldığı kültürel miras ile Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda hâkimiyet kuran Mikenler güçlü sur duvarları ile çevrili görkemli saraylarında yaşarlarken bir yandan da Batı Antolia ile siyasi ve ticari ilişkiler yürütmüşlerdir. Mikenlerin ticari aktivitelerini önceleri Batı Antolia kıyılarındaki 'Minos Kolonisi' olarak tanımlanan kentlere daha sonraları ise iç bölgelere yayarak sürdürdükleri görülmektedir. MÖ 1150 yılları dolaylarında Miken birleşik ordusunca Troya'nın işgali ile bu istilacı hareketlerin kapısını aralamıştır. Nitekim MÖ 1100'lerde Balkanlardan gelen *Thrak Dor* kavimlerinin baskısı ile Yunan yarım adası ve adalarındaki Mikenler, Aioller, İonlar gibi toplulukların Antolia'ya yeni iskân hareketleri başlamıştır. Bu halklara *'Deniz Kavimleri' ve 'Ege Halkları'* denmişti. Bu istila klasik tarih anlayışına göre; Ege Sahilleri, Troya, Thrakya, Hitit, Kizzuwatna (Kilikya), Mitanni, Doğu Akdeniz sahili; Kilikya, Kenan/Filistin, Fenike, Ugarit ve Mısır birçok kent, Deniz Kavimleri tarafından istilaya uğradı, yıkıldı ve kıyı kentlerde koloni kentler kuruldu. İstilacılar bazı bölgelerde yeni devletler oluşturdular. Bunların başında Frigler/ Phrygler orta Antolia'da, eski batı Hitit topraklarında yeni bir devletin temellerini atan Thrak kökenli halk vardı.

Kuzeyden güneye doğru Aioller, İonlar ve Dorlar Egenin Antolia kıyılarına yerleştiler. Bu arada MÖ 1200 yıllarında, kuzeyden Dor adı verilen ve Helenlerin "Barbar" adını verdiği halk grupları tüm kıta Helenistan'ı egemenlikleri altına alıyorlardı. Bu göç dalgaları değişik zaman aralıklarında dört yüzyıl kadar devam ettiği sanılmaktadır. Bu döneme "*Karanlık çağ*" (*Dark Age.)*" denmektedir. Karanlık çağ denmesindeki mantık, bu döneme ait elimizde yazılı hiç bir belge olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sürüp giden istila hareketleri sonu-

cunda birçok Helenli anayurtlarını terk edip, kendileri için en yakın yerlere, Ege Denizi"nin karşı kıyılarına yani Antolia topraklarına göç etmişlerdir. İlk göçmenler Thessalia ve Boitia bölgelerinde yaşayan Aiol'ler adı verilen gruptu. Bu göçmenler ilk önceleri Lesbos Adası'na (Midilli) ve Troas bölgesi ile İzmir Körfezi arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Böylece bu bölgeye bu gelen göçmenlerin adına izafen Aiolia bölgesi denmeye başlanmıştır. Daha sonra gelen yeni göçmenler İzmir Körfezi"nin güneyinde Maindros (Büyük Menderes Nehri) nehrine kadar olan kısma yerleşmişlerdir. Bu bölgeye İonia adı verilmektedir. İonia kolonizasyonun MÖ 10. yy. içersinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni gelen göçmenlerin herhangi bir direnişle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise, göçmenlerin buraya ulaştıklarında terk edilmiş halde Hitit şehir devletlerini bulmaları olmalıdır. İlk Aiol ve İon şehir devletleri kurulurken Hititlerden kalan büyük bir mirasın üstüne oturmuşlar ve onu örnek almışlardır. Bu ilk yerleşimlerin isimleri ile Hitit arşivlerinde bulunan tabletlerde rastlanılan şehir isimleri arasında benzerlik bulunması da bunu kanıtlamaktadır. Önceleri Sakarya nehri ve civarında yerleşen Frig kavimi, daha sonraları Orta Antolia"ya doğru göçe başlamış MÖ 1100 veya 1000 yıllarında bugün Polatlı yakınlarındaki daha sonradan kendilerine başkentlik yapacak olan Gordion (Yassıhöyük) kentine yerleşmişlerdir. Önceleri Hitit İmparatorluk çağı özelliklerini taşıyan yerleşme yerine son veren bu göçmenler bölgeye beraberinde yeni kültür elemanları getirdiler. Örneğin: *Ephesos Apasas, Miletos Millawandas gibi. Aiolia Şehirleri: Kyme, Pitane, Larissa, Gryneion, Myrina, Smyrna, Aigai, Lesbos, Temnos, Neonteikhos, Killa, Aigiroessa, Notion. İonia Şehirleri: Miletos, Ephesos, Phokai, Klozemanai, Teos, Erythtrai, Khios, Samos, Myus, Priene, Kolophon ve Lebedos* gibi birçok şehir daha sonra ortaya çıkmıştı. MÖ 8.yy dolaylarında 12 İon şehri kendi aralarında *Panionion* adı verilen bir birlik oluşturmuşlardır. Birliğin merkezi Priene"de bulunuyordu. Özellikle MÖ 7-6 yy civarlarında bu kentlerden bazılarının başı çektiği, özellikle Miletos, kolonizasyon hareketine girişmiştir. Miletos, Propontis ve Karadeniz"de birçok koloni kurmuştur. Bu kolonilerden en tanınmışları *Sinope (Sinop), Amisos (Samsun) ve Trapezus (Trabzon)*'dur.

Geç Hitit bölgesi ve Kilikya'da bu göç dalgasında Kilikya daha çok

Greklileri, Geç Hitit Bölgesi Ermenilerin ataları ile karşılaşmış olduğu görülür. Ünlü coğrafya yazarı *Strabon* (I. yüzyıl) bugünkü Mersin ve çevresini Kilikya olarak tanıtmakta ve bölgeyi coğrafi açıdan Ovalık ve Dağlık Kilikya olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Her iki Kilikya'nın da başkenti Tarsus idi. Dağlık Kilikya'nın sınırları Manavgat Çayı'ndan Limonlu'ya (Lamus Deresi) kadar uzanan bölgeyi, Ovalık Kilikya ise Limonlu'dan Amanos Dağları'na kadar olan alanı kapsıyordu. Bu bölgenin en eski yazılı tarihi, ege halkları istilalarından önce Luvi, Kizzuwatna, Hitit krallıklarının tarihleri ile içiçeydi. Bölgede Luvi, Mitanni-Hurri, Hitit, Ârâmî halkları karma bir hayat kurmuştu. Köleci ve dindar rahiplerin yönetiminde ve daha çok deniz üzerinden yapılan ticaretler ile geçimini sağlayan bir bölgeydi. Bu arada da bölgeye gelen Deniz Kavimlerinden *Aiol ve İyonlar* bölgenin çeşitli noktalarında ticaret iskeleleri ile yerleşim birimleri kurmuştular. Fakat korsanlığa dayalı bir yaşam kurdular. Bölgenin coğrafik konumu da bu türden bir yaşama olanak sunuyordu. Bölge Akdeniz'in köle, hırsızlık ve ganimet mallarının satıldığı bir pazar haline gelmişti. Yaklaşık bu statü bin yıl sürdü. Roma'nın milattan sonra birinci yüzyıldaki bölge egemenliği ile bu korsan konum soğurtuldu.

Bölge için Ermenilerden bahsederken Asur kayıtlarında "*Aramu*" tanımı kullanacaklardır. Bu bir bölge ya da şahıs adı da olabilir. Genelde Deniz Kavimleri istilası sonrası Geç Hitit bölgesi ve Muşki (Sophene), Alzi, Hayasa ve Van taraflarında arkeolojik olarak kültürel olarak farklı görünümler ortaya çıkar. Takip edilen dönemlerde Urartu konfederasyonu dâhil birçok karma kültürlü devletler Murat nehri ve Van çevresinde oluşur. Anlaşılan Urartu toprakları doğudan aynı dönemde Kafkaslar üzerinden yeni göçler ile karşılaşmıştı. Bölgede Mitanni-Hurri, Hatti, Ârâmî, bilinen külütürel yapılara yeni halklar katılmış olduğu sırıtır. Bu halkın Ermenilerin ataları olduğu muhakkaktır. Bölgeye dair bu hususta önemli bir kayıt, Asur Kralı I. Tiglat Pilasere aittir. Kendisinin tahta çıkışından elli yıl önce, ülkesinin boylarında görünmüş olan 20.000 Muşki'ye karşı savaştığından söz edere. Muşkiler Phryglerin bir başka adı veya onlar gibi Balkanlar'dan gelmiş bir kavimdir.[3]

3- *Bkz. Akurgal. E. "Antolia Kültür Tarihi", 1997. s. 109.*

'Ege Halklarının İstilası' konusunda ünlü arkeolog *E. Akurgal*'ın bir iddiası var. *"MÖ 1200 tarihlerinde Antolia'ya Balkanlar'dan göç eden Avrupa kökenli boyların bir bölümü, örneğin Kürdler ve Ermeniler Doğu ve Güneydoğu Antolia'ya, genellikle Hurrilerin ve onların devamı olan Urartuların topraklarına yerleştiler."*[4] Sayın Akurgal, bu iddiayı besleyen başka hiçbir açıklama yapmamış. Biz Deniz Kavimleri istilası döneminde bölgeye gelen topluluklara dair dönem kayıtlarında kavmi tanımlama hiç bulamadık. Sonradan istila sonrası bölgelerdeki olası kültürel görünümleri tanımlamaya çalışıyoruz. Ayrıca Kürdlerin etnik kimliğine MÖ 17. yüzyıllarda gelip yerleşen Mitannilerin ve sonradan bölgeye MÖ 10. Yüz yıl sonrası göç etmiş benzeri Doğu Aryan kültürlü etnik-toplulukların; Kimmer, İskit, Med vs. kültürleri ile ortaklıklarının daha yakın kimlikler olacağı şeklinde düşünüyoruz. Yani bizler için Kürdlerin Kürdistan'daki görünümlerinin tarihi okadar önemli değil. Onların kültürel etno-kavmi teşekkülü önemli. Etno-topluluk olarak Kürdler, Doğu Aryan kültürlü etnik bir yapılanmadır. Bu kavmin etnik evrimini günümüz Kürdistan coğrafyasında inşa ettiği de ayrı bir gerçekliktir. MÖ 1200'lerde kendi kavmi kimliğini inşa etmiş başka bir kavim de yoktur. Bütün topluluklar kavmi etnik aşamayı tamamlayamamıştır. Mitanniler dahi Doğu Aryan kültürlerine rağmen "*Kürd*" kavmi demek değildir. Fakat Mitannilerin Kürd etno-kültürel oluşumunda yer alması mümkündür. Nitekim yaptığımız araştırmalara göre Mitanniler Kürdlerin oluşumunda bölgede ilk embiryonu atan arkaik bir Doğu Aryan kavimdir. Nemrut Tapınağında ki Mitra tanrısı heykeli kadar bu çıplaktır! [5]

Dor istilasını izleyen "Karanlık Çağ"dan Helen coğrafyası henüz kurtulmamışken, İonia kentleri yazı bilim ve felsefede büyük yol kat etmişlerdir. MÖ 1200'lerde Yunanistan'a gelen Dorlar, şehir devletleri kurarak bu uygarlığı meydana getirdiler. Kurulan şehir devletleri içerisinde en önemlileri Isparta, Atina, Korint, Teba vs. gibi şehirlerdir. Kentlerin bu dönemde nasıl yönetildiğine ilişkin bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Erken dönemlere özgü kalıtsal krallık sistemi çok

---

4- Bkz. E. Akurgal, "Antolia Kültür Tarihi" s.113,1997.

5- Sosyolojik olarak 'Kavim' neye denir? Sorusunun cevabında; yaklaşımımız, kavmi sosyal olgunun içeriğine etno- topluluk olarak değil, etno-kavim olarak bakıyoruz.

uzun sürmemişti. MÖ 7.yy'da birçok kent, işlevleri yasalarla belirlenmiş bir meclis ve yürütücü görevlilerden oluşan ilkel sayılabilecek bir anayasal devlet yapısını kavuşmuşlardır. Soylarını köklü krallıklara bağlayan soylular ile varlıklı yurttaşların yönetimde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Böylece Tiranlıklar oluştu. Bazı durumlarda ise güç "*Tyran*" (Tiran) adı verilen idarecilerin elinde bulunmaktaydı. Tyran kelime anlamı olarak egemenliği kalıtımla kazanmayan hükümdar anlamına gelir. Tiranlıklar ilk defa İyonya'da görülmüştür. Şehir devletlerinin başında krallar, bunların etrafında da aristokratlar sınıfı meydana geldi. MÖ 7 ve 6 yy. Aristokratlar (asiller), kralı devirerek idareyi ele geçirdiler (Asiller yönetimi). Halk ve asiller birleşerek diktatörleşen Tiranlığı yıktılar. Bunun sonunda halkın katıldığı demokratik meclisler kuruldu. Yönetimden memnun olmayan orta sınıflar ilk halde birleşerek Aristokratları iktidardan uzaklaştırdı. Yeni kanunlar yapıldı. Halk bir takım haklar elde etti. Demokrasi sistem olarak Yunan orjinliydi.

İonia"nın bu refah dönemi devam ederken hemen doğusunda bulunan komşusunun bu gelişmesinden etkilenmeye başlamıştı. MÖ 8.yy'da Lydia krallığında yeni bir sülale işbaşına geçmiştir. Bu yeni sülalenin kralının ismi "*Gyges*" dir. Bu kral topraklarını kuzeye doğru genişletirken bir yandan da batıya gözünü dikmişti. Ancak tüm bu istila çabaları kuzeyden gelen barbar bir kavmim Lydia"yı ele geçirmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Bu yeni istilacılar "Kimmerler"di. Bu güçlü saldırılara Lydia karşı koysa da Phrygia uygarlığı dayanamadı ve tarih sahnesinden çekildi. Gyges"den boşalan tahta Ardys adlı bir Lydia Hükümdarı geçmiştir. Ardys, ilk önceleri bu Kimmer saldırısını savuşturmuş ve daha sonraları onları tamamen yok etmiştir. Bu Kimmer adı verilen halk grubu dağılarak daha sonraları Kırım halkı olarak tekrar ortaya çıkacaklardır.

Özet olarak sunduğumuz Ege Halkları istilasını veya batı Aryan halkların istilasını Ön Asya'da Antolia yarım adasında, şimdi yerinde daha detaylı inceleyelim. Bu incelemeyi Yukarı Fırat boyu halklarının coğrafyasında başlatmayı uygun bulduk.

GEÇ HİTİTLER *(MÖ 1100-700)*

Geç Hitit Devletlerinin yayılım sahası, kısaca Tuz Gölü'nün güneydoğusu ile Fırat Nehri'nin batısı arasında kalan ve Kuzeydoğu Akdeniz sahillerinde Kilikya'yı içine alan bölgedir. Güneyde ise Ugarit-Şam-Fenike hudutlu olarak kabul edebiliriz. Bu coğrafya günümüz Kürdistan'ın güneybatı hudutlarıdır. Modern Malatya'dan güneye Karkamış üzerinden Halep ve oradan Şam'a uzanır.

MÖ 2000 yılın ilk yarısında Kültepe'de başlayan ve daha sonra Kızılırmak havzasındaki başkentleri Hattuşa'da kurulan Hitit Devleti, sınırlarını özellikle güneydoğu yönünde genişleterek bir İmparatorluğa dönüşmüştü. *Luvi-Hurri-Mitanni-Hatti ve Ârâmî* kültürlü halkların yaşadığı bir coğrafya idi. Hattuşa merkezli Hitit, Urfa-Waşşukani merkezli Mitanni Devleti, Kilikya merkezli Kizzuwatna Devleti ve belli bir süre Mısır ile Şam-Fenike ve Ugarit üzerinden paylaşım savaşları yaşanmıştı. Bölgede yaklaşık beş asır kadar devam eden Hitit İmparatorluğu, MÖ 1200 yıllarında batıdan gelen Thrak asıllı kavimlerin ve Miken'lerin oluşturduğu göç istilası ile yıkılmıştı. Tarihçilerin farklı adlar ile belirttiği; *"Deniz Kavimleri" veya "Ege Göçleri"* ile oluşan bu yeni göç istila saldırılarının İç Antolia'ya ulaşması neticesinde özellikle Hitit bölgesine ulaşan bu göçmen Frig kabileleri tarafından başta Hatuşaş/Boğazköy olmak üzere, bütün Hitit şehirleri yakılıp yıkılmıştı. Bu saldırılardan kurtulabilen Hititler, Güney-Doğu Toroslar'ın dağlık bölgelerine ve güneydoğudaki Hitit eski egemenlik alanlarındaki Prensliklere çekildiler ya da bölgedeki kent devletlerine sığındılar.

Hitit kabilelerinin de diğer halklar ile birlikte yaşadıkları,14 taneye yakın küçük şehir devletleri olan tarihte bilinen adı ile daha sonra *"Geç Hitit Devletleri"* dönemini yaşamışlardır. Bunların Hitit Hanedanı'nın devamı olarak nitelendirilmesinin geçerli nedenleri vardır. En önemli bağ, bu kentleri yöneten ilk hanedan üyelerinden birçoğunun Hitit kralları ile akrabalıklarıdır. Ortak öğenin Hitit kültürlü olmasıdır. Erken Hitit döneminde bölgenin kent beyliklerine veya vasallarına hep Hitit büyük hanedan ailesinden gelen şahıslar atanmış, evlilik yolu ve aynı zamanda bazı nüfuz hareketleri ile bu şehir devletlerine Hitit kimliği kazandırılmıştı. Bu kentlerde Hititçe konuşul-

ması ve Beyliklerin Hititçe aynı Hitit soyundan gelen isimlerin taşınması, mimari ve sanatlarında gözlenen ortak Hitit özellikler bu soydaşlığın da işaretidir. Bundan sonra bir daha merkezi bir Hitit Devleti kurulamamış, Hitit geleneği, bu Hitit görünümlü Kent Devletleri tarafından yaşanan zamanın iki güçlü devleti olan: Asurîlerin ve Urartuların sürekli saldırıları ile tarih sahnesinden silindikleri devir olan MÖ 700 yıllarına kadar bölgede devam etmiştir.

Hitit Devleti, Mittanni-Hurri Devleti ve Kizzuwatna Devleti sona ererken Mitannice, Hurrice, Hattice gibi bölge dillerinin gerilediği, Hattice, Luvice ve Hititçe'nin kaybolmaya başladığı MÖ 1000 yıllarına gelindiğinde görülür. Kilikya bölgesinde; Mitanniler, İyonlar, Aiolar ve Ârâmîler, Hitit toprağına Frigler, Ermeniler, Mitanniler, Hurri topraklarında Ârâmîler, Mitanniler, Ermeniler, Hurriler iç içe yaşarlardı. Anlaşılan *'Ege Halkları'* istilaları daha çok merkezi Hitit devletinin yıkımına daha güneydeki yapılarda eski yerel otorilerin öncülüğünde yeni oluşumların doğmasına neden olmuştur. Milatan önce ikinci binyıldan beri kullanılan, hiyeroglif ile yazılan Luvi dili, MÖ birinci binyılda da kullanılmaya *Que, Hilakku, Tarhutaşşa, Tabal, Sam al, Gurgum, Kargamış ve Maldia* bölgesinde devam etmiştir. Luvi hiyeroglif yazısı daha çok taş eserler ve mimari öğeler üzerine yazılmaktaydı. Fakat bölgede gelişen Asur egemenliği neticesinde Babilce yazıda hâkim dil haline gelmeye başlar. Dilde Ârâmîcenin gelişimi görülür. Suriye coğrafyasında Kamışlıya kadar Sami kültür egemenliği gelişir. Eski Hitit kültürel görünüm daha batı ve kuzey sahalardadır. Uzun dönemde ayakta kalan Geç Hitit Devletlerinin Hitit soylu yapılara dayanan Asur'a tabi devletleridir. Soy ve kültürel devamlılık Hitit devamlılık arkeolojik ve filolojik olarak Fırat havzasında bulunan ve Konya-Karaman'da bulunan Tarhuntaşşa ve Maldiya/Aslanlatepe gibi merkezlerdeki buluntular ile kanıtlanabilir. Şehir devletleri Hitit soylu olmalarına rağmen yazı kültüründe bu devletler Hitit kültüründen çok Luvi kültürünün etkisi altındaydı. Nitekim kendileri de Hitit soylu olduklarını abartarak ileri sürmüşlerdir.

"Hitit kralı III. Hattuşili döneminde Hitit ülkesi, üç büyük coğrafi bölgeye ayrılmıştı: Merkezde Kızılırmak kavisi içerisindeki Hattuşa ve çevresi, güneybatıda merkezi Konya-Karaman'da bulunan Tarhun-

taşşa ve çevresi ile güneybatıda Gaziantep-Nizip yakınlarında bulunan Kargamış. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra karşımıza iki "Büyük Kral" çıkmaktadır. "Büyük Kral" unvanı Antolia'da sadece Hitit Kralları tarafından kullanılırdı. Amcası III. Hattuşili tarafından tahttan indirilen III. Murşili'nin oğlu Hartapu, Tarhuntaşşa'da yaptırdığı bir yazıtta "Büyük Kral" olduğunu bildirmektedir. Karkamış'ta ise, Hitit kralı I. Fiuppiluliuma'nın soyundan gelen "Büyük Kral" Kuzi-Teşup vardır. Bu iki kral, büyük bir olasılıkla Antolia ve Suriye'nin dağılan politik ortamında, Hitit kralı soyunun teM.S.ilcileri olarak aynı zamanlarda mücadele vermişlerdir. Kargamış, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olarak düşünülen karışıklık ve kargaşa sürecinin yıkıcı etkisinden bir şekilde kendisini korumayı başarmış ve daha sonra muhtemelen sınırlarını Malatya'ya kadar genişletmiştir. Kargamış kralı olan Kuzi-Teşup ve soyu, Malatya ve Kargamış'ta yaklaşık bir yüzyıl hüküm sürmüştür. Ancak bu hanedana daha sonra ne olduğunu bilemiyoruz. Olasılıkla Geç Hitit Beylikleri de bu dönemde oluşmaya başlamıştı (MÖ 900 ve sonrası)."[6] Hititlerin Hatti, Luvi, Hurri ve Âramî nüfusunun yoğun olduğu Hatti bölgesine (Günümüz kuzey batı Kürdistan) göç etmesi sonucu bu Bereketli Hilal'in kuzeybatı hattında Hitit, Hatti, Luvi, Hurri-Mitanni ve Âramî kabilelerin kültürel birleşimiyle, yeni bir yaşam kurulmuştu. Bölgede Hititlerin yönettikleri kent devletleri güçlenmeye başladılar. Bu devletlerden *Karkamış*'tan başka, *Halpa* (Halep), *Sam-al* (Zincirli-günümüz İslâhiye), *Hattina* (Amuk), *Gurgum* (Maraş), *Maldia/Melitia (Malatya)*, *Samsat/Semsur*(Adıyaman), *İşuwa/Muşar* Hitit ve Mitanni Krallarına benzer Aryan adlarını kullanan yöneticilerin egemen olduğu devletler ortaya çıktı. Anti –Torosların kuzeyinde *Hitit, Luvi, Hurri-Mitanni* kavmi kökenli yerel yöneticilerin denetiminde kalan bu şehir devletleri oluştu. Âramîler, MÖ 11. yüzyıldan itibaren Kuzey Suriye'de ve Fırat'ın iki yakası boyunca uzanan topraklarda Bit-Adini devletini kurmuş ve zamanla Şam ve çevresinde egemenliklerini kurmuşlardır. Daha önce Hitit ve Mitanni devletlerinin egemenliği altında kalmış olan yerel Âramî ve

6- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa 64, Editör: Prof. Dr. Kemalettin Koroğlu Antolia Üniv. 2011.

Hurri-Mitanni yöneticilerin egemen olduğu aşağı Suriye'de öne çıkarlar. Kıyıların doğusunda eski Mitanni topraklarında; *Bit Gabbari (Samal), Bit Adini (Til Barsip), Bit Bahiani (Guzana), Unqi veya Patina (Tell tayinat), Ain Dara (dini merkez), Bit Agusi (Arpad, Nampigi, Halep), Hatarrikka-Luhiti (hatarrika) ve Hama* merkezli Âramî ailelerin kendi adları ile adlandırılan beylikler kurulmaya başlamıştı. Bu beylikleri, Ege Göçleri istilalarından coğrafik konumu nedeniyle en az zararla sıyrılan ve çok çabuk toparlanan, Asur Devleti idare ediyordu. Ön Asya'ya yeni gelişen göç dalgaları ile bölgenin siyasal tablosunda önemli değişiklikler olmuştu. Büyük Zap ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştiği bölgede başkentleri bulunan Sami kökenli yeni Asur Krallığı hızlı bir biçimde güçlenerek Kuzey Suriye'de ve Fırat'ın doğusunda etkisini artırmıştır. MÖ dokuzuncu yüzyılda günümüz Kuzey Kürdistan topraklarında birçok devlet ve devletcik görünür. Urartu Devleti, Harputuva'nın (modern Elazığ) kuzey batısında Frig Ermeni boyları olduğu sanılan Muşkilerin kurduğu Mişar-İşuva (Erzincan-Dersim-Elazığ), daha kuzeyde Hayaşa (Gümüşhane), eski Mitanni topraklarında Urfa ve Diyarbakır'ı içine alan Sophene, Van'ın güneyinde yer alan Naire ve küçük devletleri bunlardan bazılarıdır.

Ön Asya'nın batı ucunda Orta Antolia'da Sakarya Nehri bölgesinde kurulan Frig Devleti de bu siyasal tabloda yer almış ve doğuda Hate/Hatti Bölgesinde Geç Hitit Devletleri ile komşu olmuştur. Bölge zamanla Ön Asya'nın yakın batı-güney-doğu ve kuzey halklarının tam bir ortak iktisadi ve kültürel alış veriş merkezi konumuna geldi. Böylece Frig, Luvi, Hatti, Hitit, Hurri-Mitanni, Muşki ve Âramî soylu kabilelerden oluşan Geç Hitit Bölgesinde yeni küçük kent devletlerinde Hurri kökenliler nüfus olarak kuzeydoğuda, Kuzey batıda Hitit ve Luviler ve güneyde ve doğuda kalan devletçiklerde ekseriyetle Hurri-Mitaniler ve güneylerinde kısmen Âramiler vardı. Geç Hitit Kent devletlerinde kullanılan yazı Luvice ve Âramice idi. Kullanılan diller ise; Frigce, Hititçe, Luvice, Hurrice-Mitannice ve daha güneyde Âramice idi. Kent Devletlerinin bölgedeki diğer devletlerarası yazışmalarda kullanılan resmi dili ise Âramice idi.

Bilindiği gibi, Fenikeli Âramilerden yazmayı öğrenen Batı Antolia

halkları kavimlerinden Luvi, İyon (Yunan) ve daha sonra Frig soylu kavimler kendi dillerinde yazım tekniğini geliştireceklerdir. Ön Asya'nın doğusunda kalan Doğu Aryan soylu Medli ve Persli kavimlerin yazım tekniğini oluşturma çabaları ancak Pers Kralı Büyük Dara (Darius, "*Bihustun Yazıtları*" MÖ 522) zamanında gerçekleşecektir. Doğu Aryan soylularda kendi dilleri olan Ariyaca'da yazının bölge halklarına göre gelişimi Batı Aryan soylulardan tam tamına 500 yıl sonradır. Bölge doğuda Asurîcenin devamı olan Ârâmice'yi ve daha sonra İslami dönemi ile birlikte Arapça'yı, batıda ise Grekce ve sonrası Rumca'yı kullanmıştır.

Doğu Aryan toplulukları ticarette, sözlü edebiyatta, dini alanda ve ziraatta oldukça başarılıdır. Fakat Batı Aryan halklar mimaride, ticarette, dil ve yazıda Sami ve Doğu Aryan halklara göre oldukça başarılı olmuştur. Bu görünümün sosyal iç sebepleri elbette var. Ön Asya'da Doğu Aryan halkların üretim tarzı kısmen mesleki kast sistemine sahiptir. Her halk kendi işi ya da mesleği ile övünç içinde olmuştur. Yaşamı örgütleme biçimleri kendi yaşam alanlarının koşullarından da ayrı bir yerde değildir. Göçebe kabileler hayvancılık ile geçim ihtiyacını karşılarken, yerleşik yaşamda olanlar bağcılık ve dini alanda kendini geliştirmiş. Fakat antik çağ toplulukların bünyesel sosyal yapıları despotik kimlikleri itibariyle benzer olmasına rağmen kavmi despotluğu kültürel alanda zorunlu asimilasyon olarak kullanmadıkları gibi, kendilerinden kültürel olarak ileri olan esir aldıkları halkların kültürlerini gönüllü özümseme yaklaşımı göstermesi de gariptir. Diğer yandan Aryan kültür karışımlı Mitanni-Hurri, Urartu toplulukları ve MÖ 10 asır sonrası tamamen Aryan kültürel kimlikli Med ve Pers halkları bütün Ön Asya'daki güçlü siyasi egemenliklerine rağmen devletlerarası yazışma dilleri kendi dilleri olan Mitanni Ariyacası, Hurrice, İrani; Medo-Pers Ariyacası değil, ekseri Babilce/Asurîce ve Ârâmice olmuştur.

Tekrar konuya dönecek olursak, Geç Hitit Devletleri'nde dini alanda ise genelde Hurri-Mitanni dini inancının bütün bölgede egemen olması beraberinde bölgedeki devletçiklerde oldukça özel iç dayanışmaları yarattı. Dinin kültürel etkisi sosyal yaşamda da baskın görülüyordu. Bölgede gelişen *Mitracılık* şeklindeki dini inancın daha sonra-

ki yüzyıllarda aynı bölgenin bir dini inanç biçimi olan *Zerdüştlük* ve daha sonrasında İslamiyet ile birlikte şekllenen *Alevilik-Ezidilik* ve *Yaresanlık* inancında görülen dini ortak ayinler ve kültler dikkat çekicidir. Yazılı belgesel birikimi olmayan bu dağ inancı sahiplerinin antik dinler ile ortaklıklarında dair epey hetoroks ortak dini ayin ve kült örnekler tespit edilmektedir.

Bölge yaşamsal zenginliklere sahipti. Bakır, bronz, demir, kalay vs. bu madenlerden yapılmış mallar, seramik, kereste, zeytinyağı, şarap, kurutulmuş meyveler, yapağı ve pamuktan kumaşlar bölgenin ihraç ettiği önemli mallarıydı. Ayrıca özellikle Ârâmi kent devletleri dil bilen kâtiplere ve inşaat alanında yetiştirilmiş mimari sanatçılara ve zenaatçılara vs. sahipti. Kizzuwatna Devleti sonrası özellikle bölgenin liman kentleri güçlü köle alım satım merkezi idi. Bölgenin bu mallarını, kölelerini ve yetişmiş insan gücünü Tarsus, İskenderun, Haleppo, Hama, Humus, Ugarit ve Arpad gibi şehirlerden satın alan Semitik Fenikeliler (kendilerine Kenanlılar diyordular.) ve Yunanlı tüccarlar onları Akdeniz'in bir başka limanına götürüp satmaktaydı.[7] Gittikleri uzak bölgelerden bölgeye ihtiyaç duyulan yeni mallar ve köleler ile dönüyorlardı. Bölge halkı çağın değer verdiği malları üretmekte başarılıydı ve yaşam için elverişli topraklara sahiptiler. Fenikeliler, ticarette bölgesel düzeyde bir uzmanlığa sahipti. Halklar arasında Akdeniz bir iç deniz olmuştu. Özellikle Hatte Bölgesi/-Antakya, Akdeniz üzerinde Antolia ve Ön Asya'nın ticaretini kontrol eden bir stratejik yerdeydi. Antakya mükâfatını Selefkoslar döneminde görecekti.

Fırat ve Dicle nehri, Akdeniz ve Toroslardaki yeri oldukça stratejikti. Nehirlerden taşımacılıktan faydalanıldığı gibi Akdeniz sahiline dayanmış liman şehirleri ile deniz ulaşımından faydalanılıyordu. Dicle ve Fırat üzerinden Mezopatamya'nın güney kısımları ile her türlü taşıma ile ticaret gerçekleştiriliyordu. Nehirlerin Kargamış ve Cizre sonrası konumları değişirdi. Fırat, Kargamış'tan sonra, Dicle, Cizre şehrinden sonra ulaşım fonksiyonu ile bu şehirleri büyütmüştü. Herodot bu ticareti Dicle üzerinden şöyle anlatır. *"Babile gitmek için, ırmağa indirilen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır, Asurya'nın üst*

7- *Kaynak: Harden Donald, The Phonicians. Harmondswort: Penguin 1971.*

yanına düşen Ermenistan'dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar. Bir tekne ortaya çıkar. Eni boyu bir, sadece başı-kıçı belirsiz, bu gemiyi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak kalkan gibi, içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına kendilerini bırakırlar; belli başlı yükleri palmiye ağacından yapılmış fıçılardır. Bunların içine şarap doldurulmuştur. Geminin düz gitmesi iki tane istamkozsuz kürekle sağlanır. Bunları ayakta duran iki kişi kullanır. Bu gemilerin en büyükleri beşbin talant ağırlığa kadar yük alabilirler. Her gemide bir eşek bulundururlar, büyük gemilerde daha çok vardır. Böylece giderek Babil'e varırlar, taşıdıkları malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahta ve samanını da satarlar, geminin derilerini eşeklerinin sırtına vurur, Ermenistan'a (Günümüz Güney Kürdistan'a) geri dönerler. Zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülmez."[8] Taşımacılıkda geliştirilen salların yuvarlak sepet şeklinde yapılanlarına bölgede *"Kuffa"*, dikdörtgen hayvan derisi tulumları ile yapılanlarına Kürdce'de *"kelek"*, Asur yazıtlarında *"kaluka"* ve Ârâmice *"kalak"* denirdi.[9] Herodot bölgeye dair bilgileri kendi çağında bilinen bilgilere göre sunulmuştu. Kaynakları Kesenefon'du. Onun bölgeye dair sunumlarında *(Bkz. Anabasis, "Onbinlerin dönüşü")* Botan Çayının kuzeyinde Ermenilerin yaşadığı biliniyordu. Nehir taşımalı ticaretin benzer bir şekilde Fırat üzerinden Kargamış merkezli aşağıda ise Fenike üzerinden ise doğuda kalan yine bir Fırat Nehri şehri olan Mari şehrinden Mezopotamya'ya yapıldığı biliniyor. Dicle üzerinde ticari maksatla bölgede beş önemli taşıma merkezi vardı: Diyarbakır-Cipas, Hasankeyf, Tell Fafan, Cizre ve Musul. Aynı şekilde doğuda İndus vadisinden Hindistan'dan getirilen malların Aşağı Mezopotamya'da körfez şehirlerinden alınıp tersinden Fırat üzerinden Hate bölgesine taşındığı tespit edilmiştir. Daha önce verilen bir Akdeniz batık örneğinde bu durum belirtilmişti. Bu cazip şartlar dış dünya için elbette çekiciydi. Bu nedenle Geç Hitit Bölgesi sürekli dış tehditler ile karşılaşmaktaydı. İstila ve göçler ile oluşan dış tecavüzlerde bölge devletleri ve halkları daha çok iç ittifaklar yoluna itiyordu.

8- Kaynak Herodot Tarihi, Birinci Kitap. p. 194 sayfa 84. T

9- Bkz. Nişanyan sözlük.

Bölgedeki Semitik Ârâmi-Babil bloku halklarının kurmuş oldukları devletlerin Hate, Kilikya, Mitanni ve Urartu bölgesine yürüttükleri askeri saldırılarında bölgenin Aryan-Kafkasik halklarını temsileden devlet ve beylik ittifak cephe planı hep öne çıkmıştır. Dış saldırılarda bölge devletlerinin Frig ve Urartu devletlerini genellikle ittifak gücü olarak görünmeleri dikkat çekicidir. Bölge devletleri Sami kökenli Asur'a karşı ittifak gücü olarak hep bölgede kendi komşu devletlerini tercih etmişlerdir. Bu hususta gözlemlerimiz, bölgenin güçlü her üç devleti de köleci, haraççı, iskâncı vs. olmasına karşın, Geç Hitit Kent Devletlerinin ittifak tercihini yaparken seçimlerinde Frig ve Urartu'dan yana olması, bu devletlerin halklarının sosyal bağları ile alakalıdır. Nitekim bu ortaklıkları ticari, kültürel ve dini inançlarda görülür. Birbirlerine olan yakınlıkları bu ortak özellikler ile açıklanabilir. Çünkü Geç Hitit kent devletleri bölge halkı da nüfuslarında Aryan kültürel inanç sahipleri daima çoğunluktaydı. Ön Asya halkının güneydeki Sami halkların büyük bir kısmı hariç ufak bir kısmı Hurri-Mitannilerin Aryanik inançlarını benimsenmiş görünürler. Sami halklar dışında kalan anlaşılan yukarı Mezopotamya ve Küçük Asya halkları dini alandaki ortak yanları ile siyasi ittifaklarını da biçimlendirmiş görünür.

Bölge geçmişi, gelecekte oluşan örgenliklerini batı ve doğu ilişkisinde hep bu şekilde koruya gelmiştir. Politik davranışları da inanç alt yapısını dikkate almıştır. Bilindiği üzere dini ve ticari ortaklıklar olmaksızın sosyal bütünleşmeler de gerçekleşemez. Bu durum özellikle dini alanda hala bölgenin tabulaşmış bir gerçekliğidir.

TABAL

Tabal, Hitit soylu siyasi egemenliğin ve Luvi halkın yoğun yaşadığı Tabal bölgesindeki krallıkların bulunduğu bölge adıdır. Tabal'ın, diğer Geç Hitit Devletlerine göre, Antolia tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır. Eski Hitit merkezi yerleşim alanı olan bu topraklar, yani Tabal ülkesinin yayılım sahası klasik dönemin Kapadokya'sının (Kappadokia) güney kesimleridir. Kısaca bölge, Tuz Gölü'nün Güneydoğusu ile Fırat Nehri'nin Batısı arasında Akdeniz Toroslarına yaslanan dağlık platodur. Herodot bu bölgeye de *"Suriye"* adının daha

önce kullanıldığını belirtir. Sınırları, Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Aksaray illerini kapsayacak şekilde, Tabal ülkesi batıda Bor ve Frigya ile doğuda ise Kamınanu Maldia /Malatya ülkesine ve güneyde de Hilakku'ya kadar uzanır. Aynı bölge Klasik Çağ'da Medo-Pers döneminde Kapadokya olarak adlandırılmıştır.

Alman Arkeolog *Kurt Bittel*'e göre Tabal'lılar *Luvice* dilinde yazmaktaydılar. Ancak prensliklerin dilleri önceleri Hattice, Hititçe, Mitannice ve Luviceydi. Kendilerine Frigce konuşan yeni Thrak soylu kabileler katılmıştı. Luvice ve Hititçe'nin zayıfladığı MÖ 8 yüz yıl buluntularında tespit edilmişti. Bu nedenle bölgede konuşulan dilde Frigce ağır basıyordu. Anlaşılan bölge yeni Ege Halkları Göçleri ile asimilasyona uğramıştı. Mitannice kültürel öğeler bölgenin Doğusunda ve güeyde eski Kizzuwatna bölgesinde tespit ediliyordu. Frig kabileleri Hitit topraklarına yerleşmiştiler fakat yarı-göçebe yaşıyordular. Tabal adlandırması sadece Asur yazılı kaynakları ile Tevrat'a dayanıyor ve söz konusu coğrafya daki yerel yazılı kaynaklarda yönetici ve şehir adlarının ötesinde herhangi bir ülke, krallık, halk grubu veya sülale adına rastlanmıyor. Bilindiği gibi Tabal, Kilikya ve Fırat boyunda kalan şehirlerin geç Hitit dönemindeki adları olduğu gibi günümüze değişmeden kalmıştır. Orta ve Batı Antolia'da ise Ege Göçü sonrası şehir isimlerin olduğu gibi değiştiği gözlemlenir. Fakat eski Hitit Orta Antolia bölgesinde MÖ 1200-750 yıllarına ait herhangi bir yerleşik yaşama dair arkeolojik kalıntı yoktur. 400 yıl 'Karanlık Çağ'a girilmiştir. Buradaki şehir adları, Çorum, Amasya, Yozgat, Aksaray, Tokat, Alaca, Alişar, Konya ve Kırşehir Hitit adları değildir. Friglere dair eserler geç Hitit bölgesinde görülür. Nasıl ki Hattuşa, Ege Göçleri ile yıkıldı, tarih o tarihten sonra durmuş gibidir. Yani Eski Hitit bölge terk edilmiştir.

Geç Hitit'in Tabal bölgesi sırtını Anti-toroslara ve yerleşimlerini bu dağların kuytularındaki platolara dayamıştı. Asur kaynaklarında Hititlerin bu sığınaklarında 24 Tabal Kralından bahsedilir. Aslında bunlar prenslik düzeyinde beyliklerdi. Kral III. Tiglatpileser ilgili yazıtlarda da Tabal 'kralların' adlarına da rastlanmaktadır. Asur Kralı III. Salmanassar, Siyah Obelisk'te, MÖ 837'den önce Tabal Ülkesi'ne yaptığı seferlerden söz ediyor: *"Saltanatımın 22. yılında Tabal top-*

raklarına indim... (şehirleri) yaktım, yıktım, ateşe verdim... 24 Tabal kralının hediyelerini kabul ettim (...) Saltanatımın 31. yılında (...) Tabal topraklarına indim (...) komşularıyla birlikte 22 şehri ateşe verdim, yaktım, yıktım (...)" Ayrıca aynı kaynakta, Tabal kralının kendisine haraç vermeyi kabul ettiğini ve prenslikleri egemenliği altına aldığını bildirmektedir.

MÖ 776 yılı dolaylarına tarihlenen Urartu yazılı kaynaklarındaysa bölge sadece, *"Tuaetehe Soyunun (oğullarının) ülkesi"* şeklinde tanımlanıyor. Bu, aynı anda yönetilen bu kadar merkez ve yöneticinin bir kral soylu olduğu anlamına geliyor. Nevşehir, Acıgöl'deki Ağıllı Köyü'nde bulunan Topada Yazılı Kaya Anıtı ise açık bir şekilde MÖ 8. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Tabal ülkesinin en az 12 ayrı beyinin var olduğuna işaret ediyor. Ancak Tabal ülkesinin merkezi neresiydi, büyük kralı/yöneticisi kimlerdi, henüz tam olarak bilmiyoruz. Bölgedeki Topada (Acıgöl), Suvasa (Gökçetoprak), İvriz'de bulunanlar gibi hiyeroglifi yazıtlarda ve Asur kaynaklarında yerel krallar Ushitti, Urballa–Varpalavas, Tuhamme ve Urimme'den söz edilirken "Büyük Kral" olarak *Wasusarma*'nın adı geçiyor. Tabal ülkesinden söz eden yazılı kaynaklar, küçük şehirlerin etrafında şekillenmiş, merkezi otoriteden yoksun bir siyasi modeli ortaya koyuyor. *"Antolia'nın 'Demir Çağı'nda birdenbire höyük yerleşmelerinde karşımıza çıkan surların çevrelediği yeni kentler, stratejik değeri yüksek olan dağların kilit noktalarına inşa edilen kaleler, o dönemde huzurun, yerini korkuya bıraktığının göstergesi olabilir. Bu özellikleri arz eden, Demir Çağı'nın önemli dağ kentlerinden birini Taballılar, Göllüdağ'da 2172 metrede kurmuşlar. Bu şehirde planlı ve cetvelle çizilmişcesine düzenli bir yerleşim yaratılmış. "Şehrin dar sokakları, büyük tapınak ve yönetim yapılarıyla dağın tepesinden Kapadokya ovasına egemen konumdadır. Kültepe, Karahöyük, Sultanhan Höyüğü ve Yassıhöyük bölgelerindeki Tabal şehirlerinin de surlarla çevrilmesi Demir Çağına rastlıyor. Kululu, Çalapverdi, Göllüdağ ve Kerkenes bölgelerinde kurulan yerleşimler ise aşılması zor dağlar üzerinde inşa edilmiş."* [10]

Bölgesel sorunlarda söz konusu Tabal Kralları, uzun süre direnmekle birlikte Asur'a vergi ödemek zorunda kalmışlardır ve bu vesile

10 -Bkz."Tabal başkentini saklıyor, olabilir." Kaynak: National Geographic Türkiye Güncelleme 30. Kasım. 2012. http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25402321.

ile Asur kaynaklarında adları geçmektedir. Ancak Tabal, batıda Friglerin yakın komşusu olması nedeniyle, daha çok onlarla ticari ve kültürel etkileşim içinde olmuşlardır. Örneğin İvriz'de yer alan ve bir Bereket Tanrısı huzurunda Kral Warpalawas'ın yer aldığı kabartmada, betimlenen giysiler ve başlık içinde Tabal Kralı Frig özelliklerini yansıtmaktadır. Kültürel alandaki Friglere olan yakınlık siyasi alana da sirayet etmişti. Antolia'da kalan Tabal toprakları zamanla tamamıyla Friglerin eline geçti. Kafkasya bölgesinden İç Antolia'ya inen, MÖ 7. yüzyılda yaşanan Kimmer kabilelerinin istilalarıyla birlikte, bu yazılı kaynakların bölgede sustuğunu görüyoruz. Kimmerlerin bu akınları da Tabal'ı kontrolüne alan Asur Kralı II. Sargon tarafından ilk etapta püskürtülmüş olduğunu yine MÖ 705 Asur yıllıklarından öğreniyoruz. Bu tarihlerde artık Tabal siyasi yapısı da iyice dağınık bir hal alıyor. Aynı dönemde Asur daha çok bölgesinde Ârâmi göçleri, kuzeyde Urartu ve güneyde Mısır'la ilgili olmuştur.

MÖ 530'dan itibaren bölgeye gelen Medler ve daha sonra gelen Persler, bu coğrafyayı iyi, kaliteli atların yetiştirildiği yer anlamına gelen *"Katpatuka"–Kapadokya= "Güzel Atlar Ülkesi"* olarak adlandırmıştır.

MELETİ/MELİTE/MALDİA (MALATYA) DEVLETİ

Hitit metinlerinde *"Maldia"*, Asur metinlerinde "*Malidu/Melid*", Urartu metinlerinde "*Melite*" olarak, Roma metinlerinde "*Melitea*", Arapça metinlerde "*Meliten*" ve Kürdçe'de "*Meleti*" diye geçer. Hate bölgesinin önemli kent devletçiklerinden birisi Malatya'dır. Bu kent devleti, başına gelen siyasi olaylar nedeniyle yer değiştirmekle ünlüdür. Nitekim bu konuda verileri eski kent ören yerlerinden elde ediyoruz. Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Obeyd ve ardından Uruk kültürü kuzeyde en iyi Malatya bölgesinde kendini gösterir. Sulu tarım, artı ürün ve oluşan artı değer ile boyutları büyüyen bölge kentlerinde, gelişen ekonominin ihtiyaç duyduğu hammaddeler ve seçkin sınıfların beğenisi için gerekli egzotik mallar, ticaretin etkin biçimde kurumsallaşarak gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Bütün Mezopotamya'da genellik arz eden tapınak ekonomisi burada da kendini gösterir. Tapınak binaları, belli bir planda yapılmış, merkezi bir mekân çevre-

sinde yer alan depo odaları ve işliklerle tanımlanan oda bölümleri de bulunur. MÖ 5. bin yılın sonu ve dördüncü bin yılın başına tarihlenen Değirmentepe, günümüz Kuzeybatı Kürdistan'da, kentleşme yolunda yaşanan sosyal ve ekonomik aşamaları kanıtlayan anahtar yerleşmelerden birisidir. Malatya yakınındaki Değirmentepe höyüğü bu üretim anlayışına örnek bulguları günümüze kadar taşımıştır. Burada gözlemlenen ve elde edilen bulgulardan edinilen bilgiler de benzer sonuçlara sahiptir. Değirmentepe'de; *"ortada avlu, iki yanda mekânlardan oluşan bu döneme özgü tapınak mimarisi ve bitişik düzende yapılmış yerleşim dokusuyla bu şehir Obeyd döneminde bir ticaret kolonisi olarak kurulmuştur. Zengin damga mühür ve mühür baskıları ve Obeyd kültürünün ürünü çanak çömlekler bu değerlendirmeyi destekler. Burada ayrıca yerel özellikte çanak çömlek de vardır. Bu dönemde standart boyutlarda kaplar ortaya çıkmıştır. Bu durum belli bir grubun (rahiplerin) kontrolündeki ürünün dağıtımı ya da paylaşımında 'ölçü' biriminin kullanıldığının kanıtı olabilir. Değirmentepe'de ekonomi yoğun olarak arpa ve buğday tarımına dayanmaktadır. Koyun, keçi, sığır ve domuz, evcil hayvanlar olarak beslenme ekonomisinde temel oluşturur. Avcılık azımsanmayacak ölçüde devam etmektedir. Önemli teknolojik gelişimlerden birisi de, bakırın ergitilmesiyle ön plana çıkan madenciliktir."*[11]

Maldia ülkesinin başkentinin kalıntıları günümüz Malatya'nın 7 km. güneydoğusunda kalan *Arslantepe* höyüğünde ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe'nin tarihi olasılıkla 6. veya 7. binyılda bereketli ve iyi sulanan Malatya Ovası'na yerleşen bir tarımsalköy ile başlamıştır. IV. Binyılın ilk yarısında dahi yerleşkenin toplumsalhiyerarşinin oluştuğu bir halkı olduğu saptanmıştır. Son Kalkolitik dönem, bu yerleşimlerde gücün dinsel ve politik açıdan merkezileşmesi olarak ifade edilebilir. Kentler dini ve idari merkezlerdir. Genel hatlarıyla dinsel-politik merkezler ile tanımlanabilecek bu yerleşmeler kendi içinde farklı niteliklere sahiptir. Ekonomi ve mal dağıtımı ise seçkin bir sınıfın kontrolündedir. Arslantepe'de tapınak ve idari yapılar ile seçkinlere ait konutlar ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe'nin bölgede politik bir merkez olarak öne çıktığı görülür. Anıtsal boyutlarda inşa edilmiş idari ve

11- *Bkz.www.academia.edu.*

dini yapılar ile kamu yapısında törensel olarak gerçekleştirildiği belirlenen ürün dağıtımı, yerleşme içi hiyerarşiyi ve yerel politik bir gücün varlığını göstermektedir. Eski Asur kolonisi dönemlerde bir karrumu olduğu anlaşılan Değirmentepe ve Arslantepe'de çok sayıda taştan ve pişmiş topraktan damga mühürleri ile pişmemiş toprak mühür baskıları bu yörelerin önemli bir ticaret merkezi olduğunu belgelemektedir. Bu dönemde Antolia ile olduğu gibi, Kuzey Mezopotamya ve Suriye ile de ticaret yapılmıştır. Arslantepe'den çıkarılan çeşitli keramik örneklerinden yapılan ticaret belgelenmektedir. Arslantepe bulguları bölgedeki medeniyeti Asur sonrası, Hitit, Mitanni ve Hurrilerin temsilettiği belgelemektedir. Eski Melitiaa kenti, Fırat'ın kolu olan Tohma çayının suladığı ovanın güneyindedir. Malatya ve çevresinde özellikle *İspekçur, Darende, Gürün, Arslantepe*'de Geç Hitit dönemine ait kitabeler ve steller bulunmuştur. Heykeller ve siteller Geç Hitit devrinin Malatya'da ne kadar geniş çevreye yayıldığını göstermektedir. Fırat Nehri'nin Batı-Doğu hattında geçit sağlama kolaylığı Malatya şehrine oldukça katkı sağlamıştır. Bölgede elde edilen meyvecilik kralların taş kabartmalı bloklarında içkili yemek sahnelerinde resm edilmiştir. Gene arkeolojik kazılarda aynı dönemde üzüm çekirdeklerine rastlanması, şarabında ticari maddeler arasında yer almaya başladığını kanıtlar niteliktedir. Olasılıkla Aslantepe'nin yerel yöneticileri, Mezopotamya'da bulunmayan maden, yün ve şarabı bir süre tekellerine alarak güçlerini ve zenginliklerini artırmışlardı.

Maldia kent halkı çoğunlukla Hatti, Mitanni ve Hurrilerin karışımı olan bir nufusa sahipti. Hitit soylu kral hanedanlık soyundan gelen saray çevresi resmi yazışmalarında Luvice'yi kullanmaktaydı. Bölgenin tamamında ise Mitanni-Hurri dili konuşulmakta, bu halkların karma dini inancı ve mitolojisi ön plandaydı. Yeni Asur dönemi ile ilgili, Geç Hitit döneminde Malatya ve civarı hakkındaki bilgilere hem Karkamış hem de Malatya'da bulunmuş yazıtlardan ulaşmak mümkündür. Özellikle MÖ 12-10. yy.'da Malatya, geç Hitit etkisi altında iken, MÖ 9. yy 'da yoğun bir Asur etkisi altında kalmıştır. Asur krallarının bu bölgeye düzenledikleri seferler bu etkiyi güçlendirmiştir. MÖ 1000'lerde Meleti/Maldia, batıda Tabal, kuzeyde İşuva (Muşki) ve doğuda Sophene (Elazığ-Diyarbakır-Urfa) ve Urartu, güneyde Asur devleti'nin komşusuydu ve bu ülkeleri birbirine bağlayan kavşakyol üzerinde bulunuyordu.

Arslantepe Höyüğü'nde *Fransız Hititolog Louis Delaporte* denetiminde, ikinci Dünya Savaşı'ndan önce 1932 yılında başlatılan kazılarda, Geç Hitit Maldia Kalesi'nin kabartmalı kuzeydoğu kapısı açığa çıkartılır. Kapı aslanları dolayısıyla bu Hitit anıtsal giriş, *'Aslanlı Kapı'* olarak tanınmıştır. Bu kapı yapısının duvarlarında kullanılan yapı taşları üzerindeki kabartmalarda, tıpkı Hattuşaşa'daki gibi, iktidar sahibi kral ve kraliçenin, bir dizi tanrı ve tanrıçaya sunuda bulunarak sadakatlerini belirttikleri dinsel sahneler yer alır. Kısa yazıtları kabartma ya da kazıma olup Luvi hiyeroglifidir. Yazıtlarda çoğunlukla sunuda bulunan kral veya kraliçelerin adı belirtilmiştir.

Hititlerin ilk Kralı Anitta MÖ 18. Yüzyılda Antolia'da yaşamış Kuşşara ve Neşa şehirlerinin kralıdır. Anitta'nın ağzından anlatılan Hititçe metinler, Hitit başkenti Hattuşa'da bulunan en eski tarihli dokümanlardır. İşte bu Hititli Kuşşara Kralı Anitta MÖ 1750 yıllarında, Antolia'yu tek bir yönetim altında toplayarak siyasi birliği sağlamıştır. Bu dönemde Malatya'nın büyük bir ihtimalle Hitit siyasi birliğine katıldığı sanılmaktadır. I. Hattuşil/I. Hattusilis döneminde (MÖ 1650-1620) Malatya, Kuzey Suriye yolunun denetim altına alınması sırasında, Fırat nehri boyunca bulunan yerleşmeler Halep ve Babil seferlerinde önemli rol oynamıştır. Kuzey Suriye yolunu emniyet altına almış, yerine geçen oğlu I. Murşil/I. Mursilis ise MÖ 1650 yıllarında Hititlerin Antolia'da egemen olmasıyla, bu yöre de I. Murşil MÖ 1620-1590 zamanında tamamen Hititler birliği içinde yer almıştır. Hitit Kralları II. Murşil, Mutavalli ve III. Hattuşil dönemlerinde Malatya, Hitit merkezine bağlı kalmıştır. Hitit krallarından Ammunas ile Huzziyas'tan dönemlerinde ülkeye yönelen Doğu Aryan Mitannilerin ve yeni Hurri kabilelerin göç ve istilasına uğrar. Bölgeye yerleşen istilacılar kısa zamanda kendi birliklerini kurmuşlardır. Artık bölgede Hatti, Mitanni-Hurri toplulukları bir arada yaşamaya başlar. Karma kültür oluşur. MÖ 15. yüzyılda yer yer görülen iç isyanlar sonunda Hitit Birliğinin Kuzey Suriye'deki egemenliği güneydoğudaki Mitanni Krallığı'nın eline geçmiştir. MÖ XV. asırda Hititler birliğini bozan Mitannili-Hurriler birliği bölgeye egemen olmuştur. Fakat Malatya'da MÖ 1450 yıllarında Hititler Kralı Şuppiluliuma'nın özel gayreti ile tekrar egemenliğini tesis etmiştir. Fakat bu dönem Malatya'daki siyasi erk, Mitannilere yaslanarak ve Hitit ve Asur ara-

sındaki çelişkilerden faydalanma yoluna gitmiş görece bağımsızlığını yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Mitannilerin bölgedeki yükselişi döneminde şehir Hititler için bir garnizon kenti görünümündedir. Kraliyet yıllıkları ve yönetici taifenin Hitit kraliyet ailesinden gelmesi de bu durumu teyit eder. Yöre halkına ise yeni olarak Hurri ve Mitanni kabilelerinin katılımı görülmektedir. Malatya'nın Kürdlerin ataları olan Doğu Aryan Mitanniler ile ilk tanışması bu dönemdir. Mitannilerin bölge halkları ile kaynaşması bölgede görülen Doğu Aryan Kültürel kalıntılar ile tespit edilmiştir. Özellikle seçkin ve uzman Mitannili Maryannular yarattıkları eserler ile bütün Ön Asya'da anıldıkları gibi burada da etkin oldukları ayrıca gözlemlenmiştir. Mitanni temelli Malatya tarihi yeniden sorgulanmalıdır.

Asur Kralı I. Adad-Nirari, Malatya'ya da egemen olan Mitanni sorununu kesin bir şekilde çözmek için ordusuyla Mitanni Devlet'nin üzerine yürür. Mitanni Kralı Vasaşatta (MÖ 1300-1280), Hitit Kralı III. Hattuşili'den (saltanatı MÖ 1275-1250) acil yardım isterse de Hitit Kralı ona yüz vermez. Böylece Asur ordusu karşısında tek başına kalan Kral Vasaşatta, bütün kuvvetlerini Karkamış ile Harran arasındaki İrridu denilen yerde toplayarak hazırlığını tamamlar. MÖ 1275 yılında yapılan savaşta Asur'a yenilen Kral Vasaşatta ve ailesinin bütün fertleri birlikte zincire vurularak Asur'a esir götürülür. Asur Kralı I. Salmanassar (MÖ 1263- MÖ 1233)- tarafından tekrar ikinci defa askeri hareket düzenler, Mitanni Krallığı bu tarihten itibaren eski vasal devleti Asur'un denetimi altına girer. Kendisi vasal konuma düşer. Malatya bölgesi tamamen Asur'un denetimine girer.

Kent, Asur kaynaklarında Asur Kralı I. Tiglat-pileser (MÖ 1114-1076) tarafından vergiye bağlanır. MÖ 1100 -1000 yılları arasında karanlık bir döneme girilmiştir. Bu dönem bölgenin özellikle batı ve kuzeyi batıdan gelen *Muşkili, Thrak- Frig* kabilelerin istilasına uğradığı dönem olarak değerlendirilmektedir. Bu kabile göçlerinden Hitit ve diğer Antolia beylikleri: *Maldiya, İşuva, Alşe* büyük bir tehdit ve baskı ile karşılaştı. Göçler yerel yapıları güçlendiriyor, merkezi yapıyı zayıflatıyordu. Bölgenin çoğrafik yapısı da bu duruma yardımcı oluyordu. Nitekim bu yapılar bölgenin dini ve sosyal yapısının gelişimi ve şekillenişinde de önemli rol oynadı. Kültürel alanda, Hetoroks

görünüm bir genellik kazandı. Bu veriler bölgedeki bütün tarihi kalıntılarda da görülür. Fakat Asur bu istilalardan en az hasarla çıkmış ve toparlanmıştı. Tekrar bölgedeki siyasi egemenliğini kurdu.

Malatya MÖ 1000 yıllarından sonra Antolia'da görülen Geç Hititler Krallıklarının bir parçası olmuş ve aynı dönemdeki MÖ 1000 yıllarında Asur'un bölgedeki merkezi üssü olan Karkamış vasal krallığına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Gürün yakınlarında bulunan bir kitabeye göre *"Sasa"* adlı bir kimse bu dönem Malatya Kralı olarak bilinmektedir. *"Asur Kralı II. Adad Nirari (MÖ 911-891) Karkamış'ı egemenliği altına alarak, Karkamış'ın Malatya üzerindeki egemenliği son vermiştir. Asur Kralı III. Salmanassar (MÖ 858-824) Hilakku üzerinden Tabal'a burada 24 Tabal kralının takdim ettikleri haracı kabul etmiş ve dönüşünde Malatya üzerine yürümüş, Malatya Kralı Lalli'yi yenerek ağır vergi bağlamıştır. (MÖ 835)"*[12] Asur kralı III. Salmanassar döneminde gerçekleşen seferlerin ilkinde (MÖ 844), güzergâh olarak Suhme ve Enzi içinden, Murat Nehri boyunca uzanan yol izlenmiştir. Bu yol günümüz, Malatya-Elazığ karayolunu oluşturmaktadır. Bir diğer seferde (MÖ 836) Salmanassar, Malatya'dan geçerek Tabal bölgesine ulaştığını belirtmiştir. Yine bu yol da günümüz Malatya-Kayseri karayoluyla hemen hemen aynı doğrultudadır.[13] Adı *Tarhunazi* olarak geçen bir diğer Malatya kralı, Asur'a ihanette bulunduğu gerekçesiyle, Asur kralı II. Sargon'un (MÖ 722 - MÖ 705) komutasındaki bir ordu ile Malatya bölgesine düzenlenen seferle ortadan kaldırılmıştır.

Urartu krallarından Ispuinis (MÖ 824-816) ile oğlu Menuas (MÖ 816-807) zamanlarına ait Palu kaya kitabelerinde Melitea /Hurrice Malatya kralı Sulumeli'yi mağlup ettikleri kaydı vardır. MÖ 8. yy'ın ilk yarısından itibaren, bu bölgedeki Asur etkisi yerini, sırasıyla Menua, I. Argişti ve II. Sardur egemenliğindeki Urartu'ya bırakmıştır.[14] Urartu Devleti, Hattiler için Malatya vadisi ve Murat Nehri önem kazanıncaya kadar, bu bölgedeki genişleme politikasını sürdürmüştür. Urartular bu ilerleyişleri ile ilgili çok sayıda kaya kitabesi bırakmışlardır.

12- Kaynak: Firuzan Kınal "Eski Mezopotamya Tarihi".

13- Kaynak: Hawkins, "Luvian Identities", 1998:7 vd.

14- Kaynak: Liverani, M. (1995) "Neo-Assyrian Geography", Roma.

Bunlardan biri olan *Palu Kitabesi*'nde, Kral Menua, ilk olarak MÖ 800 yıllarında Malatya'ya karşı saldırıya geçtiklerini aktarmıştır. Fakat Malatya kralının bu yeni egemenliğe kolay kolay itaat etmediği anlaşılıyor. Kral Menua MÖ 804 tarihlerine doğru Harput ve havalisini de idaresi altına aldıktan sonra Fırat'ı geçerek Maldia (Malatya) deki Yeni-Hitit Prensini hegemonyası altına almıştı. Vergiye bağlamıştı. Anlaşılan bu vaziyet fazla uzun sürmemiş tekrar Urartulular Maldia'ya sefer düzenlediler.

Urartu Kralı I. Argistis (MÖ 789-766) *"Tanrı Haldi'nin sayesinde Hatti memleketlerine karşı sefer ettiğini ve Tuwate'nin oğlunun memleketini Maldia'yı zaptettiğini anlatmaktadır"*. Malatya kralları daha sonra Urartu egemenliğine karşı yeniden ayaklanmıştır. Urartular, MÖ 8. yüzyıl ortalarında Maldia ülkesi olan bugünkü Arslantepe ile ilişki kurmak üzere kralları III. Sarduri (MÖ 764-735) Fırat nehrini İzollu (Kömürhan) mevkiinden geçerek, o sırada bölgeyi elinde bulunduran Maldia Kralı Sahu'nun oğlu Hilaruda'yı yendiler ve onu haraca bağladılar. Yine aynı bölge adı ile anılan "*İzoli*" (Kömürhan) Kitabesi'nden bu duruma tanıklık eder. Bu kitabe şu sırada Karakaya baraj gölü altında olduğundan, mülajı alınarak Malatya müzesine taşınmıştır. Bununla ilgili metinler, bu İzoli Kaya kitabesinde bulunmaktadır.

"Tanrı Haldi ilerledi, onun silahları öldürücüdür. Sahu'nun oğlu Hilarua da Meliti Alhililerin ülkesinin Kralı, Argisti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür. Haldi'nin silahları güçlüdür. Argisti'nin oğlu Sarduri ilerledi.

Sarduri şöyle der;

"Fırat pürüzsüzdü, oradan karşıya geçen hiç bir Kral yoktur. Ben Tanrı Haldi'ye dua ettim. Urartu tanrıları Teişeba'ya, Şivini'ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler. Bana yol açtılar. Tümeiski önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim..."

Urartular bölgedeki halkın bir kısmını yeni kurdukları yerleşimlere taşıdılar. Yine *II. Sarduri* dönemine ait Habibuşağı yazıtının çevirisi bu düzenlemeyi oldukça belirgin bir biçimde yansıtmaktadır. Yazıtın başında baş tanrının adı, kralın adı ve hedef olarak seçilen kralın adı verilmiştir. Sonra Sarduri'nin Elazığ ve Malatya çevresinde ele geçirip

yağmaladığı kentler sayılmıştır. Malatya kralı Hilaruada'nın haraca/vergiye bağlanması büyük bir övünçle vurgulanmaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla kent ele geçirilememiştir. Son satırda da bu yazıta zarar verecek olanlara edilen beddua formülü yer almaktadır.

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Melitiaa ülkesinin kralını Şahu oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argişti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Argişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat ırmağı durgundu (?). Oradan hiç bir kral karşıya geçmemişti. Efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili (Van) ülkesinin (bütün) tanrılarına, (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumişki şehrinin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim. Aynı gün ülkeye doğru ilerledim. Qala'ani ülkesinin güneyinden (?) geçtim. Melitia şehrinin kuzeyindeki (?) Karnişi dağlarına (Göl Dağları) vardım. Zapşa şehrinin ötesindeki(?) Muşa/İşuva ülkesine (Muşki, Günümüz Mişar; Bilal Uşağı Köyü/Baskil) kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80 (?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 50 adet savaş arabasına el koydum.

Savaştan geri döndüm. Hilaruada'nın tahkimatlı krali şehir Sasi'yi kuşattım (?). Güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal (?), erkek ve kadın oradan sürgün ettim.

Sarduri der ki: Girdim ve Melitia şehri kuşatılsın (?) diye buyurdum(?). (kralı) Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı, ayak(larıma) sarıldı. Merhamet ettim (?). (Oradan) altın, gümüş ve mal (?) yağma(?) olarak aldım ve Biainili ülkesine götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurahi, Tumişki (modern Aptulvahap, Bilal uşağı-Mişar), 'Asini, Maninui, Aruşi/Uşi, Qulbitarrini, Taşe/Aşi (yani İşuva) Tanrı Quera'nın Taşe ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa şehri'nin kahramanıdır. Sarduri der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, tahrip et!"derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı fiivini (ve bütün) tanrılar

onu güneş ışığından yoksun etsinler. Ona sığınacak yer sağlamasınlar(?). Onu ne tanrı ne insanlar rahat bıraksınlar(?)"[15]

Aynı dönem içinde Malatya'ya yapılan saldırılar sadece Urartuların değildi. Hate Bölgesine Asurîlerin de saldırıları vardı. Bu saldırıya karşı da bölgede yeni işbirlikleri yapılıyordu. Asurun bu yönelimi karşısında daha çok Mitanili-Hurri birliği kabilelerin yaşadığı Agusi/Arpad-Halep, Maldia/Malatya, Gurgum/Maraş ve Kummuh/-Samsur'dan oluşan Geç Hitit Kent Prenslikleri (Devletleri) Urartu ile birlikte Asur'a karşı birleşmişti. Bir yerde Mitanili-Hurri ve Hattili kabilelerin birliği ile bir ordu oluşturuldu. Yapılan savaşta Asur Kralı III. Tiglatpileser, Halfeti yakınlarında MÖ 743'de bu 'Aryan-Kafkas' cepheli orduyu yenmişti. Bu durumu ünlü tarihçi *Luckenbill* şöyle değerlendirir, *"MÖ 743 yılında III. Tiglat-pileser, kendisine karşı kurulmuş Geç Hitit ve Urartu ittifakını bozmak amacıyla bir sefer düzenleyerek; Urartunun Hatti Ülkesine ilerleyişini durdurmuştur."*[16] Böylece Malatya'da Urartu egemenliği, Asur kralı III. Tiglatplaser'in tahta çakışına kadar devam etmiştir. Bu kral döneminde Malatya, MÖ 733'de yeniden Asur Krallığına haraç veren beylikler arasına girmiştir. Asur saldırılarında Urartu ile yapılan ittifakta Geç Hitit Kent Prenslikleri hep yenilmişti.

MÖ 722 yılında Malatya kralı *Funzianu*, Asur kralı II. Sargon'a esir düşmüştür. Bölgedeki Urartu egemenliği sona ermiş ve tekrar Asur egemenliği başlamıştır. Bu tarihte Asur Kralının Malatya'yı egemenliği altına aldığı, bir isyan sonunda MÖ 713 yılında Malatya Kralı *Tarhunaz*'ı esir ettiği anlaşılmaktadır. Kralı halkı ile birlikte Asur'a, Basra'ya sürgün ettiği, Basra halkından bir kısmını da Malatya'ya getirerek yerleştirdiği bilinmektedir. Malatya'ya Asurî bir kral atadığını ve emrine 150 savaş arabası, 1500 atlı, 20.000 yaya, 10.000 kalkan ve mızrak taşıyıcıları verdiğini II. Sargon'un kitabelerinden anlamaktayız. Buraya atanan kralın adı *Mutallum*'dur. Bu belgeye göre Malatya şehrinin o günkü nüfus ve büyüklüğü ile önemi gözler önüne serilmektedir.

15- Kaynak: Payne, 2006: s. 237-238.

16 -Bkz. Luckenbill, D.D.(1968) "Ancient Records of Assyria and Babylonia" I-II, New York.

MÖ 712 yılında II. Sargon, Kummuh kralının Meliddu/Maldia - Malatya'yı ele geçirmesi nedeniyle bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Malatya Asur'a vergi veren, bağımlı bir yapı haline gelmiştir.[17] ine bu sefer esnasında *Tilgarimmu (Gürün)* bölgesi yapılandırılarak verimli bir hale getirilmiştir. Malatya MÖ 708'in sonlarında Asur egemenliğine geçmiştir. MÖ 705 yılında yapılan bir savaşta Asur hem Melid'i hem de Tilgarimmu'yu kaybetmiştir. MÖ 694 yılında Sanherib, Tilgarimmu'ya karşı bir sefer düzenlemiş ve Meliddu/Maldia yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. II. Sargon'a ait annal (Yıllıklar) parçaları Arslantepe'de bulunmuştu.[18] Asur kralı Sanherib (MÖ 705-681) döneminde Asur egemenliğinde olan Melidddu/Maldia, Asar Haddon (MÖ 681-669) zamanında Asur egemenliğinden çekilmiştir. Asur egemenliği MÖ 669 yılından itibaren zayıflamaya başlamış ve Kral Asurbanipal'ın (MÖ 669-631) ölümünden sonra bölgede Medler etkili olmaya başlamıştır.

MÖ 612 yılında düzenlenen bir saldırı ile Asur toprakları Medler ile Babilliler arasında paylaştırılınca, Fırat havzası Medlerin eline geçti. MÖ 550 tarihinde Med yönetimini bir darbe ile ele geçiren Pers kralı II. Kiros, bölgeyi kendi egemenliğine aldı ve bölgedeki Pers egemenliği başladı. Bundan sonra bölgede Doğu Aryanların egemenliği görülür. Eski Hatti, Hitit, Mitanni-Hurri bileşimli Malatya halkına yine Doğu Aryan kültürlü Kimmer, İskit, Med ve Pers kabilelerinin bölgeye yerleşimi sonucunda kültürel etkileşimler yaşanır. Bu görünüm, bölgede Kürd kavmi topluluğunun MÖ 8. Yüzyıllardan itibaren oluşmaya başladığının işaretidir. – Kürdler Doğu Aryan kültürlü bir halkdır. Bazıları Kürd kavmi geçmişi Kafkas kültürlü bölgenin ilk yerleşik halklarından Hurriler ile başlatır. Bu bakımdan 5.000 yıllık tarih sunar. Bu yaklaşım, kültürel olmaktan çok genetik bir yaklaşımdır. Kürdlerin kültürel görünümü bölgede ilk Doğu Aryan kültürlü Mitanniler ile MÖ 17. yüz yıl sonrası hâlbuki oluşmaya başlar. MÖ 10. Yüz yıl sonrası bölgenin Medleşmeye başlaması ile esas Kürd kavmi görünümüne MÖ 5. Yüz yıllarda ulaşır. Kürdler, genetik olarak daha çok Yukarı Mezopotamya'da yaşayan Kafkas Hurri ve Doğu Aryan Med-Pers-

17- Bkz. Liverani, M. (1995) "Neo-Assyrian Geography", Roma. Y

18- Bkz. Delaporte, L. (1940) Malatya, Arslantepe I, Paris.

Part İrani halklarının karışımı sonucunda oluşmuştur.

MÖ IV. Yüz yılda doğuya doğru harekete geçen Makedonya kralı İskender, Malatya'yı da ele geçirdi. Malatya bu tarihten sonra sırasıyla Kapadokya (MÖ 315), Selevkos (MÖ 281) ve tekrar Kapadokya Krallığı'nın eline geçmiştir. MÖ 170 yıllarında ise Pontusların egemenliği 60 yıl sürmüştür. Roma döneminde otuz lejyondan ikisinin Fırat havzasına yerleştirilmesiyle, Malatya bölgedeki Roma devletinin yiyecek deposu olarak görev yapmıştır. Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesinden sonra da Doğu Roma sınırları içerisinde yer almıştır. Fakat şehir merkezindeki Romalı askeri garnizon dışında kalan halk çeşitli kavimlerden oluşuyordu. Hurri-Mitanni, Med, Muşki (daha çok Ermeni soylu), vs. topluluklar Malatya bölgesinde vardı. Doğu Aryan kültür Malatya'da baskın olmuştu.

GURGUM/MARAŞ

Asurîce: *Gurgum* /KUR Gúr-gu-ma-a-a/ Gurgum ülkesi) Gurgum, bugünkü Maraş ve çevresi olarak gösterilebilir. *"Gurgum'un coğrafi konumu kabaca, Maraş ovasında Ceyhan Nehri'nin Aksu nehri ile birleştiği bölge olarak tanımlanabilir."*[19]

Bölge Maraş/ Domuztepe gibi merkezlerde ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerde, ticaret ve ekonomi temelli Halaf Kültürü'nün gelişmiş olduğunu gösteren bulgular ortaya koymuştur. Asurîce kaynaklar ışığında Gurgum, hem Sümerce "KUR/ ülke" belirteciyle hem de "URU/ kent" belirteci ile kullanılmıştır. Gurgum'un tarihi de Geç Hitit Krallılarının pek çoğu gibi Asur kaynaklarına dayanır. Bu ülke Asurîler tarafından tamamıyla ele geçirilince "*Marqasi Eyaleti*" adını alacaktır. Gurgum Devleti'nin adı, Asur kaynaklarında ilk kez (MÖ 883-859) döneminde geçer. Bir tahıl ambarı için yapılmış anıtsal öğütme taşında ve II. Aşurnasirpal parçası üzerinde ayrıca Gurgum isminin yazıldığı tespit edilmiştir. Değirman taşı İskenderun yakınlarında

19- Bkz. Donbaz, 7 vd. 1990 "III. Adad-nerari'ye ait yazıtlı stel", "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", Toronto.

bulunmasına rağmen Luvi hiyeroglifi ile yazılmış olan yazıtta *"II. Laramas (Gurgum - Maraş)"* adından bahsedilmektedir. MÖ 9.yy. -Bu buluntu İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir.

MÖ 853 yılında Asur'a ödenen haraç listelerinde *Qalparunda* adında yeni bir Gurgum kralı karşımıza çıkmaktadır. MÖ 805 yılında başka bir Asur kralı III. Adad-nirari, sekiz kralın oluşturduğu ittifaka karşı bir sefer düzenlemiş ve sonrasında Kummuh Kralı Uşpilulume ile Gurgum kralı Palalam'ın oğlu Qalparunda arasındaki sınırı Kummuh kralının lehine yeniden düzenlemiştir. Buradan hareketle Gurgum kralı Qalparunda'nın Asur kralına karşı ayaklanan sekiz kraldan biri olduğu bilinmektedir.[20] Bu kaynaklardan, MÖ 858 tarihinde de Gurgum kralı *Mutalli*'nin, Asur kralı *III. Şalmanessr'e* vergi ödediği anlaşılır.[21] Olayları ayrıntılı inceleyen araştırmacı Koroğlu, bu konuda şunları yazar.

"MÖ 805'de başka bir Asur kralı olan III. Adad-nirari, sekiz kralın oluşturduğu ittifaka karşı bir sefer düzenler. Geç Hitit Krallığı olan Kummuhu'nun kralı Uşpilulume ile Gurgum kralı Palalam oğlu Qalparunda arasındaki sınırı Kummuhu kralının lehine yeniden düzenler. MÖ 796 dolaylarında aynı ittifaktan bir kez daha bahsedilir. Bu defa ittifakı oluşturanların arasında kesin olarak Gurgum kralı da görülür. Elli üç yıl sonra ise, bir başka Gurgum kralı olan Tarhulara'yı, III. Tiglatpileser'e karşı oluşturulan ve Urartu kralı II. Sarduri'nin başını çektiği bir birliğin arasında görmekteyiz. Asur bu birliği dağıttıysa da MÖ 738 ile 732 yıllarına ait vergi listelerine göre Gurgum kralı Tarhulara'yı affeder. Daha sonra Tarhulara, babasının tahtını gasp eden oğlu Mutallu tarafından öldürülür. Bunun üzerine ünlü Asur kralı II. Sargon MÖ 711 yılında Mutallu'yu tahttan indirip, Gurgum Devleti'ni Asur'un bir eyaleti haline getirir. Eyaletin adını da "Marqasi" olarak değiştirir."[22] Asur kaynaklarında, aynı ittifaktan

---

20- Bkz. V. Donbaz, V. "III. Adad-nerari'ye ait yazıtlı stel", "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", a.g.e. 1990.

21- Bkz. Liverani, M. (1995) "Neo-Assyrian Geography", Roma.1992: 74.

22- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa 70, Editör: Prof.Dr. Kemalettin Koroğlu Antolia Üniv.2011.

bir kez daha bahsedilmekte ve Gurgum kralının ismi tespit edilebilmektedir. MÖ 743 yılında Gurgum kralı Tarhulara'yı, III. Tiglat-Pileser'e karşı oluşturulan ve Urartu kralı II. Sarduri'nin başını çektiği bir birliğin içinde görmekteyiz.[23] Bu yazıtların geneline bakılacak olursa, kral listelerinde geçen isimler Asurîce'dir.[24] *"Kummuh"* ismi ise Asurca metinlerde hem bir yerleşim hem de başkent olarak geçmektedir.[25] Asurnasirpal ile başlayan bir Asur eyaleti görünümünün ardından, MÖ 612'de Nineve'nin yağmalanmasıyla, Kummuh'ta Asur egemenliği nihayete ulaşmıştır. Aynı coğrafyayla ilgili bilgi veren önemli bir yazıt Pazarcık Steli'dir. Pazarcık Steli, bugünkü Malatya-Maraş yolu üzerinde bulunmuştur. Stelin oluşturulma tarihi yaklaşık MÖ 805 olarak düşünülmektedir.[26]

Bu steli incelemeden önce, Pazarcık'ın coğrafi öneminden bahsetmek yerinde olacaktır. Pazarcık, Gurgum ve Kummuh yerleşimleri arasında bir sınır eyaleti görevini üstlenmiştir. III. Adad-nirari ve IV. Salmanassar dönemlerinde birbirine yakın şehirler olan Paqarhubuni ve Arpadda'ya karşı düzenlenen savaşlarda önemli bir tampon bölge görevi gördüğü Asurca kaynaklardan anlaşılmaktadır.[27] "Pazarcık Steli" olarak adlandırılan stelin, girişinde büyük kral, güçlü kral ifadeleri geçer. Ancak metinlerde sık geçmeyen, *"Adad-nirari'nin annesi, Šamši-Adad'ın hanımı Sammu-ramat'ın ve Asur'un kralı"* ifadesi dikkat çekicidir. Sitelin içeriğini, Kummuh Kralı Ušpilulume ve Gurgum Kralı Qalparunda arasındaki sınır anlaşmazlığı oluşturmaktadır. Stel, stelin korunması esasına dayalı bir metinle sonlandırılmıştır. Takip eden süreçte Asur kralının bu birliği dağıtmayı başardığı, ancak MÖ 738-732 yıllarına ait vergi listelerinde Gurgum kralı Tarhulara'yı affettiği anlaşılmaktadır. MÖ 711 yılından kısa bir süre önce Tarhulara, oğlu Mutallu tarafından öldürülüp; taht gasp edilmiştir. Bunun üzerine

23- Bkz. Rost, 1893: 11. Annaller, Tiglat-Pileser III.

24- Bkz. Luckenbill, a.g.e. p.221, 1968.

25-Bkz. Rost, a.g.e. p. 11. 1938.

26- Bkz. Donbaz, V. (1990) "III. Adad-nerari'ye ait yazıtlı stel", "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", Toronto.

27- Bkz. Hawkins, J. (1995) "The Political Geography of North Suriye and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period", London.

Asur kralı II. Sargon MÖ 711 yılında Gurgum'a karşı bir sefer düzenleyerek; Gurgum'u Asur'un bir eyaleti haline getirmiştir. Ele geçen vesikalar doğrultusunda eyaletin ismini, Marqasi olarak değiştirmiştir. Ancak belirtmekte fayda var ki, Marqasi ismi yalnızca Asurîce kaynaklarda, özellikle II. Sargon döneminde geçmektedir. Hitit hiyeroglif yazıtlarında bu isme rastlamak mümkün değildir. Mâraş, daha önce yayınlanmış belgelerde, "Mar-qasi" şeklinde görülmektedir. Ancak *Gürkan Gökçek* tarafından hazırlanan makalede, Maraş merkezden bulunan, iki yeni tabletin birinde *Mar-ban (qaşti)* geçişi ilk defa görülmüştür. Buradan da, ilgili yazarın verdiği bilgiler doğrultusunda, bu yerleşim adının, *Marqaşti* şeklinde ifade edildiği artık netleşmiştir. - *Gürkan Gökçek* tarafından incelenen iki tablet de köle satışı ile ilgilidir.

Bu gün olduğu gibi Maraş verimli toprakları ile Asur egemenliğini fazlası ile üzerine çekmiştir. Yerelde Hitit, Mitanni-Hurri ve Ârâmî halkları iç içe yaşamıştır. Asurlular bölgede kendilerine özel yerleşimler kurduğu anlaşılmıştır. Kummuh ve Pazarcık Asurların Marqasi'yi yönettiği yönetim merkezlerinden biridir.

KUMMUH / KUMMAHA-ADIYAMAN

Urartuca: *URU Ku-mu-ha-a-a-* Kummuh/Kummaha ülkesi, klasik dönemin Kommagene bölgesidir ve yaklaşık olarak modern Adıyaman ili topraklarını kapsar. Doğuda Sophene, Kuzeyden Malidu, batı ve güneybatıdan Gurgum, Sam'al ve Arpad, güneyden ise Karkamış Krallığı ile komşu idi. Kummuh Krallığı'nın sınırları bugün hemen hemen Adıyaman ili sınırları ile örtüşür. Bu krallığın aynı adı taşıyan başkenti, bugün Atatürk Barajı Gölü'nün altında kalan Semsur/Samsat Höyük'te yer alır. *"Mustafa Güzelhan, 'Ayıntap Tarihinden Notlar' konulu araştırmasında, Dülük'ün, Hitit İmparatorluğu'nun parçalanması sonrasında kurulan Geç Hitit Krallıkları'ndan biri olan ve Assurlular'ın ortadan kaldırdığı Kummuhi Krallığı'na bir süre başkentlik yaptığını belirtiyor."* [28]

28- *Bkz."600 bin yıllık yerleşim: Dülük" arsiv.ntv.com.tr.*

Geç-Hitit Devletlerinin nüfusunu ağırlıklı olarak Luviler olmak üzere, Hitit, Mitanni ve Hurri kalıntıları ile Ârâmîler oluşturuyordu. Kummuhu bölgesinde Hitit, Hurri, Ârâmî ve daha sonra Doğu Aryan kültürlü görünümler var. Adıyaman Göksu Çayı'nın yakınında yer alan Malpınar Köyü'nde bulunan Kundaspe'nin kaya kitabesinde Kummuh kenti, Asurîce olarak yazılmıştır. Yazıtta: *"Ku-un-da-áš-pi, URU Ku-mu-ha-a-a"* şeklinde geçer.[29] Araştırmacı *E.Honingma* göre, *"Kummaha" adının "Commage." olarak Helenistik dönemde de kullanıldığını"* belirtir. MÖ 886'da Kummuh kralı Qatazili'nin Asur'a vergi ödediği bilinir. Kummuh, Asur'a vergi ödeyip, karşılığında korunma edinen sayısız küçük krallıktan sadece biriydi. Bu göreli tek taraflı ilişkinin varlığı Kahramanmaraş Müzesi'nde bulunan Pazarcık Anıt Taşındaki yazıt ile kanıtlanır. MÖ 857-853 yılları arasında hem Gumgum' hem de Kummaha'da krallar değişmiştir. Kundaspi Kummuha, Halpuraunda Gumgum'un kralı olmuştur. Bu isimlerinin Aryani görünümü bu dönemde bölgeye daha önce Mitannili Aryan kavimlerin veya Hitit Aryan soylu toplulukların yerleşdiğine dair bir işarettir. Bilindiği üzere bölgedeki küçük şehir devlet aileleri kendilerine isim verirken, kendilerini Hitit soylu göstermeye çalışmış olacağı da gözden uzak tutulmamalıdır.[30] Asur ile kırılgan olan ilişkiler özellikle Kummuh Krallığı kendini güçsüz hissedip Urartu ile ittifak yaptığı dönemde açığa çıkar. Urartu Kralı II. Sarduri (MÖ 764-735) de yine aynı Meleti kralı Hilaruada'yı yenilgiye uğratmıştır. II. Sarduri, Meleti seferinden sonra Kummuh üzerine yürüyerek Kummuh kralı Kuştaşpi'ye boyun eğdirmiştir. Urartular da, yenilgiye uğrattıkları Geç-Hitit Devletlerini vassal hale getirmişler ve onlardan ağır vergi ve haraç almışlardır. Doğuda kaybedilen yerleri yeniden kazanarak, sistemli bir şekilde batıya dönmeyi amaçlayan Asur kralı III. Tiglat-Pileser (MÖ 744-727), Yakın Doğu'daki varlığının büyük ölçüde, Güneydoğu Antolia ve Kuzey Suriye topraklarının geri alınmasına ve bu topraklardaki zenginliklerin yeniden Asur'a aktarılmasına bağlı olduğunu anlamıştır. Adı geçen Asur kralı, Orta Antolia Platosu ve

29- Bkz. Hawkins, "Reallexicon der Asyrologi", r. 338-340, 1983.

30- - Bkz. Landsberger "Reallexicon der Asyrologi", r. 338-340,1983.

Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş bulunan Urartu çemberini kırması gerikiyordu. Ordusunu harekete geçirdi. Çünkü bu sırada, başını Urartu kralı II. Sarduri'nin çektiği ve Arpad kralı Agusi'nin oğlu *Matiilu*, Meleti kralı *Sulumeli*, Gurgum kralı *Tarhulara*, Kummuh kralı *Kuştaşpi*, Que kralı *Urukki*, Kargamış'lı *Pisiris* ve Sam'al kralı *Panammu*'nun katıldıkları bir koalisyon kurulmuştu. Bölgedeki Aryan-Kafkas halkların oluşturduğu cephe Asur için büyük tehlike oluşturuyordu.[31] Bu koalisyon, Urartu'nun Asur'a karşı uyguladığı politikalarının ulaştığı başarının bir kanıtıdır. III. Tiglat-Pileser, hâkimiyetinin üçüncü yılı olan MÖ 743'te, Urartu ve müttefiklerini, Adıyaman/Gölbaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattı. Seferden sonra, Akdeniz kıyılarındaki kentlerden vergi alınabilmesi, Lübnan Dağları ve Amanos Dağları' nın zenginliklerinin tekrar Asur'a kalması, bu zaferin hemen meyve verdiğinin göstergeleridir.[32] Kuzey Suriye'ye doğru ilerleyen Urartu kralı II. Sarduri ve müttefiklerinin oluşturduğu güçlerle III. Tiglat-Pileser'in ordusu arasındaki savaş MÖ 743 yılında Gölbaşı'da gerçekleşti ve Asur ordusu mutlak bir zafer kazandı. Urartu Kralı II. Sarduri'nin çekilmesiyle Asur karşıtı birlik dağılmıştı. 73 bin esir alınır. Kummuh kralı Kuştaspi, Asur hâkimiyetini tanır. Malatya kralı Sulumal, Gurgum kralı Tarhulara ve Kummuh kralı Kuştaspi Asur kralınca affedilir. Urartu batı bölgesindeki denetimini bir süre askıya almıştı. Gölbaşı yenilgisi Urartu Devleti'nin Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye ticaretinden ve bölgenin maden kaynaklarından yoksun bırakmıştır. Özellikle Karkamış üzerindeki Urartu etkisi kırılmış ve bu ülkenin kralı Pisiris, Asur'a vergi vermeyi kabul ederek ülkesinin devamını sağlamıştır. MÖ 727'de, III. Tiglat-Pileser'in ölümü, Urartu Krallığı'nın içinde bulunduğu durumu, bir parça düzeltmesi sonucunu doğurmuştur. Fakat bu rahatlama, Asur tahtına selefi Tiglat-Pileser'i gölgede bırakan II. Sargon'un (MÖ 722-705) tahta çıkmasıyla uzun sürmemiştir. Yeni Asur kralının hâkimiyeti, imparatorluğun fetih ve genişleme politikasının son aşamasını oluşturması bakımından da

31- Bkz.Luckenbill, D. D. 1968. Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, New York.1968: s. 272-273; Olmstead, A. T. 1923. "The Assyrians in Asia Minor", 1923: s. 285.

32- Bkz.Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir. 1999: s. 40.

dönüm noktası olmuştur. Öncelikle, kuzeybatı sınırının güvenliğini sağlayan Sargon, Urartu sorunuyla ilgilenmeye baş-lamıştır. Daha önce, III. Tiglat-Pileser, Kuzey Suriye'deki Urartu kuvvetini sarsmış ve bölgedeki devletleri, Asur'a vergi vermeye zorlamıştı. Bu kralın ölümünden sonra, Urartu bölgenin egemen-liğini bir defa daha eline geçirmişti. Muşkiler ile anlaşmıştı. Bu nedenle Asur kralı sargon bölgeye hareket etti. Muşkileri bertaraf eden Asur kralı II. Sargon, MÖ 708 yılında Kummuh'u böylece ele geçirir. Kummuh halkını Güney Mezopotamya'ya göndererek, bu bölgeye yerleşmelerini şart koşar. Onların yerine Kummuh'a da güneyden Bit Yakin'den getirttiği, Sami kültürlü Ârâmî halkı yerleştirir. MÖ 630'larda bölge Kimmer ve Saka akınlarına ve istilalarına karşı savaşır. Asur devleti bu istilacılar ile anlaşınca savaşlar son bulur. Fakat Med ve Kalde-Babil devletinin Asur'u yıkması kaçınılmaz olmuştu. Nitekim Kummuh da savaş alanına girdi.

Asur başkenti Ninive'nin MÖ 612'de düşmesinin ardından Asur ordusundan ve onların Mısır'lı yandaşlarından geriye kalan gruplar ilk olarak Harran'a, daha sonra da Fırat'ın batı kıyısına çekilir. Bunları Medler ve İskitler ile ittifak kurmuş olan Babil'liler izler ve Kalde/Babil kralı MÖ 607 yılında Nabukadnazer, Kummuh'u, yani Semsur'u/Samsat'ı ele geçirir. Bundan sonraki tarihi kayıtlarda Kummuh, Asur yıkıldığı zaman gözden kaybolur. Bu durumu Med ve sonrasında bölgenin hâkimi olan Ahamenişlerin/Perslerin devlet kayıtlarındaki başıboş tutumlarından aramak gerekir. Bilindiği üzere Doğu Aryan asıllı bu devletler kendi idari sistemlerinde dahi *Asurca* yı uzun bir süre yazım dili olarak kullanmışlardı. Anlaşılan taşradaki yetkilileri bu alanda hiçte uzman değillerdi. Diğer yandan bölgenin hudut şehri konumunda olması Kummuhu askeri bir bölge durumuna itmiştir.

Kummuh/Kummaha Perslerin MÖ 539 yılında Kummaha'yı ele geçirene kadar Babilli Keldanilerin elinde kalır. -Kummuh/Kummaha tarihi ileride Kommagene tarihinde devam ettirilecektir.

GEÇ HİTİTLERDE KÜLTÜREL YAŞAM

Geç Hitit krallıkları hakkında önemli bir kaynak grubunu da kentlerde geliştirdikleri kendilerine özgü mimari ve sanat anlayışlarını yansıtan kalıntılar oluşturur. Bunların genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Geç Hititler, genellikle kabartmalarla süslü anıtsal kapıları olan surlarla çevrilmiş kentler kurdular. Sarayları ve tapınakları *Bit-hilani* (sütunlu portico) denen plan tipindedir. Yönetici veya tanrılara ait heykeller, stel ve kaya kabartmaları yaygındır. Özellikle Hate Bölgesi Antakya'da kabartmalarla birlikte Hiyeroglif Luvicesi ve Ârâmi ve Fenike alfabesi ile yazılmış yazıtlar vardır. Doğu Akdeniz kıyısına yakın olan bölgede fildişi ve maden işçiliği de gelişmiştir. Antolia'da ilk demiri Hititler kullanmıştır. Onların döneminde demir silahlar kullanıldı. Bölgenin bu alandaki rolü önemlidir. Bu şehir devletcikleri, köleciliği Antolia'da ilk kullanan Hitit, Mitanni, Kizzuwatna ve Asur devletlerinden sonra ortaya çıkan Antolia'nın ilk köleci şehir devletleridir. Geç Hitit dönemin ait günümüz *Karkamış, Zincirli, Malatya - Arslantepe, Gummuhi/Dülük-Antep, Sakçagözü, Karatepe ve Tell Tayinat'da* yapılan bölge kazılarda bu dönemin önemli merkezleri açığa çıkarıldı. Ayrıca aynı çağa ait dağınık eserler de birçok yerlerde bulunmuştur. Bu küçük krallıklardan bazıları MÖ I. binin ilk çeyreğinde, yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Geç Hitit şehirlerinin etrafı surlarla çevrili olup bu şehirlerde idari ve dinsel işlevli anıtsal yapılar, yerleşmenin tepesinde ek bir savunma sistemiyle korunan ana bölümü oluşturmaktadır. Kentler, sarayları, caddeleri, anıtsal merdivenleri ve meydanları ile birlikte bir bütün olarak planlanmıştır. Saraylar, çoğunlukla bir avlu çevresine yerleştirilmiş birbirlerini bütünleyen yapılardan oluşmuştur. Hilani adı verilen, girişi sütunlu, dikdörtgen planlı bu yapılar dönemin özgün bir mimarlık örneğidir. Karkamış ve Malatya/Arslantepe'de tapınak ve idari yapılar ile seçkinlere ait konutlar ortaya çıkarılmıştır. Arslantepe'nin bölgede politik bir merkez olarak öne çıktığı görülür. Anıtsal boyutlarda inşa edilmiş idari ve dini yapılar ile kamu yapısında törensel olarak gerçekleştirildiği belirlenen ürün dağıtımı, yerleşme içi hiyerarşisi ve yerel politik bir gücün varlığını göstermektedir. Geç Hitit sanatının

önemli özelliklerinden biri mimari ile yontuculuğun birlikte uygulanmasıdır. Sur duvarlarındaki kapılar, saray cepheleri kabartmalı taş bloklarla (ortostad) kaplanmıştır. Heykel sanatında en yaygın biçimler kapı aslanları ve ortostatları bezeyen kabartma frizler olmuştur. Karkamış ve Malatya kabartmalarında, teknik, kompozisyon ve konu açısından İmparatorluk dönemi Hitit sanatına benzerlikler görülürse de, sahneler blokların çevresinin dışına taşmaz. Asur etkisinde kalmış Hitit ana motifi MÖ 850-800 yıllarında eski Mezopotamya özellikle Asur ve Hitit mimarilerinde, yapıların dış cephelerinin altında yer alan kabartmalı taş blok şeklindeki figürlü tablolarda kullanılmışdır. Kadın figürlerinde görülen şekli ile bayanların başı veya posu, ayrıca sırtı örtüp yüzü ve vucudun önünü açıkta bırakarak topuklara kadar inen şal, yani bugünkü bölge hanımlarının çarşafı da Malatyalı, Kargamışlı, Maraşlı ve Urartulu Geç Hitit giysi modasının devamıdır. Maldiya/Malatya- Arslantepe, Karkamış, Gurgum/Kahramanmaraş ve Sam'al/Zincirli gibi belli başlı Geç Hitit merkezlerindeki figüratif sanatların gelişmesinde üç ana üslup dönemi görülür.[33]

Fransız Arkeolog Delaporte'un Malatya-Arslantepe'de yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı Malatya-Arslantepe "*Aslanlı Kapı*" ortostatları ve kapı aslanıdır. Bu kapı aslanları arkeolog *E. Akurgal* tarafından "*Geç Hitit Sanatı I*" dönemine tarihlendirilmektedir. Bu grubun en önemli örneğini tıpkı Hitit başkenti Hatuşaş'takine benzer figürdeki Aslanlı Kapı'daki aslanlar oluşturur. Kral Tarhunva'nın Heykeli, Hitit kralı, Tarhunva'nın heykeli Malatya Orduzu Arslantepe Höyüğü'de bulundu. Şimdi Ankara'daki, Antolia Medeniyetleri Müzesinde bulunuyor. Asur etkisinde kalmış bu sanatsal üslup MÖ 800-750 yıllarında Geç Hitit bölgesinde devam etmiştir. Daha çok Karkamış, Samal bölgelerinde kullanılmıştır. Malatya'da oldukça az kullanılmış bir gelenektir. Arslantepe Höyüğü'nde *Fransız Hititolog Louis Delaporte* denetiminde, ikinci Dünya Savaşı'ndan önce 1932 yılında başlatılan kazılarda, Geç Hitit Melid Kalesi'nin kabartmalı Kuzeydoğu kapısı açığa çıkartılır. Bu kapı yapısının duvarlarında kullanılan yapı taşları üzerindeki kabartmalarda, iktidar sahibi kral ve kraliçenin, bir dizi tanrı ve tanrıçaya sunuda bulunarak sadakatlerini belirttikleri dinsel

33- *Kaynak: Antolia medeniyetler müzesi, Geç Hitit Krallığı.*

sahneler yer alır. Kısa yazıtları kabartma ya da kazıma olup Luvi hiyeroglifidir. Yazıtlarda çoğunlukla sunuda bulunan kral veya kraliçelerin adı belirtilmiştir *"Arabalı Fırtına Tanrısı"* kabartması da özenli işçiliğiyle en üst düzeyde örnek oluşturmaktadır. Karkamış ve Malatya'da bunlardan en meşhuru arabalı fırtına tanrısı, yemek sahnesinin yer aldığı ve av sahnelerinin yer aldığı kabartmalı taş bloklardı. Bu dönemde figürler çok daha yeni, naturalist ve canlıdır. Orthostat'ların bazılarında arabalı figürler yer almaktadır. Bu yontu tablolarda atların ön ayakları havada, hareket halinde betimlenmişlerdir. Atların gözleri çok daha sade yapılmıştır. Kalabalık sahnelerin yer aldığı betimlemeler yoğundur. Av sahnelerinde çok sevilen betimlemeler; okun saplanması ve Atın altında bir insan veya hayvan betimlenmesi bu dönemin tipik özelliğidir. Fransız arkeolog *Hititolog Louis Delaporte*'un kazılarında bulunan kapı önündeki, bir krala ait heykel bu döneme aittir. Ancak bu kabartmada az da olsa bir Ârâmi etkisi'de görülmektedir. Malatya'daki yazılı belgeler, Ârâmi egemenliği hakkında bilgi vermezler. Bu yüzden bu heykelin Asur kökenli bir krala ait olduğu ve çevre illerde yaşayan Ârâmili bir sanatçı tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Malatya kabartmalarındaki insan figürleri "Geç Hitit Sanatı I"in karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. "Geç Hitit Sanatı II" evresine ait Malatya grubunu oluşturan dört kabartma bulunmaktadır. "Geç Hitit Sanatı II" evresini oluşturan özelliklerde Malatya Arslantepe Höyüğü'nün dışında bulunmuş olan kalkerden iki taş kabartma blokların üzerinde araba ile avlanma sahneleri betimlenmiştir. Bu grubu Malatya "Arabalı Aslan ve Geyik Avı" kabartmaları, "Yemek Sahnelerini" içeren taş kabartma blok parçası ve iki stel dâhildir. Bu av sahnelerinden *"Aslan Avı"* kabartması Ankara Antolia Medeniyetler Müzesi'nde, *"Geyik Avı"* ise Paris Louvre Müzesi'ndedir.[34]

Geç Hitit şehir krallıkları kültürünün ortak bir karakteri de Hitit hiyeroglif yazısıdır. Artık Hitit çivi yazısının kullanılmadığı bu devir kabartmalarında Hitit hiyerogliflerinin yer aldığı görülmektedir. Tamamen Hitit sanatına dayalı bir uslup olan bu gelenek M.Ö.1050-850 arasında Arslantepe'de Malatya buluntularında en zengin olan bir

34- *Kaynak: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - TAY Projesi, Arslantepe*

sanat olarak bütün bölgedeki yapılarda gelenekselleşmiştir. Geç Hitit şehirlerinin etrafı sularla çevrili olup bu şehirlerde idari ve dinsel işlevli anıtsal yapılar, yerleşmenin tepesinde ek bir savunma sistemiyle citadel korunan ana bölümü oluşturmaktadır. Kentler, sarayları, caddeleri, anıtsal merdivenleri ve meydanları ile birlikte bir bütün olarak planlanmıştır. Saraylar, çoğunlukla bir avlu çevresine yerleştirilmiş birbirlerini bütünleyen yapılardan oluşmuştur. Hilani adı verilen, girişi sütunlu, dikdörtgen planlı bu yapılar dönemin özgün bir mimarlık örneğidir. Geç Hitit sanatının önemli özelliklerinden biri mimari ile yontuculuğun birlikte uygulanmasıdır. Sur duvarlarındaki kapılar, saray cepheleri kabartmalı taş bloklarla (ortostad) kaplanmıştır.

Bir taraftan Doğu Akdeniz'e, diğer taraftan İç Antolia üzerinden batıya, Ege kıyılarına uzanan ticaret yolları üzerinde bulunan bu bölgenin sanatında çok kültürlülük görülür. MÖ 16. yüzyıldan sonra gelen Hititli ve Hurri - Mitannili ögelerle beraber Geç Asur'un ve MÖ 1000'lerden itibaren bölgeye Asurîler tarafından yerleştirilen Ârâmiler'in de etkisi açıkça bellidir. Günümüzde dahi bu kültürel çok kültürlülük bölgede hala görülür. Bir taraftan Doğu Akdeniz'e, diğer taraftan İç Antolia üzerinden batıya, Ege kıyılarına uzanan ticaret yolları üzerinde bulunan bu bölgenin sanatında, MÖ II. binin ikinci yarısından gelen Hititli ve Hurri - Mitannili öğelerle beraber Geç Asur'un ve MÖ I. binin başından itibaren bölgeye yerleşen Ârâmiler'in de etkisi açıkça bellidir. Geç Hitit sanatı, Kuzey Suriye'de köklü bir geçmişi bulunan Mitanni-Hurri kültürü etkisinde gelişmiştir. Yeni Asur Krallığı'nın güçlenmesinden sonra kabartmalardaki saç ve sakal biçimleri ile bazı tanrı sembolleri Asur uslubunda yapılmaya başlamıştır. Ârâmi nüfusunun yoğun olduğu kentlerde ise Sami özellikleri ağır basan, kıyafetlerde ve başlıklarda Ârâmi özellikleri gösteren figürler yapılmıştır. Bu nedenle başlangıçta Hitit sanatının devamı niteliğinde olan Geç Hitit sanatı MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren hem Antolialu hem de Mezopotamyalı özellikleri bir arada barınmaya başlar. Geç Hitit sanatındaki üslup değişikliklerini takip etmek her kentin coğrafi konumu ve siyasal tarihiyle ilişkili olarak ele alınmakta ve tartışılmaktadır. Hitit İmparatorluk dönemindeki resmi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, sanat eserleri belli kurallara tabiydi ve zanaatçılar merkezi bir güç tarafından denetim altında tutuluyorlardı. Geç Hitit

Dönemi'nin başlaması ile bu durum değişmiş gibi görünmektedir. Geç Hitit sanatı, ortak bir kökenden geldiğini gösteren benzerlikler yanında farklı kentlerde, çevre kültürlerden izler de taşıyan farklı üslupları da bünyesinde barındırır. Ayrıca, bu sanat dalı sivil halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere de hizmet vermektedir. Buna en iyi örnek, Kahramanmaraş civarında bulunan bir mezar stelidir. Bu stel üzerinde muhtemelen bölgenin varlıklı bir ailesinden bir kadın ve erkek betimlenmiştir. Ayrıca çocukların tasvir edildiği kabartmalar da mevcuttur. Hitit Dönemi'nde kabartmalar dini törenler ya da mitolojik olaylarla ilgili iken, Geç Hitit Dönemi'nde dünyevi konular da betimlenmeye başlanmış, özellikle savaş sahnelerine ağırlık verilmiştir. Güney Antolia'daki en önemli Geç Hitit şehir krallıklarından biri olan Karkamış'ın önemi Mezopotamya ile Antolia ve Mısır'ı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasındandır. Birçok eseri bulunan Karkamış'ın *Uzun Duvar; Kral Burcu, Kahramanlar Duvarı ve Su Kapısı* olarak adlandırılan kabartmaları üzerinde Tanrıça Kubaba için yapılan dinsel törenler, Karkamış Kralı Araras'ın en büyük oğlu Kamanas'ın veliahtlığa atanması sahneleri, savaş arabaları, Asurîler ile yapılan savaşın zafer sahneleri, tanrı ve tanrıçalar, karışık varlıklar betimlenmiştir. Bu kabartmalarda Hititli ve Asurlu özelliklerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Sarayın girişinde bulunan Sakçagözü kabartmalarında Asur ve Ârâmi sanatının etkisi çok kuvvetli olup MÖ 8. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Geç Hitit sanatı, kent surları, anıtsal girişlere yerleştirilmiş kabartmalarla bezeli ortostatlar, heykeller ve mezar stelleri gibi eserler yardımıyla tanımlanabilmektedir. Geç Hitit Kentlerin birçoğunda kale girişlerinde benzer özelliklerle yapılmış kabartmalar üzerinde ilahi varlıklar, krallar, savaş sahneleri ve kutsal ziyafet sahneleri işlenmiştir. Şehirlerde bu kalelerin daha çok etrafında kuruludur. Ârâmîler Bölge kültürüne tanrıları dışında inşaat ve yemek kültürlerini taşımışlardı. Süryani taş ustaları onların torunlarıydı, Bölgede ziraat alanında yaratılan bağ ve bahçe kültürü, sulama şebekeleri ve şehircilik ilk geç Hitit ve Mitanni halklarının eseridir. Evler sırtsırta, dam nizamı, bir arabanın geçeceği genişlikte yollar ve çöp çukurları ve yağmur arkları ile yapıldığı tespit edilmiştir. Bu örnekler yukarda kısaca değindiğimiz özellikle Malatya, Semsur, Dülük, Urfa, Antakya Halep, Lübnan şehirlerinde görülen mimaridir.

Halkların iç içeliği kültürel alanda belli sıçramaları da yaratmıştır. Bölge halklarının iç içeliğinin arkaik meyvesi olan yemek kültürü; Diyarbakır, Mardin, Antakya, Adana, Halep ve Lübnan mutfağının zengin yemek sunumlarında görülür.

Geç Hitit şehir krallıkları kültürünün ortak bir karakteri de Hitit hiyeroglif yazısıdır. Artık Hitit çivi yazısının kullanılmadığı bu devir kabartmalarında Hitit hiyerogliflerinin yer aldığı görülmektedir. Bu yazıtları Karkamış kabartmalarının yanısıra Andaval kabartmasında (Niğde), Sultanhanı - Kayseri ve Köylütolu stellerinde bunu görmek mümkündür. Geç Hitit Çağı'nın Antolia arkeolojisi ve sanatındaki önemi Hitit sanatını MÖ 700 yıllarına kadar yaşatmış olmasındandır. Diğer taraftan Hitit panteonunun en önemli tanrıçalarından bir tanesi Arinna Güneş Tanrıçasıdır. Hititlerde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve güneşe verilen büyük önem kralların mühür baskılarında da açıkça görülmektedir. Örnek olarak verecek olursak IV. Tuthaliya'nın Suriye'de Ras-Şamra'da bulunan bir tablet üzerindeki mühür baskısında, orta alanda "*Majeste*" anlamına gelen kanatlı güneş altında Tuthaliya'nın adının hiyeroglifleri yer almaktadır. Aynı mühür baskısında Tuthaliya figürünün sol yanında Güneş Tanrıçası ve çifte güneş hiyeroglifleri görülmektedir. Bu noktada Güneş Kurs'ları da üzerinde durulması gereken bir konudur. Güneş kursları kanatlı ve kanatsız olmak üzere başlıca iki kategoriye ayrılmaktadır. Normal Güneş Kursları; öküz başı üzerindeki güneş ile sembolize edilen tunçtan yapılan güneş kursudur. Hatti kralları öldüklerinde birlikte gömülmüştür. "*Kanatlı güneş kursu*" ise yanlarda iki kanat ve kuş kafası yerinde güneş tasvir edilmişti. Krallık ablemi olarak kullanılmıştır ve "*Güneş-Kral=Majeste*" anlamına gelmektedir. Daha sonraki yüz yıllarda Med, Pers Kralları tarafından (biraz daha değişik bir biçimde) kullanılmış olan bu sembol, hükümdarların isimleri ile bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Kanatlı Güneş Kursunu sembol olarak ilk kez kullanan Mitannili krallar ve Hitit kralı I. Šuppiluliuma (MÖ 1344 - MÖ 1322) olmuştur. I. Šuppiluliuma'dan sonra Hitit kanatlı güneş kursu, kralların ve kraliçelerin ikonografilerinin bir parçası haline gelmiştir. Bu kültür mühür kültürü ile birlikte bölgeye Doğu Aryan kültürlü Mitannilerce getirilmiştir. Daha önce Antolia'da bu görünüm yoktur. Aynı şekilde daha sonra Mısır ve Asurî kralları son olarak Hıristiyan

rahipleri kullanmıştır. Günümüzde daha çok batılı şirketlerin ablemlerinde kullanılmaktadır.

Geç Hitit döneminde en çok bölge dışından *Helenler* MÖ 8. Yüzyılın başlarında gemiler inşa edip Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaya başladıkları zaman bölgeye yerleşmiş ve bölge kültüründen etkilenmişlerdi. MÖ 1000 yıllarında Akdeniz'in her limanında ticaret kolonileri kuran Helenler MÖ 750 tarihinde kurulan Antakya'nın güneyindeki Al Mina Helen kolonisi kurmuşlardı. Helenler buralarda Şark sanatının (*Mısır, Fenike ve Geç Hitit*) etkisi altında kaldılar. O dönemde yazıyı kullanmayan Helenler Fenike alfabesini aldılar, ayrıca şark din ve mitolojisinden etkilendiler (Hitit efsanelerinden; Göğün *Krallığı-Theogoni ve Ejder İlluyanka-Typhon* gibi). Helenlerin Olympia, Delphi, Atina, Milet, Ephesos, Erythrai ve Eski İzmir gibi merkezlerinde 8. Yüz yıl Geç Hitit kökenli eserlerine bolca rastlanır. Ayrıca 8. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Geç Hitit etkileri Helenlerin Attika vazolarında, daha sonra da Korinth vazolarında görülmektedir.

Urartular bölgeye yaptıkları askeri kumpanyalarda bayağı yetkin, usta ve zanaattan anlayan insanları yeni kurdukları şehirlerin inşasında kullanmışlardı. Urartular Geç Hitit bölgesine dünyanın en eski ulaşım yolunu yapmışlardır. Van'dan Malatya'ya uzanan bu karayolu 5.40 m genişliğinde olup her 25-30 km.'de konaklama istasyonlarına sahiptir. Bugün bu yolların en iyi kalıntıları Bingöl ve Palu Dağları üzerinde görülebilir.

İDARE

Hitit Devletleri hakkında siyasi bilgi; doğal kayalar, steller ve mimari eserler üzerindeki hiyeroglifi yazıtlar ve Asurlu kralların yazdırdığı Luvi çivi yazılı tabletlerden sağlanmıştır. Ancak bu sayede ortaya konan Geç Hitit dönemi tarihi, parça parça bilgiler halindedir ve doldurulması gereken pek çok boşluk ihtiva etmektedir. Hiyeroglifi yazıtlara dayanarak bazı kent devletlerinin kral adlarını tespit etmek mümkün olabilse de, bu kralların izledikleri siyaset ve askeri icraatları hakkında bilgi edinmek ne yazık ki mümkün olamamıştır. Asur bel-

geleri ise yanlı bilgi vermekte, Geç Hitit Devletleri'nin bulunduğu bölgelere nasıl başarılı askeri seferler yaptıkları şeklinde, tamamen kendi bakış açısıyla dönem hakkında bilgi sağlamaktadır.

Geç Hitit soylu devletler, Kral ve üyeleri Kraliyet ailesinden gelen kişilerden oluşan politik bir kurumdu. Kral, ülkeyi yönetir. Kralın hemen altında Vassallar ve Rahipler bulunurdu. Yönetimin politik organı 'Eski Hitit Devleti'yönetiminde olduğu gibi *Pankuş*'tu. İmparatorluk Meclisi Pankuş, özellikle 1. Hattuşilli Yıllıklarında ve Telipinu Fermanında yer almıştı. Pankuş meclisinin Geç Hitit sarayında olduğu tespiti yapılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu kurulda üyelerin sabit olup olmadığı belli değildi. Değerli kraliyet ailesinin üyeleri, yüksek bürokrat ve askeri yöneticiler ayrıca soylular yer alıyordu. Herhangi bir politik sorun olduğunda Pankuş, Kral tarafından çağırılmaktaydı. Fakat Pankuş'un, Kralı bile denetleme yetkisine sahip olduğuna dair tarihçilerin tespitleri var. Bu fikre katılmayan da var. Ki bu doğruysa, Pankuş, kralın kararları hakkında söz sahibi bir kurul ve böylelikle de onun mutlak egemenliğinin tek denetleyicisiydi. Geç Hitit Devletleri Pankuş gibi kurumlarının zayıf kaldığı onların tıpkı Ârâmî aile devletlerine benzer görünümleri ağır basıyordu. Geç Hitit Devletlerinin yönetimleri birbirinden bağımsızidi. Bu nedenle de ayrı ayrı krallar tarafından yönetilmekteydi. Bu dönemdeki kral adları, Hitit İmparatorluk dönemindeki kral adlarının değişikliğe uğramış biçimidir. Bu durum, Geç Hitit krallarının kendilerini Hititlerin devamı olarak gördüklerinin en önemli kanıtıdır. Ancak yeni kurulan bu devletlerin karakteri ve yönetim biçimi, merkezi bir otorite yerine küçük kentler ve dar alanlar içinde kaldığından, Hitit İmparatorluk dönemi yönetim sisteminden ister istemez ayrılmaktadır. Dışa karşı oldukça güçsüz olan bu devletler, Asur karşısında dayanamamış ve zaman zaman bir koalisyon kurmuşlardır. Ancak bu da güçlü Asur karşısında pek başarılı olamamıştır. Bu küçük devletlerin başında bulunan kralların yetkilerini tam olarak bilememekle beraber, yazılı kaynaklarda "*Büyük Kral*", "*Kahraman*", "*Ülke Beyi*", "*Hâkim*" gibi unvanlarına rastlanmaktadır. Bu şahısların konumları gereği savaşlarda ordunun idaresi görevini üstlendikleri, barış dönemlerinde rahiplik görevini yerine getirdikleri bilinmektedir. Diğer yandan hukuki sorunlar karşısında yargıçlık görevi de yaptıkları, taş kabartmalar üzerindeki sahnelerden anlaşılmaktadır. Yazılı belgeler askeri güç hakkında fazla bilgi sağlamazken, kabartmalar üze-

rinde yer alan sahnelerden Geç Hitit askeri gücü içerisinde süvarilerin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Geç Hitit Devletlerinin Asur'a ödedikleri haraç içerisinde at da vardır. Diğer taraftan arabalı savaşçılar ve yaya askerler olarak Asur'a karşı savaştıkları bilinmektedir. Kabartmalarda görüldüğü kadarıyla yaya askerler ok, yay ve mızrakla donanımlı iken, arabalarda iki asker bulunmaktadır.

Geç Hititlerde yazılı yasalar bulunan iki tablette geçen ortak ifadelerden anlaşılmıştı. Birincisi *"eğer bir adam"*, ikincisi ise *"eğer bir bağ"* sözleriyle başlamakta ve toplam 200 kanun maddesini içermekteydi bu tabletler. İlk tablet bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları içeriyordu. İkincisi ise, arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili konuları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin suçlara verilecek cezaları saymaktadır. Geç Hitit kanunları bu açıdan Mezopotamya'ya nazaran, oldukça ileridir. Pek çok suçun karşılığında tazminat ödenirdi, ölüm cezaları kısıtlıydı ve bedeni sakatlama cezaları ise, sadece kölelere verilebilirdi. *"Kanunlarda ölüm cezası, ırza geçme, hayvanlarla cinsel ilişkide bulunma ve devlet otoritesine karşı gelme suçlarına verilmekteydi. Eğer suçlu bir "köle" ise, efendisinin emirlerine uymaması veya kara büyü yapması halinde de öldürülüyordu Hitit yasalarının eski sürümde bazı maddelerde görülen ve mağdur tarafın suçludan tazminatı almasını garantileyen, günümüzdeki haciz ile karşılaştırılabilecek bir uygulama dikkati çeker."* [35]

Bu hukukî durum, yasalarda *parnaşşea şuwayezzi (bunun için onun evine bakar/evini gözaltında tutar.* (Yani suçlu tazminatı gereken sürede ödemezse, mağdur taraf onun evindeki mal varlığından zararını karşılama hakkına sahiptir) ifadesiyle belirtilmiştir. Aynı uygulama Kültepe'de bulunan Eski Asur Ticaret Kolonileri hukukî belgelerinde de aynı sözlerle *"Bıtam dagalu: "evi gözaltında tutmak"* olarak rastlanmaktadır. Mülkiyet korunması ile ilgili kanun maddelerinde tespit edilen cezalar, genellikle tahribe uğrayan, kaybolan veya kullanılmaz duruma gelen malın yerine yenisinin konması ve değerinin tazmin ettirilmesi ilkesine dayanmaktadır. Mülkiyete taşınamaz mallar, ekinler, hayvan varlığı yanında, köleler de dâhil edilmişti. Bu arada ilginç bir nokta, tazminat miktarı belirlenirken yanlışlık yapılmaması için, kay-

35- Bkz. journals.istanbul.edu.tr/iuAntolia/article/download

bolan veya çalınan malın değeri, özellikle sayılarak saptanıyordu. Hitit aile hukukuna ait bazı maddeler de kanunlarda yer almaktadır. Ancak bunlar daha çok özel durumları kapsamaktadır. Buna rağmen, evlilik ve boşanma ile ilgili bazı konularda kanun maddeleri bize yeterli bir fikir verebilmektedir. Ailenin ataerkil bir düzen taşıdığı belli olmaktadır. Aile reisi olan erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemendir.

GEÇ HİTİT DİNİ

Genel olarak Hititler döneminden Geç Hititler dönemine kadar kültürel açıdan bakıldığında bölgenin kendisi özellikle Mezopotamya'nın etkisinde kalmıştır. Mezopotamya kültürünün ve özellikle inanç sisteminin etkisi altında kalması hususunda Asurlular ile Hurriler'in önemli ölçüde katkısı vardır. Bu durumun gerçekleşmesinde Hurriler'in yaşadığı coğrafyanın etkisi büyüktür. *"Zira Hurri lehçesini konuşan insanlar; Nuzi'de Gutililer ve Kassitler, Babil'de Asurlular, Mari'de Amurrular, Ugarit ve Alalah'ta Kenanlılar/-Fenikeliler, Urfa'da Mitanniler, Kilikya da Luvililer ve Kapadokya'da ise Hititler ile komşu olarak yaşamışlardır."*[36] Geç Hititler tarihi incelendiğinde bölge halklarının asimile oluşunda kültürel olarak yaşadığı bu değişimi en iyi şekilde görürüz. Hattililer, Hititler ve Luvililer, toplum olarak bu evrede ölen kültürlerdir. Bölgede artık kültürel olarak ağırlığı hissedilen Hurri, Ârâmî ve Mitanni toplulukları ve anlaşıldığı kadarıyla Hititlerin saltanatına son veren ve henüz bölgeye yeni yerleşen Batı Aryan topluluklar vardır. Bölgeye yeni yerleşenlerin şimdilik eserler sunmayan gölgede kalan Frig boyları ve adlarını bilmediğimiz yeni Batı Aryan kavimler olduğu ön görülmektedir. Nitekim daha sonra bölgede oluşan Ermeni toplulukları bu Frig boylarındandır. Bu kavim siyasal egemenliğini kısa zamanda göstermeye başlar. Bu kültürel etkileşim esnasında Mezopotamya'nın tanrıları *Enlil*'i Hurrilere *Kumarbi* adıyla geçmiştir. *Ea, Eya* adıyla transfer olurken, *Sin*'in yerini *Kušuh, Šamaš*'ın yerini *Šimegi* almıştır. Güneş tanrısına; Hititler

36- Bkz. Alpman, Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar, A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 24, s. 115-122. 1980: 117.

Utu, Luviler *Şimeğe*, Doğu Aryan Hindui dinli Mitanniler ile İran coğrafyasında *Mitra*, Urartular'da *Ardini* adı vermiştir. Frigler'de ise *Kybele*'den sonra en tanınmış tanrıları arasında, Güneş Tanrısı *Sabazios* bulunmaktadır. (37) Hitit panteonunda önemli bir yeri olan Güneş Tanrısı *Utu*, özellikle bereketle alakalı görülmüştür. Özellikle Hititler döneminde güneşe tapınmanın çok yaygın olduğu görülmektedir. Güneşin doğuşu kutsal bir olay olarak yorumlanmış ve Hitit kralları gün doğumunda güneşe dönerek günlük dini törenlerini yapmışlardır. Özellikle güneşin gökyüzünde görünme süresinin çoğalmaya ya da azalmaya başladığı gündönümü zamanlarında özel törenler düzenlenmiştir. Daha da önemlisi Hitit kralları "*Güneşim*" olarak nitelenmişler ve "*Güneş*", "*Güneşin oğlu*", "*Güneşin torunları*" sıfatlarına ya da adlarına sahip olmuşlardır. Hititler'de "*Güneşim*" sözü günümüzdeki majeste kavramının karşılığıydı. Hitit düşüncesine göre krallar öldükten sonra tanrı olmaktaydı. Öldükleri zaman tanrı olan Hitit kralları kendilerini Güneş Tanrısı'na bağlamışlardır. Kralların öldüğünde büyük olasılıkla Güneş Tanrısı oldukları düşünülmüştür.(38) Malatya, Sakçagözü, Karkamış kabartmalarında başı üzerinde kanatlı güneş kursu olan güneş tanrısı ile tanrı şapkasının tepesinde hilal bulunan kanatlı ay tanrısı betimlemeleri, bu devirde de hala güneş ve ay tanrıları kültünün devam ettiğini gösterir. Güneş Kursları Mitannilerin bölgeye kattığı dini semboldü. Bölge devletlerin tamamında kullanıldı. Dünyaya yayıldı. Ayrıca onlardan sonra Güneş Tanrısı Utu, Fırtına tanrısı Teşup'un (Tarhuni) önüne geçmiş görünür. En azından Kanatlı Güneş Kursları bunu gösteriyor. Anlaşılan Mitannni Güneş Tanrısı Mitra kültü, Utu güneş kültü ile kaynaşmıştı.

Geç Hitit döneminde incelendiğinde, farklı etnik kökenlere ait birçok öğenin bir araya gelmesi ile oluşmuş bir kültür mozaiğiyle karşılaşılır. Bu kültür mozaiğinin saldırgan olanı "*Deniz halkları*" ve Frigler'in bölge kültürüne neler kattığı henüz gölgededir. Geçmişte Hititler, ele geçirdikleri kentlerin tanrılarını da kendi tanrıları arasına katmıştılar. Geç Hititler, Eski Krallık döneminde Hint-Avrupa ve Hatti

---

37- Bkz. Biretkili, F. (Kış 2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din, Gazi Akkademik Bakış, Cilt: 4, Sayı: 7, s. 215-232. Kış 2010: 220.

38- Bkz. Alp, (2005). Hitit Çağında Antolia, TUBİTAK, Ankara. 2002: 16.

kökenli tanrıları benimserlerken, daha sonraları bölgenin baskın kültürü Mitanni-Hurri Birliği, hatta Mezopotamya kökenli Ârâmî tanrılarını da benimsenmişlerdir. Çok tanrılı dinlerde sular, gökyüzü, toprak, ay, güneş gibi daha birçok unsur ilahlaştırılmıştır. Hitit inanç sisteminde de bunun gibi doğa unsurları farklı tanrılar ile temsiledilmiştir; Güneş Tanrıçası, Gökyüzü/Fırtına Tanrısı, Kırların Koruyucu Tanrısı gibi. Aryani bir halk olan Hittitler'in "iktidar grubu", kesin olmayan delillerden anladığımız kadarıyla; 21 Mart'ta bereket bekler, Bereket Tanrısı Telepinu adına şenlikler düzenlerdi. Özellikle devlet erkinin bu bayramı kutladığını görürüz. Belkide bu durum, Hititler'de hemen her köyün ayrı bir tanrısının ve ayrı festivallerinin bulunmasından dolayıdır. Hitit Kavmi Tanrıları: İlk Hitit belgelerinden biri olan Anitta Metninde *"bizim tanrımız"* olarak bahsedilen tanrı *Šiu*, daha sonra Hititçe metinlerde genel olarak *"tanrı"* anlamına gelen bir kelime olarak kullanılmıştır. Işık Tanrısı: Šiu, Tahıl ve Hububat Tanrısı: *Halki*, At üzerindeki Tanrı: *Pirwa*, Tanrılaştırılmış gün: *Šiwat*, Tanrılaştırılmış gece: *İšpant* gibi vs. tanrılardı.[39]

Bu noktada *"Hitit dininin, başlangıçta bir doğa dini mi"* olduğu sorusu akla gelmektedir. *"Aslında Hititler Ön Asya'ya geldiklerinde, Hint Avrupa kökenli bir tanrıları vardı. Şiu ismindeki bu tanrı, Yunanca Zeus ve Latince Deus, "dei" sözcükleri ile aynı kökendendi. Bu kök hem tanrı hem de gün ışığı, parlamak gibi anlamlara da sahipti. Ancak zaman içinde Şiu özel tanrı ismi olmaktan çıkmış ve genel olarak tanrı anlamına gelmiştir. Ancak Hititlerin de bir dönem, Luviler gibi Hint Avrupa isimli başka tanrı isimlerini de korudukları zannedilmektedir."*[40] Hititler de ilk defa Ruhban sınıfı ile karşılaşıyoruz. Bu kurumda yer alan kişilerin Hitit dininde ve hatta pek çok Antolia ve Mezopotamya dinlerinde, böyle bir aracının olmadığı, ancak rahip ve rahibeler gibi din görevlileri dışında tanrılara yakınlığı ile bilinen kişiler olduğu, okunan çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır.

39- Kaynak: http://www.M.S.xlabs.org/forum/din-ilahiyat/18626-eski-medeniyet-dinleri-hitit-lerin-eti-dini.

40- Bkz. E. Akurgal, Hititlerin-tanrilari http://www.forumalew.org/dunya-tarihi/347472.

Geç Hitit tanrılarının isimleri Hattice, Hurrice, Mitannice, Sümerce olmasına karşın söz konusu tanrının işlevi ve niteliği değişmemektedir. Hititler'de Mezopotamya tanrıçası İştar da çeşitli adlarla anılmakta ve büyük önem taşımaktaydı. Bununla birlikte aynı kökenden suların tanrısı Ea ve Damnika, Güneş tanrısı Şamaş ve karısı Aya ve Ay tanrısı Sin, Mitanni tanrıları; Mitra, Varuna, Indra ve Nasatya Geç Hitit panteonunda yer almışlardır. Bu tanrılardan büyük bölümü yerel ve çeşitli topluluklara ait tanrılardır. Bu dönemde Mitanni, Hurri, Luvi, Pala, Hatti ve Mezopotamya tanrıları çoğunluktadır. Tanrılar ne kadar çok olurlarsa olsunlar aslında belli özellikleri ortak olan tanrılardır. Diğer bir deyişle, farklı isimlerde aynı özellikleri taşırlar. Bu bağlamda belli başlı tanrı özelliklerini ortaya koyabiliriz. Bu tanrıların ortak bazı isimlerin gölgesinde kaldıkları bir şekilde tasnif oldukları düşünebilir. Bu değişimin kültürel ve siyasi baskınlıkla alakalı olduğu da gözden kaçmamalıdır. Geç Hititlerin dönemlerinde, Gök tanrısının bütün özellikleri Fırtına tanrısına geçmiş, Hurrilerin fırtına tanrısı Teşup da Hititler'in Gök tanrısına eş değer bir konuma yerleşmiştir. Teşup için daha çok Toros Dağları ve güneyinde, Suriye'ye kadar olan bölgede kült merkezleri vardı. Aynı şekilde Mitanni Hint tanrıları bölge tanrıları ile kült anlayışında özdeşlikler edinmişti. Sami kavimlerin Ârâmîler ve Fenikeliler genellikle Kenan, Babil ve Asur tanrıları: Baal, Hadad, Atargatis vs. taparlardı. Feniklilerin taptıkları tanrılardan El, Aşera ve Asterta onlar için koruyucu tanrılarken bu dinlerinde en çok özellikle korkunç olan ayin erkek çocuk kurban etme şeklinde itikatlerinin oluşuydu. Bu ayin tarzı Fenikelilerde Kartaca'da rastlanmış. Hitit bölgesinde benzer ayinin Fenikelilerin yaşadığı bölgelerde olduğuna dair Yahudilik ve Hıristiyanlıkta "Hz. İbrahim'in İshak'ı, İslam'da ise İsmail'i kurban ettiğine" dair benzer öyküler vardır. Bilindiği üzere Fenikeliler Geç Hitit bölgesinde Akdeniz sahilindeki birçok Liman kentinde yaşıyorlardı.[41]

Hititlerde tanrı kadar tanrıça da önemlidir. Zaten bunun izdüşümü olarak da Hitit toplumuna kadın erkeğe eşdeğer konumdadır. Bu tanrıça isimleri tabletlerde farklı isimlerde geçseler de aynı özelliklere sahiplerdir. Özellikle Hurri etkisiyle, Teşup'un panteona girmesiyle

41- *Bkz. Fenikeliler, saniha özlem, İvelik Tutar, "Dünya Dinleri", 1. 11. 08. 2014.*

beraber Teşup'un karısı tanrıça Hepat da önemli bir yer tutmaya başlamış, Hatta Arinna'nın güneş tanrıçası ile eş bir konuma gelmiştir. Bir belgede şöyle denmektedir: *"Bütün ülkelerin kraliçesi efendin, Arinna'nın güneş tanrıçası! Hatti ülkesinde sen "Arinna'nın güneş tanrıçası" adını alırsın, sedir ağacı ülkelerinde ise "Hepat" adını alırsın."*[42] Bölge halklarından en eski halkı olan Hatti toplulukları tanrılarını insanlar gibi tasavvur ederek, onların da maddi, manevi ihtiyaçlara sahip olduklarına, evleri, aşkları ve intikamları, çocukları olduğuna inanırlardı. Hattili Tanrılar: Fırtına Tanrısı Teşşup, Güneş Tanrıçası Arinna, Güneş Tanrıçası: *Taru & Wuruşema.* Oğulları tarımla uğraşan, tahılların büyümesini sağlayan ve bereketliliği temsileden tanrı *Telipinu* ve karısı *Hatepinu. Nerik* kentinin Fırtına Tanrısı ve Zippalanda kentinin Fırtına Tanrısı Kızları *Mezulla*, Torunları: *Zintuhi.* Yeraltı Tanrıları: *Lelwani, İşduştaya, Papaya.* Savaş ve Salgın Hastalıklar ile Veba Tanrısı: *Şulinkatte*, Savaş Tanrısı: *Wurunkatte.* Büyü ile ilgili *Katahzipuriadlı* tanrıça vardı. Yine diğer bölge halkı Hurrili Tanrılar: Fırtına Tanrısı & Güneş Tanrıçası: *Tešup* & Hepat Oğlu: *Šarruma*, Çift cinsiyetli tanrıça: *Šaušga*'naydı. Koruyucu tanrıça işlevinde gördüğümüz Šaušga, bazı kaynaklarda sağ elinde bir kap tutan kanatlı kadın bazı kaynaklarda ise sağ elinde balta tutan bir erkek olarak görülür. Hepat, Hurrice "*he-pa-tu*" olarak yazılmış tanrıça görülmektedir.[43] Daha sonra Mitanniler vasıtası ile Hint Aryan tanrılar bu halkların tanrıları yanında yer alır. Mitanni asıllı tanrılara, daha çok "*Yeni Devlet*" vesikalarında rastlanır. Bilhassa, Hurri-Mitanni kültürünün tesirinde kalan Kuzey Mezopotamya bölgesine Hititler hâkim olduktan sonra, bu yeni cereyanın tesirine kapılmışlardır. Boğazköyde bulunan bir yazıtta *Kurt-i a-z-u-aza* adlı bir Mitanni tanrıdan bahsedilir. Hint-Avrupaca *"Aziel ya da Asiel"* olabilir. Aynı yazıtta Hitit Kralı Auppiluliuma döneminde meşhur tanrı olan *İlani* ve *İlu* adlarına yer vermişti. Bu tanrılar da Doğu Aryan tanrılardı.[44]

42- Bkz. Belli, Antolia Tanrıçaları, Promete Yay. , İstanbul 2001: 28.

43- Kaynak: M.D. Alparslan, www.dünyadinleri.com

44- Bkz. Ali Hüseyin Kerim, "Balkan yarım adasında Kürdler", Bkz. Georges Dumezil, Les dieux souverains des indo-europeens © Editions Gallimard, 1986, Encislopedic Bukreş 1997, s.9

Geç Hitit döneminde Aryan kültürlü Mitannililerin, Luvi ve Hitit halkı ile buluştukları ortak alan dindi. Bu halklardaki Güneş Tanrısına dair kültün benzerliği ve ortaklığı Geç Hitit bölgesinde özellikle Kummuh'da ve Dülük'te (Antep) Mitracılığını öne çıkarmıştı. Teşşup, yani Fırtına tanrısı başlangıçta Geç Hitit bölgesinde Dolikhe'de (Bugünkü Dülük-Antep) tapınılan yerel bir Hitit-Hurri tanrısıydı. Sonraları bu tanrı Ârâmî niteliği kazanmıştı. Doğu Aryan Mecusi Medlerden sonra (MÖ 6-4. yy) ise bu tanrı, Tanrı Ahura Mazda ile özdeşleştirilerek bir evren tanrısı durumuna gelmişti. Teşup'un işlevi aynı, fakat sadece adı Mitra, Zeus ve Jüpiter olarak değişmiştir. Yunan kültürünün etkisiyle daha sonra *Zeus Oromasdes* adını almış; Romalılarca bu adla bir başka Mecusi tanrısı olan Mithra kültüyle ilişkilendirilmiştir. Nitekim bu tanrının en başat temsilini Nemrut Tapınağı'nda Kommagene'de her iki yeni adı ile buluruz. Bu tanrı, Doğu Aryanların *Mitra*'sıdır, Batı Aryanlar için bu tanrının adı daha çok o sıralar "*Zeus*'dur. Jüpiter Dolichenus ile eşine tapınma geleneği yavaş yavaş Batı'ya, Roma'ya ve öteki askerî merkezlere kaymıştır. MS 2. ve 3. Yüz yıllarda buralarda iyice yaygınlaşmıştır. Geçişler kültürel alanlarda yüzlerce yıl içinde şekilleniyor. Dini alanda değişmeyen varlıklarında ısrarlı olan tanrılar bölgedeki siyasi egemenliği elinde tutan güçlerin dini inançlarına bağlılıkları ile at başı gidişatı olan bir sürece tabidir. Günümüz Kürdleri bu macerada olayın başında ataları Mitanniler ile Mitracı tanrıları ile Geç Hitit bögesinde sürece MÖ 17 yüz yılda dâhil olmuşlardı. Mitra'nın Güneş kültü, bölgenin güneş kültü inancı ile bütünleşmiştir. Bu yerli inanç Mitracılık 5. yüz yılda Doğu Aryan Mitracılığı ile buluşmuştur. Mitra inancı MÖ 1. 2. Yüz yıllarda ise bölge egemeni olan Roma devletinin inancı haline gelmiştir. Mitra kültü, Orta çağda Hıristiyanlık'da; *"Pauvli-kancılık"*, daha sonra *"Bogomil"*, İslami dönemde *"Yezdanilk"*, *"Yaresa-nilik"* *"Işıkçı taife"* olarak geçmişte adlandırılan günümüz bölgesindeki Alevi topluluklarında yaşıyor. Kült inancında birçok değişim olmasına rağmen sembollerinde ve gücünü aldığı şekli ile varlığını sürdürüyor olması dikkat çekicidir. Hala da bölge dini çok kültürlü görünümünü koruyor.

Dülük'te geçmişin kanıtı olarak en eski yerleşim, Keber tepesinin güneyindeki prehistorik mağaradır. Ayrıca Keber tepesinin karşı sırtla-

rında Nekropol alanı vardır. Burada çok sayıda kayaya oyulmuş oda mezarları mevcuttur. Bu kaya mezarların bazısının ön odasına taş basamaklarla (Dramos) inilerek ulaşılmaktadır. Mezar içerisinde lahitler bulunmaktadır. Bazısında dini mitolojik konulu kabartmalar mevcuttur. Bunların birinde ruh anlamına gelen *Psikhe*'ye tanrı Hermes ölünün ruhunu yer altı dünyasına (Hadese) götürmesi için yol göstermektedir. Bazı mezarlarda ise baktığını taşa çeviren Meduza başı kabartma olarak işlenmiştir. Antik dönemde de ölüm sonrası dirilme inancı vardı. Bu inanç bölgeye Mitanniler tarafından getirilmişti. Mısır reenkarnasyonundan kültünden farklı bir külttü. Bu sebeple "*ölünün evi*" olarak bu mezarlar günlük yaşanılan ev biçiminde yapılmıştı.

Geçmişe dönersek MÖ 10.-6. yüzyıllarda bölgenin insan emeği gereksinimini Mezopotamya'ya hükmeden güçlü köleci Hitit, Asur ve Urartu devletleri tarafından benzer askeri kumpanyalara başvurularak hal edilmişti. Asurluların yukarı Mezopotamya ve komşu bölgelere yayılmalarındaki bir etken de o dönemdeki savaşların niteliği olmuştu. Bu savaşlar fetihçi halkın dışında kalan öteki halkların yıkımına neden oluyordu. Fatihler, fethettikleri yerlerin halkını kılıçtan geçirir, ganimetleri başkente taşır ve fethedilen topraklara maden kaynaklarının üretimi için koloniler kurulurdu. O dönemde köle emeği yaygın olmadığı için, köleler daha çok ev işlerinde ve bahçecilikte kullanılırlardı. Böylece sınırlı olan köle ihtiyacı karşılandıktan sonra, diğer savaş tutsakları kılıçtan geçirilirdi. Gerçi daha sonra bu durum değişecek ve Asur köleci egemenliği ile diğer şehirlerde önemli sayıda köle inşaatlarda da çalıştırılacaktı. Geride kalan topluluklar haraç ödemekle mükellef olacaklardı. Bu sistem üstelik tanrılar tarafından imzası atılan sözleşmeler haline getirilecekti. Dinin ahlaki kimliği fetihçi ve köleci yüzü ile Asur'un vasalları ile yaptığı bütün sözleşmelerde görülür. Diğer yandan devlet gelirlerini artırmaka maksadı ile bu köleci devletler askeri kumpanyalarında iskân politikalarını da geliştirmişlerdi. Ziraatta, meteorolujide, inşaatta vs. bölgelerin ihtiyacını göre nüfus yerleşimleri yaptıkları görülür. Bu nedenle Geç Hitit bölgesinde nufuz iskânları yapılmıştı. Bu iskânlar sonucu karma kültürler veya dinlerin oluşması kaçınılmaz olmuştu. Asur ve Urartu bu konuda oldukça başarılı olmuşlardı. Bir yerde yaşadıkları coğrafyaları dünyanın en zengin ülkeleri haline getirmişlerdi.

BATI ARYAN EGE HALKLARI

Antolia bir takım coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Bunlar; Batı'da, Kuzey'den Güney'e doğru *Troas, Mysia, Aiolis, İonia, Lydia ve Karia;* Karadeniz kıyısında, Batı'dan Doğu'ya doğru *Bithynia, Paphlagonia ve Pontos*; Orta Antolia'da *Phrgia, Galatia ve Kappadokia*; Güney'de ise *Lykia, Pauphylia, Pisidia, Isavria, Lykaonia ve Kilikia* 'dır. Bu bölgelerin Doğu Aryan toplumlar ile ilişkileri nedeniyle siyasal olarak öne çıkan devletleri ele alacağız. Onların Ön Asya medeniyetine katkılarını tanımlayacağız.

Bölge halkalarını etnik kimlikleri ve taşıdıkları kültür bakımından yakından tanımak gerekir. Geçmişi tanımladığımız kavram ve terimleri daha çok Yunanlı ve Romalı tarihçilerin dili ile tanımlıyoruz. Bu konum, tarihsel geçmişi tanımlamamızda birçok hataya neden oluyor. Bölge halklarının siyasal ve medeni tarihine girmeden önce etimolojik bazı bilgileri burada ele almakta fayda var. Yunan: Yunan kelimesi Pers İmparatorluğu'nda Darius tarafından Batı Antolia'daki büyük satraplığa verilen isimdir. Karya, Likya ve Pamfilya bölgesi Yunan Satraplığı'dır. İç Antolia'daki Kapadokya Satraplığı, Adana çevresindeki Kilikya Satraplığı ve dördüncü olarak da Kuzeybatı Antolia'daki satraplıklardır.

Bu boyutuyla bakıldığı zaman bu bölgeler hiçbir şekilde klasik anlamda etnik olarak Grek değildir. Grekler üç kabile olarak; Dorlar, İyonlar ve Elionlar olmak üzere Mora ve Ege kıyılarında koloniler oluşturmuş bir topluluktur. Ama bu kolonilere karşı çıkan ve onlarla sonuna kadar savaşan kuzeyde Bithynia ve İznik bölgesini kapsayan bölgedeki halklar olan Thraklardır. Thraklar Avrupa'dan gelen Batı Aryan başka bir etnik topluluktur. Güneye inildiği zaman Karyalar, Lidya'nın devamıdır. Lidya'nın dağılmasıyla Karya ve Likya gibi etnik gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar da Grek değildir. Kuzeydeki alana geldiğimiz zaman İyonya ve Elionlar karşısında yer alan bölge, tarihten de bildiğimiz Truva'dır. Burada da Greklerle hiçbir ilgisi olmayan bir halkın varlığı söz konusudur. Bu halk Frigyalılar dediğimiz bir etnik grup olarak Thraklarla beraber Thrakya'dan gelen bir gruptur. Benzer büyük bir etnik grup olarak da Keltlerden olan Galatlar bölgeye gelmiştir. Eskişehir-Ankara arasındaki bölgede hüküm sürmüşlerdir.

FRİG'LER/ PHRGY (MÖ 750 - MÖ 300)

Genel olarak kabul edilen görüşe göre MÖ 1200 yıllarına doğru başlayan ve dalgalar halinde 400 yıl kadar devam eden Güneydoğu Avrupa'dan Antolia'ya doğru gerçekleşen, tarihte "Deniz Kavimleri Göçü" olarak bilinen Hint-Avrupa Batı Aryan Thrak göçleri, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen dönemde yoğunlaşmıştı. MÖ 1300-1200 yılları arasında, peyder pey Doğu Avrupa'dan Yunan kıyı şehirlerine göç ile gelen Thrak kavimler topluluğu, batıdan ve güneyden Akdeniz üzerinden Antolia'ya ve Suriye kıyılarına girmeye başladılar. Özellikle Antolia'da Hitit topraklarına olan tarihte daha çok Frig/ Phrgy adı ile bilinen bu Thrak kavime ait kabileler Antolia'da Hitit ana yurdu olan Kızılırmak çevresine yerleştiler. Doğuda Geç Hitit ve Kürdistan platosunda ise Frigler başka boy adları ile ekseri Erzincan, Malatya ve Maraş ve Karkamış/ Antep bölgelerinde görüldüler. *"Eski tarihçiler, Herodot ve Strabon'a göre, Frigler (Phryg'ler) eskiden Barig'ler (Baryg'ler) veya Brig'ler adını taşıyordu. Antolia'ya Makedonya ve Thrakya üzerinden Ege ve Karadeniz üzerinden boğazları geçerek girmişlerdir. Friglerin, Balkanlardaki yurtları Paeonya (Paeonia) idi. Makedonlarla akraba bir ulus olarak kabul edilirler. Brig'lerin tümü göç etmemiştir. Bir kısmı uzun bir süre daha Makedonya'da yaşamaya devam etmişlerdir. Frigler ve Misya'lılar (Mysia'lılar) kuvvetli bir olasılıkla birbirlerine çok yakın tarihlerde, Antolia'ya girmişlerdir. Asya'ya yani Antolia'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişerek "Frig" biçimini almıştı."*[45] Eskiçağ yazarlarının verdiği bilgilerden Frig boylarının başlangıçta kuzeybatı Antolia'da Troia (Truva/ Hisarlık Tepesi-Çanakale) ve çevresini ele geçirdikleri, zaman içinde İznik Gölü (Askania) kıyıları ile Sakarya Nehri (Sangarios) vadisine doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır. Yine önemli bilgilerden bir diğeri; Ermenilerin, Friglerin boyları olduğuna dair Tarihçi Herodota ait bilgidir. Herodot VII. Kitabında, 73 nolu paragrafta bu bilgiyi bizlere sunar. *"Frigyalıların donanımları Paphlagonialarınkine çok benziyordu. Ama küçük değişiklikleri vardı. Makedonyalılara göre Prygia'lar/-Frigyalılar, Avrupa'da oturdukları*

45- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa 99, Editör: Prof.Dr. Kemalettin Koroğlu Antolia Üniv. 2011.

zaman Bryg adını taşıyorlardı. Ve onların komşularıydılar. Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişmiştir. Prygia / Frig kolonları olan Ermeniler, Prygia'larla/-Frigyalılarla, aynı geleneklere sahiptiler." Anlaşılan Ermeniler de Antolia'ya bir Thrak göçmenleri olarak aynı dönemde göç etmişlerdi.[46]

Friglerin tarihi hakkında çok az bilgimiz vardır. Dillerinden anlaşılacağı gibi Hint-Avrupalı olan Friglerin ataları ile eski Yunan, Lidya ve Makedonların atalarının Balkan yarımadasında birbirine yakın bölgelerde oturdukları şeklindedir. Balkan yarımadasında veya daha kuzeyde Frigler, Lidyalılar, Makedonlar ve Yunanlılar göçebe kavimler olarak, aynı coğrafyayı paylaşırken, Eski Yunanlıların (İon, Aka, Aeolienler ve diğerleri) güneye göç etmesi, aralarındaki komşuluk münasebetlerini sona erdirmiştir. Frigler hakkındaki bilgileri Asur ve Urartu kaynakları ile Greklerin geçmişleri ile ilgili olayları anlattıkları belgelerde bulabiliyoruz. Yunanlılar, Frig yayılmasını ünlü Troya (Troia, Truva) savaşından önceye alırlar (MÖ 1250). Ama Asur kaynakları, Friglerden, ilk defa MÖ 1160 yılında bahsediyor. Ünlü Troya kazılarından anlaşıldığına göre, MÖ 1050 yıllarında Tuna kökenli bir halk, Batı Antolia'da mevcuttu. Bu halk bir süre Balkanlarda oturduktan sonra Antolia'ya göç etmiştir. Bu göç, Troya'nın Aka'larca yıkılışından bir süre önce olmuş, sonra Troya yıkılıp, zayıflayınca, göçmenler, bölgeye yerleşip, kendi kültürlerini sürdürmüşlerdir. Herodot tarihinde derlenen bilgilere göre: *"Thrakya'dan gelen göçmen dalgaları, tek bir dalga şeklinde olmamış, dalgalar şeklinde olmuştur. Thrakyalılar (Thraklar) kabileler halinde hareket ediyorlardı. Her kabilenin kendi şefi vardı. Bu kabilelerin en çok bilinenleri, Brigler, Bebrikler (Bebrykler), Migdonlar (Mygdonlar), Dolionlar, Thinler (Thynler), Bithinler (Bithynler), Misler (Mysler) ve Maionlardır. Kuvvetli bir olasılıkla bizim Frigler (Brigler-Phrygia'lılar) dediklerimiz, Migdonlar, Bebrikler ve Dolionların bir karışımıdır. Antolia'ya batıdan göç eden bu Thrak (Thrak) kabileleri, önce Marmara denizi kıyıları ile İda (Kaz) dağı civarına, birbirlerine yakın ama ayrı ayrı yerleşmişlerdir. Bu*

46- Kaynak. Herodot tarihi. VII. Kitap, P.73, sayfa 359. RK.1983.

kabileler göçebe yaşamlarını sürdürüyorlardı."[47]

Frigler, MÖ dokuzuncu yüzyıl ile yedinci yüzyıllar arasında güçlü bir krallık olarak Antolia'nın siyasi ve kültür tarihine damgasını vurmuştur. Frig Krallığı'nın etki alanı, Ankara çevresi merkez olmak üzere, Halys Nehri'nin (Kızılırmak) doğusundan, kuzeyde Samsun'a; güneyde Niğde ve Elmalı Ovası'na; batıda Eskişehir, Kütahya ve Bandırma yakınlarına kadar yayılıyordu. Frigler buradan güney ve doğu yönde genişleyerek Antolia içlerine yayılmaya devam etmişlerdir. Yoğun Frig yerleşmesine sahne olan Orta Antolia'nın büyük bir bölümü de Antik Çağ'da Frigya Bölgesi olarak adlandırılmıştır. Kendi aralarındaki mücadelelerde, kaybeden kabile daha içerlere göçüyordu. Homeros'a göre, Troya savaşları sırasında, bir bölüm Frigler, Askanya (Askania, İznik gölü) gölü ve Sangarion (Sakarya Irmağı) çevresinde yaşıyorlardı. Zamanla, diğer Thrak kabilelerinin de baskısı ile Frigler yayıldılar ve içerlere doğru girmeye başladılar. Lidyalıların ataları Maion'lar Sardeis bölgesini ele geçirerek devlet kurdular. Frigler Antolia'nın içlerine yayıldıktan sonra, uzun bir süre daha göçebe hayatlarına devam etmişlerdir.

Friglerin Antolia'daki ilk yüz yılları hala büyük ölçüde karanlıktır. Gordion'da /günümüz Yassıhöyük Hitit yerleşmesi üzerinde bulunan ve Erken Demir Çağı'na (MÖ 1200-950 yılları) tarihlenen kalıntılar, ilk Frig göçmenlerinin MÖ XI. yüzyıla doğru günümüz Ankara-Polatlı yakınlarında daha sonra başkentleri olacak olan günümüz Yassıhöyük'e (Gordion) ulaştıklarını gösterir. Frigya Krallığı'nın başkenti, ünlü Gordion şehrinin kalıntıları; Ankara-Eskişehir karayolunun yakınında, Sakarya (Sangarios) ve Porsuk nehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları yerde, Polatlı'nın 18 km. kuzeybatısındadır. 1950 yılında Amerikalı Arkeolog Rodney S. Young başkanlığında Pensilvanya Üniversitesinden bir grupla arkeolojik çalışmalarını yürüttü. Friglere dair elimizdeki en geniş bilgiler bu ekibin çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Gordion'da (Yassıhöyük'te) Frig yerleşimi dönemi ise MÖ 1100 -300 olarak tespit edilmiştir. "*M.S. ikinci yüzyılda yaşayan Nikomedialı (İzmit) tarihçi Arrianos ve üçüncü yüzyılda yaşayan*

47- *Kaynak: "Eski Antolia Tarihi", sayfa.100, Editör: Prof. Dr. Kemalettin KOROĞLU, Antolia Üniv. 2011.*

Romalı tarihçi Justinus'un bizlere aktardığı bilgilere göre Frigler, Sangarios (Sakarya) Nehri'nin kıyısında, Gordion adındaki başkenti kuran toplumdu. Friglerin köy düzeyindeki yaşam biçiminden siyasal örgütlü bir devlet düzenine nasıl geçtiği ve geçiş aşamaları henüz tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, ilk aşamada merkezden yönetilen bir krallık yerine birçok beyliğin varlığı düşünülmelidir. Gordion'un önceleri bir beylik merkezi olduğu ileri sürülebilir."[48]

Antik Batı kaynaklarına göre merkezi Frig Devleti'nin ilk kralı, başkent Gordion'a adını vermiş olan bir Frig lideri Gordias'tır. Gordias'ın tarihi kişiliği ve yaşadığı dönemin siyasi olayları hakkında şimdilik herhangi bir bilgi yoktur. O, ününü oğlu Midas'a ve Gordion düğümü ile bağlayıp kent tapınağına adadığı kağnısına borçludur. Kral Midas'ın (MÖ 725-695/675) MÖ 709 yılında hâlâ Frig Krallığı'nın başında olduğunu belgeleyen Asur kaynakları dikkate alındığında Gordias'ın olasılıkla MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Frig tahtında egemenlik sürdüğü düşünülebilir. Gordias'ın ne zaman, nerede ve nasıl öldüğü bilinmez. Gordias'tan sonra Frig tahtına oğlu Midas geçmiştir. Midas'ın tahta geçmesiyle beraber Asurîlerle barış yaparak devletin Güneydoğu sınırlarını Toroslara kadar genişletmiş ve bu sınırları güvence altına almıştı.

Midas adlı bu Frig Kralı, Asur kaynaklarında Muşki adıyla geçen Friglerin kralı olup, *"Muşkili Mita"* adı ile tarihi bir kimliğe sahiptir. Asur yazılı belgelerine göre kral Mita-Midas, MÖ 717-709 yılları arasında Asurlu çağdaşı kral II. Sargon'a (MÖ 721-705) karşı bu bölgede bir güç birliği oluşturmuştu. Etki alanını Kilikya'nın kuzeyine Kuzeybatı Kürdistan Geç Hitit Beyliklerinden Karkamışlı Pisiris, "Kapadokya'dan" Taballı Ambaris, Atunalı Matti ve Urartu kralı I. Rusa ile yakın ilişkiler kurmuştu. Midas hakkında tarihî bilgiler içeren Antik Batı kaynakları ise onun egemenliğinden birkaç yüzyıl sonrasına aittir. Bu kaynaklara göre Kral Midas, ayrıca üzerinde oturup adalet dağıttığı, görülmeye değer güzellikteki Fildişi tahtını Yunanistan'daki Delfoi Apollon Tapınağı'na armağan ederek bir Aiol kenti olan Kyme'nin (Aliağa-Nemrut Kale) prensesi ile evlenerek Kıta Yunanistan'ı ile ilişkileri güçlendirir. Diğer yandan Midas, bir yandan

---

48- Kaynak: "Eski Antolia Tarihi", Aynı eser, sayfa 100.

Batı Kürdistan'da bulunan Urartu, Kuzey Suriye, Geç Hitit Devletler; Tabal, Maldia, Kargamiş ve Asur ile siyasi ve kültürel ilişkiye giren Ön Asya'nın batısında ortaya çıkan ilk kralı olarak haklı bir üne sahiptir.

Asur Kralı II. Sargon'un başkenti Khorsabad'taki Dur-Fiarrukin (günümüz Musul'un 15 km. kuzey doğusunda) sarayının duvarlarına yazdırdığı yıllıklardaki bilgiler bu siyasi ilişkilerin somut tanıklarıdır: *"Saltanatımın beşinci yılında Kargamışlı Pisiris, yüce tanrılara verdiği yemine karşı günah işledi ve Muşki ükesinden Mita'ya, Asur'a karşı düşmanca davranması için mesajlar gönderdi...; ....Taballı Ambaris, babasının sınırları dışında olan ve sınırlarını genişleten Hilakku ülkesi ile birlikte Urartulu Ursa (Rusa) ve Muşkili Mita'ya benim topraklarımı ele geçirmek teklifinde bulunmak için bir haberci gönderdi...."*[49] Bu krala dair aynı şekilde Geç Hitit bölgesi Tyana'da (Niğde/ Kemerhisar) bulunan ve üzerindeki yazıtta geçen Midas adından ötürü bu krala ait olduğu düşünülen bazalt taş, kralın Kilikya'nın kuzeyinde Toros'lardaki faaliyetlerinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Gordion'da saray alanında ve bazı tümülüslerde gün ışığına çıkartılan Doğu kökenli arkeolojik buluntular, aslında Friglerin MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren Geç Hitit Beyliklerinin ana yayılım bölgesi olan Güney Antolia ve Maldia, Muşki, Gurgum, Kargamış (modern Batı Kürdistan) ile ilişki içinde olduğunu gösterir. Kral Midas'ın, Asur kaynaklarından öğrendiğimiz bu bölgedeki faaliyetleri de daha önce kurulmuş olan politik ilişkilerin bir uzantısı olmalıdır. Kral II. Sargon'un, kendisine karşı gelen Geç Hitit Beyliklerini birer birer mektup göndererek onları egemenliği altına almasından sonra, doğudan Antolia içlerine ilerleyen Kimmer tehlikesi karşısında Kral Mita - Midas, II. Sargon ile dostluk anlaşması yaparak bu tehlikeyi atlatmayı düşünmüştür. Bunun için Asur sarayına iyi niyet elçileri ve hediyeler gönderir. Aslında bu anlaşma, bir bakıma kral Midas'ın Asur'un gücü karşısındaki boyun eğişidir. Asur kralı II. Sargon bu olayı yazdırmakla yetinmemiş, sarayını süsleyen duvar kabartmalarından birine kralın huzuruna çıkmak için sırtında taşıdığı armağanı ile bekleyen bir Frig elçisi betimlettirmiştir. *".... memurum Que (Çukurova bölgesi) yöneticisi, Muşki ükesinin Mita'sı ve onun üç bölgesine bir akın düzenledi. Onun*

49- Kaynak: "Eski Antolia Tarihi", Aynı eser, sayfa 102.

şehirlerini tahrip etti, yıktı ve yaktı. Çok sayıda ganimet aldı. Ve benden önceki krallara boyun eğmeyen Muşkili Mita, düşüncesini değiştirmeden, güneşin doğduğu denize, bana, destek, haraç ve hediyeler getirme teklifinde bulunan habercisini gönderdi."[50] II. Sargon'un Kilikya valisine yazdığı bir mektup ise, Midas'ın Asur için değerli bir müttefik olduğunu açık olarak gösterir. *"...savaş veya başka bir şey olmadan Muşkili bize söz verdi ve bizim müttefikimiz oldu... şimdi Muşkili bizimle barış yaptığına göre.....sen oradan bastıracaksın, Muşkili de öbür taraftan bastıracak ...."* II. Sargon ile Midas arasında yapılan bu anlaşma çerçevesinde Frig sarayında sürekli bir Asur elçisinin bulundurulduğu anlaşılmaktadır: *"...ben sana Muşki'lerin huzurundan habercinin ilişkisini kesmemesini söylemek için yazıyorum...."* [51] Bu tarihten sonra Asur kaynaklarında Muşkili Mita - Midas ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

MÖ 700 yıllarına doğru, Kafkaslar üzerinden Urartu'ya giren Doğu Aryan soylu Kimmerlerin, önce bölgedeki Urartular'ı güçsüzleştirdikten sonra Kızılırmak boylarına kadar gelmeleriyle Frig siyasi egemenliği bozulur. Frig-Kimmer savaşı sonunda Frigya tamamen tahrip olur. Kral Midas yaşanan bu hezimet üzerine yaşamına son verir (MÖ 676). Batıya kaçan Frigler, küçük beylikler halinde bir süre daha varlıklarını sürdürürlerse de zamanla Lidyalıların egemenliğine boyun eğerler. Midas'ın ölümü hakkında Asur belgelerinde bilgi yoktur. Buna karşılık Geç Antik Çağ kaynaklarında, Midas'ın ölüm yılı olarak MÖ 696 ya da 675/674 yılı verilir. Ünlü Amasyalı coğrafyacı Strabon (MÖ 64 - MS 24) ise Midas döneminde Frig ükesine Kafkasya üzerinden gelen Kimmer boyları tarafından istila edildiğini ve Midas'ın bu felaket karşısında boğa kanı içerek yaşamına son verdiğini anlatır. Frig - Kimmer mücadelesi ile ilgili ayrıntılı yazılı belge olmaması yanında Gor-dion'daki arkeolojik kazılarda belirlenen büyük yangının -eski görüşlerin aksine- Kimmerlere mal edilmemesi Midas'ın sonu ile ilgili belirsizliğin sürmesine neden olmuştur. Frig Krallığı'nın politik gücünün nasıl ve ne zaman sona erdiği de pek açık değildir. Arkeolojik buluntular, MÖ 7. yüzyılın sonlarında başkent Gordion'da istikrarın ve zenginliğin devam ettiği yönündedir.

50- Kaynak: "Eski Antolia Tarihi", Aynı eser, sayfa 103. II.

51- Kaynak: "Eski Antolia Tarihi", Aynı eser, sayfa 103.

Öyleyse Herodotos'un bildirdiği gibi Frig Krallığı, Lidya kralı Alyattes'in MÖ 590 yılındaki Kızılırmak seferine değin hâlâ bağımsızlığını koruyordu. Ancak ne Doğu ne de Batı kaynaklarında Midas'ın halefleri hakkında açık bir kayıt yoktur.

Frigya Bölgesinin MÖ 6. yüzyıl sonrası Doğulu ve Batılı Aryanların karışımını en iyi temsileden buluntusu Daskyleion (modern Bandırma Kuş Cenneti) kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Daskyleion Antolia tarihi coğrafyasında yeni bir sayfa açtı. Friglerin yaşadığı bu yer, efsanevi Lidya kralı Daskylos'un gelmesiyle Daskyleion (Daskylos'un yeri) adını aldı. Daskylos, MÖ 7. yüzyıl başlarında hanedan kavgaları nedeniyle Lydia'dan sürgün edildi ve Damaskuslu (Şam) Nikolaos'a göre, bu kral Hellespontine Phrygiası denilen bölgeye yerleşti. Antik yazarlar, o zamanlar bu bölgede *Aphnitis Limne* adlı bir gölden ve göl kıyısındaki *Aphneion* adlı bir yerleşimden söz ediyor. Yerleşim sonradan *Daskyleion* adını alınca, göl de *Daskylitis Limne* (bugünkü Bandırma Kuş Gölü) olarak anılmaya başladı. MÖ 6. yüzyıl başlarında Lidya egemenliği altına giren Daskyleion, Pers/Akhaimenidler'in Antolia'ya gelişleri ile MÖ 547 yılında satraplığa dönüştü. Alman Arkeolog *Kurt Bittel ve Biyolog Curt Kosswig'in* yaptığı keşifler, Kuş Gölü kıyısında ve Ergili Köyü yakınında yer alan bugünkü Hisartepe'nin Pers Satraplık Merkezi; göl çevresinin de satraplığın Paradeisos'u (Satrapların Av ve Park Alanı) olduğunu ortaya koyuyor. Daskyleion'un kozmopolit yaşamının o dönem bu topraklarda kullanılan dile de yansıdığı anlaşılıyor. Çünkü burada Frig dilinden başka Lidce, Eski Yunanca, Aramca, Ariyaca/ Eski Med-Pers dili ve Eski Babil dillerinin de konuşulup yazıldığını gösteren buluntular var.

MÖ 585 yılında Medler ile Lidyalılar arasında yapılan Kızılırmak Barışı'ndan sonra Kızılırmak Nehri'nin doğusunda kalan topraklar Medlerin denetimi altına girmişti. Batıda kalan büyük kesim ise Lidya egemenliği altındaydı. Herodot tarihinde bazı hikâyeleşmiş olaylar içinde Frig Kralı Midas'ın soyundan gelen bazı Frig prenslerin hikâyeleri vardır. MÖ 6. yüzyılın ilk yarısı içinde yaşayan son Frig kral sülalesi için *"Midas, Gordios ve Adrastos"* sıralamasını vererek Frigli prens Adrastos'un Lidya kralı Kroisos'a sığındığını; bu prensin *"Midas oğlu Gordios'un oğlu"* olduğunu bildirir. Bu hikâyeye göre; Sardes

Lidya kralına sığınan bir Frigya soylusu olan, Adrostos, *"Midas'ın oğlu Gordias babam olur."* der.[52] Adrastos'un Kroisos'a sığınması Friglerin Lidya Krallığı'nın denetimi altına girdiğini işaret eder. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Frigler Kimmerlerin saldırısı sonrası küçük prenslikler halinde yaşamışlar. Lidyalıların denetimine zamanla girmişlerdir.

FRİGCE DİLİ VE YAZISI

Gordion'da Frig Dönemi M.Ö.1000 yıllarında başlar ve muhtemelen MÖ 4. yy sonlarına kadar sürer. Hititçe'den oldukça farklı bir Hint-Avrupa dili kullanmış olan Friglerin Antolia'ya, Güneydoğu Avrupa'dan göç ettiklerini destekleyen bir unsur da, dillerinin Yunanca ve belki de Thrakyalıların kullandığı dil ile benzerlikler göstermesidir. Friglerin Hint-Avrupa karakterli, Thrak ve Eski Yunanca ile ilişkili dilleri vardı. Gordion'da saptanan Frig diliyle yazılmış en erken yazıtlar MÖ sekizinci yüzyıl başlarına tarihlenir. Frigce ile Makedonca arasında yakın benzerlikler bulunmuştur. Frigce ile eski Yunanca arasında da benzerlikler varsa da bunlar Makedonca ile olan benzerlikler kadar değildir. Frig dili ise, bir Hint– Avrupa Batı dili olarak, Antolia'nın kendinden önceki Hint–Avrupa dillerine (Hititçe, Luvice ve Palaca) oldukça uzaktır. Bu dil zaman içinde Yunanca ile karışarak, MS 300 yıllarına kadar Antolia'da yaşamıştır. Büyük İskender Küçük Asya'yı ele geçirdiğinde bölge Yunanca konuşuyordu.

MÖ 547/46 yılında Lidya Krallığı'nın yıkılmasıyla birlikte Frigya toprakları, ikiyüz yılı aşkın bir süre Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş, Kapadokya, Paşagonya ve Hellespontos ile birlikte Büyük Frigya Satraplığı'na bağlanmıştır. Yerli halk, Pers egemenliği döneminde büyük ölçüde geleneksel yaşam biçimini ve kültürlerini devam ettirmiştir. Fakat iki yüz yıl içinde Doğu Aryan Medo-Pers kültürü ile her alanda bir karışımı bölge halkı ile yaşamıştır. Antolia'daki Doğu Aryanların bu egemenliği sadece askeri değildir. İran'dan Ege kıyılarına nüfus hareketleri de gözlenir. Bu göçler askeri garnizon çevreleri ve

52- *Kaynak: Herodot Tarihi, 1. Kitap, p 35, sayfa 31 RK.1983 İst.*

Perslerin lojistik bölgeleridir. Nitekim Ege kıyılarında sınırlı da olsa birçok yerin adı Ariyaca/İrani dilinde olduğuna dair işaretler var. Çünkü bu adlar ifadede belli bir değişime uğrasa da Aryan uygarlığına ait dilsel kimliğinden pek bir şey kaybetmemiştir. Birkaç örnek verirsek: Germiyan, Putya, Rutya, Gonia, Mirina, Gıran, Gerdun, Diyare vs.

İskender egemenliğini takip eden Helenistik Çağ'da Helen kültürü, Helen tarzı yaşam biçimi yayılmış, yerli diller, gelenekler yerini bu akıma bırakmıştır. Bununla birlikte köklü Frig kültürünün etkileri bölgede Roma döneminin sonlarına, hatta Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.

Frigya'nın iki önemli merkezi vardır: Siyasal merkez olarak *Gordion*, diğeri dini merkez olan *Midas*. Eski Frig dili ve yazısı en azından MÖ 4. ve 3. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Frig yazılarını günümüz etrafında, Kastamonu'da bulmaktayız. Bunlardan bir kısmı eski Frigce yazıtlardır ki, MÖ 800 ila Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Kızılırmak 400 yılları arasını kapsamaktadır. Diğer bir kısmı Roma İmparatorluğu çağında yazılmıştır. MÖ 800 yıllarında benimsedikleri alfabe elimizdedir, ama okunsa bile anlaşılamamaktadır. Frig alfabesi MÖ 500 yılına kadar kullanıldı. Alfabe olarak Frig alfabesi Lidya, Karya ve Likya alfabelerine büyük benzerlik göstermektedir.

Alfabe ve yazım tekniği bilindiği gibi Ön Asya'da Sümer ve daha sonra Mısır kökenlidir. Alfabeyi ve yazıyı en geliştiren ve Ön Asya'da yayanlar ise Semitik Ârâmiler ve Asurlîler olmuştur. MÖ 1300'lerden sonra bu rolü bölgede Semitik Ârâmiler, Fenikeliler oynayacaktır. Öyle ki MÖ 1000- 800 yılları arasında Sami Ârâmi kökenli Geç Hitit Devletcikleri ve Fenike bu alanda çığır açarlar. Hatta dil uzmanları yetiştirerek, yetişen dil uzmanı ve bürokrat bu kâtipleri bölge devletlerine ihraç ederler. Fenikelilerin deniz aşırı tüccar nitelikleri bu işi kolaylaştırır. Kuzeybatı Suriye ise karasal alanda Ön Asya'nın ticaret merkezidir. Bütün Akdeniz halkları; Antolia, Yunan yarım adası ve adalar onlardan alfabe ve yazım tekniğini almışlardır. Tersten Yunan kolonileride doğu Akdenizde Fenikelilerin bu niteliğinden faydalanmışlardı. Ön Asya devletlerinin dış resmi yazışma tarzı ve dili Ârâmice olmuştur. *"Friglerin, Fenikelilerin alfabesinden ve yazım tekniğinden alınmış, Eski Yunan, Lidya ve Likya alfabesine benzeyen Frig alfa-*

besi 19 harften oluşmaktaydı. Çoğunlukla soldan sağa, az sayıda sağdan sola ya da Eskiçağ yazıtlarda yazının bir satırı soldan sağa, sonraki satırı sağdan sola yazılımında kullanılan boustrophedon stilde yazılmış olan bu yazıtlar çok kısa ve sayıca azdır. Bunlar, kaya anıtları, nişler, sunaklar, mühürler ve çanak çömlekler üzerine kazınmıştır. Yazıtların birçoğunda aynı sözcük ya da sözcük grupları tekrarlanmıştır. Ayrıca günümüze kadar bu dilin çözümüne katkı yapacak çift dilli (bilingual) bir yazıt (Frigce ve çözülmüş bir başka dil) bulunamamıştır. Bu nedenlerle Frig yazısı okunabilmekle birlikte henüz tam olarak çözülememiştir. MÖ üçüncü yüzyılın başına kadar kullanılmış görünen Frig yazısının bu erken biçimi Frigce yazım tarzı ile Paleo-Frigce (Eski Frigce) olarak adlandırılır."[53] Frigce yaklaşık 500 yıllık bir suskunluktan sonra MS ikinci - üçüncü yüzyıllarda bölgede yeniden ortaya çıkar. Roma Dönemi'ne ait olan bu yeni biçimi Neo-Frigce Yunanca yazıldığı için Yeni Frigce olarak nitelenir

YAŞAM VE SANAT

Friglerin yaratmış olduğu köklü kültürün çeşitli etki ve izleri, Eski Antolia'nın kültür ve sanatında Antik Çağ boyunca devam etmiştir. MÖ 1V. Yüzyıl sonrası bölgeye egemen olan Doğu Aryanlar Med-Pers İmparatorlukları zamanla bölgenin kültürü ile bütünleşmişlerdir. Bu ilişki neticesinde Doğulu Aryanlar Frig medeniyetini Helen kültüründen çok önce Antolia içlerine, Kürdistan'a ve İran'a taşımışlardı. Frig kültürüne bu nedenle burada geniş yer verdik. Tarih olarak yaşadığımız yüzyıla kadar Doğu ve Batı Aryanların bu kaynaşmış ilişkisi bir daha Ön Asya'da görülmez. Doğu Aryanların Batı Aryanlardan etkilenmesinin nişanesi ünlü Persopolis sarayıdır.

Göçebe olan ilk Frigler Antolia'ya geldikten sonra zamanla basit köy düzeyinde bir yerleşik yaşam sürdürmüşler. Merkezleri Gordion'da küçük bir alanda ortaya çıkarılabildiği için detaylarını tam olarak bilemediğimiz köy niteliğindeki bu ilk Frig yerleşmesinde halk, Gordion saray kalesi çevresindeki köylük alanlarda; çamur sıvalı, ağaç dallarından yapılmış duvarlara sahip, yarı yarıya toprağa kazılmış

53- *Bkz. arkeobilgi.blogspot.com/2014/10/frig-ve-lidyallarda-dil-ve-yaz.html.*

çukurlar içindeki ilkel konutlarda barınmaktaydılar. *"Tek ya da çok odalı olan bu yapıların içinde ocak, fırın ve hububatın saklandığı depo çukurları vardı. Konut ve açık alanlarda ele geçen el yapımı, koyu renkli kaba çanak çömleklere daha sonraları eklenen elde ya da çarkta yapılmış devetüyü renkli çanak çömlekler, sürdürülen basit gündelik yaşamın somut kanıtları idi. Bu çanak çömlekler, Yunan avadanlıklarıyla genel benzerlikler taşımaktadır. MÖ dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde bu yerleşim tarzı, Orta Antolia'da kendi dönemi için benzeri olmayan anıtsal planlı bir yerleşmeye dönüşmüştür."*[54]

Geç Hititler döneminden Ârâmi tarzı Kuzey Suriye'deki Kargamış ve Sam-al/ Zincirli kazı bölgelerinden de en iyi şekilde bilinen, aynı şekilde Frig başkenti Gordion kalesinde gördüğümüz kabartma desenlerle oyulmuş bir dizi dikili taşlar, büyük olasılıkla Frig Kalesi'nin bu ilk aşamasına aittir. Bir veya daha çok anıtsal binalar için temel teşkil eden bu dikili taşlar, mimari kullanımları ve yontma tarzlarıyla kuzey Suriye, Neo-Hitit dünyası ve Orta Antolia'nın doğu kısmı (Tabal) ile yakın ilişkileri göstermektedir. Anlaşılan Frigler öncelikle Antolia'daki Luvi, Hitit, Mitanni-Hurri ve Suriye'deki Sami medeniyetinin kopyacılarıydı. Fakat zamanla kendi hünerlerini de bu mimariye katarak sahalarında sıçramalı yaratıcı bir gelişme göstereceklerdi. Batının mimari alandaki gelişiminin ilk öncüleri olacaklardı. *"Frig sanatının MÖ dokuzuncu yüzyıldan MÖ beşinci yüzyıla kadar süreklilik gösteren en belirgin ve belirleyici özelliği geometrik motiflerden oluşan bezeme kompozisyonudur. Taş ve ahşap oymacılığından çakıl taşı taban mozaiklerine, madeni eşyalardan pişmiş toprak mimari kaplama levhaları ve çanak çömleğe, kilim ve halılarda kullanılan bütün sanat eserleri üzerinde çok yaygın olan bu bezeme biçimi tamamen Friglere özgüdür. Frig sanatında insan figürleri azdır. Öykücü anlatım ise yok denecek kadar enderdir."*[55]

Frig sanatının en erken gelişmeye başlayan dallarının başında mimari gelir. MÖ dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı içinde Gordion'da ilk anıtsal yapılar inşa edildiğinde, bu yapıların bazıları Geç Hitit kentlerindekileri çağrıştıran kabartmalı taşla süslenmiştir. İlk örnekleri Hitit

---

54- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa.107, Editör: Prof. Dr. Kemalettin KOROĞLU Antolia Üniv. 2011

55- Eski Antolia Tarihi, sayfa. 107, Aynı Eser.

İmparatorluk Çağı'nda Orta Antolia'da çıkan kaya mimarlığı Frig mimarlığının da özüdür. *"Frigler tamamen kendi yaratıcı güçlerinin ürünü olan beşik çatılı kaya anıtları ile aslında geleneksel Frig ahşap mimarisini ana kayaya işleyip ölümsüzleştirmişlerdir. Ahşap işçiliği ve mobilyacılık Friglerin en özgün sanat dalını oluşturur. Zengin ormanlardan elde edilen kereste, Frig sanatkârlarının elinde mimariden mobilyacılığa kadar birçok alanda büyük bir hünerle şekillendirilmiştir. Kereste cinsleri arasında siyah çam, özellikle tümülüslerin mezar odalarının yapımında, şimşir, sedir, ardıç, ceviz, porsuk ağacı mobilyacılıkta kullanılmaktaydı. Çivi kullanılmadan, geçme olarak birbirine ustaca tutturulmuş masalar, sehpalar, iskemle ve servis masaları geometrik bezemeli oyma ve kakmalarla süslenmişti. Kemik, fildişi, bronz ve taştan yapılmış olanlar dâhil olmak üzere pek çok malzeme yeni Frig kalesiyle bağlantılıdır. Büyük olasılıkla kuzey Suriye'den gelen fildişi ise her zaman ithal edilen bir mal olmuştur. Kemik ve fildişi parçalarının bir kısmı, kakma işçiliğinde daha büyük parçalarda, muhtemelen mobilyalarda kullanılmıştır. Mobilyalarda görülen fildişi kakma plakalar doğu kökenli model olmakla birlikte üzerleri yerli Frig stilinde işlenmişti. Fildişi işlemeciliği, daha çok mobilyacılıkla bağlantılı olarak gelişmiş bir sanat koluydu. Frigler ahşabı aynı zamanda heykel ve kabartma olarak da yontmuşlardı. Bu alandaki ustalık günümüze kadar bölgede kullanılagelen bir iş durumundadır."* [56]

Taşı kolaylıkla biçimlendirip üstün mimarlık eserlerine dönüştüren sanatçılar, aynı başarıyı kabarma ve heykel sanatında göstermişlerdir. Kaya anıtları ve mezarların cephesinde görülen anıtsal ölçekli kabartmalar, ele geçen tanrıça heykelleri ve yapıları süsleyen kabartma bezemeli eserler Frig heykel sanatının ulaştığı başarıyı açık olarak gösterir. Bunlarda esin kaynağı Geç Hitit sanatı olsa da, yapılış tarzları oldukça farklı olup tamamen Frig özelliklerini yansıtmaktadır.

Bu tarihlerde, Friglerin başkent olarak kullandıkları"Gordion Kalesi" saray yapımı olarak mimaride Antolia'da bir ilktir. Bu sarayda; *"..bir duvar ile ayrılan iki büyük avlu "Saray bölgesini" oluşturmaktadır. Avlular, bugün geniş merkezi bir hol veya bir giriş ya da bir taraçadan oluşan bir yapı çeşidi ile çevrelenmiştir. Saray kerpiç ve*

56- Eski Antolia Tarihi, sayfa. 108, Aynı Eser.

ahşap kullanılarak inşaa edilmiştir. Duvarlar taştan inşa edilmiş olsa de benzer bir ahşap iskelete sahiptir. Binanın, çoğunlukla geometrik desenli, çakıl taşı mozaik bir zemini vardır; bu zemin, kendi çeşitleri arasında bilinen en eski çakıltaşı mozaik örneğidir. Asıl mozaik kalıntıları müze dışında sergilenmektedir.[57]

Onların mimarideki bu hüner ve ustalıkları zamanla bölge devletleri tarafından bilinir. Pers İmparotoru Büyük 1. Dara bu muhteşem sarayı görmüş olması gerekir. Çünkü ünlü Persopolis şehrinin yapımında Frig ustalarını (MÖ 522-486) kullanmıştı. *"Demir Çağı"* ifadesi aletlerin ve diğer uygulamaların yapımında demirin bronz yerine tercih edilen madde haline gelmesini belirtmektedir. Frig kalesinin yanmış binalarının, bronz aletlerin azlığına karşın nitelik ve nicelik bakımdan bol miktarda demir malzemeye sahip olması, Gordion'un tamamı ile Demir Çağı'na tarihlenmesinin kanıtıdır. Friglerde madencilik en gelişmiş endüstri dallarından biridir. Maden sanatının en dikkat çekici ürünleri ise tunçtan yapılmıştı. Omfaloslu kâseler (göbekli taslar), kazanlar, kepçeler, testiler, kemerler, Tunç, altın ya da gümüşten yapılmış, giysi uçlarını tutturmaya yarayan veya süs amaçlı kullanılan bir tür çengelli iğne fibulalar Friglerden başka, büyük ölçüde zengin Yakındoğu saraylarında Asur, Urartu, Geç Hitit soyluları tarafından da sevilerek kullanılıyordu. *"Daha sonraki zamanlarda, Frigler dokuma üretimlerinden dolayı Yunanlılar ve Romalılar tarafından iyi biliniyorlardı. Dokumacılık Frig sanatının özgün olduğu bir daldı. Yün ve moherin yanında keten ve kenevirden yapılmış dokumalardan günümüze ulaşan çok az sayıdaki örnekte bezemeler yine geometrik motiflerden oluşmaktaydı. Tümülüslerde mezar odalarının duvarlarına asılmış ve yerlere serilmiş keçe ve kumaşlara ait izler de bu dokumacılık belgelenmiştir. İşte bu yüzden, Frig evlerinde geniş kapsamlı dokuma imalatı alanları görmek özellikle ilginçtir. Kilimin dönüşleri ipliğin yünden yapılışının açık kanıtıdır. Sıra halinde düşmüş olarak bulunan pişmemiş kilden dokuma tezgâhı aletleri, dokuma tezgâhlarının binanın içerisinde nerede durduklarını gösterir. Ayrıca tezgâhları işletmek için ağırlıklar, kemik mekikler ve dikiş için demir iğneler mevcuttur."*[58]

Friglerin en önemli geçim kaynakları hayvancılık ve tarımdı. Hatta

---

57- Kaynak: Gordion müzesi-Ankara

58- Kaynak: Gordion müzesi-Ankara.

bununla ilgili kesin kanunlar koymuşlardır. Öküz kesmenin ve saban kırmanın cezası ölümdü. Ayrıca ekili araziye zarar vermenin cezası da ağırdı. En büyük gelirleri tarımdan olduğu için o konuya çok önem vermişlerdir.

Gordion'a Yunan dünyasından ithal olarak gelen malzeme arasında çanak çömlekler de vardır. Korint, Evia (Euboia) ve Doğu Yunanistan'dan gelmiş, şimdiye dek bilinen ilk malzemeler MÖ 8. yy sonlarına rastlar. Yunanistan'la diğer bir ticari bağlantının göstergesi, esas olarak şarap taşımacılığında kullanılan taşıma amforalarıdır. Bu tür amforaların Gordion'da bulunan ilk örnekleri MÖ 6. yy'ın başlarına rastlamaktadır. Daha sonraları Gordion sakinleri yeni Frig kalesinin ömrü boyunca ve Helenistik Dönemde (MÖ 3. ve 2. yy) Batı Antolia ve adalarda üretilen şarabın tadını çıkartmışlardır.

TOPLUM YAPISI

Frig toplumunu ve bu toplumun yarattığı uygarlığı anlamamıza *Homeros, Herodotos, Strabon, Plinius* gibi Eski çağ yazarlarının vermiş olduğu bilgiler ve arkeolojik kazılarla gün ışığına çıkan buluntular yardımcı olur. İlkçağ tarihçilerinin onlar için yorumları çelişiktir. Homeros'a göre Frigler *"savaşa girmek için yanıp tutuşan"* bir kavimdir. Strabon, onların *"barışsever"*, Arrianos *"çok mutlu insanlar"* olduğunu belirtir. Antik Çağ dünyasında ün salan Friglerin müzik ve dansta gösterdikleri üstün performansı ise Athenaeus şöyle anlatır: *"... Frigya kavalını işitmiştim.....Juba'nın dediğine göre bu kavallar Frigyalıların bir keşfidir."*[59]

Homeros ve Herodotos, Frigya'nın ormanlar, otlaklar, hayvan sürüleri ve toprak ürünleri bakımından zenginliğinden bahseder. Bu nedenle Frig nüfusunun büyük bir bölümünün tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü sınıfından oluştuğu anlaşılabilir. Arrianos'un kral Midas'ın babası Gordias için *"çok eski zamanlarda Frigya'da yaşayan fakirin biriymiş. Ekip biçtiği bir tarlası, iki çift öküzü varmış..."* şeklindeki anlatımı, Frig yönetici sınıfının bile köy kökenli olduğu

59- Acaba bu Kaval, kendileri de Friglerin bir boyu olan Ermenilerin ünlü Duduk adlı çalgı aleti miydi?

konusunda bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Frig devletinin, merkeze bağlı beylerin etrafında toplanmış, ayrı bölgelerde hüküm süren, feodal yapıda olduğu söylenebilir.

Frig ülkesinde, tarım ve hayvancılıkla geçinen köylü sınıfının yanında madencilik, ahşap işçiliği, dokumacılık, seramik gibi farklı endüstri kollarında çalışan zanaatkârlar ve tüccarların varlığı bilinmektedir. Kent niteliğinde büyük yerleşmelerde ise merkezi yönetimden sorumlu bürokratlar ve rahipler ayrı birer sınıfın temsilcileriydi. Kazılarda çıkan buluntular hem Eskiçağ yazarlarını doğrulamakta hem de eksik kalan bilgileri tamamlamaktadır. Gordion'da ele geçen madeni at koşum takımları ile fildişi levhalar üzerindeki avcı ve süvari betimleri, Pazarlı ve Burdur/ Düver'de bulunan piyade betimli mimari kaplama levhaları Friglerin savaşçı yönünü vurgular. Gordion Müzesi'nin vitrinini süsleyen bir çömlek parçası üzerine boya ile yapılmış halay çeken kızlar, Boğazköy'de bulunan, çifte kaval ve lir çalan iki müzisyenin eşlik ettiği Ana Tanrıça heykeli müzik ve dansın Frig yaşamında oynadığı rolü yansıtan önemli buluntulardır. Friglerde daha çok madenciliğin etkisinde gelişmiş bir çanak çömlek sanatı vardır. Frig ülkesinde, Kızılırmak Nehri'nin batısında ve doğusunda farklı teknikte üretimde bulunan atölyeler bulunmaktaydı. *"Batıda daha çok metalik parlaklıkta gri ve siyah renkli kaplar üretilirken doğuda Boğazköy, Alişar ve Pazarlı gibi merkezlerde çok renkli bir bezeme anlayışı egemendi. Daha çok hayvan motiflerin ağırlıklı olduğu bezemelerde geyik figürleri belirlenmiş, içleri tarama çizgiler ile doldurulmuş aslan, dağ keçisi, kartal ve boğa figürleri yaygın olarak kullanılıyordu. En belirgin motif ise kap yüzeylerindeki boş alanları dolduran pergelle çizilmiş tek merkezli dairelerdi. Testiler, maşrapalar, süzgeçli akıtacağı olan bira kapları, hayvan biçimli özel kaplar, madeni kapları taklit eden makara kulplu testiler Frig çömlekçiliğine özgü belirgin kap formlarıydı."*[60]

60- *Kaynak: Gordion müzesi-Ankara*

DİN

Frigler de Hititler gibi çok tanrıya inanırlardı. Dinlerine göre Kibele bereket ve toprak tanrıçasıdır. Frig yazıtları ve sanat eserleri, birbirini onaylar şekilde Friglerce "Matar" (Ana) olarak tanımlanan tanrıçanın, Ana Tanrıça olduğunu ortaya koymuştur. Bu tanrıçaya Hitit-Luviler "Kubaba", Yunanlılar "Meter Megale" ya da "*Kybele*", Romalılar ise "*Magna Mater*" (Büyük Ana) derlerdi. Paleo - Frigce yazıtlarda "Matar Areyastin" veya "*Matar Kubileya/ Kubeleya*" olarak da geçen bu tanrıça, Frig sanatında betimlenen tek tanrıçadır. Bu betimlerde tanrıça başında yüksek başlığı (polos), belden kemerle sıkılmış uzun elbisesi, göğüs hizasında kolları dirsekten bükülmüş, ellerinde kâse ve yırtıcı bir kuş tutan olgun bir kadın şeklinde gösterilmiştir. Bu tanrıça adı günümüzde Batı Kürdistan Kurmanç Kürdlerinde anne-dişi kadın anlamında "*Mak*" sözcüğü şeklinde hala kullanılır.

Tanrıça Matar, Frig toplumu için yaşamın kaynağı, doğanın, doğurganlığın, bereketin kendisidir. Tohumun toprakla hayat bulmasını kadının doğurganlığı ile bağdaştıran Ana Tanrıça inancı, Antolia topraklarında köklenen ve MÖ yedinci bin yıldan itibaren çağlar boyunca adeta genetik bir inanç olarak nesilden nesile, toplumdan topluma geçen güçlü bir inançtır. Frigler de bu ortak paydadan kendine düşeni almış, adeta tek tanrı gibi taptıkları Ana Tanrıça Matar'a güçlü duygularla bağlanmışlardır. Bir doğa tanrıçası olan Matar'a adakta bulunulan kutsal alanlar, kent dışında, su kaynakları ve verimli tarlaların yakınlarındaki kayalık yerlerde kurulmuştur. Otantik Frig dininin günümüze ulaşan gelenek ve kanıtlarını oluşturan buayinleriişleyen ana kayaya oyulmuş fasadlar (işlenmiş cephe), basamaklı sunaklar ve nişlerden oluşmaktadır. Hepsi birer açık hava tapınağı olan bu anıtlar Frig vadilerinde yoğundur. Friglerde ölülerin toprağa gömülmesi/inhumasyon ve ölülerin yakılarak bir kap içerisinde küllerinin gömülmesi/kremasyon olmak üzere iki tip ölü gömme geleneği uygulanmıştır. MÖ VII. yüzyılın içinde Friglerde yeni bir ölü gömme geleneği olarak kremasyon gömüler başlar. Bu gelenekte cesetler yakılır. Küller bir kabın içinde veya doğrudan mezar çukuruna yerleştirildikten sonra üzerine toprak yığılarak tümülüs mezarlar oluşturulur. Frig

soyluları, ya tek başına Kral ve soylu kişiler için yapılmış, çoğu kez altında ahşap ya da taştan bir mezar odası bulunan tepe şeklinde yığma toprak ya da taş mezar anıtı olan tümülüs mezarlara ya da aynı aileden kişilerin kullandığı kayalara oyulmuş oda mezarlara gömülmüşlerdir. Antolia'da daha önce uygulanmayan tümülüs mezar geleneği, ilk kez Frigler tarafından Thrakya ve Makedonya'dan Antolia'ya getirilmiştir. Bu tip mezarlar, MÖ ikinci binyıldan beri Doğu Avrupa ile Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki toplumlar tarafından yapılmaktaydı. Tek kişi için yapılan tümülüslerde mezar odası ahşaptan bir oda, bazen de toprak altına açılmış basit bir çukur şeklindedir. Ölü ve mezar hediyeleri oda içine yerleştirildikten sonra, bir daha açılmamak üzere mezarın üzerine taş, çamur, toprak, nadir olarak da küçük taş yığılarak tepe görünümünde bir yükselti oluşturulmaktadır.

Başkent Gordion, tespit edilen 100 kadar tümülüs ile sayısal bakımdan Frig tümülüslerinin en yoğun bulunduğu merkezdir. Bunlar içinde en görkemlisi bir zamanlar ünlü kral Midas'a atfedilen ancak son yıllarda kral Midas'ın babası Gordias'a veya büyükbabasına ait olduğu düşünülen, 300 m çapında, 53 mt yüksekliğinde Büyük Tümülüs'tür. MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına tarihlenen tümülüste yığma toprak tepenin altında ahşap bir mezar odası bulunmaktadır. Odada ahşap bir lahit içine yatırılmış 65 yaşlarında bir erkeğe ait iskelet ile çok sayıda ahşap ve tunçtan yapılmış mezar armağanları bulunmuştur. Kayalara oyulmuş oda mezarlar, çoğunlukla Frig kalelerinin ya da yakın çevresindeki kayaların yerden ulaşılması güç ve dik yüzeylerine oyulmuştur. Aile mezarı olarak kullanılan bu tür odaların içi, ahşabın bolca kullanıldığı Frig konutlarının iç mimarisinin kayaya yansıması olarak tanımlanabilir. Köhnüş Vadisi'ndeki Aslantaş Mezarı bu tür mezarlardan en tanınmış olanıdır. Köhnüş Vadisi'ni batı ve güney yönden sınırlayan yüksek kayalıklarda 39 adet kaya mezarı daha vardır. Burası bilinen en büyük Frig kaya mezarı nekropolüdür. Aynı kaya mezarlar doğuda Muşki Bölgesinde Sivas Kangal Akçamağara'da ve Urmiye'de Med kralı Fertiteşe ait bire mezar olduğu bilinmektedir.

LİDYA / LYDIA (MÖ 680-546)

Ön Asya'nın en batı kıyılarındaki Lidya'nın tarihi dönemleriyle ilgili olan yazılı kaynakların başında eski Yunan diliyle yazılmış olan antik edebi eser yazarları gelmektedir. Bunlardan ilki ve bize en fazla bilgi vereni, MÖ beşinci yüzyılda yaşamış olan Bodrum'lu (eski adı Halikarnassos) tarihçi Herodotos'un *Histories* adlı eseridir. Ayrıca Atinalı tarihçi Thukidides, Ksenophon ve Amasyalı Strabon gibi Antikçağ yazarları Lidya hakkında önemli bilgiler verirler. Lidya'nın tarihi dönemlerinin aydınlatılmasına Lidyalıların kendi dillerinde, yani Lidce olarak yazılmış yazıtlar az da olsa katkıda bulunur. Lidya Krallığı'nın çağdaşları olan Asur ve Mısır devletlerinin yazılı belge arşivlerinde de Lidya ile ilgili bazı kayıtlar saptanmıştır. Lidya'nın Pers hâkimiyeti ve sonrasına ilişkin olarak eski Persçe, Aramca ve Babilce yazıtlarda da kayıtlar vardır.

Bu yazıtlarda "*Lydia*" (Lidya) adının MÖ 12. yüzyıldan itibaren hüküm sürmeye başlamış olduğu söylenen Atyadlar Hanedanı'nın ikinci hükümdarı Lydos'tan türediği anlatılır. Lidya batıda İyonya (Ionia) ve Aiolis, doğuda Frigya, güneyde Karya (Karia), kuzeyde Mysia ile komşudur. Küçük Menderes (Kaistros) ırmağı ile Gediz (Hermos) vadilerini içine alan bu bölgeye MÖ 7. yüzyıl başlarından itibaren Lydia (Lidya) denilmektedir. Örneğin yedinci yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Lidya kralı Gyges'in çağdaşı Asur Kralı Aşurbanipal'a ait Asurca çivi yazılı belgelerde bölgeden "*Luddu*" (Lidya) diye söz edilmektedir.

MÖ üçüncü binyılın son yüzyılına doğru göç ederek Antolia'ya geldiği bilinen Hint-Avrupalı Batılı Aryan kavimler, Antolia'nın demografik yapısını büyük ölçüde değiştirdiler. Yeni kavimlerden birisi Orta Antolia'daki Hatti ülkesini istila eden ve kendilerine *Nesili* diyen Hititler, bir diğeri Hitilerden de önce bölgeye gelmiş, Antolia'nın güney batı kesimlerini iskân eden Luvilerdi. Lidya bölgesinin MÖ ikinci binyılı hakkında Hititçe çivi yazılı belgelerde bazı bilgiler bulunmaktadır. Geç Tunç Çağı'na (MÖ 1600-1200) ait olan bu yazılı belgeler ile Luvi hiyeroglif yazıtlarından Antolia'nın batısında Hitit krallarına bağımlı olan, fakat yerleşim yerleri hâlâ tartışmalı olan çok sayıda krallık vardı. Bunlardan Arzawa Ülkeleri, Nehri Ülkesi,

Aşşuwa Krallığı ve Mira Krallığı'nın MÖ birinci binyılda Lidya adıyla anılacak olan bölgeyi de içine alan ülkelerden birisi olabileceği önerilmektedir. Bölge Aşşuva ve Mira krallıklarının bir parçasıdır. - Aşşuwa'nın MÖ birinci binyıla ait olan eski Yunanca yazılmış antik edebi kaynaklarda bir bölge adı olarak geçen "Asia" ile eşleştirilebileceği önerilmektedir. Bu öneri çerçevesinde Lidya adıyla anılacak olan bölgenin bilinen ilk sakinlerinin Aşşuvalılar olabileceği teorisini güçlendirmektedir.

Mısır firavunları *Merneptah* (ya da Merentah: MÖ 1213-1203) ile III. Ramses'in (MÖ 1183-1152) hükümdarlıkları dönemine ait yazıtlarda, Balkan kökenli büyük ve zincirleme göç hareketinin Mısır'a saldıran uzantılarından "*Deniz Halkları*" olarak söz edildi. Bu nedenle günümüzde bazı tarihçiler "Ege Göçleri" olarak tanımlanan olaylarla gelen söz konusu istilacıları daha çok "Deniz Halkları (veya Kavimleri)" adıyla anarlar. Antolia'da bu göçlerin ve istilaların ilk yerleşimi Troy'da görülür. Troya Savaşı'nı zaferle sonuçlandıran istilacı Akalar olur. Akaların Antolia'daki uzantıları, Antolia'nın krallık ve halkları, demir silahları olan bu istilacı kavimler karşısında başarılı olamayarak yerleşim birimlerini terk edip bu büyük göç dalgasının bir parçası oldular. Zira sözünü etmiş olduğumuz iki Mısır firavununa ait olan kahramanlık yazıtlarında istilacılar köken itibariyle Yunanistan ve Antolialu oldukları bilinen *Lukkalar (Likyalılar), Ekveşler (Akalar), Tereşler (Turşa=Etrüskler) ile Kode (Kizzuwatna) ve Arzova (Arzawa)* gibi halkların adları sayılmışdı. Daha sonra Lidya adıyla anılacak olan bölgede yaşayanların da Mısır'a kadar ulaşan bu göç hareketinde yer almış olduğunun kanıtı, Mısır firavunu III. Ramses'in '*Medinet Habu*'daki kahramanlık yazıtında Arzova'dan da söz edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ege Göçlerinin ardından Antolia'da ve Yunanistan da dâhil hemen hemen tüm orta ve doğu Akdeniz ile Ön Asya'da 12.-10. yüz yıl arasında değişen bir zaman dilimi içinde Karanlık Çağ yaşandı. Zira bu göçlerden sonra söz konusu büyük coğrafyanın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı bir daha eskisi gibi olmadı. Antolia'da Hititler ile onların hâkimiyeti altında bulunan halklar ya da bağımlı krallıklar unutuldular. Çünkü Hititlerin konuştuğu dil ve bu dilin uyarlandığı

Hititçe çivi yazısı bir daha kullanılmadı. *Aşşuva (Asya), Lukka (Likya), Kargişa (Karya), Milavanda (Miletus) ve Apaşa (Ephesos)* gibi eşleştirilmeleri tartışmalı olan MÖ ikinci binyıla ait Antolia yer adları dışındakiler kullanılmamış, bazılarının yerini tamamen yeni olan adlar almıştır. Anlaşılan yaşanan dönemde Antolia halkları istilacılar tarafından vahşice kırıma uğramıştır. Lidya'daki krallığın Friglerle yaklaşık olarak aynı zamanda tarih sahnesine çıkmış olması ve iki toplumda da anıtsal mezar olarak tümülüslerin varlığı Lidlerin (Lidyalıların) Thrak/Thrak kökenli olduğuna işaret eder. Amasyalı coğrafya yazarı Strabon'un aktarmış olduğu bilgiler ile Herodotos'un aktardığı bir bilgi de bu olasılığı desteklemektedir. İlkine göre: Lidyalılar da Mysyalılar ve Frigler gibi Thrak kökenlidirler.

Herodotos'un aktarmış olduğu hikâyeye göre kral Kandaules, eşinin de dâhil olduğu bir saray entrikasının kurbanı oldu. Kandaules'in ölümü, Lidya'da bir iktidar kavgasına yol açtı. Kandaules'in katillerinin lideri olan Gyges'e yardım eden Mylasalı Arselis, emrindeki Karyalı askerleriyle Kandaules taraftarlarının muhalefetinin bastırılmasında da etkili oldu. Sorun Yunanistan'daki Delphoi kentinin tanrısı Apollon'un rahibesinin hakemliğine havale edildi. Phythia adıyla tanınan rahibe, Gyges'in kral olarak Lidya'da hüküm sürmesinin yerinde olduğunu söyleyince sorun çözüldü. Böylece Gyges, Lidya kralı oldu. Gyges'in babası Daskylos Lidyalı, annesi Frigyalıydı. Eşi Toudo ise Mysialıydı. Ilk Lidya Kralını Gyges olarak kabul edersek sırası ile Lidya krallarının iktidar süreleri şu şekildedir: *Gyges MÖ 680-644, Ardys MÖ 644-625, Sadyattes MÖ 625-610, Alyattes MÖ 609-560* ve *Kroisos MÖ 560-546.*

Lidya krallarının egemenliğini güçlendiren sermaye başlangıçta gelişmiş bir sulu tarım kültüründen elde edilmiş olmalıdır. Zira eski adı Paktalos olan bugünkü Sart Çayı'nın suladığı, Lidya başkenti Sardeis (Sart) ve çevresi sulu tarım kültürünün geliştirilebilmesi için uygundu. Lidya kültüründe hem yerli hem de Yunan etkisinin varlığından anlaşılacağı üzere Lidyalılar bu zamanda Doğu Akdeniz ticaretinde yer almaktaydılar. Yani tarımdan elde edilen zenginlik ticaretle destekleniyordu.

Kandaules'in ve Gyges'in tarihsel kişilikler olduğu, ikincisinin

Asurîce çivi yazılı bir kaynakta da *Luddu'lu Gugu* olarak anılıyor olmasından bilinmektedir. Fakat ilkinin hükümdarlığı dönemi karanlıktır. Öyle görülüyor ki onun hükümdarlığı döneminde Lidyalılar komşularıyla iyi ilişkiler içerisindeydiler. Yüzleri ise Doğu'dan çok Batı'ya dönüktü. İyonya ve Aiolis denilen Batı Antolia'nın kıyı bölgelerini iskân etmiş olan eski Yunan kentlerine, adalara ve Yunanistan'a ticari ve kültürel anlamda çok yakındılar.

Frigya Krallığı'nı büyük bir bozguna uğratan Kimmerlerin saldırıları Gyges'i Antolia dışındaki Ön Asyalı ve Afrikalı krallarla siyasal ilişkiler kurmaya zorladı. Bu krallıklardan birisi Asur, diğeri Mısır'dı. Asur başkenti Ninive'de bulunan ve bugün Londra'daki British Müzesi'nde muhafaza edilmekte olan Asurîce yazılı belgeye göre Gyges (MÖ 680-644), MÖ 664 yılında kendisini hiç tanımayan Asur kralı Aşurbanipal'e elçilerini gönderip, Asur hâkimiyetini tanıdığını bildirdi ve onunla ittifak yapmaya çalıştı. Fakat Asur kralının askeri desteğini alamadı. Zira MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında Kimmerlere karşı yapmış olduğu savaşlarda Asur'un askeri desteği söz konusu olmadı. Gyges'in Mısır ile ilişkisi ise iki Kimmer Savaşı arasındaki bir tarihte, Mısır'ın Firavunu I. Psammetikhos'un tahta oturmasından hemen sonra patlak veren bir isyanı bastırabilmesine yardım etmek için askeri destek vermesiyle başladı. Gyges, Asur'un düşmanı olan Mısır'a Lidyalı, Karyalı ve İyonyalı ücretli askerlerinden oluşan bir ordu gönderdi. Kimmer istilasının Batı Antolia'daki otoritesini güçlendirmesi adına Gyges'in işine yaramış olduğu düşünülebilir. Kimmer tehlikesine karşı oluşturulacak dayanışmaya önderlik edebilecek en uygun kişi Gyges'ti. Nitekim o, daha önce sözünü etmiş olduğumuz gibi MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında Kimmerler ile savaşarak onların ülkesini istila etmesine engel oldu. Hatta Asur kralına göndermiş olduğu armağanlar arasında Kimmer askerlerinin de bulunmasından anlaşıldığı kadarıyla Kimmerleri savaşta yenmeyi başarmıştı. Fakat Kimmerler istila ettikleri bölgeleri terk etmediler ve tehdit olarak var olmaya devam ettiler. Bu arada Geyges Batı Antolia kıyı kentleri olan Miletos (Milet), Kolophon (Değirmendere), Magnesia ad Maiandrum (Ortaklar) ve Smyrna (İzmir) gibi bazı kentlere seferler yaptı. Fakat bu kentlerin hiçbirisini ele geçiremedi. Buna rağmen kentler, Gyges'in hâkimiyetini ona vergi vermek suretiyle onu tanımış olabilirler. Zira Gyges'in hükümdarlığı döneminde Lidya Krallığı'nın kuzey

sınırlarının Troas (Çanakkale çevresi) bölgesini içine alacak şekilde Propontis'e (Marmara Denizi) kadar genişlemiş olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Batı Antolia'da önemli bir güç merkezi olan Ephesos (Efes), Kimmer saldırısından sağlam kent surları sayesinde kurtulmuş, fakat Artemis Tapınağı'nın yakılıp yıkılmasına engel olamamıştı. Efes Gyges ve onun ardılları olan Lidya krallarıyla her zaman dostça ilişkiler içerisinde kaldı. Gyges, ülkesinin batısında ve kuzeyinde elde ettiği başarıyı doğusunda tekrarlayamadı. Zira MÖ 644 yılında Lygdamis (ya da Tugdammi/Dugdamme) komutasındaki Kimmerlerle savaşan Gyges yenildi ve öldürüldü. Fakat Lidya Krallığı bu yenilgiden Frigya Krallığı kadar zarar görmedi. Lidya Krallığı'nda Gyges'ten sonra sırasıyla Ardys, Sadyattes, Alyattes ve Kroisos kral olarak hüküm sürdüler. Gyges'in oğlu ve ardılı olan Ardys, Kimmerlere karşı savaşmaya devam etti. MÖ 637 yılında bir Kimmer boyunun ülkesini yağmalamasına engel olamasa da Sardeis kalesinin onların eline geçmesine izin vermedi. Kimmer'lere karşı Asur kralı Aşurbanipal ile ilişkilerini güçlendirmek için çabaladı. Aşurbanipal'ın desteğini alabilmek için babasının ödemeye yanaşmadığı vergiyi vermek zorunda kaldı. Bu arada Lidya Krallığı'nın sınırlarını Ege Denizi'nin doğu kıyılarını da içine alacak şekilde genişletmeye çalıştı. Smyrnave Priene (Güllübahçe) kentlerine saldırdı. Priene'yi ele geçirdi. Smyrna kentini yakıp yıktı. İlk çarpışmasında yenildiği Miletos'a (Milet) saldırılarına devam etti. Miletos, Ardys'e teslim olmadığı gibi O'nun ardılı Sadyattes'e de boyun eğmedi. MÖ 616 yılından MÖ 604 yılına kadar tam on iki yıl boyunca Lidya ordusu tarafından kuşatıldı fakat ele geçirilemedi. Kent Pers hâkimiyeti dönemine kadar özgür kaldı. Gyges'ten sonra hüküm sürmüş olan ilk üç Lidya kralı da başarılıydı. Hiç kuşkusuz Lygdamis'in MÖ 640 yılında Kilikya'da yapılan bir savaşta yenilmesiyle Kimmerlerin askeri tehdit olma durumundan çıkması, Lidya'nın işini kolaylaştırdı. Dahası Gyges döneminde keşfedilen Tmolos (Bozdağ) dağındaki altın madenlerinden elde edilen gelirle sağlanan ekonomik refah bu krallar döneminde giderek güçlenecek olan bir Lidya ordusunun kurulabilmesini olanaklı kılmıştı. Alyattes döneminde seleflerinin döneminde olduğundan daha güçlü olan bu ordu, Kimmer'lre karşı savaşıp onları yendi. Kral Alyattes, Edremit civarında bulunan Kimmer tehdidine karşı da oğlu Kroisos'u garnizon komutanı olarak atadı. Miletos kentini ele geçirmek için arka

arkaya seferler düzenledi. MÖ 600 yıllarında Smyrna (İzmir-Bayraklı), Kolophon (Değirmendere) ve Klazomenai (Urla) kentlerine saldırılar düzenledi. Daha güneydeki Karya'ya saldırdı. Smyrna'nın sınırlarını küçültmek dışında bu kentlerden hiçbirini ele geçiremeyen Alyattes'in döneminde Lidya Krallığı'nın güney sınırı Karyalılarla komşu olacak kadar genişlemiş, doğu sınırları da Kızılırmak'a ulaşmıştı.

Alyattes'in Lidya Krallığı'nın sınırlarını Kızılırmak'ın daha ötesine genişletebilmesi zordu. Çünkü İran'da kurulan Med Krallığı'nın başına Kyaksares adlı hırslı ve yetenekli bir kral geçmişti. Urartu ve Asur gibi Demir Çağı'nın güçlü krallıklarının ortadan kaldırılmasında önemli rolü bulunan bu kral, bu başarılarının ardından kendisini Antolia'nın orta, güney ve doğu topraklarının meşru varisi görmüştü. Bu durum Lidya kralı Alyattes ile savaşı kaçınılmaz hale getiriyordu. Zira Alyattes de mensubu olduğu Mermnadlar hanedanının kurucusu olan Gyges'in annesinin Frigyalı olması dolayısıyla Orta Antolia topraklarının kendisine ait olduğunu düşünüyordu. Medlerin Antolia'ya ilerlemesinden sonra Türkiye topraklarının Thrakya hariç batı yarısının en güçlü kralı olan Alyattes ile eski Urartu yeni Medya'nın hâkimi Med kralı Kyaksares tam beş yıl savaştılar. Fakat taraflar birbirlerine karşı bir üstünlük kuramadılar. MÖ 28 Mayıs 585 tarihinde Kızılırmak yakınlarında yapılan savaş sırasında meydana gelen ve Miletos'lu bilgin Thales tarafından önceden hesaplanmış olan tam bir güneş tutulmasının yardımıyla, bu tutulmanın tanrıların savaşın sürmesini istemedikleri düşüncesiyle antlaşmaya varıldı. Buna göre Kızılırmak iki devlet arasında sınır kabul edildi. Bu olay üzerine MÖ 585 yılında Medler ile yapılan barış, evliliklerle kurulan akrabalık temelinde güçlendirildi. Med kralı Kyaksares'in oğlu Astyages, Lidya kralı Alyattes'in Aryenis adlı kızıyla, Alyattes adına bu anlaşmada bulunan Kilikya kralı Hillarulu Syennesis Mermnad da Med kralı Kyaksares'in bir kızıyla evlendiler. Böylece Kızılırmak Nehri, Lidya Krallığı'nın yıkılışına kadar yaklaşık 50 yıl boyunca Medler ile sınır olarak kaldı. Bu anlaşma iki taraf arasındaki sınırı Halys Irmağı (bugünkü Kızılırmak) olarak belirlemişti. Anlaşmayı güçlendirmek için Frigce; Pteria denilen yerde (modern Kerkenes Dağında, Yozgat-Sorgun) bu barış anlaşmasından kısa bir süre sonra Med Kralı "*Kyaksares*" kendi adını koyduğu bir hudut kraliyet şehri kurdu. Bu şehrin batıdaki bölgelerin takibi için tahkim ve lojistik şehri olarak kurulmuş

olması ihtimali yüksektir. *'Kerkenes Dağı'* adı da Med Kralı Kyaksares'in adından günümüze kalmıştır.[61]

Kyaksares'ten sonra Med tahtına oğlu Astyages (MÖ 585-550) geçti. Alyattes, bu barıştan sonra Ionia kentlerine yönelmiş ve egemenliğini kabul etmeyenleri de vergi altına almıştı. Önceki yıllarda da diş geçiremediği bir kent vardı ki o da Klazomenia olmuştu. MÖ 600 yılında bu kent ile giriştiği savaştan yenik ayrılmış, bu kent sonraki yıllarda da bir türlü ele geçirilememişti. Alyattes'in ardılı olan Kroisos, yaşadığı zamanda özellikle zenginliğiyle çok ünlüydü. Onun yaşarken sahip olduğu bu ününün izi, günümüzde *"Karun kadar zengin"* tabiriyle korunmaya devam etmektedir. MÖ birinci yüzyılda yaşamış olan Romalı devlet adamı ve hitabet ustası *Cicero*'dan beri tarihin babası olarak tanınan *Herodot* da Kroisos'un zenginliğini vurgulayan hikâyeler anlatmaktan kendini alamamıştır. Lidya Krallığı, zenginliğiyle ün salmış olan Kroisos'un hükümdarlığı döneminde siyasal gücünün zirvesine ulaştı. O da seleflerinin fetih politikasına bağlı kaldı. İyonya ve Aiolis kentlerine saldırdı. Onun döneminde Lidya Krallığı'nın sınırları, Kızılırmak'ın batısında, Kilikya ve Likya hariç, tüm Antolia'yu içine alacak şekilde genişlemişti. Ege Denizi adaları ve bu denizinin batı ve doğu yanındaki eski Yunan kent devletleri arasında dostça ilişkiler geliştirilmişti. Ephesos ile ilişkiler ise akrabalık derecesinde ileriydi. Fakat Antolia'nın batı kıyılarındaki kentler Lidya kralına vergi ödeyen bağımlı kentler durumundaydılar. Kroisos bu kentlere en azından kendisine tabi olmaktan memnun olacakları kadar bir özgürlük tanımıştı. Dahası eski Yunan kentleriyle Lidyalılar arasındaki ticari ve kültürel ilişki çok gelişmişti. Lidyalılar tarafından keşfedilen metal para ilkin Yunan kentleri arasında yayıldı ve sonra onlar aracılığıyla diğer uygarlıklara taşındı.

Kroisos, zengin olmasının yanı sıra çok dindar bir kraldı. Gelecekle ilgili bilgi almak için çağının ünlü kehanet merkezlerine zengin hediyeler vererek kehanetlerini sormaktaydı. *Herodot* onun Yunanistan'ın Delphoi kentindeki tanrı Apollon'un rahibesine elçiler

---

61- Bkz. Yozgat, Sorgun Şahmuratlı Köyünde; Kerkenes Harabeleri, www.kerkenes.metu.edu.tr. Ayrıca Med kralı adına bu dönem Kızılırmak Nehrine kadar kurulan şehirlerin adının çoğu, günümüz Türkçesinde "Kerkenez" ismi ile geçmektedir.

göndermesinden söz etmektedir. Apollon'un rahibesi, MÖ 550 yılların sonuna doğru, Med Krallığı'nı ortadan kaldıran Pers kralı Kiros'a savaş açma konusunda Kroisos'a cesaret vermişti. Üstelik Kral Kiros'un gerekçesi de vardı. Kendisine karşı Lidya kralı Medler ile iktidar savaşında Med kralı Astiyag taraftarlığı yapmıştı. Merkezi İran'da olan Medlerin yıkılmasıyla birlikte, Med-Lidya arasında MÖ 585 yılında yapılmış olan antlaşma hükümsüz kalmıştı. Perslerin Antolia'ya ilerlemesi, Lidya ile bu doğulu gücü yine Kızılırmak boyunda karşı karşıya getirmişti.

Yunanlı tarihçi Herodot, Perslerle savaşılacağı bir sırada Sandamis adlı bir Lidyalı'nın, Kral Kroisos'a gittiğini, onu Pers kralı ile savaşmaktan vazgeçirmek için onunla şu konuşmayı yaptığını ünlü *"History (Tarih)"* kitabından bizlere aktarmıştır: -*"Kralım, savaşacağımız insanların haline bir bak. İstedikleri kadar değil, buldukları kadar yemek yiyebiliyorlar. Şarap nedir bilmezler. İçkilerine su karıştırırlar. Ülkelerinde incir gibi güzel meyveler yetişmez. Sana verecekleri bir şeyleri yok ki! Fakat yenilirsen bizim elimizdeki şeylerin tadını alacaklar. Bir daha da bırakmak istemeyecekler. Bence tanrılar Perslerin aklına Lidya'ya saldırmayı getirmediklerinden kendimizi mutlu saymalıyız"* demiştir. Ancak Kroisos, Sandamis'in söylediklerini dikkate almamıştı. *Lidya Kıralı* Kroisos'un Orta Yunanistan'daki Delphoi kehanet merkezine elçilerini gönderip, Pers kralı Kiros'a saldırırsa savaşın muzaffer tarafının kim olacağını öğrenmek istemesinin nedeni bu olabilir. Kroisos, Delphoi kâhininden aldığı *"bu savaşın büyük bir İmparatorluğu yıkabileceği"* yönündeki yanıtı, kendisinin değil, Pers İmparatorluğu'nun yıkılacağı biçiminde değerlendirmişti. Savaş hazırlıklarına giren Lidya kralı Kroisos, doğuda emperyalist bir politika takip ederek İran'ın batısındaki tüm Ön Asya dünyasını tehdit eden Kiros'a karşı kendi liderliğinde bir ittifak gücü oluşturmaya çalıştı. Batı Antolia kıyılarındaki eski Yunan kentlerinin tam desteğini almayı başardı. Mısır ve babil ile ittifak kurmaya çalıştı.

Batı Antolia kıyılarındaki eski Yunan kentleri kurmuş oldukları satrap düzeniyle bu savaşta Lidya kralı Kroisos'un müttefiki olarak yer aldılar. Lidya Krallığı ile Pers Krallığı arasında MÖ 547-545 yılları arasında bir tarihte patlak veren savaş Pers kralı Kiros'a karşı savaş alanı

yaklaşık 50 yıl önce Lidya Krallığı ile Med Krallığı'nın sınırı olarak kabul edilmiş bulunan Kızılırmak'ın doğusundaki *Pteria/ Kyaksares (Kerkenes Dağı)* civarıydı. Savaş kış yaklaşıncaya kadar devam etti. Bu süre içinde taraflar birbirlerine karşı kesin bir üstünlük kuramadılar. Lidya kralı Kroisos eski çağın savaş geleneğine uyarak kışın gelişi üzerine tek taraflı olarak savaşı sonlandırdı ve başkentine çekildi. Fakat Pers kralı Kiros açısından bu geleneğinin bir anlamı yoktu. Zinde ve güçlü ordusuyla Lidya kralı Kroisos'un peşinden gitti. Bu arada Kroisos, başkenti Sardeis'e varınca ordusunda bulunan İyonyalı ücretli askerleriyle, Sparta'dan, Babil'den ve Mısır'dan getirttiği ücretli askerlerini dağıtmıştı. Küçük bir askeri güçle Hermos vadisinde karşıladığı Kiros'un karşısında duramadı ve başkent Sardeis'e çekilip kentin kapılarını kapatarak savunma savaşını yeğlemek zorunda kaldı. Fakat bu şekilde on dört gün dayanabildi. Kiros, Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis'i ve Kral Kroisos'u ele geçirdi.[62]

Geç Hititler, Urartular ve Friglerden sonra Demir Çağı'nda kurulmuş bir Antolia Krallığı daha tarih oldu. Kroisos, muhtemelen Pers kralının yanında danışman olarak bir süre yaşadıktan sonra öldü (MÖ 545). Lidya adı ise Lidya Krallığı'nın yıkılmasından sonra da krallığın başkenti Sardeis'i içine alan merkezi bölgenin adı olarak yüzyıllarca muhafaza edildi. Persler, 200 yıllık Pers hâkimiyeti boyunca burasını Pers Krallığı'nın en batısındaki satraplığın (eyalet) merkezi olarak düzenlediler. Lidyalılar, egemenliklerini kaybettikleri yıl dışında Pers hâkimiyetine karşı bir isyan girişiminde bulunmadılar. Sardeis'in fethedilip Tabalos adlı Pers Generalinin yönetimine emanet edilmesinden kısa bir süre sonra patlak veren Paktyas liderliğindeki bu isyan kısa sürede bastırıldı. Pers imparataorluğu bölgesel ihtiyaçları ve gelenekleri dikkate alan çok etkili bir yönetim istemine sahipti. İmparatorluğun egemenliği altındaki halklar tarihsel kültürel, ekonomik ve politik olarak homejen bir yapıya sahip değillerdi. Haliyle Pers yönetimleri esnek ve hoşgörülü olmak zorundaydı. Bölgeler arasındaki azami farklılıklar ve temayüller gözetilerek satrap yönetimleri kurulmuştu. Satraplık başkentleri ülkenin her şeyinden mesuldu. Batı da en büyük satraplık Sardeis'de kurulmuştu. Satraplarda Pers soyluları satrap ola-

62- *Bkz. Herodot tarihi.*

rak görev yapmıştır. Satraplar her yıl kralın görevlendirdiği kişiler tarafından teftiş edilmiştir. Ancak hareketleri sivil işlere bakan bir başkâtiple, askerin başında bulunan bir komutan tarafından kontrol altında tutulurdu. Bunlar doğrudan saraya bağlı olurlar ve hükümdardan emir alırlardı. Yönetimde yetersiz görülen satraplar görevden alınmış ya da cezalandırılmışlardır. Sardes'in en meşhur satrapı Gamersos'du (MÖ 400). Kendi adına sikke dahi basmıştı. Satraplıkların her birinde bir Pers garnizonu bulunuyordu. Bu garnizonlar, bulunduğu kavmin ya da ülkenin inançlarını, geleneklerini, hükümetlerini devam ettirmelerine izin vermişlerdir. Garnizonların asıl görevi, barışı korumak, emniyeti ve adaleti sağlamak, vergileri toplamak ve gerektiğinde asker, savaş araç ve gereçleri ya da erzak sağlanmasıyla ilgilenmekti. Kral satrapın satraplığı (vilayeti) iyi yönetemediğini düşünüyorsa cezalandırır veya ölüm cezası verirdi. Satraplar da gerektiğinde hükümete müdahale edebilirdi.

II. Kiros (II. Keyhüsrev) satraplıklar arasında iletişimi sağlamak için posta sistemi kurmuştur. Buna göre belli aralıklarla posta istasyonları kurulmuş ve bu noktalarda atlar hazır bekletilerek mesaj taşıyan ulakların hızlı hareket etmeleri sağlanmıştı. Pers egemenliği sırasında Sardes öneminden bir şey kaybetmedi. Kral Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olarak MÖ 334 yılına kadar geldi. Büyük İskender'in Sardes'i egemenliği altına alması ve Hellenistik dönemde yapılan Artemis Tapınağı, kenti dinsel yönden bir merkez haline getirdi. Lidya'nın baskenti Sardes'in, Pers kralı Kiros tarafından alınmasından sonra Batı Antolia şehirleri süratle Pers egemenliğine girmiştir. Halikarnassos da (Bodrum) bunlardan biridir. Persler egemenlikleri altına aldıkları şehirlerde kendilerine bağlı sülaleleri iktidara getirmişlerdir. MÖ 480'lerde Pers kralı *Kserkes*'in Yunanistan seferi sırasında Halikarnassos, tiran *Ligdamis'in kızı Kraliçe I. Artemisia* tarafından yönetilmekteydi. Tarihçi *Herodot*, I. Artemisia'nın Pers saflarında, Yunanlılara karşı savaşa katıldığını, Halikarnassos'dan başka *Koslular*'ın, *Nisyroslular*'ın başına geçtiğini söylemektedir. Kraliçe, Pers kralına Yunanlılar'la bir deniz savaşına girmesi için çeşitli öğütler vermiştir. Kral çoğunluğun fikrine uyarak deniz savaşına girmiş, Kraliçe I. Artemisia Salamuis Deniz Savaşı'na bizzat katılmış ve Kserkes'e *"erkekler bugün kadın gibi, kadınlar erkek gibi davrandı-*

lar" dedirtecek biçimde savaşmıştır. *Herodot,* I. Artemisia'nın kocasının adını bize bildirmemiştir. Muhakkak ki I. Artemisia kocasının ölümünden sonra yönetimi almış olmalıdır. Kraliçe I. Artemisia'dan sonra Halikarnassos'un başına *Psindalis*, sonra da bunun oğlu *Ligdamis* tiran olmuştur. Psindalis silik bir tirandı. *II. Ligdamis* ise despot bir idare göstermiştir. Halikarnassos, İyonya ihtilaline katılmış, MÖ 468'lerde Attika - Delos deniz birliğine üye olmuştur. Birliğe ödediği aidat çevredeki *Leleg sehirleri* Termera ve Pedesa'dan daha azdır. Bu da Halikarnassos'un MÖ 5. yüzyıl ortalarında küçük bir şehir olduğunu göstermektedir. MÖ 404'de Ispartalılar deniz birliğini kaldırınca Halikarnassos çok az bir süre için belki demokratik bir idareye kavuşmuştur. Persler bölgeye 4. yüzyılın başında tekrar egemen olmuşlardır. MÖ 386'da Atinalılar'ın Persler'le yaptığı *Kral Barışı* ile Antolia tamamen Pers egemenliğine geçmiştir. Persler, daha önceleri de olduğu gibi Antolia'yu satraplıklara ayırmıştır.

Karya bölgesi de Milas'ta oturan *Hekatomnoslar* sülalesine verilmiştir. Karya'nın ilk satrabı (Pers valisi) *Hyssaldomus*'dur. Bundan sonra oğlu *Hekatomnos* Satrap olmuştur (MÖ 387). Hekatomnos'un üç erkek (Mavsolos, Idrieus, Piksodaros) ve iki kız (II. Artemisia, Ada) olmak üzere toplam beş çocuğu olmuştur. Hekatomnos'un ölümü üzerine *Mavsolos*, Karya satraplığının başkentini MÖ 367'lerde Halikarnassos'a taşımıştır. Halikarnassos savunması kolay, ticaret ve denizciliğe elverişli bir yer olduğundan hızla gelişmiştir. Satrap Mavsolos, çevredeki sekiz Leleg şehrinden altısının halkını Halikarnassos'ta oturmaya zorunlu tutmuştur. İstanköy ve Rodos'u fethetmiş, Likya'ya hâkim olmuş, ağır vergiler koymuş, uzun saçları bile vergiye bağlamıştır. Toplanılan paralarla antik dünyanın en ünlü heykeltıraş ve mimarlarını Halikarnassos'a çağırmış ve anıt mezarı kurdurmaya başlamıştır. Mavsolos, 24 yıl Karya'yı idare etmiştir. MÖ 353'de ölünce yerine karısı, aynı zamanda kız kardeşi olan II. Artemisia geçmiştir. (Kız kardeşle evlilik dünya üzerinde Mısır firavunları ve Polenezya adaları kral aileleri dışında hiçbir yerde görülmemektedir. Yönetici aile kendilerini halktan çok üstün gördüklerinden başkalarıyla evlenmek istememişlerdir.) II. Artemisia'nın yönetimi iki yıl sürmüştür. Kocası zamanında yapımına başlanan Mavsoleion mezar anıtının yapımının sürdürülmesi, önemli bir çalış-

masıdır. II. Artemisia zamanının en önemli olayı Rodos'un ikinci fethidir. II. Artemisia MÖ 351'de ölünce, yerine kız kardeşi Ada ile evlenen İdrieus satrap olmuştur. Idrieus'un MÖ 334'de ölümünden sonra karısı Ada başa geçmiştir. En küçük kardeş Piksodaros MÖ 340'da Ada'yı Halikarnassos'dan Alinda'ya sürerek Karya'nın bir kısmını ele geçirmiştir. Piksodaros'un kızı Pers asilzadesi *Orontobates*'le evlendirilmiştir. İskender'in Halikarnassos'a gelmesinden kısa bir süre önce Piksodaros ölmüştür (MÖ 334).

Makedonya kralı İskender, MÖ 334 sonbaharında Halikarnassos önlerine ulaştığında Pers asilzadesi Orontobates satrap olarak bulunuyordu. Makedonyalı İskender şehri ele geçirdikten sonra kendisine Alinda'nın kapılarını açan Ada'ya Karya satraplığını verdi. Ada'nın hükümdarlığının ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. İskender'in ölümünden sonra Halikarnassos, komutanlarından Asandros'un yönetimine geçmiştir. MÖ 313'de Monoftalmos (tek gözlü) lakabıyla tanınan Antigonos bölgenin hâkimi olmuştur. MÖ 301'de General Lisimahos Karya'nın egemenidir. MÖ 281'de Kurupedion savaşından sonra Lisimahos harp meydanında öldüğünden, bu tarihten sonra Ptolemaios'lar bölgeye hâkim olmuşlardır. Şehir İskender tarafından yıkılıp, yakıldığından bir daha kendisini toparlayamamıştır. MÖ 301'de Makedonya Kralı Philip V. Halikarnassos'u kısa bir süre için işgal etmiştir.

Pers satraplarının asıl görevleri, bölgede barış ortamının korunmasını ve Lidya bölgesinin ödeyeceği verginin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamaktı. Lidya'daki Pers hâkimiyetine Makedonya kralı Büyük İskender tarafından MÖ 334 yılında son verildi. Persleri Granikos'ta yenen Büyük İskender, oradan Sardeis'e geçti ve Lidyalılara özgürlüklerini geri verdi. Fakat Büyük İskender ve halefleri döneminde de Lidya, bağımsızlığını elde edemedi. Büyük İskender'in ölümünden sonra Generallerinin yönetimine tabi olan, MÖ 240'lı yıllardan itibaren de Pergamon (Bergama) Krallığı'nın bir parçası yapılan Lidya bölgesi M.Ö.129 yılında Roma eyaleti Asia Eyaleti'nin (Asia Eyaleti) sınırları içerisinde yer aldı.

LİDYA UYGARLIĞI

Lidya Krallığı egemenlik politikasını fetih üzerine temellendirmişti. Savaşla boyun eğdirdiği kabileleri ya da kentleri vergiye tabi kılıyor, fakat onların iç işlerine karışmıyordu. Sahip olduğu altın madenleriyle zengin olan Lidya kralları paralı asker temin ediyor ve hatta paralı askerlerden oluşan daimi-profesyonel bir askeri birliğe sahip bulunuyorlardı. Kroisos'un Perslere karşı savaşan ordusunda Mısırlı paralı askerler bile bulunuyordu. MÖ 547 yılında yapılan bu savaştan zaferle ayrılan Persler, Kroisos'un Mısırlı ücretli askerlerini Aiolis bölgesindeki Larissa'ya (Yunanistan Tasalya şehri) sürdüler ve Larissa bu tarihten sonra Mısır Larissa'sı adıyla anıldı.

Lidya kralları kendisine bağımlı olan kent ya da kabileleri gerektiğinde kendisine asker temin etmekle yükümlü kıldılar. Siyasi ve askeri anlamda karşılıklı eşitlik temelinde ittifak ilişkileri geliştirdiler. Lidya Krallığı'nda bir kentleşmeden söz edilemez. Başkent Sardeis dışındaki Lidyalıların ekseriyeti köylerde yaşayan kırsal yaşam sakinleriydiler. Irmakların suladığı verimli topraklarda tahıl, incir, üzüm, zeytin, soğan, elma, kestane, ceviz ve safran yetiştirdiler. Manisa ilinin Kula ve Selendi ilçelerinin yer aldığı bölge ise tarımdan daha ziyade hayvancılık için uygundu. Üzüm bağlarıyla da tanınan bu bölgeyi iskân edenler daha çok hayvancılık yaptılar. Hayvancılıkta koyunun önemli bir yeri vardı. En iyi Lidya atları ise Küçük Menderes vadisinin doğusunu kapsayan Kilbiani ovasında yetiştiriliyordu. Üzümden şarap, zeytinden zeytinyağı, ilaç ve boya bitkisi olan safran ve arsenikten parfüm ve krem gibi kozmetik malzemeleri ile ilaç ve boya ürettiler. Koyun yapağısı ise tekstil endüstrisinin ham maddesini oluşturuyordu.

Lidya mimarisinin günümüze kadar ulaşan kalıntıları, Lidya kralı Kroisos'un destansı zenginliğini yansıtmaktan uzaktır. Kroisos zamanında başkent Sardeis "Altın Sardeis" olarak tanıyordu. Bu durum kentte görkemli mimari yapıların varlığına işaret eder. Kentin bir kayalık üzerine inşa edilmiş olan akropolü surlarla çevrilmiş durumdaydı. Bu nedenle Kimmerler, yalnızca kentin akropol dışında kalan kesimlerini yağmaladılar. Kroisos, Kimmerler tarafından yağmalanan akropol dışındaki bölümünü de surlarla çevirerek kent savunmasını

güçlendirdi. Yüksekliği on iki metre, kalınlığı yirmi metre olan surların yapımında ihtiyaç duyulan mimarlık ve mühendislik bilgisi Lidyalıların matematik ve geometri bilgilerinin olduğuna işaret etmektedir.

Lidya ülkesi maden bakımından da zengindi. Gediz Nehri'nin kollarından birisi olan Paktalos (Sart) Çayı doğal beyaz altın (elektron) kaynağıydı. Paktalos Çayı'nın Tmolos Dağı'ndaki (Bozdağ) kaynaktan alıp getirdiği bu maden Sardeis'te sudan çıkarılıp Lidya ekonomisine kazandırıldı. Dünyanın ilk madeni parası MÖ yedinci yüzyılın ortalarında Lidyalılar tarafından bu madenden darp edildi. Tmolos Dağı'ndan altın ve gümüşün yanı sıra arsenik ve bakır ile Küçük Menderes vadisinin doğusundaki Kilbiani ovasından temin edilen civa da Lidya ekonomisine katkıda bulunan diğer önemli doğal kaynaklardı. Lidyalıların uygarlığa en büyük katkısı sikke darbını gerçekleştirmeleriydi. İlk Lidya sikkeleri elektrondan (altın ve gümüş karışımı) yapılmıştı ve bakla biçimindeydi. Sikkelerin üzerinde, Lidya Krallığı'nın arması olan aslan figürü bulunmaktaydı. İlk sikkelerin elektrondan darp edilmiş olmasının nedeni, Sart Çayı'nın kumlarından ayrıştırdıkları altının doğal olarak gümüşle karışık bir halde bulunmasıydı. Lidyalılar daha sonra, elektronu ayrıştıran bir teknolojiyi keşfettiler ve böylece hem altından ve hem de gümüşten sikkeler darp ettiler. Yani onlar, ilk altın arıtma, ayrıştırma tekniğinin de mucididirler. Kimya bilgileri Paktalos nehrindeki elektronu altın ve gümüşe ayrıştırmayı başaracak, civa ve arsenik madenleri ile safranı ihtiyaç duydukları malzemeleri üretmek için kullanacak kadar gelişmişti. Fakat sikkenin gelişimi ve tüm Akdeniz dünyasına yayılışı Lidyalılar sayesinde değil, eski Yunan kentleri sayesinde oldu. Sikkenin yayılımıyla para ekonomisinin temeli atıldı. Böylece hem ticaretin hacmi hem de ticaret trafiği arttı. Lidya Krallığı'nın zenginliğinin en önemli unsurlarından birisi olan Lidya ticaretinin bazı ürünleri, uluslararası ticaretin aranan mallarıydı. Bölgenin İncir, şarap ve zeytinyağı ürünleri Perslerin iştahını kabartıyordu. Tekstilde uluslararası pazara sürülen malları marka olmuştu. Bu marka ürünlerden birisi sandykes denilen giysiydi. Kilimleri ve ipekli kumaşları da Lidyalıların tanınmış tekstil ürünleriydi. Yunanistan'da ise Sardeis'in kırmızı battaniyeleri ve mor yatak örtüleri ünlüydü. İhraç ettikleri seramikler de Lidya malı olarak

ayırt edilirdi. Bu seramiklerden birisi Lidya kozmetiklerinin muhafazasında kullanılan ve arkeologların Lydion adını vererek farklılığını ve özgünlüğünü vurguladıkları kap türüydü. Bu kapların içine konularak uluslararası ticarete sunulan Lidya parfümlerinin Antolia, Adalar, Yunanistan, İtalya, Fransa ve İspanya başta olmak üzere Antikçağ dünyasının neredeyse her yerinde müşterileri vardı. Bazı seramikler bezeme tekniği bakımından mermer taklidiyken, bazıları Yunan ve Frig seramiklerinden etkilenerek üretilmişti. El sanatı çok daha gelişmiş durumdaydı. Altından yapılma düğmeler, rozetler ve takılar üreten Lidyalı zanaatkârlar, hünerlerini seramik ve dokumada da sergilediler. Daha önce söz etmiş olduğumuz gibi bu tür el sanatı ürünlerinin bazıları uluslararası üne sahipti.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere en azından başkent Sardeis'te yaşayan değişik meslek sahipleri ve dünyanın ilk perakendeci tüccarları vardı. Onlar ve üretici olan diğer toprak sahipleri Lidya halkının özgür olan orta sınıfını oluşturan kesimiydi. Sardeis'teki kraliyet sarayında ikamet edenler ise krallığın bürokrasisini ve elit kesimini oluşturuyorlardı. Bürokrasinin en itibarlı üyeleri kraliyet ailesi ve muhtemelen kral adına adli, askeri ve idari işleri yürütenler, rahipler ve kâtiplerdi. Ancak Lidya'da okuryazarlık yaygın değildi. Kadının toplum içindeki yeri hakkında bize kadar ulaşmış bulunan tarihsel önemde bilgi yoktur. Yunan mitolojisinde yarı tanrı Herakles'in Lidyalı bir kadına satılmasıyla ilgili efsane, Lidya dininde tanrıça kültlerinin diğer kültlerden daha üst mevkide bulunuyor olması gibi anlatılır, kadının sosyal yaşamın tamamen dışında olmadığına işaret etmektedir. Lidyalı bir kadının çıplaklığının kocası dışındaki bir erkek tarafından görülmesi onursuzluktu. Fakat Lidyalı kızların evleninceye kadar kendilerini satıp çeyizlerini hazırlamaları adettendi.

Lidyalıların günlük yaşamında da müzik önemli bir yer almakta hatta onlar müzik yarışmaları düzenlemekteydiler. Eski Yunanlıların *Zar, Âşık kemiği ve Top* oyunlarını üretenler olarak bildikleri Lidyalıların da Urartular, Geç Hitit devletleri, Frigler gibi yazılı hukuk kuralları yoktu. Bu nedenle Lidyalılarda suçlar ve ceza uygulamaları bilinmemektedir.

Lidce yazılı belgelerin en erken tarihli olanları MÖ yedinci yüzyı-

la aittir. Lidce, Hint-Avrupa dil ailesinin üyesidir. MÖ birinci yüzyıla kadar konuşulmaya devam eden bu dilde yazılmış edebi bir eser yoktur. Bu nedenle biz onların tarihlerini doğrudan doğruya onların dilinden değil en yakın komşuları olan Yunanlı tarihçilerden öğreniyoruz. Muhtemelen şiir türünde gelişmiş bir sözlü edebiyat vardı. Lidyalıların dini çok tanrılıydı. Frigler gibi Lidyalılar da tanrılardan daha çok tanrıçalara itibar ediyorlardı. Bu tanrıçalardan birisi Herodotos ve diğer antik Yunan yazarlarının Kybele dediği Ana Tanrıça *Kybebe* ya da *Kuvava* idi. Lidyalılar arasında saygın bir yere sahip olan diğer tanrıça, onların *Artimu* dediği tanrıça *Artemis*'ti. Lidya'lıların ve Efes'lilerin Tanrı Artemis'e adadıkları bahar şenlikleri vardı. Anlaşılan baharda yeniden doğuşun günü 21 Martı tabiatın koruyucu tanrısı Artemis'e adamışlardı. 21 Mart'ta ışığın artması ve bu sayede tabiatın canlanması bu festivalin kozmogonisi açısından önemlidir. Bu bayramı, İyonlar ise çok mücadeleci bir tanrıça olan *Demeter*'e adarlardı. Mitolojik hikâyeye göre: "*Bu tanrıça Hellenistik ve Roma döneminde Ephesos kentinin baş tanrıçasıydı. Tanrı Demeter, Hades tarafından kaçırılan Persefones'in anasıdır. Hades Grek Mitolojisi'nde yer altı tanrısı ve hükümdarıdır. Krallığı'nın halkı ölülerden oluşur. Demeter, kaçırılan kızını Hades'ten kurtarmak için Tanrı Zeus'tan yardım ister, fakat bir cevap alamaz. Bunun üzerine Tanrılar'ın panteonundan nefret etmeye başlar ve yeryüzüne çekilir. Onun yeryüzüne çekilmesi felaketlere yol açar. İnsan soyu açlıktan dolayı yok alma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bunun üzerine Hades, Zeus ve Demeter arasında bir antlaşmaya varılır ve bu sayede Persofones'in yılda bir kez, 21 Mart'ta yeryüzüne inmesine izin verilir. Böylece Persofones'in geri döndüğü günlerde bereket olur.*" Bu nedenle bu bayram söz konusu bereketi sağlayan Tanrı Demeter'e adanmıştır. Frigya ve Galatalılar da bu bayramı bir Ana Tanrıça olan Kybele'ye adamışlardır. Hititler'in Ana Tanrıçaları'nın bir kopyasıdır Kybele. Aynı Ana Tanrıça Lydya'da Kybebe olarak anılır.[63]

Bir başka önemli Lidya ilahı *Kandaules*'ti. Yunanlıların yeraltı tanrısı *Hermes* ile eşlenmiş olan bu tanrıya dinsel festivallerde köpek

63- *Bkz. Herodot Tarihi (Historiai), Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 47.*

enikleri boğularak kurban ediliyordu. Lidyalılar, en azından MÖ altıncı yüzyıldan itibaren Eski Yunan dininin etkisi altına girmişti. Fakat dinsel etkileşim pek olmadı. Zira Yunan tanrısı *Bakkhos*, Lidya kökenli bir tanrıydı. Lidyalı rahiplerin hadım olmaları, dini törenlerini çılgınca kutlamaları, bu sırada teşerini, zillerini, kırbaçlarını ve uzun saçlarının buklelerini Ana Tanrıça'ya ithaf etmeleri Bakkhos ile ilişkilidir. Batı Aryanların dini ayinleri ve gelenekler bahar bayramı dışında Doğu Aryan halkların ayin ve geleneklerine pek benzemiyorlardı. Mitpolojik hikâyeleri de oldukça farklıydı.

Lidyalılar öbür dünyanın varlığına inanıyorlar ve ölülerini yakmadan toprağa gömüyorlardı. Fakat mezarlar, sosyal konuma göre farklı büyüklükte inşa ediliyordu. Tanrılara kurban ve armağanlar sunan Lidyalılar, insanların öldükten sonra yaşamının devam ettiğine inanıyorlardı. Bu nedenlerle mezarlarının içine zengin hediyeler bırakıyor, defin törenleri yapıyorlardı. Krallar için yapılan anıtsal mezarlar, tümülüsler ise görkemliydi. Lidya tümülüslerinin ve aynı zamanda Antolia'daki tümülüslerin en büyüğü kral Alyattes'e ait olanıdır. Bu tümülüsün taban çapı yaklaşık 350 metre, yüksekliği ise 65 metre civarındadır. Herodotos'a göre bu tümülüsün toprağının yığılmasına küçük esnaf, işçiler ve aşk satıcısı küçük kızlar topladıkları paralarla katkı yapmışlardı. Etkileyici büyüklükteki tümülüslerin (mezar anıtlarının) inşasında ise ileri düzeyde bir mimarlık ve mühendislik hüneri yoktur. Tümülüsün merkezinde yer alan, bir ya da iki odalı mezarların inşasında kullanılan malzeme Friglerinki gibi ahşap değil, taştır. Lidya tümülüsleri içeriye bir giriş yolunun olmasıyla da Frig tümülüsünden farklıdırlar.

ARMENİA/ERMENİLER
ERMENİ KÖKENE DAİR MİTOLOJİK GÖRÜNÜM

Ermeniler'in menşei ve Ermeni tarihinin başlangıcı kesin bir karara bağlanamamış, muhtelif rivâyet ve mitolojik birtakım hikâyelerden ibaret kalmıştır. Ermeni tarihçilerinin bir kısmı ve kilise, Ermenilerin menşeini Hazret-i Nuh'un oğlu Yafes'e bağlarlar. Ermeni tarihini, Babil Kulesi'nin yıkılışı ile başlatarak ilk atalarının, Hazret-i Nuh'un torununun torunu olan "*Hayk*" adında efsanevî bir şahsiyet olduğunu

kabul ve iddia ederler. Ünlü Fransız arkeoloğu *Jacques de Morgan*, Ermeni tarihçilerinin milletlerinin aslını Kitâb-ı Mukaddes ananelerine bağlamak için büyük gayret sarfettiklerini, Hayk neslini bunlara yaklaştırmak maksadıyla eski rivâyet ve ananeleri tahrip ettiklerini belirtmektedir.

Ermeni kilisesi ile bazı Ermeni ekolü ve eski SSCB Bilim insanlarının Ermenileri, Jafetik (Ön-Asya yerlisi; Yafesî) gruba ait Kafkasya menşeli bir toplum olarak göstermeleri boşuna değildir. Bu tez, özellikle eski Ermenice, Kafkas dilleri ve eski Gürcüce uzmanı Sovyet dilbilimcisi *Nicolai Marr* (1864–1934) tarafından tesis ve temsil edilen Rus Mektebi'nin kabul ettiği ve şiddetle savunduğu bir tezdir. Bilindiği gibi, Jafetik (Yafesî) tâbiri, *Yafes* adından gelmektedir. Yafes ise, Hazret-i Nuh'un oğludur ve vatanı da Mezopotamya'dır. *Jafeti/Yafetik* tez (Marr'ın Mektebi), Ermenilerin menşeini Mezopotamya-Kafkasya coğrafî ve arkeolojik temeli üzerine inşa etmektedir. Başka bir ifadeyle, Nuh'un gemisinin oturduğu iddia edilen Ağrı Dağı ve çevresi Ermenilerin anavatanı olarak gösterilmekte, Ermeniler'in de Nuh'un torununun torunu Hayk'tan türediklerine ve Ağrı dağından çevreye yayıldıklarına inanılmaktadır. Diğer taraftan, kendilerine türlü türlü menşe arayan ve Ermenileri Urartuların torunları olarak gösteren Ermeni tarihçileri de vardır. Bunlardan çivi yazısı üzerinde çalışmalarıyla tanınan *Joseph Sandalgian*, lisanî deliller ileri sürerek, Ermeniler'i Urartuların torunları saymağa ve efsanevî ataları Hayk ile Urartu isimlerini birleştirmeye gayret etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan Barışı (1923)'na kadar geçen sürede aynı tez ileri sürülmüştür. Eski Sovyetler Birliği'nde "Büyük Ermeni Lûgati'ni" neşreden Ermeni dili uzmanı *Hrac Acaryan*; Ermeniler'in Batı Ermenistan'daki bazı şehir ve dağ adlarının Ermenice olduğu iddialarına karşı, *"Ararat, Van, Daron (Muş), Garin (Erzurum), Masis (Ararat)...' gibi kelimelerin Ermenice ile katiyyen tefsir olunamayacağını ve Urartu dilinden kaldığını belirtir. Horenli Movses'in anlattığı efsanevî krallardan "Aram, Mavanez gibi hâs isimlerin Khaldların (Urartuluların) Arame, Menuas gibi kral isimlerinden" geldiğini söyler. 'ayk, Armenak, Amasya, Harma, Ara, Gartos' adlarının ise menşei meçhul ve "hiç şüphesiz Ermenice de olmadığı gibi, Ermenice olarak bir mânâ ifade etmezler"* diye belirtmektedir.

Köken araştırmalarında Ermeni tarihçilerin mitolojik verilerden hareket ile yaptıkları tespitlere şu şekildedir: Ermenileri Nuh Peygambere dayandıran görüş: Bu düşünceye göre; *"Ermeniler Nuh'un torunu olan Hayk'tan gelmektedir. Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'na oturduğundan Ermenilerin anayurdu o dönemde Kürd ve Gürcülerin yaşadığı Kafkasya'nın Güney Batısı, Doğu Karadenizin Güneyi Gümüşhane-Erzurum-Ağrı civarı olmuştur. Yine bu mitolojiye göre üstelik Hayk 400 yıl yaşamış ve yurdunu Babil'e kadar genişletmiştir."* Günümüz Ermenistan'ında "*Ermeniler*" ismi kullanıldığı gibi Ermeniler de aynen kendilerini "*Hay*" (Ermeni alfabesinde "....." çoğul hâli "*Hayer*", "....." olarak tanımlıyorlar; bu isim Hayk adlı ulusal kahramandan kaynaklandığı düşünülüyor. Yalnız kuzeybatıda Hitit Boğazköy tabletlerinde; "*Hayaşa*" adı altında tarif edilen Kuzeyde Azzi bölgesinden güneyde Kemah/Erzincan'a uzanan bölgede Ermeniler'in ataları bu Hayaşalılardan bahsedildiği iddia edilir. [64] Asur, Med, Pers, Part yazıtları ile Ksenophon'un Anabasis'i ve Strabon'un Coğrafyası'nda "Hay" ve "*Hayastan*"dan adlarından bahsedilmemektedir. İleri sürülen tespitlerin kaynakları olmadığı gibi bilimsel yorumlar da olmadığı için bu görüşler kayda değer değildir. Anlaşılan dini ve mitolojik bir alıntı alıntı olan "*Hayaşa*" adının Ermeniler için kutsal dinleri olan Hıristiyanlığa izafeten kullanılması için Hitit "*Boğazköy Tabletleri*" adres gösterilerek, tarihsel yazılı kaynak gereksinimi duyulmuş! Ayrıca dini tanımlama ısrarı devam etmiştir, günümüz "*Ermenistan*", Ermenice'de hala "*Hayastan*" olarak yazılır. Yani resmi tarih olarak kendilerini bu mitoloji içinde şekillendiklerini ön görüyorlar. Gerçekte kendilerine '*Hay*' diyen ve '*Hayk/Haik*' adlı bir atadan türedikleri efsanesini yaşatan, "Ermeni" denilen toplumla *Ermenistan/Armenia* adının bir ilgisi bulunmamaktadır. Fakat Ermeniler MÖ 11. yüz yıl sonrası Hititlerin "Hayaşa" Ermenice'de: "*Hayastan*" dedikleri bölgede yörenin yerel asyatik hakları ile yaşamaya başlamıştır. Nuh Tufanı"na ait mitolojilerin kaynağının Sümerler olduğu artık bilinen bir gerçekliktir. Şayet bu efsane bir gerçeklik ise- ki değildir. Bu efsanede adı geçen bahse konu yer adla-

---

64- Boğazköyde bulunduğu iddia edilen Hitit belgesi için herhangi bir kaynak bulamadık.

rı muhteliftir, yerleri belli değildir. Örneğin bölgenin kadim dinlerinden olan Ezidîlere göre; onların kutsal hac yerleri Nuhun gemisinin durduğu yer Sincar Dağlarındaki *Laleş*'tir, Kürdlerin bazılarına göre Nuh'un Gemisini gelip durduğu yer *Cilo Dağı*'dır vs. Bölgede bu mitolojilere tarihsel önceliği bakımından ilk kayıtlara sahip olan Sümerlere göre ise Tufan Efsanesi Sümer topraklarında yaşanmıştır. Sel suları çekilirken var olan geminin karaya ilk oturduğu yer Sümerlerin yaşadığı bölgeye en yakın Zagros sıra dağlarının tepeleri olması gerekir. Mantık yürütülürse aslında bu bilgiler Ermenistan/Armenia' coğrafya adını ve yabancıların kendilerine verdikleri Armen/Ermeni adını hiçbir zaman benimseyip kullanmayan Ermeniler, oturdukları yerlere *Hayastan* (Hay-istan=Ermeni Ülkesi) adını vermişlerdir. Profesör *A. Xaçaduryan*, 1933 yılında Erivan'da neşrettiği *"Ermenistan'ın Çivi Yazısı Devrinin Muhakemeli Tarihi"* adlı Ermenice eserinin sonundaki haritada, Hayasa bölgesini 41–45. boylam dereceleri arasında yâni Erzurum'un batısından Erivan'ın doğusuna kadar uzanan yerlerde göstermiş ve Hitit kitabelerinde geçen Hayasa'yı Ermenistan olarak tarif etmiştir. *N. Adontz, C. A. Burney* ve *D. M. Lang* da, VIII. yüzyıldan beri Ermenice metinlerde geçen *"Hayastan"* adı ile Hitit metinlerindeki Hayasa'yı birleştirerek, *"Hay"* adına dayanarak Hayasalılar'ın Ermeniler'in ataları olduklarını ileri sürmüşlerdir.[65]

Mitoloji haricinde Ermenileri Urartulara dayandıran görüş: Kürdistan'da Kürdlerin mirasçıları olduğu ve bölgenin otoktan halkı olan Hurri kabilelerin kurdukları devletlerden biri olan ve ömrü MÖ 847-547 yılına kadar uzanan Urartu devletini Ermeniler kendilerinin kurduğunu iddia eder. Oysa Ermeniler de çeşitli kabileleri ile Urartu federasyonuna MÖ 8. Yüzyılda bağlanan bir konumda idiler. Urartu'nun MÖ 7 ve 6. yüzyıllarda önce İskitlerin, daha sonra önceden kendi denetimlerinde olan Medlerin saldırısına uğrayarak ortadan kaldırıldıkları, yaşadıkları bölgenin batıda Lidyalılar ile Medler arasında mücadeleye sahne olduğu ve sonunda Urartu topraklarının bu

65- Bkz. N. Adontz, Histoire d'Arménie: Les Origines (du X au VI s.av. J.C.), (Paris 1946), s. 27-34; C. A. Burney-D. M. Lang, The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus, (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1971), s. 179; Lang, a.g.e. s. 114.

defa Hint-Doğu Aryan kökenli Med'li kabilelerin nüfuzuna girdiği bilinmektedir. Anlaşılan Ermeniler bölgede karıştıkları Hayaşa'lı Hurrileri de tıpkı Kürdler gibi kendi atalarının yerel paçası olarak kabul ediyorlardı. Çünkü Ermeni kültüründe baskın olan Hayaşalı Hurrilerin Kafkas kültürü değildi.

MÖ 12. YÜZYIL SONRASI BALKAN HALKI OLARAK ERMENİ GÖRÜNÜMLER

Ermenileri Urartu bölgesinin kuzeybatı kısımlarına göç eden bir Thrak-Frig/Brig soyuna dayandıran görüş: Ermeni tarihçileri arasında en çok benimsenen bu teoriye göre, Bu görüş ünlü efsaneden de desteklenen bilgilere sahip olmasına rağmen bilimsel araştırmalarda Ermenilerin Balkan kökenli ve *Thrak-Frig* soyundan olduğunu göstermektedir. MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı tarihçi *Herodot*'a göre, Balkan halklardan Frigler Hint-Avrupa kabilelerinden biriydi. Ermenileri, *Herodot* ve diğer eski Yunanlı tarihçilerden *Rodoslu Eudoksos*, Antolia'ya Thrakya'dan gelen Frigyalılarla ve Ön Asya'da yurt edindikleri coğrafya da ise onları, buyrukları altına aldıkları ve dillerini kabul ettirdikleri halklarla ilişkilendirmiştir. Hellen tarihçi Herodot *"Tarih"* kitabında Ermeni halkının Thrak kökenli bir toplum olan Friglerin doğuya yönelen bir kolu olduğunu söylemiştir.[66] Belki Herodot'un bu ifadesinin de etkisiyle çoğu tarihçi Ermenileri, Kimmerlerin baskısıyla Küçük Asya'yaya göç eden bir Frig boyu olarak tanımlamak eğilimindedir. Aynı şekilde; Ermenilerin, Friglerin kolonları olduğuna dair Herodot'a ait bilgi bu tezi belgelemektedir. *"Mekodonyalılara göre Prygia'lar/Frigyalılar, Avrupa'da oturdukları zaman 'Bryg' adını taşıyorlardı. Ve onların komşularıydılar. Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişmiştir. Prygia/Frig kolonları olan Ermeniler, Prygia'larla, aynı geleneklere sahiptiler."* [67] Ancak bu teorinin doğruluğuna emin olmamızı sağlayacak yeterli tarihsel verilerden de yoksunuz. Diğer yandan hakların ortak görü-

66- *Bkz. Herodot tarihi. VII. Kitap, P.73, sayfa 359. Baskı: RK. 1983.*

67- *Bkz. Herodot tarihi. VII. Kitap, P.73, sayfa 359. Baskı: RK. 1983.*

nümlerinden hareketle Ermenilerin göç yoluna dair bu tespit baskın bir teori olarak öne çıkıyor. Bu tespiti diğer Yunanlı *Roma Dönemi* tarihçisi *Strabon*'da (MÖ 64 - MS 24) dile getirir; *"Frigler, Avrupalı bir kavimdi ve Antolia'ya gelmelerinden önce "Brig'ler" olarak anılıyorlardı. Antolia'ya geldiklerinde onların bir kolu sonunda doğunun yaylalarına yerleştiler; ancak yerli halka tam olarak kaynaşamadıkları görülüyordu. Çünkü daha sonraki yıllarda ülkenin güneybatısında yaşayanlar "Frigler" olarak, iki farklı toplumsalgruptan kuzeydoğuda yaşayanlar genelinde "Ermeniler" olarak ayrıca tanınacaktılar."* [68]

Ermenistan'ın tarih öncesi, daha çok Balkan tarihinin kapsamına girer. *İliryalılar, Grekler ve Thraklar* buralarda iç içe yaşamıştır. Bu bölgelerde yaşayan toplulukların MÖ 11. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında dâhil olduğu kültür *Halstatt Kültürü*'dür. Hallstatt kültürü Orta Avrupa'da (Avrupa'nın erken Demir Çağı) etkili olmuş olan döneme verilen addır. Kendisinden önce (MÖ 12 yüzyıl) bölgede etkili olan *Urnfield Kültürü*nden doğmuş ve kendisinden sonra Orta Avrupa'da gelişen *La Tene Kültürü*n doğmasında etkili olmuştu. MÖ 6. yüzyılda Hallstatt kültürü, Avrupa'da batıda yukarı Ren ve Tuna boyunca doğuda Viyana çanağı ve Tuna ovasına kadar olan bölgede yer alıyordu. Bölgenin kuzey sınırları Bohemya ve Küçük Karpatlar'a kadar uzanır. Bronz ve Demir Çağı'nı yaşamış bu kültür genellikle Balkanların doğusunda yaşayan Proto-Keltler ve Keltler ile doğuda ise İliryalılar ile ilişkilendirilir. Bu kültürü yaşamış Frig, Grek, Thrak ve Ermeni kabilelerin MÖ 12. Yüz yıl sonrası Ön Asya'ya göçü sonrası yaşadıkları bölgelerde Halstatt Kültürü görünümler Antolia'da oluşur. Halstatt Kültürü ile görülen kültürel alandaki Thrakya ve Antolia'da ki bu benzeşimler göz ardı edilemez.

Günümüz Ermenistan'ı ya da Ermeni egemenliği altında MÖ 1200-100 yıllarında kalmış topraklarda bu tarihten önceki döneme dair yapılan Arkeolojik araştırmalarda Eski Taş Çağı'na dayanan fakat Ermeniler ile alakası olmayan toplulukların bu bölgelerde yaşadıklarına dair yaşam izleri bulunmuştur. Bölgenin Cilali Taş devri'nin MÖ

68- Strabon kendi gözlemlerine de bu görüşü dayandırarak ileri sürüp sürmediğini bilmiyoruz. Ermenilere dair bilgileri onun Herodot ve eski yunan kaynaklarına hâkim olduğunu gösterir.

9500 ve 6000 arasındaki dönemi belirsizdir. Günümüz Kafkasya bölgesi Ermenistan'ında son zamanlarda yapılan hafriyatlarda Cilali Taş devri dönemlerine ait yeni aletlerin bulunmasından dolayı, Kash Nehri'nin kıyısında "*Kmlo*" adlı bir bölgede erken neolitik dönem sonrası bir yaşamın olduğu tespit edildi. Ayrıca bölgedeki halkların MÖ 1200 öncesi yaşadığı dönemde kullandıkları avadanlıkları bakımından da bu bölgede MÖ 800'ler sonrası yaşamaya başlayan Ermenilerin temsilettiği Balkan Halstatt Kültürü'ne ait seramik izleri bulunmamıştı. Bu tespite göre de Ön Asya'da ki bu bölgeler Ermeniler için eski bir anayurt değildi. Bölge Ermenilere sonradan yurt olmuştur. Onlara ait Balkan Halstatt Kültürüne ait benzer seramik avadanlıklar, aletler ve ayrıca tümülüs gömü tarzı mezarlar bölgede MÖ 12 yüz yıl sonrası ve yakın dönemlere ait bulunmaktaydı. Arkeolojinin bu göstergeleri üzerine yapılan tespitler Ermeni tarihi için önemliydi. Ermeni diline dair tarihsel görünümlerde bu görüntüler ile doğru orantılıydı.

Anlaşılan Ermeniler de Antolia'ya diğer Batı Aryan Thrak göçmenleri ile aynı dönemde MÖ 12-11 yüzyılları arasında *"Deniz Kavimleri Göçü"* ile göç etmişlerdi. Antik Makedonların, Arnavutların ve Ermenilerin muhtemelen bazı İlirya ve Thrak kökleri vardı. İliryalılar Balkan yarım adasının kuzeybatı kesiminde oturan Hint-Avrupalı topluluklarıydı. Balkanlarda doğularında yer alan Ermeniler, Thraklar, Grekler ve başka antik halklar ile karışıyordular. Arkeologlar İliryalılar için yaptıkları araştırmalarda onların Demir Çağında yaşamış insanlarının üretiminde yer aldıkları bazı üretimlerini dikkate almışlardı. Benzer özellikleri Ermenilerin ürettikleri eserlerde de olduğunu gördüler. Bu mukayese neticesinde Ermenilerin kanat şeklinde kulpları olan kapları, demir ve bronz kılıçları ve ayrıca atların evcilleştirilmesi sonucu üretilen *"Nal"* yapımı teknikleri şeklindeki medeni işleme özelliklerini dikkate alarak ortak Hallstatt Kültürü vasıtası ile bu kültürü yaşamış Thrakya halkı olan *İliryalılar* ile ilişkilendirdiler. İliryalılar, Balkanlarda; *Tuna, Sava, Morava* ve *Adriyatik Denizi* ve *Sar Dağlarına* kadar uzanan toprakları işgal etmiştiler. Güneyde ve Adriyatik Denizi kıyısında ticaret kolonileri kurdular. İliryalıların modern Arnavut'ların ataları olduğu ön görülüyor. Bu İliryalılar Yunanlılar tarafından etkilenmişdiler. Bölgenin yerleşik halkları güçlenen İliryalıların baskısı sonucu topraklarını terk ettiler. İliryalıların

bu baskısıyla MÖ 10-9. yüzyılda Frigler/Brig'ler ve Ermeniler Ön Asya'ya göç ederek yerleşmişlerdir. Bu tespitleri yapan tarihçilere dair bilgileri de sunarak bu konuyu kapatalım.

Seçkin bir Ermeni tarihçi olan *Hovhannes Katolikos* ve *Herodot*'a göre Ermenilerin kültürel ataları; *"Balkan Yarımadası'dan Makedonya ve Thrakya'ya geldiler. Bu göç MÖ 1200-1300 tarihlerinde oldu. Onlar bu coğrafi bölgede kaldılar, ama zamanla onlar Kapadokya ve Araradian Ashkhar'a doğru hareket eden Frig kabilelerinden biri oldular."* Der. Bu güzergâhı kabul eden her iki tarihçi de bu tespitleri hakkında ancak herhangi bir bilgi kaynağı vermezler. Bir diğer Yunanlı tarihçi *Blenus* biraz daha bilgi ve detay verir. Onun için; *"Bu Frigler, Orta Asya ve Rusya platosundan Tuna kıyılarına, sonra Balkanlar, Yunanistan daha sonra Ermenistan'a göç etmiştir."* O bu Frig kabileye başka bir isim verir, onları *"Aşkanas"* diye çağırır. Diğer bilim adamları, özellikle Aşkanasların Frigler ve Ermeniler olduğunu İncil kabul ettiği için bunu kabul eder. *"Son yarım yüzyılda Antolia'nın ırkî durumunu inceleyen antropologlar da Ermenileri, doğuş yeri Balkanlar olan Dinarik ırkın doğudaki bileşkesi olarak dikkate almaktadırlar. Dinarik tipi, fiyolojik olarak koyu kahverengi yatık saç, koyu kahverengi göz, uzun ve ince boy, kısa kafa, uzun yüz, yüksek çene, büyük, kartal burun gibi özelliklerle ıralanan ve Batı Balkan dağlarında yoğunluk kazanan topluluktur."*[69]

"Bazı günümüz bilim adamları Ermenistan içine Thrak-Frig benzerliği için arkeolojik kanıt olarak, Irak kuzeyindeki Hewler'de (antik Arbela'ydı) bulunmuş olan Frig tipine benzer bir şapka giymiş bir figür gösterirler. Malatya, Harput ve Diyarbakır bölgelerinde keşfedilen Thrak tipi tümülüsler de Frig tümülüslerine benzerdir."[70]

Strabo da, *"Pers Kralı Kserkses (Xerxes) MÖ 480' yılında Thrakya'yı işgal ettiğinde ordusunda "Frigler gibi silah kuşanmış Ermeniler vardı."* Der. Herodot Ermeniler ile Friglerin geleneklerinin benzer, dillerinin farklılaşmış olduğunu söyler. *"Frigyalıların donanımları Paphlilagoia'larınkine (Paphıllagonia Ermenilerin batıda ki*

69- Bkz. Metin Özbek, İnsan ve Irk, (İstanbul: 1979), s. 155.

70- Bkz. Adontz, 1946, s 118; Burney ve Lang, 1971, s. 177.

yerleşiminin o yıllardaki adı) çok benziyordu. Ama küçük değişikler vardı. Mekodonyalılara göre Frigyalılar, Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıyordular. Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adlarını da değişmiştiler. Frigya kolonları olan Ermeniler, Frigyalılarla aynı geleneklere sahiptirler."[71]

Tüm kanıtlar Ermenilerin batıdan geldiklerini işaret ediyor, bu kanıtlar Hint-Avrupa kökenli, ama konu daha karmaşıktır. Fakat zamane tarihçilerde Herodot'un bu tespitini doğrular: *"Herodot Ermeni yerleşimciler ile Frig yerleşimleri arasında bir fark olsaydı söylerdi. Ayrıca o Frigleri biliyordu. Frig geçmişi yüzyıllar öncesine uzanıyordu. Strabon'un belirttiği gibi, onlar hakkında hikâyeler MÖ XIII. yüzyıldan önce olan "Truva Savaşı" öncesi zamanlara geri dönmek'gerekirdi. Herodot, Friglerin Avrupa'da farklı bir isim altında yaşamış olduğunu dahi bilmektedir ve diğer yandan halk tarafından Friglerin, Mısırlılar tarafından ulusların en eskisi oldukları fikrine inanıldığını biliyordu."*[72]

Friglerin Antolia tarihlerindeki en erken buluntular incelendiğinde Friglerin doğuya doğru yayılmış oldukları en uzak alanlarda, onlara dair kayıtlar örneğin Çorum; Hattuşa'da, Alacahöyük ve civarında, Tyana'da ele geçen yazıtlarla birlikte Gordion'da ele geçmiştir. Tarihleme yapabilmek açısından çok önemli bir kaynak teşkil eden bir Frig yazıtı da, Bithinia'da Germanos bugünkü Soğuk Çam kasabasının (Modern Bolu-Göynük) yakınındaki bir kayanın üzerinde bulunmuştur. Bu yazı, MÖ 730 ilâ 450 yılları arasında tarihlenen tipik Frig alfabesinde yazılmış Eski Frig metinleri olarak tarihlenmiştir. Eski Frig dilindeki bu metinlerin Frig dilinin Hint-Avrupa özelliklerine sahiptir. Frig dili, Hint-Avrupa dil grupları arasında daha çok Antolia ve *Balto-Slav* dilleriyle ilişkileri olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. Balto-Slav dilleri ise, Hint-Avrupa dil ailesine girer. Sırplar, Hırvat'lar ve Makedonyalılardan oluşan Güney Slavları. Güney Slavları Balto-Slav ırkının güney kolunu oluştururlar. Güney Slav dillerini konuşurlar.

71- Bkz. Herodot Tarihi, kitap 7. P. 73.

72- Bkz. Strabon, XII, viii, 4; Herodot, "History" VII. Bölümleri bu sonuçları aydınlatmaktadır.

Güney ve güneydogu Slavlarının arasında: *Boşnaklar, Pomaklar, Torbesler, Bulgarlar, Makedonlar, Sırplar, Hırvatlar, Slovenler* ve *Karadağlılar* bulunmaktadır. Eski Slavca, (Antik Slavca) *Russenorsk, Pumasit (Pomakca), Slavoserbian, Prekmuryanca* gibi Antik Slav dil grubuna dâhil olduğu için ölü diller arasında sayılmaktadır. Antolia'da Friglerin bu yazıların benzer karşılığı Balkanlarda bulunurken aynı dönem yazıtların karşılığı daha doğuya yerleşmiş Frig soylu Ermenilere ait yazılı belge bulunamadığı için karşılaştırma yapılamamıştır. Anlaşılan Ermeni dili yerleştiği Küçük Asya'da önemli değişimler de yaşamıştır. Bu konuyu ilerde dil bahsinde ayrıca duracağız. Herodot'un yazdıklarını destekleyen ve Ermenilerin milâttan önce Balkanlar'dan Antolia'ya geçip eski Frigya yâni Orta Antolia'ya yerleştiklerini, bilâhare MÖ VII. yüzyıl ortalarında doğuda Urartu bölgesinin kuzeyine göç ettiklerini kabul eden tarihçiler vardır.[73] Frigya'dan MÖ 675'de Dersim bölgesine göçen "*Armeo-Frigler'in*, batıdan gelen ilk Ermeni kolunu teşkil ettiğini belirtmektedir.[74] MÖ 1165'de Kuzey Toros ve Sasun Dağları arasında Muşki ve Urumiler daha kesinlikle bu grubun yerleşkesinin belirlenmesi için araştırmacı *Diakonoff* (D'iakonov) tarafından geliştirilen iyi bir tespit var. *"Asur kaynaklarına göre, MÖ 1165 döneminde batıdan gelen Urumi (Arumi'de olabilir) veya Urumiler (Ermeniler) bazı Hurri şehirleri ele geçirdiler. Bu topluluklar Muşki aynı anda iki Hurri ülkesi, Alzi ve komşusu Purulumzi arasında krallığı işgal ettiler. Alzi bölgesinden Sasun Dağlarına (modern Muş-Sason) uzanan Arsanias Nehri (Murat Nehri) vadisinde yer aldılar. Bu Urumiler kim olduğunu açık değildi. Ama Muşki bir Thraco-Frig (Thrak-Frig) kabile oldukları ihtimali daha sonra Asur kaynaklarında Muşki ve Frig adları belirlendiği için yapılmaktaydı."*[75]

Herodot ve Strabon'un yazılarında Frig ve Ermeni benzerliklerini geleneklere ve giyim kuşam ortak örneklerini vererek göstermeleri dik-

---

73- Bkz. J. De Morgan, "Essai sur les Nationalités", (Paris: 1917), s. 52-55; Adontz, a.g.e. s. 179, 206; René Grousset, a.g.e., s. 66-69.

74-Bkz. René Grousset a.g.e., s. 61.

75- Bkz. Diakonoff, 1984 -21 ve "Eski Ermeni ve Frig ilişkileri" pp 189-90 (n. 39, 47), 205 (n. 6).

kate alınmalıdır. Ermenilerin Frigler ile olan diğer ortak zemini Küçük Asya'da eski Hitit medeniyeti üzerine yerleşmeleri hadisesidir. Bu yerleşim sonucu oluşan kültürel karışımdan da benzer ortaklık bulunmaktadır. Diğer yandan her üç halkın da dili olan Hint-Avrupa Batı Aryan dili ve yerleşikliği bakımından köken olarak Antolia'ya yakın Avrupa coğrafyasıdır. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Friglerin Antolia'ya göç yolunu ve bölge halkları ile karışımı sonucu yeni bir halk olarak Ermeni oluşumunun Ön Asya'da gerçekleştiğini ileri sürebiliriz. Antolia'da zaten hiçbir kavim ana element olamaz. Tamamı bu coğrafya da başka halklar ile ortaklaşa değişim yaşayarak yeni bir etnik oluşuma kavuşmuştur. Antolia'ya göç eden Frigler günümüz Balıkesir, Eskişehir bölgesine yerleşirken Frig soylu bazı kabileler önce Kapadokya-Kilikya bölgesinde ve doğuda günümüz Malatya, Muşki, Erzincan, Gümüşhane (Acilisene) bölgelerinde görülürler ve zamanla daha doğuda Erzurum, Kars ve Ani-Ağrı civarına yerleştiler. Urartular bu Thrak kabileleri MÖ 8. ve 6. yy'da Kafkaslara ve Kars bölgesine taşıdılar. Ermeniler MÖ 6. Yüzyıldan itibaren yörenin *Sevan Gölü* etrafında Doğu Aryan ve Kafkas kabileleri ile birlikte yaşadılar. Buralardaki Hatti-Hitit, Hurri ve Urartulu diğer Kafkas halklar ile karıştılar. Zamanla değişen bu topluluk bölgelerine verilen "*Aramu*" adından hareketle Ermeniler diye yakın zaman modern tarihçilerce adlandırıldılar. Diğer yandan *Nicolai Marr'a* göre, *"Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar, Ermenilerin millî-etnik- bir isimleri yoktu."*[76] Birçok araştırmacıya göre Ermenice'de ki etimolojik veriler de bu tarihsel gelişim ve değişimi teyit eder. Ermeniler madenci bir kültüre sahip halktır. Dikkatimizi çeken coğrafik olarak yerleşik olarak görüldükleri coğrafyalar maden sahalarının olduğu yerlerdir. Üstelik Ermeniler bulundukları coğrafyalarda pek baskın bir çoğunluk halk olarak görüldüklerine dair kültürel ve ananevi görünümlerde sunmuyorlar. Bu durum yeterince sorgulanmamıştır. Onlar pek ala yerleştikleri bölgelerde madenci kolonileri olan "Ermeni" gruplar/klanlar olabilirler. Ermenilerin bölgedeki kavmi kimlikleri, Büyük Tigran ve Hıristiyanlık dinini benimsemeleri sonrası geliştiği gözlemlenir.

76- Bkz. Esat Uras, "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 97.

HİTİT, ASUR VE URARTU KAYITLARINDA ERMENİ GÖRÜNÜMÜ

Frigler İç Antolia'nın batısına yerleşirken, Ermeni boyu kabileleri önce *Kapadokya* daha sonra *İşşuva/Muşki, Alşe, Hayasa, Azzi ve Diauehi* (Aras Nehri'nin kuzeyi, Sevan Gölünün batısı) denen bölgede daha sonra görülürler. Hayasa-Azzi adlı bölge İşşuva'nın ve Fırat'ın kuzeyinde yer alan bir Karadeniz şehri olan Trabzon'un güneyinde yer alır. Hayasa ve Azzi kuzeydoğu Antolia'nın son Bronz Çağında ortaya çıkmış Hitit'in gevşek bir konfederasyonuydu. Bu tespiti diğer bir tarihçi *Strabon*'da dile getirir. *Hayassa* ismi ilk olarak, *Hitit Kralı III. Tudkhalia* (MÖ 1410-1380) ile birlikte Hayassa'ya karşı iki sefer düzenlemiş olan Hititlerin *Suppiluliumi* (MÖ 1380-1346) kralının yazıtlarında belirtilmektedir. Hayassa'ya dair son kayda, MÖ XIII. yüzyıldaki bir Hitit kaydında rastlamaktayız.

Ermeni tarihçilere göre; Hayassa'nın kelime anlamı, Hay + asa (Hititçe) – Hay (Ermeni) ülkesi, olmuştur. Hititçe "*Hay*" kelimesinin ne anlama geldiği bilinmemektedir. Hititler ile yapılan savaşta adından bahsedilen Hayasa bölge krallarının adı da; Hayassa kralı *Huganna*, Ermeni görünümden çok uzaktır. Bu ad daha çok Hurrice bir görünüme sahiptir. Hitit "*Hayasa*" tanım MÖ 14. yüzyılın başında yapılmıştır. Bu dönemde bölgede Ermenilerin kültürel görünümlerine uygun herhangi bir kalıntı yoktur. Genel olarak Ermeniler Kilikya, Muşki, Hayasa ve Alzi bölgelerinde MÖ 10. Yüzyıl sonrası görünürler. Daha sonra Ermenileşen Hayassa bölgesi, Ermenilerin ilk siyasi kümelerini yarattığı bölge olmuştur. Oluşan Hayassa devletinin merkezi, *Yeprat* (Fırat) Nehri kıyısındaki *Ani-Kamakh* (modern Kemah) yerleşimi olmuştur. Fırat Nehri/Yeprat'ın sağ kıyısında bulunan *Tegarama* ülkesi (modern Gürün), Tegarama'nın güneyinde *Melitia* ülkesi (günümüz Malatya'sı) bulunmaktaydı.

Eski çağlardan beri Ermeni Yüksek Platosu'nun güneybatısı ve Küçük Asya'nın doğu kısmında yaşamakta olan halklar, Asur kayıtlarında *Urume*, Urartu kayıtlarında ise *Urme halka* veya *Arme halka* olarak anılmaktadır. Fakat Urume, Urme, Arme vs. hepsi daha çok bölge adı olarak geçmektedir. Bin beş yüz yıl sonra Homeros ise bu ismi

"*Arim*" olarak belirtmektedir. Akkad döneminden kalan bölge adı "*Urme*" daha sonraki yüzyıllarda MÖ 12. Yüz yıl sonrası bölgeye göç eden Frig boylarına ad olmaya başlar. *Armeni, Armenia* ve *Armina* bölge isimleri ise Akkad hatta Sümer kökenlidir. Sümerce'de *UR = yüksek yer, tepe* manasındadır. "*Urartu*" tanımı Sümerden Akkadcaya ve Asurîceye de geçen "*yüksek yer*" manasına gelirdi. Bilindiği üzere "*ur*" ile başlayan her yer adı (örneğin; Urfa, Uruk, Ur, Urbilla vs.) tepelik bir yeri öncelikle belirtirdi. Urartu da Sümerce, böyle bir kelimedir. Armeni, *Arme + ni* (Hurri soneki) = "*Armenlerin ülkesi*" anlamına gelmektedir. Daha sonraki yakın yüzyıllarda oluşan bölge devletleri bu adı kullanmıştı. Pers Kralı Darius'un MÖ 530 'daki Bihustun Yazıtı buna örnektir. Bölgenin Sümer-Aryan kültürü ile *Armani* isimlendirilmelerindeki "*Ur-Ar*" ses yakınlığına da dikkat etmek gerekir. Pek ala "*Ur*" ile başlayan yer adları "*Ar*'a" dönüşmüş olması da büyük bir olasılıktır.

MÖ XXIII. yüzyıldan kalma yazılı bir kayıtta, Akkad kralı Naram-Sin'e karşı 17 kralın durduğunu, bunlardan 11'nin "*Urmani*" ülkesi kralı *Mandakina* olduğu belirtilmektedir. Ermeni bazı tarihçiler bölgesel tanımlama adındaki "u" ünlüsünü "a" şeklinde okuyarak *"Armani"* şeklinde çarpıtma yapıyorlar. "*Urbil*", şeklinde okunması gereken Erbil'in, "*Arbil*" şeklinde bazı Kürd araştırmacıları tarafından okunması gibi! İkinci kayıt, I. Sargon'un (MÖ 1980-1948) bir yazıtıdır ve Armani ülkesinin, Sargon'un egemenliği altında bulunduğunu belirtmektedir. Bu Urmani/Armanilerin etnik yapısı hakkında kayıtlarda bir bilgi yoktur. Asur kralları ise yazıtlarında Urartu egemenliğinin olduğu bölgede şu küçük krallıkların adlarından bahseder: *Subarti, Guti, Melita, Med/Mada, Şupa, İşuva, Kassit/ Kardueni, Himme, Uadkin, Saiha, Haliba, Buha, Nilipari, Bargun, Zingun, Hayaşa, Daieni, Tumme, Tuşpa, Hubuşkiye, Kirhi, Alzi, Katmuhi, Qumaha, Rewandus* ve adı anılmayan yüzlerce kent kale sahibi beylikler vardır. Bu küçük krallıklarda ya da bölgelerde birçok kavim Urartu coğrafyasında görülür; batıda; *Hitit, Hatti* ve *Urmani/Armanu* doğuda; *Alan* ve *Med* (Doğu Aryan) kuzeyde; *İber, Kimmer* ve *İskit* ve Urartu'nun güney batısında; *Luvi, Urmani/Armanu* (Batı Aryan). Urartu devlet yönetimi sülalesi Hurri'lere dayanıyordu. Urmaniler/Armanular ülkenin kuzey batısında Kapadokya ve Yukarı Fırat Havzasında genelde yaşarlardı.

Bölge insanının güneydoğuda; *Hurri, Mada, Saka/İskit* kuzeybatıda *Frig, Hatti, Urmani/Armanu, Muşki, Kimmer, Hurri* ve kuzeyde Doğu Karadeniz kıyılarında *Gürcü-Laz* topluluklarının ataları *İberler* (Saspaires/ Herodot) ve daha kuzeyde Kafkasik; *Tookhati, Henikoati, Koskheti, Muşkhi* vs. diğer halklardan oluştuğu görülür. Urartu'nun ana topraklarındaki bu halklardan Hatti ve Hurri, bölgenin eski yerel halklarıdır. MÖ 10. Yüzyılda yeni biçemde görülen halklar; *Frig, Muşki, Armanu, Mada/Med, Kimmer ve Saka/İskit* bölgenin yeni halklarıdır. Bu halkların tamamı dil olarak temelde Kafkas, Hint-Avrupa; Batı Aryan ve Doğu Aryan Ariyacasmm çeşitli şubeleri ve diyalektikleri ile konuşdukları bilinmektedir. Çünkü bu halklara dair buluntular ve ilişkiler kültürel ögeleri bakımından arkeolojik buluntularda bu Kafkas/Asyanik-Aryan ortaklığı dilde ve kültürel diğer kalıntılarında gösteriyor.

Bir bölge adı olarak *Urume* şekli ise yine ilk olarak Asur kralı I. Tigladpalasar (MÖ 1115-1077) zamanından kalmadır. Burada, Şupria ülkesinin Alzi ve Ağdznik bölgelerinin, Urumealılar tarafından ele geçirilmiş olduğundan bahsedilmektedir. O'nun verdiği bilgilerden hareketle bazı Ermeni tarihçiler hatalı tespitlerde bulunmuşlardır. *"Urartu devleti gelişmeye ve hangi Ermenistan gibi sonradan tanınan arazi içinde 'Ermeni' için. 'Ermeni' faaliyet alanını bize ilk anlatı Asur Kralı I. Tiglat-Pileser yıllıklarında görülür. MÖ 1115 yılında Muşki ile Kadmukhu bölgesine (Herokol Dağlarının kuzeyi, üst Dicle vadisinde) dair MÖ 1114-1076 arası Asur kayıtlarındaki anlatımda bölge insanının Asur'a karşı yaptıkları saldırıları sonucu ağır bir zayiat verdikleri belirtiliyor. Alzi ve Purulumzi bölgesinden 6.000 esir ve oldukça haraç alındığı iddia ediliyor. Erken 'Ermeni' toplum hakkında çok az şey biliyoruz. Tiglat-Pileser 4.000 asker, 20,000 Muşkili, Urumi ve Kaşka'dan esir ile birlikte ganimet olarak ele geçirilen oldukça yüklü at ve silahtan bahseder."*[77] *Albert Kirk Grayson* tarihi bir bölge tanımı olan "*Urume*"den hareketle Ermenilerin MÖ XII. yy'ın başında bölgede olduklarına dair bir iddiada bulunuyor. Ermenilerin Ön Asya tarihini öne çekiyor. Oysa *Asur Kralı I. Tiglat-Pileser* yıllıklarında Ermeni bir

77- *Bkz. Albert Kirk Grayson, "Assyrian and Babylonian Chronicles "II, 1976, LXXXVII, 12 (i 62) (s. 6-7,-9).*

topluluk vurgusu yapmamıştır. O dönem Hitit kayıtlarında bölge insanı Hurri kabileleri olarak görünmektedir. Bu iddianın araştırılması gerekir. Çünkü MÖ VII yy. sonrası bahsi geçen bölge hakikaten Ermenilerin de yaşadığı bir bölge haline gelir. Ön Asya'nın önemli devletleri olan Hititlerin ve Mitannilerin yıkılmasına neden olan Hint-Avrupalı Thrak, Kafkas ve Zagroslardan gelen Aryan göçler ve istilalar sonrası yaklaşık 200 yıl içinde bölgede MÖ 1100 yıllarında yerel merkezi devletler tarih sahnesine çıkmıştır. Urartuların MÖ IX yüzyılda ortaya çıkışları ile birlikte aynı bölge için Urartu kayıtları da Asurlular ile birlikte anılır. MÖ VIII-VI yüz yıllarda bölgenin güçlü devletleri olan Urartu ve Asur Devletleri askeri kumpanyalar vasıtası ile çevre bölgelerden ganimet ve köle insan topluyorlardı. Belirli maksatla taşınan esirler yeni bölgelere yerleştiriliyorlardı. Elazığ ve Malatya bölgesindeki Ermeni kabileler bu şekilde Urartular tarafından günümüz Ermenistan'ın da o zamanlar Urartular tarafından kurulan yeni kentlerine taşınmış ve iskân edilmişlerdi. *Urmeukhi* olarak adlandırdıkları *Şupria*'ya akın gerçekleştiren ilk Urartu kralı, Menua olmuştur. Kendi kayıtlarında Urartulara; I. Argişti döneminde MÖ 773 yılında *"Urme'ye saldırıp, tahrip ederek 24 bin kişi esir alır."* Verilen rakamlar abartı olsa da, bu olay gerçekleşmiştir. Bu bölgelerin adı *Arme* şekli ilk defa II. Sardur zamanında kullanılmaktadır. II. Sardur kendi döneminde bölgeye üç akın gerçekleştirerek 8500 esir götürür. Rakamlar abartılı bulunsa da, bölgeye yönelik askeri kumpanyalar bizlere tarihi vesikalar sunması bakımından önemlidir. Bu devletlerin bu bölge halklarına herhangi bir isim verdikleri tespit edilmedi.

Ermeniler tarihsel olarak daha çok yaşadıkları coğrafya olan "*Urmani/Armenia*" adı ile anıla gelmiştir. Bu tersten bir tanımlamadır. Özellikle, Kapadokya, Malatya'nın kuzeyi ve Erzincan bölgeleri MÖ 12. yüz yılda askeri kumpanyalar düzenleyen Asurlularca buralara; Urmani/Armina ve Muşki deniyordu. "*Ermeni*" adının da anlatım görünümlerine göre bu "*Urmani/Armina*" şeklindeki bölgesel addan türetilmiş olduğu öne çıkmaktadır. Bölgenin Hint-Aryan halkları tarafından yaşadıkları topraklara Armina diye adlandırılan ve kendilerine Yunanlılar tarafından "*Armenioi*" olarak tanımlanan Ermeniler bu adı zamanla benimsenmişlerdi. Nitekim benzer bir yorumu bazı tarihçiler de yapmaktadır. *"Bu -"*Armina"*- adın, MÖ V. yüzyıl sonlarında böl-*

geye yeni yerleşen Doğu Aryanlar tarafından verildiği ve Ermenistan denilen bölgenin, IV. Yüz yılda Perslerin Urartu'daki satraplıklarından biri olduğu anlaşılmaktadır."[78] Bu coğrafi ad, sonraları Romalılar tarafından orta ve yukarı Murat Nehri ile Kür ve Aras Nehirleri boyları için de kullanılmış, bilâhare Avrupalılar tarafından da benimsenmiştir.

Tarihçi *Strabon* tanıklığı ile Asur kaynaklarına dayanan on ikinci yüzyılda Muşkilerin Proto-Ermeniler olabileceği tanımlanması hala sorunluydu. Ermeni mitolojisi içinde onların köklerine ve atalarına dayanan eski "*Armenus Hikâyesi*" muhtemelen dini olarak mitolojik hale getirilen bir yanılgıydı. Ama bu mitolojik hikâyenin anlatımında bir görüntüye göre, "*Jason ile Armenus*" ilişkisi en az Strabon iki Frigya'nın gerileme dönemi millatttan önce dördüncü yüzyıl kaynaklarında çok daha uzak bir geçmişin hikâyesi olduğunu göstermekteydi. '*Truva Savaşı*'ndan önce (MÖ 1184, MÖ 12. yüz yıl) Yunan geleneğine göre Jason macerası uzun sürmedi. Daha da önemlisi bölgeye yeni gelenler *Strabon'a* göre, bazısı bölgeye saçıldılar, görünüşe göre diğerleri *Acilisene*'ye yerleşti. Acilisene, Yukarı Fırat vadisinde *Alzi*'nin kuzey-batısındaki günümüz *Erzincan* alanıdır. Antolia'ya ve daha doğuya yönelenler muhtemelen *Şubria* ile tespit edilmelidir. *Şubria, Hubuškia, Ukku ve Kumme* gibi bölgeler eski Hurri topluluklarının yaşadığı küçük krallıklardı. Bu bölgeler önceleri Hitit daha sonra Asur ve daha çok da Urartu konfedereasyonunda çeşitli zamanlarda yer almıştı. Araştırmacılar bölgenin tam konumu ile ilgili fikir birliği içinde değildir. Şubria sonra Alzi, Sason Dağlarında (Muş) muhtemelen Diyarbakır'ın kuzey doğusunda, on ikinci yüzyılda Alzi'nin güney-doğusunda tespit edilir. Ayrıca Ermeni kavminin aile ağacının köklerini okumak karmaşık bir iştir. Çünkü gittikleri yerlerde bölge dinlerini benimseyenErmeniler yerel halkla da karışmış yeni etnik bir sosyal yapı olarak yaşamaya başlamışlardı. Bu tespitler dikkate alınırsa Ermenilere dair tarihi kayıtlar üzerinden ve bu bölgelerde proto-Ermenice konuşanlardan ilerleyerek meseleyi takip etmek çok daha kolaydır. Bu geniş coğrafya da adı bahse konu olan Armanu-

78- *Bkz. Frédéric Macler, "La Nation Arménienne", Son Passé, Ses Mmalheurs, (Paris: Fischbacher, 1923), s. 19.*

lar/Ermeniler, Friglerin bir kolu olarak bu coğrafyaya MÖ X veya IX. yüzyıllarda yerleşen günümüz Ermeni tarihçilerince iddia edilen İlkçağ kavmidir. Arınanu/Ermeniler Hint-Aryan bir halk olduğu için bölgede en farklı Batı Aryan dile sahip idi. Bilindiği üzere MÖ 10. Yüzyıl sonrası Ermeni soylu düşünülen Muşkililer, büyük olasılıkla Küçük Asya'ya MÖ XIII. yüz yılda göç eden Frig soylu bir Thrak boydular. Urartulara dair Urartuca yazılı belgelerde bu kavimler ile bağıntı kurulamamıştır. Urartu'nun kuzeybatısında Ermeniler MÖ IX. yüz yılda yeni oluşan Hatti ve Hurri karışımlı Hayasa beylikleri ile yine alakalı oldular. Bölgesel beyliklerden en önemlileri *Azzi ve Hayasa* idi. Bronz çağında Hitit kaynakları, MÖ XV-XIII. yüz yıllarda Fırat'ın kuzeyinde, Trabzon'un güneyinde Azzi ve Hayasa adlı küçük bir krallıktan bahsetmekteydiler. Hayasa konfederasyonu MÖ XIII. yüz yılda Hitit/Hatti egemenliği bölgede çökerken o yükselişte idi. "*Hayasa*" adının, Hattice olduğu düşünülmektedir. (Yer isimleri, Hitit dilinde (a) ve (sa) sonekiyle kurulmaktadır. Buna rağmen Ermeni dil bilimcilere göre; "*Hayasa*" ismi *(Armenian: □□□□□□),* Ermenice'de *Hay'ların ülkesi, "Reislerin ülkesi" Hayk'ı* ifade etmektedir. Oysa bazı tarihçilere göre; *"MÖ XIV. yüz yılda Hayasa-Azzi', Hattice ve Kuzeybatı Kafkasik dil konuşan bölgelerdi, Ermeniler henüz yoktu. Bazı iddialar dikkate alındığında sorun kronolojiktir. MÖ VI. yüz yılda bu bölgelerde oluşan Ermeni kimlikli Hayasa-Hayk- farklıdır."*[79] Yerel *Hurrili* Hayasaları Ermeni kabul etmek, Ermeni tarihçiler ısrarla Ermenilerin bölgedeki varlıklarını erkene alma çabasıdır diyebiliriz. Hititlerin ve Asurların bahsettiği Hayasa bölgesi ile ilgili tarih; MÖ 12 yy'da bölgede hiçbir Ermeni varlığına rastlanamaz. "Ermeni' adı, günümüze kalmış şekli ile MÖ 518 tarihinde Pers Kralı I. Darius (MÖ 521-485) tarafından "*Bihistun Yazıtında*"; *'Harminiye, Harminiyap, Armina* ve *Arminiya'* adıyla geçmektedir. [80] Biz yine de Ermeni göçüne dünden bugüne ne şekilde geliştiğine dair araştırmalarımızı sürdürmemiz gerekir. Kendi başına yalnızca bir arka plan olarak Ermeni etnik tarihi incelenemez. Onlar Ön Asya'da pekçok devletin ve baskın

79- Kaynak: Herzfeld 1968, p.119, cf Hewsen 2001 p-24 61-68.

80- Bkz René Grousset, Histoire de l'Arménie, des Origines à 1071, II. Baskı, (Paris: Payot, 1 73), s. 74.

halkın gölgesinde kaldılar. Bunlardan en önemlisi Urartulardı. Peşi sıra Doğu Aryan –İran- İmparatorlukları ve batıda Roma idi. Ayrıca doğru tespitlerde ilerlemek için sorulara verilecek cevapların kronolojik olması önemlidir.

Ermeniler, tarihsel olarak Hitit Krallığı yok edildiğinde Ermenistan'a geldikleri görülür. Bu gelişmelerin yaşandığı dönem aynı zamanda Yunanlıların Küçük Asya'da koloni şehirleri kurmaya başladığı zamandır. Yine Asurluların Antolia'yu, güneyde Hitit Bölgesi ve günümüz Kürdistan coğrafyasını o devirlerde sürekli istilası altında bıraktığı, askeri kumpanyalar düzenlediği ve bu sebeple bölgede siyasal boşluğun derinleştiği dönemlerdir. Aynı zaman diliminde Medler ve Kimmerler ve İskitler adı ile tanınan Asyalı Doğu Aryan kavimlerin kuzey ve doğudan gelip bölgenin egemen devleti olan Urartu Krallığı'na sürekli saldırdığı bir süreçtir. Hatta Kafkasya üzerinden bir kısım Ermeni kabilelerinin Kimmerler ile Aras ve Murat Nehri boylarına indiklerine dair iddialar bulunmaktadır. Güneyden Asur bölgeye askeri kumpanyaları için sürekli saldırır. Yani Küçük Asya'nın tamamı kuzey, doğu, batı ve güneyden sürekli istila altındadır. Sonunda güneydoğuda Mitanni, batıda Hitit daha sonra MÖ 7. yüz yıl sonrası doğuda Urartu ve güneyde Asur çökecektir. Güneyde Babil gerileyecektir. Ön Asya Aryanlaşmaktadır.

Ermeni tarihçiler kendilerini Urartu ile özdeşleştirirler. Bu da yanlıştır. Gerçek olan Ermenilerin Urartu'nun egemenliklerinin ilk oluşum safhasında *Kilikya, Malitene (Malatya)- eski İşuva/Mişar ve Erzincan* bölgesinde yeni yerleşik olduklarıdır. Urartu kralı Menua'nın yaklaşık MÖ 810 ve MÖ 785 arası adı geçen yerleri fethinde, Melitea (Malatya) ve Mişar (Muşki) havzasında yaşayan Ermenileri doğuya iskân eder. Ermenilerin daha doğuda *Hayasa*, Kafkasya'ya yakın *Sevan Gölü* havzasında görünmeleri bu olay sonrasıdır. Aynı topraklar olan günümüz modern Ermenistan topraklarında MÖ 9. Yüzyıl öncesi tarihlere ait Ermeni kültürel görünüm yoktur. Bu nedenle Kral Dara ve Herodot'un tarafından atıfta bulunulan Ermenileri, Urartu Devletinin güçlü bir devlet olduğu Millattan Önce dokuzuncu ve erken altıncı yüzyıllar arasında, Urartu'nun Hayasa-Sevan Gölü arasında kalan bölgelerde yaşamış otantik bir toplum ve kültür olarak görmek yanlış olur. Ama Ermeni

toplumu tarihini Urartu tarihinin dışında da görmek aynı derecede yanlış olur. Ermeniler Urartu kültüründe erken deneyiminin bir parçası oldu. Geç Urartu tarihi de siyasi olarak kısmen Ermeniler tarafından şekillenmiştir. Fakat bu gelişme istenilir bir mertebeye ulaşmamıştır. Urartu'nun çöküşü sonrası ancak Millattan Önce ikinci yüzyılda Ermeniler özellikle Fırat Nehri'nin bir kolu olan Murat Irmağı üstündeki bölgede ilk krallarına kavuştuklarında gerçekleşir.

Urartu platosu daha çok batıda Hurri ve doğuda Med ve Alan (İran) kökenli doğu Kafkas-Aryan ve Asyatik kavimlere sahipti. Yalnız kuzeybatıda Hititler kaynaklarında Ermenilerin ataları olan Ermeni kabileleri daha çok Kuzey Dağ Kilikya'sında, Kapadokya ve günümüz Malatya havzasında; Muşki, Kemah/Erzincan'a uzanan bölgelerinde dağınık klanlar halinde kadim Hate halkı ve Hurri'ler ile iç içe yaşıyordular. MÖ 7-6. Yüzyıllarda ise onları daha doğuda; Azzi, Hayasa, Daieni ve Sevan Gölü bölgesinde görmeye başlarız. Fırat Nehri'nin kuzeyinde olan topraklar, MÖ III. binden 10. yüzyıla kadar Hatti, Hitit ve Hurri halklarının egemenliği altında kaldı. MÖ 10-8. yüzyıllar arasında bu topraklara göç eden Ermeni kabileleri Hurri soylu Urartuların denetiminde kaldılar. "Urartu toprakları", daha sonraki yakın yıllarda Mezopotamya'nın kuzeyinde "*Ermenistan*", güneyinde "*Kuzey ve Doğu Kürdistan*" dedikleri modern Kürd coğrafyasının genel adıdır. "Urartu" adı Asurlular tarafından kullanılmıştır. Sümerce'de yüksek yer manasında "*Ur, Kur*" gibi tanımlar vs. yer belirtmelerde kullanılmıştır. O devirlerde günümüzde olduğu gibi adına "Agiri, Arci" veya Türkçeleşmiş hali ile Ağrı Dağı dedikleri Küçük Asya'da Aryanca dağ adları vardır. Diğer yandan Agiri/Ağrı Dağı'nın *"öz Ermenice adı da Ararat değildir, Masis'tir. Yani çoğul kullanımı ile Ararat bir bölgenin adıdır."*[81] Ön Asya coğrafyasındaki eskiden volkanik olan dağların çoğu üzerindeki ateş nedeniyle Ariyaca'nın tamamında "*ateş*" manasında olan "*Ar*" kelimesi ile başlar. (Hititçe'de "*Dağ = šipant*" demektir). Bu tespite bölgedeki bazı dağ isimlerini örneklersek; *Erciyes=Arci= ateş yeri*, tanımı ile bu tanıma uyan eski volkanik bir dağ ismidir. *Ağrı=Agıri=Ateşli, Arto=Artos Dağı=Fokurdayan ateş (Van- Gevaş)* vs. sayabiliriz. -(es, tos takıları Grekçe'dir). Bu yer tanım-

81- *Bkz. Sevan Nişanyan - Taraf Gazetesi 25.06.2009.*

larından hareket ile Ermenilerin yaşamış olduğu Kapadokya ve Urartu coğrafyasındaki Ermenice olmayan yerel isim farklılıkları görülebilir. Batıdaki Aryanca isimler daha çok Hatti ve Hitit dillerine attir, doğudakiler Hurrililere ve Doğu Aryan toplumlara (büyük olasılıkla Medlere) aittir. Bu diller, Ermenice dâhil hepsi Hint Avrupa ailesinden dillerdir. Fakat Ermenice bu aileden erken bir tarihte koptuğu için *"Dağ" = "leaiyi"*, ayrıca Ararat (Ağrı) Dağının ismi = "Masis" tir. "Ararad" kelimesi de "Urartu" kelimesi ile aynı kökenli olabilir. Bu isimler, Hatti ve Doğu Aryancasından farklıdır. Bilindiği gibi Ermeni tarihçiler, "*Urmani/Armanu*" ile "*Ararat*" adı arasında benzerlik kurmak ve buradan hareket ile *Urartu*'yu Ermeni bir siyasal oluşum olarak göstermeye çalışmışlardı. Dayanılan teorilerden biri de Ararat adına dairdi. Urartu coğrafyası Ermeni tarihçilerce yanlış bir okuma ile Tevrat"ta *"Ararat"* olarak adlandırılmaktadır. Tevrat; "*Yaratılış 8.4'te*"; "*Nuh'un gemisinin Tufandan sonra Ararat/Urartu dağlarında karaya oturduğunu'* yazar. Yani herhangi bir dağbaşında değil. Kast edilen "*dağlık bir bölgedir*". Onun adı da doğru okunursa İbranice; "*Urartu*" olması gerekir. "*Ararat*" tanımı ise, burada Ermeni tarihçilerce İbranice dille kullanılmış bu cümlenin yanlış okunan, aslen Samice; '*Urartu*' olması gereken kelimesidir. Ararat, Ariyaca bir adlandırmadır. Aslında Tevrat'ta geçen *Urartu'yu* Sami bir dil olan İbranicedeki bu kelimedeki "u"yerine "a" ünlü sesli harfler değiştirerek, kelimenin sessiz "rrt" nin yanlarına "a" seslisini koyarak bu kelimeyi *"Ararat"* şeklinde yanlışlıkla okudukları için bu tarihçiler Tevrat'ın bölgeyi *"Ararat"* diye adlandırdığını sanmışlardı! Tevrat'ın MÖ 1-10.yy'ları arasında oluştuğu ve eski İbranice dili ile yazılmış olduğu dikkate alınmalıdır. Ararat-Urartu-Ermeni adlarının benzerliği ve eşitliği yönündeki görüşler, günümüzde tümüyle terk edilmiştir. Bu görüşün kaynağı ise Tevrat'taki bu İbranice yazılımın yanlış okunuşudur. Urartular; "Ararad topraklarında" (günümüzde sadece Ağrı bölgesi) ve Kürd coğrafyasının batısına o zaman ki adı ile *Nayire/Nairian* ve doğuda kalan topraklar olan Medya'da ünlü bir krallık ve medeniyet yaratmıştılar. Urartu liderleri bilgeydiler ve güçlü bir krallık kurmuştular. MÖ 885-535 arasında bölgede hüküm sürdüler. Urartu deyince; Batıda Malatya-Fırat Nehrinden, Van Gölü'ne oradan daha doğuda günümüz Azerbeycan topraklarına, Kuzeyde Alice Nehrinden güneyde Urmiye Gölü'ne ve

Aşağı Zap nehrine Medya topraklarına uzanan sınırları olan, o dönem adı ile Nayire denen coğrafyasından bahsediyoruz. Hatta yakın zamana kadar Van Gölü'ne *Nayirian Gölü* denirmiş. Asurlular, "Urartular için *"Nayirian Yaylası-İmparatorluğu'nun" devletlerinden biri*" demiştiler. Urartu çok zengin, çok kültürlü bir ülke de olmuştu. Uygarlığı, unutulmaz miraslarının gurur kanıtıdır. Öyle ki kendilerinden sonra bu bölgeye hâkim olan hiçbir devlet onların kurmuş olduğu medeniyetten daha ileri bir medeniyeti ortaçağ devletlerine kadar kuramadılar.

Yine Asurların belgelerinde, MÖ IX. Yüzyıl'da Asur kralı III. Şalmanezer (MÖ 858-824) Krallığı'nın üçüncü ve on beşinci yıllarına ait kayıtlarında Diauehi bölgesinde (modern Gürcistan-Batum) *"Aramu"* adlı biri ile savaştığından söz eder. Urartular kendilerini *"Biaini"*li demişler, Biane ya da *"Viane"* isminde bugünkü Van şehrinin adı türemiştir. Ermeni tarihçilerce *"Arzaşkun adlı kentte oturan"* Urartu bölgesinde Asurlular tarafından ilk kral adı olarak geçen *"Kral Aramu"* ve onun kentinin yeri hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak Asur yazıtlarının bahsi geçen bölgedeki her aşireti bir krallık olarak tanımlaması, Aramu'nun da devlet kurmak için çabalayan bölgenin güçlü aşiret reislerinden biri olduğunu göstermektedir. Yani Aramu, Diauehi bölgesinin reisi olabilir. Fakat bu bölge henüz Urartu ile bu tarihte ilişkilendirilemez. Bilindiği gibi bölge MÖ 800'lerde Urartu kralı Menua vasıtası ile Hurri'lerin denetimine girecektir. Bu bölgeye Urartu'nun yıkılışı sonrası yüzyıllarda Grekler *"Armenioi"* diye adlandırdı. Millattan önce oluşan Ermeni kimlikli devletlere ad olarak *"Ermenistan"* adının kullanılması doğru değildir, Ayrıca Ermeni coğrafyası da yerleşke olarak belirsizdir. Çünkü her şeyden önce Ermeniler otaktan bir halk değildir. Göçebeydiler. Sürekli yer değiştirmişler ve kendilerine egemen olan bölge güçlerince de iskânlara tabi tutularak da ayrıca yer değiştirilmişlerdi. Diğer yandan yaşanan dönemlerde Ermeniler diğer halklar ile iç içe oluşmuş karmaşık bir yaşamı hem kırsal alanlarda hem de kentlerde vardı. Bu durum bölgede dil, inanç, belirli bir yerleşke olarak yeni bir kavmi oluşumu ortaya çıkarıyordu. Ermenilere dair görünümlerin fülü hale gelmesi, onların yeni karmaşık bir kültürü ve kimliği bölgede sürekli edinmiş olmaları nedeniyledir. Çünkü genel olarak bölgede müthiş bir halklar karışımı vardı. Ermenilerin kavmi kimlik görünümlerindeki ana görünümün netleşmesi Hıristiyanlık sonrasıdır. Bölge adı

olarak Ermenistan adı Ksenofon tarafından farklı ad ile "*Armanu*" şeklinde göreceli bir yer tanımı ile sunulmuştur. Herodot tanımlaması da, tıpkı Kesenofon'un tanımına benzerdir.

Küçük Asya'da batıda; Luvi, Hate, Hitit, Hurri, Ermeni, Grek halkları kuzeydoğuda Karadeniz Kafkaslara yakın yerlerde; Kolhis halkları: *Lazi, Zan, Tzan,. Tzani,* (Karadeniz) ve Iberia (günümüz Gürcistan) halkları, doğuda; Hurri, *Ârâmî, Guti (Qutu/Gutu), Karduki, Med, Kimmer, Saka/İskit Pers, Part, Sâsânî,* güneydoğu İran'da; *Alan, Elam, Ârâmi* vs. halkları vardı. Bu halklar ile aynı bölgelerin ekserisinde yaşamış Ermenilerin genetik ve kültürel karışımları olmuştu. MÖ 6. - MS 3. yüz yılları arası Van Gölünün batısında Fırat Nehrine kadar genel görünüm budur. Ayrıca bu halkların çoğu Çoban Aşiretleri olan, etnikliği belirginleşmemiş gens ve kabilsel toplumlardı. Yerleşik yaşamları pek yoktu. Urartuların kale şehir tarzı örgütlülükleri yeni oluşmuştu. Bu nedenle yaşanan dönemde bölge insanının hareketli demografik yapısı araştırmalarda, onların tanımlamalarını hep zorlaştırmıştır. Yedinci yüzyıla gelindiğinde bu kültürel ve genetik karışımı özellikle bölge inançlarını benimseyenErmeni kabileler çok yoğun yaşamıştır. Bu karmaşa içinde MÖ V. yüzyılda Ermeni yaşamına tanık olan Herodot yazdığı tarihinde, Ermenilerin kendisine yakın halkın Friglerin olduğunu düşünmesi en doğrusu görünüyor. İkincisi, milattan önce yedinci yüzyılda Frigya, Asur ve Urartu İmparatorlukların yıkımlara neden olan Kimmerler, İskitler, Medler ve daha sonra Persler gerçekten Küçük Asya'da bir değişim dönemini yaratmışlardı. Üçüncüsü, aynı dönemde MÖ VII yüz yılda Ermeniler, Asur kaynaklarından bölgede oldukları görünüyor. Bu karmaşık Ermeni kültürel görünümüne araştırmacı *Diakonoff*, Malatya ve Muşki bölgesindeki Ermeniler için şu tespitlerde bulunuyor: *"Ermenilerin yerel hanedanlar tarafından kullanılan isimleri kendileri için de kullanmışlardı. Bu durumda onları yerel adları kabul eden veya yerel hükümdarlar olduğu sanısı yaratıyordu. Hurri ve Luvi görünümlü adları olan bu şekilde aslen Ermeni olan beş kral adı vardı."*[82] Malatya bölgesine yerleşen bazı 'Ermeni gruplar' yerel halk ile karışıp ve Luvileşmiş veya Hurrileşmiş olabilir. Çünkü bazı Luvice ve Hurrice isimler proto-

82- Bkz. Diakonoff, 1984, s 124, 197-8 n. 106.

Ermeni kullanıma girmişti. Örneğin "*Muşej*" kelimesi ortaçağ ve günümüzde iki defa kullanıldığı görülen böyle bir kelimeydi. Görüldüğü gibi, Ermeniler için MÖ IX yy.'da *Şubria, Muşki ve Urumi* isimleri aynı zamanda yerleşim adları da olmuş olabilir. Asur ve Babil yıllıklarını çeviren ünlü araştırmacı *A. K. Grayson* verdiği bilgilere göre; Millattan önce dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde 'Ermeniler' Dicle Vadisine yayıldılar. Asur kralları: II. Tukulti-Ninurta (890-884) ve II. Ashurnasirpal (883-859) bu bölgelere askeri kumpanyalar düzenler. "*Asurluların bölgede o dönem yerleşik olan Ermenilerden el koyduğu ve aldığı haraçlar arasında tarımsalürün olarak bahçe hasatı malları, küçük ve büyükbaş hayvan, üretilmiş mal olarak şarap ve üretilmiş metalik mal olarak bronz kaplar gibi mallar kayıtlarında yer alıyordu.*"[83]

Urartu döneminde 'Ermeni' yayılması kademeli idi. Erken VIII. yüzyılda, Asur III. Şalmaneser tarafından MÖ 856 yılında fethedilen Alzi, Urartu kralı Menua tarafından Urartu'ya dâhil edildi. Urartu, Tuşpa/Bian beyi Hurrili Sarduri tarafından kurulmuştu. Kral Sarduri, Krallığı'nın gücünü ve soyunu taş steli ile MÖ 840 yılında ilan etmişti. Kendisi bir Aramu/Ermeni değildi. Van bölgesinde Aramular bu tarihlerde henüz yaşamıyordu. Urartular, Asurîler gibi sık sık kendi etki alanları içinde çok sayıda insanı iskân ederlerdi ve bu durumu Urartu krallarının kayıtları olan stellerdeki yazıtlarında dile getirirlerdi. Genellikle bu genişleyen sınırları içinde, iç hareket meselesiydi, ama insan gücüne ihtiyaç duyulduğu için bazen de esir ithal edilirdi. Bu dönem bazı Ermeniler iskân edilmiş (zorla taşınmış) olabilir. Urartu Kralı Menua (MÖ 810-786) döneminde krallık güçlenir. Kuzeyde Artaks (Aras) Nehri kıyılarına ulaşan Menua, Ararat'ın kuzey eteklerinde Menuakhinili şehrini kurar. Daha sonra Urme (Taron, Muş) ve Arkhi (Hark) eyaletlerini ele geçirir. Batıda ise Dsupa (Dzopk, günümüz Tunceli-Elazığ bölgesi) ve Meleti ülkelerini işgal eder. Buralardaki Ermenileri doğuda kurmuş olduğu şehirlere iskân eder. Menua tarafından inşa edilen ve Hayots Dzor'dan Van'a kadar uzanan 72 kilometrelik bir su kanalı (Menua kazısı) daha sonra "*Şami-*

83- Bkz. A. K. Grayson, "Assyrian and Babylonian Chronicles" II, 1976, 476 (h. 33) (s. 104), Cl 547 (i 69) (s. 123).

ram Kanalı" olarak adlandırılmıştır. Menua'dan sonra hüküm süren oğlu I. Argişti (MÖ 786-764), Ararat Ovası'nı ele geçirerek, *Arin Berd* tepeciği üzerinde MÖ 782 yılında, Ar (Ateş) tanrısı adına Erebuni şehir-kalesini kurar ve 6.600 Ermeni askerlerini, aileleriyle birlikte buraya yerleştirir. I. Argişti (MÖ 785-763) Meleti'den (Malatya) ve Supa'dan (Alzi'nin kuzeyinden) 6.600 savaşçı esir Urartu topraklarındaki Arin-Berd'e (Urartu Erebuni, günümüz Erivan'a) taşınmışdı. Bir yıl sonra, Ararat Ovası'nın merkezinde Argiştikhinili (Armavir) şehrini kurar. Ardından Sevan Gölü çevresini, Şirak bölgesini (günümüzde Gümrü) ve Daiukhi'yi (Tayk) ele geçirir. Argişti'yi, oğlu II. Sardur (MÖ 764-735) izler. II. Sardur, Velikukh'u (Geğarkukik, Sevan bölgesi) ele geçirdikten sonra Arme ülkesine saldırır. Sardur'u, oğlu I. Rusa (MÖ 735-713) takip eder. I. Rusa, Rusakhinili şehrini inşa eder. I. Rusa'nın krallığı döneminde Asur kralı II. Sargon, Rusa'ya bağlı Mudsadsiri beyliğine saldırarak Xaldi ve Teyşebaini tanrılarının tapınaklarını yağmalar. Kuzey Kafkasya'lı göçebe Kimmer boyları bu dönemde işgal akınlarına başlar, onları İskitler izler. Rusa'yı izleyen II. Argişti (MÖ 713-685) Asurla çatışmaya girmekten kaçınır. Kimmerlerle ittifak yapan II. Rusa (MÖ 685-645) Prügia (Finike) ve Khatti'yi ele geçirir. II. Rusa, Yerevan (Erivan) yakınlarında Teyşebaini (Karmir Blur) iç kalesini kurar. Tıpkı Asurluların Medlere yaptıkları askeri kumpanyalarda olduğu gibi, Urartular da bölgede geleceğin bir Ermenistan'ını bu esir ve köleleştirme askeri kumpanyaları ile yaratmışlardı. *"MÖ 676 yılında II. Rusa'nın (MÖ 685-645) muhtemelen Melid, Frigler ve Chaldoies/Xaldoi (Trabzon ve Kapadokya arasında yaşayan bir Gürcü- Laz boyu olan halk. Onların toprakları Chaldia olarak bilinir.) ile ittifak halinde Kimmerlere karşı yaptığı askeri kumpanya da bölge nüfusunun bir kısmını zorla naklettmişti."*[84] Yani bir yerde Ermeniler, Urartu Devletinin askeri kumpanyaları ile günümüz Ermenistan coğrafyasına taşınmıştır. Asurlular da benzer askeri kumpanyalar ile Hayasa bölgesinden Ermenileri kendi hükümranlıklarındaki Yukarı Mezopotamya'ya taşımışlardı. Bilindiği üzere bölgenin bu iki güçlü devleti doğudan da Doğu Aryan Med, Pers

84- Bkz. I. M. Diakonoff, "The Pre-history of the Armenian People", Yerevan, 1968 (Delmar, New York, 1984).

vs. kabileleri esir olarak kendi hükümranlık topraklarına taşımışlardılar. Doğu Aryan halkların MÖ 2000 sonrası (Mitanniler), Ermenilerin ise MÖ 1100 sonrası bölgede yerleşimleri oluşur. Her iki halk da bu tarihlerden sonra bölgede otoktan halk olmuşlardır.

Kafkasya ve doğudan İran üzerinden Hazar denizi kıyısı bölgesinden Urartu topraklarına gelen Kimmerler ve İskitler MÖ 617-609 Urartu'nun kuzeyinde yerleşik olan Ermenilere saldırdılar. Ayrıca Kimmer akınlarının yarattığı rahatsız koşullar nedeniyle muhtemelen göç hareketleri doğuya, çoğu zaman oldu Ama Ermeniler yeni istilacıların dostluğunu kazanmasını bildiler. Bu güçlü istilalardan kendilerini korudular ve kurtuldular. Ermenilerin bu nedenle bölgedeki diğer kabileler üzerinde ayrıcalığı vardı, hatta Gürcüler, Urartular ve Nayireli'lerden oluşan yerel halk üzerinde ahlaki özellikleri de zorladılar. Bu yerel kabilelerin ya da devletçiklerin kendi şöhret ve kültürü vardı. MÖ 6. yüz yıldan itibaren Ermeni kabilelerin yaşam alanları güneyde Murat Nehri, Van Gölü, Urmiye Gölü kuzeyde günümüz Trabzon ve sırtlarını doğuda Sevan Gölü'ne ve kuzey doğuda Kafkas sıra dağlarına dayanırdı. Ermeni kabilelere güneyde ve batıda Hurri'ler doğuda Partlar ve kuzeyde bu Kafkas halkları komşuydu. İskitlerin Urartu'yu ortadan kaldırdığı koşullarda geçmişte Urartu federasyonunda yer alan bu Ermeniler bölgede siyasal olarak güçlenerek ortaya çıktılar. Urartu devleti'nin çöküşünden sonra MÖ 590 yılında Ermeniler batıdan doğuya Eski Urartu yurduna daha basitçe sızmıştılar. Bölgede Urartular ve Medler ile karışmıştılar. Bölgedeki kültürel kalıntılara bakılırsa Ermeni askerlerin tahminen Frig zırh tercihi devam ederken Frig kültürünün diğer yönlerini kaybetmiştiler. Bundan başka Urartu da hiçbir Frig tarzı tümülüs artık kalmamıştı. Ermeniler Alzi, Purulumzi, Meleti, Şubria'da yerel halk ile karışmış ve bu yüzden, muhtemelen, onların kültürünü ve yanı sıra onların özel isimlerini de benimsenmişlerdi.

Urartu Kralı Menua'nın Meleti bölgesinden Hayasa ve Sevan gölü bölgesine iskân ettiği Ermeniler ile birlikte daha sonraki yüz yıllarda kuzeydoğudaki Ermenilerin kendi bölgelerinin daha doğusuna ve güneye yayılışlarını ve sarkdıklarını zamanla görürüz. Van çevresine Ermeni kavimlerin kayışları Urartu devletinin yıkılışı, Daieni ve

Sevan Gölü bölgesinde MÖ 1. Yüzyılın başlarında Arkask Ermeni Devletinin kuruluşu sonrasıdır. Urartu döneminde ise, bu Ermenilerin de içinde yer aldığı bölgeler Urartu konfederasyonunun bir üyesidir. Diğer yandan adı geçen bölgelerde Ermeniler kuzeyde Gürcülerin ataları ile güneyde Hurri'ler ile iç içe yaşıyordular. Bu bölge halkının yanısıra kuzeyde Kafkasya boylarında Çeçen ve İnguşların ataları olan birçok kabile Urartu/Nairilerin yönetimi altında kalan başka Kafkas kavimler vardı. Ana kayalar üzerine yazdırdıkları çivi yazılı fetih stellerine göre Urartu, kuzeyde günümüz Erzurum, Kars ve Ardahan yaylası üzerinden Gürcistan sınırına kadar alanı kapsamıştır. Urartu orduları, kuzeyde ulaştığı en uç noktayı günümüz Ardahan yakınındaki Hanak Yazıtı ile belirlemiştir. Urartu döneminde günümüz Hanak çevresi *Tariu*, Göle ise *Qulha* adıyla anılmaktadır. MÖ ilk bin yıla ait Asurî yıllıklarında (Kronika, Günce) ilk Gürcü aşiretleri ile ilgili bilgilere rastlandığı iddia edilmektedir. Aynı yıllarda iki temel Gürcü aşiretler birliği şekillenmiştir. Güneybatı bilindiği gibi günümüz Gürcistan'da Diaohi (Taohi, Diaeni, Tao) ve Karadenizin doğu ucunda (şimdiki Türkiye-Gürcistan sınırının olduğu kıyılar) *Kulha* (Kolha, Kolhis) birliği çok daha geniş bir araziye yayılmıştır. -Gürcü tarihçilerin döneme dair bölge kabileleri için bazı benzerlikler üzerinden etimolojik sorgulamaları pek yerine oturur bir çalışma değildir. Ksenefon'un tanımlamasından çok bölge için yapılan tespitlerde Asur yıllıklarında ve Bihistun Kaya yazıtında geçen bölge adları dikkate alınmalıdır. Tarihsel devamlılık da gözden kaçırılmamalıdır. Kaldı ki Asur adlandırmalarının da çoğu kendi dilleri üstüne kurulu olduğu bilinmelidir. Krallık kuzeydoğuda Aragats Dağı'nın güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki verimli Aras Nehri vadisine yerleşmek için büyük çabalar içinde olmuştur. Buralarda günümüz Erivan'ın batısında yer alan Argiştihinili/günümüz Armavir Blur, Erebuni/Arinberd ve Teişebai /Karmir Blur adlı üç büyük kralî kent kurulmuştur. Kafkas halklar ile kültürel alış-verişler bu bölgede olmuştur. Kafkasya'nın Maykop ve Kuban kültürü buradan Urartular eliyle Ön Asya'ya taşınmıştır. Bilindiği gibi, *"Kuzey Kafkasya MÖ XX. yüz yılda Bronz Çağının açıklandığı dönemde, en geniş metal üretim merkezlerinden biriydi. Bronz parçacıklarından yapılan göz alıcı sanat eserleriyle ünlü Maykop ve Kuban Kültürü'nün asıl çıkış noktası Kafkas sıra dağları-*

nın meyilli etekleri ve bu eteklerin kuzey bölümleriydi. Metal araçgereç ve silahlarda pek çok değişik yerel çeşitliliğin arasında, Kuban kabilelerinin Trans-Kafkasya ve Yakın Doğu-Urartu- ülkeleriyle Samimi kültürel ve ekonomik temaslarını kanıtlayan "Trans-Kafkasya ve Yakın Doğu Modelleri" hiç zorluk çekilmeden ayırt edilebilir. Bu kültürün, bronz çağı ile gelişimini tamamlamış Kuban kültürünün devamı olduğu ortaya çıkıyor. Arkeologlar bu konuda ilk çalışmalarını günümüzün Kuzey Osetya'sında yaptılar. Bu buluntuların çıkarıldığı yer şimdilerin bir Oset köyü olan Koban'a yakındı. Bu yüzden Koban Kültürü adı verildi Bozkırın o uzun zorlu yolları boyunca Kuzey Kafkasya sanatçılarının ortaya çıkardığı işler, Kafkas Dağlarının sınırlarını aşarak MÖ VIII. yüzyılda Aragats Dağı etrafına daha önce kurulan Urartu şehirlerine yerleştirilmiş Ermeniler vasıtası Urartu'ya kadar ulaşmıştır. Bu gelişim, arkeolojik buluntular ile günümüzde kanıtlanmıştır. MÖ 7-8. yüz yıllarda bölgeye gelen istilacılar olan Kimmerlere ve İskitlere dair bölgede bulunan Arkeolojik buluntularda Meot öncesi dönem silah ve koşum takımlarının varlığıyla değil aynı zamanda Urartu ve Asyalı sanatçıların yapmış oldukları madeni çalışmalardaki Maykop Kültürü'nün izlerinin de bulunmasıyla Urartu ve Kafkas ilişkisi kanıtlanmaktadır. Şu-an Kafkasya bölgesinde otonkton denilen halklar dışında halkların yaşadıkları bölgelerde çıkan arkeolojik buluntular, o halkların kökeni ile alakalı olarak değerlendirilemezler. Kafkas halkı olan Çeçenlerin, Meot kabilelerinden biri olan Dosklar ile bağlantısı olduğu görüşü, hatta Karaçay gibi Türkî halkların ve bölgeye MÖ 8. yüz yılda yerleşmeye başlayan Ermenilerin bu kültürler ile akrabalığı olduğu görüşü de diğer görüşler gibi zorlama ve bilimsel geçerliliği olmayan görüşlerdir. Ermenilerin Maykop ve Kuban kültürünü bölgede edindikleri bir gerçektir."[85]

Ermeni uygarlığının temelleri MÖ 6. yüzyılda Urartu devletinin kalıntıları üzerinden atıldı. Ermeniler yöreye geldiklerinde Urartu uygarlığının izleri, özellikle tarım alanında buluşları henüz yok olmamıştı. Ermeniler bu kültürü özümsemişlerdi. Eskiden Urartu'yu oluş-

---

85- Bkz. http://www.arcaucasica.ru/exhibit/gnc/eng/menu_intro.htm. Prof. Dr. Nabatçikov, Çeviri: Gılışbi Jankat Kılıç.

turan kabilelerden en önemli ikinci unsur olan ve bölgeye yeniden egemen olan İskitler ve Medler bölgeye yerleşerek kısa zamanda Ermenileri de denetimleri altına aldılar. Medler özellikle onları zamanla asimile etti. Özellikle din alanında bu asimile görünüm çok belirgindi. Ateşperestlik, Mitracılık ve daha sonra Zerdüştîlik bütün Urartu topraklarında doğudan batıya doğru yayılmaya başladı. Ermeniler bu bölgelerde yeni baskın halklar olan: Medler ve İskitler ile birlikte yaşamaya devam ettiler. Bölge Ermenileri ve Medler, Urartulu Hurrilerden madencilikte ve kuyumculukta epey şey öğrendikleri daha sonraki yüz yıllarda göstermiş oldukları ustalık imarlarda; sanatsal ve zanaat alanlarında görülür. Ahameniş Kralı Darius yaptırdığı saraylarda onlardan faydalandığını belirtir. [86] Tarih itibarıyla Ermenilerin bölgenin otokton ahalisi olmayıp dışarıdan Ön Asya'ya yerleştikleri ve Urartu'nun kuzey doğu topraklarındaki varlıkları ancak MÖ 9. yüzyıl sonrasına gevşek aşiret birliklerine dayandığı anlaşılmaktadır. Bölgeye başka yerlerden ve nispeten yeni gelmiş kavimlerden biri olan Ermenilerin bölgeye tek başlarına ve yurt olarak sahip çıkmaları söz konusu olamaz. Nitekim tespit edilen belge ve bilgiler de bu doğrultudadır. Bütün bu hatalı politik yaklaşımlara rağmen sonuçta Ermeniler ikibin altı yüz yıllık zaman süresi içinde tarihsel ve ülkesel olarak bölgede ısrarlı yer alışları ve siyasi duruşları neticesinde Küçük Ön Asya'nın kadim halkları arasına girmişlerdir. Bölgede dilleri de belli bir değişime uğramıştır.[87]

86- Bkz. Bu kitap, "Ahamenişlerde Uygarlık".

87- Ermeni tarihini kronolojik olarak aldığımız için onların Med sonrası tarihini Bu kitabın ikinci cildinde yayınladık.

SAMİ HALKLAR

ASUR

Asurlar aslen Güney Kürdistan'da, Dicle Nehri kıyısında bulunan *Aşur/Asur* (*Qalat Şarqat*) şehri ve çevresinde yaşayan bir Sami bir topluluk ken bölgedeki MÖ 2000 sonrası Kafkas ve İrani Doğu Aryan topluluklar ile karışmaya başlamış, melezleşmiş, Samice konuşan bir topluluktu. Özellikle MÖ 2000 sonrası Doğu-Batı arası ticaretten faydalanarak gelişmiş ve topraklarını genişleterek özellikle MÖ 1200 sonrası ülkelerini bir imparatorluğa dönüştürmüş eski çağ halkıydılar. Asur'un ilk krallarının ve yöneticilerinin soy künyesi/seceresi tartışmalıdır. MÖ 16. Yüzyıl sonrası Bilindiği üzere Asur yaklaşık ikiyüz elli yıl Mitannilerin vassal devleti kalmışlardı. Asur'daki Mitannili yönetici elit kendilerinin "*Mitanni Maryannularından*" olduklarını övgü ile söylerlerdi. Mitanni Maryannuları, Doğu Aryan soylu ve Hint kültüre sahiptiler, ruhani, bilgi ve teknik becerilerinin yanısıra bölgede "*dokunulmaz-doğuştan özgür*" insanlar olarak da bilinir ve kabul görürlerdi. Asurlu yöneticilerinin bu konumlanmasının bir öykünme mi veya övünme mi olduğunu tespit edemiyoruz.

Asur ülkesinin merkezi olan Asur kenti, MÖ 2000'den önce genellikle Babil Krallarının denetimindeki güçsüz krallarca yönetiliyordu. Tarihi boyunca Asur Devletine üç şehir başkentlik yapmıştı. *Asur, Kalah/Nimrud ve Nineve* adlı başkentlik yapmış olan bu şehirler mimari görsellikleri ile ünlü ve Dicle kıyısında ye alan şehirlerdi. Asur Kralları güçlü bir ordu kurmuştular, Kısa zamanda Kassit-Babil ülkesinin bazı topraklarını da ele geçirmiştiler. Fakat zamanla güçlerini doğudan gelen Doğu Aryan ve batıdan gelen Sami soylu Âramî kabilelerin saldırıları altında kaybettiler. Asur ülkesi, önceleri Babil'e, MÖ 16. yüz yılı sonrası Mitannilere bağımlı kalmıştılar. Hitit, Mitanileri 1322'de yenince, Asur serbest kalmıştı. Bölgenin güçlü devleti Hitit de batıdan gelen Ege deniz kavimleri'nin saldırıları altında kaybedince nitekim MÖ 13. Yüz yılda Asur *Adad Nirari* ile bağımsızlıklarını kazanmış ve Fırat'a kadar topraklarını genişleterek Harran ovasına

yerleşmişlerdir. Asurlar daha sonra Yukarı Mezopotamya'da, Urartu'da, Mitanni ve batıda Kilikya-Kizzuwatna bölgesinde güç kazanmışlardır. Fakat I. Tikulta -Ninurta'nın ölümünden (MÖ 1208) sonra gerileme dönemine girmişlerdi.

Tüm batı Ön Asya'yı etkisi altına alan *'Ege Halkları Göçleri ve İstilaları'* Asur bölgesine kadar uzanmıştı. Anlaşılan bu istilalar Asur'da fazla etkin olmamıştı. MÖ II. Yüzyılda I. Tiglat-Pilaser zamanında kısa süre yeniden eski gücüne kavuşmuştu. Fakat bunu izleyen dönemde hem Asur Krallığı, hem de düşmanları, yarı göçebe, başka bir Sami topluluk olan Ârâmîler'in akınlarıyla yıprandılar. MÖ 9. Yüz yılda Asur kralları sınırlarını yeniden genişletmeye başladılar. MÖ 8. Yüz yılın ortasından, MÖ 7. yüzyılın sonuna değin *III. Tiglath-Plaser, II. Şarrum-Ken (II. Sargon) ve Sinherib* gibi güçlü kralların önderliğinde Basra Körfezinden Mısır'a kadar uzanan toprakları egemenlikleri altında birleştirerek, günümüzde Yeni Asur İmparatorluğu olarak adlandırılan bir İmparatorluk kurdular.[1]

Yeni Asur Devleti'nin değişik amaç ve stratejiler içeren kuzey yayılım politikalarında, Yukarı Fırat bölgesi belirleyici bir rol oynamıştır. Kuzey batı Bereketli Hilal bölgesinin Asur için cazibe merkezi olmasının en önemli nedeni, yeraltı ve yerüstü zenginlikleridir. Zira Asurların Yukarı Fırat bölgesi ve Urartular üzerine yapmış oldukları seferleri anlatan metinlerin analizi, sözkonusu seferlerin kökeninde ekonomik nedenlerin yattığını bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Özellikle Malatya ve çevresi, işlek bir yol üzerinde bulunan konumu ve zengin maden kaynaklarına sahip oluşu nedeniyle, Yeni Asur Devleti'nin kuzeye yayılım politikasının öncelikli hedeflerinden birisini oluşturmuştur. Geç Hitit Şehir Devletleri üzerindeki Frig-Muşki ve Urartu etkisini ortadan kaldırmak, Asur'un kuzey seferlerinin bir diğer önemli amacını oluşturmuştur. MÖ I. Binyılda ise, ticari olarak öne çıkan Kilikya ve Doğu Akdeniz liman kentleri onlar için cazibe merkezi olmuştur. Ön Asya dünyasında meydana gelen gelişmelerin ortaya çıkardığı siyasal tablonun doğal bir sonucu olarak, Antolia'ya ilişkin Asur politikalarında köklü değişiklikler görüldü. Değişik amaçlar ve stratejiler içeren bu yeni politikaya göre Asur, önce Geç Hitit Şehir Devletleri ve artık Akdeniz ticaretini ele geçirmeyi

1- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/*

hedeflemiştir. Çağın en değerli madeni demirdir. Demirin daha Sümerler zamanında ticaret yolu ile Kuzey Urartu'dan getirildiği Sümer kayıtlarında bilinmektedir. Bu değerli madene sahip olmak bölgedeki egemenliği pekiştirmek anlamına geliyordu. Bu nedenle Asurlular Urartu'ya tüm gücü ile yönelmiş ve fetih ettikleri bölgelerde daha çok bu bölgelere yerleştirdikleri Ârâmîler vasıtası ile koloni ve askeri garnizonlar kurmuşlardı.

Bu maksatla kuzeyde Van gölüne kadar olan yerleri Asur topraklarına katılır. Fırat geçilir ve batıda sınırlar Karkamış kent devleti önceleri vassal sonra merkezi askeri üs yapılarak Geç Hitit bölgesinde Antep, Birecik'in güneyinde kalan bölgeye ve kuzeyde Malatya ve Gürün'e kadar genişletilir. Suriye kıyıları, İsrail ve içeride Mari aynı şekilde Asur toprağı haline getirilir. Asur şehrinin; Aşağı Mezopotamya ve Antolia ile bakır ve gümüşün çıkartıldığı Kuzey Batı Kürdistan'ın yakınında bulunması kentin süratle gelişmesine yol açtı. Kapadokya ve Kuzey Batı Kürdistan'da yaşayan halk ile yapılan ticaret, Asurların buradaki birçok şehirde koloniler ve yerleşim birimleri kurmalarına yol açmıştır. Bu durum ise Asur Krallarının bu bölge ile daha yakından ilgilenmelerine ve buralara sefer yapmalarına zemin hazırlamıştır.

Ticaretin serbestçe yapılabilmesi için ticaret yollarının güvenlikli olması gerekiyordu. Bu güvenliği sağlamak da Asur Krallarına düşüyordu. Ticaret için yapılan fetihler ise devletin hâkimiyetini gitgide Kuzeye ve tüm Mezopotamya'ya yayılmasını sağlıyordu. Asurluların Kuzey ve Kuzey-Batıya olan büyük genişlemesi ise MÖ XV. yy'dan sonraki *"Orta Asur Dönemi"* ile MÖ VIII - VII. YY.'da olmuştur.

I. Kral Adad Nirari dönemi (MÖ 1307-1275):

İlk Asur Kralları üzerine fazla bilgi yoktur. MÖ 1305'te Orta Dönem Asur'un başına yeni ve güçlü bir kral olan Adad Nirari geçer. Bu kralı yakından tanırsak ön ismi Adad; Asurların Bereket Tanrısı'nın adıdır. Bir yerde tanrı olmayı krallığı ile bütünleştirmiştir. Onun dönemi, Asur için siyasi olayların olduğu yoğun bir dönemdir. Adad-Nirari ülkesi Asur'u bölgedeki başarıları ile Mitanni Devleti'nin vassallığından çıkaran, yeni devleti kuran ve kendi devletini bölgenin diğer güçlü devletleri ile eş konuma getiren güçlü ve ısrarlı kral olarak bilinir. Bu dönem yine Antolia'da Hititleri ve artık yıkılmak üzere olan Kuzey

batıdaki Hitit vassalı Mitanni Devleti'ni, kuzeyde Naire'de Subar-tuları, güneyde Babil'i, Kardunya-Kassiti ve Elamları, Kuzey Afrika'da, Mısır'ı ayrıca İran'da da, Doğu Aryan kavimleri görürüz.

Kralı Adad Nirari iktidarının ilk yıllarında Babil Kassit devleti Kar-İstos şehrinde Asur'a savaş açmıştır. Asur Kralı Adad Nirari'nin bu savaşı kazanması, Ugarsulu zafer anıtında destansı bir şekilde belirtilmiştir. Anlaşılan Babil'i yenen Asurlar yakın bölgelerinde kendilerine ait olmayan yerleri de kendilerine katmışlardı. '*Ugarsulu*' taşında bu savaşlarında; Harran'ı nasıl ele geçirdiğini, Kargamış'ı nasıl cezalandırdığını, Gutileri, Lulubileri, Subaruları, Nazi şehrine hükmeden Marutaş'ı ve Kassitler i nasıl yendiğine dair bilgilere de yer verilmişti. Asur Kralı Adad Nirari kazandığı savaşların tamamını destanlaştırmış, zafer taşında belirtmiştir. Nitekim Asur kralı artık Kral unvanının başına *"Kâinatın Kralı, Kâinatın Sahibi"* unvanlarını da eklemiştir. Bu yazıtında: *"Adad Nirari, tanrılar tarafından şereflendirilen Kral, kent kurucusu. Güçlü Kassitleri, Qutuları, Lulubileri (Asurun doğusu), Şubaruları (Asurun kuzeyi) mağlup eden kral, Harran Kalesini ve Karkamış/ele geçiren Kraldır. O ki kuzeyde ki ve güneyde ki düşmanlarını mağlup etmiştir. Ele geçirdiği yerlerdeki insanları alıp,(tanrılar) İştar ve Anu'nun ayakları önünde dize getirmiştir. Ve sınırlarını genişletmiştir."* diye yazar.[2]

Bu yazıtında krallığında neler yaptığını, ayrıca Kuzeye, Batıya İran'a seferlere çıktığını yazmaktadır. Adad Nirari'nin bu yaptıkları Hititleri rahatsız etmiştir. Lakin bu yazıtta dikkat çeken MÖ 13. yüz yılda "*Qutu*" diye Asur yıllıklarında ülkenin kuzeyinde kalan günümüz Kürdlerine zamanla ad olan bir topluluktan ilk defa Asur Kralı Adad Nirari iktidarı (MÖ 1295-1263) döneminde bahsetmiş olması önemli bir nottur. *Guti/Qutu*'ları "Gutuen'da göstererek, bazı araştırmacı ve tarihçiler, onların "Gutiler" olabileceği şeklinde yorumlamıştır. Bu yorumcular ses yakınlığından "Qutu" tanımı ile Guti arasında ortaklık kurmuşlardı. Fakat Asurlular "Guti" tanımını daha çok doğularında kalan Zagros bölgesinde göstermişlerdir. Yani hem yer belirleme, hem de adlandırma sorunu var.

2- Bkz. 1. J. M. Munn-Rankin (1975). "XXV: Assyrian Military Power, 1300–1200 BC". In I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, S. Solberger. The Cambridge Ancient History, Volume II, Part 2, History of the Middle East and the Aegean Region, 1380–1000 BC. Cambridge University Press. pp. 274--279.

Hitit ve Mısır bu dönemde, Asur'a karşı bir güç oluşturma gereği duymuşlardır. Bu amaçla MÖ 1274 yılında II. Hattuşiliş ve II. Ramses arasında yapılan "Kadeş Antlaşması" da bunu kanıtlamaktadır. Hitit Devleti bir yandan barışçıl görünürken bir yandan da Mısır'a karşı bir güç oluşturmaya çalışmaktadır. Bu amaçla Babil Kralından, Mısır'la baş edemediğini yazdığı bir mektupla yardım ister. Ancak Babil yardımı reddeder. Babil'den umduğu yardımı göremeyen Hititler bu kez Asur'u yanına çekmeye çalışarak, Mısır'a karşı yardım ister. Adad-Nirari de bu yardımı red ederek daha büyük bir güç olan Mısır'ın yanında bulunmayı tercih eder. Ancak bu iki ülkenin barışları çok uzun sürmeyecektir. Karşılıklı birbirlerine hediyeler gönderip öven bu iki ülkenin arası Mısır Kralı II. Ramses'in bir yazıtıyla bozulur. II. Ramses yazıtına *"Asur'dan bana haraç geldi"* diye yazdırınca, Asur yardımını çeker ve Hitit ile Mısır'ı karşı karşıya bırakır. Aslında bu durum Asur'un da işine yaramıştır. Çünkü Asur Kralı Adad Nirari bu durumdan yararlanarak kuzeye sefere çıkar. Adad-Nirari Asur'u gerçek anlamda krallık haline getirmiştir. Ayrıca imar faaliyetlerine de önem vererek "kent kurucu" adını da alır.

I. Salmanasar Dönemi (MÖ 1274-1244):

Adad-Niari'nin Krallığı'nın ardından hem Asur hem de Yakın Doğu için büyük önem taşıyan bir kral olan I. Salmanasar geçer. MÖ 1274-1244 yılları arasında tahtta olan bu Asur kralı Asur tapınağının yeniden yapımını belgeleyen yazıtında: "MÖ 1272- 1243 yılları arasında Asur kral I. Salmanassar döneminde Asur'a karşı harekete geçen ülkeler arasında *"Uruadri"* adı geçmektedir. Aynı yazıttan anlaşıldığı kadarı ile Asur kralı "Uruatri" adı altında bilinen sekiz ülkeyi hâkimiyeti altına almıştır.[3]

"Rahipliğim başlangıcımda Uriadri ülkesi ayaklandı, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım"[4] Asur Kralı I. Salmanassar dönemine ait olan bu yazıttaki bilgilerde Mitanni devletinin tamamen yıkılmasından sonra Uruatri ülkesi olarak tanımlanan bölgenin Asur'a karşı ayaklandığından bahsedilmektedir. Yine I.

3- Bkz. Oktay Belli, "Urartular", Antolia Uygarlıkları, Görsel Yayınları, c.1, Ankara, 1982, s: 140-209.

4- Bkz. Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi; İzmir, 1994, s.4.

Salmanassar dönemine ait ikinci bir metinde ise şöyle denmektedir. *"Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve bunlara ait askeri güçleri ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Asur'un ayaklarına dize getirdim"*[5]

Bu Uruadri teriminin Yakın-Doğu tarihinde Urartulardan ilk bahsedilişidir. Bu ifadeden Uruadri kentinin daha önce de var olduğu sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte Fırat Nehri'nin doğusuna, yani Van gölü çevresine çeşitli halkların Erken Demir Çağ ile birlikte Batı İran ve Urartu'ya gelerek yerleşik yaşama geçtikleri bilinmektedir. Asur Kralı I. Salmanasar'ın biraz önce bahsettiğimiz yazıtında Uruadri ülkesi MÖ 13. yüzyılın başlarında en az 8 ülkeden ve adı bilinmeyen 51 kentten oluşmaktaydı. Uruadri ülkesinin konumu hakkında çeşitli öneriler olmasına karşın Asur ordusunun Van gölü havzasına Yukarı Dicle vadisinden geldiği düşünülürse; Uruadri ülkesi MÖ 13. yüzyılda Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerini kapsamış olmalıdır. Bu coğrafi isim daha sonra Asur'un karşısına önemli bir güç olarak çıkacaktır. Kral I. Salmanassar bu yazıtında ayrıca verdiği savaş kayıplarından bahsetmektedir. *"Bu savaşta 2. arabacı, 1. mızrakçı ve bir de okçumu kaybettim"* der. Tabii ki bu bir abartıdır. Üç gün içerisinde hem bu kadar yer alınıp hem de bu kadar az kayıp verilemez. Ancak savaşın asıl nedeni yine yazıtlara bakıldığında anlaşılmaktadır: *"Onların genç adamlarını seçtim ve onları bana hizmet vermesi için götürdüm."* denilen yazıtta amacın köle olarak toplu nüfus nakli olduğu anlaşılmaktadır. Devam eden yazıtta: *"Dağlık ülke üzerine çok ağır vergiler (haraç) koydum. Bütün gelecek zamanlarda ödeyecekleri vergiler koydum. Çok güçlü şekilde tahkim edilmiş dağ kalesi olan Arina (?) kentini ki bu kent daha önce bana ayaklanmış ve tanrıma saygısızlık yapmıştı. Yine tanrım Asur'un yardımıyla bu kenti aldım ve kentin üzerine Kudima serptim. Toprağından bir miktar aldım ve gelecek yıllara şahitlik etsin diye Asur kentinin önüne serptim."* diye anlatır.

Urartu ülkesinin konumu hakkında çeşitli öneriler olmasına karşın Asur ordusunun Van gölü havzasına Yukarı Dicle vadisinden geldiği düşünülürse; Uruadri/ Urartu ülkesi MÖ 13. yüzyılda Van Gölü'nün

5- *Bkz Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, İzmir, 1994, s.5.*

Batı ve Kuzeybatı yörelerini kapsamış olmalıdır. Bu coğrafi isim daha sonra Asur'un karşısına önemli bir güç olarak çıkacaktır. Bu güç "Urartu'lardır. Asur'un Kuzey Suriye ve Mısır'la uğraşırken Kuzeye saldırmasının nedeni, bulunulan çağla da yakında ilgilidir. MÖ 1300'lerde Urartu'da, Tunç Çağları'nın bitip Demir Çağları'nın başladığı bu dönemde, Kafkaslardan yoğun bir göç dalgası vardır. Bu gelen halkların demir teknolojisini biliyor oldukları anlaşıyor. Bunu Urartu mezarlarında (Dilkaya, Karagündüz gibi) çıkan demir eserlerden anlıyoruz. Demir Çağlarının başladığı bu şekilde anlaşılırken demir objelerin ölülerin mezarlarına koyulduğu görülür. Silahların, mezara konulması reankarnasyon inancı olmalıdır. Gelen göçebeler Doğu Aryan kültürlü olmaları gerekiyordu. Çünkü reenkarnasyon inancı, Mısır dışında tüm Aryan halklarda vardı.

I. Salmanasar sonrası onun yerine geçen Kral I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1196) dönemine ait fazla bir bilgi yoktur. Fakat Urartu ile ilgili Prizma yazıtı olarak bilinen ve Tukulti-Ninurta isimli kral zamanına ait yazıtta ise şu bilgiler bulunmaktadır. *"Patikalardan benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma dikildi. Onlarla savaştım ve saltanatlarına son verdim"*[6]

I. Tiglat Plaser dönemi (MÖ 1115-1076):

Asur kralı Tiglat Plaser yaklaşık MÖ 1115-1076 tarihleri arasında hüküm sürdü. Ülkesinin sınırlarını Urartu, Suriye ve Babil'e kadar genişletti. En büyük merakı vahşi hayvan avıydı. Asur'un başkentinde dünyanın ilk hayvanat bahçesini kurdu. Van Gölü çevresindeki birçok kralı haraca bağladı. Fethettiği ülkelerdeki bitkileri kendi ülkesinde yetiştirmek için büyük çaba gösterdi.

Geç Hitit Şehir Devletleri üzerindeki Asur -Urartu mücadelesinin kökeninde büyük oranda bu ülkelerin sahip olduğu maden zenginlikleri yatmıştır. Çünkü her iki tarafın da söz konusu ülkelerden haraç olarak maden aldıkları bilinmektedir. Gerçekten de Adıyaman, Malatya, Elazığ ve Dersim'i içine alan Orta Fırat bölgesi, oldukça zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir yataklarına sahiptir. Bu nedenle Askeri kumpanyalar sürekli yenileniyor. Yazılı belgelerden

---

6- Bkz Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, İzmir, 1994, s.6.

Urartu platosunda askeri seferler düzenleyen bir Asur kralı da I. Tiglat Plaser (MÖ 1115- 1076) adlı kraldır. Asur kralı I. Tiglat Plaser, sefer yazıtından daha sonra "Urimi" (Urartu) bölgesinde ağaçlarının kesilerek köprüler yapıldığı öğreniliyor. *"...Kapalı yollardan ve geçit vermeyen patikalardan Elama, Amadana, Elhiş, Şerabeli, Tarhuna, Tirkahuli, Kisra, Taranabe, Elula, Haştarae, Şahişara, Ubera, Miliadruni, Şulianzi, Nubanaşe, Şeşe dağlarını aştım – on altı yüce dağ, savaş arabam içinde (ilerlerken) ülke güzeldi ve geçiş zordu, (bu nedenle), tunç kazmalarla kendime yol açtım. Dağların (ürünü) olan Urumi ağaçlarını kesip, ordumun ilerleyebilmesi için kuvvetli köprüler inşa ettim ve Fırat'ı karşıya geçtim"* Buradan Fırat'ın geçildiğini anlaşılıyor ve Fırat'ı geçen I. Tiglat Plaser'in *"Tumme'nin Kralı, Uzala'nin Kralı... ve Diauehi Kralı"* olarak, 23 tane Urartu/ Urartu/ Nairi Kralının adını saydığını görüyoruz. Bu yazıtından Urartu/Nairi Ülkesinin güney sınırının Tumme, Kuzey sınırının ise Diauehi (Gürcistan'da bir şehir) olduğu anlaşılır. Yazının devamında şunları dile getirir; *"Tüm bu Krallar ordularını toplayıp bana doğru ilerlediler. Dehşet saçan silahlarım ile onlara saldırdım. Onları tahrip ettim. Öyle ki Tanrı Adad'ın bir sel felaketi gibi orduları mahvettim (buradan Fırat ve Dicle'nin taştığını anlamaktayız). Ölü savaşçıların vücutlarını etrafa saçtım. 120 silahlı savaş arabasını savaşta ele geçirdim. Urartu/ Nairi ülkesinin 60 Kralını yanlarına gelen dostlarıyla mızrağımın ucunda Yukarı Denize (Van Gölü) kadar sürdüm. (önceden 23 sonra 60 Kral demesinin sebebi tam olarak bilinmiyor). Urartu/ Nairi ülkesinin büyük kentlerini ele geçirdim. Sahip olduğu her şeye el koydum. Kentlerini yok ettim. Harap ettim. Yıkıntı yığınları haline getirdim. Atlar, katırlar, sığırlar, otlaklarında otlayan bütün sürülerini ki bunlar sayılamayacak kadar çoktu, bunları ülkeme taşıdım."*[7] Bu anlatımdan Asurluların Urartu/Nairi'ye neden savaş açtığı anlaşılmaktadır. Bu, tamamıyla insanları köleleştirmeye, mallarını gasp etmeye ve zenginleşmeye yöneliktir. Anlaşılan bu dönem Urartu devletinin konfederasyonunda bulunan bölgenin Hurri kökenli onlarca küçük beyliğinin toprakları ve yerleşim yerleri Asur kralının denetimi altına girmiştir. *"Urartu/Nairi'nin bütün Krallarını ele geçirdim. Bu Krallara merhamet gösterdim ve hayatlarını bağışla-*

7- *Bkz. Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, İzmir, 1994, s.1.*

dım." Bu satırdan Asur'un siyasi politikasını anlamaktayız. Asur, Kralları öldürüp düşman kazanmaktansa, boyun eğdirip, onları vergiye bağlamayı tercih etmektedir. (Bu politikayı daha sonra Urartu da izler.) I. Tiglat Plaser aynı yıl seferini günümüz Eleşkirt-Erzurum doğusunda Karasu Nehri'nin yakınlarında yer alan Diauehi'ye kadar sürdürür ve buranın Kralı Sieni ile karşılaşıp onu da esir alır ve Asur'a getirir. Aynı politikayı bu krala da uygular ve onu da vergiye bağlar. Yenik düşmanını kendi devletinde güç gösterisi için dolaştırması da yeni bir politikadır. I. Tiglat Plaser, Urartu/Nairi seferinden dönerken Malatya ve Hanigalbat ülkelerine de saldırdığını söyler. *"Dönerken Maldia (Malatya) kenti üzerine saldırdım. Ki orası Hanigalbat ülkesi sınırları içindedir.* -Yukarı Mezopotamya, Kuzey Batı Kürdistan'ın bir bölümünü kapsayan Mitanni ülkesine Asur kaynaklarında verilen ad Hanigalbat'dı. Mitanni kralları da bu adı kullanırken, Hititler ülkeyi "Mitanni" diye adlandırıyorlardı. *"Onları yendim ve dize getirdim. Onlara merhamet gösterdim. Ama kentlerini ele geçirmedim,"* der. Belki de ele geçirememiştir. Ama çeşitli ganimetler, tutsaklar aldığını ve bu yöreleri vergiye bağladığını söyler. (Buradan magnezyum da aldığını ve adak için kullandığını söyler). Tiglat Plaser bu yaptıklarıyla 3. yıl seferlerini de bitirmiş oluyor. 1. Tiglat Plaser, 4. yıl seferinde Karkamış kentine sefer yapıyor. Bu seferinde Muşkiler gibi ilk kez görülen başka bir halk topluluğuyla daha karşılaşıyor.[8] Bunun nedeni eski Hitit bakiyesi bölgede Hititler gücünün ortadan kalkmasıyla oluşan otorite boşluğudur. Asur kralı anlaşılan Dersim bölgesini aşacak kadar kuzeye ilerleyerek Muşki topraklarına girmiştir.

Asurlar ve Urartular Geç Hitit topraklarından Hurrileri, Hititleri, Mitannileri ve Luvileri, yine tıpkı doğudan Medli, Sakalı ve Persli Aryanları kendi topraklarına köle olarak getirdiği gibi batıdan Sami Ârâmileri, İbranileri de köle olarak kendi topraklarına getirmiştiler. Asurlar ve Urartular için bu savaş kumpanyalarında: göç, istila, yağma, haraç ve köleleştirme veya iskân politikaları ele geçirilen bölgeler için başlıca uygulamalardı. Zamanla bölgesel egemenlik merkezi otorite tarafından kontrol edilir hale geldiğinde bölgede vasal yönetim şekli oluşmaya başlamıştır. Asurlar bu vassal yönetimleri bölgede ileri gar-

8- Asurlular bölgeye yeni yerleşen Frigleri, Muşki olarak tanımlamaya devam etmiştiler.

nizonlar-kaleler kurarak gerçekleştirmişlerdir. Ön Asya'nın en ücra bölgelerine bu şekilde gidilmiştir. Yukarı Mezopotamya'ya Asurlular ve onların bölgedeki işbirlikçileri olan Ârâmîler bu şekilde yerleşmiştir. Geç Hitit Devletlerinin vassallaşması daha sonra Asur'un eyaleti haline dönüşmesi biraz da kendi dilinden anlayan bu Ârâmî toplulukların sayesindendir. Ârâmîlerin bu konumlanması bu günkü Kuzeybatı Kürdistan coğrafyası içinde Urfa, Diyarbakır ve Mardin'i içine alarak doğuda Siirt'e kadar uzanıyordu. Bu bölgedeki günümüzdeki Arap nüfusun ataları bu Ârâmî topluluklarıydı. Onlar bir yerde Asur'un Kürdistan coğrafyasındaki koloni bakiyeleriydi. Asur Devleti'nin sınırları; Güney-Güneybatıda merkezi Irak step bölgesi olan Jazira/Gazira bölgesi, Kuzey ve Kuzeydoğuda Urartu/Kürdistan, Güneyde Babil ülkesi ile Hamrin dağlık alanı ve Aşağı Zap Nehri doğal bir sınır oluşturmaktadır. Bu yayılım sırasında bölge coğrafyasındaki Güneydoğu Toroslar, Zagroslar doğal bir koruma oluştururken, bazı geçitler ve akarsu yatakları da iletişimin kurulmasına olanak sağlamıştır. Asur aslında, coğrafi açıdan savunmasız bir ülkedir. Bir çölde kurulu olması ve doğu, batı ile güney taraflarında herhangi bir yüksekliğin bulunmaması bu ülkeyi iyice savunmasız bırakıyordu. Tek engel Kuzey sınırındaki Toros Dağlarıydı. Bu durum askeri açıdan bir olumsuzlukken, olumlu tarafı, kültürel alışverişini kolaylaştırmış olmasıdır. Bu devlet, coğrafyasının izin verdiği ölçüde, Antolia, İran, Akdeniz dünyası ve hatta İndus bölgelerine yayılımını gerçekleştirmiştir.

MÖ 1115 dolaylarında tahta çıkan 1. Tiglat-pilaser, Asur topraklarını Babil'den Akdeniz'e kadar genişletti ve Fenike denizcilerini vergiye bağladı. Büyük tapınaklar, saraylar ve geniş bahçeler yaptırdı. Hitit Devleti'nin yıkılıp, ona bağlı beyliklerin devlet olduğu dönemde, Suriye'ye asırlarca sürecek Ârâmî göçleri başlamıştır. Ârâmî göçleri sırasında Asur'un Kralı I. Tukulti-apil-Eşarra-Tiglath-Pileser (Asur-MÖ 1115-1077). Bu kral zamanında Asurlular, Geç Hitit Bölgesinde Melid Devleti'ni vergiye bağlar ve Kargamış Kralı II. İni-Teşup'tan da haraç alır. Ancak her sene tekrar eden Ârâmî saldırıları sırasında güç kaybeden Asur Devleti, bu dönem kuzeyden gelen "Ege Halkları" Muşki/Frig saldırısıyla iyice zayıflamıştır.

YENİ ASUR

Zayıflayan Asur Devleti'nin tekrar güçlenmesi II. Adad-Nirari (MÖ 911–891) ve ayağa kalkması MÖ 883 ve 859 yılları arasında hüküm sürmüş olan II. Aşşur Nasirpal zamanında olmuştur. Bu döneme "Yeni Asur Dönemi" denmektedir. Asur Devleti güçlendikten sonra topraklarını, Yukarı Fırat ve Dicle bölgesi ve Fırat'ın batısına geçerek Akdeniz'e kadar genişletmiştir. Asur Kralı II. Adad-Nirari'nin -saltanatı MÖ 911-891, Fırat ve Dicle vadilerine yaptığı MÖ 894 yılındaki seferinde Habur ırmağı yürüyüşü sırasında, Harran'ın önünden geçtiği, oradan vergi ve haraç aldığı görülür. Sümer topraklarının bu şehir devleti *Asur Kralı* II. Aşşur Nasırpal (MÖ 883 -859) döneminde Babil ile çatışmaya başlar. Asur Devleti daha sonraları bir fırsatını bularak *Asur Kralı* III. Salmanassar (MÖ 859- 824) zamanında Babil Kralı Marduk'u (Kraliçe Semiramis'in oğlu) Asur boyunduruğu altına sokar ve Babili vasal devleti haline getirir. MÖ 883- 859 arasında hüküm süren II. Asurnasirpal, II. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden sonra Asurluların yitirmiş olduğu toprakları geri aldı. II. Asurnasirpal'in fetihlerini anlatan belgeler, onun acımasızlığını dile getiren öykülerle doludur. Ölümü sonrası gençliğinde birçok askeri başarısı olan oğlu III. Salmanassar MÖ 859'da tahta oturur.

III. Salmanassar MÖ 859-824 Dönemi:

II. Asurnasirpal'in oğlu ve halefi Asur kralı III. Salmanassar MÖ 875-855 yılları arasında Ârâmîlere karşı düzenlemiş olduğu üç seferde; Ârâmî Bit-Adini Devleti'ni (modern Harran bölgesinde Tell Ahmar yakınındaki Tell Barsnip) ortadan kaldırır, Civarıyla birlikte Urfa'yı da bir Asur eyaleti durumuna getirir. III. Salmanassar'ın bütün bu faaliyetlerinde, nihai hedefin Urartular olduğu açıktır. Çünkü kralın üçüncü hâkimiyet yılında (MÖ 856), haraca bağlanan Antolia'daki bazı Geç Hitit şehirleri yanında, Urartu kralı Arame'nin idare merkezi Arzaşkun'un adı da geçmektedir.[9]

III. Salmanassar (MÖ 858 824), 'Kurk Anıtı'nda yer alan I, 23. ve 27. satırlar arasında, birinci hâkimiyet yılı olaylarını anlatırken şöyle

9- Bkz. Luckenbill, D. D. "Ancient Records of Assyria and Babylonia, III", New York. 1968: I. 604.

demektedir: *"Hubuşka'dan yola çıktım. Urartulu Arame' nin kalesi olan Sugunia'ya vardım. Şehri kuşattım ve fethettim. (Askerlerinin) çoğunu öldürdüm. Yağmaladım. Şehrin girişinde kafalardan bir yığın yaptım. Çevredeki on dört kasabayı ateşe verdim. Sugunia'dan ayrıldım ve Nairi Denizi'ne indim. Silahlarımı denizde yıkadım. Tanrılarıma kurbanlar sundum. Sonra, kendimin bir kabartmasını yaptırdım. Onu denizin kenarına diktirdim"* [10] III. Asurlar ile Urartular arasında çatışmaların olduğu yerlerden bir diğeri Kuzey Suriye'dir. Asur'un, Yukarı Fırat'tan Kilikya ve Antolia'ya giden önemli ticaret yollarının denetimini eline geçirmesi, Suriye ve Doğu Akdeniz kıyılarındaki devletler açısından çok ciddi bir tehlike idi. Bunun sonucunda, Asur'a karşı içerisinde bölgenin çok sayıda devletçiğinin yer aldığı bir koalisyon oluşturuldu. III. Salmanassar, MÖ 852'de, bu koalisyonun ayaklanmasını bastırmakla kalmadı, izleyen senelerde, kuzeyde Tabal ve güneyde Que (Ovalık Kilikya) bölgelerini de egemenliği altına aldı. Böylelikle Asur, ekonomik açıdan büyük bir avantaj sağlamış oldu. Çünkü bu sayede batıya uzanan ticaret yolları ile Toroslar üzerindeki maden yataklarının kontrolünü tamamen eline geçirmiş oluyordu.

Asur Devleti'ne isyan eden kentlerin arasında Huzirina (Sultantepe) da bulunuyordu. Van bölgesinde artan Asur baskısına karşılık olarak, kısa bir süre sonra, bir araya gelen yerel beylikler Lutipri'nin oğlu I. Sarduri'nin öncülüğünde (MÖ 840 830), Urartu Devleti'ni kurdular. Doğal bir savunma olanağına sahip bulunan, Tuşpa'yı (Van Kalesi) da başkent yapmıştır. I. Sarduri'nin başa geçmesiyle birlikte Urartu Krallığı, Yakın Doğu'da Asur ile boy ölçüşebilen tek devlet durumuna gelmiştir. Asur Devleti'nin ise, bu gelişmeye engel olmak için, önemli gayretler sarf ettiği görülmektedir. Yalnız III. Salmanassar, I. Sarduri'ye karşı yedi sefer düzenlemiştir. Asur, bu askeri kumpanyalarda ayrıca hammadde ve at yönünden büyük kazançlar elde etmişti. Öte yandan, sözü edilen seferler, Asurlular için, bu dağlık ve zor arazi koşullarına sahip ülkeyi, elde tutmanın güçlüğüne de işaret etmekteydi. Salmanassar'ın ihtiyarlık döneminde olan

10- *Bkz. Russell, H. F. 1984. "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B. C. And The Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources", Anatolian Studies, XXXIV, 171202.192.*

MÖ 827'de, ülkede birçok kentin katıldığı büyük bir ayaklanma çıktı. Bu ayaklanmanın da etkisiyle, Yeni Asur Devleti uzun süreli bir bunalım devresine girdi ve giderek gücünü de kaybetti. Asur'un genişleme politikası tümüyle durduğu gibi, bazı bölgeler de elden çıkmıştı.

III. Tiglat-Pileser MÖ 745- 727 Dönemi:

Bu çöküş döneminden sonra Asur tahtına çıkan birkaç Kralın en büyüğü III. Tiglat-Pileser'di. Asur devleti MÖ 782-746 yılları arasında en zayıf devrini yaşamıştır. Bu arada Babil İmparatorluğu (bir vasal krallık şeklindedir) içindeki Kalde ve Aremean küçük vasal devletleri bağımsızlıkları için mücadeleye başlarlar. Ancak bu devrede Asur'un ünlü kralı III. Tiglatlı Pileser (MÖ 745 - 727) büyük bir enerji ile Babil İmparatorluğunda sükûneti sağlamış ve Babil'e mahalli valilerden Nabonassar'ı getirmiştir. MÖ 745- 727 arasında hüküm süren bu Kral, Suriye'deki Şam kentini Asur topraklarına kattı. III. Tiglat-Pileser'a dair bu bilgilerimizden bazıları İncil kaynaklıdır. İncil'de ki bilgilere göre onun Levant (Batı Suriye) ve İsrail bölgelerine yaptığı askeri kumpanyaları dört yıl sürmüştür. Doğu Akdeniz bölgelerine askeri kumpanyasını MÖ 738 yılında tamamlar. Daha sonra doğuda baş gösteren olaylar üzerine Medya ve Urartu üzerine MÖ 734-731 yılları boyunca askeri faaliyetlerini devam ettirir. Asur Kralının doğudaki bu konumu batıda yeniden özgürleşme şartlarını yaratmış görünür. Asur'a karşı oluşan koalisyon cezalandırılır. Bölge insanı sürgün edilir. İskâna tabi tutulur. Bu dönemde işler biraz yoluna girer gibi olmuşsa da Asur'un ünlü Babil valisi Nabonassar'ın ölümü üzerine işler bir daha karışınca III. Tiglath Pileser tekrar ordunun başına geçerek Babil'i zapt etmiş ve tahta kendisi geçmiştir. MÖ 729 III. Tiglath Pileser bundan böyle rahat etmek için Kalde ve Ârâmi kavimlerini İmparatorluğun muhtelif yerlerine sürmüştür.

II. Sargon (MÖ 722-705) Dönemi:

MÖ 722'de Asur ordusunda bir General olan II. Sargon (Şarrukin, MÖ 722 - 705), tahtı güç kullanarak ele geçirerek Asur'un hükümdarı olmuştu. Asur ordusunda bir General olan II. Sargon (Şarrukin), MÖ 722'de tahtı kardeşinin elinden V. Salmanasar'ın elinden güç kullanarak almıştı.'Sargonid Hanedanı' kurucusu olarak Asur İmparatorluğu'nun en önemli krallarından biriydi. O büyük bir askeri

lideri, taktikçi, sanat ve kültür hamisi ve anıtlar, tapınaklar kurucusudur. Hatta bir kent kurmuştu. Onun saltanatının en büyük inşa projesi Asur İmparatorluğu'nun başkenti Dur-Sharrukin kentini kurmak oldu. Diğer adı ile *"Sargon'un `Kalesi'*, günümüz Güney Kürdistan'da Xorsabad'dadır. Ninova'nın kuzeydoğusunda yer alan, eski Asur şehir. MÖ 717 ve 707 yılları arasında inşa edilmişti. II. Sargon, babası tarafından başlatılan askeri ve ekonomik politikaya onun stratejileri doğrultusunda hareket etmiş ve başarılı olmuştu. Bu başarılar Asur'a İmparatorluğu getirdi. Onun saltanatı Yeni Asur İmparatorluğu'nun zirvesi olarak kabul edilir. Öncelikle Askeri kumpanyalara yer vermişti.

MÖ 720'de Kargamış'ı ve çevresindeki diğer küçük beylikleri cezalandırdı. Fakat Babil ve Elamların güneyde birleşik saldırısına maruz kaldı. Aşağı Mezopotamya'da bir miktar toprak kaybetti. Doğu akdenizde zenginliği ile o dönem parlayan İsrail, daha önce MÖ 8. Yüzyılda Asur hükümdarı V. Salmanasar (MÖ 727–722) tarafından fethedilmişti. Fakat yağma ve haraçla yetinilmişti. Askeri kimliği politikalarında ağır basan kral II. Sargon ise daha sonra Şam ve İsrail'in de içinde bulunduğu birçok bölgeyi fethetti. İsrail'in "On Kayıp Kabile" efsanesinin temeli bu olaya dayanmaktadır. MÖ 719'da Asur Kralı II. Sargon, Samiri'yi zapt ederek bütün Yahudileri Güney Kürdistan'da Habur Irmağı kıyılarına sürmüştü. Harran-Gozan Yahudileri, bölgenin eski halkları Mitanniler, Hurriler, Ârâmîler ve kendileri gibi Asur tarafından aynı bölgeye yakın zamanlarda yerleştirilen Medli topluluklar ile birlikte bölgede yaşadılar. Güçlü Asur karşısında MÖ 7. yüz yıllarda Medlerin Asurlulara vergi vermeleri, köle konumuna düşmeleri ve iskân edilmeleri II. Sargon yönetimi döneminde olmuştur. II. Sargon'un Medya fethinden sonra Medya'nın 60-70 yıl Asur egemenliği altında bu politikalara maruz kaldığı görülür. Bu dönemde Medler küçük vassal krallık ve derebeylikler halinde Urmiye-Orta Zagros bölgesinde Asurlara ve Urartulara bağlı olarak, onlara vergi vererek yaşamışlardır. II. Sargon fetih ettiği Med köylerini kimi zaman boşaltmış halkını başka topraklara sürmüş, hatta bu topraklara daha önce Babil'e yerleştirmiş olduğu Samiri'li Yahudi tutsakları yerleştirmiştir. *(Samiri Filistin'de kutsal olarak bilinen Gerizim Dağı merkezli civar bölge bu isimle adlandırılır.)* II. Sargon köleleştirdiği Medleri de Samiriye, Yahudilerin topraklarına İsrail'e yerleştirmişti. Hatta bu bölgede yaşayan Medlere "Samiriler" denirdi.

Günümüzde de varlığını koruyan bu Med soylu Samiri topluluk Yahudi dinini benimsediği halde değişik ayinlerini korumuşlardı. Fakat Yahudiler tarafından Yahudilik-dışı görülürler. Samirilerin Tevrat'ı, Yahudilerin Tanah'ından farklıdır. Dini uygulamalarında da birçok fark gözlemlemek mümkündür. Samirili Medlerin Müslümanların abdestine ve namazlarına benzer ibadetleri vardır. Aslında bu ayin tarzı kökende Zerdüşt ayinidir. Benzer ayini Hıristiyan Süryaniler ve Müslümanlar'ın Mecusilerden aldıkları öngörülür.(11)

Asur kralı II. Sargon MÖ 718 yılında vergi vermeyi durduran Geç Hitit Devletlerine ve Muşkili-Frig kralı Midas ile Kargamış Kralı Pisiris ile işbirliğine giren Şinukhtulu Kiaki'ye karşı 'Tabal Seferleri' denilen askeri kumpanyayı başlatmıştır. Aslında yeni kurduğu şehir Dur-Sharrukin için devlete para gerekiyordu. Devlet zayıf düşmüştü. İstediğini Suriye üzerinden karşıladı. Kargamış ve Suriye şehirleri kontrolden çıkmıştı. Asur kralı II. Sargon şiddete başvurdu. MÖ 717'de askeri kumpanyalardan sonra II. Sargon tekrar Kalhu'ya döndü, geleceğe dair planlama yaptı. Yeni başkent için yönetici olarak oğlu; veliaht prens Sennacherib atadı. Kendisi askeri kumpanyalar için yola çıktı. Karkamış şehrini ticaret yolu üzerindeki konumu nedeniyle batıda Krallığı'nın başkenti yaptı. MÖ 717'de Kral II. Sargon, Karkamış kralını Asur'un düşmanları ile entrika yapmakla suçladı ve tüm ordusu ile şehir işgal etti. Kalhu kentine büyük hazine gönderdi. Kuzey Suriye'deki bu cezalandırmasında bölge insanını *"nankör vatandaşlar"* olarak tanımlıyordu. Eli ayağı güçlü ve işe yarar 6.000 kişiyi; Ninova ve Kalhu'ya sürdü. Kral II. Sargon daha sonra İsrail'i işgal etti. Çok zengin altın, gümüş ve değerli mallar bölgeye gönderildi. İskân edilen köleler ile bronza dayalı olan Asur ekonomisi değişti, zenginleşti. Askeri kumpanyaları elde edilen zenginlik karşılığında askeri kumpanyalar oldukça destek görmeye başlamıştı. Nitekim batıdan sonra doğuya MÖ 716-715 yıllarında Asurlular Medya'ya yürüdüler. Bugünkü Zagroslarda kalan Med kökenli bir kabile reisi 'Kawa'nın adı ile anılan küçük bir devlet olan Manna Devleti'ni fethettiler ve onların tapınaklarını yağmaladılar.

II. Sargon Urartu kralları İspuini ile Menua krallıkları dönemle-

11- Bkz. Babil Sürgünü "Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online.

rinde inşa edilen 'Urartu Haldi Tapınağı'nın da bulunduğu MÖ 714'de Musaşir'i işgal etmiş ve yağmalamıştır. Musaşir Urartuların baştapınak kabe şehriydi. II. Sargon ele geçirdiği ganimetlerin bir listesini çıkarmıştır. Günümüze gelebilen Asur kitabelerinden bu listenin içeriği öğrenilmektedir. Asurların ele geçirdikleri Urartulara ait eserler arasında Kralı İspuini'nin oğlu Sarduri'nin heykeli, mabede armağan edilmiş boğa, buzağı ve inek heykelleri de bulunuyordu. Asurların düzenlediği bu kitabe Asur tabletlerinde günümüze gelebilmiştir.

II. Sargon'un Asur başkenti Ninova yakınlarında yaptırdığı bine yakın odası olduğu bilinen görkemli sarayının hemen yanı başında dev bir ziggurat yükseliyordu. V. Sargon'un oğlu Sennaçerip ise, MÖ 704-681 arasında hüküm sürdü. Yahuda Krallığı'ndaki Kudüs'ü talan etti ve Asur yönetimine karşı gelen Babil kentini yaktırdı. Kralı Sennaçerip MÖ 706-681 Babil tahtına yine bir mahalli vali getirmiş ise de Babil'de çıkan karışıklıklar yüzünden tıpkı Tiglath Pileser gibi yeniden MÖ 698 de Babil'e girmiş fakat bu defa şehri Asur krallığına katmış ve kendini de aynı zamanda Babil kralı olarak ilân etmiştir. Sargon'un oğlu Sennaçerip ise, (MÖ 704-681) Yahuda Krallığındaki Kudüs'ü talan etti. Kenti haraca bağladı. O da Yahudileri Medya'ya sürgün etti. Sennaçerip'in ölümü üzerine halefi Asur'ahiddina'nın (Asarhaddon) Krallık döneminde (MÖ 680-669) Asurlar, Mısır'ı ele geçirdiler ve İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştırdılar. Tarihin bu ilk büyük İmparatorluğu ama bundan kısa süre sonra çöküş sürecine girdi. Asarhaddon, MÖ 680-669 sağlığında İmparatorluğu iki oğlu arasında pay etmek ister ve oğlu Ashur Banipal'a (kendisine Grekler "*Sardanapalus*" derler.) MÖ 669-626 Asur Krallığını ve diğer oğlu Şamaşşum-Ukin'e MÖ 668-648 Babil krallığını verir. Babalarının ölümünden sonra bir müddet iyi geçinen kardeşler nihayet bozuşurlar ve Şamaşşum-Ukin ağabeyi Ashur Banipal'a başkaldırır, ordularını harekete geçirir. Bu sırada bu iç çatışmalar nedeniyle MÖ 667 ve 663 yıllarında Mısır'da meydana gelen ayaklanmaları bastıran Asurlar daha sonra heç Hitit bölgesinde Tabal ve Hilakku Devletlerini mağlup etti. Tabal Devleti Asur'a düzenli olarak vergi vermeyi kabul etmiştir. Kimmerlerle anlaşan Tabal Devleti Asurlular'ın zayıflamasıyla birlikte vergi ödemeyi bırakmıştır. Üç sene kadar süren iç harp neticesinde Ashur Banipal Babil'i ele geçirir (kuşatma zaten üç yıl sürmüştür.)

MÖ 648 Asur kralı Şamaşşum-Ukin kendisini öldürür.

MÖ 620'lü yıllarda Kimmer, Tabal ve Urartu, Asurlar'a karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. Bunun üzerine Asurlar bu ittifaka karşı bir sefer düzenledi ancak başarısız oldu. Asur batıda ve iç kavgalar ile çözülürken onun tarihi düşmanlıları Babilliler ve Medler boş durmamıştı. MÖ 612 yılında Medler ve Babillilerin güçlü saldırıları ile Asur Devleti yıkılmıştı.[12]

ÂRÂMÎLER

Bilindiği üzere MÖ 3000 -500. yıllar arasında tüm yukarı Mezopotamya'da sırasıyla Sümerler, Akkadlar, Hurriler, Mitanniler, Hititler, Mısırlılar ve Asurluların yarattıkları kültür egemendi. MÖ 17-6. yüz yıllara arası yukarı Mezopotamya'nın güney kesiminde Asurların hâkimiyeti tartışmasız bir şekilde kabul edilirken, bölgenin kuzeyinde yani günümüz Kuzey Batı Kürdistan'da durum öyle değildir. Burada Kafkas ve Aryan kavimler; Hurriler, Mitanniler, Gutiler, İbraniler, Subartiler, MÖ 9 yüz yıl sonrası; Ermeniler, Medler, Persler, İskitler vs. bölgedeki Semitik Asurlar ve Ârâmîler ile birlikte yaşamaktadırlar. Çünkü bölgede siyasi egemenlikler sürekli olarak el değiştirmiş ve etnik nüfus yerleşikliği Batıdan Antolia üzeri, Suriye içlerinden, kuzeyde Kafkaslardan ve doğuda Zagroslardan gelen göçler ile zamanla bölge tamamıyla Kafkas/Asyatik, Aryan ve Sami/Semitik boylardan çeşitli kavimlerin yurdu haline gelmiştir. Tarihte Ârâmîler ile hep birlikte anılan Asurlar, siyasi ve kültürel egemenliklerine tanıklık yapan binlerce maddi kanıt bırakmışlardır. *Asur, Ninova, Kolah* vb. gibi kadim kentler ve buradaki yığınla tablet bu durumu tartışmasız kanıtlamaktadır.

Ârâmîler, Eski Ahitte, İbraniler ile aynı soydan gelen ve yaklaşık MÖ 16. Yüzyıldan sonra Harran-Urfa dolaylarında yaşayan bir topluluk olarak tanıtılır. Tarihçilerde bu doğrultuda tespitlerde bulunmuştur. Ârâmîler XII. Yüzyıla doğru daha kuzeydoğuya göç ederek Anti-Torosların güney eteklerine ve Dicle ve Fırat ırmaklarının yukarı

12- Asur'ın Urartu ve İran üzerinden Med, Pers, diğer Doğu Aryan kavimleri ile olan ilişkilerini burada geniş ele almadık. Bu çalışmayı Urartular, Medler ile Kalde başlıklarında ayrıca sunduk. İleride görülecektir.

kesimlerine yerleşmişlerdi. *"Bu belgelerde devamlı surette bir ikili isim halinde Ahlame-Aramaya'dan söz edilmektedir. Bu ikili isim sebebiyle Ahlamu ve Ârâmî adlarının eşitlenebileceği, dolayısıyla milâttan önce XIV. yüzyılda Kassit mektuplarında Basra körfezi yakınlarında yaşayan bir kavim hüviyetiyle belgelenen Ahlamu'nun, ortaya çıkan ilk Ârâmîler olarak kabul edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Ancak bu düşüncenin geçerliği hakkında bazı ilim adamları kuşkularını bildirmişlerdir."*[13] Ârâmîler, bölgede yaşadığı ilk dönem bölgenin efendileri Mitanniler ve Hurrilerdir. Bu dönemin ortalarına gelindiğinde Hurrilerin sadece siyasi açıdan değil kültürel açıdan da nüfuzlanın arttığı, hatta kuzey Suriye'de bulunan ve Sami Amurni (Ârâmî) Kralları tarafından yönetilen Sami kökenli Hana Krallığı'nın dahi tamamen Hurrileştiği kaydedilmektedir.[14] Hurrilerin ve Mitannilerin hemen yanı başlarında MÖ 12. Yüz yıl sonrası oluşan aşağı Mezopotamya'ya sarkık olarak kurulan Ârâmî devletleri ise sadece Asur belgelerinde geçmektedir. Antakya, Kilikya, Antep, Diyarbakır, Mardin, Harran ve Urfa çevresinde Mitanniler ve Hurrilerin varlığı MÖ 14 yüzyılda tespit edildiği, ilgili Asur kaynaklarında ilk olarak I. Adadnirāri'nin Krallığı (MÖ 1307-1330) döneminde değinilmiştir. Kral, Mitanniler üzerine gerçekleştirdiği bir seferinde, daha önceden fethedilmiş şehirleri saymış ve bunların arasına *Tîdu-Ta'idu* (Yukarı Dicle), *Nabula* (Mardin-Girnavaz), *Harranu* (Urfa-Harran) ve Karkamış (Gaziantep) gibi, bugün yerel konumlarını rahatlıkla gösterebildiğimiz şehirleri de eklemiştir. Desteğini aldığı büyük tanrıların ismini sayarak başladığı bir diğer sefer kaydında, şehirlerarasında Kral *Tidu-Ta'idu*'dan tekrar bahsetmiş ve buraya büyük bir saray ve stel inşa ettiğini belirtmiştir.[15] Arâmiler, MÖ 11. ve 9. yy. arasında gerçekleşen ve Mezopotamya'ya üçüncü kez düzenlenen Samî akınlarıyla Ön Asya'ya kadar ulaşmışlardır. Mezopotamya'ya düzenlenen Samî akınlarının ilkiyle, MÖ 2500'lerde Arabistan çöllerinden Akkadlar, ikincisi ile 2. Binyıl başlarında *Amurrular* göç etmişlerdir.[16] Arâmî

13- Bkz. Ârâmîler, İslam Anks. Cilt. 3, sayfa: 268-270. yıl: 1991. Derleyen: Ali M. Dinçol.

14- Bkz. Suavi Aydın, vd, a.g.e. s. 36.

15- Bkz. Grayson, Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden 1972: 60-61.

kabileler, Asur Kralı Aššur-rabī (M.Ö.1010-970) zamanında, Suriye çöllerini geçerek, Karkamış'ın güneyine doğru ilerlemişlerdir. Bu kabileler, II. Tiglat-Pileser (MÖ 966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardır.[17]

Asur Kralları yıllıklarında, Arâmilerin yaşadıkları coğrafyayı *URU Ar-ma-a-ia* şeklinde kaydetmişlerdir. Asurluların bölgeye düzenlediği askeri kumpanyalarda aynı bölgede MÖ 11 yüz yılda ise *Amēdi* (*Amīdu*/Ame/id) ise Asur kaynaklarında, bir Arâmî kabilesi olan *Bīt-Zamāni*'nin merkezî şehri olarak kaydedilmiştir. Arâmî beylikler, Aramca "*beth*" (Asurca *bē/ītum*) anlamına gelen kelimeyle kabilelerini ve yaşadıkları alanı tanımlamışlardır. Bu kelimeye eklenen şahıs adı ile de ülke, kabile ismi vurgulanmıştır. Burada amaç kabileyi kuran şahsı veya kabile liderini belirtmektir. Örneğin, Bīt-Gabbar "*Gabbar'ın ülkesi/yurdu*" (Sam'al-Zincirli).[18] Bīt-Zamāni ülke adını oluşturan Zamāni şahıs adı ilk olarak, Amurrular (MÖ 18.yy.) dönemindeki metinlerde *Za-am-ma-nu-um* şeklinde yer almıştır. Kelime etimolojik olarak incelendiğinde *Zamm* "kuvvetlendirme, bağlama, sağlamlaştırma" karşılıklarını vermektedir.[19] Arâmi kabileler Antolia batısına yönelerek, bugün Tuz Gölünden Gürün'e kadar uzanan, Tabal Krallığına ait bazı yerleşimlerde de *Bīt-Burutaš* beyliğini kurmaya çalışmışlardır.[20] Arâmî kabileler, Gaziantep Zincirli bölgesinde "*Bīt-Gabbari (Sam'al)*, Türkiye Suriye sınırında *Bīt-Bahiyani* ve Diyarbakır bölgesinde *Bīt-Zamāni*, *Nisibis* (URU*Na-_i-bi-na*-Nusaybin); Kuzey Suriye'de ise; *Bīt-Adini, Bīt-Agusi ve Hamat* beyliklerini kurmuşlardır.[21]

Bölgedeki Ârâmî kavmi, Batı Sâmî dil grubundan çeşitli lehçeler

---

16- Bkz. Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T.C.F.Yay, Ankara. 1983: 18.

17- Bkz. Grayson, Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I, (1114-859 BC.), Toronto. 1991: 43.

18- Bkz. Klengel, 2000: 28-29.

19- Bkz. Lipiński, The Arameans Their Ancient History, Culture, Religion, Louvain (Belgium). 2000: 134.

20- Bkz. Postgate, a.g.e. 1973: 22-24.

21- Bkz. Parker, 2001:230.

konuşan göçebe bir topluluktur. Ârâmîler, Basra körfezinden Amanos dağlarına Lübnan'dan Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar doğu-batı yönlerinde Bereketli Hilal'de uzanan çok geniş bir alana yayılarak bu bölgelerde önemli bir siyasî ve iktisadî güç halini almış bir kavim olmuştu. Bu konuda tarihçilerin şu bilgileri vererek bu durumu yeterince açıklıyorlar: *"Menşeleri tartışmalıdır. 'Aram' kelimesi ilk defa bir yer adı olarak Akkad Kralı Naram-sin'in (MÖ XXIII. yüzyıl) bir yazıtında ortaya çıkmakta ve buradan Aram adının Yukarı Fırat yöresinde bir bölgeye verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Puzuriş-Dagan'da (bugünkü Drehem) ortaya çıkarılan milâttan önce 2000 yıllarına ait tabletlerde ise Aşağı Dicle havzasında bir şehir adı olarak görünmektedir. Kelime daha sonraları da milâttan önce XVIII. yüzyıl Mari, XVII. yüzyıl Alalah ve XIV. yüzyıl Ugarit belgelerinde şahıs adı, XIV ve XIII. yüzyıl Mısır belgelerinde ise yine yer adı şeklinde belirmektedir."*[22] Asur yazılı kayıtlarında Kral I. Tiglat Plaser bir yazıtında Semitik Ârâmî halktan *"Ahlami Armaye"* diye söz eder. Anlamı: *"Göçebe kavimlerdir"*. Bu insanlar Sami dilinden Ârâmice konuşan bir kavimdir. Batı'da Kilikya ve Kuzey Mezopotamya'nın Urfa, Siirt, Batman, Cizire ve Mardin kentlerinde günümüzde yaşayan Arap vatandaşların ataları bu Ârâmi kavimlerdir. Geçmişte Asur Kralı 1. Tiglat Plaser (MÖ 1115-1076) Ârâmiler üzerine yaptığı bir seferi şöyle anlatır: *"Arabalarımı savaşçılarımı çöllere göçebe Ârâmiler üzerine gönderdim. Onlar ki Asur'un düşmanıydı. Suhi ülkesinden Karkami/Günümüz Karkamış- kadar olan Halti ülkesine bir gün içerisinde sefer yaptım. Ordusunu kılıçtan geçirdim. Sayılamayacak kadar çok mallarına el koydum ve onları ülkeme taşıdım. Tanrım Asur'un korkunç silahlarından kaçabilen askerler Fırat nehrinden karşıya geçti. Onları takip ettim. Hayvan derisinden yapılmış tuluklar ile ben de Fırat'ı geçtim. Altı kentlerini (Bunlar Beşril Dağı eteklerindeydi) ateşle yaktım, harap ettim. Bütün mallarını kentime taşıdım"*.

Bu topraklarda Ârâmîler, MÖ 11. yüz yılda Bit-Adini Devleti'ni kurmuş ve zamanla Şam (Dimaşk=Damaskos) civarı başta olmak üzere Doğu Akdeniz kıyılarında ve çevre bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardır. Bu hususta Urfa tarihinde şunlar anlatılır: *"Sami kavimlerinin üçüncü*

22- Bkz. Ârâmîler, İslam Anks. Cilt: 3, sayfa: 268-270. yıl: 1991. Derleyen: Ali M. Dinçol.

büyük göçünü oluşturan Arâmi göçleri uzun yıllar sürer; nihayetinde göçebe Arâmiler (Ahlamu Aramaye) Yukarı Mezopotamya'da birçok Arâmi devleti kurmaya muvaffak olurlar. Bunlardan Bit-Adini, Urfa bölgesini içine alıyordu."[23] Bunların en önemlileri şunlardır: Fırat Nehri'nin büyük kavisinin yukarısında yer alan ve başşehri *Til-Barsip* olan *Bit-Adini*. Yukarı Habur'da bulunan ve başşehri *Guzana* (Tel Halef) olan *Bit-Bahyan*. Aşağı Habur'da bulunan *Bit-Halupe*, Orta Fırat havzasında bulunan *Laqe, Hindan ve Suhu*. Kuzeyde Kaşiyari dağlarında yer alan ve başşehri *Amedi* (Diyarbakır) olan *Bit-Zamani* ve Basra körfezi yakınlarındaki *Bit-Amukkani, Bit-Dakuri ve Bit Yakin*'dir. Ârâmî bu devletler bölgenin güçlü devletleri Asur, Mısır ve Mitannilerce ortadan kaldırılmıştı.

MÖ 10. YÜZYILI SONRASI ÂRÂMİLER

Kuzey Batı Mezopotamya toprakları M.Ö.10. Yüzyıl sonrası yeni Ârâmi göçüyle karşı karşıya kalır. Ârâmiler güneyden kalkıp kuzeydeki Mezopotamya'nın verimli zengin ve büyük kentlerine akın etmeye başlarlar. Asurlular için batıda Kargamış, Kenan, doğuda Hagmatana/Akbatana dönemin ileri karakol şehirleri olmuştur. Asurların bir kısmını köle olarak topraklarına getirdiği Ârâmiler, Mezopotamya'nın zenginlikleri nedeniyle zamanla bölgede yerleşik hale gelmişlerdir. Hatta Ârâmiler kendi soydaşlarını zamanla yanlarına çekmişlerdir. Arâmi kabileler II. Tiglat-Pileser (MÖ 966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardır. Asur kralları yıllıklarına, Arâmilerin yaşadıkları coğrafyayı URUArma-a-ia şeklinde kaydetmişlerdir.[24] Asurluların Babil bölgesine yerleştikleri Ârâmîlere daha sonraları *Keldani* adı ile hitap edilmiştir. Diğer önemli bir özellikleri siyasi kurumları yani devleti kurmadaki becerileriydi. Gittikleri heryerde bir süre sonra başka bir ifade ile kendilerini hak sahibi oldukları bölgede egemenliklerini yeniden kuran ve pekiştiren kimseler olarak tanıtırlardı. Bu ideoloji gereği, bölgedeki yerel beylerini

---

23- Bkz. Ârâmîler, a.g.e. İslam Anks. Cilt: 3, sayfa: 268-270.

24- Bkz. Grayson, Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I, (1114-859 BC.), Toronto. 1991: 43.

Asur otoritesine karşı "*ayaklanan*" adamlar diye görmek meşru oluyordu.[25] Aşağı Dicle yörelerine yayılan Ârâmîler, daha çok "*Keldaniler*" adı ile özellikle MÖ 7. Yüz yıl Babil/Kalde döneminde Irak'ta anıldılar. Asur Kralı süren II. Adadnirari (MÖ 909-888) ve II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) zamanlarına ait yazıtlarda *Ahlame-Aramaya* ikili adının, Eski Bâbil döneminden beri bilinen *Amnanu-Yahrurum, Hana Yamina, Amurru-Sutium* gibi kabile adlarına benzer bir terkip olduğudur. Bu kelimelerden birinin belki de "*göçebe*" anlamına gelmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Birlikte verilişlerinin sebebi ne olursa olsun bu iki isim o kadar çok bir arada kullanılmıştır ki sonuçta geç devir çivi yazılı belgeleri artık Ârâmî dilinden "*Ahlamu*" şeklinde bahsetmeye başlamıştır.[26] Arâmiler, MÖ 11. ve 9.yy. arasında gerçekleşen ve Mezopotamya'ya üçüncü kez düzenlenen Samî akınlarıyla Ön Asya'ya kadar ulaşmışlardır. Mezopotamya'ya düzenlenen Samî akınlarının ilkiyle, MÖ 2500'lerde Arabistan çöllerinden Akkadlar, ikincisiyle ile MÖ 2. Binyıl başlarında Amurru'lar göç etmişlerdir.[27]

BİT-ZAMANİ-AMED-PARSURİANİ

MÖ I. Binyıl başlarından itibâren Suriye'de, Fırat vadisinde ve Mezopotamya'nın güneyindeki bereketli topraklarda beylikler kurmaya başlayan Arâmiler, Diyarbakır bölgesinde de başşehri Amêdi olan *Bīt-Zamāni* beyliğini kurmuşlardır. Yeni Asur döneminden itibaren birbirine benzer isimlerle anılan Amêdi (Amîdu, Ameda, Amed) günümüz Diyarbakır il merkezi olarak düşünülmüştür.[28] Bölgede Arâmi halkın yerleşik olduğu *Tušan*-Ziyaret Tepe, Diyarbakır Bismil ilçesinde yer almaktadır. Tušan'da Asur İmparatorluğu'nun son dönemlerine (MÖ 612-609) tarihlenen toplam 21 tablet bulunmuştur. Bu tabletler, Tušan'ın Asur

---

25- Bkz. Annelie KUHRT, Eski çağda Yakın doğu, Çev. Dilek ŞENDİL, T. İş Bankası Kültür yayınlan, İst. II. Baskı JC. II, s. I

26- Bkz. Ârâmîler, İslam Anks. Cilt: 3, sayfa: 268-270. yıl: 199.

27- Bkz. Kınal 1983: 18. 1. Derleyen: Ali M. Dinçol.

28- Bkz.OlM.S.tead, A.T. (1918). "Assyrian Government and E.pencies", The American Politics Science Rewiev Vol.12.not.44. 1918: 63-64;

Devleti'ne ait vergi toplama merkezi veya tahıl depolama istasyonu olduğunu göstermektedir. Tabletlerin çoğu, tahılların dağıtımı, şehirdeki kişilerle yapılan kontrat ve kişilerin borçlarıyla ilgilidir. Bu metinlerde ayrıca şehrin kurumlarına ilişkin bilgiler de yer almaktadır.[29]

Arâmî beylikleri, dönemin önemli gücü Asur İmparatorluğu için ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bu nedenle Asur Kralları, Arâmî kabileleri üzerine seferler düzenlemişlerdir. Amēdi şehri, Kral yıllıkları, Yeni Asurca mektuplar ve kitâbeler temel alınarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Asur kaynaklarında ilk olarak II. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ 890-884) Krallığı döneminde geçmiştir. II. Tukulti-Ninurta'nın yıllığında tutulan kayıt şöyledir; *"Kaşiyari Dağına geçtim. Bīt-Zamāni'li adam Ammeba-ilī'ye âit Patiskun kentine yaklaştım, çevresindeki iki şehri yıktım. Bīt-Zamāni'li adam Ammebailī'ye karşı merhametli davrandım".*[30] Listede adı geçen *Ammeba'ilī, Bur-Raman ve Żlāni* Arâmî kökenli şahıs adlarıdır. *"āb-bēl"* şahıs adının Akkad ya da Batı Samî kökenli olduğu düşünülmektedir.[31] Bu Kral döneminde, *Amēdi* merkezli *Bīt-Zamāni* Beyliğinin lideri *Mam-meba/pa-a'-li/la*'dır. İsim listesine göre *Amēdi* valisi olarak kaydedilmiştir.[32] II. Tukulti-Ninurta Yukarı Dicle Bölgesine yaptığı MÖ 886 yılındaki sefer sonucunda bu kabileyi Asur'a bağlamıştır.[33] Yine Asur Kralı II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) MÖ 882 yılında gerçekleştirdiği sefer ile ilgili olarak, Bit-Zamāni'li *Ammeba'ilī*'den haraç aldığını belirtmiş. MÖ 879 yılında çıkan bir isyanda ise Ammeba-ilī'nin öldürülmesi üzerine yerine kardeşi *Milāni*'nin geçtiğini ve kabilenin vergi yoluyla Asur'a bağımlılığının sağladığını belirtmiştir.[34] MÖ 866 yılında II. Asurnasirpal, Amadāni dağını ve *Barzanistun/Parzanistun* 22 Kentini ele geçirerek *Bīt-Zamāni'li İlāni*'nin Kralî kenti *Amēdi*'yi kuşatmış, ancak şehrin çevresine zarar ver-

---

29- Bkz.Parpola, Cuneiform Texts From Ziyaret Tepe (Ancient Tushan) 2002-2003' State Archives of Assyria Bulletin 16.2008:1-27.4

30- Bkz. Grayson, A. K. Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I, (1114-859 BC.), Toronto. 1991:171-172.

31- Bkz. Zadok, The Ethno-Linguistic Character of the Jezireh, Weisbaden.9 1977: 270.

32- Bkz. Radner-Parpola, The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Vol. I Part.II. (B-G) Neo-Assyrian Text Corpus Project. 1998:103.

33- Bkz. Bkz. Grayson, Assyrian Rulers of The Early First Millennium BC I, (1114-859 BC.), Toronto. 1991: 148-154.

mekle yetinmiş, şehri ele geçirememiştir. Bu durumu şöyle anlatır: *"Amadānu Dağı geçidinin dışına geçtim (ve) Bar/Parzanistun kentine ulaştım. Bīt-Zamāni'li adam İlāni'nin güçlendirilmiş kenti Damdammusa'ya yaklaştım. Kenti kuşattım. Askerlerim onların üzerine kuşlar gibi uçtular. Askerlerinin 600 tanesini kılıçla yere serdim. Kafalarını kestim. 400 askerini yakaladım. Onlardan 300'ünü esir aldım. Kenti kendim için aldım. Canlı askerleri ve kafaları Kralî kenti Amedi'ye götürdüm ve kapılarının önünde kafalardan bir yığın yaptım. Canlı askerleri kentinin etrafında kazıklara diktim. Kapısında kendi yöntemimle savaştım ve meyve bahçelerini dağıttım."*[35]

Bīt-Zamāni, dolayısıyla Amēdi'nin de, nüfusunun Arāmiler ve kısmen de Asur'dan göç ettirilen halktan oluştuğu bilinmektedir. Bu bilgiye, Parsuaš (Urmiye Gölü'nün güneyi) ülkesinden gelen ve *Parsanistun* (Tur-Abdin Dağı'nın batı etekleri) kentinde yaşayan Pers (Doğu Aryan) kökenli halkı da eklemek isteriz. Diyarbakır merkez ve ilçeleriyle ilgili bilgilere, Asur kaynaklarında ilk olarak *I. Adadnirāri*'nin krallığı (M.Ö.1307-1330) döneminde değinilmiştir. Kral, Mitanniler üzerine gerçekleştirdiği bir seferinde, daha önceden fethedilmiş şehirleri saymış ve bunların arasına *TîduTa'i*du (Yukarı Dicle) , Nabula (Mardin-Girnavaz), Harranu (Şanlıurfa-Harran) ve Karkamış (Gaziantep-Karkamış) gibi, bugün lokalizasyonlarını rahatlıkla yapabildiğimiz şehirleri de eklemiştir. Desteğini aldığı büyük tanrıların ismini sayarak başladığı bir diğer sefer kaydında, krali şehirler-arasında, yine Tidu-Ta'idu'dan bahsetmiş ve buraya büyük bir saray ve stel inşa ettiğini belirtmiştir. II. Asurnasirpal işgâl ettiği *Amēdi* ile ilgili olarak askerî başarılarına geniş yer verirken, *"meyve bahçelerini dağıttım"* ifâdesi ile de kente şu tespiti de ileri sürebiliriz, MÖ 9. yüz yılda Amed'de/Diyarbakır yöresinde bahçecilik yapılmaktadır. Bölgenin Aryan *Parsuas İzala* kentinde aynı ziraai örneği göreceğiz. Bölgedeki bahçeciliğin tarihin ziraat alanındaki ilk kayıtları olduğu da dikkate alınmalıdır. Asur Kralı II. Asurnasirpal zamanında, kullanılmaya başlanan *"āl dannuti güçlendirilmiş şehir", "āl šarruti Kralî şehir" ve "āl limēti yakın şehir"* ifâdeleri ile kentlerin yönetim özelliklerine göre

34- Bkz.Grayson, a.g.e. 1991: 200-201.

35- Bkz. Grayson, a.g.e. 1991:198-224.

tanımlanmıştır. Asur Kral yıllıkları doğrultusunda, Damdammusa "āl dannuti" (Asur vassal şehri), Amēdi ise "āl šarruti" (Bīt-Zamāni'li İlāni'nin Kralî kenti) olarak kabul edilmiştir. Asur kayıtlarında "āl dannuti" ile yöneticisi belli olmayan, kabile yaşantısının egemen olduğu kentler belirtilirken, "āl šarruti" ile idarecisi belli olan, merkezî bir yönetim tanımlanmıştır."[36] Asurnasirpal'in Krallığının sefer kayıtlarını içine alan Kalhu Yazıtı ve MÖ 879 sefer yılının anlatıldığı Kuruh (Kurkh) Monoliti, incelenen yöre açısından önemli bilgiler içermektedir. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) yıllıkları sefer kayıtlarında Elazığ Maden kazasının adı Asurîce *KURA-ma-da-an Türkçe "Maden Dağı"* olarak Ergani'nin adı ise *KUR Ar-qa-ni-a* olarak "*Ergani Dağı*"dır.

Urartuca ve Asurca metinlerde geçen diğer bir ad *Barzanistun* kent adı, *Barsua* (Asurca *Parsuaš*) ülke adından oluşturulmuştur. Barsua (Parsuaš), Urmiye Gölü'nün güneyindeki geniş alandır. Barsua ülke adı ilk olarak, Urartu Kralı Menua (MÖ 810-786) dönemine tarihlenen "*Karagündüz Yazıtı*"nda ele geçmiştir.[37] Bu yazıtta Kral Menua, Barsua ülkesindeki olayları yatıştırınak ve sükûneti sağlamak amacıyla Barsua halkını *"Barsua ülkesini geride bıraktıktan sonra"* ele geçirdiği başka topraklara dağıtmıştır.[38] Bu davranış ile Barsua ülkesinde karışıklık çıkaran insanların yine batı İran'da, ancak Barsua ülkesinin dışında eritilmesi amaçlanmıştır. III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 745-727) Urartu üzerine gerçekleştirdiği seferin kayıtlarında *Parsunna* olarak geçmiş olan ve Dicle çevresindeki yerleşimler arasında sayılan *Barzanistun* adlı kent, aslında Menua döneminde gerçekleştirilen nüfus aktarımı (deportasyon) ile *Parsuaš*'dan (Fars-Urmiye Gölü'nün güneyi-İran) getirilen halktan oluşmuştur. Gerek halkının köken itibâriyle *Parsuaš* ülkesine bağlı olması, gerekse de filolojik açıdan isim tanımlamada Ariyaca'da "bar" işaretinin "pár" değerinin de olması ve bölgedeki Asur egemenliği de dikkâte alınarak, bu kentin adının "*Parsanistun*" olarak okunması gerektiği kanısındayız. II. Adad-nirāri (MÖ 911-891) dönemi metinlerinde *Parsani,* II.

36- Bkz. Ikeda, "Royal Cities and Fortified Cities", Iraq 41. 1979: 75-76.

37- Bkz. Van İli, Merkez İlçe'ye bağlı Karagündüz Köyü'nde yer almaktadır. Karagündüz Köyü, Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyısındaki bir köydür. Burada iki adet Urartu yazıtı ortaya çıkarılmıştır.

38- Bkz Çilingiroğlu, 1983: 313.

Sargon (MÖ 722-705) döneminde *Parsuriani* olarak kaydedilen bu yerleşim, bağcılığı ve şaraplarıyla ünlü, *Izalla* kenti olarak bilinmektedir.[39] İzalla kenti, Harran, Amed (Diyarbakır) ve Mardin arasında kalan dağlık alanda yerleşik hale getirildiği düşünülmektedir.[40] Bu kentin Karaca Dağ (Ergani'nin güneybatısı) olabileceği de düşünülmüştür. Ancak en kabul gören teklif *Tur-Abdin* (Kaşyari-Mardin Eşiği) Dağı'nın batı etekleri olmuştur.[41]

Yani Amed-Diyarbakır bölgesinde aynı yüzyıllarda şehirlerde Ârâmî halk yerleşik olarak görülürken kırsal alanda belki de günümüz Kürdlerinin ataları olan Mitannili ve Parsanistun'lu Doğu Aryanları bulunmaktadır. İzalla kentinde yaşayan Aryan kültürlü Parsaniler bu devirde bağcılık yapmakta ve şarap üretmeyi bilmektedir. Bağ bahçe termolojisinin bölgede Doğu Ariyaca olması zaten dikkat çekicidir. Amēdi, Yeni Asur dönemi ile ilgili yapılan harita çalışmalarında *Tušan*'ın kuzey batısı olarak tespit edilmiştir. *Bit Zamani* için bir başka görüş Bismil merkezli yer tespiti yapılır. Tuš_an-Ziyaret Tepe, Diyarbakır ili, Bismil ilçesinde yer almaktadır.[42] Yeni Asur döneminden itibâren birbirine benzer isimlerle anılan *Amēdi* (*Amīdu*, Ameda, Kara-Amid, Amed) günümüz Diyarbakır Dicle Nehri'nin sağ kıyısındaki, İç Kale höyüğü olduğu sanılmaktadır.[43] Dicle üzerinde Ârâmîler döneminde ticaretin *"Kelekler"* ile Asur başkentlerine ve Musul bölgesine yapılan ticaret ile geliştiği görülür. Hatta Dicle üzerinden yolcu taşımacılığı da yapıldığı bilinmektedir. Kürdçe ve Arapça'da *"Kelek"* olarak adlandırılan taşıma araçlarına Asur yazıtlarında *"kaluka"* olarak bilinmektedir. Arapça'da yuvarlak biçimde yapılmış olanlarına *"kuffa"* denilmektedir. Amed, Bismil, Hasankeyf, Zaho ve Musul hattında arkeolojik kazılarda yolcu limanları tespit edilmiştir. Türkçe dilinde ki *"Küfe"* kelimesi de buradan gelmektedir.[44] Amed'den

---

39- Bkz. Wiseman, "A Fragmentary Inscription of Tiglath-Pileser III from Nimrud", Iraq XVIII. 1956:119-129.

40 Bkz. Kessler, Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens, Weisbaden.1980: 79-121.

*41- Bkz. Lipi□ski, E 2000:144-145. *Bkz. Grayson, 1972:584. Köroğlu, 1998: 86 vd.*

42- Bkz. Matney-Köroğlu 2007: 12; Parpola, 2001; Salvini, 1995: 44; Parker, 2003: 531.

43- Bkz. Bu alan askeri alanda kaldığı için henüz kazı yapılamamıştır. Köroğlu,1998: 63. Benzer yerelizasyon teklifleri için bkz. OlM.S.tead, 1918: 63-64; Forrer, 1920: 27-28; Kessler, 1980: 99; Parpola, 2001.

alınan yük ve yolcu Musul' taşınıyor. Bu taşımayı gözlemlemiş olan Herodot konu hakkında eseri "History" de geniş yer vermiştir.

Yine Asur Kralı III. Tighlatpileser MÖ 743 yılında Urartu meselesini halletmek için ordusunu Batıya doğru harekete geçirir. *Bit-Agusi, Melida [Malatya], Gurgum [K.Maraş] ve Kummuhu* [Kom-magene, Adıyaman] ile birleşmiş olan Urartu ordusunu, Urfa'nın batısındaki Halfeti ilçesinin kuzeyinde yer alan ve *Arpad* (Tell Rıfad) denilen yerde yapılan bir savaşta yener. Bütün bölge şehirleri Asurluların kontrolüne geçer. Hepsinden vergi alınır. Bölge sıkı bir asimilasyona tabi tutulur. Bölgenin Hurri halkı kendi topraklarını terk eder, dağlara yerleşir. Bölgedeki Sami olan Ârâmiler, Asurlular ile işbirliği yapar. Bu bölgenin önemli bir şehri olan Diyarbekir eski Asur ve Ârâmî kaynaklarında *Omif/Amed*, Yunan ve Latin kaynaklarında "*Amido veya Amida*" olarak geçmektedir. Buralara Asurlular fetihi sonrası Ârâmî kökenli koloniler yerleştirilir. Böylece Ârâmiler, Asur'un siyasal otoritesi altında birleşmiş oldu. Bu durum, Ârâmilere Mezopotamya'da hareket serbestliği sağladı. Onların kendileri gibi Sami bir topluluk olan Asurlarla kaynaşmalarını daha da hızlandırdı. Amēdi'nin, eponim listelerinde görülen vasi Ârâmî ve Asurî valiler:

MÖ 886 *mAm-me-ba/pa-a'-li/la* (II. Tukulti-ninurta),

MÖ 879 *Milāni* (II. Asurnasirpal),

MÖ 847 *Mbur-Ramman* (III. Salmnassar),

MÖ 799 *Mdnarduk-išmeani* (LÚ. GAR. KUR *šá a-me-di*) (III. Adad-nirari)

MÖ 768 *Maplaia* (mDUMU. NÍTA-a-a) (III. Aššur-dān),

MÖ 762 *M_āb-bēl* (mDÙG. EN) (LÚ.GAR. KUR [*š*]*a* URU*a-me-di)* (III. Aššur-dān),

MÖ 726 *MdMarduk-bēl-u_ur* (dAMAR. UTU-EN-PAB) (V. Salman-assar) ? *mLip_ur-bēl* (II. Sargon),

MÖ 712 *MŠarru-ēmurani* (II. Sargon) ve

MÖ 705 *MNašur-bēl* (LÚ. GAR. KUR URU*a-me-di*) (II. Sargon).[45]

44- Bkz. Nişanyan sözlük.

Kuzey Batı Mezopotamya Asur, Hitit ve Urartu sonrası daha çok doğudan yeniden gelen Doğu Aryan sırasıyla Mitanni, Med ve Saka kavimlerin yerleşimine açıldığı görülür. MÖ 7. yüz yıl sonrası bölgede iki önemli olay yukarı Mezopotamya'daki halkların bölgeye daha da dağılmasına ve buradaki halkların birbirlerine kaynaşmalarına yol açmıştır. Bunlardan birincisi Ârâmilerin Mezopotamya'ya sızmaları; ikincisi ise; Asur İmparatorluğu ve sonrasında kurulan Babil Devletinin Doğu Aryan Medler tarafından yıkılması sonucu oluşan yeni siyasal durumdur.

Asur ve Ârâmî tarihi hep birlikte anılır. Gerçekte böyle olmamasına rağmen olayın kendisi MÖ 7. yüz yıl sonrası Ârâmîlerin Asurluları kendilerine kültürel olarak katmaları ile doğrudan alakalıdır. Bölge Urartu, Med, Saka siyasi egemenlik dönemleri sonrası bölge Aryan Persler döneminde Ârâmîler ve Kürdlerin ataları olan Doğu Aryan kavimlerin ortak yerleşkesi haline gelir. Ârâmîlerin yaşadığı bölgeler Pers Kralı I. Darius (Dara) zamanında (521-486) satraplık örgüt biçimiyle Pers İmparatorluğu'nun siyasal yönetimi 20 idari yerel biriminde Harran, Babil merkezleri olarak yer almıştır.[46] Kuzey batı Mezopotamya Urfa-Harran-İdil bölgesi, Suriye-Fenike-Filistin satraplığına ve Asur ve Kalde bölgesi Ârâmîleri Babil satraplığına bağlanmıştır. Bölge ticaretine egemen olan Ârâmîler kendi dillerini pazar dili haline getirdikleri gibi, devletler içinde Ârâmîce ortak dil haline gelir. Nitekim Ârâmîce Pers Devletinin resmi yazışma dili olunca Ârâmî kültürün bütün Ön Asya'ya egemenliğini kültürel olarak yansıtır. Bölgenin Sami dilleri olan Akkadca, Asurca ve İbranicenin yerini alır. Bir görüşe göre Asurlular, Ârâmîler ile bu karışımın sonucu zamanla Ârâmî topluluk olarak anıldılar. Kuzey batı Mezopotamya'nın diğer halkları olan MÖ XV. Yüzyılda Hurri ve Mitanni'lerin egemenliği altında yaşayan bu Sami bu kavimler bölgede Ârâmî diye de anılırlardı.

45- Bkz. Radner-Parpola, 1998:115. ve Zadok, 1977: 270-271; Radner-Schacner, 2001: 746. eserlerinden ve Amedi Şehri için yukarıda özetlenen diğer bilgiler ile birlikte Nurgül Yıldırım tarafından derlenmiştir.

46- Bkz. Oates, age s.143-144.

GEÇ HİTİT BÖLGESİNDEKİ ÂRAMİLEŞEN DEVLETLER

SAM'AL

Hayani (Hayya) Bit-Gabbari (İslâhiye) adı ile de anılan *Sam'al*, Gaziantep kazası İslâhiye bölgesinde, Amanos Dağları'ndan doğu-batı istikametinde geçit veren Beylan Geçidi'nin (Pylae Amanos) çıkışına yakın yol ayrımında yer alır. Kuzey komşusu Gurgum (modern Maraş), güney komşusu Unqi'dir. Amanoslar'ın batısındaki, ihtilaflı, komşusu ise başkenti Kilikya'da (modern Adana'da) olması gereken *Que*'dir.

Sam'al, MÖ 1300 ile 300 yılları arasındaki nispeten kısa bir zamanda Antolia tarihi açısından önemli bir buluntu yerini teşkil etmektedir. Amanos Dağları'nın doğusundaki Zincirli Höyük'teki ilk incelemeleri 1883 yılında, antik Kommagene bölgesine doğru çıktığı keşif gezisi sırasında Osman Hamdi Bey gerçekleştirmiş ve burada sekiz kabartmalı taş levha ortaya çıkartmıştır. 1888 yılından itibaren kazılar, Karl Humann ile Felix von Luschan tarafından devam ettirilmiştir. Bu kazılar sonucunda, Geç Hitit dönemi krallıklarından Sam'al Krallığı'nın başkent kalıntıları kapsamlı bir biçimde ortaya çıkartılmıştır.

MÖ 920 yılında Sam'al, bir Ârâmi Beyi olan *Gabar* tarafından ele geçirilmiştir. Bu dönemi aydınlatan pek çok şehir suru, çok sayıda ortostat ve kabartmalı ortostat ele geçirilmiştir. Yine bu dönem için önemli bir diğer buluntu *Panamuwa*'ya ait bir kitabedir. Panamuwa, Sam'al'de hüküm sürmüş önemli bir kraldır. Bıraktığı kitabeden anlaşıldığı üzere, Ârâmi kralları yerli halkın dinî inançlarına ve tanrılarına karşı saygılı davranmışlardır.[47] Yönetim merkezi Zincirli Höyüğü olan Sam'al ya da Şalmanesr döneminden sonraki Ârâmice adıyla Bit Gabbar Devleti, MÖ 858'de adı geçen Asur kralına vergi ödemek zorunda bırakılmıştır.

MÖ 832-810 yılları arasında Sam'al, tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Sam'al tahtında Kilamuwa vardır ve kendisinden kalan kitabede *"İki halkı refaha ulaştırdığını"* belirtmiştir. Ancak bu halklar belirtilmemiştir. Kitabede Sam'al'in yerli tanrıların-

47- *Bkz. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1575/17091. pdf. Nurgül Yıldırım, "Antolia'da bulunan Yeni Asurca Belgeler,*

dan da bahsedilmiştir. Bunlardan bir tanesi *Raqqab-El'*dir. Tanrı El'in araba sürücüsü olarak açıklanabilen bu tanrıya Fenike dilinde en üst makam verilmiştir. Sayılan diğer tanrılar arasında *Hadad (Adad), Semas* (Samas) gibi tanrıların varlığı da dikkat çekicidir. Kitabe Fenikece yazılmıştır. Kitabeyle birlikte çok sayıda, kralı görüntüleyen kabartmalara da ulaşılmıştır. MÖ 743 yılında Sam'al, Yeni Asur Kralı III. Tiglat Pileser zamanında Asur'a bağlanmıştır. Bu dönemde Sam'al Kralı II. Panamuwa'dır ve Tiglat Pileser'in kitabesinde *Pana* olarak geçmiştir. Panamuwa'nın ardından Sam'alde Bar-Raqab kral olmuştur ve bu dönemde sanat anlayışında yoğun bir Asur etkisi gözlenmektedir. Kendisinden kalan bir kitabede *"Ben Sam'al Kralı Panamuwa'nın oğlu Bar-Raqab dünyanın dört köşesinin kralı Tiglat Pileser'in kölesiyim"* ifadeleri geçmektedir.[48] Bu kral 15 yıllık saltanatı boyunca o dönem için muazzam sayılabilecek sanat eserlerini inşa ettirmiştir. II. Sargon döneminde (MÖ 722-705) Bar-Raqab'ın yerinde Asur'i bir yönetici oturmaktadır. Bu durumu açıklar nitelikte olan bir buluntu şöyledir; Sam'al'e 20 km uzaklıkta bulunan Sakçagözü kazılarında bir saray ortaya çıkartılmış ve bu sarayın Sam'al Krallarına ait olduğu düşünülmüştür. Saray kalıntıları arasında bulunan Milid (Malatya) Kralına (Mutallu) ait olan heykelin, daha küçük boyutlardaki benzerinin açığa çıkartılması; II. Sargon'un kendisine yardım eden Maldia/Malatya Kralı Mutalluya, Sakçagözü ve civarını verdiğini düşündürtmektedir.[49] Sakçagözü, Zincirli'nin Kuzeydoğusunda Keferdiz köyü yakınlarındadır. Burada birçok kabartma ve heykeller bulunmasına rağmen, bu eserler üzerinde yazı olmadığı için bu krallığın o dönemki adını bilemiyoruz. Sam'al kazıları, Bar-Raqab Sarayı'nın yangınla sona erdiğini göstermektedir. MÖ 681-669 yılları arasında Asur kralı olan Asarhaddon döneminde Sam'al vasal bir krallık görevini sürdürmüş ve Asurî valilerce yönetilmiştir. Sam'al kazıları neticesinde ulaşılan, II. Sargon'a ait olduğu düşünülen tahrip olmuş bir stel ve Esarhaddon'a ait bir stel de bulunmuştur. Kazılar sonucu Zincirli'de ele geçmiş olan 'Esarhaddon Steli' (MÖ 681-669), Asur egemenliğinin bir belirtisi olmakla beraber, Sam'al Krallığı'nın Asur

48- Bkz. Kınal, *"Eski Mezopotamya Tarihi", 1974:245.*

49- Bkz.Castellino, G.R. *(1975) "Fragmento delgi Annali di Sargon II", Ed. P. E.*

etkisine Kral Esarhaddon zamanında girdiği bilinmektedir.[50]

Sam'al'ın daire şeklinde bir alana yayılan aşağı şehrini, iç içe geçmiş çifte sur duvarları çevirir. Bu kentte bulunan yazıtlar, Batı Semitik dillerden olan *Fenikece ve Aramca*dır. Fenikece ve Aramca kitabelerin büyük bölümü, çiviyazısı ve hiyeroglif yerine MÖ birinci binyılda geliştirilmiş olan alfabe yazısıyla yazılmıştır. Sam'al kralı *Barrakib*'in hiyeroglifi bir mührü ile Karaburçlu mevkiinde bulunmuş bir hiyeroglif yazıt, diğer yazılı belgeleri oluşturur. Zincirli'deki en eskiye tarihlenen belgeleri Hayaoğlu Kilamuwa yazdırtmıştır. Bu yazıtta Kilamuwa, kendinden önceki kralları da saymaktadır. Zincirli yakınındaki Gerçin mevkiinde bulunmuş olan bir stel ise, tarihi herhangi bir olayı anlatmamakta, "*Ya'idi*" kralları olarak Qaral ve oğlu Panamuwa'nun adları geçmektedir. Bu adlardan Panamuwa, Zincirli'de Kral Barrakib'in Âramî dilindeki yazıtında da karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta Sam'al ülkesinin yaşadığı bazı karışıklıklardan bahsedilir ve Asur hâkimiyetinin kabulü ile yeniden feraha kavuşulduğu anlatılır. Bu yazıt sayesinde Sam'al'in diğer kral isimlerini de tespit etmek mümkün olmuştur: *"Qaral, oğlu I. Panamuwa, Bansur, oğlu II. Panamuwa, oğlu Barrakib."*

Son olarak Sam'al/Zincirli'de 2008 yılında Chicago'dan bir ekibin yürüttüğü arkeolojik kazılar bulunmuş olan bir stelden bahsetmek gerekir. MÖ 8. yüzyıla ait olan stelin, Aramca yazılmış yazıtında, *Kuttamuwa* adlı yüksek statülü bir görevliden bahsedilmektedir. Sonuç olarak Asur etkisine rağmen ve Âramî yeni yerleşimlerine rağmen bölge eski Hitit sanatını korumuştur. Yerleşim tarzları Hitit tarzıdır. Asur yapılanması bölgede tamamen haraççı bir konumlamadır. Anlaşılan Mitannili-Hurriler bölgede yaşamakla birlikte bölge Asurluların da yardımı ile Âramîlerin denetimine girmiştir.

PATTİN - UNQİ

Patina (Unqi) (KUR Pa-ti-na-a/Patina ülkesi) Pattin Krallığı'nın ismi yakın zamanlara kadar yanlış olarak Hattina biçiminde okunurken bugün *Pattin* adı kullanılmaktadır. Pattin ülkesi Hatay ilinde Antakya ve Amik

50- Bkz. Borger, R. (1956) *"Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien" AfO, Beiheft 9, 1-133.*

ovasını kapsamakta idi. Bu ülke Ârâmi etkisine girdikten sonra *Unqi* adını almıştır. Pattin Krallığı, bugünkü Antakya ve Amik Ovası'nı kapsar. İsmi yakın zamana kadar Hattin olarak okunduysa da, bugünkü belgeler doğru adının Pattin olduğunu ortaya koyar. Pattin Ülkesi'nin başkenti, yazılı kaynaklarda *Kunalua* olarak geçer. Diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi, Pattin için bize bilgi veren yine Asur kaynaklarıdır. Bugün Suriye sınırları içerisinde yer alan Tel Tayinat, Tüleyl, Cisr el-Hedid, Ain Dara, Azaz, Afrin ve Türkiye'de kalan Antakya, Kirçoğlu, İskenderun-Arsus'da bulunan hiyeroglifi yazıtlar sayesinde, bölge hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmektedir.

Yaklaşık olarak MÖ 870'de Aşurnasirpal, batı seferi sırasında Pattin Ülkesi'ne girerek kralı *Lubarna*'dan vergi alır. MÖ 858 yılında Asur kralı Şalmanesr Kuzey Suriye'ye bir askeri sefer düzenler ve elde ettiği zafer sonucunda da Pattin Krallığı'nın bir kısmını işgal eder. Bundan bir yıl sonra Pattin Krallığı'nın tahtında *Qalparunda* adlı bir kralın oturduğunu ve Asur'a vergi ödediğini biliyoruz. Bu kral, Asurîlerin ünlü Balavat Kapısı'nın kabartmalı tunç kaplamaları üzerinde vergilerini öderken betimlenmiştir. MÖ 829'da Asur belgeleri Pattin Ülkesi'nde taht kavgaları olduğundan bahseder. Sonraki belgelerde, ülkenin adı Unqi (=Aramca Amq, bugünkü Amuk/ Amik Ovası) olarak geçer. Ülkenin Ârâmi etkisi altına girdiği açıkça görülmektedir. Asur kralı III. Adad-nirari döneminde, Unqi kralı tekrar bir koalisyonda yer alırken görülür. Yine aynı kaynaklar, Unqi ülkesinin bir Asur eyaleti olduğundan söz eder.

Önemli bulduğumuz bu Geç Hitit şehir devletlerinin yanısıra irili ufaklı birkaç küçük şehir devleti daha vardı. Unqi'nin (Amik Ovası) merkez olarak kabul edildiği ve Tel Tayinat olarak bilinen bölgede yer alan Âlimus (Alişir), günümüz Antakya sınırları içindedir. Antakya'nın Mezopotamya tarihi açısından önemli bir konumda yer alması daha çok bir liman şehri görünümünden kaynaklanmaktadır. Bu durum ticaretin aktif olmasını dolayısıyla da siyasal ve kültürel açıdan her dönem önem kazanmasına sebep olmuştur. Özellikle MÖ II. binde Alalah olarak bilinen (Antakya-Reyhanlı) büyük ticarî merkez Ugarit ile komşuluğu nedeniyle, stratejik ve lojistik olarak o dönem tabletlerinde önemli bir yere sahiptir.[51]

51- *Bkz. Hawkins, "Luvian Identities", 1995.*

Salmanassar'ın Diyarbakır-Üçtepe'de bulunan "*Kurkh Monolit Kitabesi*"nde Unqi kralının, Gurgum kralı ile aynı kişi olduğu belirtilmiştir. Yine aynı monolitte Unqi ve Patina aynı bölgeyi tanımlamaktadır. Ülke determinatifi ile belirtilmiş ve "*KUR Pa-ti-na*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu monolit MÖ 858 yılına tarihlendirilmiştir. Monolit, bir savaş sonrasında o bölgenin kesin siyasî haritasını gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Unqi coğrafyası hakkında bilgi veren bir diğer yazılı kaynak III. Tiglat-Pileser zamanına tarihlendirilen İran Steli'dir. Bu stelde özellikle Unqi ve Hamat arasındaki coğrafya tanımlanmıştır. Hattin dâhil, Patini (Patina) de Unqi sınırları içerisinde gösterilmiştir. Hattin, ele geçen eponim listelerinde "*KUR Pa-ti-na*" olarak geçmektedir.[52]

Sakçagözü kazıları neticesinde ele geçen Ain Dara Yazıtları ve bu yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, Zincirli ile sınırları olmamasına rağmen Gurgum ve Kummuh krallıklarının ticarî alanda bir ortaklık yaşamış olduğu görülür. Buna karşın Bit-Agusi ve Unqi'ninde yine aynı şekilde hem ticarî hem de politik bir ortaklık yaşadıkları açığa çıkartılmıştır.[53] Unqi bölgesinde yer alan ve Asur'a bağlı olduğu bilinen Karabur, günümüz Yayladağı sınırında, Antakya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Burada yapılan kazılarda, yerli halkın kendi tanrılarını resmettikleri üç kaya anıtı bulunmuştur. Bunlardan birinde, büyük bir Tanrı karşısında ibadet ederken gösterilmiş; küçük, sakalsız bir yerli bulunmaktadır. Bu bütünüyle Asur stilinin bir yansımasıdır. Buradan hareketle Asur'un siyasi anlamda kendisine bağladığı yerleşimlerde dinsel, dolayısıyla kültürel hegemonyasının varlığından söz edilmelidir. Yeni Asur döneminde, Unqi Bölgesi ve çevresindeki krallıklar, Asur kralların düzenledikleri seferlerin kayıtlandırıldığı an-nallar yoluyla aydınlatılmıştır. Ancak Yeni Asur Kralları'nın sefer yaptıkları yerlerde bıraktıkları steller de aynı derecede önemlidir. Bunun en güzel örneklerinden biri III. Adad-nerari'ye ait olan sitelidir.[54] Unqi'nin (Amik Ovası) merkez olarak kabul edildiği ve Tel Tayinat olarak bilinen bölgede yer alan Âlimus (Alişir), günümüz Antakya

52- Bkz.Levine, L. (1972) *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran*, BIAA, Ankara.

53- Bkz.Liverani, M. (1995) "*Neo-Assyrian Geography*", Roma.

54- Bkz. Donbaz V. (1990) "*III. Adad-nerari'ye ait yazıtlı stel*", "*Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums*", Toronto. 1990.

sınırları içindedir. Antakya'nın Mezopotamya tarihi açısından önemli bir konumda yer alması daha çok bir liman şehri görünümünden kaynaklanmaktadır. Bu durum ticaretin aktif olmasını dolayısıyla da siyasal ve kültürel açıdan her dönem önem kazanmasına sebep olmuştur. Özellikle MÖ II. binyılda Alalah olarak bilinen (Antakya-Reyhanlı) büyük ticarî merkez Ugarit ile komşuluğu nedeniyle, stratejik ve lojistik olarak o dönem tabletlerinde önemli bir yere sahiptir.

KARKAMIŞ

Asurca; *URU Gar-ga-miş-a-a; Karkamış*'ın iç şehir ve kalesi bugün Türkiye sınırları içerisinde, Gaziantep ili, Nizip ilçesi, Barak bucağı, Karkamış köyü yakınlarında yer alırken; aşağı şehir Suriye'de Cerablus'da bulunmaktadır. 1876'da Asur bilimci *George Smith* tarafından buranın Asur, Mısır ve İbrani kayıtlarında adı geçen "*Karkamış*" olduğu tespit edilmiştir. Günümüz Karkamış adı Akkadca'da "*Karum Kameş*" (Tanrı Kameş'in Limanı, ticarethanesi), Mısır hiyeroglif yazıtlarında ise kuş ve kamış resmiyle/ideogramı ile belirtilmiştir. En güçlü Geç-Hitit devleti olan Karkamış'ın önemi, bu şehrin Mezopotamya, Antolia ve Mısır'ı bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmasından ileri geliyordu. Eski Asur kolnisi olarak bölgede oturmuş ticari ilişkilere sahipti ve Fırat nehri üzerinden Kargamıştan itibaren Mari ve Babil'e kadar ulaşım vardı. Dış şehir Cerablus ise, büyük ölçüde Suriye'nin Jerablus/Jerabis (Hierapolis) Köyü sınırlarındadır. Şehir Fırat'ın Batı yakasında önemli geçiş yerlerinden birinde nehrin geniş düzlüğünün Kuzey batı ucundadır. Bölgeye dair buluntular daha çok Geç Hitit dönemine aittir. Oysa bölge tarihin her döneminde stratejik ve tcari konuma sahiptir. II. Sargon dönemine kadar devam eden Karkamış Krallığı, yapılan kazılar neticesinde -ki bunlar içerisinde en önemlileri *Ingiliz Arkeolog L. Wooley'in* gerçekleştirdiği kazılardır- çok sayıda sanat eseri gün ışığına çıkartılmıştır. Mari kaynaklarından bilindiği kadarıyla Kargamış'ta MÖ 18. yy tarihlenen yazılı belgelerin mevcut olması gerekmektedir. Bu konuda şu tespitler var. *"Karkamış şehrinin kalıntılarını, ilk kez MS 1699'da, bir ticaret şirketinin temsilcisi olarak bölgede bulunan Henry Maundrell fark etmiştir. Karkamış'ta bilimsel kazılara 1911'de British Müzesi adına David H. Hogarth başlamış ve kazılar*

Leonard Woolley ve T.E. Lawrence başkanlığında sürdürülmüştür (1912-1914). I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1920'lerde Karkamış bir sezon daha kazılabilmiştir. Bu kazı çalışmaları sonucunda, çoğu yüzeyde olmak üzere sayısız arkeolojik eser ele geçmiştir. Eserlerin çoğu Geç Hitit Dönemi'ne aittir. Ele geçen eserler, Karkamış krallarının ve yöneticilerinin hiyeroglif yazıtlı steller, çeşitli binaların duvarlarını süsleyen, üzerlerinde dini sahnelerin alçak kabartma tekniğiyle tasvir edildiği ortostat adı verilen işlenmiş taş bloklardır. Ayrıca, şehrin savunma sistemine ve kapılarına dair mimari kalıntılar da elde edilmiştir."[55] Kurkh /Üçtepe Höyük, (Diyarbakır iline bağlı, Bismil'de) bulunan *Kurkh Monoliti*, konusu itibariyle ilişki içerisinde bulunulan ülkeler ve kralları hakkında bilgi vermektedir. Monolit, Ârâmî Bit-Adini ve Karkamış devletleri arasındaki savaşı anlatmakta ve bu savaş neticesinde meydana gelen siyasi değişiklikleri belirtmektedir. Monolitin sonlarında ise III. Salmanas-sar'ın, kendisine karşı oluşturulan ve içerisinde, Damascus (Şam) kralı Adad-idri, Hamat kralı İrhulini ve İsrail kralı Akhab'ın bulunduğu ittifakla mücadelesi anlatılmıştır. Literatüre Qarqar (Şam'ın kuzeyi) Savaşı olarak geçen bu savaşta her iki tarafta ağır kayıplar vermiştir.[56]George Smith'in 1876 yılında Karkamış'ta bir dizi kabartma bulmasıyla başlayan, daha sonra British Museum adına yapılan kazılarda ele geçen buluntular, Karkamış'ın MÖ 1. binyılın başlarında ne denli önemli bir ticaret merkezi olduğunun göstergesidir. Özellikle III. Salmanassar dönemine(MÖ 859-824) tarihlendirilen Kurkh Monoliti'nde, Kargamış ile Bit-Adini devletleri arasında yaşanılan mücadele öne çıkmaktadır. Yine ismi geçen kral, Sangara, aynı monolitte Karkamış kralı olarak geçmektedir.[57]

Karkamış şehri yaklaşık olarak MÖ 3000 yılında uygarlık sahnesine çıkmıştır. Ekonomik ve politik olarak önemli bir merkez halini alması, Suriye'de, özellikle Doğu Akdeniz limanlarının (Ras fiamra=Ugarit, Biblos=Gubla liman şehirleri gibi) da devreye girmesiyle bölgede oluşan

---

55- Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa 66, Editör: Prof. Dr. Kemalettin Koroğlu Antolia Ünv. 2011.

56- Kaynak: Smith, S. (1938) Assyrian Sculptures in the British Museum from Shalmaneser III to Sennacherib, London.

57- Kaynak: Szuchman, J. J. (2007) Ziyarettepe/Tušhan/Upper Tigris, California University. London.

Deniz-Nehir ticaretinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Antolia yüksek ovasının bittiği, Suriye düzlüklerinin başladığı ve Fırat Nehri'nin geniş bir havzasında stratejik bir noktada yer alan Karkamış, Hitit İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetinin de anahtarı olmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, uygarlık tarihine ve bilime az önce bahsedilen eserleri kazandırmıştır. Bu devlet, geç Hititler döneminin diğer devletciklerine rağmen bölgenin en önemli devleti durumundaydı. Diğer Hitit devletciklerini de belli bir süre denetimine aldı. Fakat bir Mitannili-Hurri kenti olan Karkamış üzerinde zamanla gelişen Âramî ve Asurî egemenliği bu gücü geriletti. Hititler Devletinin Büyük Krallık zamanında (MÖ 1460 -1190) Kuzey Suriye'nin belki de en önemli merkezi sayılabilecek olan Karkamış, bu dönem boyunca Hitit Kral ailesinden olan Vassal Krallar tarafından yönetiliyordu ve bağlı olduğu siyasal güce askeri ve ekonomik yönden büyük katkılar sağlıyordu.

Karkamış Kent Krallığı'nın birinci kralının ismi daha önce bilinmiyordu. 2011 yılında arkeologların Karkamış ören yerinde yaptıkları inceleme sonucu bazalt taşından yapılma, üzerinde; üstte güneş, ay ve kartallı güneş kursu amblemi bulunan, altında sekiz sıra "*Luvi Hiyoroglif*" yazılı bir stel (yazıtlı veya figürlü dikili taş) bulmuşlardı. Stelde bulunan yazıt okundu. Karkamış Krallığı'nın ilk kralı olan *Sapazata*'nın adı, bu stel sayesinde tespit edildi. Stelde ayrıca Karkamış Krallığı ve başkenti hakkında bilgiler ve diğer krallar olan Tarhunda ve onun oğlu Suhi'nin adı da yer alıyordu. Stelin MÖ 10. Yüzyılın başına ait olduğu ve steli küçük *Kral Suhi*'nin Karkamış büyük Kralı *Ura Tarhunzas* için yaptığı anlaşıldı. Yine Karkamış devletinde *Ararat* ve oğlu *Kamanis* adlı krallarının olduğunu bulunan bir stel belli bir parçasındaki hiyeroglifî yazıtı olan bilgilerden öğreniyoruz. Bu dönemde, Hitit Devletcikleri Kuzey Mezopotamya'da yer alan Asur Devleti ve Âramî göçleri ile karşı karşıyadır. Yazılı belgelere göre, Karkamış kenti, Kuzey Mezopotamya'daki Asurlîlerin karşısında 10. yy boyunca bağımsızlığını korumuştur. Karkamış, Hitit İmparatorluğu için çok büyük önem taşımıştır. Hitit Büyük Kralı I. Şuppiluliuma'nın (MÖ 1380-1345) devleti İmparatorluğa götüren askeri hareketlerinin merkezini Karkamış ve yakın bölgesi oluşturmuştur. Şuppiluliuma bir hafta süren zorlu bir kuşatmadan sonra Karkamış'ı almış, Karkamış Ülkesi'ne, bölgede diğer elde ettiği şehirleri bağlayarak bu kenti küçük bir krallık haline getirmiş, tahtına oğlu

Piyaşili'yi getirmiştir. Hitit İmparatorluğuna tabi Karkamış Kralları, (Piyaşili'den sonra onun oğlu Şahurunuva, torunu Ini-Teşup, torununun oğlu Talmi-Teşup ve torununun torunu Kuzi-Teşup) elimizdeki belgelere göre, 5 kuşak boyunca burada hüküm sürmüşlerdir. Bu krallar, Kuzey Suriye'de Hitit politik ve ekonomik ehemmiyetini sağlamış ve daha sonraları Hitit Devleti'nin, bu coğrafyadaki hâkimiyetinin anahtarı olmuştur. Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da (yaklaşık MÖ 1200) Karkamış Krallığı politik varlığını sürdürmüştür. Bu krallık bir sonraki binyılda, yani Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki Geç Hitit Döneminde zamanla hem Asur'un siyasal hem de güneyden gelen Ârâmi kavimlerin denetimine boyun eğmiştir. Karkamış'tan ilk olarak Tiglat-Pileser (MÖ 1116-1076), Lebonan (Lübnan) üzerine yaptığı seferde, "*Büyük Hatti Ülkesi*" olarak söz etmiştir.[58] II. Asurnasirpal ve III. Salmanassar dönemlerinde Karkamış Kralı olarak Sangara'dan bahsedilmiştir. II. Asurnasirpal'in yıllıklarında bu bölgeye düzenlediği sefer şöyle yer almıştır: *"Fırat nehrini, taşkın olduğu bir zamanda, koyun derisinden yapılmış tulumlarla geçtim, Karkamış ülkesine yaklaştım. Hatti ülkesi kralının haracını aldım. Kargamış şehrinin harp arabalarını ve süvarilerini (ve) piyadelerini esir aldım. Bütün ülkelerin kralları huzuruma geldiler (ve) ayaklarıma kapandılar."*[59] Yine Yeni Asur Dönemi krallarından III. Salmanassar (MÖ 858-824) ise, anallarında Fırat Nehri'ni birçok kez geçtiğini ve bu suretle Amanos Dağları'ndan kereste elde ettiğini yazmaktadır: *"Saltanatımın 15. yılında on ikinci kez Fırat'ı geçtim. Hatti ülkesinin tümünü egemenliğim altına aldım. Adini'nin oğlu Ahunu'yu askerleriyle ve tanrılarıyla birlikte yerlerinden çıkardım, onu kendi ülkemin halkı saydım. İkinci kez Büyük Deniz'e yürüdüm. Üçüncü kez Amanos dağına çıktım. Sedir ağacı gövdeleri kestim. Anum-hirbi'nin 12 heykelinin dikilmiş olduğu Lallar dağına yürüdüm, heykelimi onun heykeliyle birlikte yerleştirdim. Dicle'nin kaynağındaki ülkelerde Fırat'ın kaynağına kadar ellerimle fethettim"* [60] Fakat

---

58- Kaynak: Hawkins,1995:9152 Hawkins, 1980. II.

59- Kaynak: Luckenbil, 1968. Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, New York.

60- Bkz.Jorgen Laessøe,"Building Inscription from Forth Shalmenesser III Nimrut", Iraq, XXI/1, (1959), 38-41.

Karkamış MÖ 876 -717 tarihleri arasında ise Asurîlerle yoğun siyasal sorunlar yaşamış ve Asur Devletine haraç vermişlerdir. MÖ 717'de ise, MÖ 717 yılında Asur kralı *II. Sargon*'un Karkamış şehrini yağmalaması ve halkını Asur'a taşımasıyla, 700 yıl kadar yaşayan Karkamış zamanla Ârâmi bir kökenli Asur şehri olmuştur. Yukarıda özet olarak tarihini verdiğimiz 700 yıl yaşayan Karkamış Krallığı, bu zaman zarfında Hitit politik ve kültürel mirasının kuzey batı Suriye'deki en önemli kalesi olmuştur.

Büyük İskenderin Persleri ortadan kaldırması ve onun yakın bir zamanda ölümü sonucu kısa bir zaman sonra Ârâmî bölge MÖ 301'de Selevkos'un kurduğu Selevkiye (Asya/Suriye) Krallığı egemenliğine girer. Cizre, İdil'e en yakın bölgelerden biridir. Hatta günümüzde bile Cizre'nin 45 km batısında İdil'e bağlı *Selevkon* (Selekon) adlı bir köyün varlığı Selevkoslann bölgedeki hâkimiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Bölge 23 yıl Selevkosların elinde kaldıktan sonra MÖ 275 yılında Batı Aryan Keltler'in (Galat'lıların) istilasına uğramıştır.[61] Selefkoslardan sonra Mısırlılar, ardından bölgede örgütlülüğünü şehirlerde öne çıkarmış olan Ârâmîler yörenin siyasi teM.S.ilini ele geçirmişlerdir. Selevkos egemenliği MÖ 256'da İran'da Arsakes tarafından kurulan Part devletinin MÖ 161-122 yılları arasında tüm Mezopotamya'yı ele geçirmesiyle son bulmuştur.[62] Ancak Partlar da Selevkoslar arasındaki bu amansız mücadele sonucu bölge dönem boyunca tahrip edilmiştir.[63]

61- Bkz. Abdullah Yaşın, Tarihli Kültür ve Cizre, Kuloğlu Matbaası, Ankara, 2007, s. 26.

62- Bkz. Oates, a.g.e. s. 149.

63- Bkz. Suavi Aydın, v.d. a.g.e. s. 48.

1- Bkz. Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi, Born, 1994.

AVRASYALI ARYANLAR

KİMMERLER

Ön Asya'da Asur, Med, Urartu, Frig ve Antolia'da birçok şehir devletinin ve güneyde Hate Devletlerinin başına bela olan Avrasya'nın diğer bir Aryan halkı Kimmerlerdir. Antik Grek kaynaklarında Kimmerler; "*Kymmerio*", Latince kaynaklarda "*Cimmerii*" ve Asur / Babil kaynaklarında ise "*Gamir-(r)a/ KUR-Gi-mir-a-a/ Gi-mir-ra-a-a*" ve Tevrat'da da "Gimiraya" şeklinde adlar ile gösterilmiştir. Onlar bazen de Asurlar ve Babilliler tarafından Ummanda manda toplulukları içinde tanımlanmıştır. Urartu Kralı Argişti'nin Arpaçay yazıtında "atlı kavimlerin" ülkesi İşkigul sınırına ulaşıldığı ülke olarak belirtilir.[1] Aynı coğrafî çevre, kültür ve hayat tarzının toplumları oldukları kabul edilen İskit ve Kimmer ve İskit adları birlikte çoğu zaman aynı dönem belgelerinde "atlı kavimler" olarak geçmektedir.[2]

Kimmerlerin kökenleri hakkında çok detaylı bilgi olmamakla birlikte MÖ 15-14. yüz yıllarda MÖ 8. Yüzyılın ilk yarısına kadar, Volga Irmağından Karadeniz'in kuzeyine doğru uzanan alanda yaşayan göçebe halktılar. İndo-Avrupa kültürel kökenli bir kavim oldukları ve Avrasya İrani bir dil konuştukları biliniyor. Fakat Kimmerlerin Ön Asya'da görünen İrani Doğu Aryanların Hint Mecusi inançları yurtlarında görülmemiştir. Herodot'un verdiği bilgilere göre Grek kaynaklarında 10. Yüzyıldan sonra Dinyester Nehri kıyılarındaki Kimmerlerin ise yine İndo-Avrupalı bir dil olan Thrakça dilini konuştuklarına görülür. Kimmerlerin tarihi MÖ 20. Yüz yıla kadar geçmişe dayanmakla birlikte onların siyasi tarihi hakkındaki bilgilerimiz, MÖ 8. yüzyıldan sonrasına aittir.

2- Bkz. Ghirshman, (1954), Iran, from the Earliest Times to Islamic Conquest, 97.

Massagetaileri İskitlerin bir boyu olarak gösteren Tarihçi Herodot, onların önceleri Arax ile İssedon bölgesi arasındaki topraklarda yaşadıklarını belirtir. Daha sonra Notos bölgesinde (Kuzey Karadeniz) Kimmerler bölgesinde görüldüklerini söyler.[3] İskitler, yine İskitlerin başka bir boyu Massageteai'ler ile yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Kimmerlerin topraklarına doğru göç etmeye başlamıştır. Yaklaşan İskit istilasından haberdar olan Kimmer hanedanı ülkesini İskitlere karşı savunmanın gerektiğini düşünmüştür. Ancak, Kimmer halkının önemli bir kısmı ülkelerini bırakarak, İskitler gelmeden göç etmiştir. Sonuç olarak ülkelerinde kalan insanlar bir şekilde istilacı İskitlerin egemenliği altına girmiştir. Diğerleri ise yığınlar halinde ülkelerini terk etmişlerdir. [4]

Kimmerler, bozkır kökenli, savaşçı bir toplum idi. Asur ve Urartu yazılı belgelerinde büyük bir göç dalgasıyla geldikleri konusunda bilgiler vardı. At üzerinde savaşan İskitlerin baskısı ile yurtlarını kaybeden Kimmerler büyük kafileler halinde bir kısmı Batıda Dinyester Nehri kıyılarına yerleşir. Bir kısmı Kafkaslardan güneye inerek; Demir Kapı ve Derbent Geçitlerini aşarak Medyaya oradan günümüz Kürdistan'ın güneydoğusu ve Küçük Zap Nehri'nin kaynakları arasında kalan bölge olan Martiane'ya girerler.[5] Daha sonra Antolia, Suriye, Yunan ve Balkan dünyasında da adlarından söz ettirecekler. Kimmerlerin bu göçleri, "Kartlis Çkhovreba" da, "Xazarlar'ın Kartli" (Gürcistan) ve komşularını esarete aldıkları ilk sefer diye anılır. *Tevrat*'da: Nuh Nebi'nin, yeryüzündeki insanların Tufandan sonra ilk ataları gösterdiği üç oğlundan birisi "Yasef (Yapheth)'in oğlu "Gomer / "Gimiraya" diye anılan Kimmerler, Asurluları bunaltmışlar ve Urmiye gölü doğusundan sonra Antolia içlerine ve Asur'a göç etmişler, diye anlatılır. *AnaBritannica Ansiklopedisi*'ne göre; Kimmerler

3- *Bkz.Herodot Tarihi, 1. Kitap, p. 201. S.86.*

4- *Bkz. AnaBritannica, Kimmerler. C.13. S.322.*

5- *Bkz. Kafkasya'da; Karadeniz ve Hazar denizi kıyısında yer alan geçitler.*

6- *Bkz. "Cimmerian", in Encyclopædia Britannica, 2006, Retrieved August 30, 2006. Quote.*

İranlı elit bir sınıf tarafından daima idare edilmişti.[6] Kimmerlerin Doğu Aryan elit bir grup tarafından idare edilmesi pek ala mümkündür. Bu bilgi doğrulanmaktadır. Fakat daimi bir yönetme yoktur. Bir dönem Kafkaslarda böyle bir süreç bazı Kimmer kabileleri ile yaşanılmış görünür. Ayrıca onların İrani kültürlü bir halk olduğu tespiti var. Önceleri bağımsızgruplar halinde hareket ettikleri görülür.

Kimmerlerin Antolia'ya girişlerinden ilk etkilenenler, başkentleri Van Gölü civarında bulunan Urartular olmuştur. Urartu Kralı I. Rusa döneminde Urartu Devleti için güneyde Asurlular problem iken, ikinci büyük problem kuzeyden ülkeyi tehdit eden Kimmerler oldu. Kimmerler kuzeydoğudan Medya (Medlerin ülkesi) ülkesinden Urartu topraklarına ilerlerken Urartular esasen bu dönemde Mezopotam-ya'nın güçlü devletlerinden Asur ile mücadele ediyorlardı. Urartu coğrafyasında: MÖ 735 yılında Asur Kralı III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) Urartu'nun başkentine kadar ilerlemiş, her ne kadar başkenti ele geçiremese de Urartu'ya ağır kayıplar verdirmişti. Nitekim MÖ 714 yıllarında da Asur Kralı II. Sargon, (MÖ 722-705) Urartu'ya saldırmıştı. İşte böyle sancılı bir süreçte Kimmerler, Urartuların kapılarına dayanmışlardır. Bir kısmı Kafkaslardan Urartu'nun kuzeyinden akarak MÖ 714 yılında güneyde Dicle boylarında Şubria (Diyarbakır) ve daha batıda Hubuşna'ya (Ereğli) oradan Geç Hitit Devletleri bölgesinde: Şupini (Palu) ve Melitea (Malatya-Urartuca adı) ve Kummuh (Semsur-Adıyaman) üzerinden güneybatıda; Kilikya'ya (Adana/Çukurova'ya) yönelmiştiler. Bir kısmı batıda Tabal (Nevşehir-Kayseri) ve İç Antolia'da Frigya topraklarına yerleştiler. Kızılırmak boylarına yerleşip buradan Frigya'yı ve Lydia'yı tehdit etmeye başladılar.[7] Kimmerler Orta Antolia'da Frigler; Batı Antolia'da Lidyalılar ve son olarak Ege sahillerinde antik Yunan kentlerini istila etmişler. Onlar ile siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Kimmerler fırsattan istifade, Trabzon-Bayburt arasındaki "Kemer Dağı", Sivas-Kayseri arasında ve Kızılırmak boyunda "Gemerek" ile Kars-Arpaçay'ı ve "Gümürü/-Gümrü" gibi coğrafyaları işgal ve istila etmişlerdir. Bu istilaların hatıraları günümüze kadar kalmıştır. Daha sonra Antolia'da Karadeniz'in güney kıyısı boyunca batıya ilerleyip Sinope (modern

7- *Bkz. AnaBritannica, Kimmerler s. 322.*

Sinop) civarında bir üs oluşturmuştular. Karadeniz sahillerinde yeni ganimetler ve topraklar kazanmaya çalışmışlardır. Karadeniz'de tehdit ettikleri yerleşimler, çoğunlukla "Büyük Yunan Kolonizasyonu" adı verilen dönemde MÖ 8. Yüzyılın ortalarından itibaren kurulmuş Karadeniz kıyılarındaki "Yunan" ticaret kentleriydi. Kimmerler batıda Karadeniz Ereğlisi'nden; doğuda Trabzon'a kadar olan sahil kesimini ellerine geçirmişler, Karadeniz'in önemli ve işlek liman kenti Sinop'u yağmalamışlardır. Sonrasında istilacı Kimmer halkının bir kısmı Sinop civarına yerleşmiştir. Daha sonra Sinop'a yerleşenlerin bir kısmı Eski Hatti Bölgesinde Tabal (Nevşehir - Kayseri yöresi) ve batıda Hubuşna'ya (Ereğli) ve Lidya topraklarına oradan batıda Ege sahillerine kadar yayıldılar.

Doğuda daha sonraki süreçte dalgalar halinde gelen Kimmer istilalarının önüne geçemeyeceğini anlayan Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) Kimmerler ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmayla söz konusu Urartu Kralı, bir kısım Kimmer halkının Urartu topraklarına müttefik olarak yerleşmesine izin vermiştir. Özellikle Şupina (Palu-Dersim-Eski İşuwa/ Sophane) topraklarına Kimmerlerin yerleştiği tespitlidir. Arkeolojik çalışmalarda onlara ait mızrak uçları, mezarlar ve seramik kap-kacak bulunmuştur.[8] Ayrıca bu yeni durum, diğer Kimmer halklarının Urartu ülkesine zarar vermeden başka yönlere doğru kolayca ilerlemelerine de imkân tanımıştır. Bu sayede Urartu toprakları yakılıp yıkılmaktan kurtarılmıştır. Urartu Devleti için, Kimmerlerin istilasını engellemek ve onlarla müttefik olmak, güneydeki Asur tehlikesine bakıldığında oldukça önemli bir stratejiydi. Çünkü Urartular, böylece Kimmerlerin güneydeki Asur Devleti için daha büyük bir tehlike olacağını düşünüyorlardı. Bu yüzden Asurlular; Urartu ve Kimmerler arasındaki yakınlaşmayı ve Kimmer gruplarının Orta Antolia'ya doğru olan ilerlemelerini büyük bir hassasiyetle gözlemlemiş olmalıydılar. Nitekim Kimmerler, Kralları Teuşpa önderliğinde Toros Dağlarını aşıp Asur ülkesine sızmak istemişlerdir. Fakat Asur Kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) MÖ 679 senesinde Kimmerlere karşı bir sefer düzenleyerek onları Konya Karahöyük yakınlarında yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra MÖ 676/675 yıllarında Asurlular,

8- Bkz. Sophene/Şipuni, bu kitap.

Maldia (Malatya-Hititçe adı), Şupani (Palu) ve Tabal (Kayseri bölgesi) ülkelerinin Kimmerler ile kendilerine karşı bir ittifak oluşturmalarından çekinmişlerdir. Bunun için Asurlar olası bir Kimmer taarruzunun önüne geçmek amacıyla hem Tabal'a hem de Maldia Krallığı'na karşı seferler düzenlemişlerdir.

MÖ 676-672 yılları arasındaki Asur kayıtlarında doğuda Medya'da Karkaşşi adı verilen bir şehirde yaşayan, o sıra İsfahan, merkezi İran bölgesinde yerleşik Medlerin Kralı Kaştaritu adında birisi Kimmer, Mannai ve Asur Devleti'nin düşmanları olarak zikredilmektedir.

Asur kayıtlarına göre; kuzeyden gelen bu istilacı Kimmerlerin tehdidi karşısında Frig/"Muşki" Kralı Mita, Asur ile ittifak yapmak zorunda kalmıştı. Friglerin ittifakı bile Kimmer baskısını durduramamıştır. MÖ 705'te Frig Kralı Mita'nın da desteğini alan Asur Kralı II. Sargon Kimmerler ile Tabal'da yaptığı savaşta onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Fakat daha sonra toparlanan Kimmerler Frig Devleti'nin başkenti Gordion'u MÖ 696'da yağmalamışlardır. İstila sonrasında Frig Kralı Midas ölmüştür. Frig Devleti ağır darbe almıştır. İstila öylesine şiddetli olmuştur ki, Gordion halkı günlük hayatta kullandıkları eşyalarını kurtaramadan kentten ayrılmışlardır. Antikçağ tarih yazarları bu yıkımın ne zaman olduğuna dair iki farklı tarih vermektedirler:

Lidya Kralı Gyges, (MÖ 680-644) Asurlarla Kimmerlere karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Asurların Lidyalılara ne şekilde yardım ettiklerini bilemiyoruz. Ancak ilk Kimmer akınlarını başarıyla atlatmasını bilen Lidya Kralı Gyges almış olduğu esirleri Asur Kralı Aşurbanipal'e (MÖ 668-627) işbirliğinin bir sonucu olarak göndermiştir. Ancak bilinmeyen bir nedenle bu tarihten sonra Gyges, Asur'la işbirliğine son vermiş ve hatta Asur'a karşı cephe almıştır. İşte böyle bir ortamda Kimmerler, Lidya'ya yaptıkları ikinci bir saldırıda Lidya Kralı Gyges'i MÖ 644 yılında öldürmüşler ve Lidya'nın başkenti Sardes'in akropolü dışında her yeri yağmalamışlardır. Bu aşamadan sonra Kimmerler, Batı Antolia'da hüküm süren Lidya Devleti ile Ege Bölgesi'nin sahil kesiminde bulunan Yunan kentleriyle komşu olmuşlardır.

Gyges'ten sonra Lidya tahtına oğlu Ardys (644-625) geçti. Ardys ülkesini Kimmer saldırılarının yarattığı güç durumdan kurtarmak amacıyla babasının ilk zamanlarında yaptığı gibi yeniden Asur Kralı Aşurbanipal'den yardım istedi. Bu yardım talebinin yerine getirilip getirilmediğini bilemiyoruz. Ancak bu dönemde Antolia'daki Kimmerlerin işine yarayacak başka bir göç hareketi daha gerçekleşmiştir. Yine İskitlerin Tuna bölgesine yerleşmelerinden rahatsız olan ve onların önünden kaçan kuzeydeki bir kısım Kimmer halkı Thrakya kökenli halklarla birlikte Antolia'ya kuzeybatıdan giriş yapmıştır. Ama Kimmerler Kralları Dugdamme önderliğinde MÖ 638'de Sardes'i krallık sarayının bulunduğu Akropolis dışında, bir kez daha istila ettiler. Sardes'teki arkeolojik çalışmalarda bulunan bazı yangın kalıntıları ile insan iskeletlerinin bu istilayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bununla da yetinmeyip Ege denizi kıyısındaki kentlerden *Ephesos, Menderes Magnesiası, Myos, Priene, Lebedos, Melia* ve (bir olasılıkla) *Miletos*'u yağmaladılar. Bu yıkımdan sonra Kimmerlerin bir kısmı Edremit körfezi civarına yerleşmiştir. Sonra Kimmerlerin Antolia kolu Büyük Menderes vadisi boyunca doğuya yönelerek, o dönemlerde yurt edinmiş oldukları Kapadokya bölgesine döndüler. Sonuç olarak Batı Antolia'daki faaliyetlerini yağmalama üzerine yoğunlaştıran Kimmerler Lidya Devleti'ni yıkma başarısını gösteremeden zengin ganimetlerle geri çekilmişlerdir.

Asur belgelerinden öğrendiğimize göre Kimmer Kralı Dugdamme bu dönemde Asur Devleti'nin kuzey batı sınırlarına da saldırılar düzenlemiştir. O, ilkin MÖ 640 yılında Asur'un müttefiki olan Tabal Devleti'ni Asur'dan ayırmayı başarmıştır. Sonra da kendisi Asur Devleti'nin sınırlarını aşarak Kilikya'da Adana civarına gelmiş, fakat şiddetli Asur saldırıları karşısında Orta Antolia'ya geri çekilmiş ve Asur'la bir saldırmazlık antlaşması yapmıştır. Ancak çok geçmeden bu antlaşmaya da sadık kalmayan Kral Dugdamme, bir hücum daha gerçekleştirmek istemiştir. Ancak bu son hücumunda hastalanarak ölmüştür. Asurlular Kimmer Kralı Dugdamme'nin Asur'un tanrıları tarafından hak ettiği bir biçimde cezalandırıldığına inanmışlardır. Dugdamme'den sonra Kimmer tahtına oğlu Sandaksatru geçmiştir. Onun zamanında Asur Devleti'ne karşı tutunamayacağını anlayan Kimmerler Orta Antolia'ya geri dönmüşlerdir. Bir

süre sonra MÖ 630 yılında Asurlular Kral Asurbanipal zamanında bu istilacıları yenmeyi başarmışlardır.[9]

Sonuçta Kimmerler, Lidya Kralı Alyattes tarafından MÖ 595'te büyük bir yenilgiye uğratılarak Kızılırmak'ın doğusuna sürüldüler. Bunu takip eden süreçte, (MÖ 6. yüzyılın başları), Kimmerler, Antolia'da hiçbir ciddi siyasi faaliyetin içine giremeden Lidyalılar ve Medlerin arasındaki tampon bölge olan Kızılırmak havzasında sıkışıp kalmışlardır. Antolia'da kalanlar Balıkesir'in Edremit ilçesine bağlı Altınoluk beldesinde Antandros kentinde yaşamışlardır. Diğerleri ikiye ayrılarak, Asya ve Avrupa'ya dağıldılar. Batıya giden bir kol MÖ 500'e kadar Macar ovalarında yaşadı. Kırım yöresinde yaşayan Kimmerler ise MÖ 4 ve 3. yüzyıllara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Böylece Kimmerlerin zamanla güçten düştükleri ve tarih sahnesinden silindikleri düşünülmektedir.

Ön Asya'nın Karadeniz'in kuzeydoğu halkı olan Kimmerlerin siyasi hareketlerini kendi kaynakları hariç birçok kayıtta görebiliyoruz. Bu halkın hareket tarzı tipik bir barbar hareketidir. Talan, haraç ve el koymaya dayalı savaşı geçim tarzı haline getirmiş kabilesel davranış içinde hareketlilikleri bir genelliktir. Kral barbar bir kavmin önderi görünümündedir. Bu görünümler nedeniyle tarihçi Herodot, onları gizemli ve korkunç hikâyeler içinde bizlere sunmuştur. Bütün istilacı kabileler için söylediğimiz şeyleri Kimmerler içinde söyleyebiliriz. Onlarda kendilerini ülkelerinden kovan yoldaşları olan İskitlerden hiçbir farkları yoktu. Kürdistan coğrafyasında en çok zararı Malatya yöresinde vermişlerdir, diyebiliriz. Çünkü onlar için zengin ve mümbit topraklar en değerli yerlerdi. Kimmerler ve İskitler Ön Asya'ya gelen Asya'nın ganimetçilik ile geçinen savaşçı ve vahşi yığınlarıdır. Onların etnik kimlikleri çoğu zaman karanlık ve karmaşık bir görünüm sunar. Bu konumları ganimetçi yaşam anlayışlarından doğmuştur diyebiliriz. Özellikle Rusya Asya'sında bu türden topluluk tarihi süreklilik arz eder.

9- Bkz. J. G. Macqueen, "Hititler ve Hitit çağında Antolia". Çev. Esra Davutoğlu), Ankara, 2001,s. 173-6.

İSKİT/SAKA

Medler, tarihçiler tarafından, MÖ 8'nci yy.'da, Zagros dağ sistemi içinde yaşadıkları için, verimli ve üretken bir medeniyetin toplumu olarak adlandırılmışlar. Fakat aynı zamanda Kuzeyde komşusu olan bölge tarihçelerince soyguncu, çapulcu, savaş ile geçinen ve barbar bozkır kabileleri olarak ün salmış İskitler/Sakalar daima Medler ile birlikte anılmışlardır. Medler ile birlikte anılmaları tamemen onların Antolia ve İran coğrafyasına inişleri sonrasıdır. Üstelik İskitler ve Kimmerler, Medli ve diğer Doğu Aryan halkların Hint dinlerini bu coğrafyalarda edinmiş aslen Batı Aryan kültürü benimsenmiş Avrasya toplulukları idiler. İskitlere, Çinliler'in "*Su/Se*", Karadeniz kıyılarındaki koloni Yunanlılardan alınarak Yunan kaynaklarının "*Skyth*" Türkler bu kavme "*İskit*" derken, aynı kavime bölgedeki Aryanam/-İran halkları "*Saka*" diyordu.

Doğu Aryan kültürlü İskitlerin tarihi seyirleri onların doğusunda yaşayan MÖ X-IX. Yüzyıllarda Moğolistan ve Gobi çevresinde öteden beri varlık gösteren Türk Ti ve Hun boyları ile Proto-Moğol topluluklar bilinmeyen nedenlerle yer değiştirmesine neden olması ile başladığı düşünülür. Batıya doğru harekete geçen Çinlilerin ilk *T'ieh-lê, T'u-cüeh, Ting-ling* dedikleri Türk kökenlilere bağlı bazı boylar oldular.[10] Onlara bazı Hun/Xun boyları da katılmışlardır. Hun'ların öncelikle Doğu Aryan İskitleri batıya göçe zorladıkları düşünülür. Oldukça kimlik bakımından karanlık toplulukların Ön Asya'ya hareketlendiğini görürüz. Bunlar bazı tahminler ve dönemin yakıştırılan adları ile biraz da tanımlanmıştır. Nitekim Türk Tieh-lé'lerin ana kitlesinden ayrılan ilk Bunturklar Asya'nın Fergana vadisindeki (Modern Afganistan-Özbekistan da ara bir vadi.) *"İskitleri yerlerinden oynattılar. MÖ VIII. Yüzyılda İskitler, Kimmerlerin ülkesine geldiler. Herodot'a göre, Asya'da bulundukları sırada Massagetlerle yapılan bir savaşta yenilen İskitler, Kimmerlerin yanına gelmişlerdi."*[11] Herodot tarih eserinde yurtlarının günümüz Afganistan'ın Ferqana Vadisi olarak bilinen ve

10- Bkz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, Türk, Türklük ve Türkler, s. 371-387, İstanbul, IQ yayınları.

11- Bkz. Herodot, "History", IV, 11.

Aras Nehri'nin kuzeyinden İran'a ve Urartu'ya gelen bu Aryan halk İskitlerin yine kendileri gibi Asyalı Aryan diğer bir halk olan Masegatların baskısı ile bu bölgelerden batıya göç etmeye zorlandıklarını belirtilmektedir. Urartu ve Asur kayıtları da İskitlerin bu gelişini doğrular. Alman tarihçi *Hermann Parzinger'a* göre de Herodot'a benzer bir tespit vardır; *"İskitler, MÖ 8-7 yüzyıllarda Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde, doğuda Tanrı Dağları ve Tacikistan Hindi kuş dağlarının kuzeybatısına yayılan ova olan Fergana Vadisi arasındaki bölgede yaşamıştılar. Bu halk Medler tarafından Ön Asya'da İskitler diye de anılan İndo-Avrupa dili konuşan Aryan bir halktır."*[12] MÖ VIII. Yüzyılda Kimmerleri önlerine katarak Kuzey Azerbaycan'a kadar gelen İskitler, aynı tarihte burada kendi devletlerini Sak Krallığını kurdular. Kısa sürede bölgedeki siyasi güçler üzerinde hâkimiyetliklerini tamamlayarak Yakın Doğu'nun en büyük devleti haline gelen Saklar, merkezi bölge olarak kendilerine Kuzey Azerbaycan sahasını çekmişlerdir. Sakların Güney Kafkasya'da ki devletin merkezi Saksin/Şakaşen şehriydi. *"Bu şehrin şimdiki Gencebasar bölgesi olduğu söylenilir. Bazılarına göre de Şeki olmalıdır."*[13] MÖ 680 yılında Doğu Gürcistan, Aran (şimdiki Azerbaycan) ve Ermenistan bölgesi Sak Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu.[14]

Doğuda İskitlerin karma kültürel görünümü Milattan Sonra Hunların İran'a yönelimi sonrası beşinci yüzyıllarda oluştuğu görülür. Hun'lardan bahsetmişken burada onlar hakkında şu bilgiyi de vermek gerekir. Sâsâni döneminde yazılan *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* adlı belgede karşımıza Göktürk-Sāsāni mücadelesi İsfendiyar'ın mitolojik kavgasıyla iç içe geçmiştir. İsfendiyar'ın uyardığı düşmanları arasında Hunların (Xiyōn) hükümdarları Gohram, Tuzāb ve Arzāsp'ın adları da anılmaktadır. *"Xiyōn"* sözcüğü açıkça Avesta'da İranlıların düşmanı olan *"hiiona"*, Çinlilerin verdiği isimle *"Hiung-nu"*, Hint kaynaklarında *"Huna"* kavmini çağrıştırmaktadır. Ancak burada adı geçen

---

12- Bkz. Rjahikov 2004. Hermann Parzinger: Die Skythen.

13- Bkz. Rjahikov 2004. Hermann Parzinger: Die Skythen ve Bkz. İ. M. Dyakonov, İstoriya Midii, s. 103.

14- Bkz. F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, İst. 1953, c. I. http://n-marmara.blogspot.com.tr/2006/04/İskitya-veya-sak-devletinin-etnik.html

"Xiyōn krallarının" adlarının Türkçe değil, Doğu Ariyacası olduğu görülmektedir. *"Hun"* teriminin belirli bir ulusu mu tanımladığı yoksa İskitlerde olduğu gibi sadece göçebeleri niteleyen sosyolojik bir tanım mı olduğu da net değildir. Ayrıca Hun olarak anılan bütün kavimlerin aynı dili konuşmadıkları, bunların bazılarının Türkî bazılarının ise Aryanî /İrani dillere sahip olduğu tezi de öteden beri savunula gelmektedir. Örneğin *R. Frye, Šahrestānīhā ī Ērānšahr'*nin yazıldığını tahmin ettiğimiz, MS 4-5. asırlarda Hunların bir kolu olarak kabul edilen ve İran'ın doğusuna bir süre hâkim olmuş Kızıl Hunlar'ın (Chinote) gerçek Hunlarla bir ilişkisi olmadığını söyler. Ayrıca aynı araştırmacı, "Kızıl Hun" adını bu toplulukların düşmanlarını korkutmak için kullandıklarını ileri sürmüştür.[15]

Tarihçilerin çoğu, Horasan bölgesi ve Ukrayna İskit boylarının bir nevi karma kültürel yapıya sahip, melez topluluklar olduklarını ileri sürmüşlerdir.[16] Göçebe bir topluluk olan İskitler/Sakalar büyük at sürülerine ve hayvanlara sahiplerdi. Antik Çağ yazarları onları 'at sütü içenler' olarak tarif etmekteler. Kuzey Azerbaycan Hazar kuzey-güney boyu hat sahası otlak ve kışlak saha olarak Kafkasya, İran ve Antolia'nın en verimli bölgesi olduğundan İskitli göçebeler burada demir atmışa benziyorlar. Ayrıca İskitlerin de özellikle Asyatik çeşitli etnik çapulcu ve talancı topluluklara bağlı toplulukları vardı. İskitlerin özellikle batı da MÖ 9. yüz yılda Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya gelen yazılı bir kayıt bırakmayan topluluklarının para baskılarında, özel ve tanrı isimlerinde Aryan kültürlerinin baskın olduğu görülür. Bu nedenle onların tarihini incelerken kültürel farklılıklara ve hatta kronolojik olarak da onlar için yapılmış olan tanımlara dikkat etmek gerekir. Bu halk için *AnaBritannica'*da şu bilgiler yer alır: *"MÖ 10-8. yüzyıllarda Orta Asya'dan Rusya'nın güneyine göç eden halk, Kırım ve çevresinde beş yüz yılı aşkın süre varlığını koruyan güçlü bir kabile birliği kurmuş, MÖ 4-2 yüzyıllar arasında Sarmatların egemenliği altında yaşamışlardır. Orta Asya'dan kuzey batıya doğu ilerledikçe Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki ovalarda yaşayan Kimmerler*

15- Bkz. Richard Frye, Orta Asya Mirası, Çeviren: Füsun Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.183.

16- Bkz. S. İ. Rudenko, Gornoaltayskie naxodki i skifi, M.-L. 1952.

ile karşılaştılar. Yaklaşık 30 yıl boyunca onlar ile savaştılar. Ve sonunda üstünlük sağlayarak İran'ın batı sınırlarından başlayıp Suriye ve Yahuda'yı içine alarak Mısır'a kadar uzanan bir kabile birliği kurdular. Medlerin saldırısı karşısında Antolia'dan ayrılarak İran sınırından başlayıp kuzeyde Kuban'ı içine alan ve Rusya'nın güneyini içine alan bölgeye yerleştiler."[17]

Sarmatlar da tıpkı İskitler gibi Aryan kökenli göçebe bir halktı. Onlar da MÖ 6-4 yüzyıllarda Orta Asya'dan Ural'lara daha sonra Balkanların doğusuna kadar gelip yerleşmişti. İskitler ile yakın akrabaydılar. *AnaBritannica* İskitlere dair verilen bilgiler dışında doğuda ilk tarihsel yazılı bilgiler Pers kaynaklarındadır. İskitler hakkında bilgi veren en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan "Bihistun" kitabesi olduğu belirtilmektedir. Bu kitabeye göre İskitler; "Saka tigra khauda" (sivri başlıklı İskitler), "Saka tiay para daray" (Denizin ötesindeki İskitler-Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskitleri ifade etmek için kullanılan tabir) ve "Saka Amirgiva" (Orta Asya kökenli Maveraünnehir İskitleri) şeklinde üç kısma ayrılmaktaydılar. Genel anlamda bu üç Saka/İskit grubunun Pamir, Tiyenşan, Altay Dağ kolları ile Batı Türkistan sahasını uzanan Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına yakın olan düzlüklerde yaşamış oldukları ifade edilmektedir.[18] İskitlerin MÖ 6. ve 2. Yüz yıllarda Tiyenşan, Pamir, Altay civarlarında yaşamış oldukları ve bu dönem İran'da hüküm süren Persler ile komşu oldukları bilinmektedir. Amirgi veya Amirgeva adı verilen bu Saka toplulukları Fergana ve Altay vadileri Mergab Nehrine kadar olan Batı Pamir bölgelerinde oturmaktaydılar. *"Amirgava"* adını bu Mergab Nehrinden almaktaydı.[19] *Firdevsi*'nin İskitlerle ilgili tarih çalışması oldukça kapsamlıdır. İskitler, Zerdüşt'ün Kitabı Avesta'da: (Aban yaşt bölümünde), *"Xaona"* diye adlandırılır. İskit/Saka Kralı Fransr Asyan/Fr Asyak'ın" İran'ın egemen güçlerini dört defa yenmiş olduğu birçok belgede gösterilir. Sonraki İran destanlarında örneğin *Firdevsi "Şehnamesi"* adlı eserinde Türkmenistan bölgesinde

---

17- Bkz. İskitler, AnaBritannica, c.12, s.20.

18- Bkz. Togan, " Umumi Türk Tarihine Giriş", Enderun Kitapevi, İstanbul 1981,s. 34.

19- Bkz. P'yankov. Igor. "Sakalar", Çev. Zülfiye Veliyava, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, (2002), s. 611.

Sâsânîlere baskı kuran "*Saka/İskit padişahı Afr Asyab'dan*" bahseder. Bu kaynaklarda İskitler, "Saka" şeklinde isimlendirilmiştir. İskitlere dair "*Saka*" adı tanımı Pers Kral Darius ile MÖ 530'larda başladığı Bihustun Yazıtı ile tescilli sayılır. Demek ki daha geriye çekilirse Medler de onlar için aynı tanımı kullanmıştı. "*Saka*" tanımlaması büyük olasılıkla Medce idi.

Persler ve Helen İmparatorluklarıyla yapmış oldukları mücadeleler sonucunda batıya doğru göç etmek zorunda kalan İskit/Saka toplulukları Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler üzerinde Tuna'ya kadar olan topraklara yerleşerek zamanla *Skyht/İskit* adını almışlardır. Kafkasya'nın Seyhun ırmağı civarında yerleşik olan Asyalılarca "Saka/İskit", Yunanlılarca "Skyth" olarak bilinen ve günümüzde Türklerin de "İskit" diye adlandırdığı bu topluluklar, bir çekirge sürüsü gibi hareket ederdi. Yakın bölgelerdeki zengin otlaklara göç eder, buradaki meralara el koyar ve kullanır, ek iş olarak bölge halkını haraca bağlar, bölgede edinilen zenginlik tükendiğinde yeni bölgeleri fethetmek ve yağmalamak için yollarına devam ederlerdi. Kısacası savaşla geçimini sağlayan topluluklardı. Ana coğrafyalarından üç göç yolu ile göç etmiş ve gittikleri her yeri istila etmişlerdi. Bir kol doğuda Horasan üzerinden İran'a sarkmış, bir kol batıya yönelip Kimmerlerin toprağına yerleşmiş ve oradan Kırım'a uzanmış ve diğer bir kol ise Kafkaslardan Kürdistan'a ve Asur'a ve daha güneyde Filistin'e sarkmıştır.

BATI İSKİTLER

İskitler 8.-7. yy'da bugünkü Ukrayna topraklarına egemen olmuş ve Kırım'da devletlerini kurmuşlardı. Onları önce Kırım'da daha sonra MÖ 3.-4. yüz yıllarda Balkan'larda göreceğiz. Ayrıca bu bölgede Moldova'nın, tarihi destanlarında ve kaynaklarında bu Saka/İskit Kralından bahsedilir. *"Kartlis Çkhevreba"* adlı antik Moldaviya destanında da İskitlerin "Gürcistan'a yerleşimi ve bu işin, Asur Kralı Nabukhodonosor'un MÖ 587'de Kudüs'ü yıkarak, Yahudileri sürgün etmesi olayında önce olduğu anlatılır.

Batıya yönelen İskitler aşağı Tuna boyu ve Karpatlar'a varınca Kırımdan Doğu Avrupa'ya kadar olan topraklara egemen oldular.

İskitler kendilerine Güneyli Rus ve Kırımlı kabileler gibi bir Kraliyet ailesi ya da hanedanlığı tesis etmiştiler. Büyük Krallık babadan oğla devrediliyordu. Kurdukları devlet MÖ II. yüzyıla kadar yaşadı. Bu nedenle onlar "Kraliyet kuran İskitler" adı ile tanınırlar. Bir dönem VI. Mitridat Eupator (MÖ 120-63) zamanında Pontus Devleti'nin hâkimiyeti altında kalmışlardı. Kürdistan'da ve Karadeniz kıyılarında yerleşik kalmış İskit kabileleri kültürel kimliklerini koruyamamış ve bölge toplulukları tarafından asimile edilmişlerdir.

KAFKASYA İSKİTLERİ

İskitlerin bir kısmı MÖ 680 yılında, kendilerine itaat etmeyen "Son Kimmerleri kovalayarak, onların topraklarına yerleşmiş bir süre sonra Kafkas geçitlerini aşarak, günümüz Azerbaycan-Gürcistan ve eski Urartu ülkelerine yayıldılar. Kafkaslara sarkan İskitlere Gürcüler, onların yurtları için; Ubuk kesimindeki yurduna verdikleri "*Cik et/Çik et*" derlerdi, aynı manada "*Çık yurdu*" deyimi de vardır. Step ve düz ova halkı olan İskitler, Urartu ve Medya'yı oldukça çetin dağlık bir bölge olduğunu düşünmüş olmalılar ki daha ovalık ve zengin yeni bölgelerin yağmasına girişmişlerdir. Asur'a, Kürdistan'a, Filistin'e, Suriye'ye yayılmışlardır. Aynı dönemde İskitleri ve Kimmerleri batıda Lidya ve Ankara ve güneyde Lübnan'da görebileceğiz. Göç hareketinden Ön Asya'da ilk etkilenen devletler Urartu ve Asur devletleri oldu. Çünkü her iki devlet hem İskitlerin önünden kaçan Kimmerler ile hem de sonradan bizzat İskitler ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Birbirleriyle, büyüme ve toprak kazanma konularında sürekli rekabet içerisinde olan komşu Urartu ve Asur devletleri kendi çıkarları gereği bölgedeki İskit varlığını kabullenip, onlarla diplomatik yollardan ilişkilerini güçlendirmeyi ve bunu birbirlerine karşı koz olarak kullanmayı amaçlamışlardır.

Örneğin Urartu Kralı II. Rusa, (MÖ 685-645) İskit Kralı Sagastara ile bir antlaşma yaparak İskitlerin Mannai'deki hâkimiyetlerini tanımış, karşılığında kendi topraklarına zarar gelmemesini sağlamıştır. Urmiye ve Mannai bölgesini kendilerine ülke olarak seçen İskitlerin zaman içerisinde Urmiye Gölü'nün güney doğusunda yer alan Ziwiye adındaki yerleşim birimini merkez yapmışlardır. Burada yapılan arkeolojik çalışma-

lar sonucunda ortaya çıkarılan görkemli yapılar bu durumu ispatlar niteliktedir. İskitler, Mannai ülkesindeki yerleşme sürecini tamamlarken, onlarla antlaşma imzalamış olan Urartu Kralı II. Rusa ileride olabilecek İskit saldırılarından da çekinmiştir. Bu nedenle İskitlerin sınırına yakın yerlerde örneğin *Bastam, Danalu, Kaleoğlu, Kaleşin, Kızkalesi ve Sangar* gibi yerlerde hummalı bir şekilde askeri karakollar inşa ettirmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın İskitlere duyduğu şüphe haklı çıkmış ve İskitler, Urartu ülkesine saldırarak ülkenin şehirlerini ve kalelerini istila etmişlerdir. Sonuçta vaktiyle Kimmerler tehlikesini bir şekilde batıya doğru savuşturmasını başaran Urartular, İskitlerin sürekli saldırılarına dayanamayarak MÖ 7. yüzyılın sonlarında yıkılmışlardır. Bu yıkım öylesine sert olmuştur ki, çoğu Urartu yerleşim birimleri bir daha kullanılmamak üzere terk edilmişlerdir. Diğer taraftan Asurlular da kendileri için bir tehlike olan İskitler ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Ancak İskit- Asur dayanışması gerçekleşmeden önce, İskitler, tıpkı Urartulara yaptıkları gibi, Asur Devleti'yle de savaşa tutuşmuşlardır: İran'ın kuzey batısında MÖ 679 yılında yapılan savaşta Asurlular Kralları Esarhaddon (MÖ 680-669) önderliğinde İskitlere karşı üstünlük sağlamışlardır. Bunun arkasından İskit Kralı İşpakai bu savaşın öcünü almak üzere, Asur topraklarına MÖ 675 yılında bir sefer düzenlemiş, ancak bu savaşta İskitler yine Asur Kralı Esarhaddon'a yenik düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır. Kral İşpakai'den sonra İskitlerin tahtına Partatua geçmiştir. Bu Kral zamanında yukarıda değinildiği üzere bir Asur-İskit ittifakı dönemine girilmiştir. İskitler hükümdarları Partatua (Herodot'taki Protohyase) aynı MÖ 680 yılında Asur Devleti hududunda görülünce, yeni tahta çıkmış bulunan Asur Kralı Esarhaddon, İskitlerden ülkesini korumak için kendi kızını, Partatuas ile evlendirerek, İskitler ile kız akrabalığı ile dostluk kurma yolunu seçmişti. Bu ittifak, İskit Kralı Partatua'nın, Asur Kralı Esarhaddon'un kızıyla evlenmesiyle güçlendirilmiştir. Yapılan evlilik ve sürdürülen iyi ilişkiler özellikle Asurluların işine yaramıştır. Bu ittifak sayesinde etkinlik alanını Orta Antolia'ya kadar uzatan Asur Kralı Esarhaddon, Kimmerleri Konya Karahöyük civarlarında yenilgiye uğratmıştır. İskitlerle ittifak yapma politikasını, Esarhaddon'un yerine geçmiş olan Asur Kralı Aşurbanipal de (MÖ 668-627) benimseyerek devam ettirmiştir.

Herodot, Madova İskitlerin beyi olarak, Kafkasları aşıp MÖ 6.

yılda Medya'yı istila ettiğini ve Büyük Med Kralı Kiros/ Keyhüsrevi ile birkaç defa savaşarak ordularını mağlup ettiğini belirtir. Herodot'un bahsettiği İskitlerin başbuğu Madova idi. Herodot devamla, *"İskitler Mısır'ın kapılarına varınca, Ön Asya'yı işgal ederek 28 yıl bu bölgede buyruk oldular."* şeklinde bilgi verir. Partatua'nın halefi ve oğlu Madova (MÖ 654-626) çağında: İran, Antolia, Suriye'ye egemen olan İskitler, Filistin'i işgal ederek Sina'da Mısır Firavunu III. Psammetik'ten MÖ 634 yılında haraç aldıktan sonra, Mısır'ın sıcağından hastalanınca, bölgeden geri çekilmişlerdir. İskitler, Asur Devleti'nin MÖ 7. Yüzyılın ikinci yarısında Medler ile yaptıkları mücadelelerinde devamlı bir şekilde Asur'a yardım etmişlerdir. MÖ 653-652 senelerinde Medlere karşı yapılan bir savaş, Asur – İskit ittifakının üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. MÖ 617/616 yıllarında II. Kyaksares (652-612) önderliğindeki Med ordusu Asur'un başkenti olan Ninive'yi kuşatmıştır. Ancak Medler, Asur'un yardımına gelen İskitlerin yüzünden Ninive'yi ele geçirememiş, başarısız olmuşlardır. Bu savaşla birlikte Medler daha güçlü ve sayıca daha fazla birlikler olmadan ve İskitlerin desteğini kesmeden Asur'u ele geçiremeyeceklerini anlamışlardır. Büyük Kiros/ Keyhüsrev, MÖ 625 yılında İskitlerin Beyi Modova'yı ve diğer buyruk beylerini eski ismi Saekasta/Saka Gölü olan Urmiye Gölü yakınlarında düzenlediği bir şölene çağırarak aşırı derecede içki ikramı ile onları fazla sarhoş etmiş ve Modova'yı arkadaşları ile beraber öldürtmüştür. Tarihçi Herodotos'un İskitlerin bölgedeki egemenliğine ilişkin yaptığı anlatım dikkat çekicidir: *"Asya yirmi sekiz yıl İskitlerin boyunduruğu altında kaldı, ağır vergilerle, ilgisizlikle bütün ülke bir yıkıntı yerine çevrildi. Halktan haraç olarak topladıkları az geliyor, akınlar yapıyor, herkesin elinde ne varsa zorla alıp götürüyorlardı. Ama sonunda büyük çoğunluğu Kyaksares'e ve Medlere konuk olmuşlar, sarhoş edilip boğazlanmışlardır; Medler yeniden güç kazanmışlar ve eskiden hükümleri altında bulunan ulusların yeniden efendisi olmuşlardır"*[20]

Bundan sonraki süreçte İskitler sürekli taraf değiştirerek duruma göre Mezopotamya, Suriye ve hatta Mısır'da toprak ve ganimet kazanmayı amaçlamışlardır. Yayılmacı politikalarının bir ürünü olarak onlar

20- Bkz. Herodot "History", I, 106. 1991.

bu sefer MÖ 611/610 yıllarında Filistin üzerinden Mısır'a bir sefer düzenlemişlerdir. Ancak Mısır Kralı I. Psammetikos'un (MÖ 664-610) onlara armağanlar sunmasıyla seferden vazgeçmişlerdir. Seferin dönüşünde İskitler, kendilerine daha fazla ganimet sağlamak amacıyla İsrail'in güneyindeki Askalon kentini ve oradaki zengin Aphrodite Tapınağı'nı yağmalamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, tapınağı yağmalayanlar daha sonradan hastalanmışlardır.

Bundan sonra Saka/İskit egemenliği Medya'da ve bölgede son bulmuştur. İskitlerin bir kısmı tekrar Kafkaslara dönmüştür. Büyük kısmı ise Medlere karışmıştır. Medlerin giderek güçlenmesi, Asur'un da güç kaybetmesi üzerine İskitler taraf değiştirerek Medlerin müttefiki olmuşlardır. Yeni müttefik Medler ve İskitler, Babil Devleti ile birlikte Asur'u hedef almışlardır: ittifak güçleri MÖ 612 yılında Ninive kentini tahrip ederek Asur Devleti'ne son vermişlerdir. Sonuçta Medler tekrar bölgenin tek hâkimi olunca İskitler, MÖ altıncı yüzyılın başlarında Kafkasya'ya bugünkü Azerbaycan'ın kuzeyine, MÖ sekizinci yüzyılda göç ettikleri yere geri dönmüşlerdir. Ancak hemen belirtelim ki, İskitlerin bu çekilmeleri topyekûn olmamış; bir kısım İskit halkı Urartu coğrafyasına yerleşip orada kalmıştır. Yunanlı tarihçi *Ksenophon, Anabasis, IV, VII, 18'de* verdiği bilgilere göre onların Kürdistan'daki varlıkları MÖ 400 dolaylarında dahi bilinmektedir.

İskitlerin bölgede yaşayan Hurriler, Muşkiler, Ermeniler, Medler, Partlar, İberliler, Aloridler ve Samiler vs. diğer halkları ile kaynaştığı ve asimile edildiği bilinir. Ayrıca bazı Türk tarihçilerinin İskitlerin Türk kültürlü olduklarına dair iddiaları kanıtlayacak bu döneme ait Ön Asya'da herhangi kültürel bir görünüm bulunmamıştır. İskitlerin Aryan kültürlü İndo-Avrupa göçebe bir topluluk oldukları kesindir. Özellikle MS 4. yüzyılda özellikle Horasan bölgesinde buradaki eski İskit toplulukları ile yeni karışmış boylar görülür. Bu Hun boylarının kültürel olarak İskitler ile alakaları yoktur. Siyasi anlamda İskitlerin faaliyetleri hakkındaki en önemli bilgiler, MÖ 6. yüzyılın sonlarından gelmektedir. MÖ 550'de Medleri, MÖ 546'da Lidya'yı; MÖ 539'da da Babil'i yıkan Persler; İran, Antolia ve Mezopotamya'nın tek hâkimi olmuşlardır. Persler, Kralları I. Darius'un (MÖ 522-486) önderliğinde ülkelerinin kuzeyini tehdit eder düşüncesiyle İskitlere MÖ 513

senesinde sefer düzenlemişlerdir. Denetimleri altına alamadıkları Medya ve Antolia bölgelerindeki İskitleri Makedonya'ya kadar kovalamışlardır. Ancak Persler bu sefer sayesinde Thrakya'yı egemenlikleri altına almışlar ve devletlerinin Tuna bölgesindeki sınırlarını askeri açıdan güçlendirmişlerdir.

Kral Darius'un bu savaşında İskit boyu 'Saklar' ile karşılaşılır. İskitler arasında bir boy olan *Sirak/Şirak/Sir'lerin* Güney Kafkasya'ya gelişi yine bu dönemlere rastlamaktadır. Antik Çağ yazarlarından *Ptolemaus'*un eserinde; Saklarla I. Darius arasında cereyan eden savaşta Sirak isimli bir beyden söz edilmektedir. Rivayete göre, bu bey, Darius'u kandırarak onu çetin yollardan geçirip İskit ordularının önüne atmıştır.[21] Onları tarihi kayıtlarda daha sonraki yüzyıllarda yine buluruz. MÖ 49 yılında bunlar Anzelani Pontos kralı VIII. Mitridat'a Bospor çevresinde yaptıkları savaşta yenilmişlerdir.[22] *Strabon*'a göre, Kuzey Kafkasya bölgesindeki düzlük arazisi "Sirak Düzenliği" adını taşımaktaydı. Ermeni yazarlarından *Şiragatsi*'ye göre, Siraklar, Arsakların yakınlarında, yani Karabağ çevresinde kendilerine yurtlar oluşturdular.[23] Gürcü kaynakları ise Sirakların Azerbaycan sahasındaki varlıklarını MÖ I. Yüzyıllara dayandırmaktadır.[24]

Bir İskit boyu olan *Pasian*'ı özellikle tarihi ilk kaynaklarda onların adını ilk kez MÖ 401 yılında gerçekleşen *"Onbinlerin dönüşü"* olayının aktarıldığı Ksenefon'un "Anabasis" adlı eserinde verdiği bilgiler ışığında duyuyoruz. Anlaşılan İskitli Pasian boyu bu bölgede Kürdlerin ataları Karduklar/Kardu ile komşu olarak oturmaktaydılar. Daha önce Ermenistan bölgesinde geniş yerleşim alanları ele geçirmişlerdir. Pasian İskitlerinin Ermenistan ile Türkiye sınırındaki topraklarda ve Dağlık Karabağ sahasında oturdukları bilinmektedir. Ermeni kaynakları da VII. Yüzyılda bunlar ait Pot-Pasian bölgesinden söz etmekteler. Onların Ermenistan oturdukları toprakların eski adı Arpazos, şimdiki ismiyle "Arpa çayı" adı ile geçmekteydi. Ayrıca, Strabon daha Orta Asya'da oturdukları sırada İskitler arasın-

---

21- Bkz. Drevnie avtori, s. 34-35. "İskitya veya Sak Devletinin etnik yapısı"

22- Bkz. V. B. Vinogradov, 'Sirakskiy soyuz plemen na Severnom Kavkaze', Sovetskaya arheologiya, 1965, N: 1, s. 108.

23- Bkz A. Şiragatsi, Coğrafya, Erevan 1963.

24- Bkz. Kartlis Tsxovreba, s. 25-27.

da Apasiak adlı bir boyun bulunduğunu kaydetmektedir.[25] İskitlerin geri çekildiği MÖ IV. Yüzyılda şimdiki Azerbaycan kuzey Hazar bölgesindeki topraklarında Albanya isimli bir devletin varlığından söz edilmektedir. Yunan kaynaklara göre, Albanya ülkesi toprakları, Kafkasya'da Samur Dağlarının kuzey eteklerinden kuzey-doğuda İori ve Alazan nehirlerinin yukarı kaynaklarına kadar uzanıyordu. Hazar Denizi kıyısında ise Derbent'e kadar uzanırdı.[26] Derbent, Asya'dan Ön Asya'ya gelen istilacı halklar için bölgede en önemli geçittir. Doğusunda Kafkas dağlarından Atropatena Medyası ovalarına inen nehirler ile beslenen ılıman Hazar Denizi kıyıları arasında güneyden kuzeye Asya'ya açılan uçsuz bucaksız bereketli bir ovaydı. Günümüzde modern Azerbaycan ve Dağıstan arasında kalan bu ovada o dönem Doğu Aryan halklar yaşardı. Bölgeye MÖ 11. yüz yıl sonrası çeşitli farklı halklar yerleşmişti. Albanya Devleti'nin kurucu toplumu olarak bilinen Albanlar'ın tarih kayıtlarında adlarına MÖ I. Yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır.[27] Kimine göre, Albanlar, İndo-Kafkas kökenli bir boy iken, kimine göre, Çeçen-İnguş menşeli, kimine göre de, Saka boylarından biridir. Yapılan son araştırmalar ilk iki görüşü geçersizliğini kanıtlarken, sonuncu tespit daha geçerli olduğu düşünülmektedir. Etnik bakımdan Albanlar'ın İskit/Saka kavimlerinden türeme olduğu kabul edilmektedir. Albanya tarihinin tek kaynağı *"Albanya Tarihi' eserinin müellifi M. Kalankaytuklu, Albanlar'ın ilk tarihi dönemleri hakkında efsanevi bilgiler vererek geçiştirdiğinden onların kimliğini tam olarak tespit etmemiz güçleşmiştir."*[28] Albanlar hakkında ilk ciddi bilgiler MÖ I. Yüzyılda başlar. Yine de Albanların bölgedeki varlığını belirlemek adına Arrian'ın açıklaması dikkate alınmalıdır. Albanya, 26 dilde konuşan farklı etnik toplulukların bir araya gelerek veya Alban kavimlerinin siyasi baskısı sonucunda bir çatı altında toplanarak kurulmuş bir devletti. Bu durumu göz önüne alırsak, Albanya boyları arasında çeşitli etnik guruplara mensup çok sayıda topluluk bulunuyordu. Köken, olarak Albanya Devleti tahtına üç farklı hanedanlık geçmiştir. I. Yüzyılda Albanya'da hâkimiyete gelen Arşaki veya Arranşahlar hanedanlığından önceki hüküm-

25- *Bkz. Strabon, Geografya, XI/8, 8; G. Geybullayev, Azerbaycanlıların Etnik, s. 55;*

26- *Bkz Strabon, Geografya, XI/4, 1; Ptolemey, Geografya, V/8, 7; V/11, 1.*

27- *Bkz. Azerbaycan Tarihi, Bkz. 1994, s. 146.*

28- *Bkz. M. Kalankaytuklu, I/5, 17.*

darların kimliği bilinmemektedir. Arşaki hanedanlığının tahtını ise Sâsânî asıllı Mehranîler işgal etmiştir. Albanlar'ın diğer kavimleri kendi siyasi idareleri altında derleyip topladıklarına bakılırsa onların oldukça güçlü bir boy oldukları anlaşılır. Bu boylar MS 4. yüz yılda Asya'dan gelen yeni istilacı Hun ve Moğol kavimlerinin istilasına uğrayarak otoritelerini kaybedeceklerdir.

HORASAN SAKALARI

Doğu yolunu İskitler İran-Horasan üzerinden gerçekleştirir. İskitlerin Horasan sahasına indikten sonra burada bir devlet kurdukları söylenmektedir. Bu devlet *Fergana* ile Altay vadisi ve *Mergab*'a kadar olan *Batı Pamir* sahasını da içerisine almaktaydı. Buradaki Saka/İskit devletinin sınırları İranlı Ahamenişler (Pers) döneminde *Merv* şehrinden Hindikuş dağlarına kadar uzanmaktaydı. Bu alanda İran kaynakları konuyu anlamamıza yardımcı olur. Geçimlerini hayvancılık ve savaş ganimeti üstüne kuran göçebe halk İskitler doğuda Horasan üzerinden İran toprağına girmişlerdi. Bu coğrafya da onları Saka kabilesi ismi ile tanırız. Doğuda Horasan üzerinde yaşayan Sakalar ise oldukça güçlü bir konumda oldukları görülür. Bölgedeki Saka/İskit Beyliğinin Kraliçesi *Zarina/Zerina* (Bu isim Ariyaca; Altın demektir.) hakkında oldukça efsane vardır. Bu başat efsanelerden biri kendine ait saraylarının kubbelerinin altın madeninden oluşudur. Bu Kraliçe Zarina'nın döneminde İskitler ve İranlıların bilinen ilk sıcak temaslarını Med hükümdarı ile Saka/İskit beyi Striange'nin yapmış oldukları İran savaşlarıdır.[29] Bu savaşın nedeni olarak Sakaların Baktirya'yı aldıktan sonra İran içlerine doğru yürümelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu savaşın İskitlerin Baktirya'da yerleşmeleri ile son bulduğu ve Ahamenişlerin (Mado-Pers devleti) kurulmasından önce Baktirya halkının tamamen İskitlerden oluştuğu belirtilmektedir.[30] Bu bölgeye Ahameniş döneminde ilgi artmıştır. Herodot'un verdiği bilgilere göre, Ahameniş hükümdarı I. Darius döneminde (MÖ 586-486) İskitlerin, Hazar bölgesi Doğu

29- Bkz. P'yankov 612. 2002/

30- Bkz. Aytbayev b, 532 vd. 2002.

Aryan halklardan Kaspiler ile birlikte Pers hazinesine 250 talant ödeyerek on beşinci satraplıklarını kurdukları biliniyor. Bu satraplığın çok geniş zengin bir bölge olan *Bedehşan, Pamir, Çitral, Gilgir ve Keşmir* sahasını içine aldığını ifade ettiği söylenmektedir.[31] MÖ 530 yılında Ahameniş Kralı Kiros ile MÖ 485 yılında Kral Dara doğuda Horasan üzerinden Seyhun bölgesine sefer düzenleyerek İskitler ile savaşmışlardır. Ahameniş Kralı Kiros'un MÖ 529'da İskitlerin bir kolu olan Massagetlerin İmparatoriçesi Tomris ile Gürgan taraflarında yaptığı bu savaş sırasında öldürüldüğü söylenmektedir. Saka Kraliçesi *Tomris* ise MÖ 529 yılında Perslerin meşhur hükümdarı Büyük Dara'ya karşı ülkesini savunduğu bu savaşta veliahdı olan Spargabir'in İranlılar tarafından öldürüldüğü söylenmektedir. Kral Kiros bu bölgeyi ele geçirdiği ve Seyhun havzasında, Uratepe'de bir şehir inşa ettiği söylenmektedir.[32] Kral Kiros'un öldürülmesi üzerine Büyük I. Dara 522 yılında bölgeye sefer düzenlemiştir. Kral Dara Ceyhun Nehri'nin kuzey kısmında Sakalarla savaşmıştır. Persler, *Skungh* adlı komutanın yönettiği Saka ordusunu mağlup etmiş ve Semerkant ve Harezm bölgelerini egemenliği altına almıştır.[33] Dara'nın kazanmış olduğu başarılarını ölümsüzleştirmek amacıyla Soğdiyana'da bir kitabe diktirmiştir. Kral Dara kitabeye resmini çizdirtmiş ve zaferlerinin bayram olarak kutlanmasını öğütlemiştir.[34] Bunun yanında İskitlerin, Perslerle iyi ilişkiler içerisinde oldukları iki devlet arasında vergilerin dışında hediyeleşmelerin de olduğu ve bunların Ahamenişler dönemi Pers başkenti olan Persepolis kabartmalarında Pers hükümdarlarına at, silah ve süs eşyası hediye eden İskitli tasvirlerinin de bulunduğu belirtilmektedir. Ahameniş hükümdarı Dara'nın Yunanistan üzerine yapmış olduğu büyük yürüyüş sırasında Saka/İskitlerinde düzenli askeri birlikler şeklinde Dara'ya katıldıkları söylenmektedir. Bu katılım Behistun Yazıtında ve Persopoliste duvar gravürlerinde görülmektedir. Perslerin Asya hüküm-

---

31- Bkz. Herodot Tarihi. Kitap III. P. 92-93.

32- Bkz. Togan A. Zeki Velidî "Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İ.Ü. Yayınları, İstanbul" 1981, s. 38.

33- Bkz. Togan A. Zeki Velidî "Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İ.Ü. Yayınları, İstanbul"1981, s. 38.I.

34- Bkz.Comparetti 2002, 157.

darları ile ilgili ilişkilerinde İskitlerin ve Perslerin en eski askeri müttefikleri oldukları söylenmekle beraber Ahameniş hükümdarı II. Artakserks'in (MÖ 436-358) en önemli müttefiklerinin Saka hükümdarı Amorg olduğu belirtilmektedir. III. Dara döneminde Baktirya satraplığına bağlı olarak Ahameniş hâkimiyetine giren İskitler, Pers ülkesinin doğal halkları olarak kabul edilmeye başlandılar. Hatta Persler ve Medler ile eşit sayılan İskitler, Ahameniş devletinin önemli sahalarında görevlendirildiler. Perslerin Amirgi adını verdikleri bu "*Ceyhun İskitleri*" ile İranlı ırkların birleşmesinden "*Tohar ve Asegi*" gibi proto-Aryan kavimlerin ortaya çıktığı söylenir. Pers egemenliğinin dışında kalan İskitler, Ahamenişler tarafından "*Soğd İskitleri*" olarak adlandırılmaktaydılar.[35]

İskitler Ahamenişler döneminde artık Pers İmparatorluğuna vergi veren, askerlik yapan bir topluluk olmuştu. Öyle ki Yunanlılar ile yapılan Maroton Savaşı'nda dahi yer almıştılar. Herodot tarihi İskitlerin pek çok kayıt ile doludur. Pers topraklarına hâkim olan Büyük İskender'in bu istilası sırasında İskitler doğuya ve güneye doğru çekilmekle beraber Baktirya ve Soğdiyana bölgesi Aryanî akınına uğramıştır. MÖ 327 yılında Büyük İskender Afganistan ve Tirmiz üzerinden Seyhun Nehri'ni geçerek Taşkent'e gelir. Saka İmparatoru Kardas'ı etkisiz hale getirir ve Saka ülkesini egemenlik sınırları içerisine katarak, burada "Greko-Baktirya" adını taşıyan Yunan Krallığı kurar.[36] Soğdiyana topraklarına çekilen İskitler, İskender'in kurmuş olduğu Grek-Baktirya Krallığı ile iyi ilişkiler içerisine girmişlerdi. Hatta onlarla müttefik olarak "Kherkes Savaşı'na" dahi katılmışlardır.[37]

Makedonyalı İskender'in halefi Selevkoslar, İskitlerin Karadeniz boylarındaki topraklarını kendi egemenlikleri altına almaya gelince; İskitlerin Kür ve Çoruh boylarındaki kalelerde ve "Sarkın" adlı şehirlerini koruyarak, Selevkoslara baş eğmedikleri anlatılıyor.

35- Bkz.Togan A. Zeki Velidî "Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İ.Ü. Yayınları, İstanbul"1981, 33.

36- Bkz.Togan "Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İ.Ü. Yayınları, İstanbul"1981, 38.

37- Bkz. Comparetti, Matteo, "Soğdiyana Tarihine Giriş", (çeviren belirtilmemiş), Türkler, C. II, Ankara, 2002. s. 157–169.2002, 158/

Hala İskitlere dair bilgilerimizin çoğunun bizden önceki tarihçilerin spekülasyonlarını taşıyor olacağını dikkate almak gerektiğini burada belirtmek isterim. Rus Antropologlarına göre: Saka/İskit halkının dikkat çekici özelliği savaşçı olmaları değildir. Karmaşık bir kültüre sahip oluşlarıdır. Aristokratik bir sınıf yarattıkları, Arkeolojik araştırmalarda bulunan İskit soylularının mezarlarından belliydi. Bu mezarlarda altın ve değerli madenlerden işlenmiş süs eşyaları bulunmaktaydı. İskitlerin kültürel olarak Kürdistan toprağında bu dönem yaşayan halklara hiçte iyi bir miras bıraktıklarını sanmıyorum. Onların Medler ile zamanla kaynaşmış olacaklarını da gözden uzak tutmamalı.

Kimmer ve İskit kalıntıları Ön Asya'nın tamamında görülmüştür. Yağmacılıkla, göçebe kısmen hayvancılıkla geçinen İskit ve Kimmerlerin yerleşik yaşam tarzları olmadığı için buluntular ekseri savaş alanlarında, gömülerde ve büyük kurganlarda bulunmuştur. Buluntu bölgeleri bu kavimlerin Ön Asya'da ki coğrafik siyasi görünümlerine de uygundur. Birkaç örneği Antolia ve Kürdistan coğrafyası için verebiliriz. Horasan, Mako, Urmiye buluntuları; Kurgan, Ok uçları, araba kalıntısıdır. Altıntepe'de (Erzincan) at koşum takımına ait parçalar; Ayanis'de (Van) ok uçları; Çavuştepe'de (Van) geme bağlantıyı sağlamaya yarayan yanaklık adı verilen koşum takımına ait parçalar ve ok uçlarıdır. Norşun tepe (Elazığ), Değirmentepe'de (Malatya) ok ucu, koşum takımı; Kargamış'ta (Gaziantep) ok ucu; Kayalıdere'de (Muş) ok ucu; Muş'ta savaş baltaları; Sultantepe (Şanlıurfa), Toprakkale (Van), Yukarı Anzaf Kalesi (Van) ve Zincirli'de (Gaziantep) ele geçen ok uçlarıdır.[38]

Kimmerler ve İskitlerde siyasi yönetim geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kimmer ve İskit halklarının güvenliği ve iaşesi Krallık makamı tarafından sağlanmaktaydı. Herodot'un, Pers-Atina Savaş'larında ölen İskit Kralı Masistos'un diğer İskit kabilelerinin yanına arabayla taşınarak gezdirilmesi şeklinde verdiği bilgi, bu kabilelerin Krallarına olan sadakatiyle ilgilidir.[39] İskit Krallarının İskit kabileleri üzerindeki etkisi ve saygınlığı öylesine büyüktür ki, halk kendi aralarındaki en

38- *Bkz. Tarhan, T, "Eski Antolia Tarihinde Kimmerler"*

önemli konularda Kralları üzerine yemin etmişlerdir. Herodot tarihine göre, İskitler, Don Nehri (Ukranya) kıyısında yaşayan Kimmerlerin ülkesine MÖ sekizinci yüzyılda yöneldiklerinde Kimmerler, Kralları başkanlığında toplanıp İskit göçünü görüşmüşlerdir. Düşünce ayrılıklarının yaşandığı toplantıda Kral ve hanedan yurtlarında kalıp kendilerini İskitlere karşı korumak düşüncesini savunmuşlardır. Halkı temsileden insanların görüşü ise, İskitlerin önünden kaçıp, ülkeyi terk etmek olmuştur. Herodot; İskitlerin, Kimmer ülkesine olan göçü ve bunun Kimmer halkı üzerinde oluşturduğu korkudan bahsederken şu dikkat çekici ibareleri kullanmıştır: *"Kimmer halkının eğilimi, kendiliğinden (ülkelerinden) çıkıp gitmekti, böylesini uygun buluyordu, bu çapulcu (Saka/İskit/İskit) alayını beklemek büyük bir tehlikeye atılmaktı"* [40] Bu iki bozkır halklarının yaşam tarzları hakkındaki bilgilerimiz antik tarihçi Hippokrates ve Herodot'un İskitler hakkında vermiş oldukları bilgilere dayanır. Avrasya'nın göçebe savaşçı halkları olarak görülen iki halktan Kimmerler, yerleşik hayata daha yatkın ve deniz kıyısında oturmaya daha erken çağlardan itibaren alışıktırlar. *"Nitekim Herodot, Kimmerlerin Karadeniz'in güneyinde kale yerleşimleri bulunduğunu yazmaktadır. Ayrıca Kimmerler denize aşinalıklarından olsa gerek, Antolia'dayken, Sinop civarına ve Edremit Körfezi'ne yerleşmişlerdir."der.*[41] Her iki toplumdan sadece İskitlerin hayat tarzını, antik yazar Hippokrates aracılığıyla belirleyebiliyoruz. O'nun verdiği bilgilere göre İskitler, aşağıdaki gibi bir hayat tarzına sahip olmuşlardır: Onlar, sulak ve çayırları bol olan yüksek düzlüklerde evleri olmadan büyük ölçüde hayvancılığa dayalı göçebe bir şekilde yaşamışlardır. Bulundukları düzlüklerde at, sığır ve koyun yetiştirmişlerdir. İskitler, sıklıkla pişirilmiş et, kısrak sütünden yapılmış peynir ve sütle beslenmişlerdir. İskitler, ev yerine arazi üzerinde konut olarak tasarladıkları arabaların içinde yaşamışlardır. İklim şartlarından korunabilmek için arabalarının üzerlerini yağmur, kar ve rüzgâra dayanıklı keçeyle kaplamışlardır. Ancak hemen belirtelim ki, yukarıda büyük ölçüde antik yazar Hippokrates'ten alınan İskitlerin göçebe tasviri

39- Bkz.Herodot, 9. Kitap p. 23-24-25 s. 454, 1992.

40- Bkz. Antolia'da Bozkır Kökenli Toplumlar: Kimmerler ve İskitler.

41- Bkz. Antolia'da Bozkır Kökenli Toplumlar: Kimmerler ve İskitler.

İskit halklarının her dönemi için geçerli değildir. Nitekim İskitler, Mannai ülkesinde bulundukları sıralarda, Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki Ziwiye'de görkemli yapılar inşa ettirerek buraya yerleşmişlerdir. Geç Hitit bölgesinde Sophane bölgesinde de yerleşik oldukları gözlenmiştir. Zaman içerisinde Karadeniz'in kuzeyindeki bazı İskit kabileleri en geç MÖ beşinci yüzyılın sonlarından itibaren kendileri için evler, çiftlikler ve kaleler inşa etmişler.[42] Yağmacı ve ganimetçi İskitlerin savaşçı özellikleri özel becerilere dayanıyordu ve savaş araç gereçleri haliyle oldukça çeşitliydi. İskit toplumunda hayatta kalabilmenin en önemli yollarından biri, iyi dövüşmek ve savaşmaktır. Savaşlardan sonra ganimet kazanma da onlar için önemliydi. Bunun için hem erkekler hem de genç kızlar savaşçı bir biçimde yetiştiriliyorlardı. Erkekler zamanlarının büyük bir bölümünü at üzerinde, avcılık ve dövüş sporlarında geçirirlerdi. Erkekler kadar olmasa İskit kızları ve kadınları da ata binmesini, ok ve mızrak atmasını biliyorlardı. Ayrıca İskit kanunlarına göre, *"İskit kızları, üç adet düşman öldürmedikçe bir erkekle evlenemiyorlardı."* İskitlerin savaşçı özelliklerini gösteren diğer bir durum da, onların kazanılan bir zaferden sonra ganimetten pay alabilmeleri için öldürdükleri düşmanlarının kafasını kesip Krala götürmeleriydi.[43]

Kimmerler ve İskitlere ait eserler bozkır alanlarda ve en çok Don Nehri ve Tuna bölgeleri arasında kalan alanda araştırılmıştır. İskitlerin en çok altın, gümüş ve bronzu işlemede ustalaştıkları görülür. *"Onlar sanat eserlerinde çoğunlukla "Hayvan Üslubu" adı verilen kendilerine özgü bir üslubun yaratıcıları olmuşlardır. Günlük hayatta kullandıkları nesnelerin, silahların, vazoların, koşum takımlarının, aynaların, bilezik ve kolye gibi ziynet eşyalarının üzerlerine hayvan motiflerini betimlemişlerdir. En çok tasvir edilen hayvanlar arasında at, geyik, panter, aslan, kartal, balık ve dağ keçisi gelmektedir."* Özellikle de yırtıcı hayvanları canlı ifadelerle, hareket halinde vahşi ve korkunç görünümleri içinde tasvir etmişlerdir. Hayvan üslubunun en güzel şekilde yansıtıldığı örneklerden bir tanesi, Tostaja Mogila kurganından ele geçen bir kolyedir. Kolye üzerinde kırkın üzerinde hay-

42- Bkz. Durmuş, İskitler, Ankara 1993; Parzinger, H. Skythen, München 2007.

43- Bkz. Schiltz, V. Die Skythen und andere Steppenvölker, München 1994.

van tasvir edilmiş. Bazı hayvanların birbirleriyle olan mücadeleleri, bir atın yavrusunu sütüyle emzirmesi dikkat çeken sanatsal anlatımlardır. Özellikle MÖ 500-300 yılları arasında sanatlarının doruk noktasını ulaşan İskitler, eşyalarının üzerlerinde kendilerini de betimlemişlerdir. *"1913 kazılarında Solocha ve Küloba (günümüz Kamjanka-Dnyiprovs. zkától'a 18 kilometre, Nyikopollal) kurganlarından ele geçen eşyalar üzerindeki İskitli tasvirleri sayıca fazla olup kaliteli bir işçiliğe sahiptirler. Solocha kurganından ele geçen altından bir kabartmada ikisi İskitli olan; diğeri onların düşmanı olan üç savaşçı tasvir edilmiştir. 80 tane ok ucu, bronzdan miğfer ve tozluklar, Gümüş bir sunak kabı, Altın bir kılıç kını, altın kaplar ve Krala ait beş adet zırh bulunmuştur."*[44] Kerç'deki (günümüde Kırım Bölgesinde bir şehir.) Küloba kurganından ise, üzerinde çeşitli İskit savaşçılarının betimlendiği altından yapılma bir kap ele geçmiştir. Kabın üzerinde birbirlerini tedavi eden İskitli savaşçılar ile tek başına yayını geren bir İskitli görülmeye değerdir. Bu eser yazılı kaynakları ve kayıtları olmayan İskitler hakkında bir nevi yazılı belge konumuna geçmektedir. Bu resimler sayesinde İskitlerin giyimleri, görünümleri ve savaş teçhizatları hakkında değerli bilgiler ediniyoruz. Buna göre, İskit erkeklerinin uzun giysili, pantolonlu, çizmeli, bellerinde kuşakları olan uzun saçlı ve İskitli kimseler olduklarını görünüyor.[45]

Kimmer ve İskitlerin Antolia'daki kalıntıları ve bunların buluntu yerlerini açıklayabilme Kimmerlere ait ok uçları, savaş baltaları, at koşum takımına ait bazı parçalar ile bazı insan ve at iskeletlerine ilişkin kalıntılar Sardes, Gordion, Demircihöyük, Sarıkent, Ephesos, Boğazköy, Ünye ve Amasya Gümüşhacıköy'de tespit edilmiştir. İskitlere ait bazı ok uçları, at koşum takımına ait parçalar, savaş baltaları; Altıntepe, Ayanis, Çavuştepe, Değirmentepe, Kargamış, Kayalıdere, Muş, Sultantepe, Toprakkale, Yukarı Anzaf Kalesi ve Zincirli'de rastlanılmıştır. Doğu Kürdistan'da Urmiye ve Güney Azerbaycan (İran) sahalarında benzer bulgular edinilmiştir.

Kimmer ve İskitler hem kendi topraklarında, hem Balkanlar ve Dinyester ve Don kıyılarında, Kırım'da (Ukranya), Ön Asya'da:

44- Bkz. Véronique Schiltz (2000-2001.) "Kelermès et Solokha" (Fransızca).

45- Bkz. Schiltz, V. Die Skythen und andere Steppenvölker, München 1994.

Medya, Mannai, Horasan, Suriye, Filistin ve Antolia'da MÖ 8. Yüzyıldan 2. Yüzyıla kadar altı yüzyıl boyunca varlıkları bilinir. Onlar yağmacılığı ve istilacılığı geçim haline getirmiş önceleri tamamen savaş arabalarında yaşayan savaşçı ve barbar birer kavimdirler. Yazılı herhangi bir kültürel örgene sahip olmadıkları için onları gittikleri bölge coğrafyalarındaki medeni halkların bıraktığı ve tanıttığı bilgilerden tanıyoruz. Yine dönemin ünlü tarihçilerinin onlar hakkında verdikleri bilgiler ve bölge devletlerin kayıtlarında daha yakından bilinmekteler. Bu bilgiler incelendiğinde bu halkların Aryan görünümlü kültüre sahip oldukları, dini tanrıları ve ayinlerinden, şahıs isimlerinden, kültürel gelenekleri ve sanatsal eserlerinde kullana geldikleri maden bilgilerinden tespit edilmektedir.

Bölgede Barbarlığı ve vahşiliği en iyi ifade eden İskitli Aryan halklardır. Horasan bölgesinde MS 4. Yüzyılda İskitler'e karışmış halde Turan soylu topluluklar görülmüşse de bu görünüm sadece İran Medyası ve Horasan bölgesine aittir. Bu görünümün de pek ala kaçınılmaz olacağı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Çünkü Turan kültür soylu görünümü sunacak etnik koşullar zaten İskitlere Fergana Vadisinde ve Horasan'da komşu olacak Turan soylu oldukça fazla kabile yaşamaktaydı. Turan boylarında da pek çok kavim İskitler gibi yağmacılığı ve istilacılığı yaşam tarzı haline getirmişti. Pek ala bu Turan kabilelerden bir kısım Saka/İskit kabilelerine Hazar ve Horasan bölgesinde karışmış olabilir. Fakat bu görünüm Horasan Bölgesi dışında Ön Asya'da başka bir bölgede görülmemiştir.

Kültürel örgenliği olmayan ve devlet erkini siyasa olarak yağmacılık üzerine oturtan bu barbar halklar misyonlarına ve alışkanlıklarına uygun düşen asalak görevler içinde kalarak bölgenin güçlü İmparatorluklarında askerlik yapmışlardır. Bölge kültürleri içinde asimile olup kaybolmuşlardır. Günümüz Kürdistan coğrafyasında kalmış ve bölge halkı tarafından asimile olmuş İskitler veya Kimmerler genetik olarak Kürdlerin kavmi oluşumunda Medya bölgesinde yer almış kavimlerdir.

DİN

İskitler, diğer Eskiçağ topluluklarında olduğu gibi dini yönden karmaşık bir görünüm sunarlar. Bir kısmı Mitracılığa bir kısmı çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptiler. Avrasyalı Batı Aryanların özellikle Thrak kabilelerin dini inançları baskın bir görünümdür. Ön Asya'da kalanlar daha çok Doğu Aryan inançlarından etkilenmişlerdir. Mecusliği benimsenmişlerdir.

İskitler, ocak tanrıçası Tabiti'ye; savaş tanrısı Ares'e; gökyüzünün tanrısı Papaios'a; toprak tanrıçası Abi'ye; Işık tanrısı Oitosyros'a; güzellik ve aşk tanrıçası Argimpasa'ya ve denizlerin tanrısı Thagimasadas'a tapmıştılar. Onların dini inanışlarında insanlara inançlarına göre yardım eden veya yardım etmeyen şeklinde ruhi güçler vardı. İkiye ayrılmışlardır. İskitlerin söz konusu bu ilahi ruhları hangi isimle adlandırdıklarını bilemiyoruz. Kuzey Aryanlardan, öncelikle de İskitlere ilişkin en değerli dini bilgileri bize aktaran yine Herodot'tur. Onun anlatımında da benzer tespitler görülür: *"İskitlerde gök tanrısı Mithra (Helios-Apollon), Savaş tanrısı: "Ares" ve Yer tanrıçası ve Aphrodite Urania yine karşımıza çıkıyor."*[46] Herodot, İskit aşiretlerinin ve krallık iktidarının kökeni hakkındaki milli bir efsaneyi naklediyor. Hint-Avrupalıların üç bölümlü ideolojisiyle açıklanabilen bu mit, İskitlerin ve Alan'ların soyundan gelen ve Kafkasya'da yaşayan Osset'lerin halk destanında yaşamaktadır. Yunanlı tarihçi Herodot, İskitlerin ne tapınağı, ne sunağı ne de heykeli bulunduğunu bildiriyor. Yine de her yıl *"Tanrı Ares'e atlar ve her yüz savaş tutsağından birini kurban ediyorlardı; tanrı, yapay bir tepecik üzerine dikili demir bir kılıçla temsiliediliyordu. Kralların toprağa verilişinde, onunla birlikte insan (cariyelerinden biri ve birçok hizmetkârı) ve at kurbanları eşlik ediyordu.***Bkz. Herodot Tarihi, IV, 71.* Son olarak, belli bir ayinin "esrimeye hazırlık" niteliğine dikkat çekmekte yarar var. İskitler kızgın taşlar üzerine kenevir tohumlan atıyordu. Dinsel bir davranışın sözkonusu olduğunu anlayamayan Herodot, sözlerinin devamında, çıkan duman onları *"öyle mutlu ediyordu ki, zevkten haykırıyorlardı"* diyor.[47]Büyük olasılıkla Zerdüştçü gelenekte de koşutlarına rastlana-

46- Bkz. Herodot Tarihi, IV, 59.

bilen bir esrime deneyimi söz konusuydu.[48] İskitlerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları, sürekli hareket halinde ve diğer medeniyetlerle ilişki içerisinde olmaları, İskit pantheonu üzerinde etkili olmuştur. Bu etkileşim sonucunda taptıkları ilahi varlıkların sayısı ve inanç sistemlerinde bölgesel farklılıklar oluşmuştur. Yukarıda sayılan bu tanrılar arasında en çok tapınım gören ilahi varlıklar, ocak ve ateş tanrıçası Tabiti ile savaş tanrısı Ares'tir. Ural ve Dinyeper arasındaki kalan bölgede tanrıça Tabiti'ye ait çok sayıda heykelcik bulunmuştur. Adı geçen tanrıçanın bazı heykelleri kolları arasında çocuk taşıyan bir kadın biçimindedir. Ancak İskit tanrılar dünyasında Ares, çok daha önemli bir yer tutmuşa benzemektedir. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler savaş tanrıları Ares'in dışında hiçbir tanrı ve tanrıça için tapınak veya kutsal bir mekân tasarlamamışlardır. Bir İskit tapınağının nasıl göründüğü ve kurban kesme faaliyetinin nasıl yapıldığı Herodotos'un eserinde şöyle anlatılmaktadır. *"Her bölgede toplantı yerlerinde bu tanrı adına şu örnek üzere bir tapınak yükselir. Üç stat (1 stat=177,6 m.) eninde ve üç stat boyunda bir alana, üç stattan az alçak ve ince dallardan yapılma demetler yığılır. Tepesi, eni, boyu eşit dörtgen bir terastır. Üç yanı dimdik iner üstüne dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığına eklenir. Çünkü fırtınalar yüzünden sürekli olarak çöker. Bu küçük tepenin en üstüne demirden yapılma bir pala dikilidir. Bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görür ve Ares heykeli işte budur. Bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban edeceklerdir ve tabi at, öbür tanrılardan daha cömertçe kurban edilir. Savaşta esir aldıkları zaman bunların yüz tanesinden birini kurban ederler."*[49]

Savaşçı bir topluluk olan İskitler için savaş tanrısına sığınmak çok daha önemlidir. Onlara göre düşmana karşı alınacak galibiyet Savaş tanrısı Ares sayesinde mümkün olmaktadır. Yukarıdaki metinde sözü edilen pala şeklindeki heykel, İskitlerin ve ondan sonra Perslerin kullandıkları, iki tarafı keskin "*Akinakes*" adı verilen kılıçtır. Bu kılıç, savaş tanrısı Ares'in kutsal eşyalarından birisi olmuştur. Yukarıdaki

47- *Bkz. Herodot Tarihi, IV, 73.*

48- *Bkz. Herodot Tarihi, p. 102.*

49- *Bkz. Herodot Tarihi, IV. Kitap, P. 59-60-61 S.218.*

metinden anlaşıldığı kadarıyla İskitler en çok at kurban etmişlerdir. İskitler kurban hayvanını önce bağlayarak yere düşürmüşler ve bu esnada hangi tanrı için hayvanı kurban ediyorlarsa, o tanrı için dua etmişlerdir. Hayvanı ince bir ip yardımıyla boğduktan sonra onu parçalara ayırarak pişirmişlerdir. İskitlerde din başlığı altında ele alınacak konulardan bir tanesi de kehanet konusudur.

Çok tanrılı inancı olan Kimmerler ve İskitler öldükten sonra da hayatın devam ettiğine inanmışlardır. Bunun için onlar ölülerini günlük hayatta kullandıkları eşyaları ile birlikte gömmüşlerdir. İskitler, ölen Kralları için *Gerrhos* adını verdikleri bir bölgede nekropol alanı oluşturmuşlar ve Kralı defnetmeden önce bir takım dinsel törenler düzenlemişlerdir. Eğer ölen kişi bir Kral ise mumyalanıyordu. Sonra naaş'ı bir arabanın üzerine yerleştirilerek bütün diğer İskit kabilelerine götürülür, naaş'ı teslim alan kabilelere mensup İskitler üzüntülerinin ifadesi olarak kendi *"kulak memelerini kesmekte, başlarını çepeçevre kazıtmakta, alınlarını ve burunlarını yırtarak kanatmaktaydılar."* Daha sonra Kralın naaş'ı, mezarlığın bulunduğu yere götürülüp oradaki mezarına defnedilir. Mezarlar önce dikdörtgen biçimli bir mezar kazılarak naaş bu çukura konulur. Mezar, etrafına dikilen mızraklarla çevrilmiş ve bu alanın üzerine sazlardan oluşan bir çardak meydana getirilir. Mezarın içinde boş bırakılan alanlara, boğularak öldürülen Kralın karılarından birisi, elinden içki içtiği bir hizmetkârı, bir aşçısı, bir silahtarı, bir uşağı, bir habercisi ve hayattayken sahip olduğu atları Kralla birlikte defnedilir. Ayrıca Kralın günlük hayatta kullandığı eşyalar, özellikle kaplar da mezarın içerisine yerleştirilir. Naaşların ve eşyaların üzerine toprak atıldıktan sonra, mezarın yüksek bir tepe-mezar görünümü alabilmesi için alanının üzeri toprakla yükseltilir. Bu yüksek tepe-mezarlara Kurgan adı verilmektedir.[50]

Kurgan mezarlar, hem Kimmerler de hem de İskitler de oldukça yaygın bir biçimde kullanım görmüş olup, her iki toplumun Kralları ve ayrıcalıklı zengin kimseleri bu tür mezarlara gömmüşlerdir. Ayrıca bu kurganda ölülerin yanında altın ve bronzdan birtakım ziynet eşyaları, ok ve bıçaklar bulunmuştur. Bazı yerlerde ölüler, koşum takımlarına ait parçalar, at-geyik maskeleri, çizmeler, giysiler ve halılar gibi birçok değerli

50- Bkz. Herodot Tarihi, IV. Kitap, P. 59-60-61. s. 218.

eşyalarıyla birlikte defnedilmişlerdir. *"Bu mezarlar, özellikle Rusya ve Ukrayna'da iyi bir biçimde araştırılmışlardır: Kurganların en önemli yerleri ortada barındırdıkları merkezi mezar odasıdır. Kurganların en büyük olanlarının çapları takriben 100 metreyi; yükseklikleri ise 60 metreyi bulmaktadır. İskit Krali mezarlık bölgesi olan Gerrhos, bugünkü Kiev'in güneyinde, Saporoschje adındaki modern yerleşimin yakınlarındadır. Bu bölgedeki iyi araştırılmış Kral kurganlarının adları; Solocha, Tschertomlyk ve Tolstaja Mogila olarak bilinmektedir."*[51]

MANNAİ

Adını oldukça duyacağımız Doğu Aryan halkların, daha çok bunlardan İskitlerin geçerken yurdu haline gelmiş Mannai'ye burada değinmekte yarar var. MÖ Bin yılı 9-7. yy. özellikle de Aras Nehri'nin güneyi boyunca uzanan topraklarda Mannai Devleti'nin hâkimiyeti görülmektedir. Mannai Devleti'nin merkezi Urmiye Gölünün güneyindeki antik İzitu'dur.

Mannai Devleti MÖ 8. yüzyılda ünlü hükümdarları İranzu ve Aza'nın yönetiminde en parlak dönemini yaşamıştır. Devletin sınırları Urmiye Gölünün güneyinden Izılözen Çayına kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Mezopotamya'da Asur, daha kuzeyde ise Urartuların hâkimiyet dönemi yaşanmakta idi. Aynı zaman diliminde Aras'ın kuzey bölgelerinde İskitlerin yanı sıra kısa sürelerle Kaspilerin (Gürcüler) kuzeyden gelerek yerleştikleri ve bölgesel hâkimiyetler sağladıkları bilinmektedir. Aras'ın kuzeyinde ayrıca küçük gruplar halinde yerleşen Kaddusiler ve Salezinler'in de bölgesel hâkimiyetleri yaşanmıştır. Aras'ın kuzeyinde en uzun süreli ve en güçlü hâkimiyeti sağlayan ise Albani Devleti'dir. İskitler Mannai Devleti arazilerinde MÖ 6. yüzyıl başlarında Sak Devleti'ne sahip olmuşlardı. Fakat bölgede Medler de yerleşikti. MÖ 6. Yüz yılın sonlarında bütün bölgenin Medya Devleti'nin toprakları haline geldiği görülmektedir. Topraklarının verimliliği nedeniyle zamanla Mannai, Med aristokrasisinin toprakları olmaya başlar. Özellikle bölge, Magi Medli kavimle-

51- *Bkz. "Eski Antolia Tarihinde Kimmerler", I, 1984: 109-120; Schiltz, V. Die Skythen und andere Steppenvölker, München 1994.*

rin yerleşkesi haline gelir. Ahamenişler sonrası Büyük İskender'in hâkimiyeti ile başlayan süreç bölgede Atropatena Medyası Devleti şeklinde ki oluşuma MÖ 4. Yüzyıl sonunda kavuşmuştur.

UMMANDA MANDALILAR

Ummanda Manda"lılardan ilk bahsedenler Akkadlar, Asurlar ve sonra Babillilerdi. Bu bahis, tanımın kullanımı bakımından dikkat çekicidir. Akkadlar tarafından kullanılan Ummanda Manda tanımı bölgede en son Babil Yazıtları'nda da görüleceği gibi en son MÖ 550'lerde Med Kralı Astiyag *"Ummanda Manda'lıların Kralı Astiyag"* diye bir tanımlamada kullanılır. Akkadca *"Tanrının belaları"* yakıştırmasının uygun bulunduğu "Ummanda manda" bir topluluktan olmayı gösteren terim, bu dönem aralığında bölgede kullanılan oldukça dikkat çekici sosyolojik bir tanımdır. Bazı araştırmacılar için "Ummanda Manda" tanımı özellikle MÖ ikinci milenyum sonrası antik uzak doğudan bölgeye gelmiş olan ve İndo-Avrupa kültürel kimlikli *"barbar, kötü, istilacı"* insanlar ve topluluklar için kullanılan bir tanımdı. Tarihçi *Grayson* onların Medlerin farklı bir kabilesinin adlandırması olduğunu söyler. *"Ummanda Manda" lar (Hiksoslar, Gutiler), "Hurriler, Elamitler, Medler, Kimmerler ve İskitler gibi kavimler ile ilişkilendirilen kimliklerde olan insanlardı.*[52]

Ummanda Manda"lıların yurtları merkezi MÖ 7. ve 5. Yüz yıllarda Antolia'ya Babil'in kuzeyindeki veya kuzey doğusundaki Mannai ve Medya gibi yerlerden olduğu görülür. Ummanda-Mandalılar özellikle İndo-Aryan etimolojik görünümlü isimlere sahiptiler. Onlar bir dönem Mezopotamya'da ünlü krallarından olan *"Zaluti"* adı ile belirtilen bir liderin komutası altında da gösterilmişlerdi. Yani Ummanda Manda= Tanrının belaları tanımının karşılığı olmaktan öte artık belli bir bölgede yaşayan toplulukların adı olarak kullanıldığı görülür. Bu konuda temel soru, Ummanda Mandaların bölgede oluşmuş göçer kavimlerin bir karışımı sonucu ortaya çıkmış yeni bir melez kavim olup olmadıklarına dairdir. Bu sorunun cevabı oluşmasa da bazı dik-

52- *Bkz. S. Ferruh Adalı (2011). "The Scourge of God: The Umman-Manda and Its Significance in the First Millennium BC".*

kat çekici görünümler bu algıyı kuvvetlendirmektedir. Yukarda Ummanda Manda adına çağrılan halklar hepsi öncelikle bölgeye aynı zaman periyodunda göç etmişlerdir. Bu halklar birlikte hareket etmekte ve aynı çevrede bir arada uzun yıllar birlikte yaşamışlardır. Birlikte hareket edişlerinde dilsel yakınlıkları olduğu diğer ortak kültürel özellikleri ile bir aradadırlar. Babillilerin, Medli Kral Astiyag'ı, Ummanda Mandalıların kralı olarak görmeleri bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. Bilindiği üzere, ilerde de bahsedeceğimiz gibi Kral Astiyağ'ın Harran'ı kuşatılması ve ele geçirilmesinde Saka/İskit -Med karışımlı ordusu "Ummanda Manda" olarak Babilliler tarafından tanımlanır.

Akkad Kralı Naram-sin'in (MÖ 2254–2218) Ummanda-Mandalılar ile mücadelesi onun kitabelerinde önemli bir yere sahipti. Bu kitabe anlatımlarında; güçlü teolojik sosyo-kültürel bir fenomeni temsileden bir tanım olarak Ummanda–Manda kullanılmıştı. Akkadlar onları masalımsı ve tanrıların insanlara gönderdiği gazapları olarak; Ummanda—Mandalıların Akkad'ın baş tanrılar Enlil, Marduk veya Asur tarafından önce yaratıldıklarına ve sonra kuzey doğudaki yurtlarından çağrıldıklarına inanılıyordu. Masala göre, Tanrılar önce bölge halkını Ummanda—Manda ile çatıştırıp, cezalandıracak daha sonra ise tanrılar Ummanda—Mandayı tekrar kendileri yok edecekti. Ummanda-Manda edebi tanımda açık sivil bir korkunç düşmandır. Masalımsı Umman-manda tanımı kökensel olarak kimi temsilettiği halen bir soru işaretidir. Ummanda-Manda MÖ ikinci milenyumda bölgeye göç ile gelen Doğu Aryan halklar olan Kimmerler, İskitler veya Medler için bölge tarihi kayıtlarında kullanmaya başlanır.[53] *Camoran'a* göre, Med lideri Cyaxares'in (Ferhat'ın oğlu Uwakstra) 613 yıllarında İskitlere göndermiş olduğu bir metinde Ummanda Manda adını kendi adı olarak kullandığı görülmektedir. Medlere dair bu türden yazılı mektuplardan bahsedilir. Fakat hiçbir kaynak yoktur, bu anlatımları doğrulayacak. *Herzfield*'e göre, Ummanda-Manda, Medlerin arkaik isimlerinden biridir.[54]

53- Bkz. Amanda H. Podany (2013).The Ancient Near East: A very short introduction. Oxford University Press. p.102.

54- Bkz. "The Culture and Social Institutions of Ancient Iran" Yazar: Muhammad A. Dandamaev, Vladimir G. Lukonin pp.56.

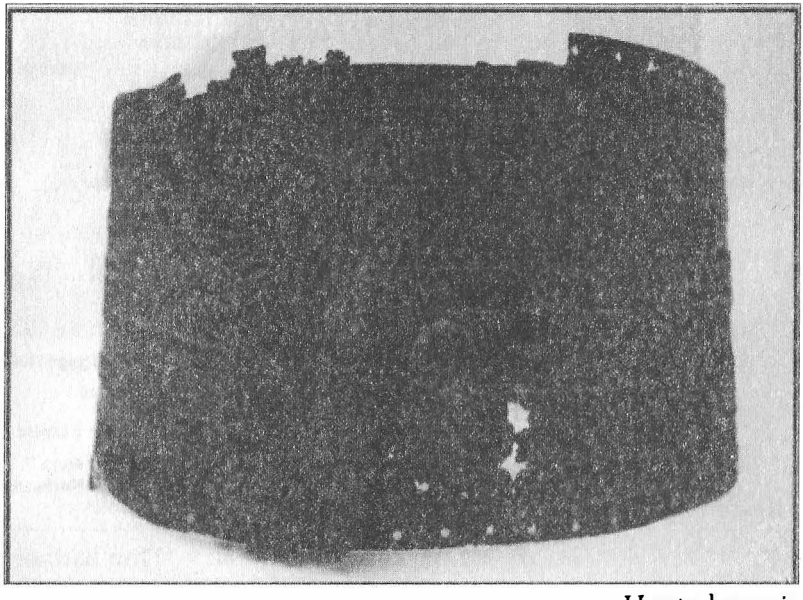

Urartu kemeri

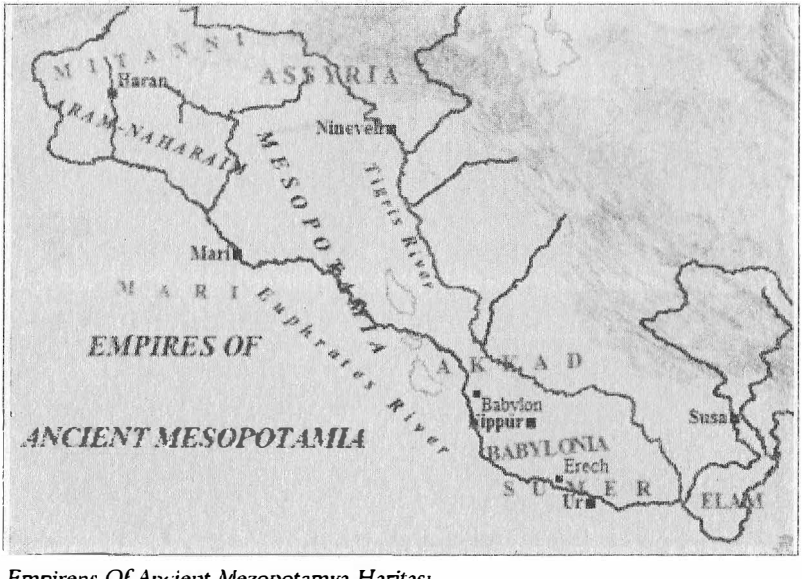

Empirens Of Ancient Mezopotamya Haritası

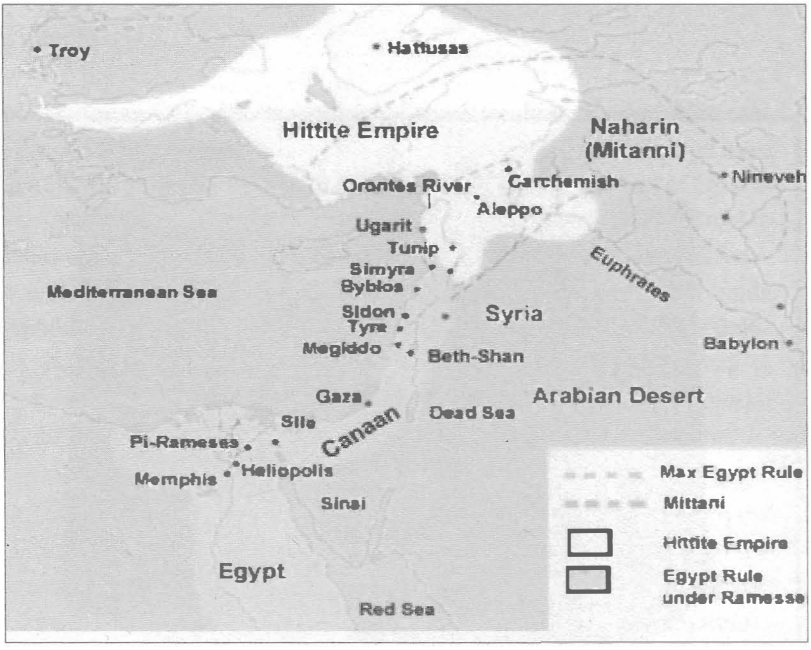

Hitit haritası

İskit askerleri

İlk medeniyet Ön Asya'da Yukarı Fırat ve Dicle havzasında oluşur. Yukarı Mezopotamya uygarlığın gelişimi zamanla daha güneyde Tell-Halaf'a buradan Aşağı Mezopotamya'ya Sümer'e ve Bereketli Hilal'in güney ucu Mısır'da sürer. Uygarlığın Ön Asya merkezli gelişimi dünyanın Buzul Çağı sonrası yaşadığı iklimsel yaşam koşulları yüzündendir.

MÖ 2000'ler sonrası Mezopotamya'ya batıdan ve doğudan Aryan, güneyden Sami toplulukların göçleri gelişir. Göçler sonrası yerel topluluklar ile göç ile gelen Sami, Kafkas ve Aryan halkların özellikle Zagros dağ silsilesinde ve aşağı Mezopotamya coğrafyasında melez kültürel etnik görünümleri oluşur.

Akad sonrası III. Ur (Guti) Sülalesi, Geç Asur ile gelişen "Asur Ticaret Kolonileri" ile oluşan melez medeniyetler tekrar Yukarı Fırat ve Dicle üzerinden, Doğu Akdeniz kıyılarından Antolia'ya, Avrupa'ya, Diyala ve Masala geçitlerinden İran platosuna, Sus üzerinden Hindistan'a uzanır.

Ön Asya'da MÖ 23 yüz yıl sonrası görülen Aryan toplulukların özellikle Yunanlıların ve Kürdlerin de ataları Doğu Aryanlar göç ettikleri Ön Asya topraklarında birçok siyasal oluşumun ve yeni uygarlıkların öncüleri oldular.

Elinizdeki kitap, Sami, Kafkas ve Aryan bölge halklarının medeni ve siyasal serüvenini tarihi belgeler ile daha realist bir yüz ile size anlatmaya çalışmaktadır.

THG
984412
EAR
2016
THG 0984

ISBN 978-605-9073-16-5

9 786059 073165